File ID	uvapub:30375
Filename	Thesis
Version	unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	PhD thesis
Title	De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme
Author	M. Eickhoff
Faculty	FGw
Year	2003

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.209366

MARTIJN EICKHOFF

De oorsprong van het 'eigene'

Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme

BOOM

De oorsprong van het 'eigene'

De oorsprong van het 'eigene'

Nederlands vroegste verleden, archeologie en

nationaal-socialisme

Academisch proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. mr. P.F. van der Heijden
ten overstaan van een door het college voor
promoties ingestelde commissie, in het openbaar
te verdedigen in de Aula der Universiteit
op dinsdag 30 september 2003, te 12.00 uur
door Martijn Eickhoff
geboren te Amsterdam

Promotores: prof.dr. J.C.H. Blom
prof.dr. J.H.F. Bloemers

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoud

Inleiding

Het vroegste verleden van Nederland heeft zich in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw kunnen verheugen op de bijzondere belangstelling van nationaal-socialisten. Reeds bij een oppervlakkige beschouwing van de destijds gemaakte nationaal-socialistische propaganda springt de fixatie met de pre- en protohistorie in het oog.[1] Dergelijke archeologische propaganda kwam nogal eens tot stand in samenwerking met academische prehistorici. Dit was bijvoorbeeld het geval met de lezing *De Oudheid in het Heden*, die de Nederlandse prehistoricus F.C. Bursch, een overtuigd nationaal-socialist, op 20 juni 1941 gaf.[2] De voordracht is een schoolvoorbeeld van de nationaal-socialistische visie op de maatschappelijke betekenis van de pre- en protohistorische archeologie.

Bursch begon zijn lezing met de erkenning dat het niet voor de hand lag in oorlogstijd veel aandacht te besteden aan het verste verleden, maar hij haastte zich vervolgens om uit te leggen dat het tóch zinvol was. Als gevolg van de ontwikkeling die het Nederlandse 'volk' op dat moment doormaakte, was, naar zijn indruk, de 'band' tussen de pre- en protohistorie en het heden namelijk groter dan ooit te voren.[3] Ter verduidelijking wees Bursch erop dat met behulp van de archeologie de 'eigenaard' van de bevolking van Nederland kon worden onderzocht. Op deze aard hadden verschillende invloeden ingewerkt: de klassieke cultuur, het christendom en de handelsbetrekkingen. Door zich te verdiepen in de pre- en protohistorie, kon men echter de *oorspronkelijke* 'eigenaard' leren kennen, die vooral erfelijk was bepaald. Uit archeologisch onderzoek bleek bovendien dat er in Nederland 'volkseenheid' was geweest vanaf het moment dat zich de Germanen hier te lande hadden gevestigd. Dat anno 1941 'volkseenheid' gold als een nastrevenswaardig ideaal was voor Bursch een evidentie. Het doel van zijn betoog was aan te tonen dat het juist dít ideaal was dat de huidige Nederlanders verbond met hun vroegste voorouders. Volgens Bursch was het streven naar 'volkseenheid' bij uitstek ingegeven door de erfelijke 'eigenaard'.[4]

Bursch stond met dergelijke ideeën niet alleen. In het Derde Rijk en in het bezette Nederland is door nationaal-socialistische prehistorici herhaaldelijk betoogd dat de pre- en protohistorie een essentie representeerden van het 'eigene', in zowel cultureel als etnisch-raciaal opzicht. Dit 'eigene' werd zowel verheerlijkt als afgezet tegen andere uitheemse beschavingsbronnen en etnisch-raciale eenheden. Daarbij werd vaak zeer expliciet de politiek-sociale betekenis van het vakgebied

benoemd. *De oorsprong van het 'eigene'* is gewijd aan de bijzondere belangstelling van nationaal-socialistische zijde voor de Nederlandse pre- en protohistorie en de gevolgen ervan.[5] Om deze gevolgen goed weer te kunnen geven, wordt eerst onderzocht hoe het algemeen gangbare archeologische gedachtegoed en dat van de nationaal-socialistische prehistorici zich tot elkaar verhielden. Het boek begint daartoe met een overzicht van het in de eerste helft van de twintigste eeuw verrichte wetenschappelijk onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie. Vervolgens wordt ingegaan op de maatschappelijke receptie van de vergaarde wetenschappelijke kennis; het betreft hier onder andere de receptie door nationaal-socialisten. Daarna wordt weergegeven hoe de Nederlandse prehistorici in de jaren dertig, in de bezettingstijd en in de eerste naoorlogse jaren hebben gereageerd op de nationaal-socialistische belangstelling voor hun vakgebied.

Theoretisch kader en benadering

In dit onderzoek ligt de nadruk op tekstanalyse. Het is in dat opzicht geïnspireerd door het proefschrift van I. Schöffer uit 1956 over het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden.[6] Schöffers proefschrift is uiteraard niet alleen in methodisch opzicht zeer verwant, maar ook wat betreft de thematiek; voor onderhavige studie is echter wél een andere vraagstelling geformuleerd.[7] Want terwijl Schöffer vooral streefde naar een ideaaltypisch overzicht van het nationaal-socialistische 'beeld' van de Nederlandse geschiedenis, worden in dit onderzoek het algemeen gangbare archeologische gedachtegoed en dat van de nationaal-socialistische prehistorici niet bij voorbaat van elkaar gescheiden.

Schöffer gaf in 1956 aan dat de vraagstelling van zijn boek voortkwam uit een kwestie die hem reeds tijdens de bezettingsjaren als student had beziggehouden: wat zou er zijn overgebleven van het 'beeld' van de Nederlandse geschiedenis bij een Duitse eindoverwinning? Op basis van uitgebreid bronnenonderzoek stelde hij in zijn proefschrift de 'embryonale vorm' van dit beeld samen.[8] Schöffers aan een fictieve Duitse eindoverwinning gerelateerde vraagstelling heeft veroorzaakt dat hij weinig aandacht heeft besteed aan de samenhang tussen de nationaal-socialistische en de andere, meer gevestigde geschiedschrijving. Dit kenmerk van zijn boek is bovendien een gevolg van de maatstaf waarmee Schöffer zijn bronnen selecteerde. Hij sprak van een 'uitwendig' selectiecriterium. Dit betekent dat hij zijn onderzoek beperkte tot díe personen, tijdschriften en uitgevers waarvan hem overduidelijk was dat zij van nationaal-socialistische signatuur waren.[9] Schöffer heeft de samenhang tussen het nationaal-socialistische 'beeld' van de Nederlandse geschiedenis en andere visies op dit verleden echter niet genegeerd. Hij wees onder andere op de grote invloed van Duits-nationalistische visies.[10] Deze opmerking hangt sterk samen met zijn overtuiging dat het nationaal-socialisme in Duitsland was 'geboren' en elders in Europa een 'sterk import karakter' had. Schöffer sprak van een nationaal-socialisme dat Nederland vóór 1940 hoogstens 'langs kleine

zijrivieren' was binnengekomen; de nationaal-socialistische geschiedbeschouwing zelf had zijns inziens vooral tijdens de bezetting postgevat als onderdeel van een 'vijandige leer'.[11]

In dit boek wordt in grote lijnen een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de pre- en protohistorische archeologie in de eerste helft van de twintigste eeuw, zonder dat daarbij de beperking geldt van een 'uitwendig' selectiecriterium. Zo kan worden nagegaan of er op vakinhoudelijke gronden kan worden gesproken van een onderscheid tussen nationaal-socialistische en conventionele vormen van pre- en protohistorische archeologiebeoefening.[12] Bovendien kan duidelijk worden of het nationaal-socialisme in Nederland beschikte over inheemse 'bronnen'. Deze herkomstkwestie is van belang omdat Schöffers constatering dat het nationaal-socialisme in Duitsland was ontstaan en sterk samenhing met het nationalisme aldaar, niet op zichzelf staat. N.K.C.A. in 't Veld bijvoorbeeld is vergelijkbare opvattingen toegedaan. In 1976 noemde hij – met enige slagen om de arm – in zijn studie *De SS en Nederland* het gedachtegoed van de aan de NSB gelieerde stichting Der Vaderen Erfdeel, gezien de centrale plaats van het 'Germaanse' daarin, 'bedenkelijk on-Nederlands, potentieel Duits'.[13] Achter een dergelijke uitspraak gaat een stereotiep beeld van het Duitse nationalisme schuil, en de idee dat in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw het Duitse en Nederlandse nationalisme grote onderlinge verschillen vertoonden.[14] Deze laatste idee werd in 1997 door W.Th.M. Frijhoff expliciet verwoord. Hij wees erop dat in de genoemde periode veel Nederlanders zich vooral vereenzelvigden met de vormen die de Nederlandse cultuur sinds de Middeleeuwen – en met name in de Gouden Eeuw – had aangenomen. Hij voegde daaraan toe dat men zich niet heeft geïdentificeerd met een voorhistorisch Germaans erfgoed, zoals zijns inziens in Duitsland juist wél was gebeurd.[15] Ter nuancering van deze opvatting zal in dit boek worden nagegaan of het verre Germaanse verleden als begin en 'grondtoon' van de geschiedenis destijds niet belangrijker werd geacht dan heden ten dage veelal wordt aangenomen. Dit is temeer van belang omdat met deze kennis beter kan worden begrepen voor welke dilemma's prehistorici zich zagen geplaatst tijdens de confrontatie met het nationaal-socialisme.

Bij de analyse van de bijzondere belangstelling van nationaal-socialisten voor de pre- en protohistorie – en de reactie daarop van de Nederlandse prehistorici – dient er rekening mee gehouden te worden dat er in de jaren dertig en veertig geen consensus bestond over wat die belangstelling precies behelsde. Er waren prehistorici die de nationaal-socialistische pre- en protohistorische archeologiebeoefening gelijkstelden aan pseudo-wetenschap, terwijl anderen – en niet alleen nationaal-socialisten – juist onder de indruk waren van het wetenschappelijke gehalte ervan. De Britse prehistoricus G. Clark schreef bijvoorbeeld in 1939 in zijn studie *Archaeology and Society* over de pre- en protohistorische archeologie in het nationaal-socialistische Duitsland dat deze zonder twijfel van een 'technical and scientific excellence' was. Hij erkende wel het gevaar dat de staat, die de

opbloei van de archeologiebeoefening met financiële ondersteuning in gang had gezet, invloed zou opeisen op het vakgebied. Maar, zo vervolgde Clark:

> From my personal knowledge I should reply that despite the existence of certain opportunists who, like opportunists everywhere, will play to the gallery, (in this case the Nazi party) if it pays them to do so, the main body of German prehistoric research is not more tained by bias than it is elsewhere.[16]

Het zou vervolgens tot de jaren zestig van de twintigste eeuw duren totdat er door wetenschappers aandacht werd besteed aan de wijze waarop Duitse archeologen in de jaren dertig en veertig hadden gereageerd op de nationaal-socialistische belangstelling voor hun vakgebied. In 1966 ging de Duitse historicus M.H. Kater in zijn proefschrift uitgebreid op dit thema in; de Nederlandse prehistoricus J.D. van der Waals stelde het in 1969 aan de orde in zijn inaugurele rede.[17]

Beiden concentreerden hun aandacht op de rol van bepaalde nationaal-socialistische organisaties. Naast het Amt Rosenberg betrof het hier vooral het SS-Ahnenerbe. De benadering van Kater en Van der Waals vertoonde echter nog meer overeenkomsten: ze stond in het teken van een 'wetenschappers in verdrukking'-perspectief en van een expliciete tegenstelling tussen enerzijds wetenschap en anderzijds ideologie of wereldbeschouwing. Bovendien kwamen beide auteurs tot de verrassende conclusie dat veel van het onder auspiciën van de SS verrichte archeologisch onderzoek wel degelijk 'zuivere' wetenschap was geweest.

Van der Waals omschreef het SS-Ahnenerbe in zijn rede als een organisatie waar jonge Duitse prehistorici bescherming vonden tegen de gelijkschakeling van hun vakgebied door het Amt Rosenberg. Gesteund door de SS waren zij erin geslaagd weerstand te bieden aan de 'Weltanschauung', die het Amt Rosenberg hen had opgedrongen.[18] Van der Waals was zich er terdege van bewust dat de voorstelling van zaken dat wetenschappers tijdens het Derde Rijk hun wetenschappelijke werk op traditionele wijze hadden kunnen voortzetten, juist omdat een SS-organisatie hen bescherming bood, om toelichting vroeg. De SS stond immers vooral bekend om zijn fanatisme en misdaden tegen de mensheid.[19] Van der Waals erkende dat Heinrich Himmler er, evenals Alfred Rosenberg, op uit was geweest zijn wereldbeschouwing wetenschappelijk te funderen. Terwijl er bij het SS Ahnenerbe – 'in het hol van de leeuw' – nog ruimte was geweest voor vrij wetenschappelijk onderzoek, hadden, zo meende Van der Waals, de activiteiten van het Amt Rosenberg vrijwel geheel in het teken gestaan van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing.[20] Hij baseerde dit relaas over de SS-Ahnenerbe-archeologie op gesprekken met Duitse collega-prehistorici – waaronder voormalige Ahnenerbe-medewerkers, hun collega's en leerlingen – en op het proefschrift van Kater.[21]

Ook Kater maakte er in zijn proefschrift melding van dat voormalige SS-archeologen van het Ahnenerbe spraken als ware het een academisch 'Naturschutzpark' geweest, een plek waar wetenschap 'frei' en 'vorurteilslos' kon worden beoefend.[22] Ondanks zijn aanvankelijke verbazing hierover nam hij deze visie uiteindelijk toch

over. De conclusie van zijn proefschrift luidde dat tussen 1935 en 1945 de traditionele normen van wetenschappelijkheid onaangetast waren gebleven en dat de SS er maar gedeeltelijk in was geslaagd haar idealen te onderbouwen met resultaten van wetenschappelijk onderzoek. De genoemde normen waren onvervangbaar gebleken en ze hadden bovendien als buffer gediend tegen oneigenlijk gebruik van de wetenschap.[23]

Kater had vastgesteld dat er binnen het Ahnenerbe drie verschillende niveaus van wetenschap hadden bestaan; medewerkers van deze organisatie konden tegelijkertijd op verschillende niveaus actief zijn. Ten eerste was er het niveau van de pseudo-wetenschap, die gerelateerd kon worden aan de 'dumme Fragen' van Himmler. Het tweede niveau betrof de 'ideologische Zweckwissenschaft', waarbij het primaat van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing boven de wetenschap werd erkend. Ten derde bestond er het niveau van de 'freie wissenschaftliche Forschung', waarbij gerenommeerde geleerden betrokken waren.[24] Op basis van deze driedeling kon Kater de SS-Ahnenerbe-archeologen typeren als wetenschappers in verdrukking, die tegelijkertijd hoeders van ware wetenschappelijkheid waren geweest. Hij beschreef echter ook hoe een aantal vooraanstaande en gerenommeerde SS-Ahnenerbe-prehistorici een actieve rol speelde bij nationaal-socialistische propaganda, nationaal-socialistisch cultuurbeleid en de roof van cultuurgoederen in de bezette gebieden.[25] Het handhaven van de wetenschappelijke conventies blijkt aldus actieve deelname aan bepaalde nationaal-socialistische praktijken niet in de weg te hebben gestaan.

Katers visie op de pre- en protohistorische archeologiebeoefening in het Derde Rijk hing nauw samen met het door hem gebruikte concept van de totalitaire staat. Hij was in het bijzonder geïnspireerd door theorieën uit 1964 van H.J. Lieber. Volgens deze West-Duitse socioloog werd een totalitairsysteem, zoals dat van het Derde Rijk of de Sovjet-Unie, gekenmerkt door het verschijnsel dat een kleine groep mensen over een vrijwel onbeperkte macht kon beschikken. Deze groep koos ervoor om deze macht niet alleen te baseren op terreur, maar ook intellectueel te rechtvaardigen door middel van een ideologie.[26] Volgens Lieber raakt bij het creeren van een dergelijke intellectuele rechtvaardiging in de regel ook de wetenschap betrokken, waarbij er echter onomkoombaar problemen ontstaan. Machthebbers moedigen dan namelijk het kritisch denken aan, terwijl zij dit in het algemeen juist vrezen. Bovendien kan een ideologie, ook al pretendeert deze over een wetenschappelijke basis te beschikken, geen ruimte vrijlaten voor een oprecht objectiviteitstreven. Lieber noemde de wetenschap in totalitaire systemen daarom façadewetenschap: wetenschappers moeten vanuit het gewenste resultaat werken en kunnen alleen in woord aan het objectiviteitsideaal vasthouden.[27] Bij toepassing van het concept van de totalitaire staat op de wetenschapsbeoefening in het Derde Rijk onstaat er onwillekeurig een perspectief waarbij de nadruk ligt op de macht van een politieke elite en de daarmee samenhangende hiërarchische structuren. Kater heeft op basis van deze theorie geconcludeerd dat het samenwerken van wetenschappers met het SS-Ahnenerbe een compromis was

geweest: Himmler gunde wetenschappers een zekere speelruimte tussen ideologische voorwaarden en wetenschappelijke objectiviteit.[28] Kater ging daarmee echter voorbij aan de mogelijkheid van zelfnazificatie: dat prehistorici vrijwillig vanuit een nationaal-socialistisch wereldbeeld wetenschap bedreven zonder druk van buitenaf en zonder het sluiten van compromissen.[29]

De uitkomsten van Katers onderzoek zijn niet alleen bepaald door het concept van de totalitaire staat, maar ook door zijn eigen wetenschapstheoretische opvattingen. Hij toonde zich een aanhanger van het 'standaard wetenschapsbeeld', dat is gebaseerd op de overtuiging dat er in de loop van de tijd sprake is van groei van wetenschappelijke kennis. Op basis hiervan kunnen vanuit een retrospectief kader in wetenschappelijk werk bijdragen aan de stand van de kennis worden gescheiden van bijdragen aan ideologie.[30] Dat dit onderscheid ook in de Ahnenerbe-wetenschapsbeoefening kon worden aangebracht – niet door historici, maar door vakwetenschappers zelf – is in 1960 nadrukkelijk betoogd door de historicus F.T. Epstein. Deze stelde namelijk: 'Only experts can pass final judgment on the aims and substantive achievements of Ahnenerbe activities in their respective fields.'[31] De specialisten door wie Kater zich vervolgens bij het schrijven van zijn proefschrift had laten voorlichten, waren echter voor een belangrijk deel de prehistorici, die destijds zelf in zee waren gegaan met het SS-Ahnenerbe. Katers onderzoek verschafte hen de mogelijkheid te rechtvaardigen dat zij als wetenschappers verbonden waren geweest aan de SS. Het moet hen als muziek in de oren hebben geklonken dat Kater in zijn streven om in hun werk ideologie van wetenschap te scheiden, niet de vraag stelde naar de politiek-sociale betekenis van hun werk, maar concludeerde dat hun samenwerking met de SS was te beschouwen als een compromis. Hetzelfde zal gegolden hebben voor zijn conclusie dat er bij het Ahnenerbe wél en bij Amt Rosenberg geen sprake was geweest van zuivere wetenschap. Kater heeft het daarbij, varend op hun kompas, niet noodzakelijk geacht om ter onderbouwing van deze conclusie een inhoudelijke vergelijking te maken van het wetenschappelijke werk van de prehistorici uit beide kampen.[32] Hij memoreerde alleen dat de prehistorici van het Amt Rosenberg in 1933 de 'Gleichschaltung' van de pre- en protohistorische archeologie zeer rigoureus ter hand hadden genomen.[33] De radicaliteit van de gelijkschakeling zou vervolgens in 1933 aanleiding hebben gegeven tot de eerste toenadering tussen enkele vooraanstaande archeologen en Himmler. Kater zag daarbij over het hoofd dat de Duitse pre- en protohistorische archeologie ook al vóór 1933 werd gekenmerkt door rivaliserende groepen wetenschappers, waarbij de centralisatie van de archeologiebeoefening een van de strijdpunten was.[34] Dit betekent dat er evengoed geconcludeerd had kunnen worden dat in 1933 – met het ontstaan van de nieuwe machtsconstellatie – de verschillende richtingen binnen de Duitse pre- en protohistorische archeologiebeoefening geprobeerd hebben zich te verzekeren van de steun van verschillende partijfunctionarissen.[35]

In dit boek zal de analyse zich niet, zoals bij Van der Waals en Kater, concentreren op de verhouding tussen wetenschap en ideologie *in* het werk van prehistorici.

De aandacht gaat vooral uit naar de wijze waarop prehistorici zich rekenschap gaven van de politiek-sociale betekenis *van* hun werk: was men zich van deze betekenis bewust, probeerde men deze te cultiveren of probeerde men er juist afstand van te houden?[36] Voor deze benadering is niet zonder reden gekozen. Het kan zo namelijk duidelijk worden of prehistorici meenden het nationaal-socialisme op wetenschappelijke gronden te kunnen omarmen. Indien dit het geval blijkt, heeft dit twee belangrijke consequenties. Het betekent ten eerste dat voor prehistorici die de daad bij het woord voegden, de weg naar het nationaal-socialisme er vooral een was van nieuwe mogelijkheden en zelfontplooiing, en niet een van dwang of compromissen.[37] Het legt ten tweede een belangrijk dilemma bloot van de prehistorici die probeerden de samenwerking met de nationaal-socialisten uit de weg te gaan: hoe zich te onttrekken aan de consequenties die door nationaal-socialisten werden verbonden aan wetenschappelijke kennis van de pre- en protohistorie?

Opzet van het boek

De oorsprong van het 'eigene', bestaat uit drie delen. In het eerste deel, 'Nederlands vroegste verleden', wordt een overzicht gegeven van de wetenschappelijke ideeën over de Nederlandse pre- en protohistorie, die in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn ontwikkeld. Hoe kwam de wetenschappelijke kennis van het vroegste verleden tot stand? Welke factoren waren daarbij van doorslaggevende betekenis? Ter beantwoording van deze vragen wordt van drie prominente archeologen onderzocht wat de samenhang was tussen de institutionele context waarbinnen zij werkzaam waren, de kennistradities waarop zij zich oriënteerden en de ideeën die zij ontwikkelden. Het betreft J.H. Holwerda (1873-1951), A.E. van Giffen (1884-1973) en A.W. Byvanck (1884-1970). Bijzondere aandacht wordt daarbij besteed aan de wijze waarop zij in hun werk refereerden aan beschavingsbronnen en de daarmee samenhangende beschavingsidealen.[38] Zo kan worden gevolgd hoe in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw bij de pre- en protohistorische archeologiebeoefening de klassiek-humanistische beschavingsidealen aan gezag inboetten. Ook kan duidelijk worden hoe er tegelijkertijd sprake was van een toename van de waardering voor het 'zelf' bestuderen van 'eigen' omgeving en geschiedenis. Daarnaast wordt onderzocht of de genoemde drie prehistorici een 'korte' chronologie van rond de vijfduizend jaar hanteerden, dan wel een 'lange' chronologie van tien- tot honderdduizenden jaren. Dit is niet alleen van belang omdat de chronologie de kaders van hun voorstelling van het verleden bepaalde, maar ook omdat bij de chronologiekeuze religieuze beweegredenen een rol konden spelen. Het gebruik van een 'lange' chronologie impliceerde namelijk een zienswijze die inging tegen het wereldbeeld van creationisten.

In deel I wordt ook gekeken naar de rol die geografische kaders speelden bij het totstandkomen van kennis van de pre- en protohistorie. In samenhang daarmee

wordt onderzocht aan welke etnisch-raciale identiteiten deze kennis werd gerelateerd. De archeologiebeoefening van de eerste helft van de twintigste eeuw wordt door hedendaagse prehistorici vaak aangeduid als de cultuurhistorisch archeologie. Daarmee wordt verwezen naar het onderzoek van de ontwikkeling van archeologische culturen in hun onderlinge verband.[39] In deze studie is echter gekozen voor de aanduiding cultuurhistorisch-etnische archeologie. Prehistorici richtten zich namelijk niet uitsluitend op het onderzoek van culturen; het ging hen vaak ook om de etnische eenheden die achter deze culturen verscholen gingen. Om de etnische dimensie van de cultuurhistorische archeologiebeoefening beter te leren kennen, wordt beschreven hoe door Holwerda, Van Giffen en Byvanck *cultuur* in verband werd gebracht met *volken en stammen*. Bovendien wordt onderzocht of, en hoe, zij deze volken en stammen relateerden aan de latere Nederlanders. In dit kader wordt nagegaan of zij uitgingen van bevolkingscontinuïteit vanaf de prehistorie. Werd daarbij toenadering gezocht tot volkskundige dan wel volkenkundige kennis? Was er sprake van een verbondenheid met de onderzochte volken en stammen, of werd juist de afstand benadrukt? Werden deze volken en stammen gerelateerd aan beschaving of primitiviteit?

In deel I wordt bovendien ingegaan op de receptie van het werk van G. Kossinna (1858-1931) in Nederland. Deze Berlijnse prehistoricus hield op 4 augustus 1911 in Koblenz een rede getiteld 'Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragende nationale Wissenschaft'. Naar deze voordracht, die door de toehoorders met een hartstochtelijke ovatie was ontvangen, werd in de daaropvolgende decennia nog vaak verwezen. Kossinna had namelijk toegelicht wat zijns inziens de actuele betekenis was van de pre- en protohistorische archeologie. Hij betoogde dat veelal werd aangenomen dat in Duitsland pas in de Renaissance een echt cultureel leven was ontstaan. In samenhang daarmee werden de Germanen vaak beschouwd als een 'fortschrittloses' natuurvolk. Volgens Kossinna kon zijn vakgebied duidelijk maken hoe onjuist deze opvattingen waren: uit archeologisch onderzoek bleek hoe bijzonder het culturele peil van de Germanen was geweest.[40] Hij had ervaren dat indien men zijn 'früheste und eigenste Art' in pure en onvervalste vorm wilde leren kennen, de archeologiebeoefening daarvoor een zeer belangrijke kennisbron was. Hij vervolgde: 'Und dadurch besitzt diese junge Wissenschaft ihren so hervorragenden Gegenwartswert, ihre hohe nationale Bedeutung.'[41] De bestudering van de Germaanse pre-en protohistorie was voor Kossinna aldus een vorm van nationale zelfreflectie, die kon leiden tot een betere kennis van de 'eigenaard' en die zo een bijdrage kon leveren aan nationale regeneratie.[42]

In de eerste drie decennia van de twintigste eeuw is Kossinna in Duitsland zeer omstreden geweest. De critici waren merendeels representanten van de West-Duitse 'Römisch-Germanische Archäologie'. Dat hij zijn wetenschappelijke activiteiten nadrukkelijk in verband bracht met nationalisme werd door hen nauwelijks bekritiseerd, zijn methoden van onderzoek daarentegen des temeer. In het Derde Rijk werd Kossinna – inmiddels overleden – vervolgens naar voren geschoven als 'Der Altmeister der deutschen Vorgeschichtsforschung': hij gold toen als hét

voorbeeld van geengageerde wetenschapsbeoefening.[43] Ná 1945 werd door West-Duitse historici en prehistorici het uiten van kritiek op Kossinna vaak – al dan niet terecht – gelijkgesteld aan een kritische houding ten opzichte van het nationaal-socialisme.[44] Reden genoeg om in deel I ook de betekenis die in Nederland tijdens het interbellum en de bezettingsjaren is gehecht aan Kossinna's werk te inventariseren.

Deel II, 'Archeologie en maatschappij', bevat een overzicht van de maatschappelijke receptie van het wetenschappelijk onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie. Bovendien wordt kort weergegeven hoe prehistorici hierop, op hun beurt, hebben gereageerd. Daartoe wordt allereerst geïnventariseerd welke politiek-sociale betekenissen het vroegste verleden in de praktijk heeft gehad. De door archeologen vergaarde kennis heeft zowel in een regionale, een nationale als een bovennationale context een plaats gekregen; bovendien werd zij verbonden aan de ermee samenhangende etnisch-raciale identiteiten. De belangstelling voor de pre- en protohistorie op regionaal niveau zal in deel II beknopt in kaart worden gebracht. Aan de positie van het vroegste verleden in het Nederlandse nationalisme en – in samenhang daarmee – in het cultuurbeleid van de Nederlandse overheid wordt uitvoeriger aandacht besteed. Even uitvoerig wordt beschreven hoe nationaal-socialisten de pre- en protohistorie relateerden aan het Groot-Germaanse ideaal en welke consequenties dit had voor het cultuurbeleid dat zij voerden tijdens de Duitse bezetting van Nederland.

In de geschiedschrijving over de Europese pre- en protohistorische archeologie van de negentiende en twintigste eeuw wordt vooral gewezen op de samenhang tussen archeologie en nationalisme, en niet zonder reden.[45] De institutionalisering van het vakgebied is in Europa namelijk gelijk opgegaan met de vorming van staten en naties. Bovendien kwamen de ideeën van archeologen over de pre- en protohistorie in grote mate tot stand binnen de context van het nationale verleden.[46] Voor een beter begrip van de samenhang tussen archeologie en nationalisme in Nederland wordt in deel II een analyse gemaakt van de vele, in de eerste helft van de twintigste eeuw verschenen publicaties over 'het Nederlandse volk'. Onderzocht zal worden in hoeverre dit begrip in deze publicaties niet alleen een staatkundige, sociale en cultureel-historische betekenis had, maar ook een etnische.[47] Met etniciteit wordt in deze studie een verwantschap aangeduid die ontstaan is door een gemeenschappelijke afstamming van één stam – of meerdere stammen – uit de pre- of protohistorie. Vaak werd verondersteld dat een dergelijke gedeelde afstamming zich uitte in karakter en uiterlijk van de huidige bevolking, alsook in hun geschiedenis, taal en tradities. Dit impliceerde, zo redeneerde men, dat cultuurverschillen konden wijzen op verschillen in etnische achtergrond en, de redenering verder doorvoerend, dat cultuur etnisch kon worden verklaard.[48] De analyse spitst zich vervolgens toe op het volkskarakterdenken. In de 'nationale cultuur' werd namelijk vaak één volkskarakter herkend, al dan niet met insluiting van regionale en supranationale varianten daarvan. Wat waren de consequenties als juist aan deze regionale of supranationale varianten de meeste betekenis werd

gehecht? Wat waren de gevolgen van de Duitse bezetting voor het volkskarakterdenken, met name voor de etnische dimensie ervan?

Deel III, 'Archeologie en nationaal-socialisme', behandelt de wijze waarop Nederlandse archeologen – al dan niet nationaal-socialistisch – in de jaren dertig en de daaropvolgende bezettingsjaren hebben gereageerd op de nationaal-socialistische belangstelling voor hun vakgebied. Om duidelijk te maken of, wanneer en hoe zij zich rekenschap gaven van de betekenis van hun vakgebied voor het nationaal-socialisme, worden de verschillende visies op de nationaal-socialistische pre- en protohistorische archeologie geïnventariseerd. Er wordt gereconstrueerd welke informatie Nederlandse archeologen in de jaren dertig via hun wetenschappelijke netwerken kregen toegespeeld over de rol en positie van het vakgebied in het Derde Rijk. Daarbij gaat tevens aandacht uit naar de activiteiten die de Nederlandse nationaal-socialisten in deze periode met betrekking tot de pre- en protohistorie ontplooiden. Vervolgens wordt geschetst op welke manier de Nederlandse archeologen in de bezettingsjaren zijn benaderd door Duitse cultuurfunctionarissen. Het onderzoek concentreert zich op W.D. van Wijngaarden, de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, F.C. Bursch, de directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en A.E. van Giffen, de directeur van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. In 1940 werd door de Duitse cultuurfunctionarissen al snel geconstateerd dat alleen Bursch zich een bondgenoot toonde. Welke strategieën zijn er vervolgens ingezet om Bursch definitief en de andere archeologen alsnog voor het nationaal-socialisme te winnen?

Hoewel over Bursch, Van Wijngaarden en Van Giffen geen moreel oordeel wordt uitgesproken, is er bewust voor gekozen juist die situaties te beschrijven die voor henzelf een morele lading hadden. Wanneer formuleerden zij welke principes? Op welk moment en op welke gronden werd denken en handelen van collega's goedgekeurd dan wel veroordeeld? Was er ook sprake van zelfkritiek? Door in te gaan op deze vragen kan duidelijk worden wanneer zij zich voor morele dilemma's geplaatst voelden en waaruit deze bestonden. Tegelijkertijd wordt geprobeerd na te gaan inhoeverre de houding van de genoemde drie archeologen ten opzichte van het nationaal-socialisme werd ingegeven door wetenschappelijke dan wel buitenwetenschappelijke factoren.[49] In het kader van de vraag naar de invloed van wetenschappelijke factoren wordt vooral gekeken of Bursch, Van Wijngaarden en Van Giffen teruggrepen op bepaalde beschavingsidealen en etnisch-raciale identiteiten. Het betreft díe idealen en identiteiten, die bij het onderzoek van het vroegste verleden als kaders hadden gefungeerd en als zodanig onderdeel waren geworden van de vergaarde kennis. Bovendien worden de ideeën over objectiviteit, exactheid en rationaliteit bestudeerd. Het vasthouden aan deze wetenschappelijke idealen is vaak beschouwd als hét middel om de wetenschap te beschermen tegen externe politiek-ideologische beïnvloeding. Het was in de onderzochte periode temeer een voor de hand liggende remedie, omdat het nationaal-socialisme vaak in verband werd gebracht met 'irrationalisme'. Dit was

overigens niet geheel terecht. Ook nationaal-socialisten hadden het rationele denken hoog in het vaandel staan: sommigen van hen zagen het zelfs als een eigenschap die sinds prehistorische tijden was voorbehouden aan het 'Noordse ras'.[50] Het onderzoek inhoeverre de houding van Van Wijngaarden, Bursch en Van Giffen ten opzichte van het nationaal-socialisme werd ingegeven door buitenwetenschappelijke factoren, concentreert zich op de invloed van persoonlijke waarden en normen. Deze waren veelal nationaal en religieus gefundeerd: het is niet uit te sluiten dat zij als zodanig ook hun weerslag vonden in vakinhoudelijke opvattingen. Wat was daarnaast de rol van wetenschappelijke netwerken en institutionele posities? Welke consequenties had het dat de Nederlandse archeologen het nationaal-socialisme geleidelijk leerden kennen? Werden zij in de jaren dertig nog voornamelijk op afstand geconfronteerd met de nationaal-socialistische belangstelling voor hun vakgebied, in de bezettingsjaren ondervonden zij op directe wijze de consequenties ervan. Bovendien werd het toen steeds minder eenvoudig om de gewelddadige praktijk van het nationaal-socialisme niet onder ogen te zien.

DEEL I

NEDERLANDS VROEGSTE VERLEDEN

HOOFDSTUK I

Holwerda junior en de klassiek-humanistische beschavingsidealen

Archeologie in Leiden

Aan het einde van de negentiende eeuw vroeg een vooraanstaande Leidse wetenschapper publiekelijk om aandacht voor de maatschappelijke positie van de klassieke cultuur en het humanisme.[1] Het betrof A.E.J. Holwerda (1845-1922), hoogleraar archeologie, oude geschiedenis en Griekse oudheden. In 1896 sprak hij in zijn inaugurele rede *De historische wetenschappen, in het bijzonder die der klassieke oudheid; hare zelfstandigheid en beteekenis* van een 'bedenkelijk tekort' in de Nederlandse beschaving. De directe steen des aanstoots was dat aan de Leidse universiteit, waar ooit J.J. Scaliger en J. Perizonius excelleerden, in al meer dan vijftig jaar geen oude geschiedenis was onderwezen.[2] Maar met zijn constatering verwees Holwerda ook naar de ingrijpende veranderingen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw hadden voorgedaan in het Nederlandse onderwijs. Als gevolg van de nieuwe onderwijswet van 1876 hadden de universiteiten zich namelijk naar algemeen gevoelen ontwikkeld van kweekplaatsen van beschaving tot centra van praktisch onderwijs en onderzoek.[3] In reactie hierop zei Holwerda te streven naar herstel van de centrale positie van de 'klassieke studiën' aan de Leidse universiteit.[4] Daartoe bepleitte hij het opvullen van de lacunes in de Leidse academische bibliotheek met betrekking tot de 'klassieke studiën'. Er waren namelijk al sinds meer dan een halve eeuw nauwelijks publicaties op dit gebied aangekocht.[5] Bovendien brak hij een lans voor de erkenning van de klassieke archeologie en de oude geschiedenis als volwaardige historische wetenschappen. De klassieke archeologie en de oude geschiedenis zouden dan als zodanig gelijkwaardig moeten zijn aan de klassieke filologie. Volgens Holwerda konden met name deze drie 'klassieke studiën' tezamen een belangrijke bijdrage leveren aan de verbetering van de maatschappelijke positie van de klassieke cultuur en het humanisme.

Holwerda's betoog bestond uit meerdere stappen. Ten eerste wees hij erop dat materiële overblijfselen uit de Klassieke Oudheid het best begrepen konden worden met kennis van 'zeden en gewoonten', die men via de 'schriftelijke overlevering' kon opdoen. Omgekeerd was deze 'schriftelijke overlevering' weer beter te plaatsen met kennis van genoemde materiële overblijfselen. Hij concludeerde hierover:

> Wanneer men het antieke leven, zijn klederdrachten, zijn huizen, zijn tempels, zijn theaters, zijn marktpleinen als onwillekeurig eenigermate voor den geest heeft, krijgt men bij de lectuur der oude schrijvers min of meer gelijksoortige voorstellingen als de ouden zelf.[6]

De volgende stap van Holwerda's betoog betrof de consequentie van het op een dergelijke manier één worden met 'de ouden'. Deze ervaring kon zijns inziens tegenwicht bieden aan het rusteloze bestaan van alledag en bovendien een bijdrage leveren aan het beter waarnemen van de bedenkelijke gevolgen van het primaat van de natuurwetenschappen, waardoor de maatschappij zijns inziens werd gekenmerkt. Dit primaat had volgens Holwerda tot gevolg dat velen zich lieten leiden door de rationele vraag naar het praktisch nut. De drie 'klassieke studiën' tezamen konden echter, zo vond Holwerda, bij uitstek aantonen dat een dergelijk utiliteitsdenken nergens voor bevorderlijk was, en zeker niet voor de kunst en de wetenschap. Deze konden het beste, zoals zijns inziens in het oude Griekenland gebruikelijk was geweest, 'om haar zelfswil' worden beoefend.[7] Voortbordurend op deze analyse zei Holwerda in 1900 tijdens een toespraak op het tweede Philologen-Congres op scherpe toon:

> Onze grootste kwaal is bekrompen intellectualisme (...). Zulk een intellectualisme kent niets hoogers dan utiliteit. (...) De wetenschappen, met liefde beoefend, in de eerste plaats de onze, kunnen mee een machtigen dam vormen tegen een kwaad dat onze volkskracht op den duur verteert.[8]

Holwerda presenteerde in zijn rede van 1896 de Klassieke Oudheid als een gedeelte van het verleden waarmee men in het heden via een directe lijn in contact stond. Sinds de archeologie niet meer alleen de vroege beschavingen van de klassieke landen tot haar objectgebied rekende, maar ook die van West-Azië en Noordwest-Europa, was het duidelijk geworden dat de klassieke beschaving in het middelpunt van de geschiedenis der mensheid stond. De Grieken hadden beschavingselementen van het Oosten opgenomen en hun beschaving, via Italië, aan West-Europa doorgegeven. In deze context kon Holwerda een bezoek aan een Griekse tempel beschrijven en aanbevelen als een intense persoonlijke ervaring. Bij het aanschouwen ervan werd men geconfronteerd met de oorsprong en essentie van de eigen beschaving. Holwerda propageerde een dergelijke ervaring echter ook om los te komen van het door hem zo verfoeide utiliteitsdenken:

> Treedt voor een oogenblik een tempel binnen, waar de overblijfselen der antieke kunst reeds door de wijze van opstelling voor u verstaanbaar worden. Gij wordt als aan u zelf teruggegeven. Er wordt niet meer voor u geleefd; gij leeft zelf.[9]

Als criticus van de prominente maatschappelijke positie van de natuurwetenschappen, besteedde Holwerda in zijn rede van 1896 ook aandacht aan de sociologie, door hem omschreven als de 'natuurwetenschappelijke historie'. Hij noemde daarbij het werk van Auguste Comte, de grondlegger en verbreider van het positivisme, van diens aanhanger de historicus H.T. Buckle en van de socioloog-filosoof H. Spencer.[10] Holwerda erkende naar aanleiding van hun werk dat de 'werking' van oorzaak en gevolg op historisch gebied waargenomen kon worden. Hij voegde daar echter onmiddellijk aan toe dat deze 'werking' nooit tot een vaste formule kon worden gereduceerd. Hij was wel geïnspireerd door het werk van B.G. Niebuhr. Volgens Holwerda had deze oud-historicus aan het begin van de negentiende eeuw toenadering gezocht tot nieuwe historische inzichten. Hij constateerde hierover:

> Instellingen van staat en maatschappij doen zich bij hem [Niebuhr] voor als een product van een geleidelijken groei op den bodem van algemeen menschelijken aanleg en bijzonderen volksgeest. Men ziet hier in hoofdtrekken de gansche moderne opvatting van historie voor zich.[11]

Holwerda benadrukte daarbij dat Niebuhr deze 'moderne opvatting' had gecombineerd met de traditionele filologische benadering van het verleden. Dit had hem tot een zeer exact werkend wetenschapper gemaakt. De filologie, zoals die sinds de werkzaamheid van J.J. Scaliger en I. Casaubonus in de zestiende eeuw bestond, werd namelijk gekenmerkt door strenge methodes van tekstkritiek. Met deze strenge methodes had de filologie volgens Holwerda aan de basis gestaan van de exacte natuurwetenschappen van de zeventiende en achttiende eeuw. En ook de archeologie, zoals die zich in de laatste dertig jaar van de negentiende eeuw had ontwikkeld, beschikte volgens Holwerda dientengevolge over een grondslag van exacte kennis. Hij dacht daarbij aan dateringen en andere feitelijke, op opgravingen en voorwerpen gebaseerde kennis van het verleden. Dit maakte de archeologie voor hem tot een exacte historische wetenschap en tot een alternatief voor de 'natuurwetenschappelijke historie'.[12]

Holwerda's oproep van 1896 tot revitalisering van de klassiek-humanistische idealen bleef niet zonder gevolgen. Het was de opmaat van een reveil van archeologiebeoefening in Leiden. De komende decennia zouden er in deze stad met betrekking tot de Klassieke Oudheid een breed scala aan activiteiten worden ontplooid. Hierbij speelde Holwerda een sleutelrol en waren zowel de Leidse Rijksuniversiteit als het Rijksmuseum van Oudheden betrokken. Ook het wetenschappelijk onderzoek naar de inheemse pre- en protohistorie kreeg in deze context een impuls. Er zou een vorm van pre- en protohistorische archeologiebeoefening ontstaan, die in hoge mate was georienteerd op de klassieke archeologie, de fysische antropologie en de etnologie, en die bekend zou worden als 'Leidsch'. Deze Leidse traditie in de pre- en protohistorische archeologie was in institutioneel opzicht vooral gericht op de West-Duitse provinciaalromeinse archeologie, die aan het

eind van de negentiende eeuw was ontstaan als subdiscipline van de klassieke archeologie.

A.E.J. Holwerda als museumdirecteur

Als hoogleraar archeologie hechtte Holwerda grote waarde aan direct contact met de antieke kunst. De voorwerpen uit de verzameling van het Leidse Rijksmuseum van Oudheden werden door hem dan ook regelmatig betrokken bij zijn colleges. In zijn inaugurele rede van 1896 had hij de directie van het Leidse museum nog verzocht om een studie- ruimte in het gebouw ter beschikking te stellen.[13] Toen hij in 1903 werd benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van Oudheden en het hoogleraarsambt met het directeurschap verenigde, leken echter alle voorwaarden aanwezig waarmee via de archeologie de maatschappelijke positie van de klassieke cultuur en het humanisme verbeterd konden worden.[14]

Onder Holwerda's directoraat is in het Rijksmuseum van Oudheden een aantal ingrijpende veranderingen en vernieuwingen doorgevoerd. Zo werd de verzameling gipsafgietsels ondergebracht in een aparte afdeling. Bovendien werden de Egyptische en klassieke collecties opnieuw gecatalogiseerd en geëxposeerd. De collectie Indische en Amerikaanse oudheden werd in 1903 overgedragen aan het 'Rijks Ethnografisch Museum'. In 1906 werden er door de museummedewerkers 'museumwandelingen' georganiseerd voor de 'ontwikkelde leek'. In deze periode werd er ook een opgravingsdienst opgericht, die in de zomermaanden opgravingen verrichtte. Vanaf 1907 verschenen jaarlijks de *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, waarin onder meer opgravingsverslagen werden afgedrukt.[15] A.E.J. Holwerda betrok ook zijn zoon J.H. Holwerda (1873-1951) bij de reorganisatie van het museum. Holwerda junior, die in 1899 bij zijn vader was gepromoveerd, werd in 1903 benoemd tot conservator.[16] In deze functie stelde hij onder meer aan de hand van de reeds bestaande collectie en de recent verkregen opgravingsgegevens een nieuwe Nederlandse afdeling samen, die in 1906 werd geopend.[17] In 1910 werd de band tussen het Rijksmuseum van Oudheden en de Leidse Rijksuniversiteit verder versterkt door de benoeming van twee museummedewerkers tot lector. Op 13 april 1910 werd P.A.A. Boeser, de onderdirecteur van het Rijksmuseum van Oudheden, benoemd tot lector in de egyptologie.[18] Een week later, op 20 april, volgde de benoeming van Holwerda junior tot lector in de 'Praehistorische en Romeinsche archeologie'.[19]

In het Rijksmuseum van Oudheden was er vervolgens in de jaren tien en twintig tot frustratie van Holwerda senior sprake van een komen en gaan van assistenten en conservatoren. Het betrof onder anderen M.A. Evelein, N.J. Krom en J. Briedé.[20] Een andere assistent, H. Martin, schreef hierover in 1912: '[Holwerda junior] beklaagde zich (...) tegenover mij vaak over het groote verloop onder conservatoren en assistenten en trachtte zoo mijn medelijden op te wekken.'[21] Dat A.E.J. Holwerda en J.H. Holwerda behalve collega's ook vader en zoon waren, bleef uiteraard niet onopgemerkt bij het wetenschappelijk museumpersoneel.[22] Zij

beschouwden de bijzondere band tussen de Holwerda's als een belangrijke oorzaak van het personeelsverloop bij het museum. Aldus vermeldde tenminste A.E. van Giffen in 1915 in een aan de minister van Binnenlandse Zaken gerichte nota. Hij had deze nota geschreven naar aanleiding van een conflict tussen hem en de Holwerda's.[23] Van Giffen was in 1912 benoemd tot tijdelijk assistent en al snel opgeklommen tot conservator.[24] In zijn nota van 1915 schreef hij dat naast hemzelf ook zijn collega Evelein had ondervonden: 'wat het beteekent met Heeren Holwerda saam te werken, wanneer men zonder eenig tegenwicht van dezen afhankelijk is gesteld'.[25] De familieband van A.E.J. Holwerda en J.H. Holwerda, die de verhoudingen in het Rijksmuseum van Oudheden in deze periode zo ondoorzichtig maakte, werd door de Holwerda's zelf niet als een probleem gezien. Holwerda junior erkende wel dat er moeilijkheden waren geweest met de assistenten en conservatoren in het algemeen. Hij lijkt deze echter vooral geweten te hebben aan de omstandigheid dat zijn vader het hoogleraarsambt en het directeurschap moest combineren.[26] Bij Van Giffen lag de zaak echter anders. Holwerda junior meende dat het conflict met hem een direct gevolg was van diens persoonlijkheid. Hij had hem ervaren als ambitieus en zeer berekenend.[27] Omstreeks 1916 stuurde Holwerda junior aan 'vrienden' een vertrouwelijke notitie. Hierin deed hij kort verslag van zijn conflict met Van Giffen, waarbij hij sprak van 'ongelooflyke intriges' en 'laster'. De aanleiding tot het conflict was zijns inziens Van Giffens streven naar volledige zeggenschap over de Nederlandse afdeling. Volgens Holwerda had Van Giffen hierbij de eigen familierelaties ingezet. Hij memoreerde dat Van Giffens vader – de predikant ds. J. van Giffen – zijn connecties had geactiveerd. Holwerda sprak badinerend van 'de "christelijke" actie'.[28] Aan Van Giffen werd uiteindelijk in 1917 ontslag verleend.[29]

J.H. Holwerda als conservator en museumdirecteur

Na zijn benoeming tot conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden in 1903 werd J.H. Holwerda door zijn vader bij veel van de museumactiviteiten betrokken. De Nederlandse pre- en protohistorie werden min of meer Holwerda juniors domein. Niet alleen was hij verantwoordelijk voor de Nederlandse afdeling van het museum, maar ook schreef hij dienaangaande artikelen en overzichtswerken, en bovendien verrichtte hij her en der in Nederland archeologisch veldwerk. Toen A.E.J. Holwerda in 1919 aftrad en werd opgevolgd door zijn zoon, werd deze als directeur verantwoordelijk voor het gehele museum.[30] Desalniettemin bleven de Nederlandse pre- en protohistorie nog lang de spil van zijn activiteiten. Hij had er dan ook zeer veel tijd en energie ingestoken.

Om de techniek van het opgraven onder de knie te krijgen, had J.H. Holwerda in 1905 stage gelopen bij de opgraving te Haltern door de Römisch-Germanische Kommission. Hierbij was hij begeleid door H. Dragendorff en F. Koepp.[31] Een jaar later, in 1906, publiceerde de op dat moment 33-jarige Holwerda in het tijdschrift *Onze Eeuw* zijn eerste artikel over de Nederlandse pre- en protohistorie.[32]

Holwerda's eerste Nederlandse opgraving vond hetzelfde jaar plaats bij Hoog Soeren. Dit gebeurde op verzoek van koningin Wilhelmina. Zij was na lezing van het artikel in *Onze Eeuw* geïnteresseerd geraakt in de grafheuvels in de Kroondomeinen.[33] Holwerda beschouwde zichzelf op dat moment als een pionier. Hij schreef hierover aan Dragendorff:

> Es wird Ihnen vielleicht interessieren – ich meine Ihnen auch versprochen zu haben Ihnen derartiges mitzuteilen – dass ich diesen Sommer angefangen habe den Unterricht den ich von Ihnen und von prof. Koepp in Haltern empfangen habe zu benutzen (...). So sehen Sie das jetz auch in unserem Lande einen Anfang gemacht wird mit der Ausgrabungsarbeit.[34]

In 1907 kwam vervolgens zijn boek *Nederland's Vroegste Beschaving. Proeve van een archaeologisch systeem* uit. In aansluiting hierop publiceerde Holwerda in 1910 en 1912 twee artikelen in *De Gids*. In de jaren 1918, 1925 en 1935 verschenen van zijn hand grote overzichtswerken van de Nederlandse pre- en protohistorie, geschreven voor een breed publiek.[35]

De kennismaking met de Rijnlandse archeologie in 1905 is voor Holwerda's wetenschappelijke ontwikkeling en zelfbeeld van grote betekenis geweest. Zo zocht hij in zijn 'Openbare Les' van 1910 nadrukkelijk toenadering tot methode en doel van de 'Römisch-Germanische archaeologie'.[36] En zelfs nog in 1936 schreef hij aan een Duitse collega: 'Ich fühle mich während meines Lebens immer als Schüler der Deutschen Wissenschaft und wohl besonders von der rheinischen römisch-germanischen Provinzialarchäologie.'[37] Zijn Duitse collega's heeft Holwerda van meet af aan op de hoogte gehouden van zijn opgravingsresultaten. Dit deed hij door het publiceren van artikelen in Duitse tijdschriften: *Praehistorische Zeitschrift*, *Korrespondenzblatt der Römisch-germanischen Kommission* en *Germania*.[38] In 1915 verscheen bovendien het Duitstalige overzichtswerk *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's; Ausgrabungen und Studien*.[39] Zijn werk werd in Duitsland nog al eens met gemengde gevoelens ontvangen. Dit bleek bijvoorbeeld in 1908 toen Duitse archeologen onder leiding van Dragendorff de nieuwe Nederlandse afdeling in het Rijksmuseum van Oudheden bezochten. In 1924 herinnerde de archeoloog A.W. Byvanck zich hierover dat men zich weinig ingenomen toonde met Holwerda's visie op de Nederlandse pre- en protohistorie, zoals die in de expositie naar voren kwam. Wél was het volgens Byvanck zo, dat: 'de prettig ingerichte zalen van het Museum van Oudheden in staat waren de buitenlanders volkomen te overtuigen van de ernst, waarmede was gewerkt'.[40]

Het reveil van de archeologiebeoefening in Leiden in de eerste decennia van de twintigste eeuw werd niet alleen gedragen door het Rijksmuseum van Oudheden, maar ook door Rijksuniversiteit Leiden. Er was een toename van het aantal hoogleraren en privaatdocenten voor de oude geschiedenis en archeologie. Bovendien deed zich binnen deze vakgebieden een voortgaande specialisering voor.[41] Holwerda junior, die in 1910 was benoemd tot lector aan de Leidse Rijksuniversiteit,

ambieerde in deze periode echter geen verdere academische carrière. In 1926 lichtte hij in een brief aan de historicus J. Huizinga zijn standpunten hierover toe. Hij wees erop dat uit de literatuur geconcludeerd kon worden dat zijn vak zich in aanbouw bevond. Hij wilde hieraan vooral als museumambtenaar een bijdrage leveren:

> laat een volgend geslacht den hoogleeraar voortbrengen die het vak in zijn vollen omvang tot academisch aanzien laat komen, dat heeft zoo'n haast niet (...). Op het oogenblik eischt dit vak [Europese Oudheidkunde] in zijn Sturm-und-Drangperiode in de eerste plaats nog pionierswerk, als waartoe de museumwerkkring me tot dusver zoo bij uitstek in staat heeft gesteld.[42]

Het zou uiteindelijk tot 1939 duren voordat er in Nederland een hoogleraar met de Nederlandse pre- en protohistorie als leeropdracht werd aangesteld. Het zal Holwerda waarschijnlijk zwaar zijn gevallen dat de eer niet toekwam aan een van zijn eigen leerlingen, maar aan Van Giffen, die ondertussen bekend was geworden als zijn tegenstander bij uitstek.[43]

Chronologie, cultuur en etniciteit

In de tweede helft van de negentiende eeuw is in Europa, mede dankzij nieuwe geologische en biologische inzichten, het besef doorgedrongen dat aan de historische tijd een zeer lange voorhistorische periode was voorafgegaan. Het voorhistorische Europa was echter nog nauwelijks in kaart gebracht: het was vooral een ongestructureerde tijd, waarin naamloze volken figureerden. De bijbel, die eeuwenlang de belangrijkste kennisbron was geweest voor de studie van de vroegste geschiedenis van de mens en zijn beschaving, had in dit opzicht sterk aan gezag ingeboet. Wetenschappers die het voorhistorische Europa tot object van onderzoek hadden gemaakt, stonden echter reeds lang alternatieve kennisbronnen ter beschikking. In de Renaissance was een begin gemaakt met het bestuderen van de teksten van klassieke auteurs, terwijl rond 1800 het onderzoek naar de Indogermaanse talen was opgekomen. Nieuw was, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw, dat werd geprobeerd aan de hand van in de bodem gevonden 'oudheden' chronologische schema's op te stellen. Ook werd er toen gepoogd om op basis van deze archeologische vondsten de culturen te reconstrueren van de naamloze volken uit de Europese prehistorie. Het culturele niveau van deze volken werd daarbij – op basis van evolutionair gedachtegoed en onder verwijzing naar etnologische kennis – vaak vergeleken met dat van de 'natuurvolken' in het heden.[44]

In Nederland was het in de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikelijk de vaderlandse geschiedschrijving te laten beginnen met de eeuwen rond het begin van de jaartelling of met de vroege Middeleeuwen. Daarbij werd gewezen op de

komst van Romeinen en Bataven of op de aanwezigheid van Franken, Friezen en Saksen. Soms werd ook gesproken over Germanen en Kelten in de eeuwen vóór het begin van de jaartelling. Vroegmiddeleeuwse teksten, de berichten van de klassieke auteurs en de resultaten van vergelijkend taalonderzoek waren hierbij de belangrijkste bronnen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zouden de ideeën over het begin van de geschiedenis echter ingrijpend veranderen. Dit was vooral een gevolg van de opbloei van het archeologisch onderzoek naar de pre- en protohistorie. Er zou uiteindelijk sprake zijn van een verdubbeling van de tijdspanne waarin de geschiedenis van het Nederlandse volk zich had afgespeeld. In de vaderlandse geschiedschrijving zou door historici, onder verwijzing naar de resultaten van recent archeologisch onderzoek, steeds vaker ook worden gesproken van culturen en volken uit de jonge steentijd, een tijdperk waarvan het begin in de regel werd gedateerd rond tweeduizend voor Christus.

Chronologie

De rede die A.E.J. Holwerda in 1904 hield naar aanleiding van de opening van de heringerichte Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden, had een heel ander thema dan de aanwezigen redelijkerwijs hadden kunnen verwachten. Hij ging namelijk uitgebreid in op het wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie, en sprak de hoop uit dat: 'er spoedig onder ons een uitstekend geleerde opsta, die zijn leven wijdt aan de studie der praehistorica'.[45] Vervolgens schetste hij het onderzoekprogramma voor deze nog imaginaire functionaris. Om te beginnen moest deze in de Nederlandse pre- en protohistorie 'beschavingsgroepen' onderscheiden. Hierbij kon worden uitgegaan van het materiaal dat al in de negentiende eeuw was verzameld, vooral door de musea. Meestal waren de vondsten aldaar echter geordend, met de vindplaatsen als uitgangspunt. De tijd was volgens Holwerda nu echter rijp om te bepalen welke voorwerpen bij elkaar hoorden. Zo zouden de verschillende beschavingsgroepen vastgesteld moeten kunnen worden. Vervolgens kon het relatieve verschil in tijd en de samenhang met buitenlandse beschavingsgroepen worden onderzocht. Indien mogelijk moest ook worden nagegaan welke volken achter de beschavingsgroepen schuilgingen. Onduidelijkheden die zich hierbij aandienden, zouden ten slotte door middel van opgravingen tot een oplossing gebracht kunnen worden.[46]

Het bleek al snel dat Holwerda senior in zijn zoon de gezochte geleerde had herkend. Nog hetzelfde jaar werd de 'reorganisatie' van de Nederlandse afdeling aan hem opgedragen.[47] Op basis van het door zijn vader opgestelde onderzoekprogramma, ging Holwerda junior met enthousiasme aan de slag. Hij verrichtte een nationale en internationale literatuurstudie, maakte studiereizen in binnen- en buitenland en inventariseerde het in de Nederlandse musea aanwezige archeologische vondstmateriaal. Aldus probeerde hij de weg te vinden in wat hij omschreef als het 'labyrinth der Nederlandse Oudheden'.[48] Tussen 1904 en 1907 ontwikkelde Holwerda zijn 'archaeologisch systeem'. Dit systeem fungeerde als het ordenings-

principe bij de inrichting van de Nederlandse afdeling en was tevens het kader waarbinnen hij zijn latere opgravingsresultaten zou plaatsen.[49]

Holwerda's 'archaeologisch systeem' bestond uit één tijdperk en tien 'beschavingsgroepen', die hij 'kulturen' noemde. Het betrof: de 'Vroeg-neolithische tijd', de 'Hunnebeddenkultuur', de 'Klokbekerkultuur', de 'Gallo-Germaansche kultuur', de 'Vroeg-Germaansche kultuur', de 'Later-Germaansche kultuur', de 'Proto-Saksische kultuur', de 'kultuur der Saksische urnenvelden', de 'Later-Saksische kultuur', de 'Frankische kultuur' en de 'Romeinsche kultuur'.[50] Met uitzondering van de 'Romeinsche kultuur' ordende hij deze culturen chronologisch en in samenhang met de culturen die elders in Europa voorkwamen. Zij werden door hem ook gedateerd en in een aantal gevallen gerelateerd aan volken die uit latere historische overlevering bij naam bekend waren. Holwerda gaf zich er rekenschap van dat hij bij het opstellen van zijn 'archaeologisch systeem' afhankelijk was van door anderen verzameld archeologisch materiaal. Hij verwees in dit kader naar de Zweedse prehistoricus J. Undset, die ruim vijfentwintig jaar eerder met hetzelfde probleem was geconfronteerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw had deze namelijk de archeologische collecties van Noord-Europese musea bestudeerd in het kader van zijn onderzoek naar de introductie van het ijzer in het prehistorische Noord-Europa. Undset had, zo wist Holwerda, zijn materiaal behoedzaam moeten ordenen omdat dit 'wild' was opgegraven en onzorgvuldig in de musea was geplaatst.[51]

In de periode dat hij zijn 'archaeologisch systeem' opstelde, gaf Holwerda herhaaldelijk te kennen dat hij niet kritiekloos wilde overgaan tot de toepassing van het drie-periodensysteem, de onderverdeling van de prehistorie in een steen-, brons- en ijzertijd. Dit vooral door Deense en Franse archeologen ontwikkelde chronologische schema was gebaseerd op de ordening van groepen van werktuigen waarvan bekend was dat zij in de prehistorie gelijktijdig in de grond terecht waren gekomen, de zogenaamde gesloten-vondsten; deze werktuiggroepen werden gerangschikt in typologische ontwikkelingsreeksen. Holwerda noemde het een hypothese die grotendeels berustte op de autoriteit van de prehistorici door wie zij was geformuleerd. Hij meende dat deze prehistorici waren uitgegaan van de simplistische gedachte dat steen in de steentijd, brons in de bronstijd en ijzer in de ijzertijd thuishoorde.[52] Holwerda zelf was van mening dat de term steentijd alleen iets kon betekenen wanneer deze een tijd aanduidde waarin uitsluitend steen werd gebruikt; een tijd die overging in een bronstijd waarin steen geheel door brons was verdrongen en die op zijn beurt weer plaats maakte voor een ijzertijd, waarin uitsluitend ijzer werd gebruikt.[53] Zo was het echter niet het geval geweest. De verschillende beschavingsgroepen uit de Nederlandse prehistorie vertoonden, zo beklemtoonde Holwerda, zelfs een geheel ander beeld; ook al was het inderdaad wél zo dat in een bepaalde periode van de prehistorie alleen stenen werktuigen waren gebruikt. Uit vondsten die waren gedaan in urnenvelden, Friese terpen en Betuwse woerden was echter gebleken dat ten tijde van de Romeinse overheersing eveneens gebruik was gemaakt van stenen werktuigen. In meer

geïsoleerde streken als de Veluwe en Drente bleef het steengebruik zelfs tot in de tiende eeuw ná Christus gehandhaafd.[54] Holwerda concludeerde daarom dat het gebruik van stenen werktuigen in Nederland onmogelijk uitsluitend aan één afgesloten periode, een 'Steenperiode' dus, kon worden toegeschreven.[55]

Holwerda had de indruk dat zijn conclusie over het voortduren van het steengebruik tot in historische tijden niet alleen gold voor Nederland, maar ook voor andere streken waar het metaal relatief laat was doorgedrongen.[56] De bronsbeschaving, zo memoreerde Holwerda, was vooral tot bloei gekomen in de Scandinavische landen en in de landen gelegen rond de Alpen. Dit waren gebieden waar dit materiaal als natuurproduct ruimschoots aanwezig was. Aangezien vorm en ornament van de in deze landen aangetroffen bronzen voorwerpen waren beïnvloed door de Myceense bronscultuur – waarvan de datering bekend was –, konden deze voorwerpen daar relatief worden gedateerd in de eeuwen ná duizend voor Christus.[57] In de gebieden van Europa die vrijwel verstoken waren gebleven van brons, was een dergelijke relatieve datering volgens Holwerda echter betekenisloos. Dit temeer omdat in de Nederlandse urnenvelden bronzen en ijzeren voorwerpen soms naast elkaar werden aangetroffen. Holwerda concludeerde dat bronzen voorwerpen die volgens het drie-periodensysteem in de bronstijd thuishoorden, in Nederland tot in de Romeinse tijd werden gebruikt.[58] Met betrekking tot voorwerpen die werden geacht te stammen uit de vroege of late ijzertijd – Holwerda sprak van de eerste ijzerperiode of Hallstatt-tijd en de tweede ijzerperiode of La Tène-tijd – diende men zijns inziens om dezelfde reden voorzichtig te zijn. De aanhangers van het drie-periodensysteem gingen er echter van uit dat het ijzer waarschijnlijk in de negende eeuw voor Christus vanuit Griekenland zijn intrede had gedaan in Italië. Het begin van de Hallstatt-cultuur in noordelijke gebieden van Europa werd door hen gedateerd rond 700 voor Christus en het begin van de La Tène-cultuur rond 500 voor Christus. Holwerda daarentegen was van mening dat een groot deel van Europa lang van ijzer verstoken was gebleven. Dit betekende dat buiten de centra van de ijzerculturen weinig waarde kon worden gehecht aan deze dateringen, ook al omdat dergelijke ijzeren voorwerpen in Nederland uiteindelijk tot in de Romeinse tijd werden gebruikt.[59]

Het inzicht dat het gebruik van steen, brons en ijzer geen grondslag kon zijn voor de chronologie van gebieden waar steen tot in historische tijden in gebruik bleef en waar brons en ijzer schaarse importartikelen waren, bracht Holwerda er toe te zoeken naar een alternatieve grondslag. Deze vond hij in de ontwikkeling van het aardewerk.[60] Ter onderbouwing van zijn keuze voor een aardewerkchronologie verwees Holwerda naar Duitsland, waar archeologen hadden aangetoond dat vorm en ornament van aardewerk per periode verschilden. Gezien de breekbaarheid van aardewerk kon bovendien worden aangenomen dat het ter plaatse door het 'volk' was vervaardigd en niet van elders was ingevoerd.[61] Dit maakte aardewerk zijns inziens tot een zeer geschikt dateringsmiddel, ook al omdat er in Nederland veel aardewerk was opgegraven. Bij de reconstructie van 'culturen' voor zijn 'archaeologisch systeem' ging Holwerda derhalve in de eerste plaats uit van

de verschillende aardewerktypes. Vervolgens stelde hij de vraag of bij deze aardewerktypes voorwerpen van steen, brons of ijzer werden aangetroffen. Indien mogelijk, bepaalde hij ook de bijbehorende grafvormen. Door de 'culturen' vervolgens in een internationale context te plaatsen, probeerde hij tot slot te komen tot dateringen.

Holwerda onderscheidde in het aardewerk uit de Europese prehistorie drie hoofdgroepen: de bandceramiek, de megalitische ceramiek en de klokbekers.[62] Alleen de megalithische ceramiek en de klokbekers kwamen in Nederland voor. Toch hechtte Holwerda ook aan de bandceramiek bijzondere betekenis.[63] Deze ceramiek was voor hem namelijk van cruciaal belang bij de datering van de megalithische ceramiek en de klokbekers. Zijn redenering bestond uit meerdere stappen. Ten eerste wees Holwerda erop dat aan de bandceramiek verwant aardewerk voorkwam in Troje en Knossos. Dit Oudgriekse aardewerk kon dáár door klassiek-archeologen worden gedateerd op 2000 voor Christus. Holwerda zei te vermoeden dat de bandceramiek rond 1500 voor Christus de afgelegen noordelijke streken van Europa, waaronder België, had bereikt.[64] Vervolgens veronderstelde hij dat de Belgische bandceramiek en de Nederlandse megalithische ceramiek min of meer even oud waren. Opmerkend dat de in de Drentse hunebedden aangetroffen megalithische ceramiek geen analogieën kende in Zuid-Europa, maar dat er wél een overeenkomst bestond tussen het uiterlijk van de Drentse hunebedden en de cyclopische bouw in Griekenland, dateerde Holwerda de Nederlandse 'Hunnebeddenkultuur' uiteindelijk rond 1200 voor Christus. De klokbekers stamden naar Holwerda's mening uit de periode rond 1000 voor Christus. Hij achtte ze minder oud dan het megalithische aardewerk, aangezien zij in grafheuvels werden aangetroffen tezamen met voorwerpen van steen en brons. In de hunebedden daarentegen kwamen naast het megalithische aardewerk uitsluitend voorwerpen van steen voor. De klokbekers vertegenwoordigden volgens Holwerda een cultuurstroming afkomstig uit Zuid-Europa, die zich in geheel West-Europa had gemanifesteerd. De cultuur kwam voor van Sicilië tot in Scandinavië en Engeland. In Nederland was zij ontdekt in Drente, Twente en op de Veluwe.[65]

Holwerda besteedde in het kader van zijn aardewerkchronologie ook aandacht aan het aardewerk uit de urnenvelden. Hij kwam al snel tot de slotsom dat dit aardewerk protohistorisch was. Dit betekende dat het in verband kon worden gebracht met bij naam bekende volken: Galliërs, Germanen en Saksen. Bij de bestudering van het urnenveldenaardewerk had hij vooraf een vraagstelling geformuleerd:

> zijn er in de urnen van de groote uitgestrekte urnenvelden (...) geen bepaalde typen te herkennen en is het niet mogelijk na te gaan uit welke richting en van welke streken dat type ons land is binnengekomen?[66]

Kijkend naar aardewerk – en andere vondsten – uit de urnenvelden in Zuid-Nederland bleek het hem dat zich daar stammen hadden gevestigd met een armoedige Hallstatt-cultuur. Deze cultuur was afgeleid van die van de Italische volken uit de achtste eeuw voor Christus. Aangezien de Hallstatt-cultuur zich, volgens Holwerda, langzaam door Europa had verspreid, konden de in België gevonden Hallstatt-voorwerpen gedateerd worden in de vijfde eeuw voor Christus. De Nederlandse Hallstatt-cultuur was volgens hem van nog later datum: op zijn vroegst stamden deze uit de derde eeuw voor Christus.[67] Holwerda meende dat de Hallstatt-urn het 'Gallische element der bevolking' representeerde.[68] De Gallische bevolking van Nederland liep volgens Holwerda in cultureel opzicht beduidend achter bij de Galliërs in Zuid-Europa. Toen deze namelijk onder invloed van het republikeinse Rome de La Tène-cultuur ontwikkelden, kenden de Galliërs in Nederland – verder van de romaniserende invloed verwijderd – nog steeds slechts de veel oudere Hallstatt-cultuur. Dit betekende dat een cultuur die in de achtste eeuw voor Christus in Italië was ontstaan en aldaar na verloop van tijd ook weer was verdwenen, in de eerste eeuw ná Christus nog kon voorkomen in de Nederlandse gebieden. Holwerda wees bij zijn analyse van het aardewerk uit de urnenvelden ook op berichten van Romeinse auteurs. Daaruit werd duidelijk dat in de zuidelijke provincies van Nederland een gemengde bevolking had gewoond. Dit betekende volgens hem dat er zich naast de Gallische bevolking, die samenhing met de bewoners van Zuidwest-Europa, uit het oosten afkomstige Germaanse invallers hadden gevestigd. Een bepaald soort urntype met een 'ruw' uiterlijk dat in Zuid-Nederland naast de Hallstatt-urnen werd aangetroffen, determineerde hij vervolgens als Germaans. De urnenveldencultuur van Zuid-Nederland in zijn geheel duidde hij daarom aan als de 'Gallo-Germaanse kultuur'. Het Germaanse urntype trof Holwerda echter niet alleen aan in de Zuid-Nederlandse urnenvelden. Het kwam ook voor in de Friese terpen en in de Betuwse woerden. Holwerda meende daarmee ook dáár de cultuur van de uit het oosten afkomstige Germanen – waaronder Friezen en Bataven – te hebben teruggevonden en sprak voor deze gebieden van de de 'Vroeg-Germaansche kultuur'.[69] Aangezien in de betreffende urnen Romeinse voorwerpen voorkwamen, kon hij ze dateren in de Romeinse Keizertijd.[70] Naast de Gallische Hallstatt-urn en de Germaanse urn trof Holwerda in urnenvelden nog een derde urntype aan. Dit type leek op het 'Lausitztype' dat voorkwam in Noord-Duitsland, Saksen, Silezië en Hongarije. In Nederland waren dergelijke urnen opgegraven in Drente, Twente, Gelderland, Oost-Brabant en Zuid-Limburg. Omdat vorm en ornament van deze urnen overeenkomsten vertoonden met het aardewerk van de Saksische stammen uit de vierde en vijfde eeuw na Christus, sprak Holwerda van de proto-Saksische urn van de 'Proto-Saksische kultuur'. Ook het laat-Saksische gebruiksaardewerk vertoonde nog gelijkenis met het proto-Saksische type.[71]

Holwerda ging bij het opstellen van zijn aardewerkchronologie slechts kort in op de vroege Middeleeuwen. Hij was namelijk van mening dat zijn werkterrein als archeoloog ophield in de Karolingische tijd. Uit het aardewerk van de vroege

Middeleeuwen bleek hem nog wel dat de uit de vroeg-Germaanse cultuur voortgekomen 'Fries-Germaansche Kultuur' in deze periode bleef voortbestaan naast de Saksische cultuur. Hij sprak vervolgens ook nog van twee 'Frankische kulturen': de 'Merovingische Kultuur' en de 'Karolingische Kultuur'.[72] Over de herkomst van de in het zuiden van Nederland voorkomende Merovingische cultuur liet Holwerda zich niet uit. Wél was hem duidelijk dat elementen van de Merovingische, de Fries-Germaanse en de Saksische cultuur zich uiteindelijk hadden verenigd.[73]

Holwerda zou de rest van zijn loopbaan aan zijn aardewerkchronologie blijven vasthouden. Zijn daarmee samenhangende afwijzing van het drie-periodensysteem maakte dat hij herhaaldelijk Scandinavische prehistorici zou bekritiseren. Zo wees hij in 1906 de fibulatypologie van O. Almgren af.[74] En in hetzelfde jaar noemde hij de studie *Die Urgeschichte Europas* van de Deense archeoloog S. Müller mislukt.[75] In 1918 ging Holwerda in op de monografie *Die Steinzeit in den Niederlanden* van N. Åberg. Hij concludeerde dat diens conclusies gezien de typologische grondslag er van, zeer hypothetisch waren. Gesloten vondsten hadden immers bewezen, zo memoreerde Holwerda, dat 'vormverschillen' geen tijdsverschillen hoefden te impliceren.[76] Als koppige eenling plaatste hij zich aldus geheel buiten de in de eerste helft van de twintigste eeuw heersende opvattingen over de Europese prehistorie.

Cultuur

Holwerda's 'archaeologisch systeem' van 1907 overziend, blijkt dat zowel de protohistorische als de prehistorische culturen werden geacht van uitheemse oorsprong te zijn. Eenmaal aangekomen in Nederland kregen deze culturen een statisch karakter. Deze voorstelling van zaken houdt direct verband met de aanbevelingen uit het onderzoeksprogramma van Holwerda senior van 1904. Diens advies luidde immers om in eerste instantie aan de hand van de in de Nederlandse musea bewaarde 'praehistorica' beschavingsgroepen vast te stellen en om vervolgens te zoeken naar buitenlandse parallellen.[77] Achter het 'archaeologisch systeem' ging echter ook de cultuuropvatting van Holwerda junior schuil. In 1910 heeft hij deze voor het eerst expliciet geformuleerd. In zijn *Openbare les* van dat jaar betoogde hij dat in iedere periode naast elkaar beschaafde en primitieve culturen voorkwamen, zo ook in het heden. Hij verwees onder andere naar de gebouwen van beton in de Nederlandse steden en naar de hutjes van heideplaggen in Drente en op de Veluwe.[78] In de praktijk van de prehistorie kwam het volgens Holwerda voor dat culturen onveranderd bleven voortbestaan, zich verder ontwikkelden dan wel verdwenen. Alleen krachtige nieuwe culturen konden oude verdringen, anders handhaafden de oude culturen zich naast de nieuwe. Op basis van deze uitgangspunten formuleerde Holwerda het vervolgens als zijn taak om 'de verschillende stroomingen van onderling zeer verschillende kulturen na te gaan over ons werelddeel en, voor zoo ver mogelijk is, ook daar buiten'.[79]

Holwerda had reeds bij aanvang van het opstellen van zijn 'archaeologisch systeem' toenadering gezocht tot de klassieke archeologie.[80] Dit heeft tot gevolg gehad dat hij het vanzelfsprekend vond bij het in een Europese context beschouwen van de Nederlandse pre- en protohistorische culturen, in de eerste plaats de samenhang met de Klassieke Oudheid te onderzoeken. De Nederlandse prehistorische vondsten bracht Holwerda aldus in verband met de vroeg-Griekse culturen en de Nederlandse protohistorische vondsten met de vroeg-Italische culturen. Een belangrijk uitgangspunt daarbij was dat Nederland binnen Europa een perifeer gebied was. Dit had tot gevolg dat cultuurstromingen er later optraden en ook langer standhielden dan in het gebied van oorsprong. Holwerda lijkt het geen probleem gevonden te hebben dat zijn 'archaeologisch systeem' daardoor niet aansloot op de chronologische schema's die elders in Europa door prehistorici waren ontwikkeld. Voor hem telde dat hij in de urnenvelden onder meer de materiële cultuur van de uit schriftelijke overlevering bekende Galliërs en Germanen had teruggevonden. Daarbij was hem gebleken dat hun cultuur door andere prehistorici vaak niet als zodanig was herkend. Zij hielden deze namelijk op basis van het drie-periodensysteem voor prehistorisch. Holwerda merkte hierover gekscherend op:

> Begnügen wir uns damit den frühhistorischen Stämmen unsrer Gegenden, den Feinden und Freunden der Römer, jedenfalls einen Teil des ihnen gehörigen Besitzes zurückgegeben zu haben, dessen sie durch die Theoriën der Prähistoriker beraubt wurden.[81]

In Holwerda's 'archaeologisch systeem' was er geen sprake van culturele continuïteit tussen de pre- en protohistorie; dit ondanks de oriëntatie op de klassieke landen, waar een dergelijke continuïteit wél bestond. Ten eerste stond in het systeem van 1907 de hunebeddencultuur niet in verbinding met de klokbekercultuur en ten tweede stonden deze twee prehistorische culturen niet in verbinding met de protohistorische culturen van de urnenvelden. De makers van het hunebeddenaardewerk noemde Holwerda een 'vroege vóórbevolking', die was verdwenen 'op een wijze die zich niet meer laat beschrijven'.[82] Hij liet zich niet uit over het lot van de makers van de klokbekers. Wél benadrukte hij dat de overeenkomst in vorm tussen de klokbeker en de latere proto-Saksische urn toevallig was.[83]

Holwerda's ideeën over cultureel-etnische discontinuïteit in de prehistorie herinneren aan die van oudheidkundigen uit de voorgaande eeuwen. Denkend binnen de bijbelse chronologie konden deze oudheidkundigen soms verwijzen naar verdwenen volken uit de periode van voor de zondvloed.[84] Hiervan was bij Holwerda weliswaar geen sprake, maar wél kwam hij bij het structureren van de voorhistorische tijd van Nederland – al dan niet bewust – niet in conflict met het traditionele bijbelse tijdschema. Uitgaande van een chronologie van vijf- à zesduizend jaar dateerde hij de vroegste periode uit zijn archeologische systeem, de 'Vroeg-neolithische tijd', met enige slagen om de arm rond 3000 voor Christus.[85] De opvatting

dat de steentijd bestond uit meerdere subperiodes, die elk meer dan tienduizend jaar duurden, kon hij niet als juist erkennen. Hij zei huiverig te zijn om aan vondsten een dergelijke ouderdom toe te schrijven.[86] Elders bekende hij zelfs dat hij van dergelijke dateringen duizelig werd.[87]

Holwerda maakte – zoals in zijn tijd reeds lang gebruikelijk – een duidelijk onderscheid tussen wetenschap en theologie. In de praktijk betekende dit dat hij een stellingname in het debat tussen evolutionisten en creationisten, waartoe zijn onderzoek zeker aanleiding had kunnen geven, uit de weg ging. Wél toonde hij zich kritisch ten opzichte van de evolutieleer.[88] En ook liet hij zich misprijzend uit over de evolutionistische grondslag van de typologische ontwikkelingsreeksen van werktuigen, waarop veel chronologieën van de prehistorie waren gebaseerd. Zo schamperde hij in 1910: 'Evenals de mensch uit de aap zoo moet de eene bijlvorm uit den anderen zijn gegroeid.'[89] Tevens benadrukte Holwerda dat dateringen die waren gebaseerd op geologische bewijsvoeringen buiten zijn beoordeling vielen; waarmee hij echter lijkt te hebben willen aangeven dat hij deze dateringen in principe in twijfel trok.[90] De nieuwe tijdsruimte die was ontstaan op basis van geologisch en biologisch onderzoek, moet voor Holwerda moeilijk te bevatten zijn geweest. Mogelijk maakte hij deze voor hem zo abstracte en onpeilbare tijd toch nog enigszins hanteerbaar door te spreken van het 'tijdlooze Oud-Europa'.[91]

In Holwerda's latere wetenschappelijke werk zou de samenhang tussen de verschillende pre- en protohistorische culturen een belangrijke onderzoeksvraag vormen; in de loop van zijn wetenschappelijke carrière heeft hij steeds meer ruimte gegeven aan culturele en etnische continuïteit. Zijn datering van het begin van het Neolithicum bleef voor hem echter buiten twijfel staan en bovendien bleef hij vasthouden aan zijn afwijzing van de onderverdeling van de steentijd. Anders gezegd: de kaders waarbinnen de prehistorie zich afspeelde, stonden niet ter discussie, alleen de invulling ervan.

Etniciteit

In zijn in 1912 verschenen artikel 'De bevolking van ons vaderland' beschreef Holwerda voor het eerst niet meer primair de culturen uit de Nederlandse pre- en protohistorie. Hij poogde nu ook 'bevolkingselementen' vast te stellen. De drie hierbij gestelde hoofdvragen luidden: 'Uit welke elementen is de bevolking van ons land samengesteld? Wanneer zijn de verschillende stammen hier gekomen en waar vandaan?'[92] Om op deze vragen een antwoord te kunnen geven moest hij ingaan op de 'ethnografie van Oud-Europa': de geschiedenis van de volken uit het prehistorische Europa. Holwerda probeerde in dit kader de resultaten van klassiek archeologisch onderzoek te laten samengaan met fysisch-antropologische gegevens.[93] Dit streven was voor hem aanleiding tot een theoretische bespiegeling over de vraag *hoe* cultuurstromingen konden worden vastgesteld en *wanneer* zij vervolgens konden worden gekoppeld aan één stam:

> Want niet de verspreiding van een enkelen vorm, van een bepaald voorwerp allèén kan ons – gelijk men veelal meent – omtrent de verbreiding van eenigen menschelijken stam inlichten, maar wèl mogen we een geheele kultuur met al zijn uitingen te zamen, zijn werktuigen en ceramiek, zijn grafgebruiken en woonwijzen als onzen gids nemen, wanneer we een bepaalden stam in zijn verspreiding over de wereld willen volgen.[94]

Bij Holwerda's betoog over de eerste bewoners van Europa was de 'Middellandsche kultuur' het uitgangspunt. Deze cultuur betrof een bepaalde combinatie van voorwerpen en gebruiken uit het voor-dynastieke Egypte die, naar Holwerda's mening, aanvankelijk had toebehoord aan de 'Aegeïsche stam'. De verspreiding van deze cultuur stelde hij vervolgens gelijk aan het verspreiden van het langschedelige – dolichocefale – 'Middellandsche ras', waartoe ook de 'Neolithiker' van Europa hadden behoord. De tweede cultuurstroming in Europa was volgens Holwerda eveneens herkenbaar aan bepaalde voorwerpen en grafgebruiken. Deze cultuur behoorde, zo meende hij, tot een rondschedelig – brachycefaal – ras dat uit het oosten afkomstig was. Zij werden door Holwerda, met enig voorbehoud, in verband gebracht met de door Homerus in de *Ilias* beschreven Achaeërs.[95]

Holwerda's beschrijving van de eerste cultuurstroming van Oud-Europa begon met het werk van W.M. Flinders Petrie. Deze Britse egyptoloog had bij zijn onderzoek naar het voor-dynastieke Egypte sporen aangetroffen van een prehistorisch volk dat zijn doden begroef in 'Hockergräber', omgeven door aardewerk en stenen voorwerpen. Hun aardewerk had een karakteristieke beschildering in naturalistische stijl. Vergelijkbare vondsten waren in Griekenland gedaan. In bepaalde zeer oude Griekse 'Hockergräber' kwamen namelijk aardewerk en stenen voorwerpen voor die een nauwe verwantschap vertoonden met de Egyptische vondsten. Holwerda concludeerde derhalve dat het één volk betrof, dat hij de 'Aegeische stam' noemde. Hij meende dat dit volk over een bijzondere 'scheppingskracht' had beschikt. Deze kracht, die met name tot uiting kwam in de naturalistische stijl, was eveneens te herkennen in de minoïsche cultuur van Kreta: een cultuur die door klassiek-archeologen werd gedateerd rond 2000 voor Christus. De naturalistische wandschilderingen, de gebruiksvoorwerpen en het aardewerk toonden aan dat dit volk op Kreta aan zijn oorspronkelijke primitieve beschavingsniveau was ontgroeid.[96] De 'Aegeïsche stam' bleek volgens Holwerda dus aan de basis te hebben gestaan van de Egyptische en Griekse cultuur. Hij wees er op dat in Sicilië en Spanje eveneens 'Hockergräber' waren aangetroffen en leidde hieruit af dat de 'Aegeische stam' zich ook naar het westelijk Middellandse-Zeegebied had verspreid. In Zuid-Italië, Sicilië en Spanje kwamen naast het 'Hockergrab' echter ook andere grafvormen voor: het rotsgraf en het hunebed. Hoewel deze drie grafvormen een verschillend uiterlijk hadden, kenden zij toch een gelijksoortige inhoud. De hunebedden, rotsgraven en 'Hockergräber' tezamen vertegenwoordigden volgens Holwerda de 'Middellandsche kultuur', de prehistorische cultuur van het Middellandse-Zeegebied. Deze cultuur had zich vervolgens

ook uitgebreid naar Frankrijk en Engeland en was via de zandgronden van Oost-Nederland en via Noord-Duitsland zelfs doorgedrongen tot in Scandinavië.[97] Dit betekende dat Holwerda met betrekking tot de Nederlandse hunebedden kon concluderen:

> Zo vinden we dus in ons land, als oudste getuige van menselijke bewoning, een verre uitloper van die Middellandsche kultuur in het Zuiden, in haar veelheid van analoge verschijnselen ten nauwste met het Zuiden verbonden.[98]

Holwerda erkende dat taalkundigen vaak een andere theorie verkondigden. Zij meenden dat de Indogermanen aan de basis hadden gestaan van de beschaving van Hellas. Deze Indogermanen zouden afkomstig zijn uit een 'Urheimat' in Noord-Europa. Het naturalisme dat de cultuur van Hellas had gekenmerkt, wees volgens Holwerda echter onmiskenbaar op een verband met de 'Aegeische stam'. Van een Noord-Europese 'Urheimat' kon zijns inziens daarom geen sprake zijn.[99] Holwerda vroeg zich overigens nog wel af waar zich de precieze bakermat had bevonden van de 'Aegeische stam', wiens cultuur zich het eerst had gemanifesteerd in het oostelijke Middellandse-Zeegebied. Hij verwees in dit kader naar het werk van de Britse archeoloog D. Mackenzie, die had aangetoond dat de 'Aegeïsche stam' inheems was op Kreta.[100] Holwerda suggereerde dat mogelijk ooit zou blijken dat deze stam oorspronkelijk uit Europa afkomstig was. Hij wees in dit kader op de grotten in Frankrijk en Spanje, waar de oudst bekende menselijke overblijfselen waren aangetroffen. In de hogere lagen van deze grotten kwamen voorwerpen voor met een vorm en versiering waarin Holwerda het naturalisme van de 'Aegeische stam' herkende.[101]

Bij zijn onderzoek van de tweede cultuurstroming uit Oud-Europa verwees Holwerda veelvuldig naar het werk van klassiek archeologen. Zij hadden volgens hem in de Myceense cultuur twee stromingen herkend: die van 'Aegeische stam' – de oorspronkelijke Middellandse bevolking – en die van uit het noorden afkomstige stammen. Deze laatste waren rond 1500 voor Christus in Griekenland verschenen, waarna zij zich hadden gemengd met de oorspronkelijke bewoners. De nieuwe stammen waren waarschijnlijk uit Zuidoost-Europa afkomstig geweest. Holwerda hield het voor mogelijk dat het hier de Achaeërs uit de homerische gedichten betrof.[102] De Achaeërs brachten een nieuwe grafvorm mee: het koepelgraf, waarin de lichamen van de overledenen werden begraven in beenderkisten.[103] In het onbekende gebied van oorsprong hadden deze koepelgraven mogelijkerwijs een primitiever aanzicht gehad dan zij in het hoogbeschaafde Mycene kregen. Daar waren zij immers opgebouwd uit steen.

Het ontstaan van het koepelgraf was volgens Holwerda voor veel klassiek archeologen een belangrijke onderzoeksvraag.[104] Holwerda werd ermee geconfronteerd tijdens zijn studiereis naar Griekenland van 1897-1898, toen hij onder leiding van W. Dörpfeld een excursie maakte naar Tyrins.[105] Bij zijn eigen grafheuvelopgravingen op de Veluwe rond het begin van de jaren tien kwam Holwerda

vervolgens tot het inzicht dat de door hem onderzochte heuvels grote overeenkomsten vertoonden met de Myceense koepels. Hij concludeerde:

> So scheinen mir nicht nur die Grabbauten, innerhalb dieser Hügel gefunden, die gesuchte Urform der mykenischen Kuppelgräber zu bewahren, sondern auch manches Detail bietet einen merkwürdige Übereinstimmung.[106]

Verwijzend naar diverse Duitse en Engelse publicaties concludeerde Holwerda dat de koepelgraven op de Veluwe deel uitmaakten van een keten van vergelijkbare verschijnselen die ononderbroken voorkwam van Oost-Europa tot in Engeland. De 'Achaeer' hadden deze grafvorm ook naar Griekenland gebracht, en daar werd al snel 'die primitive Grabform, das Kuppelgrab, zur höchsten Vollkommenheit geführt'.[107]

De Duitse klassiek archeoloog C. Schuchhardt was enthousiast over Holwerda's onderzoekingen naar de koepelgraven.[108] In 1910 prees hij Holwerda – na bestudering van diens in 1909 in het *Praehistorische Zeitschrift* verschenen, met foto's verluchte artikel – uitbundig. Hij schreef: 'Eine Photographie mit so klarem, runden Holzbau muss doch den ärgsten Zweifler bekehren.'[109] Maar Schuchhardt was niet geheel overtuigd van de koepelgrafreconstructie en suggereerde als alternatief een kegelgraf. Daarbij gaf hij de naar vooringenomenheid neigende vanzelfsprekendheid bloot, waarmee ook hij de Noord-Europese archeologische verschijnselen in verband bracht met die van de Klassieke Oudheid. Hij verzekerde Holwerda namelijk: 'den Zusammenhang mit dem Aegäischen Kreis würden wir durch das Kegelgrab als Nachbildung alteuropäischen Rundhütten ja eben so gut bekommen.'[110] Ondanks zijn milde kritiek zou Schuchhardt in 1919 Holwerda's koepelgraven vermelden in zijn *Alteuropa*, een overzichtswerk van de Europese pre- en protohistorie; Holwerda's theorieën over de 'ethnografie van Oud-Europa' werden hierin echter niet genoemd.[111]

Holwerda gaf zich er bij zijn analyse van de Nederlandse prehistorie in een Europese context rekenschap van dat het voorkomen van culturele overeenkomsten niet altijd etnische verwantschap impliceerde. Zo erkende hij bijvoorbeeld dat de overeenkomst tussen het Zuid-Europese rotsgraf en het Nederlandse hunebed niet automatisch hoefde te betekenen dat de bouwers ervan verwant waren. Deze onzekerheid was voor hem aanleiding tot reflectie over de vraag of op basis van archeologisch onderzoek kon worden vastgesteld wanneer er in de prehistorie sprake was geweest van migratie en wanneer van cultuuroverdracht. Volgens Holwerda was het wél zeker dat de 'idee' tot het bouwen van hunebedden was ontstaan in een omgeving waar ook rotsgraven voorkwamen. Het bleef natuurlijk mogelijk dat er sprake was geweest van 'Kulturvermittlung', wat betekende dat deze 'idee' van stam tot stam was overgedragen. Het was echter evengoed niet uit te sluiten dat deze 'idee' was verbreid door migratie, dat één stam deze op zijn weg door Europa had meegenomen. Maar, aangezien de verschillende typen hunebedden in Nederland imitaties bleken te zijn van de verschillende typen

rotsgraven in Zuid-Europa, leek migratie volgens Holwerda een waarschijnlijker optie dan cultuuroverdracht. Hij sprak over van woonplaats wisselende stammen met een conservatieve instelling. Zij hadden geen afstand willen doen van hun oorspronkelijke grafgebruiken.[112] Holwerda resumeerde: 'Menschen und Kultur beide sind aus dem Süden Europas nach dem Norden gekommen.'[113]

De twee etnisch-raciale eenheden die de basis vormden van Holwerda's voorstelling van de 'ethnografie van Oud-Europa' hadden het mogelijk gemaakt de Nederlandse prehistorische grafmonumenten in verband te brengen met die uit het Middellandse-Zeegebied. Gelijk met het ontwikkelen van zijn beeld van 'ethnografie van Oud-Europa', had Holwerda ook meer oog gekregen voor etnische vermenging en etnische continuïteit in de Nederlandse pre- en protohistorie. Terwijl Holwerda in 1907 nog niet had gesproken van contact tussen de bouwers van de hunebedden en de bouwers van de koepelgraven, was het hem in 1912 inmiddels duidelijk geworden dat de bouwers van de hunebedden zich in Nederland – als onderdeel van de Middellandse stroming – hadden gemengd met de koepelgrafstroming.[114] Zijn opgravingen bij het Uddelermeer hadden tot dit inzicht aanleiding gegeven, zo ook die van de hunebedden te Drouwen.[115] In 1907 was Holwerda evenmin ingegaan op het verband tussen de prehistorische culturen enerzijds en de protohistorische culturen anderzijds. Wél had hij benadrukt dat de overeenkomst in vorm tussen de klokbekers en de latere proto-Saksische urnen toevallig moest zijn. In 1915 zou hij echter op de overeenkomst wijzen tussen het hunebeddenaardewerk en de proto-Saksische urnen. Hij concludeerde toen dat deze urnen niets anders waren dan een voortzetting van de ceramiek zoals die eerder in hetzelfde gebied door hun voorouders voor de dodencultus in de hunebedden werd gebruikt.[116] De etnische continuïteit tussen de pre- en de protohistorie een raciale dimensie gevend, betoogde hij: 'Wie also die "Teutonen" die Abkömmlinge der mittelländischen Rasse sein sollen, so scheint uns die Kultur ihrer Urnenfelder direkt aus jener "neolitischen" hervorgegangen zu sein.'[117]

Met zijn kennis van de 'ethnografie van Oud-Europa' en op basis van het inzicht van etnische continuïteit in de pre- en protohistorie ontwikkelde Holwerda al snel ook belangstelling voor de vraag uit welke antropologische elementen de huidige bevolking van Nederland was samengesteld. Dit deed hem in 1912 constateren dat dat fysisch-antropologische kennis te vaak was gebaseerd op historisch-filologische theorieën.[118] Hij verwees daarbij naar het wetenschappelijke oeuvre van L. Bolk. Deze anatoom en fysisch antropoloog had de rassamenstelling van de bevolking van Nederland onderzocht en in 1908 geconstateerd dat Nederland het eerst bewoond was geweest door een alpine, Keltische bevolking, die afkomstig was uit het zuiden. Later zou een uit het noorden afkomstige Teutoonse, Germaanse bevolking de Kelten zijn gaan overheersen. Deze Kelten werden uiteindelijk gegermaniseerd. Bolk noemde vooral taalkundige bewijzen voor zijn theorie. Zo stelde hij:

> En dat ook de oorspronkelijke bewoners van ons land niet een Germaansche taal spraken, blijkt nog uit de namen onzer groote rivieren – Rijn, Waal, IJssel – dat Keltische namen zijn evenals Lugdunum en Noviomagum. Niet onwaarschijnlijk is het dat onze hunebedden door deze tot het Alpine ras behoorende oerbevolking zijn gebouwd.[119]

Holwerda was er niet van overtuigd, sterker nog: hij was een geheel andere opvatting toegedaan. De vroegste bevolking van Nederland, de hunebeddenbevolking, was zijns inziens juist dolichocefaal geweest. Vervolgens hadden zich in Nederland de brachycefale bouwers van de koepelgraven gevestigd. Daarop volgden de bewoners van gemengd ras: zij waren naar Nederland gekomen op een moment dat in Europa de rasmenging reeds had plaatsgevonden.[120]

Op basis van deze kennis ging Holwerda vervolgens in op de vraag waar in Nederland het Teutoonse ras, waar het alpine ras en waar de vermenging van beide was te vinden. Archeologische vondsten konden hierbij leidraad zijn. Wanneer in een bepaalde streek de oudste vindbare cultuur niet prehistorisch was, kon ervan worden uitgegaan dat deze streek in een latere tijd was bevolkt door stammen van gemengd ras. Holwerda verwachtte dat de Middellandse stammen uitsluitend op de oostelijke zandgronden van Nederland woonachtig waren geweest. Ook vermoedde hij dat de latere alpine bevolking zich eveneens voornamelijk in deze contreien had gevestigd. Dit betekende dat zijns inziens de Veluwe in fysisch-antropologisch opzicht het interessantste gebied van Nederland was. Ook al omdat het mogelijk was er nazaten van de latere Germanen en Saksen aan te treffen. Hij stelde zich de vraag: 'Zou het den anthropoloog gelukken deze zoo verschillende bevolkingselementen in de typen der thans levende bewoners weer te vinden?'[121]

Met betrekking tot de andere gebieden in Nederland stelde Holwerda vergelijkbare archeologisch-antropologische handleidingen op. Zo betoogde hij bijvoorbeeld met betrekking tot de zuidelijke provincies dat het mogelijk was daar de nazaten van een Gallische bevolkingsgroep aan te treffen.[122] Holwerda maakte daarbij bijzondere melding van het gebied ten zuiden van Tilburg. Daar waren vermoedelijk de antropologische sporen van de Bataven teruggevonden. Hij had in dat gebied namelijk veel exemplaren van het Bataafse urntype aangetroffen, terwijl Bolk had geconstateerd dat daar te midden van een 'donkere' bevolking veelvuldig een blauwogig en blondharig type voorkwam.[123] Holwerda vermeldde in dit kader ook nog dat de door Bolk geconstateerde sterke dolichocefalie van de kuststreken gekoppeld kon worden aan de Franken. Over de herkomst van de Franken sprak hij zich echter niet uit, maar hij merkte daarover nog wel op dat het zeker was dat de Bataven niet in hen waren opgegaan.[124] Het waren inzichten als deze waaraan Holwerda refereerde toen hij in 1910 met tevredenheid constateerde dat, dankzij het archeologisch onderzoek naar de pre- en protohistorie, de 'vroege historie van ons Nederlandsch volksbestaan' uit de bodem aan het verrijzen was.[125]

De 'praehistorisch-Romeinsche archaeologie'

De benoeming in 1910 van Holwerda tot lector markeert een belangrijk moment in het langdurige proces waarbij de pre- en protohistorische archeologie in Nederland de status verkreeg van een volwaardige academische discipline. Het vakgebied zou zich ontwikkelen tot een wetenschap met een duidelijk afgebakend objectgebied, te weten de de pre- en protohistorie, en met verschillende kennisbronnen, waarvan de in of op de bodem bewaard gebleven materiële cultuur de belangrijkste was. Tijdens zijn *Openbare les* van 1910 benoemde Holwerda zijn vakgebied als de 'praehistorisch-Romeinsche archaeologie'. Hij definieerde het als de wetenschap van de 'stoffelijke nalatenschap' van de vroegste bewoners van Europa, speciaal in de 'niet-klassieke landen'.[126]

Holwerda heeft zijn eigen vakgebied aan het begin van zijn wetenschappelijke carrière met verve geprofileerd ten opzichte van de andere vakgebieden die zich eveneens op de pre- en protohistorie richtten, maar daarbij aan andere bronnen de prioriteit gaven. Het betrof: de geschiedbeoefening (oude geschiedenis en mediëvistiek), de taalkunde (filologie en vergelijkende taalwetenschap) en de fysische antropologie. Daarnaast zocht hij toenadering tot twee vakgebieden met een ander objectgebied: de klassieke archeologie en de etnologie. Holwerda maakte daarbij nogal eens een onderscheid tussen professionele en dilettantistische vormen van wetenschapsbeoefening.

Hoewel Holwerda in de onderzoekspraktijk gebruikmaakte van velerlei kennisbronnen, benadrukte hij publiekelijk vooral de bijzondere betekenis van archeologische vondsten. Een archeologische vondst, die hij omschreef als een 'authentiek bericht', maakte zijns inziens namelijk direct contact met het verleden mogelijk.[127] De andere vakgebieden die het vroegste verleden bestudeerden, waren, zo meende hij, aangewezen op recentere, indirecte bronnen, die onbetrouwbaar waren. Aan de archeologie kwam daardoor de taak toe het voortouw te nemen in het onderzoek naar de pre- en protohistorie. Holwerda bracht een duidelijke rangorde aan in de andere wetenschappen die eveneens de pre- en protohistorie onderzochten. De wetenschappers met wie hij in discussie was, hadden hierover overigens vaak andere opvattingen. In 1906 betoogde Holwerda:

> [De archeologie heeft] voor op alle andere wetenschappen, die tot dat onderzoek medewerken, dat zij alleen materiaal bezit uit den tijd zelf, waarin die volksstammen leefden en dus tot het meest exacte onderzoek in staat is, waar andere tot hypothesen hun toevlucht moeten nemen.[128]

De exactheid van de pre- en protohistorische archeologie bracht Holwerda in verband met de ontstaansgeschiedenis van de klassieke archeologie. Dit was immers de wetenschap waaruit zijn vakgebied was voortgekomen. Doordat klassiek archeologen zich vooral richtten op kunst en monumenten van de klassieke landen, hadden zij een goed beeld kunnen schetsen van de cultuur uit de Klassieke Oudheid.

Daarmee was door hen een plaats veroverd naast de Altertumswissenschaft. Vertegenwoordigers van deze laatste wetenschap richtten zich eveneens op de Klassieke Oudheid, maar hadden zich daarbij hoofdzakelijk gebaseerd op de berichten van de klassieke auteurs. Cruciaal voor de verzelfstandiging van de klassieke archeologie was volgens Holwerda dat het vakgebied zich door objectstudie had ontwikkeld tot een strenge waarnemingswetenschap. Toen klassiek archeologen uiteindelijk in de jaren negentig van de negentiende eeuw ook de Romeinse materiële cultuur buiten de klassieke landen gingen bestuderen, was de 'Römisch-Germanische archaeologie' ontstaan. Zijn eigen vakgebied, de 'praehistorisch-Romeinsche archaeologie', beschouwde Holwerda weer als een afgeleide van deze 'Römisch-Germanische archaeologie'.[129]

Volgens Holwerda kwam aan de Duitse oud-historicus Th. Mommsen de eer toe de aanzet te hebben gegeven tot het archeologisch onderzoek van de Romeinen in Duitsland. Met deze opmerking verwees hij naar de publicatie in 1885 van het vijfde deel van Mommsens *Römische Geschichte*, dat de Romeinse provincies in de Keizertijd behandelde en naar diens voordracht 'Die Einheitliche Limesforschung' van 1890.[130] In deze naar aanleiding van het vijftigjarig jubileum van de Archäologische Gesellschaft zu Berlin gehouden voordracht had Mommsen de oproep gedaan om voor het archeologisch onderzoek in Duitsland een speciaal rijksinstituut op te richten, vergelijkbaar met de instituten die reeds bestonden in Rome en Athene.[131] Zijn oproep bleef niet zonder resultaat. In 1892 werd de Reichslimeskommission opgericht, vanaf 1902 bekend als de Römisch-germanische Kommission des Kaiserlichen archäologischen Instituts.[132]

Bij de 'Limesforschung', die sindsdien in Duitsland werd verricht, had de armoede aan archeologisch vondstmateriaal geleid tot een vorm van waarnemen die, zo beklemtoonde Holwerda, nog scherper was dan die van klassiek archeologen. Er diende nu namelijk de vraag gesteld te worden of de bodem iets over het verleden kon loslaten. Holwerda merkte op dat het goed van pas was gekomen dat veel archeologen in bezit waren van een bouwkundige opleiding. Deze achtergrond was zeer nuttig gebleken bij de het ontwikkelen van opgravingsmethoden. Door het graven van proefsleuven konden verschillen in cohesie en kleur in de bodem worden vastgesteld. Zo tekenden zich grachten en paalgaten in de bodem af en kon bijvoorbeeld het verloop van wanden van versterkingen of huizen worden gereconstrueerd.[133] De oriëntatie op architectuur van Holwerda's Rijnlandse leermeesters zou overigens nog onvoorziene gevolgen hebben. Toen Holwerda namelijk, na in Haltern stage te hebben gelopen, in Nederland zijn eerste grafheuvels onderzocht, keek hij weinig naar de driedimensionale structuur van deze heuvels, en concentreerde hij zich op de grondsporen; door deze vervolgens als een bouwkundige – met de Myceense koepelgraven in het achterhoofd – weer ruimtelijk te interpreteren kwam hij tot zijn koepelgraftheorie. Deze later veel bekritiseerde theorie hield in hoofdzaak in dat de huidige grafheuvels de restanten waren van ingestorte, met zand en plaggen bedekte houten koepels.[134]

'Dilettanten' en de pre- en protohistorie

Holwerda heeft zich herhaaldelijk geprofileerd als tegenstander van een bepaalde vorm van archeologie, die hij dilettantisch achtte en aanduidde als 'praehistorie'-beoefening. Volgens Holwerda was deze 'praehistorie'-beoefening ontstaan uit regionale belangstelling voor de vroegste inheemse bevolking. Het dilettantistische karakter ervan bleek naar zijn mening onder andere uit het gemak waarmee veel 'praehistorici' zonder inhoudelijke reflectie het drie-periodensysteem overnamen. De niet-dilettantische archeologen waren daarentegen veel kritischer. Zij wezen, zo wist Holwerda, het drie-periodensysteem over het algemeen af.[135] De vanzelfsprekendheid waarmee 'praehistorici' het drie-periodensysteem toepasten, illustreerde Holwerda met een anekdote over een Duitse collega-archeoloog, die samen met een 'praehistoricus' een Romeinse legerplaats opgroef:

> Tot hun groote verrassing werden op twee plaatsen, vlak bij elkaar, scherven van niet-Romeinsch aardewerk gevonden. Onze praehistoricus was dadelijk gereed: 'das ist Bronzezeit' zei hij, een scherf in de hand nemend; toen nam hij er een van de tweede plek 'das ist la Tène'. Welk een interessante vondst, twee scherven uit twee zóó uiteenlopende praehistorische 'perioden' en dat in een Romeinsche legerplaats! Onze jonge collega nam beide scherven in handen, bekeek ze, en ziet, ze pasten aan elkaar![136]

De archeologen die in Duitsland de materiële nalatenschap van de Romeinen onderzochten en zich daarbij soms ook richtten op die van de inheemse bevolking, werden volgens Holwerda door de 'praehistorici' met afgunst gevolgd. Zij begaven zich dan immers op een terrein dat de 'praehistoricus' de zijne achtte. Holwerda kon deze visie niet onderschrijven. Hij erkende wél dat de archeologen nog te veel gepreoccupeerd waren met de Romeinen en dat zij de inheemse bevolking nog te veel beschouwden als bijzaak. Maar, zo constateerde hij, gelukkig begaven steeds meer representanten van de 'Römisch-Germanische archaeologie' zich ook op het terrein van de inheemse pre- en protohistorie.[137]

Vaderlandse geschiedschrijving

Holwerda heeft aan het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan herhaaldelijk toenadering gezocht tot de vaderlandse geschiedschrijving, Zijn verhouding met historici was echter problematisch: zijn overtuiging dat de pre- en protohistorische archeologie de berichten van de klassieke auteurs en de daarop gebaseerde geschiedschrijving zowel kon aanvullen als corrigeren, stuitte op weerstand.

Volgens Holwerda had in Duitsland de 'Limesforschung' aan de geschiedschrijving een nieuwe, steviger basis verschaft en historici gedwongen veel oude voorstellingen los te laten. De vragen 'waar' en 'op welke wijze' de Romeinen zich in Noordwest-Europa hadden gevestigd, konden namelijk door middel van archeo-

logisch onderzoek zeer nauwkeurig worden beantwoord. Dit gold ook voor de vragen 'wanneer' zij zich er hadden gevestigd en weer waren vertrokken. Holwerda beschouwde archeologisch onderzoek in deze context als een vorm van bronnenkritiek: schriftelijke informatie kon door archeologische onderzoek op haar waarheidsgehalte worden getoetst. Hij sprak van 'valsche berichten' die 'gelogenstraft' konden worden.[138]

Holwerda streefde er naar om in navolging van zijn Duitse collega's het 'exacte materiaal' aan te leveren, dat als basis kon dienen voor een 'verjongde geschiedschrijving'.[139] In deze context wees Holwerda historici op het belang een onderscheid te maken tussen recente archeologische kennis en oude, door dilettanten beschreven archeologische collecties.[140] Ook attendeerde hij hen op het gevaar de kaart van Peutinger – een middeleeuwse kopie van een landkkaart uit de vierde eeuw na Christus – of woordafleidingen als uitgangspunt te nemen bij het opsporen van Romeinse nederzettingen. Geheel waardeloos wilde Holwerda dergelijk onderzoek niet noemen, maar hij benadrukte wél dat alleen archeologisch veldwerk echt betrouwbare informatie kon opleveren. Hij noemde de kaart van Peutinger in dit kader het 'stokpaardje der ouderwetsche oudheidkundigen'.[141]

Aangezien de geschiedenis in de regel begon met de eerste schriftelijke overlevering, zei Holwerda nog in 1910 dat de periode waarin de Romeinen in Nederland verbleven als het begin van de 'vaderlandsche historie' was te beschouwen. Holwerda riep historici op om zich vertrouwd te maken met de resultaten van archeologisch onderzoek. Refererend aan het uitgangspunt van bijna elk fundamenteel historisch onderzoek – het archief – sprak hij daarbij van het 'reusachtig archief der vaderlandsche geschiedenis, dat de bodem van ons vaderland zelf ons heeft bewaard'.[142] In 1912 ging Holwerda een stap verder, zij het impliciet. Hij stelde dat jaar dat de vaderlandse geschiedschrijving niet hoefde te beginnen met de vroegste schriftelijke overlevering. De 'geschiedschrijving van eenig volk' behoorde aan te vangen met de vraag naar de 'elementen' waaruit dat 'volk' was samengesteld, alsmede met de vraag naar hun herkomst.[143]

De receptie van Holwerda's werk door historici was in deze periode verre van enthousiast. In 1914 ging Holwerda in een brief aan zijn Duitse collega E. Ritterling in op zijn verhouding met historici. Hij schreef:

> Darf ich als armer Kollege der in seinem Lande fast ganz alles allein für unsre Römisch-Germanischen Archäologie gegen Stockphilologie und (vielleicht ein neues Wort) Stockgeschichtsschreibung zu kampfen hat, der immer zu streiten hat gegen die Meinung dass eine Ausgrabung nicht lohnend ist, wenn keine ganze Stücke herauskommen u.s.w., mal ihre Hilfe einrufen.[144]

Waaraan Holwerda precies refereerde is niet bekend. Mogelijk houdt het verband met het debat over de plaats van Romeinse nederzettingen in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* van 1909 naar aanleiding van zijn

artikel 'Lugdunum Batavorum en Praetorium Agrippinae'.[145] En met dit debat was de toon van de historische kritiek alleen nog maar gezet.[146]

Taalkunde

De bestudering van de Europese pre- en protohistorie was volgens Holwerda lange tijd 'vrijwel uitsluitend' verricht door filologen en linguïsten. Hun onderzoek, gebaseerd op de combinatie van berichten van de klassieke auteurs en taalverschijnselen in het heden, had zijns inziens vooral hypothesen opgeleverd.[147] Het was Holwerda bovendien een doorn in het oog dat de taalkundigen zich weinig gelegen lieten liggen aan de pre- en protohistorische archeologie. Die constatering onderbouwde hij met een verwijzing naar het werk van O. Bremer. Deze Duitse taalkundige had in 1904 in de inleiding van zijn *Ethnografie der germanischen Stämme* vijf bronnen genoemd voor de kennis van het Germaanse verleden: de berichten van klassieke auteurs, de resultaten van taalonderzoek, de resultaten van fysisch-antropologisch onderzoek, de resultaten van archeologisch onderzoek naar de pre- en protohsitorie en de 'Geistige Individualität eines Volkes'.[148] Bremer meende dat de antropologie en de prehistorische archeologie het minst waardevol waren. Over archeologische vondsten concludeerde hij: 'Den prähistorischen Funden lassen sich keine ethnografische Argumente entnehmen.'[149]

Holwerda was daarentegen tot het inzicht gekomen dat juist archeologische gegevens – in combinatie met antropologische – een waardevol beeld konden aandragen van de Europese pre- en protohistorie, waarmee bovendien taalkundige theorieën konden worden weerlegd.[150] Zo hadden zijns inziens archeologische gegevens de betekenisloosheid aangetoond van de 'Urheimat'-theorie. Deze door germanisten op basis van vergelijkend taalonderzoek ontwikkelde theorie hield in dat het mogelijk was het gebied van oorsprong van de 'Indogermanen' vast te stellen. Daarbij was de 'eneolitische kultuur' als uitgangspunt genomen. Uit archeologisch onderzoek was volgens Holwerda echter gebleken dat deze cultuur in grote delen van Europa was voorgekomen. Het was dus niet zinvol te zoeken naar dé 'Urheimat' van de Indogermanen: hiervoor kwam immers vrijwel geheel Europa in aanmerking.[151] Holwerda bekritiseerde ook de juistheid van de door veel taalkundigen verkondigde idee dat er een stamverschil had bestaan tussen Kelten en Germanen. Het was hem als archeoloog juist gebleken dat het stammen waren met een verwante cultuur. Er waren uiteraard wel verschillen: de Kelten waren dankzij Romeinse invloed beschaafder geworden dan de Germanen.[152] Holwerda kwam ook in het geweer tegen de idee dat het 'stamland' van de Franken zich in Nederland had bevonden. In tegenstelling tot dit in de geschiedschrijving dominante beeld, dat was gebaseerd op 'taalverschijnselen' en de berichten van 'klassieke en half klassieke' auteurs, was hem juist gebleken dat er in Zuid-Nederland 'geen spoor' van de Franken was te ontdekken. Hij kwam tot dit inzicht op basis van een vergelijking van Frankische vondsten in België en Noord-Frankrijk uit de vijfde eeuw met archeologische vondsten in Nederland uit dezelfde periode:

'Wanneer wij in onze bij uitstek Frankische streken, in Noord-Brabant of in de Betuwe, rondzien naar de overblijfselen der Frankische cultuur, dan vinden we ... niets.'[153] Dit betekende volgens Holwerda echter niet dat de Frankische cultuur geheel aan Nederland voorbij was gegaan. Hij meende dat de Franken in de zesde en zevende eeuw via de kust en de rivieren vanuit het Zuiden naar de Nederlandse gebieden waren gekomen.[154]

Holwerda wees er incidenteel op dat met het primaat van de taalkunde bij het onderzoek naar de pre- en protohistorie soms nationale en politieke belangen werden gediend. Aldus constateerde hij in 1916 in zijn recensie van een studie van E. Babelon. Deze Franse historicus en numismaat had zijns inziens geprobeerd om aan te tonen dat de tegenstelling tussen Duitsland en Frankrijk – op dat moment zeer actueel – reeds in protohistorische tijden had bestaan. Babelon had verwezen naar de verschillen tussen Galliërs en Germanen. Holwerda noemde het werk een voorbeeld van onjuist gebruik van taal als criterium om afkomst, verwantschap en nationaliteit te bepalen. Zijns inziens had fysisch-antropologisch onderzoek juist aangetoond dat er van een rasverschil tussen Galliërs en Germanen geen sprake was. Onder verwijzing naar de – nog onbesliste – Eerste Wereldoorlog noemde hij Babelons werk een 'oorlogsbrochure'.[155]

Om zijn standpunt dat men zich van de taaltheorieën moest losmaken kracht bij te zetten, citeerde Holwerda herhaaldelijk uitspraken van W.Z. Ripley. Deze Amerikaanse fysisch antropoloog had geconcludeerd dat de relatie tussen ras en taal in het verleden nooit hecht was geweest. Gebruikmakend van een tot de verbeelding sprekende vergelijking, had hij gesteld: 'Waves of language have swept over Europe, leaving its racial foundations as undisturbed as are the sands of the sea during a storm.'[156]

Fysische antropologie

Holwerda beschouwde de fysische antropologie, evenals de taalkunde, door de aard van haar bronnen als een wetenschap, die sterk aan het heden was gebonden. De pogingen van fysisch antropologen om de geschiedenis van de vroege bevolking van Nederland te schrijven, vond hij derhalve niet altijd bevredigend.[157] Fysisch antropologen onderzochten voornamelijk de levende mens, zodat zij uitsluitend konden vaststellen welke rassen er in het heden in een bepaalde streek voorkwamen. Onbeantwoord bleef echter de vraag of deze rassen reeds gemengd waren geweest toen zij zich in de bewuste streek vestigden. Ook bleef onduidelijk wanneer deze rassen zich in een bepaalde streek hadden gevestigd. Fysisch antropologen konden evenmin uitspraken doen over de herkomst van rassen. Juist op dit gebied kon de archeologie volgens Holwerda van nut zijn. Wanneer uit archeologisch onderzoek was gebleken dat een bepaalde combinatie van werktuigen, ceramiek, grafgebruik en woonwijze in meerdere gebieden voorkwam, kon daarmee zijns inziens immers meer aangetoond worden dan alleen een culturele samenhang. Hij achtte

het mogelijk om aan de hand van de verspreiding van bijeenhorende cultuuruitingen de verspreiding van een stam of ras over de gehele wereld te volgen.[158]

Dat Holwerda zich zo bewust was van de beperkingen van de fysische antropologie, had onder andere geleid tot zijn kritiek op de Nederlandse fysisch antropoloog L. Bolk. Desondanks waren zijn opvattingen over de prehistorie sterk door fysisch antropologische theorieën beïnvloed. Het betrof vooral de theorieën van A. Mosso en W.Z. Ripley.[159] Mosso had onderzoek verricht naar het ontstaan van de klassieke beschavingen en in zijn *The dawn of mediterranean civilisation* van 1910 geconcludeerd dat Europa in het Neolithicum aanvankelijk door een dolichocefale bevolking werd bewoond; later – aan het eind van het Neolithicum – had zich er een brachycefale bevolking gevestigd.[160] In *The Races of Europe, a sociological study* van 1900 had Ripley vergelijkbare conclusies over de vroegste bevolking van Europa gepresenteerd. Hij had daarbij echter wél drie rassen onderscheiden: het 'Middellandsche' ras, het 'Teutoonsche' ras en het 'Alpine' ras. Het Middellandse ras en het Teutoonse ras waren dolichocefaal, het alpine ras was brachycefaal. Volgens Ripley waren de eerste bewoners van Europa dolichocefaal en verwant aan de huidige bevolking van het gebied rond de Middellandse Zee. Het Teutoonse ras van Noord-Europa was een variëteit van dit Middellandse ras: hun bijzondere kenmerken waren ontstaan tijdens het geïsoleerde bestaan in het noorden. Later had zich in Europa nog een ander ras gemanifesteerd: het uit Azië afkomstige alpine ras.[161]

Dat Holwerda deze conclusies onderschreef, betekende dat hij in de huidige bevolking van West-Europa representanten van zowel het Teutoonse ras – dat met het oude Middellandse ras in verband had gestaan – als het alpine ras meende te kunnen aantreffen. Op basis van dit inzicht, dat hij aanduidde als het antropologisch 'dualisme', beschreef hij ook de volken van het pre- en protohistorische Europa. Hierop voortbouwend slaagde hij er vervolgens in tevens de bouwers van de Nederlandse hunebedden en koepelgraven met dit 'dualisme' in verband te brengen.[162]

Etnologie

Terwijl Holwerda de positie van de pre- en protohistorische archeologie ten opzichte van andere vakgebieden met hetzelfde objectgebied – de geschiedschrijving, de taalkunde en de fysische antropologie – afbakende, zocht hij tegelijkertijd toenadering tot een wetenschap met een ander objectgebied: de etnologie. Zijn uitgangspunt was hierbij dat het dagelijks leven van de vroegste bewoners van Nederland vergeleken kon worden met dat van de hedendaagse 'natuurvolken'. Holwerda richtte zijn blik vooral op Afrika, ook omdat hij meende dat de bevolking daar uit dezelfde bevolkingselementen bestond als de oorspronkelijke prehistorische bewoners van Europa.[163] Hij schreef: 'Wenn wir uns also das Leben jener primitiven Bewohner unserer gegenden vor Augen bringen wollen, so müssen wir den Blick den unzivilisierten Stämmen Afrikas zuwenden.'[164] Holwerda voelde

zich in zijn idee dat de huidige Afrikaanse cultuur vergelijkbaar was met die van het prehistorische Europa gesterkt door het werk van L. Frobenius. Deze Duitse etnoloog had namelijk vastgesteld dat er in Afrika zowel megalietgraven als rotsgraven en grote grafheuvels voorkwamen. Holwerda meende in de door Frobenius beschreven Afrikaanse grafheuvels de restanten van koepelgraven te kunnen herkennen.[165]

Aan de hand van de etnologische parallel met Afrika poogde Holwerda de cultuur van de Nederlandse hunebedbouwers te reconstrueren. Hij richtte zich daarbij op de dodencultus en de nederzettingen. In 1913 zei hij het voor mogelijk te houden dat de bouwers van de hunebedden werden gedreven door animisme: een vorm van religie waarbij natuurverschijnselen in verband werden gebracht met de geesten van de overledenen. Dit zou betekenen dat er bij de megalietgraven geen sprake was geweest van incidentele grafgiften, maar van een vrijwel ononderbroken cultus.[166] Van deze cultus getuigde het in de hunebedden aangetroffen aardewerk, met voedsel en drank voor de doden. Holwerda achtte het ook waarschijnlijk dat er bij de graven muziek was gemaakt, zoals dat bij de natuurvolken van Afrika eveneens gebruikelijk was. Hij verwees in dit kader naar enkele Duitse archeologen, die in bepaalde soorten ceramiek uit Duitse hunebedden aardewerken trommels hadden herkend.[167] Bij Holwerda's reconstructie van de cultuur van de Nederlandse hunebedbouwers was zijn opgraving bij het Uddelermeer aan het begin van de jaren tien van groot belang. Hij had er een neolithisch huttendorp aangetroffen.[168] Holwerda concludeerde: 'So wird sich das Bild unserer frühen Vorfahren, wie sie als echtes Naturvolk auch unsere Gegenden bewohnten, allmählich erweitern.'[169] Dat hij had vastgesteld dat Veluwse boeren, als zij langdurig in het bos verbleven, eveneens ronde hutten bouwden, presenteerde Holwerda als een extra onderbouwing van zijn huttendorpreconstructie. Hij interpreteerde het als een voortleven van een prehistorisch gebruik.[170]

Een bezoek aan het Congomuseum te Tervuren aan het begin van de jaren tien is voor Holwerda van doorslaggevende betekenis geweest bij de uitbouw van zijn ideeën over de overeenkomst tussen 'Oud-Europa' en Afrika. Bij zijn museumbezoek werd hij getroffen door de gelijkenis tussen het vaatwerk uit Midden-Afrika en de neolithische ceramiek uit Europa. Hierbij speelde een gesprek met E. Coart, de conservator van het Congomuseum, een belangrijke rol. Deze had hem erop gewezen hoe in de Belgische Congo vorm en ornament van aardewerk waren geïnspireerd door gevlochten manden en kalebasnappen. Hierdoor werd het Holwerda duidelijk dat het voorkomen van verschillen in vorm en ornament van aardewerk kon samenhangen met het bestaan van verschillende soorten vlechtwerk en organisch vaatwerk. Ook werd voor hem verklaarbaar waarom uiteenlopende aardewerktypen gelijktijdig konden voorkomen.[171] Het stond nu voor Holwerda eens temeer vast dat de stilistische ontwikkeling van voorwerpen niet geschikt was als uitgangspunt voor een chronologie van de pre- en protohistorie. Hij concludeerde: 'Die Voraussetzung der verschiedenen Forscher, der Stilunterschied sei

ein chronologischer Unterschied, erweist sich uns durch diese Analogie mit dem heutigen Afrika als grundfalsch.'[172]

Onder verwijzing naar de etnologische parallel met Afrika bekritiseerde Holwerda ook de reconstructies van de migraties van de Indogermanen op basis van de verspreiding van ceramiek. In 1909 had de prehistoricus G. Kossinna hiertoe een poging ondernomen.[173] In een studie over de oorsprong en verbreiding van de Indogermanen had hij de Noord- en Midden-Europese steencultuur in twee groepen verdeeld. Hij had deze groepen vervolgens gelijkgesteld aan de noord- en zuidgroep van de Indogermanen.[174] Holwerda schreef in dit verband:

> Mit grosser Gelehrsamkeit werden also diese keramische Stilarten den sprachwissenschaftlich-ethnologischen Theorien dienstbar gemacht und scheinbar werden unsere Betrachtungen, welche zu der Vorstellung einer gewissen Einheitlichkeit dieser europäischen Kulturen führen, von derartigen Ausführungen völlig vernichtet.[175]

Holwerda kwam daarop met een alternatieve theorie. De vorm van het aardewerk in het zuiden van Europa was voornamelijk door kalebasvormen bepaald en in het noorden door manden en houtsnijwerk. Volgens Holwerda was dit het gevolg van de afwezigheid van kalebassen in de Noord-Europese flora. Dientengevolge waren daar de andere aardewerktypen dominant geworden. Holwerda kon op basis van deze kalebastheorie concluderen dat ook uit de ceramiek bleek dat de 'Neolithiker' van Europa uit het zuiden afkomstig waren.[176]

De kritiek van Holwerda op Kossinna kwam niet alleen voort uit het ontbreken van de etnologische parallel in diens werk of uit diens taalkundige achtergrond. De door Holwerda ingenomen positie hield ook verband met zijn oriëntatie op de Rijnlandse archeologiebeoefening. Dit blijkt uit de correspondentie tussen Holwerda en Kossinna in 1920 naar aanleiding van Holwerda's toetreding tot de Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte, waarvan Kossinna de oprichter was. Kossinna verwelkomde Holwerda hartelijk. Ook nam hij de kans waar hem te vragen of hij in het tijdschrift *Mannus* over een van zijn opgravingen zou willen schrijven. Hij zei de voorkeur te geven aan een artikel over het hunebed van Drouwen. Kossinna noemde deze opgraving technisch goed uitgevoerd, zoals volgens hem in het algemeen gold voor Holwerda's opgravingswerk. Holwerda reageerde niet op Kossinna's verzoek en complimenten, wél informeerde hij naar diens mening over hun gemeenschappelijke collega Koepp. Deze had namelijk datzelfde jaar de Gesellschaft der Freunde heimischer Altertumsforschung opgericht: een overkoepelend orgaan waarvan diverse musea en verenigingen deel uitmaakten.[177] Nadat Kossinna in zijn volgende brief, begin 1921, gepikeerd had gesproken van een 'Römisch-germanischen Koepp-Putsch' – een verwijzing naar de 'Kapp-Putsch' van één jaar eerder –, nam Holwerda even duidelijk stelling:

> Ich darf Ihnen nicht verbergen dasz ich mich den Rheinischen Herren und besonderes Koepp gegenüber anders verhalte wie Sie. Besonderes mit Koepp bin ich befreundet und ich habe Ihnen viel zu verdanken. Die Zeit als ich damals vor vielen Jahren in Haltern war um von Ihm die Ausgrabungstechnik zu lernen wird mir immer in Gedanken bleiben.[178]

Dit betekende het einde van het contact tussen Holwerda en Kossinna. Voor Kossinna behoorde Holwerda nu waarschijnlijk tot de groep van West-Duitse archeologen die hij van preoccupatie met de Romeinse archeologie en minachting voor de Germaanse archeologie betichtte en die hij gedurende zijn hele loopbaan zou bestrijden. Holwerda zal Kossinna hebben beschouwd als een prehistoricus die het zicht op de werkelijkheid had verloren, omdat hij zich te weinig oriënteerde op de klassieke archeologie en de etnologie, en zich te veel liet leiden door taaltheorieën en het drie-periodensysteem. In 1925 zou Holwerda het werk van Kossinna op impliciete wijze nog in een andere context plaatsen, door te stellen dat nationalistische gevoelens een voorname rol speelden bij het zoeken naar een Duitse 'Urheimat' van de Indogermanen.[179]

De 'Leidsche school'

Vanaf het begin van zijn werkzaamheid als prehistoricus is Holwerda vrijwel voortdurend het doelwit geweest van felle kritiek. Zo werd hij er 1918 door de historicus W. Mulder fijntjes op gewezen dat hij een belangrijk aspect van de regels der logica niet goed beheerste. Volgens Mulder gaf Holwerda er herhaaldelijk blijk van de 'Rückschluss' – de gevolgtrekking – onjuist toe te passen.[180] De kritiek betrof echter niet alleen Holwerda's gebruik van de logica, maar ook zijn theoretische opvattingen. Zo werd hij van verschillende zijden bekritiseerd vanwege zijn afwijzing van het drie-perioden- systeem. De chronologische ordening van archeologische vondsten en, in samenhang daarmee, de inrichting van archeologische musea waren in het eerste decennium van de twintigste eeuw voor museumdirecteuren actuele thema's. In 1906 werd er in Utrecht zelfs een congres aan gewijd.[181] Een medeorganisator van dit Utrechtse congres, de klassiek archeoloog C.W. Vollgraff, wees er later – in 1908 – op dat Holwerda's afwijzing van het drieperiodensysteem vooral voortkwam uit de onjuiste veronderstelling dat Nederland in de prehistorie een perifeer gebied was geweest. Zijns inziens kon Nederland gezien de vele 'land- en waterwegen' echter nooit echt een 'achterhoek' zijn geweest.[182]

Ook was er kritiek op Holwerda's waarnemingen tijdens opgravingen en zijn reconstructies van het vroegste verleden. Holwerda liet zich hierdoor echter geenszins uit het veld slaan. Hij lijkt zichzelf als een miskend geleerde te hebben beschouwd; de kritiek op zijn werk sterkte hem alleen maar in zijn opvattingen. Daarenboven moet hij veel zelfrespect hebben ontleend aan het directeurschap

van het Rijksmuseum van Oudheden, dat een internationaal vermaarde collectie beheerde. De Nederlandse afdeling was daarvan een weliswaar belangrijk, maar uiteindelijk ook een klein onderdeel. Het museum werd voor Holwerda tot een soort wetenschappelijk bastion, waarbinnen zijn ideeën veilig waren voor de kritiek van een vijandige buitenwereld.

In de jaren twintig en dertig liet Holwerda het wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie steeds meer over aan zijn leerlingen. De onderzoekstraditie die zo ontstond, zou later bekend worden als de 'Leidsche school' in de Nederlandse pre- en protohistorische acheologie.[183] Met dit begrip werd vooral een manier van opgraven aangeduid, maar ook bepaalde voorstellingen van het vroegste verleden van Nederland.[184] De invloed van Holwerda op deze voorstellingen was nog zeer groot: hij liet zijn leerlingen niet de ruimte om zijn 'archaeoleogisch systeem' van 1907 fundamenteel ter discussie te stellen. Met het begrip 'Leidsche school' lijkt nauwelijks gerefereerd te zijn aan de klassiek-humanistische beschavingsidealen die Holwerda senior omstreeks 1900 nog zo expliciet had genoemd als zijn drijfveer bij de archeologiebeoefening. Toch dient de invloed van deze idealen op Holwerda junior en zijn leerlingen niet te worden onderschat. Zo zijn zij door Holwerda junior in de jaren twintig nog naar voren gehaald in een debat over de betekenis en positie van het Leidse museum.[185] Bovendien hebben zij de voorstelling van de vroegste geschiedenis van Nederland, zoals die binnen de 'Leidsche school' vigeerde, in belangrijke mate beïnvloed. De betekenis die door Holwerda aan de genoemde idealen werd gehecht – en in samenhang daarmee aan de klassieke archeologie – had er namelijk toe geleid dat de inheemse archeologische fenomenen vrijwel automatisch in samenhang met de Klassieke Oudheid werden bestudeerd. Zo schreef Holwerda in 1919: 'Het is niet mogelyk de Oudheidkunde van eenig Europeesch gebied te bestuderen zonder voor elke groep van kultuurverschynselen weer opnieuw uit te gaan van de *Klassieke Oudheid*.'[186] Deze oriëntatie heeft uiteindelijk tot gevolg gehad dat hij concludeerde dat ook de prehistorische bewoners van Nederland uit de klassieke landen afkomstig waren. De hardnekkigheid waarmee Holwerda – ondanks de vele kritiek – aan deze voorstelling vasthield, kan als een indicatie worden opgevat van de mate waarin de kaders van waaruit hij het verleden onderzocht, waren bepaald door de klassiek-humanistische beschavingsidealen.

Kritiek uit Leiden

De eerste fundamentele kritiek op Holwerda's voorstelling van de Nederlandse en Europese prehistorie kwam in 1916 van A.W. Byvanck (1884-1970). Deze Leidse klassiek archeoloog was in 1912 bij Holwerda senior gepromoveerd en lijkt zich aanvankelijk beschroomd gevoeld te hebben om zich te profileren als de criticus van de zoon van zijn promotor. In 1915 had hij in het *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* op ingehouden kritische toon Holwerda's opzet van de Nederlandse afdeling in het Rijksmuseum van Oudheden besproken.[187] Maar

in 1916 trok hij in hetzelfde tijdschrift toch nog alle registers open. Byvanck concludeerde dat Holwerda niet meeging met de heersende opvattingen en daar alleen zijn eigen 'meening en onderstellingen' tegenover stelde.[188]

Byvanck bekritiseerde Holwerda's idee dat Nederlandse hunebedden imitaties waren van Zuid-Europese rotsgraven en de Nederlandse grafheuvels verwant waren aan de Myceense koepelgraven. Zelf meende hij dat de hunebedden zich hadden ontwikkeld uit oudere eenvoudige steengraven, die in Noord-Europa werden aangetroffen. De grafheuvels hingen volgens Byvanck samen met grafheuvels in de Balkan en Klein-Azië. De literatuurstudie waarop Holwerda zijn ideeën had gebaseerd, noemde hij te beperkt. Hij sprak van een te nauwe basis voor te vergaande conclusies.[189] Ook de hiërarchie die Holwerda had aangebracht in de wetenschappelijke disciplines met de pre- en protohistorie als objectgebied, was onderwerp van Byvancks kritiek. Weliswaar streefden beiden naar samenwerking tussen de verschillende disciplines, maar in tegenstelling tot Holwerda plaatste Byvanck de filologie bovenaan en de archeologie onderaan. Hij stelde:

> In de eerste plaats zijn de berichten der klassieke schrijvers te raadplegen ... De taalstudie, die inlichtingen geeft over de herkomst der volken en hun verwantschap, zal de gegevens moeten aanvullen der anthropologie, die het onderscheid en de verspreiding der rassen leert kennen. Ten slotte kan dan de studie der in den grond gevonden nederzettingen, graven en voorwerpen van dagelijksch gebruik, licht geven over de beschaving der inwoners.[190]

In 1919 onderwierp Byvanck Holwerda's werk wederom aan een analyse, ditmaal in *De Gids*. Byvanck sprak lovende worden over Holwerda's opgravingen, maar zei tegelijkertijd de daaraan verbonden interpretaties te beschouwen als het resultaat van al te grote fantasie. Byvanck deed ook uitspraken over Holwerda's houding als wetenschapper: hij had de indruk dat die de echte wetenschappelijke discussie uit de weg ging.[191] Het was echter vooral Holwerda's cultuuropvatting die door Byvanck werd bekritiseerd. Zijn kritiek betrof het uitgangspunt 'dat een bepaalde vorm van beschaving het eigendom is van een bepaald volk en uitsluitend, of althans in hoofdzaak, met dit volk wordt verspreid'.[192] Het was volgens Byvanck onmogelijk op die wijze de verspreiding van een volk te volgen. De overeenkomsten tussen de culturen van de afzonderlijke prehistorische volken waren zijns inziens groter dan de verschillen. Dit in tegenstelling tot het heden, waarin de culturen van de tot nationaliteiten geworden volken wél sterk van elkaar afweken.[193]

In 1925 constateerde Byvanck in een recensie van *Nederland's Vroegste Geschiedenis* dat Holwerda zich minder radicaal dan voorheen had opgesteld met betrekking tot de periodisering van de prehistorie. Reeds in 1916 was het hem namelijk een doorn in het oog geweest dat Holwerda in zijn geschriften zelden jaartallen noemde.[194] Nu had hij echter vastgesteld dat Holwerda plotseling toch gebruikmaakte van de begrippen late steentijd, bronstijd en ijzertijd. Subtiel aangevend dat Holwerda met zijn opvattingen over de chronologie internationaal alleen had

gestaan, maakte Byvanck de gevolgtrekking: 'Op die wijze is de Nederlandsche archaeologie gelukkig uit haar isolement verlost.'[195]

Byvanck nam in zijn recensie bovendien de kans waar om opnieuw in te gaan op Holwerda's houding en werkwijze als wetenschapper. Hij zou onderzoeksresultaten, die afweken van zijn eigen ideeën, vaak opvatten als een 'aanval' of als 'strijd'. Byvanck merkte in dit kader op het met Holwerda eens te zijn dat men door middel van opgravingen tot 'vaststaande feiten' kon komen. Zijns inziens diende men echter goed te beseffen dat interpretaties een geheel ander karakter hadden. Ook al omdat het gevaar dreigde via interpretaties te vervallen in veronderstellingen of 'persoonlijke theoriën'. Als voorbeeld van een dergelijke persoonlijke theorie noemde hij Holwerda's begrip 'Gallo-Germaansch'. Dit begrip was volgens Byvanck vooral gebaseerd op Holwerda's cultuuropvatting dat men in cultuuruitingen 'steeds terstond' een volk kon herkennen. Zijn kritiek uit 1919 verder uitbouwend, merkte Byvanck hierover op dat Holwerda had verzuimd rekening te houden met de mogelijkheid van overname van cultuur van het ene volk door het andere.[196]

Uiteindelijk velde Byvanck in 1941 een definitief oordeel over Holwerda. Diens wetenschappelijke activiteiten overziend – en beschouwend tegen de achtergrond van de werkzaamheden van Van Giffen –, plaatste hij verdiensten tegenover tekortkomingen. Byvanck noemde het in zijn algemeenheid Holwerda's verdienste dat hij 'wat systeem' in de Nederlandse voorgeschiedenis had gebracht. Maar het werk dat Holwerda met grote energie had aangevat, zou uiteindelijk echter niet tot de verwachte resultaten hebben geleid. In de loop van zijn carrière had Holwerda te veel vastgehouden aan het prehistorisch systeem van 1907. Daarnaast had hij zijn opgraafmethoden niet verder ontwikkeld. Holwerda's laatste samenvatting van de Nederlandse pre- en protohistorie gaf volgens Byvanck dan ook niet in alle opzichten de stand van de kennis weer.[197] Holwerda's betekenis nog verder bagataliserend, typeerde hij vervolgens Van Giffen als de 'belangrijkste figuur onder de Nederlandsche geleerden, die zich met de vóórgeschiedenis bezig houden'.[198]

Kritiek uit Leeuwarden

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw profileerde ook de museummedewerker en jurist P.C.J.A. Boeles (1873-1961) zich als een criticus van Holwerda. Boeles was in 1897 aangesteld als bibliothecaris van het Friesch Genootschap en benoemd tot conservator van het Friesch Museum.[199] In deze functies ontwikkelde hij al snel een grote belangstelling voor het drie-periodensysteem. Hij deed in 1901 een oproep om het systeem in musea toe te passen bij het exposeren van pre- en protohistorische voorwerpen. Volgens Boeles werd deze indeling van archeologische vondsten op dat moment nog in geen enkel Nederlands museum toegepast.[200] In 1904 volgde zijn aanbeveling om in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden een zaal in te richten met een kleine collectie archeologische voorwerpen. Het

drie-periodensysteem zou daarbij het uitgangspunt moeten zijn. Hij betoogde hierover: 'De hoofdgroepeering moet dan natuurlijk zijn: steenen bronzen en ijzeren tijdperk, daarnaast kan gelet worden op afkomst: Romeinsche, Frankische en Friesche enz.'[201] Alleen zo kon de collectie volgens Boeles representatief zijn voor de gehele Nederlandse pre- en protohistorie en dienen als 'gids' voor de 'Nederlandsche oudheidkunde'.[202] Zelf had hij het systeem gebruikt bij de herinrichting van de 'afdeeling vóór-Romeinsche, Romeinsche en Germaansche oudheden' van het Friesch Museum, die in 1905 was geopend, alsmede in de bijbehorende catalogus, die in 1908 was verschenen.[203]

In de daaropvolgende jaren zouden Boeles en Holwerda elkaars wetenschappelijke werk zorgvuldig volgen. Boeles bepleitte herhaaldelijk dat Holwerda het drie-periodensysteem zou toepassen.[204] Holwerda verweet Boeles daarentegen het gebruik van de typologische methode. Hij kon daardoor zeer weinig waardering opbrengen voor diens werk, en liet niet na dit ook duidelijk te laten blijken. Zo sprak hij in 1906 in zijn recensie van Boeles' monografie *De Friesche terpen* van het 'opwarmen' van 'het oude verhaal van het systeem der la-Tène-fibulae en hunne chronologische verhouding'.[205] Boeles was tot het inzicht gekomen dat de eerste bewoners van de terpen in Friesland Kelten moesten zijn geweest. Dit vond hij aannemelijk gezien de aanwezigheid van La Tène-fibulae in de Friese terpen: de La Tène-cultuur werd door hem beschouwd als Keltisch en voor-Romeins. Volgens Boeles waren de Kelten met de komst van de Friezen en de Romeinen verdwenen.[206] Holwerda benadrukte daarentegen dat de La Tène-cultuur niet door de Romeinse beschaving was afgebroken, maar bij de inheemse bevolking juist onder invloed van deze beschaving was *ontstaan*.[207] Bovendien sloot hij de Kelten in het algemeen uit als factor van betekenis in de Nederlandse pre- en protohistorie. Zo betoogde hij in 1914: 'Die Kelten zijn als 't ware de aardmannetjes van onze vroege geschiedenis. Alles waarvoor men geen andere makers kent, moeten zij hebben gedaan in den nacht der praehistorie.'[208] Boeles maakte in zijn 'Repliek' duidelijk de kritiek van Holwerda ongegrond en misplaatst te achten. Niet alleen bleef hij vasthouden aan de juistheid van zijn datering van de La Tène-cultuur, maar ook bekritiseerde hij de toon van Holwerda's recensie.[209] Deze was, zo meende Boeles, 'superbe door verwaandheid'.[210] Tegelijkertijd gaf hij aan Holwerda onbevoegd tot oordelen te achten: 'En wie zijt gij? Een officieel oudheidkundige, die over de Nederlandsche oudheden reeds een couranten-artikel en een stuk in *Onze Eeuw* geschreven hebt.'[211]

In 1920 laaide het debat tussen Holwerda en Boeles weer op. Boeles deed dat jaar in de *De Gids* een aanval op Holwerda's afwijzing van het drie-periodensysteem. In zijn artikel 'Het Bronzen Tijdperk in Gelderland en Friesland' concludeerde hij dat Holwerda zich te veel op aardewerk had geconcentreerd en dientengevolge tot de slotsom had kunnen komen dat de term 'bronstijd' voor Nederland weinig betekenis bezat.[212] Ter weerlegging van deze opvatting had Boeles verschillende archeologische verzamelingen in Gelderland en Friesland bestudeerd, waarbij hij zich de vraag stelde of er in deze provincies daadwerkelijk nauwelijks brons

voorkwam. Hij trok vervolgens de conclusie dat er in deze gewesten wel degelijk structureel brons werd aangetroffen. Het was dus onjuist te spreken van 'bronsarmoede'.[213]

Volgens Boeles werd Holwerda bij zijn redeneringen geleid door het klassieke vooroordeel dat de bewoners van Noord-Duitsland en Scandinavië barbaren waren geweest, wat impliceerde dat hun bronzen voorwerpen wel geïmporteerd moesten zijn uit Zuid-Europa. Deze importtheorie was in de negentiende eeuw vooral verkondigd door de Duitse archeoloog L. Lindenschmit. Na zijn dood in 1893 had men in Duitsland het bestaan van een bronstijd alsnog aanvaard, alsmede de door Scandinavische geleerden ontwikkelde, op typologische reeksen gebaseerde onderverdeling van deze periode.[214] Deze periodisering stond ook voor Boeles niet meer ter discussie; hij concludeerde: 'De groote lijnen staan voor vele deelen van Europa reeds vast en daar omheen spint zich een net van fijnere teekening, dat de ledige plekken in toenemende mate gaat vullen.'[215] Nadat Boeles met behulp van de bronzen voorwerpen uit Gelderland en Friesland had aangetoond dat ook in Nederland een onderverdeling gemaakt kon worden in een steen-, brons- en ijzertijd, probeerde hij vervolgens de bronstijd relatief te dateren. Hierbij maakte hij gebruik van het typologische onderzoek van de Zweedse archeoloog O. Montelius. Het begin van de bronstijd in Nederland dateerde Boeles op basis van diens werk rond 1500 vóór Christus en het einde rond 500 vóór Christus.[216] Holwerda, die wetenschappelijke kritiek vaak afwimpelde als een aanval op zijn persoon, lijkt zich door Boeles artikel van 1920 in het nauw gebracht gevoeld te hebben: hij hulde zich in stilzwijgen.[217]

Kritiek uit Groningen

In de jaren twintig ontwikkelde Van Giffen zich, naast Byvanck en Boeles, tot de gezaghebbendste criticus van Holwerda. Van Giffen had zich in 1917 door zijn ontslag bij het Leidse Rijksmuseum van Oudheden niet uit het veld laten slaan. Hij vond een nieuwe betrekking bij de Rijksuniversiteit Groningen, de universiteit waar hij had gestudeerd en in 1913 was gepromoveerd tot doctor in de plant- en dierkunde.[218] In 1918 werd hij daar benoemd tot conservator van het Zoölogisch Laboratorium. In 1920 werd vervolgens voor hem het Biologisch-Archaeologisch Instituut (BAI) opgericht. Dit instituut, waarvan hij directeur was, werd in 1922 officieel geopend.[219] In Groningen kon Van Giffen zich onbelemmerd conform zijn eigen inzichten ontplooien, zeker in vergelijking met de tijd die hij had doorgebracht bij de Holwerda's in het Leidse museum. Het is in dit kader veelzeggend dat Van Giffen in zijn rede bij de opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut opbiechtte dat hij zich tijdens zijn werkzaamheden in Leiden enigszins had vervreemd van zijn biologisch-natuurwetenschappelijke achtergrond.[220]

Eenmaal gevestigd in Groningen, ging Van Giffen energiek van start met zijn onderzoek naar de pre- en protohistorie van de noordelijke provincies. Hij pro-

beerde op grond van archeologische verschijnselen cultuurprovincies vast te stellen en deze, indien mogelijk, te koppelen aan stammen en volken. Tegelijkertijd verrichtte hij onderzoek naar de samenhang tussen sociale verschijnselen en het natuurlijk milieu in de pre- en protohistorie. Hiertoe ontwikkelde hij nieuwe, zeer zorgvuldige opgravingsmethodes. Zijn opgravingsresultaten vormden de belangrijkste basis van zijn voorstelling van de pre- en protohistorie van Nederland, die vooral aansloot op die van Noordwest-Europa en het westelijk Oostzeegebied.

Vanuit Groningen ging Van Giffen al snel het debat aan met Holwerda. Hij was van mening dat het Holwerda aan een basale wetenschappelijke vaardigheid ontbrak: het zorgvuldig waarnemen. Wanneer hij Holwerda's opgravingsresultaten onder de loep nam, was het daarom noodzakelijk 'feiten' van 'interpretaties' te scheiden. Zo kwam hij tot vergaande herinterpretaties van diens resultaten.[221] Van Giffen maakte daarbij ook gebruik van zijn eigen opgravingsresultaten. Daarnaast liet hij zich zeer kritisch uit over Holwerda's wijze van redeneren. Hij concludeerde in 1930 dat diens argumentatielijnen teleologisch waren en werden gekenmerkt door ongegronde extrapolaties.[222] Van Giffen heeft het niet nodig geacht veel aandacht te besteden aan Holwerda's voorstelling van de vroegste geschiedenis van Nederland: dat deze ongefundeerd was, meende hij ondertussen al op overtuigende wijze te hebben aangetoond.

In de eerste jaren na zijn terugkeer naar Groningen stond in Van Giffens onderzoek het drie-periodensysteem centraal. Hij probeerde te bewijzen dat het, in tegenspraak met Holwerda's beweringen, ook op Nederland toegepast kon worden. Hij concentreerde zich daarbij op het onderzoek van grafvormen. Hij richtte zijn aandacht aanvankelijk op de vraag of er in Nederland een bronstijd was geweest. Al snel had hij succes. In de periode 1918-1920 onderzocht hij op het 'Noordsche veld' bij Zeyen enkele grafheuvels, die zijns inziens uit de bronstijd stamden.[223] Vrijwel gelijktijdig had ook Boeles, door middel van een inventarisatie van in Friese en Gelderse musea bewaarde bronzen voorwerpen, aangetoond dat het begrip 'bronstijd' ook voor Nederland van betekenis was.[224] In 1922 kon Van Giffen dan ook, onder verwijzing naar zijn eigen en Boeles' bevindingen, er zijn verbazing over uitspreken dat het Holwerda nog niet was gelukt een typische bronstijdgrafheuvel te herkennen.[225] Weer een jaar later schreef hij naar aanleiding van grafheuvelonderzoek bij Zuidlaren:

> Zij [de heuvels bij Zuidlaren] bevestigen ons bovendien in de opvatting, dat men bij de systematiseering van ons praehistorisch materiaal als grondprincipe het drieperioden-systeem in vollen omvang kan en ook moet handhaven.[226]

Nadat Van Giffen in de eerste helft van de jaren twintig met zijn archeologische onderzoekingen had aangetoond dat het drie-periodensysteem ook voor Nederland gold, richtte hij zijn kritiek vooral op Holwerda's onderzoek van de prehistorische grafmonumenten zelf. In zijn in 1927 verschenen *De Hunebedden in Nederland* gaf hij daartoe een korte samenvatting van diens visie op de hunebedden. Holwerda

had zoals reeds gezegd geconstateerd dat er een uiterlijke verwantschap bestond tussen het Noord-Europese hunebed en het Zuid-Europese rotsgraf. Deze verwantschap maakte dat hij het herkomstgebied van de hunebedbouwers zocht in het Middellandse-Zeegebied. Van Giffen wees in dit kader echter op de bodemstructuren bij hunebedden. Deze konden namelijk duidelijk maken of de hunebedden omgeven waren geweest door een dek- dan wel mantelheuvel.[227] Dit was niet zonder betekenis, want alleen in het geval van een dekheuvel, waarbij de hunebedstenen onder een heuvel lagen, zou er sprake geweest kunnen zijn van een gelijkenis met het rotsgraf. Anders was dit in het geval van een mantelheuvel. Daarbij staken de toppen van de hunebedstenen boven de heuvel uit. Dankzij onderzoek bij de Drentse hunebedden was het Van Giffen duidelijk geworden dat de Drentse hunebedden omgeven waren geweest door mantelheuvels. Deze waren noodzakelijk geweest bij de bouw van de hunebedden.[228] Met zijn zorgvuldige waarnemingen bij de hunebedden meende Van Giffen dat hij Holwerda's theorie over de zuidelijke herkomst van de hunebedbouwers de feitelijke grondslag had ontnomen.

Op soortgelijke wijze bekritiseerde Van Giffen Holwerda's koepelgraftheorie. Van Giffen omschreef deze theorie in zijn in 1930 verschenen *Die Bauart der Einzelgräber* als de idee dat een grafheuvel het restant zou zijn van een uit hout en zand opgericht koepelgraf, dat was ingestort. Hij begon met het Holwerda's verdienste te noemen dat deze de aandacht had gevestigd op de structuur van de grafheuvels.[229] Maar verder was waardering ver te zoeken. Zo sprak hij refererend aan Holwerda's eerste grafheuvelopgraving-publicaties van 'die damals von ihm verfaßten Hieroglyphen der Spatenwissenschaft'.[230] Na de feitelijke basis van de koepelgraftheorie te hebben onderzocht, concludeerde Van Giffen dat hieraan geen grote waarde kon worden toegekend.[231] Met zijn eigen grafheuvelonderzoek, waarvan hij in *Die Bauart der Einzelgräber* uitgebreid verslag deed, zou hij veel aanzien en lof oogsten.[232] Van Giffen memoreerde ook de kritiek die Holwerda, op zijn beurt, op zijn grafheuvelonderzoek had geuit. Holwerda had namelijk in 1925 opgemerkt dat de grafheuvels die Van Giffen in de bronstijd had gedateerd, hoogstwaarschijnlijk niets anders waren dan koepelgraven. Van Giffen raadde Holwerda aan deze uitspraak terug te nemen, 'möglichst bald und unzweideutig'.[233] Holwerda voelde zich niet aangesproken en reageerde niet.

Holwerda als leermeester: Remouchamps

Na Van Giffens vertrek naar Groningen moest Holwerda op zoek naar een nieuwe medewerker aan wie hij het beheer van de Nederlandse afdeling kon overlaten. Deze vond hij in A.E. Remouchamps (1892-1927). Na in 1919 te zijn toegelaten als volontair, werd Remouchamps in 1921 benoemd tot wetenschappelijk assistent en in 1925 bevorderd tot conservator.[234]

De aanstelling van Remouchamps was een belangrijk moment voor de onderzoekstraditie die later aangeduid zou worden als de 'Leidsche school' in de

Nederlandse pre- en protohistorische archeologie. In de voorafgaande jaren had de samenwerking van Holwerda met de museumassistenten nog problemen opgeleverd, waardoor deze vaak slechts een korte periode aan het museum verbonden bleven. Tussen Holwerda en Remouchamps waren de verhoudingen echter goed. Remouchamps ruimde dan ook niet het veld, maar bleef verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden. Hij toonde zich een loyaal leerling, die zijn leermeesters visie op de vroegste geschiedenis van Nederland zowel onder- als uitbouwde. Holwerda omschreef hem in 1928, mogelijk mede daarom, vol respect als een 'beminnelijke man van karakter'.[235] De aanleiding tot deze typering was echter treurig. In de koude en regenachtige zomer van 1927 had Remouchamps bij opgravingswerk te Vechten een infectieziekte opgelopen, waaraan hij vier maanden later was overleden. Hij was op dat moment vijfendertig jaar, net vader geworden en nog geen twee jaar eerder cum laude gepromoveerd.[236]

Remouchamps' opleiding en promotie hadden Holwerda geconfronteerd met de onmogelijkheid in Nederland te studeren en te promoveren met de Nederlandse pre- en protohistorie als hoofdvak. Hij schreef in 1926 over deze situatie aan de historicus J. Huizinga: 'Men hoeft niet eens met Kossinna in Berlijn de "Vorgeschichte, eine hervorragende nationale Wissenschaft" te noemen om dit te betreuren.'[237] Holwerda was van mening dat het mogelijk moest zijn om museumwerk met een universitaire studie te combineren. Als museumassistent zou men dan de noodzakelijke vaardigheden voor het beheer van een archeologische collectie kunnen opdoen; als student zou men de daarbij vereiste wetenschappelijke kennis en titel kunnen verwerven. De Nederlandse pre- en protohistorie kon sinds zijn benoeming tot lector in 1910 echter alleen als 'keuzebijvak' gestudeerd worden. In deze situatie was ook geen verandering gekomen na de invoering van het nieuwe Academische Statuut van 1921; uitsluitend de niet-Europese archeologie werd nu als hoofdvak erkend.[238] Remouchamps, die in Gent al enige jaren kunstgeschiedenis en letterkunde had gestudeerd, had daarom buiten Nederland zijn doctorsgraad moeten behalen. Hij was in 1926 te Freiburg gepromoveerd bij H. Dragendorff. Zijn werkzaamheden in het Leidse museum hadden hierbij gegolden als studiesemesters.[239]

Als leerling van Holwerda toonde Remouchamps zich een aanhanger van diens opvatting dat bij bestudering van de Europese pre- en protohistorie de Klassieke Oudheid het uitgangspunt diende te zijn.[240] Deze opvatting stond aan de basis van zijn proefschrift van 1926, dat was getiteld *Griechische Dolch- und Schwertformen: ein Beitrag zur Chronologie der Europäischen Bronzezeit.*[241] In het kader van zijn proefschrift, gewijd aan de ontwikkeling van de Griekse dolk- en zwaardvormen, had Remouchamps zowel originele dolken en zwaarden bestudeerd als afbeeldingen ervan op Griekse vazen. Aldus had hij achttien verschillende dolk- en zwaardtypen onderscheiden en gedateerd. Daarbij was hem gebleken dat verschillende typen gelijktijdig voorkwamen. Hij stelde vervolgens de vraag welke consequenties dit had voor de chronologie van de Europese prehistorie. Op basis van de ongelijktijdigheid van verschillende typen werktuigen hadden prehistorici

immers een Europese brons- en ijzertijd onderscheiden en gedateerd.[242] Remouchamps eindconclusie luidde dat de gebruikelijke datering van de Europese bronstijd te vroeg was en dat dit eveneens gold voor het begin van de Hallstatttijd.[243]

Holwerda moet de eindconclusie van Remouchamps proefschrift als een opsteker hebben ervaren. Zijn eigen onderzoeksuitkomst dat de Hallstatt-cultuur in Nederland later had ingezet dan elders in Europa, was namelijk bestreden door enkele vooraanstaande Duitse prehistorici.[244] Holwerda zal er bovendien ingenomen mee zijn geweest dat Remouchamps in zijn proefschrift kritiek uitte op Kossinna. Deze kritiek betrof diens vroege datering van de Noord-Europese zwaarden. Remouchamps noemde Kossinna's zwaardtypologie volstrekt willekeurig en had de indruk dat deze alleen was opgezet om aan te tonen dat het zwaard van Germaanse oorsprong was.[245] Hij beschuldigde Kossinna daarnaast van manipulatie met beeldmateriaal. Deze had in zijn studie *Die deutsche Vorgeschichte* van Myceense zwaarden onduidelijke afbeeldingen laten afdrukken en van Noord-Europese exemplaren afbeeldingen waarop zelfs de kleinste details goed zichtbaar waren. Zo probeerde hij volgens Remouchamps de vermeende kwaliteit van de Noord-Europese zwaarden meer tot zijn recht te laten komen.[246]

Het was vooral met zijn archeologisch onderzoek in Nederland dat Remouchamps zich een trouw leerling van Holwerda toonde. In zijn in 1923 verschenen artikel 'De cultuur der koepelgrafheuvels. Opgravingen nabij Ermelo' bouwde hij diens koepelgraftheorie verder uit. Remouchamps schreef dat veel archeologen veronderstelden dat een grafheuvel een uit aarde opgeworpen heuvel was. Zelf had hij echter, zo schreef hij, met zekerheid vastgesteld dat grafheuvels de restanten waren van ingestorte koepelgraven: uit hout en aarde opgetrokken dodenkamers.[247] Nieuw was dat hij daarbij had geconstateerd dat de bouwers van de koepelgraven bij het begraven van hun doden gebruik hadden gemaakt van een rode, okerachtige kleurstof en dat zij hun doden slechts gedeeltelijk hadden verbrand.[248] Een soortgelijke dodencultus, zo vermeldde Remouchamps, was ook voorgekomen in prehistorisch Oost-Europa en meer in het bijzonder in het gebied van de Dnjepr. In aansluiting op Holwerda's theorie over de zuidoostelijke herkomst van het 'Volk der Koepelgrafheuvels', opperde hij of het niet voor de hand lag zich af te vragen 'of ook de oorsprong der bevolking onzer graven niet in die landen ligt. Ja, men mag wellicht de vraag stellen of dit niet hetzelfde volk is geweest hetwelk in de Russische koerganen zijn "roodgekleurde skeletten" achter liet?'[249]

Remouchamps poogde ook te komen tot een reconstructie van de dodencultus in het koepelgraf. Evenals Holwerda had gedaan bij zijn betoog over de dodencultus in het hunebed maakte hij hierbij gebruik van de etnologische parallel met Afrika. Remouchamps baseerde zijn reconstructie op een verslag van de Arabier El Bekri over de dodencultus in Timboektoe uit de elfde eeuw na Christus. In het verslag werd het gebruik beschreven om na het overlijden van een vorst een houten overkapping te bouwen. Zijn lichaam werd vervolgens op een tapijt onder deze overkapping neergelegd. Op het tapijt werden ook kussens, wapens, vaatwerk,

voedsel en drank geplaatst. Daarna werd het houten bouwwerk met matten en aarde bedekt. Aan deze beschrijving kende Remouchamps een bijzondere betekenis toe, omdat de Franse archeoloog L. Desplagnes aan het begin van de twintigste eeuw in het Niger-gebied vergelijkbare bouwwerken had opgegraven. Remouchamps zei het vervolgens voor mogelijk te houden dat zich in het Nederlandse koepelgraf een ritueel had afgespeeld dat vergelijkbaar was met het door El Bekri beschrevene. Remouchamps stelde zich voor dat de dode eerst was verpakt in gevlochten korven en vervolgens was bijgezet in een houten grafbouw. De vorm van deze grafbouw beschouwde hij als een bewuste nabootsing van de ronde hutten van de levenden. De dode kreeg ook drank en voedsel mee. Gezien het geringe aantal opgegraven bekers, meende Remouchamps te kunnen concluderen dat er bij de koepelgraven geen sprake was geweest van een structurele dodendienst, dit in tegenstelling tot bij de hunebedden. Holwerda had immers geconcludeerd dat daar blijkens de overvloedige hoeveelheid aangetroffen aardewerk een continue dodencultus had plaatsgevonden.[250]

Remouchamps kon evenals Holwerda rekenen op de kritiek van Byvanck en Van Giffen. Byvanck schreef in 1925 niet overtuigd te zijn van Remouchamps' theorie over de herkomst van de bouwers van de koepelgraven. Hij meende dat, indien in Zuid-Rusland de 'sprekendste analogieën' te vinden waren van de Nederlandse grafheuvels, dit allerminst betekende dat daarmee ook de herkomst van de bouwers van de Nederlandse grafheuvels was vastgesteld.[251] Ook Van Giffen was zeer kritisch, met name naar aanleiding van Remouchamps grafheuvelopgravingen bij Ermelo. Hij betoogde:

> Sogar von 'Kuppelgräbern' im Sinne Holwerdas kann m.E. kaum die Rede sein. Offenbar steht der Untersucher stark im Banne der Anschauungen seines Lehrers, so dass er m.E. davon, manchmal auch unberechtigt, wie von einem feststehende Tatbestand ausgeht.[252]

Holwerda als leermeester: Braat en Bursch

Na Remouchamps' overlijden in 1927 bleek het Holwerda al snel dat het moeilijk was om in Nederland iemand te vinden die zijn plaats zou kunnen innemen.[253] Hij informeerde daarom in Duitsland bij bevriende archeologen naar mogelijke kandidaten voor de functie van conservator van de Nederlandse afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden. Deze kandidaten moesten conform de standpunten uit zijn *Openbare Les* van 1910 over een klassiek archeologische achtergrond beschikken.[254] Terwijl Dragendorff antwoordde niemand te kennen die aan deze voorwaarde voldeed, noemde de bij de 'Glyptothek' te München werkzame P. Wolters enkele namen, waaronder A. Langsdorff.[255] Door J. Boehlau, die was verbonden aan het Hessisches Landesmuseum te Kassel, werd deze laatste echter weer afgeraden.[256]

Holwerda besloot vervolgens de zaak in eigen hand te houden en zelf twee jonge nieuwe krachten op te opleiden: W.C. Braat (1903-2000) en F.C. Bursch (1903-1981). Bursch werd in 1927 volontair bij het museum, Braat volgde in 1928. Beiden werden in 1929 benoemd tot wetenschappelijk assistent.[257] Braat en Bursch kregen, net als hun voorganger Remouchamps, van Holwerda in het museum onderricht, terwijl ze tegelijkertijd aan de Leidse universiteit studeerden. Daarnaast volgden zij aanvullende colleges in Duitsland. Braat promoveerde in 1932 bij de historicus H.T. Colenbrander aan de Rijksuniversiteit Leiden en Bursch dat zelfde jaar bij de prehistoricus G. Merhart von Bernegg aan de Universiteit van Marburg. Beide assistenten kregen in deze periode elk een eigen objectgebied toebedeeld. Bursch richtte zich op de prehistorie en Braat op de protohistorie. Deze verdeling kwam ook naar voren in de thema's van hun proefschriften: Bursch behandelde de Nederlandse bekercultuur en Braat de middeleeuwse bewoning van de Wieringermeer.[258] Bursch werd uiteindelijk in 1936 benoemd tot conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, Braat in 1937.[259]

De opleiding van Bursch en Braat confronteerde Holwerda opnieuw met het probleem dat in Nederland studeren en promoveren met de Europese pre- en protohistorie als hoofdvak niet mogelijk was. In 1929 zou hij zijn vakgebied daarom niet geheel 'salonfähig' noemen.[260] Hij was echter zelf ook enigszins debet geweest aan deze situatie. In 1926 had hij namelijk nog een ontwerp-studieprogramma Europese pre- en protohistorie afgekeurd, dat was opgesteld door zijn Leidse collega J. Huizinga. De steen des aanstoots was dat diens voorstel impliceerde dat er een hoogleraar benoemd zou worden. Voor Holwerda persoonlijk betekende dit dat zijn wetenschappelijke autonomie aangetast zou kunnen worden; dat de museumassistenten eindelijk in Nederland zouden kunnen promoveerden op de Europese pre- en protohistorie, woog tegen dit bezwaar kennelijk niet op. Het lijkt erop dat Holwerda zijn toevlucht nam tot geveinsde bescheidenheid toen hij aan Huizinga schreef steeds tot zichzelf gezegd te hebben dat het aan de volgende generatie was een hoogleraar te benoemen. Holwerda kwam wel met een alternatief ontwerp, waarbij de werkzaamheden in het Leidse museum golden als studiesemesters. Volgens Huizinga was dit echter op wettelijke gronden onmogelijk.[261]

In 1933 verzocht de decaan van de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Leiden aan Holwerda zijn ideeën over het hoofdvak 'Vaderlandsche Oudheidkunde' nog eens uiteen te zetten. Holwerda antwoordde toen echter dat wat hem betreft de actualiteit van de zaak af was: de museumassistenten Braat en Bursch hadden op dat moment al een andere manier gevonden te promoveren.[262] Holwerda's opstelling in 1926 en in 1933 had tot gevolg dat de positie van de Europese pre-en protohistorische archeologie – zoals omschreven in het Academisch Statuut van 1921 – uiteindelijk tot februari 1944 ongewijzigd is gebleven.

Braat en Bursch als representanten van de 'Leidsche school'

De komst van Braat en Bursch naar het Rijksmuseum van Oudheden luidde de hoogtijdagen in van de 'Leidsche school' in de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie. Holwerda bleek met de twee assistenten een goede keuze te hebben gedaan. Zijn samenwerking met hun zou duurzaam blijken. De twee assistenten wisten zich te schikken in hun ondergeschikte positie en manoeuvreerden bij meningsverschillen voorzichtig. Ook voegden zij zich in de ongeschreven code dat zij als representanten van de 'Leidsche school' hun contacten met de Groninger pre- en protohistorische archeologie tot een minimum dienden te beperken.[263] Dat Bursch' wetenschappelijke activiteiten zich vooral richtten op de Nederlandse prehistorie, leidde ertoe dat hij zich – meer dan Braat – in het vaarwater bewoog van Holwerda en diens 'praehistorisch systeem'. Het is vooral Bursch geweest die loyaliteit toonde jegens zijn leermeester: diens wetenschappelijke opvattingen werden door hem in de jaren dertig nooit openlijk ter discussie gesteld. Braat, die wat dat betreft minder volgzaam was, richtte zich bij zijn museum- en opgravingsactiviteiten vooral op de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen. Hij publiceerde met betrekking tot deze periodes jaarlijks gemiddeld twee artikelen in de *Oudheidkundige mededeelingen*. Omdat Holwerda's prehistorische systeem binnen de muren van het Rijksmuseum van Oudheden niet ter discussie stond, kon alleen het stellen van een vraag al tot een netelige situatie leiden. Braat vertelde in 1996 een anekdote die tekenend is voor zijn herinnering aan de positie waarin hij zich als museummedewerker had bevonden:

> Holwerda was dan blij dat hij leerlingen kreeg die zijn ideeën ook overnamen. (...) En toen ik van toeten noch blazen wist, toen gingen we op de Veluwe koepelgrafheuvels graven en toen zei ik tegen hem, ik zei: 'Ja, waar moet je nou aan zien dat het een koepelgraf is, ik zie dat niet aan de grondsporen en zo'. '*Het is toch een koepelgraf*!', donderde Holwerda. En ik dacht: 'als ik nou niet toegeef dan...'. En zo had hij meer van die ideeën, van die ideefixen.[264]

Tijdens de lezing 'Nieuwe opgravingen van Romeinsche villa's in Limburg', die Braat in 1934 hield in het Rijksmuseum van Oudheden, waagde hij het toch openlijk kritiek te uiten op een van de stellingen van Holwerda.[265] Deze had namelijk, samen met W. Goossens en N.J. Krom, geconcludeerd dat de Romeinse villa's in Zuid-Limburg een open binnenplaats hadden gehad. Braat toonde daarentegen aan dat deze overdekt was geweest. In 1996 herinnerde hij zich dat Holwerda deze afwijkende conclusie had opgevat als een persoonlijke aanval:

> Komt hij de volgende dag en zegt: 'Die lezing was heel aardig gisteren, maar die blunder van jou om te zeggen dat die middenruimte een geheel overdekte ruimte is, Goossens en ik zijn ook niet gek. Ik zeg: 'Ja maar, ik heb niet gezegd dat Goossens en U gek waren.'[266]

Als gevolg van het voortwoekeren van het conflict tussen Holwerda en zijn voormalige assistent Van Giffen ontmoette Braat zijn illustere voorganger pas in 1938 in levende lijve; tien jaar nadat hij was aangesteld bij het Rijksmuseum van Oudheden. Braat maakte in dat jaar een studiereis door Noord-Duitsland, waar hij verschillende musea met archeologische collecties bezocht. Ook nam hij deel aan het congres Ziele und Aufgaben der Marschen und Wurtenforschung te Hannover. Het was op dit congres dat de eerste ontmoeting plaatsvond.[267] Tijdens hun gesprek werd Braat door Van Giffen gecomplimenteerd met zijn opgraving van het urnenveld te Knegsel. Braat hield desondanks zijn reserves. Hij herinnerde zich in 1996: 'Het was een opgravinkje dat ik in Brabant had gedaan, dat heeft hij gelezen en toen maakte ik kennis met Van Giffen op een Wurtentagung in Hannover en Van Giffen zei tegen mij: "Jij ziet wél goed."'[268] Na de kennismaking in Hannover hielden Braat en Van Giffen contact. Braat bezocht bijvoorbeeld nog hetzelfde jaar het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen en het Provinciaal Museum te Assen.[269]

In tegenstelling tot Braat heeft Bursch zich, vrijwel vanaf het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan, bewust en zeer actief opgesteld als verdediger van Holwerda's wetenschappelijke werk. In 1931, de periode dat hij materiaal voor zijn proefschrift aan het verzamelen was, sprak hij, uiting gevend aan zijn loyaliteit, in een brief aan Holwerda van het dienen van 'Uw zaak, die ook de mijne is'.[270] In dit kader maakte hij er zijn leermeester deelgenoot van dat hij als wetenschapper onder andere gemotiveerd was door de ergernis dat in de internationale archeologische literatuur alleen Van Giffens kritiek op de koepelgraftheorie een plaats had gekregen en niet de koepelgraftheorie zelf.[271]

Bursch zette alles op alles om de juistheid van de koepelgraftheorie te bewijzen. Hij verfijnde de theorie door verschillende koepelgraftypen te onderscheiden. Zo concludeerde hij over een grafheuvel bij Ootmarsum dat het hier een niet volledig gesloten koepelgraf betrof.[272] Bij zijn opgraving van grafheuvels te Garderen herkende hij, samen met de voorgraver A. Scholten, in de grondsporen de resten van koepelgraven met een binnen- en buitenkoepel, waartussen zich een laag zand bevonden zou hebben.[273] Nog tijdens de opgraving deed Bursch hierover verslag aan Holwerda, aangezien die niet in de gelegenheid was ter plaatse poolshoogte te komen nemen. Hij vroeg hem bovendien of hij aan de interpretatie zijn goedkeuring kon verlenen:

> Er is echter één ding waarover ik ook graag uw mening zou hooren. Op grond van onze waarnemingen in het profiel vooral zijn Scholten en ik op het idee gekomen, dat deze koepelgraven alhans niet enkel alleen van hout zijn opgetrokken, doch dat er tusschen binnen en buitenkoepel toch een laag aarde gelegen moet hebben. Vanwaar anders die reusachtige massa zand. (...) Wilt U daaromtrent uw meening ook eens zeggen?[274]

Dat Bursch zijn waarnemingen liet sanctioneren door Holwerda, ook wanneer deze niet bij een opgraving aanwezig was, kan niet alleen worden geïnterpreteerd als tekenend voor zijn ondergeschikte positie, maar ook als een uiting van zijn trouw aan Holwerda. Op een bepaalde manier is zijn verzoek om Holwerda's instemming in tegenspraak met een argument dat door hem in zijn proefschrift ter verdediging van de koepelgraftheorie naar voren werd gebracht. Hij schreef daar dat men bij een koepelgrafopgraving aanwezig moest zijn geweest om te kunnen oordelen over de juistheid van de theorie.[275] Bursch gaf er aldus openlijk blijk van in staat te zijn tot een blind vertrouwen in andermans waarnemingen en visie. Voor de benaderinsgwijze van Van Giffen, waarbij de meeste waarde werd gehecht aan de zorgvuldige registratie van een opgraving zodat deze, ondanks haar eenmaligheid, het karakter kreeg van een verifieerbaar experiment, kon Bursch weinig waardering opbrengen. In 1938 betoogde hij dat Van Giffen te veel de nadruk legde op het 'opgravingstechnische' gedeelte van de pre- en protohistorische archeologie.[276]

Bursch poogde als verdediger van Holwerda's 'zaak' niet alleen de koepelgraftheorie te verfijnen, maar ook uitte hij kritiek op Van Giffens grafheuvelonderzoek. In zijn proefschrift moest vooral diens stelling dat grafheuvels uit de bronstijd herkenbaar waren aan plaggen het ontgelden. Hij verwees daarbij naar zijn eigen – nog te publiceren – grafheuvelopgravingen te Marum en Emmen: de heuvel van Marum was uit plaggen opgebouwd en dateerde uit de steentijd; die van Emmen bestond uit uit zand en dateerde juist uit de bronstijd.[277] Bursch was zich er tijdens de opgraving in Emmen ten zeerste van bewust dat hij zich in een gebied bevond dat ondertussen het officieuze territorium van Van Giffen was geworden. In zijn opgravingsverslag vermeldde hij dan ook dat er in de eerste helft van de jaren dertig door het Rijksmuseum van Oudheden voor het eerst in lange tijd opgravingen waren verricht in de noordelijke provincies.[278] Tijdens deze opgravingen was de sfeer aanvankelijke enigszins conspiratief geweest: een confrontatie met Van Giffen werd bewust uit de weg gegaan. Deze houding bleek niet vol te houden, zo schreef Bursch in 1932 vanuit Emmen aan Holwerda:

> woensdag a.s. komen 300 à 400 huisvrouwen uit alle delen van het land Emmen bezoeken en wilden ook het langgraf en het hunnebed (...) bezichtigen, liefst onder deskundige leiding. De heer Postma, m'n hotelier, zit in het comité van ontvangst, en vroeg me, of ik voor deskundige voorlichting wilde zorgen. Heeft u er bezwaren tegen als ik er in toestem? Van Giffen zal toch wel reeds weten dat ik hier ben, want heel Emmen is er van al op de hoogte, dus daarom hoef ik 't m.i. niet te laten.[279]

Bursch toonde zijn loyaliteit jegens zijn leermeester niet alleen in zijn wetenschappelijke werk, maar ook bij zijn museale werkzaamheden. Zo gaf hij – in opdracht van Holwerda – bepaald materiaal uit de museumcollectie niet vrij voor bestudering door een buitenstaander. Het betrof vondsten waaruit zou kunnen blijken

dat Holwerda's afwijzing van het drie-periodensysteem ongefundeerd was. In 1933 werd het Rijksmuseum van Oudheden benaderd door de Duitse student H. Hofer Oldenburg met de vraag of het mogelijk was de Leidse collecties te bestuderen. Aanvankelijk werd hem toestemming verleend. Nadat echter bekend was geworden dat Hofer Oldenburg vooral bronsvondsten wilde bestuderen – hij werkte onder begeleiding van E. Sprockhoff aan een proefschrift over de bronstijd in Nederland – schreef Bursch hem botweg dat Holwerda dit niet kon toestaan. Een teleurgestelde Hofer Oldenburg stelde vervolgens Van Giffen van dit debâcle op de hoogte. Hij verzekerde hem daarbij dat de nieuwe politieke situatie in Duitsland – Hitler was al ruim een jaar aan de macht – maakte dat hij de moed er in hield: 'Sie wissen vielleicht dass es jetzt in Deutschland strenger aber auch gerechter zugeht. Auch wir Studenten helfen unser Teil am Aufbau eines besseren Deutschtums.'[280]

Als leerling van Holwerda heeft Bursch alleen binnenskamers laten blijken dat zijn eigen opvattingen niet altijd overeenstemden met die van zijn leermeester. Aldus ervoer H.J. Popping in 1932. Dat jaar brachten Holwerda en Bursch een bezoek aan deze drukker en amateur-archeoloog uit Oosterwolde.[281] Enige maanden later informeerde Popping, die zelf onderzoek verrichtte naar het Paleolithicum en het Mesolithicum in Noord-Nederland, bij Bursch naar diens mening over de zogenaamde Hilversumse vondsten. Het betrof de zandstenen werktuigen die in 1853 onder leiding van L. Jansen, de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, waren opgegraven. Popping uitte zijn vermoeden dat de vondsten vervalsingen waren. Dit betekende zijns inziens dat 'we in Hilversum een Nederlandsch Glozel hebben te zien'.[282] In zijn antwoordbrief bekende Bursch de Hilversumse vondsten nooit 'geheel au sérieux' genomen te hebben.[283] Desondanks berustte hij er in dat ze deel bleven uitmaken van de vaste tentoonstelling, aldus een aanvaring met Holwerda voorkomend.[284] Holwerda had namelijk in 1906 onder verwijzing naar deze vondsten geconcludeerd dat stenen gebruiksvoorwerpen in geïsoleerde streken van Nederland tot in de Middeleeuwen in gebruik waren gebleven.[285]

Bursch ontliep niet alleen de directe discussie met Holwerda, maar, in navolging van Holwerda, ook die met Van Giffen. Dat hij zich daarbij soms in rare bochten moest wringen, zou W.A.J. Oosting in 1931 ervaren. Deze bodemkundige nam dat jaar voor het Rijksmuseum van Oudheden grondmonsters bij de opgraving van grafheuvels in de omgeving van Wageningen. Hij raakte toen met Holwerda in gesprek over diens koepelgraftheorie. Later deed Holwerda hierover aan Bursch verslag en vermeldde daarbij dat Oosting de rode kleurstof in de grafheuvels, evenals Remouchamps, beschouwde als de resten van een ingestorte houtbouw. In zijn correspondentie met Oosting kwam Bursch terug op dit Wageningse gesprek, in de verwachting bij hem steun te vinden voor de koepelgraftheorie.[286] Oosting schreef hem echter dat er sprake was van een misverstand. Hij had aan Holwerda juist kenbaar gemaakt dat hij Remouchamps' interpretatie van de rode kleur in grafheuvels niet kon delen. Hij was weliswaar van mening dat de rode

kleur verband kon houden met houtconstructies, maar ingestorte houtconstructies achtte hij uitgesloten. Oosting vervolgde:

> Zou het niet mogelijk zijn in het komende seizoen de ontgraving van een 'Koepelgraf' te entameren waarbij het Rijksmuseum van Oudheden, Dr. van Giffen en ondergeteekende als *bodemkundige* eendrachtig samenwerkten om te komen tot definitieve oplossing van het vraagstuk?[287]

Dit voorstel werd echter op bitse toon afgewezen. Van een discussie tijdens het onderzoek van een heuvel zei Bursch 'geen practisch nut' te verwachten.[288] Bursch had aldus direct contact met Van Giffen weten te voorkomen. In navolging van Holwerda lijkt hij de confrontatie met Van Giffen alleen in geschrift aangedurfd te hebben. Op die manier hoopte hij zijn leermeester op overtuigende wijze te kunnen verdedigen tegen wat hij omschreef als de 'aanvallen' van Van Giffen.[289]

Als gevolg van het in bescherming nemen van Holwerda's 'archaeologisch systeem' door zijn leerlingen Remouchamps, Braat en Bursch kreeg het conflict tussen Holwerda en Van Giffen halverwege het interbellum een nieuwe vorm. Daarbij speelde ook een rol dat Van Giffen er, vanuit zijn nieuwe institutionele basis in Groningen, in slaagde zijn alternatieve wetenschappelijke opvattingen verder uit te bouwen en uit te dragen.[290] Er ontstond binnen de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie een gepolariseerde sfeer waarin tegenstellingen zwaarder wogen dan overeenkomsten. Vooral bij de medewerkers van het Rijksmuseum van Oudheden hadden de eigen wetenschappelijke oriëntaties, theorieën, methoden en resultaten het karakter gekregen van beginselen, die met moeite geëvalueerd of ter discussie gesteld konden worden. Alleen al het loslaten van aspecten van deze beginselen kon immers door de 'tegenpartij' worden opgevat als een capitulatie. Zo werden de begrippen 'Leiden' en 'Groningen' aanduidingen voor twee onverenigbare wetenschappelijke richtingen binnen hetzefde vakgebied, waarachter twee kleine, elkaar bestrijdende groepen wetenschappers schuilgingen. Direct en indirect betrokkenen ervoeren 'Leiden' en 'Groningen' vaak als werelden van verschil. Voor W.T. Kroese, die als medewerker van de Oudheidkamer Twente bij de richtingenstrijd betrokken was geraakt, was de tegenstelling vooral als een onnodig product van persoonlijke animositeit. Hij verzuchtte in 1939, nadat Holwerda met pensioen was gegaan:

> De strijd Leiden-Groningen is mij niet onbekend. Hoewel ik gelukkig de finesses daarvan nooit behoefde mede te maken (...). Maar is het nu noodig de strijd in de jongere generaties voort te zetten? Dat de Heeren Holwerda en van Giffen het niet eens waren, soit! Maar is het noodzakelijk dat dit strijden door gaat, als er persoonsverwisselingen plaats vinden.[291]

Toch was de richtingenstrijd 'Leiden-Groningen' meer dan een uit de hand gelopen, op staf en leerlingen overgedragen wetenschappelijk conflict dat voortkwam

uit de verschillen in karakter, institutionele achtergrond en wetenschappelijke oriëntatie van Holwerda en Van Giffen. De strijd ging in grote mate ook over de bevoegdheid tot opgraven en het beheer van opgravingsgegevens. Wanneer de ene 'richting' op basis van de eigen methoden van onderzoek archeologische gegevens had verzameld en vervolgens ging beheren, had dit vergaande consequenties voor de andere 'richting': een archeologische opgraving was immers maar eenmaal uitvoerbaar en de depots van de ene 'richting' waren in de regel ontoegankelijk voor de andere 'richting'.

Van Giffen en het empirisch natuuronderzoek

Pre- en protohistorische archeologie in Groningen

Aan het einde van negentiende eeuw manifesteerde zich in de provincie Groningen het besef dat de lokale volksgebruiken en dialecten, alsook het oorspronkelijke landschap op het punt stonden te verdwijnen. Dit was in 1898 voor enkele Groningse notabelen de aanleiding tot de oprichting van het Centraalbureau voor de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken. Dit bureau diende de bedreigde verschijnselen te bestuderen en daarbij de samenwerking tussen wetenschappelijke disciplines te stimuleren. De nagestreefde multidisciplinaire benadering en de combinatie van regionaalhistorisch en natuurhistorisch onderzoek waren de achtergrond waartegen aldaar in de eerste helft van de twintigste eeuw een vorm van archeologiebeoefening is ontstaan, die nationaal en internationaal veel opzien heeft gebaard. Ze is bekend geworden als 'Gronings' en had in A.E. van Giffen haar voorman.

Het Centraalbureau van 1898 was een onderdeel van het Natuurkundig Genootschap te Groningen, dat dateerde van 1801. De initiatiefnemers hadden met de doelstelling van het bureau bewust aansluiting gezocht bij de statuten van het genootschap. Artikel vier luidde: 'Het Genootschap kan natuuronderzoek, inzonderheid van de landstreek, waar het zijn' zetel heeft, aanmoedigen en tot bekendmaking van de uitkomsten daarvan medewerken.'[1] Het Natuurkundig Genootschap was voortgekomen uit het achttiende-eeuwse Nederlandse verlichtingsdenken. In die eeuw was de belangstelling voor het empirisch onderzoek naar de natuur soms enigszins religieus getint geweest. De natuur beschouwend als het product van de goddelijke schepping, meende men dat dit onderzoek niet alleen 'de natuur', maar ook 'het goddelijke' betrof.[2] Voor de oprichters van het Centraalbureau van 1898 was onderzoek met een dergelijke religieuze dimensie niet meer aan de orde. Inmiddels werd algemeen aanvaard dat godsdienst het domein was van het gevoel, en wetenschap dat van het verstand. Dit betekende echter niet dat het empirisch onderzoek van de natuur voor de leden van het Centraalbureau geen enkele bijzondere meerwaarde meer had: het onderzoek werd nu gedragen door een romantische belangstelling voor de directe 'eigen' omgeving.

Door de initiatiefnemers van het Centraalbureau werd de Duitse 'Heimatkunde' als inspiratiebron genoemd, vooral wat betreft de nagestreefde samenwerking tussen verschillende vakgebieden:

> Duitschlands geologen en geografen, ethnologen, historici en archaeologen weten het wel, van hoe groote beteekenis de beoefening der 'Heimathkunde' is. Meer dan nu nog het geval is, moeten wij voor ons Vaderland hun voorbeeld volgen, vooral waar het betreft samenwerking, concentratie van krachten. (...) Die samenwerking, die concentratie voor Groningen en omliggende streken te verkrijgen, dat is het hoofddoel, waarmede het Centraalbureau is opgericht.[3]

Het Friesch Genootschap gold eveneens als voorbeeld: dit genootschap had in Friesland reeds vanaf 1827 historisch, archeologisch en taalkundig onderzoek verricht en gestimuleerd.[4] De Groninger initiatiefnemers benadrukten dat het Centraalbureau zich vooral zou moeten gaan bewegen op natuurkundig, geologisch, natuurhistorisch, etnografisch en geografisch gebied. Aan historische activiteiten werd minder prioriteit gegeven. Deze beperking had een praktische reden. Men wilden niet concurreren met de historische activiteiten van het Groningsch Museum en het Groninger Historisch Genootschap. Aangezien er in Drente weliswaar een provinciaal museum was, maar geen institutie vergelijkbaar met het Friesch Genootschap, meenden de Groningse notabelen dat het onderzoek van het Centraalbureau zich ook op Drente zou moeten kunnen richten.[5] In de jaren na de oprichting werd er vanuit het Centraalbureau divers onderzoek gestimuleerd. Dit resulteerde in 1902 en 1918 in de publicatie van *Bijdragen tot de kennis van de Provincie Groningen en omgelegen streken.*[6]

Van Giffen en het Centraalbureau, het Rijksmuseum van Oudheden en het Biologisch-Archaeologisch Instituut

In 1908 werd Van Giffen benaderd door F.P.J. van Calker, hoogleraar aard- en delfstofkunde bij de Rijksuniversiteit Groningen en bestuurslid van het Centraalbureau. Van Calker deed de biologiestudent het aanbod toezichthouder te worden bij de afgraving van de terp te Dorkwerd. Van Giffen ging op het aanbod in. Hierbij speelde mogelijk een rol dat hij reeds op jonge leeftijd had kennisgemaakt met de terpen. Zijn vader was namelijk Nederlands-Hervormd predikant geweest in verschillende terpdorpen.[7] Als wetenschappelijk toezichthouder bij de terpafgraving concentreerde Van Giffen – die zoöloog wilde worden – zich op het ver- zamelen van dierlijk botmateriaal. Hij vatte het plan op de protohistorische terpdieren te vergelijken met hun recente en prehistorische soortgenoten. Hij werd bij dit onderzoek begeleid door de hoogleraar botanie J.W. Moll en de hoogleraar zoölogie J.F. van Bemmelen.[8] Wat in 1908 was begonnen met het houden van wetenschappelijk toezicht bij een terpafgraving, eindigde op 20 juni 1913 met een promotie. De titel van Van Giffens proefschrift luidde *Die Fauna der Wurten*. Er

stond hem een tweedelige publicatie voor ogen: een deel over wilde dieren en een deel over huisdieren. Hij promoveerde echter alleen op het eerste deel en kwam met zijn promotor J.F. van Bemmelen overeen dat het tweede deel later zou verschijnen.[9]

Toen Van Giffen promoveerde, was hij reeds meer dan een jaar werkzaam bij Rijksmuseum van Oudheden.[10] De jonge bioloog was in 1912 naar Leiden vertrokken om daar als assistent van J.H. Holwerda het vak van archeoloog te leren, zoals dat in de voorgaande jaren in het museum was ontwikkeld. Van Giffen zou zich in Leiden kunnen richten op de gehele Nederlandse pre- en protohistorie. Er rezen echter al snel problemen. In 1915 – na drie jaar aan het Rijksmuseum van Oudheden verbonden te zijn geweest – schreef hij hierover een zeer kritische nota, die was gericht aan de Curatoren van de Leidse universiteit. Van Giffen gaf aan dat hij de vorm van pre- en protohistorische archeologie, zoals die door Holwerda senior en junior was ontwikkeld, als beperkt en achterhaald beschouwde. Hij wees bovendien op een alternatief: het 'gecombineerd natuurwetenschappelijk-archaeologisch bodemonderzoek', zoals dat in Zweden was ontwikkeld.[11] Dergelijk onderzoek werd volgens Van Giffen door beide Holwerda's echter onmogelijk gemaakt. Hen beschuldigend van dictatoriaal gedrag, stelde hij de retorische vraag: 'Is het uit wetenschappelijk oogpunt toelaatbaar, dat aan het Rijks-Museum van Oudheden zelfs elk streven in die richting opzettelijk de kop wordt ingedrukt?'[12]

In de nota van 1915 refereerde Van Giffen ook aan de rede die A.E.J. Holwerda ruim tien jaar eerder had gehouden ter gelegenheid van de heropening van de Egyptische afdeling. Holwerda had op dat moment de wetenschappelijke activiteiten van zijn zoon aangekondigd door de verwachting uit te spreken dat er zich op korte termijn een geleerde zou aandienen, die zijn leven wilde wijden aan de studie van de Nederlandse pre- en protohistorie.[13] Van Giffen liet blijken hiertoe eveneens bereid te zijn. Hij sloot zijn nota namelijk af met de woorden: 'Eerst dan en ook dan alleen zal hij [ondergetekende A.E. van Giffen] in staat zijn zijne krachten te wijden aan eene taak, die hij nog steeds hoopt, dat voor hem levenstaak kan worden.'[14] Holwerda junior toonde zich niet onder de indruk van deze ambitie. Voor hem lijkt vooral geteld te hebben dat met Van Giffens terugkeer naar Groningen in 1917 de rust weerkeerde binnen de muren van het Rijksmuseum van Oudheden.[15] Dat daarbuiten zijn conflict met Van Giffen nog lang gevolgen zou hebben, kon hij toen nog niet voorzien.

De officiële opening in 1922 van het Biologisch-Archaeologisch Instituut, was de bekroning van Van Giffens terugkeer naar Groningen.[16] In de periode rond zijn ontslag in Leiden van 1917 was hij erin geslaagd verschillende posities te verwerven, waarmee hij de voorwaarden schiep voor de organisatie en financiering van zijn archeologisch onderzoek in de noordelijke provincies. In 1916 was hij benoemd tot conservator van de 'praehistorische afdeeling' van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drente. Sindsdien werd hij bij zijn opgravingen in Drente financieel gesteund door de Drentsche Praehistorische Vereeniging, die in 1914 was opgericht.[17] Tussen 1918 en 1954 zou Van Giffen vrijwel jaarlijks verslag

doen van zijn Drentse archeologische onderzoekingen in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*.[18] In Groningen werd Van Giffen in 1917 lid van de Commissie van Administratie van het Museum van Oudheden voor de Provincie en Stad Groningen. Later was hij achtereenvolgens als inspecteur en als conservator aan het museum verbonden. De resultaten van zijn onderzoekingen in Groningen verschenen vanaf 1920 met enige regelmaat in het *Verslag van den Toestand van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen*.[19] Om het archeologisch onderzoek in het kustgebied mogelijk te maken werd in 1916 de Vereeniging voor Terpenonderzoek opgericht, ook wel de Terpenvereeniging genoemd. Verslagen van Van Giffens terpenonderzoek verschenen vanaf 1916 in het *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*.[20]

In dienst van de Rijksuniversiteit van Groningen, en met de steun van de verschillende provinciale oudheidkundige verenigingen, ontwikkelde Van Giffen zich snel tot een toonaangevend prehistoricus. Getekend door zijn Leidse ervaringen liet hij zich bij zijn archeologisch onderzoek bewust inspireren door het empirisch natuuronderzoek, dat in Groningen een lange traditie kende. Hij oriënteerde zich daarnaast, evenals veel van zijn Noord-Duitse collega-prehistorici, op de Scandinavische archeologie. Aldaar was in de negentiende eeuw het drieperiodensysteem ontwikkeld. Van Giffen kon bovendien als atheïst en bioloog bij zijn onderzoekingen de lange chronologie en de darwinistische evolutieleer zonder enig voorbehoud toepassen.[21] De aldus verkregen opgravingsresultaten vormden de basis van een voorstelling van de pre- en protohistorie van Nederland die voornamelijk samenhing met die van Noordwest-Europa. Deze resultaten dienden tevens als alternatief voor Holwerda's voorstelling van de pre- en protohistorie van Nederland, die was verweven met die van Europa, Afrika en Azië. Van Giffen ontwikkelde zich tot de belangrijkste criticus van Holwerda: door andere Nederlandse prehistorici zouden zij vaak en nog lang in één adem worden genoemd.

Van Giffen richtte zijn wetenschappelijk onderzoek op drie aspecten van de Nederlandse pre- en protohistorie: natuur, cultuur en etniciteit. Hij concentreerde zich daarbij op de wijze waarop de genoemde aspecten met elkaar samenhingen.

Uiteindelijk zou hij tot het inzicht komen dat zij elkaar tot in de kern konden beïnvloeden. Dit bleek hem uit het onderzoek naar het verband tussen het natuurlijk milieu en culturele verschijnselen en uit het onderzoek dat hij tegelijkertijd verrichtte naar de samenhang tussen enerzijds culturen en anderzijds stammen en volken. In de periode dat Van Giffen wetenschappelijk actief was, creëerde hij aldus een complex samenstel van kennis. Aangezien er hierbij in hoge mate sprake was van interdependentie, konden nieuwe onderzoekresultaten altijd weer consequenties hebben voor de interpretatie van reeds eerder vergaard materiaal, ook al omdat het nooit voorkwam dat Van Giffen zijn onderzoek geheel toespitste op een van de drie onderzoeksaspecten afzonderlijk.[22] Grof schematiserend kunnen er in het wetenschappelijk werk van Van Giffen drie fasen worden onderscheiden. Het betreft de periode tot 1920, de periode 1920-1930 en de periode

na 1930. In de eerste fase was het natuuronderzoek dominant, in de tweede het cultuuronderzoek en in de derde het onderzoek naar etniciteit.

Uit de toespraak die Van Giffen in 1922 hield ter gelegenheid van de officiële opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut, komt naar voren dat hij de drie Noord-Nederlandse provincies niet alleen om praktische redenen als zijn onderzoeksterrein beschouwde. Zijn Noord-Nederlandse actieradius bracht hij ook in verband met de door hem ontwikkelde vorm van pre- en protohistorische archeologiebeoefening. In de rede kwam hij tot de slotsom dat de stad Groningen zeer geschikt was als standplaats voor het nieuwe archeologische instituut: de stad was gelegen te midden van kleistreken en veengebieden waarin vele archeologische vondsten en biologica werden aangetroffen. Van Giffen beschouwde Groningen daarom als een geschikte plek om veranderingen op geologisch, biologisch en cultureel gebied met elkaar in verband te brengen. In dezelfde rede bracht Van Giffen zijn onderzoekingen niet alleen in verband met natuur en cultuur, maar ook met etniciteit. Hij merkte namelijk op dat iedereen belangstelling zou moeten kunnen opbrengen voor het 'probleem omtrent de herkomst onzer oudste bevolking'.[23] Van Giffens toehoorders zullen hiermee zeker hebben kunnen instemmen. In de drie noordelijke provincies was er in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake van een bijzonder ontwikkeld etnisch bewustzijn. Dit uitte zich in de idee dat in elk van deze provincies grote delen van de bevolking verwant waren als gevolg van een gemeenschappelijke afstamming van één stam of van meerdere nauw gerelateerde stammen. Daarbij werd verondersteld dat deze gedeelde afstamming zich op allerlei manieren in het heden manifesteerde en ook aan de basis stond van de tegenstelling tussen Groningers, Friezen en Drenten.[24] Dit besef maakte archeologisch, geschiedkundig, taalkundig, fysisch-antropologisch en volkskundig onderzoek naar de cultuur en etnische samenstelling van de bevolking voor veel betrokkenen tot uiterst relevante en gewichtige onderzoeksthema's. De publicaties dienaangaande volgden elkaar in de eerste helft van de twintigste eeuw dan ook snel op. Dit maakte dat in 1939 J. Linthorst Homan, op dat moment commissaris van de Koningin in Groningen, kon opmerken dat er een 'uitgebreide literatuur' bestond waaruit bleek dat de Friesen, Drenten en Groningers 'in oorsprong' grote verschillen kenden, die in de loop van de geschiedenis steeds verder waren geaccentueerd. Dit inzicht, zo benadrukte Linthorst Homan, zou ook in de algemene 'volksmeening' naar voren komen.[25]

Ook bij Van Giffen heeft een etnisch bewustzijn geleefd.[26] Zo noemde hij zichzelf in 1930 in zijn rede ter gelegenheid van zijn benoeming tot lector een 'Noorderling'.[27] In zijn werk vertaalde dit besef zich in een speciale interesse voor de herkomst en het voortleven van twee stammen uit de Noord-Nederlandse pre- en protohistorie: de hunebedbouwers en de Saksen. Van Giffen ontwikkelde zich in de loop der tijd tot een criticus van de idee dat de Saksen een bepalende invloed hadden uitgeoefend op de etnische samenstelling van grote delen van de Noord-Nederlandse bevolking. Zijns inziens hadden vooral de veel oudere, prehistorische stammen aan de basis gestaan van deze bevolking. Van Giffen was echter niet

geheel in de ban van het Noord-Nederlandse etnisch bewustzijn. Hij koesterde als wetenschapper ook grote belangstelling voor de ontwikkeling van de mens en zijn cultuur op mondiaal niveau, waarbij hij cultuur – vanuit een sociaal-evolutionair perspectief – beschouwde als het resultaat van de interactie tussen de natuur en 'het algemeen menschelijke substraat'.[28]

Van Giffen als empirisch wetenschapper

Van Giffen, die tijdens zijn opleiding tot bioloog was gevormd door de onderzoeksmethode van het achtereenvolgens waarnemen, classificeren en systematiseren, paste deze methode vanaf het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan ook toe bij zijn reconstructies van het vroegste verleden. Zo stelde hij in 1922 dat het onderzoek van de pre- en protohistorie geinspireerd zou moeten zijn op dat van C. Linnaeus (1707-1778).[29] Enkele jaren eerder had hij geconcludeerd dat de antiquarische archeologie was verouderd en dat de empirische archeologie ervoor in de plaats was gekomen.[30] Met het begrip 'antiquarische archeologie' lijkt hij het louter verzamelen van vondsten, zonder contextregistratie, te hebben willen aanduiden.[31] Empirische archeologie betekende voor Van Giffen vooral dat de prioriteit werd gegeven aan zorgvuldige waarnemingen van cultuuruitingen in samenhang met hun natuurlijke context.[32] In dit kader benadrukte hij het belang van het scheiden van feiten en interpretaties; hij deed dit in het besef dat feiten onveranderlijk waren en interpretaties veranderlijk. Deze opvatting kwam bij uitstek naar voren in het motto dat hij in 1913 in zijn proefschrift introduceerde: 'Die Tatsachen bleiben, Die Interpretation schwankt.'[33] Met dit motto profileerde hij zich ook als verdediger van het wetenschappelijk positivisme. Het was een variatie op een uitspraak van de filosoof F. Nietzsche (1844-1900), die ermee de hegemonie van dit positivisme juist ter discussie had willen stellen. In zijn postuum verschenen *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte* stond namelijk geschreven: 'Gerade Tatsachen gibt es nicht, nur Interpretationen.'[34]

In de loop van zijn wetenschappelijke carrière zou Van Giffen het belang van empirisch onderzoek blijven benadrukken, alsook het belang van het zorgvuldig scheiden van feiten en interpretaties. Hij gaf daarbij bovendien aan steeds te streven naar een uit feiten opgebouwde synthese. Blijkens het motto van zijn *Die Bauart der Einzelgräber* uit 1930 kon hij zich goed vinden in de ideeën over empirisme van zijn Groningse collega, de filosoof en psycholoog G. Heymans (1857-1930). Het motto luidde:

> De echte synthese onderstelt voorafgaande analyse, en is de eigenlijke bekroning van deze; de valsche is hoogstens een schitterend vuurwerk, dat voor het verschil tusschen waarheid en dwaling verblindt en dat de wetenschap schaadt.[35]

Van Giffens citaat was de conclusie uit Heymans artikel 'De tijdgeest in de wijsbegeerte'. In dit in 1924 verschenen artikel had Heymans geconstateerd dat de cultuur van het heden werd gekenmerkt door een anti-intellectuele houding. Het nuchtere, abstraherende en analyserende verstand werd steeds meer teruggedrongen door het gevoel. Dit laatste kwam vooral naar voren in de grote betekenis die velen hechtten aan emotioneel waarderen of intuïtief begrijpen. Ook de wetenschapsbeoefening had zich niet kunnen onttrekken aan deze 'tijdsstrooming'. Zelfs beoefenaars van de natuurwetenschappen onderkenden steeds minder de waarde van het onderscheid tussen feiten en interpretaties. Heymans hamerde erop dat om te komen tot kennis eerst de feiten zorgvuldig bijeengebracht en getoetst dienden te worden. Vervolgens kon met deze feiten een 'echte' synthese worden opgesteld. Bij 'valsche' synthesen was er een andere procedure gevolgd. Er was niet uitgegaan van de werkelijkheid, maar van een idee hoe die zou moeten zijn. Zo konden veelomvattende beweringen ontstaan, zonder feitelijke basis. Met dergelijke 'valsche' synthesen werden volgens Heymans vooral wensen en behoeften bevredigd, wat hij weer typerend achtte voor de 'tijdgeest'.[36]

Dat Van Giffen refereerde aan de redeneringen van Heymans, valt niet alleen te verklaren doordat hij er zijn kritiek op Holwerda een wetenschapsfilosofische basis mee kon geven. Hij voelde zich hoogstwaarschijnlijk ook thuis bij het door Heymans verwoorde wetenschappelijke ideaal om door middel van empirisch onderzoek de direct waarneembare, maar zich chaotische aandienende werkelijkheid te classificeren en systematiseren. Aan dit ideaal refereerde hij toen hij in 1943 zijn fascinatie voor de Nederlandse pre- en protohistorie onder woorden bracht. Hij sprak in dit verband van 'veelzijdige onbestemdheid' en 'onbestemde veelzijdigheid'. Wetenschappers, zo stelde Van Giffen vervolgens, streefden 'elk op eigen terrein, elk, in zuiverheid van beweegredenen, gegrepen door denzelfden innerlijken drang naar verevening, niet zoozeer naar werkelijkheid als wel naar waarheid, naar het ware'.[37] Van Giffen was echter niet alleen gefascineerd door de manier waarop de mens de hem omringende wereld onderzocht, maar ook door de wijze waarop de mens zichzelf onder de loep nam. Zo betoogde hij in 1950: 'In oneindige schakering heeft de mens zichzelf bestudeerd. Dit schijnt hem welhaast aangeboren; de een doet het volgens zijn beroep, de ander op eigen gelegenheid als onwillekeurig.'[38] Het wetenschappelijke zoeken naar 'waarheid' lijkt Van Giffen aldus uiteindelijk vooral als een uiting te hebben beschouwd van aangeboren nieuwgierigheid van de mens naar zichzelf en naar zijn plaats in ruimte en tijd.

Geheel conform zijn positivistische uitgangspunten gaf Van Giffen zich er rekenschap van dat zijn feitenkennis onvolledig was en ook steeds zou blijven. Dit bewustzijn visualiserend, bekende hij in 1943 in het slotwoord van 'Opgravingen in Drente':

> Om het zoo eens uit te drukken, heb ik het gevoel van een jongen die schotsje heeft geloopen, nog eenigszins opgewonden op den wal staat, en, na het water

uit zijn klompen te hebben gegoten, er over denkt, hoe hij het er nu beter af kan brengen.[39]

Het zou tot 1950 duren totdat de scheiding tussen onveranderlijke archeologische feiten en veranderlijke interpretaties van het vroegste verleden publiekelijk door een prehistoricus ter discussie werd gesteld. P. Glazema, de directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, benadrukte toen niét zoals Van Giffen dat de gegevens incompleet waren, maar bekritiseerde de eeuwige waarde van feiten. Hij sprak met betrekking tot Van Giffens motto van een naïef realisme dat bij kennistheoretische doordenking geen stand hield. Zijns inziens kwam het verleden via de wetenschap tot leven in een nieuwe vorm, die gebonden was aan de cultuur van het heden.[40]

Nieuwe methoden voor het 'oudheidkundig bodemonderzoek'

Vanaf het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan heeft Van Giffen gepoogd om pre- en protohistorische voorwerpen en cultuursporen in samenhang met hun natuurlijke context te onderzoeken en registreren. Daartoe ontwikkelde hij al snel nieuwe opgravingsmethoden.[41] Holwerda liet zich aanvankelijk negatief uit over de kwaliteit van Van Giffens opgravingswerk. In een vertrouwelijke brief uit 1917 aan een correspondent van het Rijksmuseum van Oudheden in Enschede, waarin hij verslag deed van zijn conflict met Van Giffen, kwam hij tot de slotsom: 'Ge begrijpt dat hij op deze wijze van mij zo goed als niets heeft geleerd. Ervaring van opgraving van belang heeft hij niet opgedaan en bij eenig ander vakgebied is hij nooit in de leer geweest.'[42]

Van de nieuwe, door Van Giffen ontwikkelde opgravingstechnieken heeft vooral de kwadrantenmethode bekendheid verworven. Deze was geïnspireerd door het plantenanatomisch onderzoek van de botanicus J.W. Moll, bij wie Van Giffen als student colleges had gevolgd.[43] Wanneer de kwadrantenmethode werd toegepast bij het onderzoek van een grafheuvel, werden er zowel verticale als horizontale vlakken blootgelegd en geregistreerd. Zo ontstond er driedimensionaal inzicht in de structuur van de grafheuvel en kon de constructie en ontstaanswijze ervan worden vastgesteld. Van Giffen omschreef deze werkwijze voor het eerst in 1918 en concludeerde tevreden dat deze 'groote voordeelen' opleverde.[44] Van Giffens opgravingstechniek zou internationaal bekendheid verwerven.[45] De kwadrantenmethode raakte dusdanig ingeburgerd dat prehistorici zich soms niet bewust waren dat deze door Van Giffen was ontwikkeld. Dit leidde in 1944 tot een absurde situatie. Dat jaar namelijk voerde Van Giffen tijdens grafheuvelonderzoek bij Zeyen een gesprek met de Duitse archeologe C. Redlich, waarin zij hem zijn eigen methode tot in de finesses uitlegde. Van Giffens assistent H. Brunsting, die hiervan getuige was, herinnerde zich in 1947:

Een Duitsch archeologe, die poolshoogte kwam nemen, gaf daarbij aan Van Giffen een uiteenzetting ten beste over het grafheuvelonderzoek in Duitschland: 'Bij ons in Duitschland volgen wij altijd de kwadranten-methode...', waarbij Van Giffen met een stalen gezicht een uitvoerige explicatie van deze werkwijze aanhoorde... [46]

Bij het archeologisch veldwerk en de uitwerking van de opgravingsgegevens werd Van Giffen bijgestaan door een staf die hij zelf had opgeleid en die in dienst was van het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Vooral tekenaar L. Postema en voorgraver J. Lanting werden bij het onderzoek betrokken.[47] Doordat Van Giffens medewerkers niet alleen werk uitvoerden, maar ook werden gekend in de wetenschappelijke betekenis ervan, waren zij zeer betrokken en gedreven. Van Giffen benaderde hen persoonlijk en vertrouwelijk. Hij ging het delegeren van verantwoordelijkheid in de waarnemingsfase niet uit de weg.[48] Het effect ervan viel buitenstaanders tijdens een bezoek aan een opgraving vaak direct op. Zo constateerde L. van Vuuren in 1925 na afloop van een rondleiding bij een opgraving dat Van Giffen 'een wonderlijken invloed heeft op zijn personeel, dat met hem is gaan deelen in die hooge belangstelling voor deze monumenten en liefdevol met hem de geheimen tracht te ontrukken aan den bodem, in stagen zwaren arbeid'.[49]

Het 'gecombineerd natuurwetenschappelijk-archaeologisch bodemonderzoek'

In april 1915 hield Van Giffen op het vijftiende Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres een lezing getiteld 'Archaeologie en Natuurwetenschap'. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om in te gaan op het 'gecombineerd natuurwetenschappelijk-archaeologisch bodemonderzoek'. Hij gaf daartoe een analyse van de betekenis van de natuurwetenschappen voor de pre- en protohistorische acheologie.[50]

Van Giffen begon zijn lezing met het definiëren van zijn vakgebied als 'de wetenschap van de niet geschreven geschiedenis'.[51] Door de bestudering van cultuurverschijnselen diende een beeld gecreëerd te worden van de ontwikkeling van de mens en zijn cultuur in de pre- en protohistorie. Hierbij werd een beroep gedaan op een aantal 'zusterwetenschappen'. Van Giffen noemde slechts één geesteswetenschap, te weten de filologie. Verder sprak hij van de geologie, de paleontologie, de fysische antropologie en de biologie. Deze natuurwetenschappelijke vakgebieden konden gegevens verschaffen over onder andere het klimaat, de natuurlijke historie, de mens, en de flora en fauna. De prioriteit die Van Giffen aan de natuurwetenschappen toekende, hing vooral samen met zijn streven cultuurverschijnselen te bestuderen in samenhang met hun natuurlijke omgeving: hij sprak van de studie van 'vondsten en vindomstandigheden'. Zo konden zich zijns inziens belangrijke nieuwe vraagstukken aandienen. Als voorbeeld noemde

Van Giffen de periodiseringen van de pre- en protohistorie die op basis van de typologische ordening van werktuigen waren opgesteld. Deze bleken niet altijd aan te sluiten op de geologische, paleontologische en biologische indelingen van het verleden.[52] Van Giffen recapituleerde daarop dat het van groot belang was niet alleen de oorsprong en ontwikkeling van de mens en zijn cultuur archeologisch te onderzoeken. De resultaten van dat onderzoek dienden ook in verband gebracht te worden met de uitkomsten van het natuurwetenschappelijke onderzoek naar de veranderingen in de natuurlijke omgeving van de mens. Deze conclusie illustreerde hij aan de hand van drie onderzoeksthema's. Het betrof de gedomesticeerde dieren, de veenbruggen en de terpen. Deze thema's bracht hij vervolgens in verband met respectievelijk het 'Indogermanenprobleem', het veengeneseonderzoek en het bodemdalingsonderzoek. Aldus ontstonden de 'vraagstukken' waaraan Van Giffen in de eerste fase van zijn wetenschappelijke loopbaan – die duurde tot omstreeks 1920 – de meeste aandacht zou besteden.[53]

Holwerda senior en junior – op dat moment nog Van Giffens directe collega's – zullen overigens niet ingenomen zijn geweest met de lezing 'Archaeologie en Natuurwetenschap'. Van Giffen distantieerde zich impliciet, maar onmiskenbaar van hun visies op de natuurwetenschappen. Holwerda senior had deze natuurwetenschappen namelijk nadrukkelijk in verband gebracht met verderfelijk 'utiliteitsdenken'.[54] En Holwerda junior had alleen gerefereerd aan het exacte karakter van archeologische vondsten, zonder daarbij de natuurlijke context te betrekken.[55]

De huisdieren

Op instigatie van het Centraalbureau voor de Kennis van de Provincie Groningen en Omgelegen Streken was Van Giffen in 1908 begonnen met het verzamelen van het dierlijk botmateriaal uit terpen. Dit had in 1913 geresulteerd in zijn proefschrift over de terpfauna. De titel ervan, *Die Fauna der Wurten*, was een directe verwijzing naar *Die Fauna der Pfahlbauten* van L. Rütimeyer uit 1861. Diens werk had Van Giffen zowel in thematisch als in methodisch opzicht als voorbeeld gediend. Rütimeyer had, na de ontdekking van prehistorische paalwoningen in het Meer van Neuchâtel in 1853-1854, de aldaar aangetroffen dierlijke resten onderzocht. De nadruk lag daarbij op de gedomesticeerde dieren. Geïnspireerd door de theorieën van Darwin had hij het als eerste aangedurfd om bij het huisdieronderzoek uit te gaan van oertypen. Volgens Van Giffen had dit ertoe geleid dat het afstammingsonderzoek eenvoudiger was geworden, ook omdat was gebleken dat het aantal soorten in het verre verleden geringer was dan in het heden.[56]

Van Giffens belangstelling voor de huisdierkunde hield direct verband met zijn interesse voor het 'Indogermanenprobleem'. Dit betrof de vraag naar de herkomst van de neolithische bewoners van Europa en hun cultuur: waren deze inheems dan wel uitheems? Van Giffen wees er in 1915 op dat prehistorici, taalkundigen en fysisch antropologen op deze vraag uiteenlopende antwoorden gaven. Het leek hem daarom het verstandigst erin te berusten dat het probleem voorlopig onop-

gelost zou blijven.[57] Dit nam niet weg dat hij wel verwachtte dat de huisdierkunde een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan het Indogermanenonderzoek. Daartoe zou eerst kennis moeten worden vergaard van de 'uitgangsvormen' van de huisdieren van de Europese neolithische culturen. Vervolgens zouden de verspreidingsgebieden van deze 'uitgangsvormen' moeten worden bepaald. Daarmee zouden prehistorici beschikken over een belangrijke aanwijzing voor de herkomst van de betrokken culturen. Met deze visie op de potentiële betekenis van het huisdieronderzoek bouwde Van Giffen voort op het werk van de bioloog en prehistoricus J.U. Duerst. Deze had in 1904 gepoogd om op basis van huisdierresten inzicht te krijgen in migraties en cultuurverwantschap in de prehistorie. Maar ook over de afstamming en herkomst van huisdieren bestonden grote meningsverschillen. Deze waren volgens Van Giffen vooral te verklaren door de grootte van het onderzoeksgebied en het ontbreken van essentiële gegevens. Als voorbeeld noemde hij de opgraving van Troje, waarbij door H. Schliemann geen huisdierenresten waren verzameld.[58]

Van Giffens huisdieronderzoek spitste zich toe op de herkomst van de hond, het oudste huisdier van Europa. Hij zocht daarbij naar nieuwe onderzoeksmethoden. Bij de bestudering van dierlijk botmateriaal was het gebruikelijk om vergelijkend anatomisch onderzoek te verrichten. Van Giffen paste echter een statistische methode toe, waarmee de kenmerken van groepen van honden konden worden geanalyseerd. Hij baseerde zich hierbij op colleges over darwinisme en 'experimenteele systematiek' van J.W. Moll, die hij in 1909 had gevolgd.[59] Van Giffen vergeleek recent skeletmateriaal met protohistorisch materiaal uit de Nederlandse terpen en met prehistorisch materiaal uit de Zwitserse paalwoningen.[60] In 1915 kwam hij zo tot de slotsom dat de oudste Europese hond een 'jakhalsachtige canide' was geweest. Als oorsprongsgebied kwam zijns inziens alleen Noord-Afrika in aanmerking.[61] Van Giffen beschouwde deze conclusie, die aansloot op Holwerda juniors ideeën over de Europese pre- en protohistorie, als een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar de herkomst van de Indogermanen. Hij ging er namelijk van uit dat de hond had behoord tot de oorspronkelijke Indogermaanse cultuur. De conclusie dat alleen Noord-Afrika in aanmerking kwam als oorsprongsgebied van de hond, weersprak de opvatting van taalkundigen dat het stamland van de Indogermanen in Noord-Europa, Midden-Europa of Azië gezocht moest worden. Van Giffen concludeerde daarom dat zijn resultaten het Indogermanenprobleem 'limiteerden'.[62]

Bij de officiele opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut in 1922 ging Van Giffen opnieuw in op het huisdieronderzoek en op de betekenis ervan voor de bestudering van het Europese Neolithicum.[63] Volgens Van Giffen namen veel onderzoekers aan dat de oudste Europese bevolking uitheems was. Terwijl sommigen dachten aan een 'toevloed' uit Zuid-Azië, hielden anderen Noord-Afrika voor het gebied van oorsprong. Impliciet verwijzend naar Holwerda's opvattingen vermeldde Van Giffen dat er tevens onderzoekers waren die aan een 'toevloed' uit beide gebieden dachten. Weer anderen meenden dat de neolithische bevolking

autochtoon was en dat zij afstamde van de nog oudere paleolitische bevolking van Europa. Om hierover meer duidelijkheid te verschaffen had Van Giffen gezocht naar nieuw materiaal. Zijn gegevens over honden van recente datum, uit de late ijzertijd en uit het Neolithicum had hij aangevuld met gegevens over honden uit nog vroeger tijd: de honden van de Scandinavische mesolithische kjökkenmöddinger-cultuur. Zo was hem gebleken dat de vroegst voorkomende Noord-Europese honden 'primitiever' waren dan die uit Midden- en Zuid-Europa. Dit betekende zijns inziens dat de Noord-Europese honden autochtoon Europees waren geweest. Van Giffen moest dientengevolge zijn conclusie van 1915 over een Noord-Afrikaans oorsprongsgebied loslaten. Dit had verstrekkende gevolgen. Hij stelde nu met betrekking tot de eerste bevolking van Nederland: 'en zoo geloof ik (...) dat met onze oudste huisdieren de oudste neolithische bevolking van Noord-Nederland (...) autochthoon-europeesch is.'[64] Deze opvatting stond haaks op die van Holwerda, die er immers van overtuigd was dat de eerste bevolking van Nederland uit Zuid-Europa afkomstig was. Van Giffen zou gedurende zijn verdere wetenschappelijke carrière aan zijn conclusie over de herkomst van de eerste bevolking van Nederland blijven vasthouden, terwijl het huisdierenvraagstuk en het Indogermanenprobleem gaandeweg naar de achtergrond verschoven.[65]

De veenbruggen

Met het verschijnsel 'veenbrug' kwam Van Giffen in de zomer van 1912 voor het eerst direct in aanraking. Hij groef toen bij het Drentse dorpje Buinen in opdracht van het Rijksmuseum van Oudheden de 'Buinerbrug' op. In Noord-Nederland en Noord-Duitsland waren in het veen wel vaker dergelijke balkenwegen aangetroffen. In de negentiende eeuw hadden oudheidkundigen ze in verband gebracht met de door Tacitus vermelde 'Pontes longi', de lange loopbruggen die de Romeinen bij hun eerste expedities naar de Weser in de venen hadden gebouwd. Aan het eind van de negentiende eeuw had het onderzoek naar deze veenbruggen een nieuwe impuls gekregen. Dit hing zowel samen met de opkomst van de 'Römisch-Germanische Archäologie', als met het onderzoek dat biologen in deze periode verrichtten naar ontstaan en samenstelling van veen.[66]

Het werd Van Giffen op basis van literatuuronderzoek al snel duidelijk dat de balkenwegen in het veen onmogelijk door één volk en in één periode gebouwd konden zijn. Hij beklemtoonde daarom het belang van exacte dateringen van veenbruggen. Om de veenbrug van Buinen te kunnen dateren, beschouwde hij deze in samenhang met het omringende veen.[67] Vooral het door de bioloog C.A. Weber in Noord-Duitsland verrichte veengeneseonderzoek achtte hij in dit kader van belang. De door hem onderzochte venen waren immers vergelijkbaar met die van Noord-Nederland.[68] Door de samenstelling van de verschillende veenlagen te bestuderen had Weber vastgesteld dat aan een periode van hoogveenvorming in de regel een periode van laagveenvorming voorafging. Ook was hem duidelijk geworden dat het hoogveen kon worden herkend aan de dominantie

van veenmos. Het was Weber bovendien opgevallen dat in de Noord-Duitse hoogvenen twee veenmoslagen onderscheiden konden worden. De tussenliggende laag bestond onder andere uit verschrompeld veenmos. Dit betekende zijns inziens dat er sprake was geweest van een periode van droogte tussen twee natte periodes: de tussenlaag kon als een tijdgrens worden beschouwd.[69]

De door Weber ontdekte 'grenslaag' was van cruciaal belang voor Van Giffens datering van de veenbrug bij Buinen. Uit Duits veenbruggenonderzoek was namelijk gebleken dat deze laag rond het begin van de jaartelling was gevormd. Nadat Van Giffen had geconstateerd dat de Buinerbrug onder de 'grenslaag' lag, kon hij deze brug vervolgens dateren als voor-Romeins.[70] Hij had daarmee niet alleen vastgesteld dat de Buinerbrug weinig met Tacitus' 'Pontes longi' te maken had, maar ook dat er in Nederland rond het begin van de jaartelling tijdelijk een droog klimaat had geheerst. Dit laatste inzicht zou bij zijn terpenonderzoek nog van groot belang blijken te zijn. Het veenbrug- en veengeneseonderzoek had aldus bij uitstek duidelijk gemaakt hoe zinvol het was archeologisch onderzoek naar cultuursporen te combineren met natuurwetenschappelijk onderzoek naar de context ervan.[71]

De terpen

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw was het terpenonderzoek in Nederland een wetenschapsgebied in opkomst. Met name de Leidse hoogleraar chemie J.M. van Bemmelen (1830-1911), de vader van Van Giffens promotor J.F. van Bemmelen, was er een belangrijke instigator van.[72] Van groot belang was diens artikel 'Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen' uit 1908. In dit artikel inventariseerde Van Bemmelen de kennis van de terpen. Hij constateerde dat er over hun ontstaan en geschiedenis weinig bekend was. Dit was zijns inziens een gevolg van de prioriteit die door 'oudheidkundigen' werd gehecht aan het verzamelen van archeologische vondsten.[73]

Van Bemmelen besprak in zijn artikel een veelgebruikte kennisbron met betrekking tot de terpen: de beschrijvingen van de klassieke auteurs. Tegen de beschrijving van Plinius de Oude bestonden, zo memoreerde van Bemmelen, bezwaren: volgens Plinius waren de terpbewoners armoedige vissers geweest. Holwerda achtte dit bericht van geringe betekenis, omdat Tacitus dezelfde bewoners had omschreven als een 'zeer voornaam volk'. Holwerda vond het aannemelijk dat de terpen aanvankelijk alleen vluchtheuvels waren geweest. Deze zouden door mens en vee zijn gebruikt bij hoge waterstand.[74] Van Bemmelen was niet onder de indruk van deze argumenten. Hij wees op de armoede van de huidige Dollard-vissers en op de leefomstandigheden van vissers op Nieuw-Guinea en de Molukken – zich daarmee een aanhanger tonend van sociaal-evolutionair gedachtegoed – om vervolgens te concluderen: 'Waarom zouden wij dan aan Plinius beschrijving waarde ontzeggen.'[75] Hij vermoedde overigens wél dat de door Plinius beschreven terpen

reeds lang waren verdwenen. Bovendien hield hij het voor mogelijk dat veel van de huidige terpen zich bevonden op de plaats van de door Plinius beschreven terpen.[76]

Van Bemmelen sloot zijn artikel van 1908 af met een oproep om voortaan alle terpafgravingen te onderwerpen aan wetenschappelijk toezicht. Een daartoe speciaal aangewezen persoon zou zoveel mogelijk de terpprofielen moeten tekenen, met daarop aangegeven de vindplaats van vondsten.[77] Toen Van Giffen hetzelfde jaar te Dorkwerd begon met het verzamelen van dierlijk botmateriaal, ging zijn aandacht – geheel conform Van Bemmelens wensen – al snel ook uit naar de terp zelf en de daarin voorkomende archeologische verschijnselen. Daarbij bouwde hij een contactennetwerk op, waardoor bij andere terpafgravingen gedane vondsten eveneens aan hem werden gemeld. Dat Van Giffen zelf afkomstig was uit de noordelijke provincies en dat hij het plattelandsleven goed kende, droeg aanzienlijk bij aan de effectiviteit van dit systeem. Ook speelde een rol dat hij de lokale bevolking betaalde voor potscherven; vijf cent voor een 'terra sigillata'-scherf en tien cent voor een inheemse scherf met geometrische versiering.[78]

In zijn proefschrift *Die Fauna der Wurten* van 1913 ging Van Giffen uitgebreid in op zijn eerste waarnemingen bij de terpafgravingen. De meeste aandacht ging uit naar de resten van dieren.[79] Hij besteedde bewust geen aandacht aan de restanten van stallen en woningen. Dit zou zijns inziens alleen zinvol zijn wanneer deze systematischer werden opgegraven. Hiervan was vooralsnog geen sprake. De terpen werden op dat moment alleen om commerciële redenen afgegraven: de terpaarde kon namelijk worden verkocht als mest.[80] Het aardewerk uit de terpen kwam daarentegen weer wél ruimschoots aan bod in zijn proefschrift. Bij de ordening ervan zocht hij aansluiting bij het 'archaeologisch systeem' van Holwerda: het in de terpen aangetroffen Romeins importaardewerk dateerde hij in samenwerking met hem. Aan de hand van het aardewerk slaagde Van Giffen er in met betrekking tot de terpen drie cultuurstromingen te onderscheiden. Deze cultuurstromingen had hij bovendien kunnen dateren en in verband kunnen brengen met volken.[81]

Van Giffen besteedde ook bijzondere aandacht aan de bodemafzettingen bij de terpen, overigens zonder dat dit zijn weerslag vond in zijn proefschrift. Hij concentreerde zich op de verschillen tussen de eerste afzettingen en die uit latere periodes. Hij raakte daarbij geïntrigeerd door het verschil in hoogte tussen de 'terpzool' – de bodemlaag van de terp – en het omringende maaiveld.[82] Het was hem gebleken dat deze terpzolen rond het begin van de jaartelling bewoond waren geweest. Maar gezien het zeeniveau en gezien de afwezigheid van beschutting tegen het water, moesten er bij hoge vloed overstromingen zijn geweest. Dit betekende dat de terpzolen toen eigenlijk onbewoonbaar waren. Door het veengeneseonderzoek kon hij dit alles toch nog met elkaar rijmen. De grenslaag van Weber maakte immers duidelijk dat er aan het begin van de jaartelling tijdelijk een periode van droogte was geweest.[83]

Van Giffen beschouwde, evenals Van Bemmelen, de berichten van de klassieke auteurs als een belangrijke bron bij het terpenonderzoek. Vooral Plinius de Oude

was voor hem gezaghebbend.[84] Volgens Van Giffen had hij een typisch kwelderlandschap beschreven.[85] De huidige Nederlandse terpen kwamen echter niet geheel overeen met diens beschrijving. Van Giffen stelde daarom in zijn proefschrift nadrukkelijk de vraag: 'Wo befanden sich die von Plinius gesehenen und beschriebenen Fischerwurten?'[86] Met deze vraag stond hij niet alleen. Naast Van Bemmelen was ook de Duitse 'Heimatforscher' H. Schütte, met wie Van Giffen in 1908 in contact was gekomen, in de ban van dit vraagstuk. Schütte meende dat Plinius' terpen bij riviermondingen gezocht moesten worden. Deze riviermondingen zouden echter reeds langgeleden – samen met de terpen – door de zee zijn verzwolgen.[87] Opgravingsresultaten maakten het terugvinden van Plinius' terpen nog gecompliceerder. In 1913 memoreerde Van Giffen dat Plinius de bewoners van de terpen had beschreven als een armzalig vissersvolk, dat niet over vee beschikte. Als gevolg van de afwezigheid van bossen was het volgens Plinius voor hen evenmin mogelijk geweest de jacht te bedrijven. Deze beschrijving was echter in tegenspraak met zijn eigen archeologische bevindingen. Van Giffen had namelijk in de terpen – ook in de onderste lagen – resten van huisdieren, vee en jachtbuit aangetroffen. Aldus was hem gebleken dat de terpbewoners veehouders en jagers waren geweest.[88] Deze conclusies leidden echter niet tot kritiek op Plinius' autoriteit. Zij sterkten Van Giffen juist in zijn overtuiging dat de door Plinius beschreven terpen nog niet waren teruggevonden.[89] In de tweede en derde fase van zijn loopbaan lijkt Van Giffen gaandeweg toch minder waarde te zijn gaan hechten aan Plinius' beschrijving: zijn ideeën over de terpbewoners werden steeds meer alleen gevormd door zijn eigen waarnemingen ter plaatse.[90]

Voor Van Giffen en zijn leermeester J.M. van Bemmelen had het 'gecombineerd natuurwetenschappelijk-archaeologisch bodemonderzoek' van de terpen niet alleen een wetenschappelijke betekenis. Zij waren beiden van mening dat het ook een actuele maatschappelijke meerwaarde had. Het kon een bijdrage leveren aan de kennis van de bodemdaling en de zeespiegelstijging, en daarmee kon worden bepaald of in het heden dijkverhogingen noodzakelijk waren. In 1909 publiceerde Van Bemmelen een artikel waarin hij deze problematiek toelichtte aan de hand van een betoog over de terpzolen. In dit artikel presenteerde hij onder meer de resultaten van metingen in Friesland en Groningen die door Van Giffen waren verricht.[91] Op basis van zijn metingen zou Van Giffen in de loop van de jaren tien tot het inzicht komen dat het landniveau sinds het begin van de jaartelling was gedaald ten opzichte van het zeeniveau met maximaal tien centimeter per eeuw.[92] Naar aanleiding van zijn terpenonderzoek, waarbij hem duidelijk was geworden hoezeer de bewoners van de kustgebieden in het verleden strijd hadden moeten voeren tegen het water, hield Van Giffen in 1921 een pleidooi voor dijkverhoging in het heden. Hij gaf daarbij ook uiting aan zijn ergernis over de moeizame besluitvormingsprocessen rond de inpoldering van de Zuiderzee. Hij meende dat de hieraan ten grondslag liggende besluiteloosheid mede te wijten was aan een gebrek aan feitenkennis. Ook zou een rol hebben gespeeld dat de overstromingen van 1825 en 1877 niet meer vers in het geheugen lagen. De

watersnood van 1916 had in dit opzicht volgens Van Giffen één goede kant gehad: de Nederlanders achter de dijken waren wakker geschud en zich weer bewust geworden van de dreiging die van het water uitging.[93]

Hunebedden, grafheuvels en urnenvelden

In de jaren na zijn vertrek uit Leiden was Van Giffen mede op basis van zijn onderzoek naar de herkomst van de Europese huisdieren tot het inzicht gekomen dat de oudste neolithische bevolking van Noord-Nederland niet uit Zuid-Europa, maar uit Noord-Europa afkomstig was; tegelijk met dit inzicht ontstond bij hem het besef dat ook de Nederlandse hunebedden en grafheuvels aan deze regio gerelateerd moesten worden.[94]

Bij zijn eerste hunebeddenopgraving van 1918 – dit betrof het grote hunebed te Havelte – gaf Van Giffen er blijk van belang te hechten aan kennis van het verspreidingsgebied van de verschillende megalithische cultuuroverblijfselen op mondiaal niveau. Megalieten kwamen voor van Spanje tot Japan, van Zweden tot Algerije en ook op Madagaskar. Volgens Van Giffen kon door het vergelijken van de ouderdom, vorm en inhoud van de verschillende megalieten de onderlinge samenhang duidelijk worden. Het werd hem zo al snel duidelijk dat de Drentse hunebedden direct aansloten op die van Noordwest-Europa en het westelijk Oostzeegebied.[95] Dit inzicht impliceerde zijn inziens dat ook in Nederland gebruik kon worden gemaakt van het in Noord-Europa geldende drie-periodensysteem. Sprekend van de periodisering van de 'Noordsche archaeologen' dateerde Van Giffen het grote hunebed van Havelte vervolgens op circa 2000 voor Christus.[96] Zijn conclusie over de samenhang van de Nederlandse hunebeddencultuur met die in Noord-Europa presenteerde hij in 1919 in een artikel in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, wat niet zonder betekenis was. In de almanakken van 1914 en 1915 had Holwerda immers nog geconcludeerd dat de bouwers van de hunebedden uit Zuid-Europa afkomstig waren.[97] Van Giffen had Holwerda voor het eerst echt de loef afgestoken.

Niet alleen de hunebedden, maar ook de Noord-Nederlandse grafheuvels werden door Van Giffen met Noord-Europa in verband gebracht. Zijn grafheuvelopgravingen bij Zeijen in de periode 1918-1920 waren hierbij van doorslaggevende betekenis. De onderzochte grafheuvels bleken een 'individueele begraving' en een vloerlaag van witzand te bevatten. Het waren deze kenmerken – alsmede de vorm van een bronzen dolkzwaard uit een van de grafheuvels – die maakten dat Van Giffen kon concluderen dat er een samenhang bestond met een bepaald grafheuveltype uit de Oostzeelanden. Dit grafheuveltype was daar kenmerkend voor een cultuurfase waarin voor het eerst brons werd gebruikt: een fase die direct op die van de hunebedden was gevolgd. Refererend aan deze observatie zou Van Giffen in 1930 kunnen memoreren dat hij er in Nederland als eerste in was geslaagd om de grafheuvels uit de vroege bronstijd te herkennen.[98]

Door het vergelijken van grafheuvels waarin respectievelijk stenen, bronzen of ijzeren voorwerpen waren aangetroffen, kwam Van Giffen omstreeks 1920 tot het inzicht dat er in de loop van de tijd steeds minder aandacht was besteed aan de bouw van grafheuvels. Dit maakte het zijns inziens mogelijk om, met de heuvelstructuur als uitgangspunt, de verschillende grafheuvels in een 'chronologisch systeem' te plaatsen. Bovendien kon, de grafheuvels beschouwend als het resultaat van een bepaald grafritueel, de ontwikkeling van het grafritueel worden gevolgd. Van Giffen constateerde vervolgens: 'Tusschen die heuvels schijnt een innig organisch verband aanwezig, waarbij het ritueel steeds meer degenereert.'[99] In de daaropvolgende jaren zou Van Giffen deze hypothese bevestigd zien. Kijkend naar het grafritueel bracht hij de grafheuvels bovendien in verband met de hunebedden uit het Neolithicum en de urnenvelden uit de ijzertijd. De ontwikkeling van de verschillende grafmonumenten, die hij aldus kon reconstrueren, bleek probleemloos aan te sluiten op het drie-periodensysteem.[100]

De nieuwe visie op de Nederlandse prehistorie die Van Giffen rond 1920 naar aanleiding van zijn onderzoek van hunebedden en grafheuvels ontwikkelde, werd bij uitstek ondersteund door de resultaten van zijn opgraving van een grafheuvel te Harendermolen bij Groningen.[101] Deze opgraving, waarover hij in 1922 publiceerde, maakte het drie-periodensysteem voor een belangrijk deel stratigrafisch zichtbaar en toonde bovendien aan dat het mogelijk was op basis van de grafheuvelstructuur te komen tot een reconstructie van het prehistorisch grafritueel. De opgraving leverde daarmee argumenten tegen Holwerda's visie op de pre- en protohistorie, in het bijzonder tegen diens koepelgraftheorie en diens opvattingen over de bronstijd. Dankzij de opgraving te Harendermolen verwierf Van Giffen zijn eerste bekendheid in Duitsland, onder meer als criticus van Holwerda. Tijdens de opgraving stelde Van Giffen vast dat de heuvel in feite uit twee grafheuvels bestond. De onderste stamde uit het einde van de jonge steentijd en werd bedekt door een tweede grafheuvel uit de bronstijd. De onderste uit zand opgebouwde heuvel was vergelijkbaar met de grafheuvels die Holwerda koepelgraven had genoemd. Van Giffen kwam echter tot een andere reconstructie. De paalgaten in de heuvel waren zijns inziens namelijk geen restanten van een koepel, maar van een palissade. In dit graf was de dode in een gehurkte houding bijgezet. De bovenste grafheuvel onderscheidde zich in twee opzichten van de onderste. Hij bestond namelijk uit zoden en bevatte bovendien crematieresten.[102]

Van Giffen heeft zich bij het schrijven van zijn artikel over de grafheuvel van Harendermolen laten sturen door zijn motto 'Die Tatsachen bleiben, Die Interpretation schwankt'. Hij presenteerde eerst wat hij beschouwde als de feiten, te weten de opgravinsgresultaten met betrekking tot de structuur van de heuvel, en vervolgens wat hij beschouwde als een interpretatie, te weten de reconstructie van het grafritueel.[103] Het grafritueel waarvan de dubbele grafheuvel van Harendermolen het resultaat was, moest zich volgens Van Giffen hebben afgespeeld aan het einde van de jonge steentijd. De bouwers van de eerste grafheuvel hadden toen in een bosachtig gebied een ronde plek vrij gemaakt van begroeiing en met

een dun laagje wit zand bedekt. Vervolgens was de dode begraven. Daarna waren twee cirkelvormige palissades gebouwd en was uit zand een grafheuvel opgeworpen. Geruime tijd later, in de bronstijd, werd in de heuvel een tweede graf gedolven waarin 'lijkbrandresten' werden uitgestrooid. Daarna werd van zoden een tweede heuvel gemaakt, die de eerste heuvel klokvormig overdekte.[104]

De verschillen tussen Holwerda's en Van Giffens interpretatie van de Nederlandse grafheuvels, die na de publicatie over de grafheuvel van Harendermolen zonneklaar waren, werden al snel ook in Duitsland bekend. In *Hoops Reallexikon* van 1915 was namelijk melding gemaakt van Holwerda's koepelgraftheorie. Hierbij werd verwezen naar diens artikel over de koepelgraven bij Vaassen, dat in 1909 was verschenen in het *Praehistorische Zeitschrift*.[105] In *Eberts Reallexikon* van 1926 werd echter vermeld dat de juistheid van Holwerda's koepelgrafreconstructie ter discussie was gesteld. Gerefereerd werd daarbij aan Van Giffens in 1924 in het *Praehistorische Zeitschrift* verschenen verslag over de opgraving in Harendermolen.[106] Dit moet voor Van Giffen een ongekend gevoel van triomf hebben opgeleverd: nu had hij Holwerda immers dubbel overtroffen.

De degeneratie van het grafritueel

Van Giffen besteedde in de jaren twintig – de tweede fase van zijn wetenschappelijke loopbaan, waarin het cultuuronderzoek dominant was – veel aandacht aan de onderlinge samenhang van de verschillende Nederlandse grafmonumenten en het verband met de elders in Noord-Europa aangetroffen exemplaren. Hij presenteerde zijn onderzoeksresultaten in *De Hunebedden in Nederland* van 1925 en 1927, en in *Die Bauart der Einzelgräber* van 1930. Zijn voornemen aan de urnenvelden uit de ijzertijd een aparte publicatie te wijden, heeft Van Giffen niet gerealiseerd; van zijn hand verscheen er over dit thema wél een aantal artikelen.[107] De studie over de hunebedden bestond uit twee tekstdelen en één atlasdeel. Het eerste tekstdeel bevatte onder andere een overzicht van de resultaten van het hunebeddenonderzoek uit de voorgaande eeuwen. Bovendien introduceerde hij er in een wetenschappelijk begrippenstelsel voor de hunebedden en een nummeringssysteem voor de verschillende hunebedden per provincie.[108] In het tweede tekstdeel beschreef hij de hunebedden op basis van zijn eigen archeologische onderzoekingen.[109] *Die Bauart der Einzelgräber*, waarin Van Giffen de resultaten van ruim tien jaar grafheuvelonderzoek presenteerde, bestond eveneens uit een tekstdeel en een atlasdeel. Het doel van deze studie was te komen tot een systematisering van de verschillende graftypen uit de jonge steentijd en de bronstijd.[110]

In de loop van de jaren twintig is Van Giffen erin geslaagd de belangrijkste kenmerken van de hunebedden en grafheuvels uit het Neolithicum terug te vinden in latere grafmonumenten, allereerst in die van de bronstijd.[111] Hij kwam tot de verrassende conclusie dat de hunebedden geleidelijk waren overgegaan in de grafheuvels uit de bronstijd. De opgraving in 1923 van een eenkamerig megalietgraf

– een 'steenkistgraf' – bij Eext speelde hierbij een belangrijke rol. In *De Hunebedden in Nederland* wees Van Giffen er op dat dit graf was te beschouwen als een gedegenereerd megalietgraf. Aldus markeerde het steenkistgraf de overgang tussen het megalithische massagraf uit het Neolithicum en het individuele graf uit de bronstijd. Deze overgang was echter een zeer complex proces geweest.[112] Juist daarom stelde Van Giffen in *Die Bauart der Einzelgräber* een graftypenschema op. Hij hoopte zo het 'Ausklingen' van de verschillende neolithische graftypen in de bronstijd goed te kunnen volgen.[113]

Van Giffen vond de hoofdkenmerken van de hunebedden en grafheuvels uit het Neolithicum niet alleen terug in grafmonumenten uit de bronstijd, maar ook in urnenvelden – door hem 'kringgreptumulivelden' genoemd – uit de ijzertijd.[114] Een kringgreptumulus werd door Van Giffen omschreven als een miniatuurgrafheuvel, waarin lijkbrandresten in of zonder een urn waren bijgezet, en die was omgeven door een ronde of ovale greppel. Deze greppel was in de loop der tijd met humushoudend zand gevuld geraakt en daardoor in de bodem herkenbaar als een donkere verkleuring. In het kringgrepurnenveld kwamen volgens Van Giffen verschillende kenmerken van grafgebruiken uit eerdere periodes samen; het was voor hem het eindpunt van de degeneratie van het grafritueel. In dit kader wees Van Giffen op de ovale of ronde vorm van de neolithische megalietgraven en grafheuvels, die, via de van stenen voorziene bronstijdheuvels, nog voortleefde in de vorm van de kringgreppels.[115]

Van Giffen deed op theoretisch niveau uitspraken over het 'waarom' achter de degeneratie van het prehistorisch grafritueel. Hij ging ervan uit dat het oudste grafritueel heel dicht stond bij wat hij omschreef als de 'zuivere emotie van kinderlijke geloofsvoorstelling'. Verder zag hij voor zich hoe er in de prehistorie in de loop der tijd bij de dodencultus werd vastgehouden aan oude tradities, terwijl andere aspecten van samenleving juist wél ingrijpend veranderden. Deze veranderingen, met name de technische vooruitgang, beschouwde hij als het product van het verstand. De godsdienst was zijns inziens daarentegen het domein van het gevoel. Deze uitgangspunten impliceerden dat de ontwikkeling van het grafritueel het resultaat was van de strijd tussen gevoel en verstand of tussen traditie en vooruitgang. Zo redenerend kon Van Giffen concluderen dat de prehistorische dodencultus lang gevrijwaard was gebleven van de 'nivelleerende werking van het intellect' en van de invloed van 'verstandelijke utiliteitsoverwegingen'. Uiteindelijk was er echter toch sprake geweest van externe beïnvloeding.[116]

Terwijl Van Giffen in de ontwikkeling van de grafmonumenten een degenererende grafcultus herkende, meende hij dat in de ontwikkeling van de materiële cultuur vooruitgang zichtbaar moest zijn. De ontwikkeling van cultuurobjecten leek zijns inziens het meest op die van levende organismen. In 1927 betoogde hij hierover:

> Intusschen, eene indeeling van kunstmatige objecten zal het niet anders gaan dan eene van natuurlijke: bepaalde vormen zullen tegelijkertijd voor het eene

> onderdeel of orgaan meer, voor het andere minder tot ontwikkeling gekomen of gespecialiseerd zijn, terwijl weer andere lagere ontwikkelingsstadia zullen reflecteeren en slechts als atavistische verschijnselen begrijpelijk wezen.[117]

Van Giffen toonde zich hiermee een aanhanger van de stelling dat de typologische methode – de methode waarmee de ontwikkeling van culturele objecten werd bestudeerd – niets anders was dan de toepassing van het darwinisme op de menselijke cultuur.[118]

Megalietbouw: tussen sociaal-evolutionisme en uniciteit

In zijn *De Hunebedden in Nederland* memoreerde Van Giffen dat de megalietcultuur op verschillende plaatsen ter wereld zelfstandig en onder min of meer overeenkomstige omstandigheden was ontstaan of zelfs had moeten ontstaan. De megalietbouw kwam zijns inziens namelijk voort uit 'het algemeen menschelijke substraat'. Hij sprak van de 'megalith-gedachte' als een 'kristallisatieproduct' van het voelen, denken en kunnen van de mens in een bepaald ontwikkelingsstadium. Vanuit mondiaal perspectief gezien behoorden de megalitische bouwwerken dus zeker niet tot één volk of één tijdperk, zoals in de negentiende eeuw door sommige oudheidkundigen was verdedigd.[119]

Bij zijn beschouwing over de Nederlandse hunebedden wees Van Giffen erop dat de ontwikkeling van de megalietcultuur 'vooral' geduid moest worden als een post-diluviaal 'aanpassingsverschijnsel'. De hunebedbouwers waren bewoners van het landschap dat tevoorschijn was gekomen na het terugtrekken van de ijskappen van de laatste ijstijd. De vele zwerfkeien in dit landschap hadden zij als beschutting gebruikt. Van Giffen vervolgde:

> Kunstmatige verhooging van die aldus door de natuur zelve aangeboden beschutting, hetzij door ondergraving, hetzij door aanvulling of uitbreiding van de gevonden steenen zoowel als toevallige natuurlijke groepeeringen daarvan, zullen op nieuwe ideeën gebracht hebben.[120]

Zo beschouwd waren de hunebedden het resultaat van de verhouding tussen het landschap met 'zijne veelheid van verschijnselen' en de mens met 'zijn eigenaardig aanpassingsvermogen'.[121]

Naast het 'algemeen menschelijke substraat' en het landschap bracht Van Giffen de hunebedden ook in verband met de religie en sociale verhoudingen. Hij stelde dat de opkomst van het bouwen van de hunebedden betekende dat de prehistorische bevolking afstand had genomen van ideeën over het voortleven na de dood en de daarmee samenhangende vooroudercultus.[122] Het grafritueel bij de hunebedden was echter niet statisch. Uit het onderzoek bij het hunebed te Bronneger bleek dat de bevolking aldaar was begonnen met het bijzetten van hun doden zonder bijgaven. Dit was, zo opperde Van Giffen, waarschijnlijk het gevolg van

een verdere 'vergeestelijking' van de voorstellingen over het leven na de dood. Van Giffen dacht ook aan de invloed van sociale verhoudingen: hij hield het goed voor mogelijk dat het gewone volk nog gebruikmaakte van de hunebedden, terwijl voor de meer aanzienlijken eigen grafmonumenten – grafheuvels – werden opgeworpen.[123]

Van Giffen koesterde gedurende zijn gehele wetenschappelijke loopbaan bijzondere belangstelling voor de hunebedbouwers, en niet alleen omdat hun grafgebruiken grote invloed hadden uitgeoefend op die uit latere perioden. Een grote rol speelde ook dat hij de hunebedbouwers beschouwde als de eerste vaste bewoners van 'onze streken'. Hij duidde hen dan ook aan als de 'eigenste bevolking'.[124] Bovendien had het tijdperk waarin de hunebedbouwers zich in Nederland manifesteerden, het Neolithicum, zijn speciale aandacht. Hij was gefascineerd door het 'versnelde tempo in de ontwikkeling der cultuur' in deze periode. Als oorzaak noemde hij de introductie van huisdieren en cultuurplanten. Hierdoor werd het nomadiseren, 'de sterkste remming der beschaving', tegengegaan. Anders gezegd: de mens had geleerd als 'voedselorganisator' zijn milieu direct te veranderen en aan zichzelf aan te passen, en had zich daardoor op een vaste plaats kunnen vestigen. Dit had volgens Van Giffen verstrekkende gevolgen gehad: er was 'maatschappelijke orde' en 'vredig familieleven' ontstaan.[125] Uit de bestudering van het Neolithicum bleek hem ook bij uitstek hoe sterk natuur, cultuur en etniciteit tot in de kern door elkaar bepaald konden worden. Gelijk met zijn conclusie dat een cultuuruiting als het hunebed het resultaat was van de verhouding tussen de mens en het landschap, kwam hij in 1927 tot een ander inzicht: 'de meest kenmerkende eigenschappen' van mens en landschap weerspiegelen zich 'vroeg of laat, over en weer'. Hij citeerde in dit kader de spreuk: '"Die Rasse ist das Produkt der Scholle"!'[126] Hierbij lijkt hij te hebben willen verwijzen naar de invloed van de 'geboortegrond' op levenswijze en voedsel van de mens, met daaruitvolgend de invloed van deze 'geboortegrond' op de mens zelf.[127] Van Giffen kon aldus op basis van het natuurlijk milieu de uniciteit van de bouwers van Nederlandse hunebedden definiëren, zonder nadrukkelijk afstand te hoeven nemen van het sociaal-evolutionaire gedachtegoed waarop zijn hunebeddenonderzoek in eerste instantie was gebaseerd.

De samenhang tussen grafritueel en etniciteit

Bij zijn onderzoek van de prehistorische grafmonumenten in Nederland liet Van Giffen zich leiden door de overtuiging dat in de structuur van de grafmonumenten een 'reflectie der volkziel' zichtbaar was. Deze 'volksziel' beschouwde hij niet als een bij het aanschouwen van een prehistorisch grafmonument invoelbaar fenomeen, maar als een verschijnsel dat via empirisch onderzoek kon worden benaderd. Zijn redenering bestond uit twee stappen. Ten eerste ging hij ervan uit dat de structuur van grafmonumenten informatie kon verschaffen over het grafritueel.

Ten tweede meende hij dat het grafritueel op zijn beurt het 'gemoedsleven' en de sociale verhoudingen van de bouwers weerspiegelde.[128]

Met kennis van het grafritueel – en de daarin verborgen 'reflectie der volkziel' – meende Van Giffen uitspraken te kunnen doen over etniciteit, temeer omdat hij had geconstateerd dat de verschillen in structuur van de neolithische grafmonumenten in Noord-Europa dermate groot waren dat deze niet alleen verklaard konden worden door de culturele of sociale achtergrond van de bouwers. Genoemde verschillen waren zijns inziens ook een indicatie voor de aanwezigheid van meerdere stammen en volken. Veel van Van Giffens collega's baseerden hun uitspraken over etniciteit in de prehistorie vooral op de materiële cultuur. In 1930 verwees Van Giffen in *Die Bauart der Einzelgräber* in dit kader naar de Duitse prehistoricus S. Preidel. Deze had betoogd dat zijn vakgenoten van kunsthistorici hadden geleerd dat iedere archeologische vondst een 'Ausdrucksform des Urhebers' was.[129] Maar volgens Van Giffen moest men zich er terdege rekenschap van geven dat het een zeer grote stap was wanneer via materiële cultuur uitspraken werden gedaan over cultuurdragers. Alleen met kennis van de geloofsvoorstellingen van etnische groepen meende hij enigszins gewaarborgd te zijn tegen al te grote vergissingen. Hij stelde uiteindelijk met betrekking tot de prehistorische 'Grabritualistik':

> Ja, ich glaube ihnen sogar eine etwas größere Bedeutung und größeren Wert beimessen zu dürfen für die Beurteilung ethnographischer und philogenetischer Fragen, als den Schlußfolgerungen, welche man typologischen Studien auf Grund der Gleichheit oder des Unterschiedes in den Altsachen verdankt.[130]

Op basis van zijn kennis van de ontwikkeling van het prehistorische grafritueel probeerde Van Giffen zowel prehistorische volken en stammen te onderscheiden als hun verdere ontwikkeling te volgen. Kijkend naar de hunebedden en de grafheuvels bleek het hem dat zich in Nederland tijdens het Neolithicum twee bevolkingsgroepen hadden gevestigd. In de wijze waarop het grafritueel zich vervolgens in de brons- en ijzertijd ontwikkeld had, meende hij hun samengroeien weerspiegeld te zien.[131] De vaststelling dat de twee neolithische bevolkingsgroepen in de bronstijd waren samengegaan, maakte dat Van Giffen in 1922 en 1927 kritiek uitte op de Duitse prehistoricus G. Kossinna.[132] Kossinna was bekend geworden als voorvechter van het onderzoek naar de oorsprong van volken en stammen in de prehistorie, waarbij de Germanen de prioriteit hadden. Hij had daartoe de methode van de 'Siedlungsarchäologie' ontwikkeld. Deze methode kwam erop neer dat door middel van typologisch en chronologisch onderzoek cultuurprovincies werden vastgesteld en dat deze cultuurprovincies vervolgens met etnische groepen in verband werden gebracht.[133] Het uitgangspunt van de 'Siedlungsarchäologie', zoals Kossinna dat in 1911 had geformuleerd, luidde: 'scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen'.[134]

Aan Kossinna's werkwijze kleefden volgens Van Giffen echter gevaren. Hij beschreef daartoe hoe Kossinna aan de hand van bestudering van literatuur en museumcollecties had geconcludeerd dat er in Noord-Nederland geen bronzen voorwerpen van het oudste type voorkwamen en hoe hij daaruit had afgeleid dat de neolithische bevolking van Noord-Nederland in de vroege bronstijd was verdwenen. Dit betekende volgens Kossinna dat de bouwers van de Nederlandse hunebedden – gelijk met die van de Noord-Duitse hunebedden – in zuidelijke richting waren weggetrokken.[135] Van Giffen meende daarentegen dat er in de vroege bronstijd geen sprake was geweest van een ontvolking van Noord-Nederland, maar juist van bevolkingscontinuïteit. Hij wees daarbij op de aanwezigheid van bronstijdgrafheuvels en op continuïteit in het grafritueel vanaf het Neolithicum tot in de ijzertijd. Kossinna's ideeën over het 'vondstledige' Noord-Nederland tijdens de bronstijd en de daaruit geconcludeerde migraties deed Van Giffen uiteindelijk af als 'studeerkamerhypothesen'. Bronzen voorwerpen waren in de grafheuvels inderdaad niet aangetroffen, maar uit veldwaarnemingen was ondertussen gebleken dat de afwezigheid van brons het gevolg was van een veranderend grafritueel. Van Giffen constateerde: 'niet de bewoners zijn verdwenen, maar de bijgaven in hunne graven ontbreken!'[136]

Ondanks zijn kritiek op Kossinna nam Van Giffen aan het einde van de jaren twintig schriftelijk contact met hem op. In 1928 deed hij een verzoek om bemiddeling bij de publicatie van zijn studie over de Nederlandse grafheuvels uit de steen- en bronstijd. Het betrof het manuscript van *Die Bauart der Einzelgräber*.[137] Het manuscript werd door Kossinna meteen doorgestuurd naar Curt Kabitz te Leipzig, de uitgever van de Mannus-Bibliothek. Dit was een onder Kossinna's redactie staande reeks van monografieën over de Europese pre- en protohistorie. Het is niet bekend of Kossinna ervan op de hoogte was dat de in de tekst behandelde archeologische verschijnselen Van Giffen aanleiding hadden gegeven tot het formuleren van kritiek op zijn theorieën. Uit het manuscript zelf kon Kossinna dit niet opmaken: in de tekst werd de kritiek niet herhaald. Van Giffen deed er daarenboven veel aan om Kossinna te laten blijken dat hij bij hem in hoog aanzien stond. Hij zocht bijvoorbeeld op bijna hardnekkige wijze ook persoonlijk contact. Het congres naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van het Archäologisches Institut des Deutschen Reiches te Berlijn in 1929 leek een uitgelezen kans. Op dit congres, waar Van Giffen een lezing hield over het terpenonderzoek, was Kossinna echter afwezig. Daarom bracht Van Giffen, tussen de bedrijven door, een bezoek aan Kossinna thuis te Berlin-Lichterfelde. Hij kwam echter ongelegen: naar alle waarschijnlijkheid omdat Kossinna van ziekte herstellende was.[138]

Die Bauart der Einzelgräber verscheen uiteindelijk in 1930. Het respect dat Van Giffen voor Kossinna koesterde, had hij ondertussen omgezet in een opdracht. Op pagina III stond te lezen: 'Herrn Geheimrat Professor Dr. Gustaf Kossinna in Verehrung zugeeignet'.[139] Dit gebaar kwam waarschijnlijk niet alleen voort uit erkentelijkheid voor Kossinna's bemiddeling bij uitgeverij Curt Kabitz. Een belangrijker rol lijkt gespeeld te hebben dat Van Giffen – mede dankzij Kossinna – tot

het inzicht was gekomen hoe aan cultuur een etnische dimensie kon worden gegeven. Van Giffen had Kossinna's methode echter wel gemodificeerd. In de slotzinnen van zijn studie riep hij namelijk op de Nederlandse graftypen te vergelijken met die in het buitenland. Vervolgens zouden 'nach dem Vorgehen Gustav Kossinnas' cultuurprovincies kunnen worden vastgesteld.[140] Aldus konden, zo toonde Van Giffen met zijn boek aan, gefundeerde uitspraken worden gedaan over etniciteit in de prehistorie; uitspraken dienaangaande gebaseerd op voorwerpen alleen verloren dan al snel hun waarde.

De etnisch-raciale samenstelling van de pre- en protohistorische bevolking van Nederland

Van Giffens archeologisch onderzoek naar de pre- en protohistorie heeft zich vanaf het begin van zijn loopbaan op drie niveaus voltrokken: een natuurhistorisch niveau, een cultureel niveau en een etnisch niveau. In de derde fase van zijn wetenschappelijke loopbaan, die omstreeks 1930 aanving, kreeg het etnische niveau steeds meer prioriteit. Zo betoogde Van Giffen in 1938:

> Die vorgeschichtliche Wissenschaft bemüht sich auf Grund der Verbreitung gleicher Kulturerscheinungen Kulturprovinzen abzugrenzen und ihnen wenn möglich einen Stammesgeschichtlichen Hintergrund zu geben.[141]

Deze definitie was tegelijkertijd een nuancering van Kossinna's axioma dat achter cultuurprovincies altijd stammen of volken schuilgingen. De relatie tussen cultuur en etniciteit, die voor Kossinna vrij probleemloos was, beschouwde Van Giffen als een gecompliceerd wetenschappelijk vraagstuk. Hij beklemtoonde daarom dat er alleen cultuurprovincies konden worden vastgesteld, nadat de cultuurverschijnselen zorgvuldig typologisch en stratigrafisch waren geordend. Pas daarna kon worden overgegaan tot het koppelen van cultuurprovincies aan etnische groepen.[142] Van Giffen was zich er bovendien van bewust dat dit koppelen soms onmogelijk was. Zo onderschreef hij de opvatting van de prehistoricus H. Jankuhn, die erop had gewezen dat Kossinna's theorie niet toepasbaar was op de Friezen en de Saksen. Deze volken waren te nauw verwant om hen op basis van hun cultuur te kunnen onderscheiden.[143] Daarenboven hield Van Giffen in de loop van zijn wetenschappelijke carrière steeds meer rekening met de mogelijkheid van ideeënuitwisseling als verklaring voor cultuurverandering.[144]

De 'Siedlungsarchäologie', het 'archaeologisch verkenmerk' en het 'cultureel streekdiagram'

Dat Van Giffen het opsporen van pre- en protohistorische volken en stammen prioriteit gaf, betekende niet dat het voorrang kreeg op het natuur- en cultuur-

onderzoek. Uitspraken over etniciteit konden zijns inziens alleen worden gedaan nadat er eerst zorgvuldig onderzoek was verricht naar de samenhang tussen cultuur en natuur. Dit onderzoek bleef daarom – ook in de derde, etnische fase van zijn wetenschappelijke loopbaan – de kern uitmaken van zijn archeologische onderzoek. Dit blijkt bij uitstek uit zijn omgang met het begrip 'Siedlungsarchäologie'. In de toespraak die Van Giffen in 1922 hield ter gelegenheid van de officiële opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut had hij deze vorm van archeologiebeoefening gedefinieerd als:

> het bodemonderzoek der oude nederzettingen ook buiten de klassieke landen en hunne cultuur, kortom overal daar, waar het gaat om waarnemingen van de in den bodem nagelaten cultuuroverblijfselen van den mensch in zijn doen en laten, te midden van de hem omringende omgeving.[145]

Het valt hierbij op dat Van Giffen Kossinna's naam niet vermeldde en evenmin refereerde aan het verband tussen cultuurprovincies en etnische groepen. Terwijl Kossinna met het begrip 'Siedlung' vooral verspreidingsgebied of kolonie aanduidde, lijkt het voor Van Giffen in de eerste plaats nederzetting te hebben betekend. Later zou hij echter nog enkele malen terugkomen op het 'Siedlungs'-archeologisch onderzoek en deze vorm van archeologiebeoefening wél betrekken bij het herkennen van etnische groepen. Zo stelde hij in 1929 dat het terpenonderzoek was te beschouwen als een vorm van 'Siedlungsarchäologie', omdat de terpen nederzettingen bevatten die betrekking hadden op stammen en volken.[146] In 1936 herhaalde hij deze stelling, toen bovendien onder verwijzing naar Kossinna.[147]

In zijn rede *Archaeologische verkenmerken*, gehouden naar aanleiding van zijn benoeming tot lector aan de Rijksuniversiteit te Groningen in 1930, en in zijn rede *Oudheidkundige perspectieven*, gehouden naar aanleiding van zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in 1947, sprak Van Giffen weer niet direct over het koppelen van cultuur aan etniciteit. De rede van 1930 bevatte vooral een pleidooi voor typologisch en stratigrafisch onderzoek. Hiertoe dienden op 'normatieve punten' steekproeven te worden genomen. Dergelijke steekproeven noemde hij 'archaeologische verkenmerken'. Hij hoopte zo inzicht te krijgen in de verhouding tussen culturen op dezelfde plek en in de samenhang met culturen elders.[148] In zijn rede van 1947 introduceerde hij vervolgens het 'cultureel streekdiagram', een modificatie van het 'archaeologische verkenmerk' uit 1930. Van Giffen betoogde dat wanneer er in een bepaald gebied geen overblijfselen van opeenvolgende culturen in stratigrafisch verband op één plek aanwezig waren, het noodzakelijk werd in een ruimere context onderzoek te verrichten. Zo kon alsnog worden nagegaan welke culturen er waren voorgekomen en kon er een 'cultureel streekdiagram' worden opgesteld. Meer visualiserend gesteld: een 'cultureel streekdiagram' was een horizontaal 'archaeologische verkenmerk'.[149]

Dankzij de 'Siedlungsarchäologie', het 'archaeologische verkenmerk' en het 'cultureel streekdiagram' slaagde Van Giffen erin zijn onderzoeksresultaten op een inzichtelijke manier te classificeren en systematiseren. Daarbij bleek hem het samensmelten van culturen en een doorlopende culturele traditie vanaf het Neolithicum tot in de Volksverhuizingstijd. Dit was van grote betekenis voor het onderzoek naar pre- en protohistorisch stammen en volken. Het impliceerde dat de autochtone neolithische bevolking niet, zoals Kossinna had beweerd, in de bronstijd was verdwenen, maar juist ononderbroken had voortbestaan.[150] Het 'archaeologische verkenmerk' en het 'cultureel streekdiagram' blijken dus niet alleen voort te komen uit Kossinna's 'Siedlungsarchäologie', maar bovendien in de traditie te staan van Van Giffens kritiek op deze methode.

Van Giffens visie op de samenhang tussen cultuur en etniciteit werd over het algemeen goed ontvangen. Dit was bijvoorbeeld het geval bij I.H. Gosses (1873-1940). In 1935 hield deze Groninger historicus tijdens het Zestiende Nederlandsche Philologen-congres de lezing 'De groote volksverhuizing', waarin hij kort in ging op het debat over deze samenhang.[151] Gosses wees erop dat de verspreiding van cultuurobjecten door prehistorici te gemakkelijk werd gelijkgesteld aan migraties van stammen of aan hun woongebied. Hij meende dat daardoor 'onzen kijk' op de prehistorische bevolking werd vertroebeld. Hij vestigde er bovendien de aandacht op dat prehistorici wanneer zij een nieuwe cultuurlaag boven een oudere ontdekten, te snel dachten aan een nieuwe stam die de oude had verdrongen.[152] Als voorbeeld noemde hij een studie van Kossinna, waarin veertien Indogermaanse migraties werden opgesomd.[153] Als alternatief wees hij op het werk van Van Giffen.[154] Van Giffen had zijns inziens aangetoond dat er in Drente gedurende vierduizend jaar sprake was geweest van culturele en etnische continuiteit.[155] Gosses vervolgde:

> In Drente – ik neem dit gewest als voorbeeld, omdat ik hiervan door eigen aanschouwing iets weet – zijn nog dorpen, waar gedurende zeker meer dan vierduizend jaar aaneen een kennelijk sedentaire bevolking gevestigd geweest is.[156]

Dit was een belangrijk nieuw inzicht, omdat nog maar enkele decennia eerder de eerste bewoners van Nederland door historici doorgaans werden voorgesteld als passerende nomaden.[157]

Van Giffen en de eerste bewoners van Nederland

Van Giffens onderzoek naar etniciteit werd in hoge mate bepaald door zijn opvatting dat Nederland in de pre- en protohistorie niet alleen een perifeer gebied was geweest – zoals Holwerda beweerde –, maar vooral ook een tussen- en doorgangsgebied.[158] Zijn ideeën hierover sloten aan op het onderzoek dat de Zweedse prehistoricus Åberg aan het begin van de twintigste eeuw had verricht naar het

'nordische' cultuurgebied. Åberg, die bij zijn onderzoek ook Nederland had betrokken, had vastgesteld dat in het Neolithicum een grens had bestaan tussen Noord- en West-Europese 'Kulturkreise'. Deze grens liep onder meer door Nederland, dwars door het huidige Overijssel.

Åberg had in 1915 een bezoek gebracht aan de musea in Leiden, Zwolle, Assen, Groningen en Leeuwarden om daar de collecties prehistorische vondsten te bekijken. Ook had hij de publicaties van onder andere Holwerda en Pleyte bestudeerd. Zo kwam hij tot de slotsom dat in de Nederlandse archeologische vondsten een tegenstelling tussen de Noord- en de West-Europese cultuur zichtbaar was: 'Die Entwicklung der niederländischen Steinzeit ist also nicht einheitlich, sondern spiegelt den Gegensatz zwischen zwei Kulturen wieder.'[159] Hij betoogde dat deze neolithische culturen waren voortgekomen uit twee verschillende oudere culturen. Het betrof de West-Europese neolithische cultuur, die samenhing met de mesolithische 'Campignien-Kultur' uit Frankrijk, België en Engeland, en de nordische cultuur, die samenhing met de mesolithische 'Ertebölle oder Kjökkenmöddingerkultur' van het Oostzeegebied. Beide mesolithische culturen, die in hoge mate vergelijkbaar waren, kwamen niet voor in Nederland en Noordwest-Duitsland. Toch hadden zij met elkaar in verbinding gestaan. Åberg dacht in dit kader aan door de Noordzee verzwolgen verbindingsgebieden.[160]

Het nordische cultuurgebied stelde Åberg gelijk aan het verspreidingsgebied van bepaalde vuurstenen bijlen. Aan het begin van het Neolithicum kwamen deze alleen in Denemarken voor, later ook in Noord- en Noordwest-Duitsland en Nederland, en uiteindelijk ook in Midden- en Oost-Duitsland alsmede in nog oostelijker gelegen gebieden. De verspreiding van deze bijltypes toonde een verschuiving binnen de nordische cultuur van het westen naar het oosten.[161] Åberg concludeerde:

> Es ist somit in gewissen Grade berechtigt, das Gebiet von den Niederlanden im Westen bis zur Bukowina, Ostgalizien, Podolien und dem inneren Russland im Osten als ein grosses nordeuropäisches Kulturgebiet zu betrachten.[162]

In 1918, enkele jaren na Åbergs bezoek aan Nederland, noemde Holwerda diens werk zeer hypothetisch, gezien de typologische grondslag ervan. Daarbij verbaasde hij zich erover dat Åberg louter op basis van de verspreiding van bijltypen twee cultuurgebieden meende te kunnen vaststellen. Holwerda wees erop dat Åberg niet de vraag had gesteld of andere redenen tot het ontstaan van verschillende bijlvormen hadden geleid. Hij noemde als voorbeeld de invloed van 'het in verschillende streken beschikbare materiaal'.[163] Daarentegen stelde Van Giffen in 1924 de vraag in hoeverre Åbergs voorstelling, die gebaseerd was op 'losse vondsten', werd ondersteund door 'gesloten vondsten'. Nadat hij vervolgens de archeologische verschijnselen in Noord-, Midden- en Zuid-Nederland had besproken, beantwoordde hij deze vraag bevestigend. Hij wees er wel op dat er in Zuid-Nederland

meer onderzoek verricht diende te worden, opdat het West-Europese karakter van de vondsten nauwkeuriger kon worden vastgesteld.[164]

De plaatsing van de Nederlandse prehistorische verschijnselen in de context van de grote Noord- en West-Europese cultuurgebieden heeft tot gevolg gehad dat de centra van de in Nederland waargenomen culturen elders kwamen te liggen, en hetzelfde gold voor de herkomst van de bijbehorende etnische groepen. Van Giffen constateerde in 1930:

> wo die großen Zentren der damaligen Kulturen liegen, wo die Ausgangspunkte der damaligen Völker- und Stammesbewegungen sich befinden, das alles können leider nur die (...) nicht einheimischen Kulturen erweisen.[165]

Volgens Van Giffen zou vooral kennis van de grafstructuren hierbij van doorslaggevende betekenis kunnen zijn. Hij achtte het daarom van groot belang dat prehistorici in het buitenland hieraan meer aandacht zouden gaan besteden.[166]

Ondanks zijn geringe kennis van buitenlandse grafstructuren, kwam Van Giffen in de loop van de jaren twintig met betrekking tot de herkomst van hunebedbouwers toch tot duidelijke conclusies. Hierbij speelde een belangrijke rol dat hij ervan overtuigd was geraakt dat de bouwers van de hunebedden de eerste bewoners van Nederland waren geweest. Aan de her en der in Nederland aangetroffen microlithische artefacten van het Tardenoisiëntype – vaak van ouder datum geacht dan de hunebedden –, hechtte hij geen waarde als vertegenwoordigers van een aparte etnische groep. Deze artefacten kwamen, zo wist hij, ook voor naast neolithisch aardewerk en konden daarom niet gelden als representanten van een afzonderlijke 'vóór-megalithische beschaving'.[167] Bij zijn onderzoek naar de herkomst van de Nederlandse hunebedbouwers was Van Giffen door het vergelijken van hunebedden en de daarin gedane vondsten tot het inzicht gekomen dat de Nederlandse megalietgraven wat betreft de bouw en de inhoud behoorden tot die van Noord-Europa. Bovendien was hem gebleken dat de Nederlandse megalietcultuur zich van de oorspronkelijke Holsteinse megalietcultuur had afgesplitst toen de primitieve beginstadia ervan reeds voorbij waren.[168] Het oudste type megalietgraf, dat bestond uit een kleine grafkelder met één deksteen, de dolmen, kwam in Nederland immers niet voor.[169]

Van Giffen maakte ook gebruik van de aardewerkanalyses van Noord-Europese prehistorici. Daaruit was gebleken dat het verspreidingsgebied van de Noord-Europese megalietcultuur samenviel met het verspreidingsgebied van de zogenaamde diepsteek-ceramische trechterbekers. De Deense prehistoricus S. Müller had aangetoond dat deze trechterbekers waren ontstaan uit de oudste ceramiek in Denemarken: de bekers met spitsbodem van de Kjökkenmöddingercultuur. Kossinna had deze vervolgens 'oerbekers' genoemd. Hij had bovendien in de trechterbekers een noordelijke, een westelijke, een oostelijke en een zuidelijke groep weten te onderscheiden. De westelijke groep werd aangetroffen tussen de Weser en de Eems, met een uitloper tot de Nederlandse zandgronden en de Zuiderzee.

Kossinna had voorts geconcludeerd dat de Nederlandse trechterbekers hun oorsprong hadden in Sleeswijk-Holstein en dat ze vanuit die streek – tegelijk met een etnische verschuiving – via Noordwest-Duitsland naar Nederland waren gekomen. Van Giffen kon Müllers en Kossinna's analyse in grote lijnen onderschrijven, maar benadrukte dat er tussen de Weser en de Elbe geen trechterbekers werden aangetroffen. In plaats van Kossinna's migratie over land dacht hij aan een migratie over zee. Hij had echter ook nog een andere potentiële verklaring. Hij hield een oorsprongsgebied tussen Denemarken en Nederland voor mogelijk, dat door de Noordzee was verzwolgen.[170] Het bleef echter bij hypotheses. Vast stond volgens Van Giffen wel dat de Nederlandse vondsten wezen op een in oorsprong uitheemse cultuur, die in Noord-Europa haar beginstadia had doorgemaakt.[171]

Van Giffen streefde niet alleen naar kennis van de herkomst van de mensen die de hunebedden hadden gebouwd, maar zijn aandacht ging ook uit naar hun fysisch-antropologische kenmerken. Hoewel er geen skeletmateriaal van de hunebedbouwers was aangetroffen, achtte Van Giffen het waarschijnlijk dat zij een langschedelig 'homo nordicus'-type waren geweest.[172] Hij verwees hierbij naar de opgraving van een megalietgraf in het Duitse Fallingbostel, waarbij door K.H. Jacob-Friesen wél skeletresten waren aangetroffen. Deze vroegste megalithische skeletresten van Neder-Saksen behoorden volgens hem tot het noordelijke langschedelige type.[173] Van Giffens aanname werd nog versterkt door zijn eigen grafheuvelonderzoek. Het was hem daarbij duidelijk geworden dat het verdwijnen van de opvallende megalietcultuur in Nederland niet betekende dat de nazaten van de hunebedbouwers eveneens waren verdwenen, en dat had vergaande consequenties. De bouwers van de hunebedden meende hij daarom in verband te kunnen brengen met de latere Germanen. In 1927 concludeerde hij over de hunebedbouwers: 'Klaarblijkelijk zijn het, gezien de continuïteit in de grafritualistiek, stamelementen geweest, die we later als Germanen leeren kennen.'[174] De redenering vervolgens omdraaiend sprak hij van het 'oergermaansche megalithische menschenslag'.[175] Van Giffen noemde de dragers van de megalietcultuur in Nederland bovendien de 'voedingsbodem' en 'grondstam' van de latere Nederlandse beschaving en bevolking. De oudste hunebeddenbevolking had haar 'eens en voor het eerst in bezit genomen woonplaatsen' niet meer verlaten.[176] De Nederlandse hunebeddencultuur vertegenwoordigde volgens Van Giffen daarenboven niet alleen de eerste bewoning van Nederland, maar ook 'de meest krachtige'. Dit was hem gebleken bij het vergelijken van de cultuur van de hunebedbouwers met die van de andere neolithische volken, die in Nederland woonachtig waren geweest. Hij wees daarbij op de bekercultuur en de bandceramische cultuur.[177]

Van Giffen en Bolk

In 1924 hield de fysisch antropoloog L. Bolk tijdens de Anthropologische Cursus van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie te Amsterdam de lezing 'De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking'.[178] Van Giffen,

die op deze cursus ook een lezing hield, was een van de toehoorders.[179] Bolks verhaal moet hem bijzonder onwelgevallig zijn geweest; zijn eigen opvattingen en die van Bolk stonden haaks op elkaar. Als reactie op Bolks voordracht publiceerde Van Giffen een jaar later het artikel 'Over de oudste bevolkingselementen van ons land'. In dit artikel vatte hij de opvattingen van Bolk samen en presenteerde hij zijn eigen alternatieve visie.[180]

Het uitgangspunt van Bolks onderzoekingen was dat er in Nederland twee rassen voorkwamen: het noordse ras en het alpine ras. Het noordse ras werd gekenmerkt door een lange schedel en het alpine ras door een ronde schedel. Het noordse ras bracht hij in verband met Germanen en het alpine ras met Kelten. Bolk beschouwde het alpine ras als de eerste bewoner van Nederland. Hij was van mening dat het alpine ras Nederland had bereikt vanuit het zuiden. Een 'alpine stroom' was langs de Noordzeekust naar het noorden doorgedrongen tot in de provincie Drente. Dit inzicht werd zijns inziens onderbouwd door de overeenkomst tussen de dolmens in Bretagne en de Drentse hunebedden. Bovendien was in Bretagne de Keltische taal nog bewaard gebleven. Bolk hield derhalve het voor mogelijk dat bij linguïstisch onderzoek van het Drentse dialect Keltische invloeden aangetroffen zouden kunnen worden. Het noordse ras had eveneens de kust gevolgd, maar in zuidelijke richting, vanuit de bakermat Scandinavië. Deze trek uit het noorden had vele eeuwen later plaatsgevonden dan die van het alpine ras. In Friesland, op Texel en in de vissersdorpen langs de Noordzeekust was het noordse ras volgens Bolk nog het zuiverst behouden gebleven.[181] Op Zuid-Beveland en in Limburg kon, zo vermeldde Bolk, het alpine type nog veelvuldig en in zuivere vorm worden aangetroffen.[182] Met de twee prehistorische rassen zouden zich volgens Bolk in de volksverhuizingstijd nog twee 'volksstammen' hebben gemengd: de Saksen en Franken. Hij sprak van een noordelijke Saksische 'zijstroom' en een zuidelijke Frankische 'zijstroom'. Beide bevolkingsgroepen waren Nederland via de 'oostgrens' binnen gekomen. De Saksen hadden grotere invloed uitgeoefend op de samenstelling van het Nederlandse volk dan de Franken.[183] Bolk beschouwde de Saksen als een 'blonde variant van het alpine ras' en hield een verwantschap mogelijk met een slavische bevolkingsgroep uit het Elbe-gebied.[184]

Bij het formuleren van zijn eerste kritiek op Bolk in 1925 verwees Van Giffen naar de recente onderzoekingen van W. Scheidt.[185] Deze Duitse fysisch antropoloog had na bestudering van circa 1400 schedels – vrijwel al het beschikbare Europese neolithische skeletmateriaal – de theorie bevestigd gezien dat er in het Neolithicum zowel een langschedelig type als een rondschedelig type voorkwam. Beide types waren reeds tijdens het Neolithicum over geheel Europa verspreid geweest. Van Giffen concludeerde daarop dat grote bedenkingen gekoesterd dienden te worden ten opzichte van conclusies over migraties en herkomst van bevolkingselementen die waren gebaseerd op schedelvormen.[186] De resultaten van zijn eigen huisdieronderzoek hadden hem in dit standpunt gesterkt. Het was hem daarbij immers gebleken dat met het teruggaan in de tijd het aantal huisdiervormen afnam. Dit verschijnsel deed zich volgens Van Giffen ook bij de mens voor. De

oudste mensvormen uit het Paleolithicum waren namelijk zonder uitzondering langschedelig, terwijl pas later, bij de mesolithische en vroeg-neolithische culturen, de eerste rondschedeligen voorkwamen.[187]

In reactie op Bolks onderzoekingen recapituleerde Van Giffen dat er voor uitspraken over de eerste bewoners van Nederland twee soorten bronnen ter beschikking stonden: de lichamelijke overblijfselen en de culturele overblijfselen. Aangezien er in Nederland slechts twee neolithische skeletten waren aangetroffen, was de onderzoeker in de praktijk aangewezen op de culturele overblijfselen. Van Giffen merkte vervolgens op dat het Neolithicum het uitgangspunt diende te zijn bij de bestudering van de eerste bewoners van Nederland. Er waren hem namelijk nauwelijks cultuuroverblijfselen van ouder datum bekend. Hij concludeerde dat de vondsten uit Zuid-Nederland wezen op een – door hem niet verder omschreven – 'invasie van stamelementen' uit België en Frankrijk. De vondsten uit Midden-Nederland wezen op de komst van een langschedelig type uit Midden-Europa en Oost-Engeland, terwijl de vondsten uit Noord-Nederland duidden op een 'hoofdstrooming' van 'Teutoonsche raselementen', vooral uit Noordwest-Duitsland.[188]

De kritiek van Van Giffen op Bolks ideeën over de herkomst van de hunebedbouwers beperkte zich tot diens bronkeuze. Van Giffen wees er fijntjes op dat Bolk nota bene zelf had vermeld dat zijn idee dat de bouwers van de hunebedden uit het zuiden afkomstige alpine types waren, niet met fysisch antropologische gegevens onderbouwd kon worden. Er was geen skeletmateriaal bewaard gebleven: dit was vergaan in de bodem. Dat Bolk daarom linguïsten aanspoorde te speuren naar Keltische taalrelicten in het Drentse dialect, stelde Van Giffen teleur.[189] Hij concludeerde:

> wij gaven Bolk toch speciaal als anthropoloog zoolang het woord. Aldus is het eene deceptie, dat deze ons als zoodanig in den steek laat en zijnerzijds juist voor de samenstelling en herkomst der oudste bevolking steun van den philoloog verlangt.[190]

Van Giffen voegde hieraan nog toe dat men zich met het onderzoek naar de oorsprong van die Keltische taalsporen snel verloor in vaagheid.[191]

Van Giffen uitte ook kritiek op Bolks ideeën over de komst van de Saksen naar Nederland in de volksverhuizingstijd. Bolk had gesproken van een stroming van blonde, rondschedelige Saksen, die zich, uit het oosten afkomstig, tussen de Friezen hadden gevestigd. In reactie op deze voorstelling van zaken verwees Van Giffen naar een publicatie van de historicus J. Huizinga. Deze had onderzocht wanneer de bevolking van de provincie Groningen zijn 'oorspronkelijk Friesch karakter' had verloren. Ter datering van deze gebeurtenis had Huizinga archiefonderzoek verricht naar persoonsnamen: daarbij de vraag stellend tot wanneer deze overheersend Fries waren gebleven en wanneer deze door Saksische werden vervangen. Huizinga had geconcludeerd dat deze overgang aan het begin van de zestiende

eeuw had plaatsgevonden: het Saksische 'element' was in deze periode sterk gestegen.[192] De conclusie van Huizinga impliceerde voor Van Giffen dat Bolks ideeën over een Saksisch immigratie in de volksverhuizingstijd ongefundeerd waren. In aansluiting hierop vermeldde hij dat een grote Saksische volksverhuizing over land archeologisch niet aantoonbaar was. Het verhaal van een grote overlandse volksverhuizing noemde hij daarom een 'sprookje'. Hij verwees in dit kader naar bepaalde burchten, urnenvelden en gebruiksvoorwerpen, die waren aangetroffen in het gebied tussen de monding van de Weser en de Elbe en die kenmerkend werden geacht voor de Saksen. De verspreiding van dergelijke Saksische cultuurverschijnselen had hem duidelijk gemaakt dat de Saksische volksverhuizing niet over land maar langs de kust was verlopen. Hij merkte daarbij op dat de Saksen in etnisch opzicht weinig verschilden van de oorspronkelijke kustbewoners.[193]

In 1930 stond Van Giffen wederom stil bij Bolks opvattingen over de etnisch-raciale kenmerken van de Saksen. Hij had evenals Bolk geconstateerd dat de bevolking van Drente in het heden in etnisch-raciaal opzicht zeer heterogeen was, waarbij hem vooral de tegenstelling opviel tussen langschedelige en rondschedelige types. Bolks verklaring voor deze alpine types – hij sprak van rondschedelige Saksen en wees op een verwantschap met een Slavische bevolking uit het Elbe-gebied – achtte Van Giffen onwaarschijnlijk. Het was ook mogelijk dat de tegenstelling tussen langschedelige en rondschedelige types in de Drentse bevolking reeds in het Neolithicum was ontstaan. Het kon bovendien niet uitgesloten worden dat het de tegenstelling betrof tussen Kelten en Germanen.[194]

Toen Van Giffen in 1943 in zijn artikel 'Opgravingen in Drente' een poging deed om de etnisch-raciale samenstelling van de huidige Drenten te ontrafelen, refereerde hij voor het laatst aan de Saksentheorie van Bolk. Van Giffen concludeerde namelijk dat de 'Alpienen' in de Drentse dorpen in verband konden worden gebracht met verschillende pre- en protohistorische bevolkingsgroepen. In aanmerking kwamen: een mesolithische 'trekkersbevolking', de enkelgrafbouwers uit het Neolithicum en de bronstijd, en de bevolking van de kringgrepurnenvelden van de ijzertijd. De Saksen echter hoorden in deze rij nadrukkelijk niet thuis. Van Giffen relateerde hen namelijk aan het 'blonde, blauwogige, langkoppige Teutoonsche' gedeelte van de Drentse dorpsbevolking. Hiervoor kwamen verder ook nog in aanmerking de mesolithische 'trekkersbevolking', de neolithische hunebedbouwers en de immigranten uit Noordwest-Duitsland die zich in de ijzertijd in Drente hadden gevestigd. In dit kader wees Van Giffen ook nog op de kolonisten uit de Romeinse Keizertijd, die herkenbaar waren aan nederzettingen met Fries en Chaukisch aardewerk.[195] De Drentse bevolking bleek aldus te zijn samengesteld uit de nakomelingen van zeven pre- en protohistorische bevolkingselementen. Van Giffen merkte daarbij op dat deze nooit geheel waren geassimileerd.[196] Bij deze conclusies speelde een belangrijke rol dat Van Giffen dankzij zijn terpenonderzoek definitief meende te hebben bewezen dat de 'Saksenstroom' langs de kust had plaatsgevonden. In Drente waren er volgens hem hoogstens 'kleine groepjes'

Saksen geweest. Zijns inziens was hij er aldus in geslaagd om Bolks Saksentheorieën op overtuigende wijze de feitelijke kennisgrondslag te ontnemen.[197]

De etnisch-raciale samenstelling van de pre- en protohistorische Drenten

Het artikel 'Opgravingen in Drente' van 1943 was het sluitstuk van ruim twintig jaar archeologisch onderzoek. Van de provincie beschreef Van Giffen per tijdperk het klimaat, het grafritueel, de nederzettingen en de bevolking.[198] Hij toonde aan dat de verschillende Noord-Nederlandse pre- en protohistorische culturen in de loop der tijd met elkaar waren versmolten, evenals hun 'etnischen achtergrond'. Er waren echter ook nieuwe culturen waarneembaar, die niet waren voortgekomen uit dit versmeltingsproces. Het betrof de 'voor-romeinsche urnenveldencultuur' en de zich langs de kusten verspreidende culturen uit de jongere voor-Romeinse ijzertijd. Gezien de 'eigenheid' en 'compactheid' van de betreffende cultuuruitingen concludeerde Van Giffen dat het hier immigraties moest betreffen. Met de eerste immigratie waren Germanen en Kelten verbonden en met de tweede immigratie Friezen, Chauken, Bataven, Kaninefaten en Saksen.[199]

Uit het artikel 'Opgravingen in Drente' blijkt dat Van Giffen afstand had genomen van twee opvattingen die hij aan het einde van de jaren twintig had verkondigd. Ten eerste onderschreef hij niet meer de idee dat de hunebedbouwers uitsluitend langschedelige 'homo nordicus'-types waren geweest.[200] Dit was het gevolg van recent onderzoek naar skeletten uit de Deense hunebedden. Daar waren naast elkaar lang- en rondschedelige types aangetroffen. Het langschedelige type werd onderverdeeld in het 'Nordicus'-type en het 'Fälische'-type, het rondschedelige type in het 'Borreby'-type en het 'Grenelle'-type.[201] Het 'Fälische'-type was bovendien door de Duitse archeoloog H. Reinerth aangetroffen bij zijn opgraving van een 'Großsteingräberleute'-dorp te Dümmer.[202] Dit impliceerde volgens Van Giffen dat ook de Nederlandse hunebedbouwers in etnisch-raciaal opzicht gemengd moesten zijn geweest.[203] Ten tweede sloot Van Giffen het bestaan van een voor-neolithische bevolking niet meer uit.[204] Hij stelde dat de recente vondsten uit het laat-Paleolithicum en het Mesolithicum impliceerden dat Drente sinds het einde van de laatste ijstijd deel had uitgemaakt van de 'N.W.-Europeesche cultuurgemeenschap'. Van Giffen sprak van rendierjagers die zich in deze periode tijdelijk in Drente hadden opgehouden.[205] Hij vermeldde daarbij ook dat de paleo- en mesolitische bevolking zeer heterogeen samengesteld was geweest.[206]

Het in de jaren dertig verrichtte onderzoek naar de etnisch-raciale samenstelling van de pre- en protohistorische bewoners van Drente had aldus duidelijke resultaten opgeleverd. Wel was het zeer moeilijk gebleken om te komen tot uitspraken over de bewoners van deze provincie in de bronstijd. De inheemse bevolking was toen namelijk begonnen met het verbranden van hun doden. De crematieresten waren vervolgens in urnen begraven. Van Giffen zocht naar mogelijkheden om desondanks te komen tot kennis over deze gecremeerden. Het crematieonderzoek dat

de fysisch-antropoloog C. Krummbein en de prehistoricus A. Stieren sinds 1934 in Duitsland verrichtten, had dan ook zijn grote belangstelling.[207] In het kader van zijn crematieonderzoek zocht Van Giffen samenwerking met het Groninger Anatomisch-Embryologisch Laboratorium, dat onder leiding stond van H.M. de Burlet. Het onderzoek naar de crematieresten uit urnenvelden werd opgedragen aan diens assistent B.K.S. Dijkstra. De vraag werd gesteld of een urn de crematieresten van een of meerdere personen bevatte. Tevens werd gepoogd uitspraken te doen over leeftijd, lengte en geslacht van de gecremeerden, maar naar raciale kenmerken werd niet gezocht. Wél werd de lengte van de gecremeerden vergeleken met die van de latere bewoners van Drente.[208] In het kader van dit onderzoek waren praktische experimenten noodzakelijk geweest. Dijkstra herinnerde zich in 1996: 'Dus, op een goeie dag, hebben we van de snijzaal een arm genomen en die hebben we op de ouderwetse manier, achter het laboratorium, verbrand op een brandstapel van eikenspaanders.'[209] Het crematieonderzoek resulteerde uiteindelijk in twee artikelen van Dijkstra, die in 1938 en 1941 verschenen in het tijdschrift *Mannus*.[210] Dijkstra memoreerde enkele jaren later dat Van Giffen de antropologische gegevens uit de pre- en protohistorie als 'benauwend schaars' had ervaren, te schaars om tot houdbare conclusies te komen.[211]

1931-1934: Ezinge, het prototype van de Fries-Chaukische en Saksische boerderij

De eerste helft van de jaren dertig stond voor Van Giffen in het teken van de opgraving van de terp Ezinge in de provincie Groningen. Dankzij deze opgraving slaagde hij erin zijn visie op de Saksen met archeologische gegevens te onderbouwen. Hij leunde daarbij aanvankelijk op het standpunt van de Groninger historicus Gosses. Deze had de Saksen in 1927 in zijn *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* omschreven als de 'Noormannen' van de zesde eeuw. Bij de vraag of de bewoners van Drente Saksen waren, zei hij niet verder te kunnen komen dan het uiten van vermoedens.[212] Van Giffen zou zich uiteindelijk zekerder kunnen uitlaten. Hij stelde namelijk in 1943 dat was gebleken dat er zich relatief weinig Saksen in Drente hadden gevestigd. Zij waren hoogstens vanaf de Noordzeekust in kleine groepen langs de Hunze, de Aa, het Peizerdiepje en het Eelderdiepje stroomopwaarts getrokken. Nadat zij zich zo over Drente hadden verspreid, waren zij vervolgens met de inheemse bevolking vermengd geraakt.[213] Hoewel er van de Saksische immigranten geen skeletresten waren aangetroffen, meende Van Giffen hen – op basis van skeletvondsten in Engeland – als 'typische Teutonen' te kunnen beschouwen. De Saksen, zo beklemtoonde Van Giffen, dienden echter niet als één stam te worden beschouwd. Zij waren zijns inziens een heterogene 'stammengemeenschap' geweest, waarin ander stammen na een 'ethnische gelijkschakeling' konden worden opgenomen.[214]

De idee dat slechts een klein deel van de oorspronkelijke Saksen in de richting van Drente was afgedwaald en dat het merendeel van hen langs de Noordzeekust

westwaarts was getrokken, had Van Giffen definitief bevestigd gezien tijdens zijn Ezinge-opgraving. In deze terp had hij – boven een laag uit de Romeinse tijd – lagen aangetroffen met restanten van kleine hutten, die overeenkomsten vertoonden met vondsten uit de Elbe-regio en uit Engeland. De betreffende lagen bevatten tevens brandresten. Hiermee waren zijns inziens de sporen van de migratie van de Angelsaksen langs de Noord-Europese kust ontdekt.[215]

Van Giffens onderzoek te Ezinge had vele jaren in beslag genomen. Met het voor commerciële doeleinden afgraven van de niet bewoonde delen van de terp van Ezinge was reeds in 1918 een begin gemaakt. Vanaf 1923 verrichtte Van Giffen daarbij af en toe kleine archeologische opgravingen. In 1930 ontdekte hij dat de kern van de terp de restanten van een nederzetting bevatte met onder meer boerderijen uit de derde eeuw voor Christus. Het bleek dat deze boerderijen uit een woon- en een stalgedeelte bestonden. Een dubbele reeks van palen in het midden van het huis droeg het dak. Van Giffen sprak daarom van een 'drieschepig hallehuis'. In de terp ontdekte hij ook bewoningslagen uit de Romeinse tijd, de Angelsaksische tijd, de Merovingische tijd en de Karolingische tijd; er was aldus een bewoningsgeschiedenis van meer dan duizend jaar tevoorschijn gekomen.[216] Dit was dermate uniek dat Van Giffen bepleitte dat de archeologische onderzoekingen de prioriteit moesten hebben boven de commerciële terpaarde-afgraving. Zijn pleiten had succes. Vanaf 1931 kon hij – met ondersteuning van de terpenvereniging – de voortgang van de terpafgraving zelf bepalen; de vrijkomende terpaarde werd verkocht ter financiering van de opgraving.[217] Soms werkten er meer dan honderd arbeiders, waaronder ook werklozen in werkverschaffingsverband.[218] Naast de vaste technische medewerkers van het Biologisch-Archaeologisch Instituut werd Van Giffen terzijde gestaan door de assistenten C.C.W.J. Hijszeler en W.J.A. Willems.[219] De opgraving duurde van 1931 tot en met 1934. Tijdens de opgravingen onderscheidde Van Giffen in de terp zes bewoningslagen, die hij van boven naar beneden nummerde. Laag I c bevatte de Saksische hutjes uit de volksverhuizingstijd en de lagen IV tot en met VI bevatten de veel oudere huizen die Van Giffen beschouwde als de prototypes van latere Fries-Chaukische en Saksische boerderijen.[220] De opgraving in Ezinge werd in 1934 afgesloten. De monografie over Ezinge, die Van Giffen bij herhaling had aangekondigd, zou uiteindelijk nooit verschijnen. Wél deed hij regelmatig verslag van zijn onderzoeksresultaten in korte populariserende artikelen en in het *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*.[221]

Als gevolg van het zo spectaculaire Ezinge-onderzoek kwam Van Giffen in binnen- en buitenland in hoog aanzien te staan. Op het congres dat in 1929 te Berlijn werd georganiseerd naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van het Archäologisches Institut des Deutschen Reiches kon hij zijn terpenonderzoek voor het eerst presenteren aan een internationaal publiek.[222] In het kader van zijn terpenonderzoek had Van Giffen vooral de samenwerking gezocht met Duitse wetenschappers. Hij meende dat er alleen op basis van opgravingen in de Noord-Duitse terpen uitspraken gedaan zouden kunnen worden over de oorsprong van

de huisvormen uit Ezinge.[223] De Ezinge-opgraving werd in Duitsland met grote belangstelling gevolgd: de overeenkomsten tussen de boerderijen uit Ezinge en de recente boerderijen in Noord-Europa waren voor hen een sensatie.[224] Van Giffens opgravingsresultaten golden bovendien als een vorm van kritiek op de berichten van de klassieke auteurs: eens te meer bleek dat zij ten onrechte hadden gesproken van onbeschaafde Germanen.[225]

In april 1933 bracht het Nordwestdeutsche Verband für Altertumsforschung, dat onder leiding stond van C. Schuchhardt, samen met het Südwestdeutsche Verband für Altertumsforschung, een bezoek aan de opgraving in Ezinge. Dit betekende dat ruim zeventig Duitse archeologen afreisden naar de provincie en stad Groningen.[226] Schuchhardt was zeer onder de indruk van Van Giffens opgraving. In zijn dankbrief voor de ontvangst memoreerde hij dat Van Giffen het prototype van de Nedersaksische boerderij had ontdekt. Naar dit prototype was volgens Schuchhardt reeds tientallen jaren gezocht.[227] Van Giffen zal bij lezing van deze brief wellicht enigszins verbaasd zijn geweest: Schuchhardts conclusie stemde maar gedeeltelijk overeen met zijn eigen inzichten. Zijn stelling dat de Saksen een heterogene 'stammengemeenschap' waren geweest en zijn afwijzing van een grote overlandse Saksische volksverhuizing hadden hem er namelijk toe gebracht de bewuste huizen als prototype te beschouwen van zowel de Saksische, als de Fries-Chaukische boerderij.[228]

Tijdens het bezoek van de Duitse 'Altertumsverbände' aan Groningen in april 1933 heerste er onder de deelnemers een gespannen sfeer van onderling wantrouwen. Hitlers machtsovername had enkele weken eerder plaatsgevonden en de gelijkschakeling van de Duitse pre- en protohistorische archeologiebeoefening stond op het punt van uitbreken.[229] De prehistoricus J. Andree uit Münster deed later schriftelijk verslag van het bezoek aan Ezinge aan H. Reinerth, die samen met Alfred Rosenberg de instigator was van deze gelijkschakeling. Niet alleen schreef Andree zeer onder de indruk te zijn van de Ezinge-opgraving, maar ook constateerde hij dat niemand vrijuit had durven te praten, terwijl men elkaar tegelijkertijd zoveel mogelijk had proberen uit te horen. Hij vermeldde ook dat de 'Greis' Schuchhardt had geprobeerd de positie van de Römisch-Germanische Kommission te verdedigen door te wijzen op de samenhang tussen de Germaanse Oudheid en de Klassieke Oudheid.[230]

Bezorgd om de positie van de wetenschap in het Derde Rijk zou Van Giffen in 1934 op een congres in Bremen de strijd tegen het water van de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kustbewoners en de 'uneigennützige freie Wissenschaft' op één lijn stellen. Hij beschreef in dit kader de invloed van de strijd tegen het water op het karakter en de cultuur van de kustbewoners: zij waren door natuurlijke selectie sterk geworden en hadden geleerd met vasthoudendheid te zoeken naar oplossingen voor de problemen waarmee hun natuurlijke omgeving hen confronteerde. Van Giffen hoopte zo zijn toehoorders ervan te overtuigen dat wetenschappelijke vrijheid geen wezensvreemd rationeel ideaal was, maar een vorm van 'aangeboren' en ook noodzakelijke zelfreflectie op de plaats van de mens in de

wereld. Aldus kwam de wetenschap in elke maatschappij een natuurlijke functie toe, ook in het Derde Rijk.[231] Impliciet liet Van Giffen zo ook blijken dat het op eigen waarneming gebaseerde empirisch natuuronderzoek voor hem niet alleen een wetenschappelijke traditie, maar ook een beschavingsideaal belichaamde.

Aan de klassiek-humanistische beschavingsidealen die in hoge mate de kaders hadden bepaald van Holwerda's benadering en interpretatie van het verleden refereerde Van Giffen in Bremen niet. Ze speelden in zijn werk dan ook geen rol van betekenis. Van Giffen was immers vooral geïnspireerd door de Groninger traditie van empirisch natuuronderzoek. Terwijl sommigen zijn opgravingsresultaten beschouwden als een bewijs van de onjuistheid van de berichten van de klassieke auteurs, heeft Van Giffen zelf deze berichten nooit hun betekenis als kennisbron ontzegd. Wél ging hij ze steeds meer zien als slechts een van de kennisbronnen die hem ter beschikking stonden. Van Giffens in 1934 te Bremen naar voren gebrachte idee dat het via eigen waarneming vergaren van kennis van de directe omgeving een beschavingsideaal belichaamde, stond overigens niet op zichzelf. In de jaren dertig kon deze idee in een radicale vorm ook worden aangetroffen bij nationaal-socialistisch georiënteerde pseudo-wetenschappers als H. Wirth en F. Farwerck. Volgens hen was het abstracte en natuurwetenschappelijke denken voorbehouden aan het arische ras, en beschikte het over een religieuze connotatie. Van Giffen ging daarin niet mee: geheel in de traditie van Heymans' kritiek op de 'tijdgeest' betichtte hij dergelijke pseudo-wetenschappers in 1948 van het koesteren van een 'confuse romantische droomwereld', die niets met wetenschap te maken had.[232]

HOOFDSTUK 3

Byvanck en de oorsprong van de 'volksgeest'

Klassieke archeologie in Leiden

A.E.J. Holwerda's oproep tot revitalisering van de klassiek-humanistische idealen van 1896 was de opmaat geweest van een opbloei van de archeologiebeoefening in Leiden.[1] Bij dit archeologisch reveil vormden Holwerda seniors academische en museale activiteiten een belangrijk uitgangspunt. Terwijl zijn leerling J.H. Holwerda als museumdirecteur en lector in Leiden een door de klassiek-humanistische beschavingsidealen geïnspireerde vorm van archeologiebeoefening ontwikkelde, trok in dezelfde stad een van zijn andere leerlingen, die aan de universiteit carrière maakte eveneens de aandacht. Het betrof A.W. Byvanck. Hij was in 1912 bij Holwerda senior gepromoveerd en vanaf 1917 als privaatdocent klassieke archeologie verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden. In 1922 werd hij aan dezelfde universiteit benoemd tot hoogleraar archeologie en oude geschiedenis.[2]

Byvanck profileerde zich gedurende zijn loopbaan als een wetenschapper met een bijna romantische betrokkenheid bij zijn objectgebied de Klassieke Oudheid. De klassiek archeologe A.N. Zadoks-Josephus Jitta zou hem daarom in 1970 omschrijven als een archeoloog 'met hart en ziel'.[3] Het uitgangspunt van Byvancks archeologie was dat door het aanschouwen van voorwerpen uit het verleden uitspraken konden worden gedaan over de 'geest' van een volk.[4] Deze 'volksgeest'-theorie hing nauw samen met bepaalde op de idealistische filosofie georiënteerde kunsttheorieën waarmee Byvanck als object-gericht archeoloog kennis had gemaakt. Met deze theorie, die hij aan het begin van zijn loopbaan vooral op de Klassieke Oudheid toepaste, zou hij later ook de Nederlandse pre- en protohistorie analyseren om aldus onder meer tot uitspraken te komen over het ontstaan van de Nederlandse volkskarakters.[5]

Byvanck, die in de klassieke landen zelf geen opgravingen verrichtte, beschouwde de kunst van de Klassieke Oudheid als zijn belangrijkste specialisme.[6] Dit resulteerde in zijn vijfdelige *De Kunst der Oudheid*, waarvan het eerste deel verscheen in 1946 en het laatste in 1965.[7] Byvanck leverde ook een bijdrage aan het onderzoek naar de pre- en protohistorie van Nederland, wederom zonder zelf actief deel te nemen aan archeologisch veldwerk. Veel tijd stak hij in het verzamelen van bronnen voor de Romeinse geschiedenis van Nederland. De opdracht hiertoe had hij in 1914 gekregen van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Het

resultaat was het driedelige *Excerpta Romana*, waaraan hij met tussenpozen werkte.[8] Het eerste deel, dat in 1931 verscheen, bevatte Griekse en Romeinse teksten die betrekking hadden op de geschiedenis van Nederland. Het tweede deel, uit 1935, gaf een overzicht van alle in Nederland gevonden voorwerpen met Latijnse inscripties. Het derde deel, uit 1947, was gewijd aan de Romeinse vondsten, die in de loop der eeuwen in Nederland waren gedaan en door oudheidkundigen waren beschreven.[9] Geïnspireerd door het verzamelen van materiaal voor de *Excerpta Romana* schreef Byvanck een tweedelige populair-wetenschappelijke studie over Nederland in de Romeinse tijd, die verscheen in 1943.[10] Hij publiceerde daarnaast in het tijdschrift van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond overzichten van recente ontwikkelingen in het archeologisch onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie. In totaal zijn er tussen 1915 en 1947 twaalf van dergelijke overzichten verschenen. Bovendien verscheen van Byvancks hand tot tweemaal toe – in 1919 en in 1936 – een artikel met zijn eigen visie op de pre- en protohistorie van Nederland.[11] Vervolgens verscheen in 1941 *De voorgeschiedenis van Nederland*, een samenvatting van verschillende onderzoeksresultaten met betrekking tot de Nederlandse pre- en protohistorie.[12] Dit overzichtswerk beleefde herdrukken in 1942, 1944 en 1946.[13] Ook aan de in 1949 verschenen *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (eerste reeks) leverde Byvanck een bijdrage; hij nam de hoofdstukken voor zijn rekening over Nederland in de prehistorie en in de Romeinse tijd.[14]

Specialisering binnen de klassieke archeologie in Leiden

Toen A.E.J. Holwerda in 1915 als hoogleraar archaeologie en oude geschiedenis en Grieksche oudheden met emeritaat ging, werd hij nog datzelfde jaar opgevolgd door H. van Gelder.[15] Van Gelder was in 1896 aan de Rijksuniversiteit van Utrecht toegelaten als privaatdocent.[16] Vervolgens was hij aldaar in 1906 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de oude geschiedenis.[17] Zijn Leidse inaugurele rede van 1915 sloot Van Gelder af met de opmerking goed te beseffen dat hij zijn leeropdracht – de oude geschiedenis en de klassieke archeologie – nooit geheel zou kunnen beheersen. Deze was, zo erkende hij, eigenlijk te zwaar. Gezien de moeilijke omstandigheden van dat moment – het was het oorlogsjaar 1915 – nam hij de leeropdracht desondanks toch in zijn geheel aan, ook omdat de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden het hem mogelijk zou kunnen maken aanschouwelijk onderwijs te geven.[18] Terwijl Van Gelder zich in Utrecht tot de oude geschiedenis had kunnen beperken, moest hij in Leiden ook klassieke archeologie gaan doceren. Deze taakverbreding was voor hem aanleiding tot reflectie over de verhouding van de klassieke archeologie tot de oude geschiedenis. Hij wees erop dat de tijd voorbij was dat de klassieke archeologie werd bespot als 'de wetenschap van potten en pannen'. Van Gelder noemde de oude geschiedenis en de archeologie zusterwetenschappen.[19] In de praktijk bleek zijn belangstelling echter voornamelijk uit te gaan naar de oude geschiedenis; aan de archeologie

besteedde hij tijdens zijn colleges weinig aandacht.[20] De Leidse studenten hadden vanaf 1917 wel de mogelijkheid wekelijks colleges klassieke archeologie te volgen bij de privaatdocent A.W. Byvanck.

In 1922, na het overlijden van Van Gelder, werd Byvanck benoemd op de vrijgekomen hoogleraarsplaats. Daarmee werd hij A.E.J. Holwerda's tweede opvolger. In zijn inaugurele rede refereerde Byvanck aan de wetenschappelijke activiteiten van zijn leermeester, die hij de 'grondlegger' van de archeologiebeoefening in Nederland noemde. Byvanck bracht in herinnering dat toen Holwerda – ruim vijfentwintig jaar eerder – zijn ambt had aanvaard, de archeologie nog nauwelijks bestond.[21] Hij wees er ook op, evenals Van Gelder in 1915, dat het in de praktijk voor niemand meer mogelijk was de vakgebieden klassieke archeologie en oude geschiedenis geheel te overzien.[22] In de jaren na Byvancks aanstelling volgden aan de Rijksuniversiteit Leiden de benoemingen met betrekking tot de oude geschiedenis en de klassieke archeologie elkaar echter snel op. Dit had tot gevolg dat Byvancks taak enigszins werd verlicht en het collegeaanbod allengs werd vergroot. Er blijkt vooral een sterkere verankering van de betreffende vakgebieden aan de universiteit uit, alsook een voortgaande specialisering binnen deze vakgebieden. In 1923 werd er een privaatdocent in de Griekse papyrologie toegelaten. Het was D. Cohen, die in 1912 bij Holwerda was gepromoveerd. In 1924 werd Cohen benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van het hellenisme.[23] Vervolgens werd J.H. Thiel in 1927 toegelaten als privaatdocent in de oude geschiedenis. In 1930 volgde zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar.[24] In de jaren dertig ging de interne specialisatie van archeologie aan de Leidse universiteit onverminderd door. In 1937 werd C.W. Lunsingh Scheurleer benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Griekse archeologie.[25] In 1938 volgde ten slotte de benoeming van H.M.R. Leopold tot buitengewoon hoogleraar in de Italische archeologie.[26]

De Klassieke Oudheid in het heden

Byvancks voorgangers Holwerda senior en Van Gelder hadden tijdens hun loopbaan van mening verschild over de waarde van de Klassieke Oudheid voor het heden. Dit manifesteerde zich het duidelijkst in hun opvattingen over de betekenis van de antieke 'kunst'. In 1896 betoogde Holwerda senior dat de hedendaagse mens zich door het beschouwen van deze kunst het wereldbeeld van de mens uit de Klassieke Oudheid kon eigen maken. Hij beschouwde dit als een belangrijk wapen tegen de negatieve effecten van de modernisering van de maatschappij.[27] Daarentegen waarschuwde Van Gelder tegen het te centraal stellen van de kunst uit de Klassieke Oudheid. In 1906 constateerde hij dat er op dat moment sprake was van een verering van de Griekse kunst, die had geleid tot een eenzijdig beeld van de Grieken. Hij sprak van de paradox dat er in het heden meer mensen van Griekse kunst genoten dan in de Klassieke Oudheid en concludeerde: 'In breede

kringen gelden de Grieken als het volk der kunst en als niet veel meer dan het volk der kunst.'[28]

Het was niet voor het eerst dat Van Gelder waarschuwde voor idealisering van de Klassieke Oudheid. Reeds in 1896 had hij erop gewezen dat de maatschappelijke betekenis van zijn vakgebied vooral bestond uit het vergelijken van de huidige samenleving met die van de Klassieke Oudheid. Dit was zinvol omdat in de Klassieke Oudheid de grondslagen van de huidige maatschappij waren ontstaan, waarbij hij dacht aan de Grieks-Romeinse cultuur en het christendom. Door de beoefening van de oude geschiedenis en de klassieke archeologie kon zijns inziens de idee dat er in de wereld vooruitgang bestond aan overtuigingskracht winnen. Ook kon blijken dat er geen sprake was van 'verloren moeite en cirkelgang'.[29] In 1906 betoogde hij in dezelfde trant:

> Wij hebben eindelijk leeren inzien, dat, hoe mooi de Latijnsche en Grieksche taal en cultuur ook mogen zijn, zij toch na twintig eeuwen noodwendig veel verouderds moeten bevatten, en dus als grondslag voor de opvoeding van het *algemeen* geen dienst meer kunnen doen. Onze eeuw is practisch, en dat is eene kroon en eene glorie voor haar.[30]

Dit betekende volgens Van Gelder echter niet dat de Klassieke Oudheid betekenisloos was geworden. In het heden kon men namelijk 'hare voorlichting' niet ontberen.[31]

Byvanck heeft met betrekking tot de maatschappelijke betekenis van de Klassieke Oudheid geen standpunt ingenomen dat vergelijkbaar was met dat van Holwerda senior of Van Gelder. Wel toonde hij zich gevormd door de klassiek-humanistische beschavingsidealen. Zo profileerde hij zich, net als zijn twee voorgangers, als een bewonderaar van de beschaving uit de Klassieke Oudheid. Hij verkondigde daarbij de opvatting dat de klassieke 'kunst' de meest geschikte bron was voor kennis van deze periode. Dit betekende niet dat hij de afstand tussen het heden en Klassieke Oudheid bagatelliseerde. Zo stelde hij omstreeks 1929 dat de Grieke 'beschaving' een deel van 'onze eigen cultuur' is geworden, terwijl het tegelijkertijd niet mogelijk is deze cultuur geheel te doorgronden.[32] Aanvankelijk lijkt Byvanck zich – mede vanwege zijn oriëntatie op de klassiek-humanistische beschavingsidealen – weinig te hebben geïdentificeerd met de Nederlandse pre- en protohistorie. Hierin kwam echter in de loop van zijn carrière verandering. Door het bestuderen van de in de 'kunst' uit de Nederlandse pre- en protohistorie naar voren komende 'volksgeest' kreeg hij de smaak toch nog te pakken: uiteindelijk zou hij de oorsprong van de 'eigen' beschaving in het Neolithicum situeren.

Archeologische vondsten en de 'geest' van volken en tijdperken

Terwijl Byvanck er in het algemeen van overtuigd was dat het verleden het beste op basis van schriftelijke bronnen bestudeerd kon worden, was hij bij het onderzoek van de Klassieke Oudheid een andere mening toegedaan. Als gevolg van de geringe letterkundige overlevering beschouwde hij de 'kunst' als een geschikter bron. Het belangrijkste uitgangspunt van zijn wetenschappelijke oeuvre introducerend, betoogde hij in 1917: 'De kunst, in dit licht beschouwd, is het beste hulpmiddel om den geest van een volk en zijn veranderen in den loop der tijden te doorgronden.'[33] Byvanck wees erop dat de 'kunst' reeds aan het het einde van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw het uitgangspunt van archeologisch onderzoek was geweest. In de loop van de negentiende eeuw was zij echter enigszins op de achtergrond komen te staan. Maar, zo vervolgde Byvanck in 1917, nu 'kunst' voor historici 'onontbeerlijk' was gebleken, moest zij bij de archeologiebeoefening haar centrale positie van weleer hernemen. Hij refereerde daarmee aan uitspraken van de historicus J. Huizinga. Deze had een jaar eerder in een artikel over de schilderkunst van de gebroeders Van Eyck geconstateerd dat bij historisch onderzoek het middel van de waarneming aan het veranderen was: het 'historische zintuig' verplaatste zich van het tekstuele naar het visuele.[34]

Zijn axioma van 1917, dat 'kunst' inzicht verschaft in de 'geest' van een 'volk', heeft Byvanck gedurende zijn gehele wetenschappelijke carrière regelmatig in min of meer gelijke bewoordingen herhaald en bovendien verder uitgewerkt. Dit deed hij bijvoorbeeld in zijn inaugurele rede *Het Hellenisme en zijn strijd in de antieke wereld* van 1922. In deze rede ging hij wederom in op de twee bronnen – de schriftelijke en de materiële – waarmee de Klassieke Oudheid bestudeerd kon worden. Indien men zich een goed beeld wilde vormen van het verleden, dienden volgens Byvanck beide bronnen naast elkaar te worden gebruikt. Dit was zinvol omdat de schriftelijke overlevering voornamelijk tot het verstand sprak, terwijl de 'kunst' vooral het gevoel raakte.[35] Hierop voortbordurend betoogde Byvanck vervolgens in 1936 bijna vitalistisch getoonzet: 'Wij verlangen, dat de groote daden, de groote denkbeelden, de groote kunstwerken der Oudheid beter uitkomen. Zij zijn het, die onze belangstelling hebben; wij willen weten, wat zij beteekenen.'[36]

De vorm van klassieke archeologiebeoefening, waarin de kunstbeschouwing centraal stond, lijkt deze behoefte van Byvanck goed te hebben kunnen bevredigen. Met zijn kunsttheorie meende Byvanck bovendien de positie van de klassieke archeologie als wetenschappelijke discipline te versterken ten opzichte van andere disciplines met de Klassiek Oudheid als objectgebied. Zo concludeerde Byvanck in 1936, zijn axioma van 1917 nu ook expliciet op tijdperken toepassend: 'Wil men den aard en het karakter eener periode doorvorschen, dan kan men niet beter doen dan zich te laten leiden door de archaeologie.'[37] Daarbij gaf Byvanck zijn axioma ook een theoretische basis. Dit deed hij door te verwijzen naar het werk van de Oostenrijkse kunsthistoricus A. Riegl (1858-1905). Deze had in 1903 het begrip 'Kunstwollen' geïntroduceerd. Byvanck definieerde het als de autonome

wil van de kunstenaar om zijn bedoelingen in bepaalde vormen uit te drukken. Volgens Byvanck had Riegl zich met zijn werk verzet tegen de positivistische en materialistische opvattingen van de kunsthistorici aan het eind van de negentiende eeuw. Ook had hij zich ermee gekeerd tegen het eenzijdige gebruik van de esthetische ervaring als basis voor de bestudering van kunst. Byvanck vond – in navolging van Riegl – dat men de immanente betekenis van een kunstwerk zorgvuldig moest onderzoeken en daarbij moest uitgaan van de structuur van dit kunstwerk. Dit betekende dat eerst de vraag gesteld diende te worden welke voorstelling de kunstenaar had van de opbouw van zijn figuur. Vervolgens kon onderzocht worden hoe deze een figuur plaatste in de ruimte. Aldoende zou men niet alleen de opvattingen van de kunstenaar leren kennen, maar ook doordringen tot de 'aard' van een periode.[38]

Byvanck en Adama van Scheltema

Aan het begin van de jaren twintig volgde Byvanck met belangstelling het werk van de kunsthistoricus F. Adama van Scheltema, aangezien deze – evenals hijzelf – door de idealistische filosofie geïnspireerde kunsttheorieën toepaste op de Europese pre- en protohistorie.[39] Adama van Scheltema was in 1911 te München gepromoveerd op een kunsthistorische studie over de weergave van het 'Laatste Avondmaal', vanaf de Byzantijnse mozaïekkunst tot en met de Nederlandse schilderkunst uit de zeventiende eeuw.[40] Na zijn promotie werd de 'kunst' uit de Noord-Europese pre- en protohistorie zijn voornaamste studieobject. Hij concentreerde zich daarbij op het ornament, dat voor hem dezelfde betekenis had als de beeldende kunst uit de latere geschiedenis. Zijn uitgangspunt was een autonome ontwikkeling van de Noord-Europese 'kunst' vanaf de prehistorie tot het begin van de Middeleeuwen.[41] In 1922 schreef Byvanck een positieve recensie over twee artikelen van Adama van Scheltema die in 1920 en 1921 waren verschenen in *De Gids*. Hij noemde het daarin de verdienste van Adama van Scheltema dat deze de nadruk had gelegd op het 'geestelijke karakter der kunstvoorwerpen' en daarmee de weg had gebaand voor een nieuwe waardering van de 'primitieve kunst'.[42]

In zijn in 1920 in de *De Gids* verschenen artikel 'De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek' bekritiseerde Adama van Scheltema de theorie dat er in producten van handwerk een verband waarneembaar was tussen techniek en decoratie.[43] Zijn kritiek was specifiek gericht op de toepassing van deze theorie door Holwerda en Schuchhardt. Het betrof, zoals reeds aan de orde kwam, hun stelling dat er in het neolithische aardewerk een zuidelijke en een noordelijke richting aanwijsbaar was: de zuidelijke richting zou zijn bepaald door de nabootsing van met banden omwikkelde kalebassen, de noordelijke richting door de nabootsing van manden en vlechtwerk. Adama van Scheltema introduceerde een alternatieve theorie: in het zuiden was de natuur het uitgangspunt van decoratie, terwijl in het noorden 'abstracte krachten' door middel van symbolen in de decoratie werden weergegeven.[44] Byvanck was hiervan niet volledig overtuigd. In zijn recensie

wees hij erop dat ornamenten in sommige gevallen wél teruggevoerd konden worden tot bepaalde technieken. Diens kritiek op Holwerda kon hij echter geheel onderschrijven.[45]

In zijn artikel 'De ontwikkeling der kunst in de noordelijke oudheid', dat in 1921 in *De Gids* verscheen, trok Adama van Scheltema met betrekking tot het pre- en protohistorisch ornament nieuwe, verdergaande conclusies. Hij kwam tot de slotsom dat in de ontwikkeling van de noordelijke 'kunst' een proces waarneembaar was waarbij het ornament, als 'geestelijke vorm', zich emancipeerde van het 'lichaam', het versierde voorwerp. Hij bracht dit proces in verband met het ontstaan van het geloof in de zelfstandigheid van de menselijke geest en het besef dat er een onderscheid bestond tussen geest en lichaam.[46] Byvanck bekende in zijn recensie dat hij Adama van Scheltema niet meer in al zijn beschouwingen kon volgen. Hij merkte echter op dat hij wel met spanning wachtte op de aangekondigde uitvoerige publicatie. Adama van Scheltema's latere publicaties werden door Byvanck echter niet meer gerecenseerd, wat niet weg nam dat zijn waardering voor hem groot bleef. Naar aanleiding van de publicatie van diens *Die Altnordische Kunst, Grundprobleme vorhistorischer Kunstentwicklung* sprak Byvanck in 1923 van het 'grote werk van onze landgenoot'. Adama van Scheltema had zijns inziens aan de kunstgeschiedenis een nieuw hoofdstuk toegevoegd, dat eveneens van belang was voor de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie.[47]

Dat Adama van Scheltema's theorieën Byvanck hebben beïnvloed is niet direct aantoonbaar, maar wel zeer aannemelijk. In de loop van de jaren dertig paste Byvanck, geheel conform de opvattingen van Adama van Scheltema, zijn axioma van 1917 over de betekenis van 'kunst' niet alleen toe op de Klassieke Oudheid, maar ook op de Nederlandse pre- en protohistorie.

Byvanck over 'kunst' en 'geest' van de late Klassieke Oudheid

Het axioma dat zich in 'kunst' de 'geest' van een volk of tijdperk openbaarde, kwam er in de praktijk op neer dat door het benoemen van de overeenkomsten en de verschillen tussen verschillende objecten uit het verleden de 'geest' van een volk of tijdperk zichtbaar werd gemaakt. De generalisaties en stereotypen waartoe dit leidde, werden door Byvanck niet waargenomen of geproblematiseerd. Hij waardeerde daarentegen dat de grote samenhangen in de geschiedenis konden worden ingevoeld en gevisualiseerd.[48] Byvanck paste zijn kunsttheorie eerst toe op de late periode van de Klassieke Oudheid. In de rede *De Ondergang der Antieke Kunst* van 1917 en de rede *Het Hellenisme en zijn strijd in de antieke wereld* van 1922 toonde hij ermee aan dat de eindfase van de klassieke wereld werd gekenmerkt door twee fundamentele tegenstellingen, die in elkaar grepen en elkaar gedeeltelijk overlapten. Het betrof de tegenstelling tussen inheemse en uitheemse cultuur en tussen de 'wereldbeschouwing' van het 'Oosten' en die van het 'Westen'.[49]

In zijn rede van 1917 beschreef Byvanck de verandering van de 'kunst' in de late Klassieke Oudheid. Hij wees erop dat hierbij veelal werd gesproken van 'verval'.

Dit verschijnsel werd toegeschreven aan de invloed van de barbaren die het Romeinse Rijk waren binnengedrongen. Niet alleen zouden zij de 'besten' van de oorspronkelijke bevolking hebben uitgeroeid, maar ook zou onder hun invloed de vaardigheid van de kunstenaars zijn afgenomen.[50] Byvanck had echter een andere verklaring. Zijns inziens kwam er in de 'kunst' van de late Klassieke Oudheid een zich wijzigend geestesleven tot uiting. Het was een botsing tussen twee 'wereldbeschouwingen': die van de 'vrijheid' van de Klassieke Oudheid en die van het 'gebonden leven' van het Oosten. Met de ondergang van de antieke kunst overwon de 'oostersche' wereldbeschouwing, om nog tot in de vroege Middeleeuwen dominant te blijven. Analoog hieraan omschreef Byvanck de erkenning van het christendom door de Romeinen als rijksgodsdienst als een 'buigen van de klassieke idee van vrijheid voor den Oosterschen dwang'. Zijn redenering voortzettend kon hij zo een verwantschap vaststellen tussen de oud-oosterse kunst, de laatantieke kunst en de vroegmiddeleeuwse kunst.[51]

In zijn rede van 1922 onderzocht Byvanck de positie van het hellenisme ten tijde van het Romeinse Keizerrijk. Hij analyseerde hiertoe het Romeinse bestuur van de provincies Egypte en Gallië. Tegelijkertijd besteedde hij aandacht aan de 'kunst' uit deze provincies. Het hellenisme – of de 'Grieksch-Romeinsche beschaving' – definieerde Byvanck daarbij als 'den lateren vorm van het Grieksche leven'.[52] De essentie van de oorspronkelijke Griekse beschaving omschreef hij als: 'de vrije ontplooiing van den menschelijken geest, als den wegwijzer naar het onbeperkte onderzoek der waarheid op elk gebied, als het vermogen om in eigen vormen de werkelijkheid te herscheppen'.[53] Volgens Byvanck 'heerschte' het hellenisme vanaf de tijd van keizer Augustus in de gehele antieke wereld.[54] Dit impliceerde dat de landen rond de Middellandse Zee in de Keizertijd – ondanks hun verschillende 'aard' – niet alleen werden bijeengehouden door het gezag van Rome, maar ook door de Grieks-Romeinse beschaving. In zijn rede probeerde Byvanck te achterhalen hoe de inheemse bevolking in Egypte en Gallië zich verhield tot deze opgelegde beschaving. Hij kwam tot de slotsom dat het hellenisme zowel in het Oosten als in het Westen een 'strijd' had te voeren. In het Oosten was het een strijd tegen volken met oude eigen beschavingen, die hun 'krachten' langzamerhand weer herwonnen. In het Westen was het een strijd tegen het 'ontluikende nationale gevoel van jonge volken', die juist geen eigen beschaving bezaten, maar ook van geen vreemde overheersing wilden weten.[55]

Volgens Byvanck hadden de inheemse beschaving en het hellenisme in Egypte reeds vóór de Romeinse verovering als vijanden tegenover elkaar gestaan. Dit betekende dat de Romeinse occupatie aldaar beschouwd kon worden als een tweede fase van het hellenisme. Vooral omstreeks 300 na Christus – gelijk met de verzwakking van het centrale Romeinse gezag – ontstond er bij de Egyptenaren verzet tegen het hellenisme. Byvanck sprak in dit kader van een hernieuwde opleving van 'het nationale gevoel'.[56] Dit verzet bleek ook uit de kunst uit deze periode, die langzamerhand tot haar oorspronkelijke 'karakter' terugkeerde. Byvanck kwam tot de slotsom: 'het leven in Egypte volgde niet meer de Helle-

nistische richting; het ging zijn eigen weg uit'.[57] In tegenstelling tot de Egyptenaren hadden de Galliërs het Romeinse bestuur aanvankelijk zonder verzet aanvaard. Ook hadden zij vrijwillig de Romeinse gebruiken en taal overgenomen. Anders gezegd: de Galliërs waren tijdens de Romeinse occupatie 'spoedig gewonnen' voor de Grieks-Romeinse beschaving. Er waren echter ook 'enkele sporen van nationale zeden en gedachten' overgebleven die later weer aan de oppervlakte zouden komen. Het ontstaan van een afzonderlijk Gallisch keizerrijk in de derde eeuw na Christus was voor Byvanck het bewijs voor het bestaan van een dergelijk nationale gevoel. Hij noemde het een rijk met Romeinse 'vormen', maar Gallisch van 'aard'.[58]

In 1922 paste Byvanck zijn kunsttheorie voor het eerst ook toe op de Nederlandse archeologische vondsten. Kijkend naar de voorwerpen die in Nederland in de Romeinse tijd waren geproduceerd, constateerde hij dat het de inheemse bevolking van Nederland had ontbroken aan een 'nationalen vorm van kunst'. Het inheemse handwerk was naar zijn mening armelijk, even armelijk als elders in de Germaanse gebieden. Hij concludeerde: 'de Germanen bezaten in dien tijd geen kunst; de inhoud van hun grafvelden geeft blijk van een bijna volkomen gemis van het gevoel voor vormen en versiering. Het is, alsof zij alle eigen fantasie misten.'[59]

In de loop van de jaren twintig en dertig zou Byvanck echter gaandeweg meer gevoel ontwikkelen voor de 'kunst' uit de Nederlandse pre- en protohistorie. Uiteindelijk zou hij zelfs betogen dat in Nederland de eerste kunstwerken in het Neolithicum waren ontstaan.

De neolithische oorsprong van het 'Nederlandsche volkskarakter'

In Byvancks voorstelling van de Nederlandse pre- en protohistorie, zoals die door hem in de loop van de jaren dertig werd ontwikkeld, speelde het Neolithicum een centrale rol. Zo blijkt bij uitstek uit zijn in 1941 verschenen *De voorgeschiedenis van Nederland.* In dit boek omschreef hij het Neolithicum als een essentiële periode in de 'geestelijke evolutie' van de mens. Het was de fase waarin de gemeenschappen waren ontstaan waaruit in Europa de latere stammen en volken waren voortgekomen.[60] Hierop voortbordurend lag het voor hem voor de hand de oorsprong van de Nederlanders en hun volkskarakter te situeren in het Neolithicum. Zijn theorie over de samenhang tussen 'kunst' en 'geest' speelde daarbij een centrale rol. Overtuigd van de waarde van deze theorie en de juistheid van de erop gebaseerde onderzoeksresultaten, zou Byvanck er eenvoudigweg aan voorbijgaan dat anderen bij hun speurtocht naar de etnische kern van de Nederlanders veel minder ver teruggingen in de tijd. Voor velen representeerden immers de Franken, Friezen en Saksen het begin van de vaderlandse geschiedenis.

Met de conclusie dat de Nederlanders en hun volkskarakter een neolithische oorsprong hadden, gaf Byvanck – al dan niet bewust – een extra dimensie aan het Nederlandse nationalisme; dit deed hij in een periode waarin Nederland door Duitsland was bezet en waarin het Neolithicum door nationaal-socialistische

prehistorici met veel tamtam werd ingezet ter onderbouwing van Groot-Germaanse idealen. Byvanck zou zich hiervan niet onder de indruk tonen. Ondanks incidentele kritiek uit nationaal-socialistische kring zou hij gedurende de bezettingsjaren bij zijn onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie op geheel eigen kompas blijven varen.

De voorgeschiedenis van Nederland

In *De voorgeschiedenis van Nederland* van 1941 beschreef Byvanck hoe in het Neolithicum de jager, visser en verzamelaar hadden plaatsgemaakt voor de landbouwer. Dit betekende dat de mens in deze periode voor het eerst een vaste woonplaats kreeg: men sloot zich aaneen en leerde elkaar te verdragen. Volgens Byvanck waren daarom de oorsprong van de staat en het recht te vinden in het Neolithicum. Ook sprak hij van het begin van de wetenschap. Landbouw veronderstelde namelijk enige kennis van planten en jaargetijden. Door het in aanraking komen met de helpende en hinderende 'machten' van de natuur kwam de mens bovendien tot een zekere religie, en door het samenleven en samenwerken tot een 'gemeenschapsgevoel'.[61]

De verschillende in het Neolithicum ontstane stammen en volken konden volgens Byvanck aan hun cultuur worden herkend. Hun 'eigen aard' werd zijns inziens weerspiegeld in hun alledaagse gebruiksvoorwerpen, het duidelijkst in de vorm en decoratie van het aardewerk.[62] Op basis van dit uitgangspunt – een variatie op zijn axioma over de samenhang tussen 'geest' en 'kunst' – analyseerde Byvanck het aardewerk uit het Nederlandse Neolithicum. Kijkend naar vorm en versiering van dit aardewerk kwam hij uit op vier neolithische volken. Het betrof het 'volk van de bandceramiek', het 'volk der hunebedden', de 'stam der klokbekers' en de 'stam van de touwceramiek en strijdhamers'. Het 'volk van de bandceramiek' werd volgens Byvanck gekenmerkt door temperament, fantasie en een karakter dat zich makkelijk laat gaan. Het 'volk der hunebedden' omschreef hij daarentegen als ernstig, stug, vasthoudend. De 'stam der klokbekers' bezat zijns inziens een grote artistieke aanleg en een levendige fantasie. De 'stam van de touwceramiek en de strijdhamers' beschikte naar Byvancks indruk over het meeste elan. Hij beschouwde hen als krijgshaftige veroveraars.[63]

Byvanck was van mening dat de karakters van de vier neolithische volken zo geprononceerd waren geweest, dat deze tot in het heden doorwerkten. Nadat hij erop had gewezen dat iedere klokbeker uniek was en als een kunstwerk beschouwd kon worden, concludeerde hij dat in deze klokbekers de 'artistieke begaafdheid van het Nederlandse volk' zich voor het eerst in de geschiedenis had gemanifesteerd.[64] Hoewel het 'volk van de bandceramiek' volgens Byvanck waarschijnlijk was uitgestorven, was er zijns inziens ook hier sprake van een vorm van continuïteit. Hij vermoedde dat zijn 'geest' bewaard was gebleven. De fantasie die uit hun aardewerk sprak, vond hij namelijk terug bij de huidige bewoners van Zuid-Limburg. De tegenstelling tussen het 'volk van de bandceramiek' en het 'volk der

hunebedden' was bovendien vergelijkbaar met die tussen het hedendaagse Zuid-Limburgse en het Drentse 'volkskarakter'.[65] Byvanck concludeerde uiteindelijk:

> Zoo heeft ieder van deze vier stammen zijn eigen aard en aanleg gehad. Elk heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de vorming van het Nederlandsche volkskarakter. Op die wijze blijkt de grondslag van onze geschiedenis in het Neolithicum te liggen.[66]

Aangezien het Neolithicum voor Byvanck niet alleen de bloeitijd van de Nederlandse prehistorie was, maar ook de beginfase van de geschiedenis van de bevolking van Nederland, zag hij zich genoodzaakt de verhouding van de vier neolithische volken tot de latere immigraties te analyseren. Dit deed hij door de doorwerking van de neolithische cultuur in de brons- en ijzertijd te volgen. Daarbij was zijn uitgangspunt dat er in het Europa van de brons- en ijzertijd drie 'cultuurkringen' voorkwamen; de eerste in Hongarije, Moravië en Silezië, de tweede in Zuid-Duitsland en de derde in Noord-Duitsland en Denemarken. Aangezien deze cultuurkringen individuele karakters hadden, vertegenwoordigden zij volgens Byvanck afzonderlijke volken. Hij bracht de drie cultuurkringen in verband met respectievelijk de Illyriërs, de Kelten en de Germanen.[67] In de bronstijd had Nederland echter nog ver van de actieradius van deze drie stammen afgelegen, zodat de vier volken uit het Nederlandse Neolithicum zich ongestoord hadden kunnen ontwikkelen. Er had zich daarbij een eerste, voorzichtige samensmelting voorgedaan.[68]

Aan de rust van de Nederlandse bronstijd kwam in de ijzertijd een einde met de komst van een nieuwe bevolking, die werd gekenmerkt door de 'zede der urnenvelden'. De verspreiding van de urnenveldencultuur was volgens Byvanck niet het gevolg geweest van het doorgeven van een 'idee'. Hij kwam tot deze conclusie omdat naast de grafgebruiken, de wijze van wonen was veranderd. Bovendien had ook de ceramiek een nieuw karakter gekregen: er sprak een voor de Nederlandse prehistorie 'nieuwe geest' uit. Het betreffende volk was hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit een gebied in het huidige Hongarije, Moravië en Silezië: het woongebied van de Illyriërs. Byvanck sprak van een Illyrische 'volksbeweging', die ook nog andere stammen had opgejaagd. In de latere ijzertijd was er vervolgens, naast het voortleven van de 'zede der urnenvelden', bij de Nederlandse grafgebruiken een herleving van oude gebruiken. Byvanck maakte daaruit op dat de oude bevolking van Nederland zich had weten te handhaven tegenover de indringers. Zij had volgens Byvanck haar oude positie gedeeltelijk hernomen.[69]

Aangezien in het Midden-Europa van de late ijzertijd de Kelten en Germanen tegenover elkaar waren komen te staan, hield Byvanck er rekening mee dat dit zich ook in Nederland had voorgedaan. Als gevolg van een gering aantal vondsten was er echter weinig bekend over de Kelten hier te lande. Wel was duidelijk dat zij Nederland via het Maasdal waren binnengekomen en dat zij waren doorgedrongen tot in West-Brabant. Op basis van taalkundig onderzoek leek hem echter de conclusie gerechtvaardigd dat de Kelten voor Nederland van niet al te grote

betekenis waren geweest.[70] Daarnaast was uit vondsten in Noord-Nederland gebleken dat er daar sprake was geweest van een langzaam opdringen van Germanen uit oostelijke richting. Tot een conflict tussen Kelten en Germanen was het in Nederland volgens Byvanck echter niet gekomen. Dit was in de kiem gesmoord door de tussenkomst van de Romeinen. Tijdens hun aanwezigheid was de Keltische cultuur ten onder gegaan en was de Germaanse immigratie tijdelijk gestuit. Pas rond 400 na Christus zouden de Germanen deze immigratie kunnen voortzetten.[71]

De conclusie dat de bevolking van Nederland terugging tot het Neolithicum, had vergaande consequenties voor Byvancks visie op de Franken, Friezen en Saksen. Hij omschreef ze in *De voorgeschiedenis van Nederland* als politiek-culturele eenheden. Dit betekende dat zij zijns inziens een beperkte bijdrage hadden geleverd aan de etnische samenstelling van de Nederlanders; evenzeer was hun bijdrage aan het 'Nederlandsche volkskarakter' gering geweest.[72]

Cultuurprovincies, etniciteit en levenskracht

De voorgeschiedenis van Nederland sloot Byvanck af met de zinnen:

> Maar de Romeinen hebben de Germanen niet kunnen onderwerpen. Zij stuitten alleen hun voortgang. Eerst veel later zou de noordelijke richting in de cultuur weer een kans krijgen, lang na het einde van de voorgeschiedenis.[73]

Hij lijkt hiermee te hebben willen verwijzen naar de vroegmiddeleeuwse Angelsaksische migratie.[74] Dat het begrip 'noordelijke richting in de cultuur' echter voor meerdere uitleg vatbaar was en tijdens de bezettingsjaren kon worden opgevat als een verwijzing naar de actualiteit, blijkt uit een reactie van F.C. Bursch uit 1941. Deze Leidse collega van Byvanck – die zich op dat moment profileerde als nationaal-socialistisch prehistoricus – vroeg zich dat jaar in een recensie af of de bewuste slotzin een terugblik, dan wel een voorspelling was. In het laatste geval zou zij opgevat kunnen worden als een verwijzing naar de opkomst van het Derde Rijk.[75]

In het algemeen was Bursch zeer ingenomen met Byvancks overzicht van de Nederlandse pre- en protohistorie. Hij beschouwde diens boek als een overgangswerk dat 'den ouden tijd' – het vooroorlogse Nederland – bekroonde en dat kentekenen vertoonde van 'het nieuwe'. In dit kader memoreerde Bursch instemmend dat Byvanck de vraag had gesteld in hoeverre Nederland, dat in het heden als een eenheid gold, dit ook in vroeger tijden was geweest. Byvanck had volgens Bursch ingezien dat dit slechts in beperkte mate het geval was geweest.[76] Dit opende volgens Bursch belangrijke nieuwe onderzoeksperspectieven. In de toekomst zou de Nederlandse pre- en protohistorie vanuit een ruimer standpunt geschreven moeten worden 'tegen den achtergrond van een grootere levensruimte'.[77] In zijn recensie wees Bursch ook op het ontbreken van Kossinna's 'Kulturkreis-leer' in Byvancks studie. Byvanck lijkt hiervan niet onder de indruk te zijn

geweest. Aan de derde druk van de *De Voorgeschiedenis van Nederland* van 1944 voegde hij weliswaar enige alinea's over cultuurprovincies toe, maar daarbij verwees hij naar prehistorici die zich hadden geprofileerd als critici van Kossinna. Het betrof naast K.H. Jacob-Friesen vooral E. Wahle.[78]

De Duitse prehistoricus E. Wahle had zich in 1940 bezonnen op de grondslagen van zijn vak, vanuit de overtuiging dat de pre- en protohistorisch archeologie haar doel moest herformuleren en haar methoden aan een kritische analyse moest onderwerpen. Zijn centrale vraag was hoe met archeologische vondsten een beter inzicht kon worden verkregen in het 'Leben der Vergangenheit'.[79] Hij refereerde hierbij aan de Oostenrijkse prehistoricus M. Hoernes, die in 1905 had betoogd dat prehistorici vooral 'Zustände' en 'Gewordenes' onder ogen kregen en niet het 'Werden' en 'Entstehen'. Juist naar dit laatste ging Wahles belangstelling uit. Vooralsnog echter, zo merkte hij op, stonden typologische reeksen en cultuurprovincies in het middelpunt van de werkzaamheden van prehistorici. Op basis van deze reeksen en provincies hadden zij een gevoel van zekerheid ontwikkeld, waarmee zij vervolgens, even zeker van zichzelf, cultuurprovincies etnisch determineerden; naar Wahles overtuiging zou twijfel echter veel meer op zijn plaats zijn. In dit kader bekritiseerde hij vooral het werk van Kossinna en diens leerlingen. De nadruk die zij legden op systematiek en wetmatigheden, beschouwde Wahle als een verwerpelijke uiting van negentiende-eeuws rationalisme en materialisme. Hij vond verder dat Kossinna's methode, waarbij cultuuruitbreiding gelijk werd gesteld aan migraties van volken, niet erg betrouwbaar was: wanneer ze consequent werd toegepast leken de pre- en protohistorische volken soms in het rond te springen als paarden op een schaakbord.[80]

Dat Wahle kritiek uitte op de in het Derde Rijk zo opgehemelde Kossinna, betekende niet dat hij automatisch ook het nationaal-socialisme bestreed.[81] Aangezien zijn werk niet uitsluitend werd gekenmerkt door een depreciatie van rationalisme en materialisme, maar ook door een fascinatie voor dynamiek, paste het zeer wel bij het nationaal-socialistisch gedachtegoed. Wahles fascinatie voor dynamiek kwam bij uitstek naar voren in de betekenis die hij hechtte aan 'Lebenskraft' en 'Führerpersönlichkeit'. Hij had deze fenomenen als analytische criteria in zijn vakgebied geïntroduceerd om een beter zicht te krijgen op het 'Leben der Vergangenheit'. De twee fenomenen beschouwde hij dan ook als de belangrijkste agentia van de geschiedenis. Bij een juiste beschouwing van het archeologisch vondstmateriaal zouden zij zichtbaar kunnen worden. Daartoe dienden typologieën en cultuurprovincies niet meer uitsluitend te worden gerelateerd aan 'Volkstum', maar ook aan energie. Op het moment dat een culturele traditie een impuls kreeg, werd volgens Wahle een 'Führerpersönlichkeit' indirect zichtbaar. Ook wees hij erop dat cultuurprovincies niet vanzelfsprekend hetzelfde waren als etnische eenheden. Het was voor prehistorici van belang zich er rekenschap van te geven dat in een cultuurprovincie vooral de 'Lebenskraft' van een volk tot uiting kwam, die etnische grenzen kon overschrijden.[82]

Ter voorbereiding van de derde druk van de *De Voorgeschiedenis van Nederland* in 1944 bestudeerde Byvanck het werk van Wahle zorgvuldig. In de alinea's die hij aan de herdruk toegevoegde, stelde hij de vraag of de grenzen van een cultuurprovincie gelijkgesteld konden worden aan het verspreidingsgebied van een bepaald volk. Hij vermeldde dat inmiddels uit 'onderzoek' was gebleken dat dit zeker voor de latere periodes van de prehistorie niet gold. Wél kon er gesproken worden van de 'levenskracht' van een volk die zich in een bepaalde cultuurprovincie openbaarde.[83] Byvanck had het begrip 'levenskracht' in 1943 al een keer toegepast op de Nederlandse pre- en protohistorie, overigens zonder daarbij te refereren aan het nauwverwante begrip 'Führerpersönlichkeit'. Hij betoogde toen op stellige toon dat de cultuur van de Illyriërs zijn uitgangspunt vond in Midden-Europa en tot in Groot-Brittannië en Spanje herkend kon worden. Hij vervolgde dat men tot in Zuid-Duitsland nog kon denken aan migrerende Illyriërs, maar in het Neder-Rijngebied alleen nog maar aan de invloed van hun cultuur. In de Nederlandse urnenvelden uit de ijzertijd herkende Byvanck tenslotte vooral het 'scheppende vermogen' van de Illyriërs. Terwijl hij in 1940 nog had gesproken van een Illyrische 'volksbeweging' tot in Nederland, kon hij nu op basis van Wahles theorieën concluderen dat de urnenvelden in Nederland slechts 'in een verre betrekking' tot de Illyriërs hadden gestaan.[84]

Dankzij Wahles methoden van onderzoek werd het Byvanck duidelijk dat de neolithische bevolking van Nederland niet alleen in de bronstijd, maar ook in de ijzertijd haar etnische autonomie had weten te bewaren. Dit betekende dat hij de oorsprong van de Nederlanders en hun volkskarakter met meer recht dan ooit in het Neolithicum kon situeren. Door een van zijn naaste collega's werden deze conclusies niet afgedaan als een creatieve speculatie, een zonderlinge theorie of een provocerende hypothese, maar eenvoudigweg als een nieuw wetenschappelijk inzicht. De klassiek archeoloog G. van Hoorn merkte namelijk in 1942 in een recensie op: 'het verschil in karakter tusschen een dynamischen Limburger en een statischen Drentenaar blijkt zich dus reeds bijna veertig eeuwen lang te handhaven.'[85] Het is een indicatie voor het draagvlak dat er ondertussen was voor de overtuiging dat het Nederlandse volkskarakter een uit een ver verleden stammende etnische dimensie had.

DEEL II

ARCHEOLOGIE EN MAATSCHAPPIJ

HOOFDSTUK 4

Het 'volk' als etnische eenheid

Cultuurbeleid en nationalisme

In 1939 blikte G.A. van Poelje als directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen terug op de geschiedenis van de onder hem ressorterende afdeling Kunsten en Wetenschappen. De aanleiding hiertoe was het overlijden van P. Visser, die vanaf 1925 de chef van deze afdeling was geweest. Van Poelje constateerde dat de werkzaamheden van Visser tot tevredenheid konden stemmen, en zo ook die van diens voorgangers M.I. Duparc, J.A. Royer en V.E.L. (Victor) de Stuers.[1] De afdeling waaraan Van Poelje in zijn terugblik refereerde, was in 1875 opgericht als onderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het was een eerste belangrijke kentering geweest in het beleid waarbij de overheid zich terughoudend opstelde ten opzichte van het beschermen of stimuleren van cultuur. Bij deze terughoudendheid was teruggegrepen op het liberale principe 'De Regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst', zoals dat in 1862 door Thorbecke was geformuleerd. Met de oprichting van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in 1918 was dit principe nog meer op de achtergrond geraakt.[2] Van Poelje kon in het levensbericht van Visser dan ook memoreren hoe deze zich vanaf zijn benoeming in 1925 had ingezet om de 'nationale cultuur' te bevorderen door middel van overheidsbeleid op het gebied van 'kunsten en wetenschappen'. Dit had naar zijn mening verstrekkende gevolgen: 'In moeiten en zorgen, temidden van ellende en verwarring ontwikkelt zich de formeele rechtsstaat der 19e eeuw tot cultuurstaat in hoogeren zin.'[3] Aan de liberale staatsopvatting waarbij de natie vooral als een politiek-staatskundige eenheid fungeerde, werd aldus de idee gerelateerd dat de natie ook een culturele eenheid of cultuurgemeenschap was of diende te zijn.[4]

Cultuurbeleid in Nederland

Het expliciet herdefiniëren van de liberale staatsopvatting gebeurde in de jaren dertig niet zonder reden. In deze periode waren velen van mening dat er naast de economische depressie ook een cultuurcrisis gaande was. Volgens Van Poelje hing deze cultuurcrisis samen met de snelle ontwikkeling van wetenschap en techniek. Aan de hierdoor in gang gezette veranderingen hadden zowel de sociale verhou-

dingen als het menselijk denken zich nog onvoldoende kunnen aanpassen. Er was zijns inziens echter geen reden voor pessimisme.[5] Hij meende namelijk dat ieder volk bijeen werd gehouden door cultuur en was er bovendien van overtuigd dat cultuurpolitiek aan deze eenheid een belangrijke bijdrage kon leveren. Cultuurpolitiek definieerde hij in 1936 als overheidsbeleid gericht op de: 'verbetering van het geestelijk en materieel levenspeil van de bevolking, waarbij deze verbetering (...) opzettelijk gesteld en aanvaard doel is.'[6] Van Poelje merkte daarbij op dat, gezien de zich snel ontwikkelende maatschappelijke verhoudingen, ook de overheid een 'voortdurend veranderende grootheid' diende te zijn. Hij verwachtte dat de 'culturele zorg' steeds meer in het middelpunt van het lokale bestuur zou komen te staan: het dichtst bij de bevolking van Nederland. Van Poelje noemde vervolgens een groot aantal terreinen waarop dit beleid zich diende te richten: onderwijs, wetenschap, theater, muziek, beeldende kunsten, film, bibliotheken en 'algemeene volksontwikkeling'. Van groot belang voor de toekomst achtte hij bovendien de heemschut, die een combinatie van natuurbescherming en monumentenzorg betrof.[7]

Van Poelje voorzag daarenboven dat er in het openbaar bestuur steeds meer ruimte zou komen voor 'adviseerende lichamen'.[8] Hij vervolgde:

> Het oude bestuursbeginsel was dat van de hiërarchie, de regeering van weinigen over velen. Het nieuwe beginsel is dat van scheppende coördinatie, waarin de staat ... is ... een gemeenschap der gemeenschappen, die hun belangen met elkaar in overeenstemming brengen door de ruimst mogelijke uitwisseling van hun ervaringen.[9]

Van Poelje, die, zonder zich als antidemocratisch te profileren, incidenteel erkende de toekomst van het parlementaire stelsel onzeker te achten, had na 1933 de staatkundige ontwikkelingen in het nationaal-socialistische Duitsland met aandacht gevolgd.[10] De daar heersende opvattingen over 'Volksgemeinschaft' waren, zo meende hij, anders dan de zijne over een 'gemeenschap der gemeenschappen'. Van Poelje erkende wél dat beide opvattingen zich onderscheidden van het liberalisme, dat onder alle omstandigheden van het individu uitging.[11] Maar, zo beklemtoonde hij, in Duitsland werd over de 'Volksgemeinschaft' in mystieke termen gedacht en werd geloofd in de 'absolute meerwaarde' van de gemeenschap boven haar leden.[12] Daarentegen kwam volgens Van Poelje het Nederlandse 'gemeenschap der gemeenschappen'-denken voort uit een democratische staatsopvatting: 'die *niet* van de grondideeën der Fransche revolutie uitgaat en die de nationaliteit *niet* ziet als de som der individuen, maar als eenheid van groepen, die met eigen levensovertuiging (...) een door allen aanvaarde nationale taak in hoogste samenwerking trachten te vervullen.'[13]

De ideeën die Van Poelje in de jaren dertig formuleerde over de betekenis van een 'gemeenschap der gemeenschappen' en – parallel daaraan – over het belang van het middels cultuurbeleid stimuleren van de nationale cultuur, waren niet

exceptioneel. Van degenen die in deze periode betrokken waren bij het Nederlandse cultuurbeleid, waren velen een vergelijkbaar gedachtegoed toegedaan. Desalniettemin kon men niet voorkomen dat er in de jaren dertig door de rijksoverheid op dit beleidsgebied sterk werd bezuinigd. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland zouden de budgetten voor cultuurbeleid daarentegen weer groeien. Degenen die toen op cultureel gebied werkzaam waren, stonden opeens voor een lastig dilemma. Door als ambtenaar in de geest van de 'Aanwijzingen' van 1937 samen te werken met de bezettingsautoriteiten zou men de nationale cultuur kunnen beschermen, maar aan de andere kant bestond het gevaar – al dan niet stapsgewijs – tot collaboratie te geraken: een vorm van samenwerking waarmee vooral de politiek van de bezettingsautoriteiten was gediend.[14] Zeker voor buitenstaanders die niet direct bij het cultuurbeleid waren betrokken, konden de grenzen tussen collaboratie en samenwerking met het oogmerk de nationale belangen te dienen uiterst vaag zijn.

De ambtelijke activiteiten van J.K. van der Haagen, die P. Visser in 1939 opvolgde als chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen, worden bij uitstek door dit dilemma gekenmerkt.[15] Zo is naar aanleiding van Van der Haagens overlijden in 1966 door E.H. ter Kuile met betrekking tot diens handelen in de bezettingstijd op neutrale toon in herinnering gebracht dat hij er in was geslaagd zijn zijn afdeling 'door de bittere en moeilijke oorlogsjaren' te koersen. Hiertoe was hij volgens ter Kuile 'eindeloos in de weer' geweest met 'overleggen, regelen en organiseren'.[16] Daar staat tegenover dat Van der Haagen in 1943 door een naaste collega was beticht van 'een bepaalde gezindheid'.[17] En andere collega zei in 1945 zelfs dat hij 'in veler ogen' te veel had 'gecollaboreerd'.[18] De nationaal-socialistische prehistoricus Bursch omschreef hem daarentegen in 1942 nog als iemand die de 'nieuwe geest' tot het uiterste tegenwerkte.[19] Van der Haagen lijkt zich in deze periode niet al te druk te hebben gemaakt over de zo uiteenlopende beeldvorming over zijn opsteling.[20] Zo blijkt tenminste uit zijn rapport van 17 april 1945 over de afdeling Kunsten en Wetenschappen in de bezettingsjaren, getiteld *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren.* In dit rapport, waarin hij op zelfverzekerde toon verslag deed van zijn tussen 1940 en 1945 gevoerde cultuurbeleid, gaf hij zich niet meer dan incidenteel rekenschap van het spanningsveld waarin hij als cultuurambtenaar in de bezettingsjaren terecht was gekomen.[21]

Van der Haagens rapport was in de eerste plaats een aanklacht tegen wat hij beschreef als de 'groote onverschilligheid van de overheid op cultureel gebied' tijdens het interbellum. Deze onverschilligheid was met name naar voren gekomen in de vele bezuinigingsmaatregelen van de jaren dertig. Zo waren in 1932 de aankoopbudgetten van de Nederlandse Rijksmusea vrijwel geheel geschrapt, om pas in 1942 hersteld te worden.[22] Het gebrek aan betrokkenheid bleek volgens Van der Haagen tevens uit de onvoldoende voorbereiding van de Nederlandse musea op oorlogsomstandigheden. Veel kunstbeschermingsmaatregelen die reeds in 1938 waren voorgesteld door J. Kalf, de directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, waren niet op tijd uitgevoerd. Van der Haagen meende dat hiervoor

vooral het ministerie van Financiën verantwoordelijk was. Dit ministerie had bijvoorbeeld in 1938 geweigerd gelden beschikbaar te stellen voor de bouw van een bunker bij het Amsterdamse Rijksmuseum. Dit had tot gevolg gehad dat in mei 1940, tijdens de Duitse inval, veel geïmproviseerd moest worden. *De Nachtwacht*, door Van der Haagen het 'nationaal symbool' genoemd, moest bijvoorbeeld worden opgerold. Het schilderij zou anders niet hebben gepast in de bunker die de Gemeente Amsterdam had laten bouwen in de duinen van Castricum.[23]

Naar Van der Haagens mening was pas in de bezettingstijd het inzicht gemeengoed geworden dat 'Nederland' met eerbied met de overblijfselen van zijn geschiedenis diende om te gaan. Hij wees er hierbij met nadruk op dat dit besef zich ook bij de aanhangers van de 'Nieuwe Orde' had gemanifesteerd. Deze constellatie had gemaakt dat hij op cultureel gebied veel had kunnen bereiken. Van der Haagen vond daarom een vergelijking tussen 1945 en 1813 zeer op zijn plaats. Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 had koning Willem I gedurende een korte periode op cultureel gebied veel initiatieven genomen, die vaak voortbouwden op die van Lodewijk Napoleon. Veel van deze initiatieven waren vervolgens in 1830 weer teruggedraaid. Van der Haagen sprak bijgevolg de hoop uit dat het nieuwe historische besef zijn '1830' niet zou vinden.[24] Ter voorkoming hiervan deed hij een oproep aan de overheid van het 'Herrezen Nederland':

> Nu een nieuw Nederland geboren staat te worden is het m.i. een eerste plicht der Regeering te doen blijken, dat het behoeden en stimuleren van ons cultureel leven, op den grondslag van de voor ons volk onontbeerlijke geestelijke vrijheid, naar haar oordeel mede een belangrijk onderdeel van de Staatstaak vormt.[25]

Nationalisme in Nederland

Terwijl Van Poelje in de jaren dertig bepleitte dat cultuurbeleid een breed terrein zou beslaan en bewust om zijn sociale implicaties gevoerd zou worden, was het beleid dat vanaf 1875 door de afdeling Kunsten en Wetenschappen was ontwikkeld, aanvankelijk primair gericht geweest op de 'hogere' cultuuruitingen. Het cultuurbeleid van de eerste chef van deze afdeling, Victor de Stuers, kwam voort uit een interpretatie van de Nederlandse geschiedenis, die was toegespitst op de culturele bloei van de Noord-Nederlandse Gouden Eeuw. Dit betekende echter niet dat andere aspecten of periodes van de geschiedenis geheel werden uitgesloten. De gerichtheid op 'hogere' cultuuruitingen liet bovendien toch wel enige ruimte voor sociale motivatie van het cultuurbeleid. De Stuers had in 1873 gesteld dat de verbreiding van de kennis van de Nederlandse geschiedenis een 'staatsbelang' was en daaraan toegevoegd: 'Want evenzeer als – zoo niet meer dan – taal, godsdienst of zeden, schept geschiedenis den band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt.'[26] De opvattingen en activiteiten van De Stuers zijn exemplarisch voor het

negentiende-eeuwse Nederlandse nationalisme. J.Th.M. Bank heeft deze vorm van nationalisme in 1990 aangeduid als 'cultureel nationalisme'.[27] Ook N.C.F. van Sas heeft aandacht besteed aan het Nederlandse nationalisme. Hij liet in 1992 zien dat dit in de negentiende eeuw niet statisch is geweest. De schilders, dichters en componisten uit de Gouden Eeuw hadden aanvankelijk nog in de schaduw gestaan van politici en militairen. Pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw traden de culturele 'helden' op de voorgrond, waarbij de Hollandse schilders, en dan met name Rembrandt, vooraan stonden.[28]

Van Sas heeft ook gewezen op de gebeurtenissen die rond de eeuwwisseling aanleiding hebben gegeven tot het heftig en openlijk belijden van nationalisme. Het betrof de Lombok-expeditie van 1894-95, de kroning van de jonge Wilhelmina in 1898 en de Tweede Boerenoorlog van 1899-1902.[29] Vooral de toen ontstane solidariteit met de Zuid-Afrikaanse Boeren lijkt het Nederlandse culturele nationalisme ingrijpend te hebben beïnvloed. Velen in Nederland identificeerden zich met de Boeren: zij werden rond de eeuwwisseling vaak gezien als een nauw verwante plattelandsbevolking, die, in kleine gemeenschappen levend, oude Nederlands-nationale waarden goed had weten te bewaren. De taalkundige H. Kern kon zo in 1904 de vrijheidsstrijd van de Boeren tegen de Britten op een lijn plaatsen met die van de Bataven tegen de Romeinen:

> Men kan het verloop van den opstand onder Civilis bij Tacitus niet lezen zonder herinnerd te worden aan den voorvallen in den oorlog der Zuid-Afrikaansche Republieken tegen Engeland.(...)Wanneer wij lezen dat de Bataaf Briganticus, de neef van Civilis, bij den opstand zijner landgenooten de zijde der Romeinen koos, denken wij onwillekeurig aan de rol van Pieter de Wet, den broeder van den grooten patriot.[30]

De verbondenheid met de Boeren werd in Nederland vooral linguïstisch en etnisch gefundeerd. In deze context kreeg overtuiging dat de Nederlanders een linguïstisch-etnische eenheid vormden, die hen niet alleen bond met de Boeren maar ook met de Vlamingen, makkelijk voet aan de grond.[31] Op basis van deze overtuiging ontplooide het in 1895 opgerichte Algemeen Nederlandsch Verbond diverse activiteiten om de banden tussen Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika aan te halen.[32] Vanaf 1900 nam vooral onder studenten de belangstelling voor Vlaanderen en Zuid-Afrika sterk toe. Zo werden er bijvoorbeeld in 1904 in Leiden vakantieleergangen georganiseerd voor Vlaamse en Zuid-Afrikaanse studenten. Vervolgens werd in 1910 het Algemeen Nederlandsch Studentenverbond opgericht. Deze organisatie bevorderde de toenadering tussen Nederlandse, Vlaamse en Zuid-Afrikaanse studenten door het organiseren van studentencongressen, afwisselend in Nederland en Vlaanderen.[33]

Bij analyses van het Nederlandse nationalisme van de eerste helft van de twintigste eeuw wordt door historici vaak gewezen op het belang dat aan de volkscultuur werd gehecht: benadrukt wordt dat de volkscultuur werd ervaren als typerend

voor 'lokale en regionale eigenheid' en dat zij het slechts bij uitzondering bracht tot nationaal symbool.[34] Het Nederlandsch Openluchtmuseum, dat in 1912 was gesticht en in 1918 geopend, geldt als het voorbeeld bij uitstek van de manier waarop 'regionale cultuurverschijnselen' konden worden gepresenteerd als 'nationale *volks*cultuur'. Met de indeling van dit museum werd namelijk gepoogd een bijdrage te leveren aan de versterking van de nationale eenheid. De volkscultuur was er geordend naar provincie, waardoor zij een plaats kreeg binnen de grenzen van de historisch gegroeide Nederlandse staat en een alternatief toonde voor de recente sociale en politiek-religieuze tegenstellingen.[35]

Aan de verhouding tussen de 'hogere' cultuuruitingen en de volkscultuur wordt door historici minder aandacht besteed, en hetzelfde geldt voor de er mee samenhangende etnische dimensie van het Nederlandse nationalisme. Om hierover meer kennis te verwerven is het zinvol stil te staan bij het gebruik van het begrip 'volksaard'. Gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw werd dit begrip op velerlei manier ingezet. Uit de theorieën van vooraanstaande Nederlandse wetenschappers blijkt dat zowel in de 'hogere' cultuur als in de volkscultuur en de inheemse archeologische vondsten een 'volksaard' werd herkend. In deze context kon de 'hogere' cultuur ook worden beschouwd als een afgeleide van de volkscultuur of van de cultuur uit een nog verder verleden. Er waren echter ook andere manieren waarop cultuur en volk met elkaar in verband werden gebracht. Zo sloot de kunsthistoricus F. Schmidt-Degener (1881-1941) zijn studie *Rembrandt. Een beschrijving van zijn leven en werk* van 1906 af de een veelzeggende opmerking:

> Evenals Shakespeare Engeland en Velázques Spanje beduidt, zoo is Rembrandt Holland; in Rembrandt zal Holland steeds zich zelf herkennen en wat er van zijn werk zich in Holland bevindt, is als een palladium voor ons volksbestaan.[36]

De aanwezigheid van de schilderijen van Rembrandt op Nederlands grondgebied presenteerde hij aldus als een garantie voor het voortbestaan van het Nederlandse volk, omdat zij een essentie van de Nederlandse cultuur vertegenwoordigen. Later zou hij daarom, nadat hij in 1921 directeur was geworden van het Rijksmuseum in Amsterdam, voor dit museum zes schilderijen van Rembrandt verwerven.[37] In de visie van Schmidt-Degener, gevormd door de beweging van Tachtig, openbaarde het individuele karakter van de schilder zich via een kunstwerk aan de beschouwer: dit impliceerde dat het karakter van de schilder zeer bepalend werd geacht voor zijn kunstenaarschap. Bij de aankoop van werk van Hollandse schilders waren dan ook karakterologische overwegingen van doorslaggevende betekenis. Stillevens konden zijn belangstelling niet wekken, en evenmin de werken van schilders die geïnspireerd werden door het klassicisme. Als museumdirecteur toonde Schmidt-Degener zich vooral een elitair kunstminnaar, die weinig betrokken was bij het 'volksbestaan'. Zo was hij tegen rondleidingen en tegen museumbezoek door schoolklassen: zijns inziens moest men alleen zijn om van een kunstwerk te kunnen 'genieten'.[38]

Terwijl Schmidt-Degener als kunsthistoricus de meeste betekenis hechtte aan het individuele kunstenaarskarakter, benadrukte Jos. Schrijnen (1869-1938) als volkskundige meer de waarde van de collectieve volksaard. Schrijnen definieerde in 1913 de volkskunde als 'de systematische, rationeele navorsching van den ondergrond der kultuur'.[39] Hij merkte daarbij op: 'Wat wij doorgaans "kultuur" noemen wortelt voor een groot deel in de moederaarde der volkskultuur, van die beschaving, die zoo innig met den volksaard verbonden is.'[40] Terreinen waarop het volkskundig onderzoek zich volgens Schrijnen zou kunnen richten waren recht, religie, wetenschap, kunst, taal en economie.[41] Dit betekende dat de volkskunde niet alleen de onderste maatschappelijke laag, het 'plebs', als objectgebied had. De volksaard manifesteerde zich, zo vervolgde Schrijnen, in alle maatschappelijke lagen: 'Zeer zeker, het volkskarakter komt veel meer tot uitdrukking in de lagere, dan in de hoogere standen, maar het "volkstümliche" leeft en werkt toch óok in de hoogere lagen der maatschappij.'[42] Voor Schrijnen had de volkskunde een belangrijke sociale betekenis. Het vak kon de 'hooger beschaafde' weer laten voelen dat ook hij deel uitmaakte van het volk. Met kennis van de volkscultuur kon de kloof tussen volk en 'hooger beschaafden' worden overbrugd en een 'verzoening der standen' worden bewerkstelligd.[43]

Niet alleen de schilderkunst en de volkscultuur maar ook de inheemse archeologische vondsten kregen een extra betekenis wanneer zij in verband werden gebracht met de volksaard. Dit was vooral mogelijk sinds de volksaard werd gerelateerd aan het inzicht dat de etnische kern van het Nederlandse volk was ontstaan in een zeer ver verleden. Terwijl de oorsprong van het Nederlands volk vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw nog vaak werd gesitueerd in de volksverhuizingstijd, zou het in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw steeds gebruikelijker worden hierbij ook te denken aan het Neolithicum. Op basis van dit inzicht kon Byvanck in 1941 over de neolithische klokbekers betogen dat elk exemplaar een kunstwerk was, waarin de 'artistieke begaafdheid' van het Nederlandse volk naar voren kwam.[44] Het typisch Nederlandse individuele kunstenaarsschap was zijns inziens dus reeds te herkennen in het aardewerk uit de jonge steentijd. Op het omslag van zijn in 1941 verschenen studie *De voorgeschiedenis van Nederland* stond dan ook een foto van een Veluwse klokbeker: voor Byvanck hét symbool van de onveranderlijke Nederlandse volksaard.[45]

Volksnationalisme: nationalisme met een etnische dimensie

Zodra als 'nationaal' ervaren cultuuruitingen op enigerlei wijze in verband werden gebracht met etniciteit, kan worden gesproken van volksnationalisme. Het volksnationalisme dat in de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond, was vooral een verdieping van het negentiende-eeuwse Nederlandse culturele nationalisme. De essentie van de nationale cultuur werd namelijk niet meer alleen herkend in de kunst uit de Gouden Eeuw, maar ook in de 'aard' van het Nederlandse volk, die werd geacht er de voedingsbodem van te zijn geweest.[46] De koppeling van

cultuur aan etniciteit hoefde niet automatisch te leiden tot volksnationalisme. Wanneer het etnische verklaren van cultuurverschillen werd toegepast op regionale of supranationale culturele eenheden, kon deze koppeling evengoed een gedachtegoed onderbouwen dat de grenzen of de betekenis van de Nederlandse staat ter discussie stelde. Vanaf het einde van de jaren twintig kwam dergelijke gedachtegoed herhaaldelijk aan de oppervlakte. H.W. von der Dunk heeft in 1984 gewezen op de opkomst van het engagement met de eigen regio of met het Groot-Nederlandse ideaal, dat hij respectievelijk omschreef als 'volksregionalistische sentimenten' en het 'expansionistisch-volkse nationalisme'.[47] Daarnaast – aan het eind van de jaren dertig en in de bezettingsjaren – bestond er echter ook een streven naar integratie van Nederland in een Groot-Germaanse eenheid. De verkondigers van dit ideaal spraken van een 'volksch besef', waarmee een in de volkscultuur gefundeerde Germaanse rasverbondenheid werd aangeduid.[48]

Het 'volk' als museaal en wetenschappelijk object

De Nederlandse musea beschouwend als de plaats waar het dominante beeld van het nationale verleden wordt getoond, kan worden geconcludeerd dat er zich gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw een fundamentele verschuiving heeft voorgedaan in het denken over het nationale verleden.[49] In deze periode vatte namelijk het besef post dat het Nederlandse volk een belangrijk uitgangspunt diende te zijn bij museaal beleid. Het was in deze context dat in 1907 de Nederlandse afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden werd geopend, en in 1912 het Nederlandsch Openluchtmuseum werd opgericht. In dit nieuwe museale verband kregen de inheemse archeologische vondsten en de volkscultuur, evenals eerder de schilderkunst uit de Gouden Eeuw, de betekenis van 'palladium voor ons volksbestaan'.

Aan de overtuiging dat er een zekere samenhang bestond tussen 'hogere' cultuuruitingen, volkscultuur, inheemse archeologische vondsten, 'volksaard' en etniciteit, werd in de eerste helft van de twintigste eeuw op allerlei wijzen uiting gegeven. Dat blijkt vooral uit de ontwikkelingen bij sociale en culturele wetenschappen: fysische antropologie, volkskunde, etnologie, sociologie, geschiedenis en pre- en protohistorische archeologie. In deze vakgebieden speelden, met gebruik van veel onderlinge verwijzingen, onderzoeksresultaten met betrekking tot ontstaan en aard van volken een prominente rol. Er was bij de sociale en culturele wetenschappen zowel inhoudelijk als op institutioneel niveau sprake van toenadering. Zo verscheen bijvoorbeeld sinds 1925 het tijdschrift *Mensch en Maatschappij* met daarin artikelen over fysische antropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek, prehistorie, etnologie, sociografie, sociologie, criminologie, ethiek en rechtsfilosofie.[50] De ontwikkeling van genoemde vakgebieden overziend, komt ook naar voren dat de Nederlandse overheid in de jaren twintig en dertig bewust een bijdrage heeft geleverd aan het wetenschappelijk onderzoek naar het Neder-

landse 'volk'. Anders gezegd: het Nederlandse volk werd in de eerste helft van de twintigste eeuw, parallel aan de opkomst van het volksnationalisme, niet alleen object van museaal, maar ook van wetenschappelijk overheidsbeleid.

Een 'Nederlandsch ethnografisch museum'

Aan het begin van de twintigste eeuw was de filoloog J.H. Gallée (1847-1907) een belangrijke pleitbezorger voor een museum met het Nederlandse volk als uitgangspunt.[51] In 1903 en 1904 betoogde hij dat in Nederland aan 'onze eigen oudheid' minstens evenveel aandacht besteed zou moeten worden als aan die van Griekenland. Hij riep vervolgens op een museum op te richten waarin de 'ontwikkelingsgeschiedenis van het volk van Nederland' centraal stond. Gedurende zijn eigen omgang met buitenlandse – vooral Duitse – geleerden was hem duidelijk geworden dat de Nederlanders gepreoccupeerd waren met hun nationale kunst. Hem was namelijk vaak de vraag gesteld: '"Waar is het Nederlandsch Ethnografisch Museum? ich meine Ihr National Museum, – neen, niet het Rijksmuseum; uwe kunst ken ik wel".'[52] Gallée had dan moeten uitleggen waarom een dergelijk museum in Nederland niet bestond. In het etnografisch museum dat hij bepleitte, zou onder meer plaats moeten zijn voor afdelingen met historische voorwerpen, volkscultuur en archeologische vondsten. Als voorbeeld noemde hij onder andere de collecties van het Germanische Museum in Neurenberg en het museum in St. Germain-en-Laye bij Parijs.[53]

Gallée was als wetenschapper geïntrigeerd geraakt door de vestigingsplaatsen van de verschillende volksstammen die Nederland in de protohistorie hadden bewoond, wetende dat de klassieke auteurs hierover slechts vage aanwijzingen gaven.[54] Hij beschouwde de verschillen in 'zeden en gewoonten' in Nederland als een belangrijke aanvullende bron. Gallée had daarom veel door Nederland gereisd en daarbij veel gegevens verzameld. Aan de basis van dit verzamelen stond de idee dat 'uit de verscheidenheid der zeden en gewoonten van onzen tijd (...) afgeleid [kan] worden, welke verscheidenheid van volksstammen hier eens woonden en wat bij benadering de grenzen waren, waarbinnen zij zich gevestigd hadden'.[55] Gallée verzamelde vooral gegevens over taal en folklore, maar ook over antropologie en archeologie. Hij was van mening dat taal- en stamgrens oorspronkelijk gelijk waren geweest, maar erkende dat dit in het heden niet meer het geval hoefde te zijn. Aanvankelijk was hij ervan uitgegaan dat kledij een zeer geschikt criterium was voor het vaststellen van het oorspronkelijk stamonderscheid, later was hij de bouwwijze en indeling van boerderijen als het meest betrouwbare richtsnoer gaan beschouwen.[56]

Bij zijn pleiten voor een 'Nederlandsch Ethnografisch Museum' wees Gallée er op enigszins verongelijkte toon op dat in de Nederlandse koloniale verzamelingen veel aandacht werd besteed aan de huisbouw in Nederlands-Indië, terwijl de kennis van het *Nederlandse* boerenhuis gering was.[57] Ook stak het hem dat scherven uit Argos wel zorgvuldig werden verzameld, in tegenstelling tot die uit 'eigen bodem'.

Deze werden vaak zomaar weggegooid.[58] Hij noemde het 'ergerlijk' dat Smetius' beroemde collectie archeologische vondsten uit Nijmegen in 1710 was verkocht aan de Keurvorst van de Pfalz en nu in München bewonderd kon worden.[59] Ook constateerde hij dat er in Nederland geen nauwkeurige afbeeldingen van hunebedden en grafheuvels bestonden.[60] Na de opmerking gemaakt te hebben dat 'voorwerpen en kaarten' sneller 'leeren' dan 'dikke boeken', vervolgde hij:

> Voor de juiste kennis van Rome of Athene stelt men op onze gymnasia platen, plattegronden, afbeeldingen van de meesterwerken der oudheid ten toon. (...) Ik juich het van harte toe (...) Maar ook in onze eigen oudheid is veel te leeren. Om ons eigen volk te verstaan moet men zijn verleden kennen – niet alleen zijn histoire-bataille, oneindig veel meer.[61]

Gallée merkte hierbij op dat De Stuers zich destijds vooral op de kunst had geconcentreerd, met als gevolg dat de 'volksgeschiedenis' het kind van de rekening was geworden.[62] Het niet bestaan van een 'Nederlandsch Ethnografisch Museum' was volgens hem een belangrijke lacune in het Nederlandse museumwezen, ook omdat de voorwerpen uit dit museum de hedendaagse industrie tot voorbeeld hadden kunnen dienen.[63]

Gallée's opmerking dat het archeologisch onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie werd veronachtzaamd, zeker in vergelijking met de aandacht die het oude Griekenland kreeg, was enigszins overdreven. In 1873 was bijvoorbeeld voor De Stuers de bescherming van hunebedden juist een van de weinige redenen tot tevredenheid geweest. In zijn brochure *Holland op zijn smalst* had hij geconstateerd: 'Zoo kan het noodig zijn dat de Staat door aankoop verhindere, dat sommige zaken vernield of uit het land verwijderd worden; ik wijs op de hunnebedden, (...) die zeer terecht door de regeering aangekocht zijn.'[64] De actievere rol die de overheid na 1875 was gaan spelen op het gebied van 'kunsten en wetenschappen', had bovendien op den duur ook consequenties gehad voor de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie, met name voor het Rijksmuseum van Oudheden. In 1887 had de minister van Binnenlandse Zaken een circulaire verstuurd aan de commissarissen van de Koning, waarin hen werd verzocht aan de burgemeesters kenbaar te maken dat zij archeologische vondsten voortaan dienden te melden bij het Rijksmuseum van Oudheden. Het versturen van deze circulaire volgde op de invoering van de Markenwet in 1886. Deze wet had het mogelijk gemaakt de 'woeste gronden' in gemeenschappelijk bezit te ontginnen. Hierbij waren veel archeologische voorwerpen te voorschijn gekomen.[65] Als gevolg van deze circulaire verkreeg het Leidse Rijksmuseum van Oudheden de status van archeologisch centrum van het Koninkrijk der Nederlanden. Het museum, dat al sinds de oprichting in 1818 de archeologische collecties van het rijk had beheerd, werd nu ook officieel het centrale meld- en verzamelpunt voor archeologische vondsten uit Nederland.[66] Holwerda kon het daardoor nog in 1923 het 'centraalmuseum voor ons land' noemen.[67]

De Nederlandse pre- en protohistorische archeologie zou daarenboven, slechts enige jaren na Gallée's constatering dat het archeologisch onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie werd veronachtzaamd, het object worden van koninklijke belangstelling. In 1906 nodigde koninging Wilhelmina Holwerda uit tot het verrichten van opgravingen bij Hoog Soeren.[68] Holwerda's archeologisch onderzoek werd door de koningin en prins Hendrik met aandacht gevolgd. In 1907 werd hun bezoek aan de opgraving zelfs fotografisch vastgelegd. De nationale betekenis van Holwerda's archeologische werkzaamheden bleek op dat moment niet alleen uit de koninklijke interesse, maar ook uit de bij de opgraving wapperende Nederlandse vlag, bevestigd op de top van de opgravingstent.[69]

De in 1907 in het Rijksmuseum van Oudheden geopende Nederlandse afdeling maakte duidelijk dat de wijze waarop Gallée de Klassieke Oudheid en de Nederlandse pre- en protohistorie tegenover elkaar had geplaatst, niet algemeen aanvaard was. Terwijl de tentoongestelde voorwerpen in eerste instantie betrekking hadden op de Nederlandse pre- en protohistorie, werd namelijk tegelijkertijd juist de band met de Klassieke Oudheid benadrukt. De presentatie was een afspiegeling van Holwerda's eerste beschrijvingen van de Nederlandse pre- en protohistorie. Hij had daarin bewust toenadering gezocht tot de methoden van de klassieke archeologie, alsook tot de resultaten ervan: de pre- en protohistorische vondsten bracht hij in verband met respectievelijk de vroeg-Griekse en de vroeg-Italiaanse culturen.[70] Op de samenhang tussen de culturen uit de pre- en protohistorie en de recente volkscultuur wees hij daarentegen bijna nooit. Zijn constatering dat er een overeenkomst bestond tussen de bij het Uddelermeer opgegraven neolithische hutten en de recente hutten van Veluwse houtschillers, was voor hem zeer uitzonderlijk.[71]

Dat de Nederlandse pre- en protohistorische vondsten in het Rijksmuseum van Oudheden werden geëxposeerd, zonder dat volkscultuur daarbij een rol van betekenis speelde, zou rond 1920 ter discussie worden gesteld. Ook werd in deze periode het verband tussen Nederlandse pre- en protohistorische vondsten en die uit de Klassieke Oudheid steeds minder als vanzelfsprekend beschouwd.

Het Nederlandse 'volk' in museale context: de museumrapporten van 1918 en 1921

Rond 1920 is door een groep vooraanstaande historici en kunsthistorici en andere geesteswetenschappers actief gepoogd om binnen één museale context de samenhang tussen inheemse archeologische vondsten, volkscultuur en historie naar voren te laten komen. De kunstgeschiedenis werd daarbij afgescheiden als een aparte museale categorie. Dit blijkt uit de twee rapporten over de Nederlandse musea die verschenen in 1918 en 1921 en die waren opgesteld door respectievelijk de Nederlandsche Oudheidkundige Bond en de Rijkscommissie van Advies inzake de Reorganisatie van het Museumwezen hier te Lande.[72] In het rapport van 1918 werd onder meer voorgesteld een 'Historisch Museum' op te richten. De basis

van dit museum zou moeten bestaan uit de afdeling 'Nederlandsche praehistorie' van het Rijksmuseum van Oudheden, terwijl andere musea gedeeltes van hun volkskundige en historische collectie zouden moeten afstaan.[73] In het rapport van 1921 werd eveneens voorgesteld een 'Historisch Museum' op te richten, nu echter zonder dat daarvoor de reeds bestaande museumstructuur zou moeten worden gewijzigd. Er werd gesproken van een museum dat uit drie afdelingen zou moeten bestaan: een afdeling met pre- en protohistorische voorwerpen, samenhangende met de Leidse archeologische collecties, een afdeling voor volkskunde, te vestigen bij het Openluchtmuseum in Arnhem en een afdeling voor politieke, beschavings- en zedengeschiedenis, te vestigen in het Rijksmuseum te Amsterdam. Ten einde tot een samenhang tussen de drie afdelingen te komen, werd een gezamenlijke directie wenselijk geacht.[74]

Het laatste rapport was ondertekend door M.I. Duparc, de chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en door het merendeel van de Nederlandse museumdirecteuren.[75] De ondertekenaars, onder wie Holwerda, hoopten dat er aldus een museum zou ontstaan dat een overzicht kon geven van 'de geschiedenis van ons land en volk in de ruimste zin des woord'. Ook verwachtten zij dat het museum een bijdrage zou kunnen leveren aan de door de 'Regeering beoogde cultureele (...) verheffing van ons geheele volk'.[76] Holwerda's opvatting over de samenhang tussen de Nederlandse pre- en protohistorie en de Klassieke Oudheid, als ook zijn conclusie dat er geen etnische band bestond tussen de huidige Nederlanders en de prehistorische bevolking van Nederland, hadden hun weerslag gevonden in het rapport van 1921. In dit rapport overheerste dan ook de idee dat de geschiedenis van Nederland aanving in de vroege Middeleeuwen. Over het in Leiden geplande museum voor 'voor- en vroeghistorische voorwerpen' werd betoogd dat dit:

> zooals de naam aanduidt, gewijd is aan de vroegste tijdperken onzer geschiedenis. Deze verzameling kan het verband met buiten ons land gevonden voor- en vroeghistorica en met de klassieke oudheid niet missen. Ook is dit verband nauwer dan dat met onze latere geschiedenis, waarvan de oudste bewaard gebleven herinneringen, met zeer weinige uitzonderingen, niet opklimmen tot den tijd vóór Karel den Groote.[77]

De afbakening en samenhang tussen de afdelingen pre- en protohistorie, volkscultuur en geschiedenis had wel aanleiding gegeven tot veel discussie tussen de commissieleden. Hierover werd in het rapport vermeld dat sommige van hen niet akkoord konden gaan met de scheiding tussen de pre- en protohistorische voorwerpen en die uit historische tijden:

> Tegenover de tegenwerping van hen, die op de gaping, die zoowel hier te lande als bijna overal elders tusschen de beide tijdperken bestaat en op hun geheel verschillende karakter wezen, meenden zij, dat dit geen beletsel mocht wezen

voor het streven, om de continuïteit der geschiedenis op een en dezelfde plaats aan te toonen.[78]

Andere leden voelden veel voor een samenvoeging tussen de Leidse en Arnhemse afdeling. Zij beschouwden de prehistorie namelijk in de eerste plaats als 'een voorlooper' van het plattelandsleven.[79]

In de loop van de jaren twintig en dertig zouden de ideeën over het begin van de Nederlandse geschiedenis zich echter sterk wijzigen: de prehistorische bewoners van Nederland werden nu gezien als de directe voorouders van het Nederlandse volk. Op basis van dit inzicht werd in 1941 door secretaris-generaal J. van Dam, op instigatie van de afdeling Kunsten en Wetenschappen, de opbouw van het Rijksmuseum van Oudheden ter discussie gesteld. Hij stelde voor de institutionele band op te heffen tussen enerzijds de afdeling 'Nederlandsche praehistorie' en anderzijds de klassiek archeologische en Egyptische afdelingen. Onder verwijzing naar het museumrapport van 1921 werd betoogd dat er dan in Amsterdam een nieuw museum voor Klassieke en Egyptische Oudheid opgericht zou kunnen worden, terwijl er vervolgens in Leiden, als het ware vanzelf, een 'Museum voor Voorgeschiedenis en Vroege Geschiedenis' zou achterblijven.[80] De Rijkscommissie van advies inzake de Musea, die in 1941 om advies werd gevraagd, was echter niet ingenomen met het voorstel. De leden van deze commissie erkenden dat de 'praehistorie en de cultuur van eigen bodem en eigen volk' zich 'op het oogenblik' konden verheugen in grote belangstelling, maar wilden daar verder geen vergaande conclusies aan verbinden. Waarschijnlijk vooral met het oogmerk de status quo te behouden, herhaalden zij Holwerda's oude argument, dat de verschillende collecties van het Rijksmuseum van Oudheden 'één organisch geheel' vormden, en vervolgden: 'De samenhang van Egypte met het Nabije Oosten en de klassieke wereld behoeft hier uit den aard der zaak niet nader te worden betoogd. Echter ook de cultuur van Europa en ons eigen vaderland zijn daarvan onmogelijk te scheiden.'[81] Het plan van 1941 zou – evenals die van 1918 en 1921 – lang op de verschillende bureaus blijven liggen om uiteindelijk in vergetelheid te geraken.

Fysische antropologie en volkskunde

Dat de Nederlandse overheid het belang van wetenschappelijk onderzoek naar het Nederlandse volk erkende en dit onderzoek daarom ook stimuleerde blijkt uit de oprichting in 1925 van de Commissie voor het Physisch-Anthropologisch Onderzoek van de Nederlandsche Bevolking.[82] Deze commissie, die ressorteerde onder de de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en die onder leiding stond van L. Bolk, onderzocht de etnisch-raciale samenstelling van de bevolking van Nederland. Dit gebeurde door metingen van lengte en schedelindex, alsook door onderzoek naar bloedgroepen.[83]

De fysisch antropoloog Bolk heeft in Nederland een belangrijke rol gespeeld bij de promotie van fysisch-antropologisch onderzoek en bij de verbreiding van

de resultaten ervan. Reeds aan het begin van de twintigste eeuw had hij gegevens verzameld over de etnisch-raciale samenstelling van de bevolking van Nederland. Op basis van deze gegevens verscheen in 1908 het artikel 'De Bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling'. Vervolgens hield Bolk in 1924 een lezing getiteld 'De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking', waarin hij zijn eerdere resultaten nog eens samenvatte. Hij kwam daarbij tot de slotsom dat in elke landstreek van Nederland de bewoners een 'eigen anthropologisch cachet' hadden en dat er daarom geen 'Nederlandsch type' bestond.[84] Bolk was er, in aansluiting op de theorieën van de Amerikaanse fysisch antropoloog W.Z. Ripley, van overtuigd dat er in Nederland twee rassen voorkwamen: het 'Noordsche ras' en het 'Alpine ras'. Deze rassen verschilden zijns inziens zowel lichamelijk als geestelijk. De geestelijke verschillen tussen de twee rassen bleken volgens Bolk uit de loop van de vaderlandse geschiedenis, waaraan elk ras een eigen bijdrage had geleverd. De staatslieden De Witt, Fagel en Van Oldenbarneveldt beschouwde hij als representanten van het noordse ras en typeerde hij als 'mannen van het beleid'. De vlootvoogden De Ruyter, Tromp en Hein waren daarentegen representanten van het alpine ras en 'mannen van de daad'. De twee rassen die zich in de prehistorie in Nederland hadden gevestigd, waren volgens Bolk wel met elkaar vermengd geraakt, maar nooit geheel in elkaar opgegaan. Met de beide rassen hadden zich in de historische tijd bovendien nog twee volksstammen gemengd: de Saksen en Franken. De Saksen hadden volgens Bolk een grotere invloed uitgeoefend op de etnisch-raciale samenstelling van de Nederlanders dan de Franken.[85] Dat het in Nederland niet was gekomen tot een gelijkmatige menging van de twee rassen en de twee volksstammen was niet alleen zichtbaar wanneer men door Nederland reisde, maar had ook andere, geestelijke consequenties. Het had remmend gewerkt op 'de vorming van een volksziel, een nationaal bewustzijn, en een gevoel van saamhorigheid'.[86] Bolk kon dientengevolge bepaalde contemporaine sociale verschijnselen die hij typisch Nederlands achtte, verklaren door te wijzen op de etnisch-raciale heterogeniteit van de bevolking. Hij wees op een gebrek aan samenwerking, het meerpartijenstelsel en de neiging het 'groote gemeenschapsidee' over het hoofd te zien.[87]

Bolks onderzoeksresultaten hebben grote invloed uitgeoefend op de Nederlandse sociale en culturele wetenschappen, waaronder de volkskunde. Maar terwijl het fysisch-antropologisch onderzoek uiteindelijk vooral in het teken stond van de relatie tussen ras en cultuur, was voor volkskundigen het zoeken naar de essentie van de Nederlandse cultuur, het volkskarakter, het centrale thema. Ook het volkskundig onderzoek is door de Nederlandse overheid gestimuleerd. In 1926 werd namelijk door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen de Dialectencomissie opgericht met een daaronder ressorterend Centraal Bureau voor Nederlandsche en Friesche Dialecten.[88] Het hoofd van dit bureau, P.J. Meertens, had als taak een dialectatlas samen te stellen. In 1934 kreeg Meertens bovendien de opdracht materiaal te verzamelen voor een Volkskunde-atlas. In dat kader werd in hetzelfde jaar door de Koninklijke Nederlandse Akademie van

Wetenschappen een Volkskundecommissie opgericht, met een daaronder ressorterend Centraal Bureau voor Nederlandsche Volkskunde.[89]

In de jaren dertig werd door sommigen volkskundigen met tevredenheid vastgesteld dat de belangstelling voor de volkscultuur was toegenomen. Jos. Schrijnen constateerde in 1935 dat deze nieuwe interesse onder meer bleek uit het groeiend aantal volkskundige organisaties en tijdschriften. Hij verklaarde deze ontwikkeling door te wijzen op het Nederlandse nationalisme, dat zijns inziens vooral ná 1918 was opgebloeid.[90] Andere volkskundigen constateerden in de jaren dertig dat hun wetenschapsgebied minder overheidssteun kreeg dan het verdiende, zeker in vergelijking met het buitenland. Zonder de nationale betekenis van de volkskunde expliciet te noemen, spraken de volkskundigen J. de Vries en Meertens in 1939 de hoop uit dat 'ook hier ter lande, zooals sinds tal van jaren in het buitenland, met name de Skandinavische landen, het geval is, de wetenschappelijke studie van de volkskunde als een voorwerp van overheidszorg zal worden beschouwd'.[91] Tijdens de Duitse bezetting van Nederland zou aan de halfhartige financiële ondersteuning van het volkskundig onderzoek, mede onder invloed van de bezettingsautoriteiten, een einde komen. De vooraanstaande volkskundige De Vries zag in deze context kansen voor een overkoepelend 'Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur'. Over de oprichting van dit rijksinstituut werd tijdens de bezettingsjaren langdurig gesproken door wetenschappers, ambtenaren en Duitse autoriteiten; resultaten bleven echter uit.[92]

Dat voor volkskundigen het zoeken naar de essentie van de Nederlandse cultuur, het volkskarakter, het centrale thema was, blijkt bij uitstek uit het in 1938 onder redactie van Meertens en A. de Vries verschenen *De Nederlandse Volkskarakters*. In deze studie werd uitgebreid aandacht besteed aan het ontstaan van een volkskarakter en het probleem van het definiëren ervan. Th. van Schelven schetste in dit kader in zijn hoofdstuk 'De Nederlanders' de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur als een gecompliceerd proces waarop zowel ras, geografie als geschiedenis invloed hadden uitgeoefend:

> de volksziel, is iets dat zich ontwikkelt uit een speciale harmonie tusschen rasmenging en isolatie, tusschen geographie en historie, tusschen speciale cultuurvormen en algemeene civilisatie, tusschen traditie en oeconomische noodzaak, tusschen dialectmenging en officiëele taalvorming, tussen centralisatie en differentiatie, tussen primitiviteit en hoogere ontwikkeling.[93]

In *De Nederlandse Volkskarakters* komt naar voren dat de redactie van mening was dat de rassamenstelling van de bevolking wel invloed had uitgeoefend op de vorming van het volkskarakter, maar dat deze niet doorslaggevend was geweest. In aansluiting op Bolks conclusie dat het in Nederland niet was gekomen tot een gelijkmatige menging van rassen en volksstammen, werd bovendien het bestaan van meerdere regionale volkskarakters als een essentie van de Nederlandse cultuur

gepresenteerd. In het boek werden dan ook beschrijvingen opgenomen van de karakters van verschillende, meestal streekgebonden bevolkingsgroepen.[94]

Voor volkskundigen was het een zeer inspirerend inzicht dat er in sommige gebieden van Nederland een bevolkingscontinuïteit was van duizenden jaren. Het betekende immers dat in de hedendaagse volkscultuur, naast Frankische, Friese en Saksische invloeden, ook elementen aangetroffen zouden kunnen worden die ouder waren en die hun oorsprong zelfs diep in de prehistorie vonden. Als gevolg van de nieuwe archeologische gegevens nam de betekenis van de volkscultuur alleen maar toe. Van Schelven gaf in *De Nederlandse Volkskarakters* in zijn hoofdstuk 'De Nederlanders' dan ook een uitgebreid overzicht van de volken die Nederland tijdens de pre- en protohistorie hadden bewoond. Hij stelde daarbij dat de huidige Nederlander kon terugblikken op een verleden van 'de grijze oudheid af tot op heden in een ononderbroken reeks'. Vervolgens somde hij negen invasies op: van de 'oudste praehistorische stam in Nederland', te weten het 'volk der hunnebedden', tot de Merovingische Franken van de vijfde eeuw na Christus. In navolging van Holwerda vermeldde hij dat de hunebedbouwers uit Zuid-Europa afkomstig waren en dat het 'koepelgraven'-volk van oostelijke herkomst was. Sprekend van stenen werktuigen, vaatwerk en kennis van het vuur, wees hij erop dat de cultuur van de hunebedbouwers vergelijkbaar was met die van de 'Papoea's van heden'.[95] Van Schelven ging bovendien in op de raciale samenstelling van het Nederlandse volk, waarbij hij de theorieën van Bolk volgde. De Franken, Saksen en Friezen behoorden zijns inziens tot het 'noordsche ras' en hij concludeerde:

> De niet Germaansche kenmerken in ons volk moeten afkomstig zijn van de vroeger reeds aanwezige bevolking, die niet noordsch geweest moet zijn. (...) Wat donker en klein is, heeft deze kenmerken van alpine, vóór-Germaansche voorouders geerfd.[96]

In Van Schelvens hoofdstuk 'De Nederlanders' werden joden niet behandeld. Zij werden geacht een andere etnische samenstelling te hebben dan de Nederlanders. Zo blijkt uit het aparte hoofdstuk 'De Nederlandse Joden' van J. Leydesdorff. Daarin werd aangegeven dat ook de oorsprong van de joden terugging tot een ver verleden. Het eerste door Leydesdorff genoemde jaartal was 2250 voor Christus; Abraham, de eerste 'historische persoonlijkheid' uit de joodse geschiedenis, had zich toen in Sichem gevestigd. Leydesdorff sprak ook van de duizenden jaren durende zwerftocht van de joden. Hij maakte daarbij melding van de aanwezigheid van joden in het Romeinse Keulen in 312 en in Utrecht in 629. Ook de komst van Spaanse, Portugese en Duitse joden naar Nederland werd door hem behandeld.[97] De diverse herkomst van de Nederlandse joden maakte het volgens Leydesdorff moeilijk 'één volkskarakter aan te wijzen', wel hadden de reeds tientallen eeuwen durende vervolgingen op de verschillende karakters een 'bepaald stempel' gedrukt.[98]

Ook in de publicaties van de germanist en volkskundige J. de Vries werd erop gewezen dat in de hedendaagse volkscultuur elementen aangetroffen konden worden van prehistorische oorsprong. Terwijl hij opmerkte dat hij niet van zins was te in voorhistorische 'nevels' te verdwalen, zei De Vries bijvoorbeeld in 1941 toch niet uit te sluiten

> dat de mensen, die in den jongen steentijd in Drente woonden, nog wel iets anders en iets meer hebben nagelaten dan de geweldige monumenten der hunebedden; zij kunnen in de huidige Drentenaren nog steeds een levende werkelijkheid zijn en het is dus lang niet ondenkbaar, dat ook in de geestelijke kultuur van het heden verschillende elementen aanwezig zijn, die uit dit verre verleden stammen.[99]

Aangezien De Vries' interesse primair uitging naar de oude, tot ver in de prehistorie teruggaande invloeden op de volkscultuur, speelden de protohistorische Franken, Friezen en Saksen in zijn werk een ondergeschikte rol.[100] Hij zei de zogenaamde Friese, Frankische en Saksisch gebieden in Nederland vooral te beschouwen als politieke aggregaties en vervolgde:

> Een indeling in drie stammen: Friezen, Franken en Saksen, beantwoordt geenszins aan de werkelijke verhoudingen, daar oudere volkselementen zich daarnaast hebben gehandhaafd en in de samenstelling van ons volk zelfs den doorslag blijken te geven.[101]

De Vries kende met betrekking tot de vorming van het Nederlandse volk vooral betekenis toe aan het noordse en alpine ras. Hij vermeldde in dit kader dat het hunebeddenvolk tot het noordse ras en de makers van de bandceramiek tot het alpine ras moesten worden gerekend. Nederland zou vervolgens vanaf de zevende eeuw voor Christus zijn gegermaniseerd: binnenvallende Germanen hadden toen eenheid in taal en zeden gebracht. De Vries vergeleek de cultuur van de bouwers van de hunebedden niet – zoals Van Schelven – met die van de Papoea's; hij wees er integendeel juist op dat het beeld van Germanen als 'naakte wilden' een 'waanvoorstelling' was, die helaas nog steeds via schoolboekjes werd verbreid.[102]

De Vries was van mening dat ieder volk over een 'eigen geestelijke structuur' beschikte; het doel van de volkskunde definieerde hij als het doorgronden van deze structuur. Hij distantieerde zich daarmee van de volkskundigen die zich, zijns inziens, alleen toelegden op het verzamelen van materiaal, 'als een veredelde vorm van postzegelverzamelen'. Volgens De Vries meenden zij in de volkstradities 'relicten van langvervlogen cultuurperioden' aan te kunnen treffen. De Vries erkende dat het tot de mogelijkheden behoorde in de volkscultuur verschillende culturele invloeden uit een al dan niet ver verleden te onderscheiden, maar het hoofddoel van de volkskunde was naar zijn mening de kennis van het 'constante' in de volkscultuur, dat onafhankelijk was van de 'steeds wisselende stroom' van

culturele invloeden. Met deze kennis ontstond er zijns inziens namelijk zicht op 'het wezen van het volk zelf, (...) dat zijn stempel drukt op alles wat het voortbrengt'.[103] Anders gezegd: De Vries zocht niet naar oude culturele elementen in een in wezen statische volkscultuur, maar naar de onveranderlijke kern in de dynamische omgang van het volk met cultuur. Volkscultuur definieerde De Vries dan ook als 'de som der door de volksgemeenschap aanvaarde voortbrengselen van een aantal scheppende individuen'.[104]

Op basis van zijn kennis van de volkscultuur en de daar achterliggende 'geestelijke structuur' van het Nederlandse volk meende De Vries normatieve, cultuurkritische uitspraken te kunnen onderbouwen. Daarbij maakte hij veelvuldig gebruik van het onderscheid tussen 'volkseigen' en volksvreemd'. Zo zei hij bijvoorbeeld het werk van Rembrandt – vaak genoemd als het hoogtepunt van de Nederlandse beschaving – te beschouwden als een onzuivere uitdrukking van de 'geestelijke structuur' van het Nederlandse volk. Rembrandt had zich te veel gericht op de bovenklasse en een internationaal publiek.[105] Onder het volk verstond De Vries daarenboven niet de gehele Nederlandse bevolking, maar alleen dat deel waarbij de 'geestelijke structuur' het best bewaard was gebleven. Dit was zeker niet het geval bij de 'bovenklasse', die zelfs geen interesse voor de volkscultuur kon opbrengen; volgens De Vries ging haar belangstelling vooral uit naar 'Hellas en Rome'.[106]

Gestimuleerd door dergelijke inzichten is De Vries uiteindelijk ook politiek actief geworden. Als aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte werd hij in juli 1940 voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond, een nationalistische organisatie die de banden van Nederland met Vlaanderen en Zuid-Afrika wilde aanhalen.[107] In de loop van de bezettingsjaren zocht hij steeds meer toenadering tot de Duitse autoriteiten. Nadat hij in 1942 was afgetreden als voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond werd hij in 1943 begunstigend lid van de SS.[108] Ondanks deze politieke activiteiten werd De Vries ook nog ná 1945 beschouwd als een gerenommeerd geleerde.[109] Zijn politieke keuzes tijdens de bezetting hebben van hem een bekend collaborateur gemaakt, maar zijn opvattingen als volkskundige, zoals die over tegenstelling tussen 'volkseigen' en 'volksvreemd' of over de prehistorische oorsprong van de volkscultuur, werden in dit kader nauwelijks ter discussie gesteld.[110]

In de eerste helft van de twintigste eeuw heeft in het werk van Nederlandse volkskundigen een etnisch-raciaal gefundeerde tegenstelling tussen 'volkseigen' en 'volksvreemde' cultuur een belangrijke rol gespeeld. Dat aan deze tegenstelling in nationaal-socialistische propaganda een bijzondere betekenis werd gehecht, en evenzo in antisemitische geschriften, deed hieraan niet af. Het gedachtegoed kwam bovendien voor bij degenen die in dergelijke geschriften als 'volksvreemd' werden aangeduid. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de in 1935 verschenen brochure *Over Joodsche problematiek* van de zionist F. Bernstein. In deze brochure ging Bernstein, erkennend dat joden een andere etnisch-raciale achtergrond hadden dan Nederlanders en Duitsers, uitgebreid in op de dilemma's waar joden zijns inziens mee te maken

kregen bij het assimileren.[111] Hij wees er daarbij op dat de Duitsers hun toevlucht hadden gezocht in de 'fictie' van een homogene Germaanse afstammingsgemeenschap, die feitelijk niet bestond. De joden daarentegen vormden naar zijn mening in zeer grote mate wél een homogene gemeenschap. Deze was zijns inziens in de voorgaande 3500 jaar gevormd.[112] Hij sprak vervolgens van de 'vervalschingstheorie' uit antisemitische geschriften: joden als een 'manifest andere afstammingsgemeenschap' zouden het karakter van de nationale cultuur van het land waarin zij woonden noodzakelijkerwijze moeten vervalsen, als gevolg van hun anders bepaalde 'psyche'.[113] Bernstein sprak zich verder niet duidelijk uit over deze theorie, maar erkende wél dat Duitse joden geworsteld hadden met de Germaanse oorsprong van de Duitsers: zij hadden zich zijns inziens alleen maar kunnen verbeelden Germaans te zijn.

Bernstein ging ook in op de positie van de joden in Nederland. Zij waren in Nederland, zo meende hij, niet in het 'volkslichaam' opgegaan, dit in tegenstelling tot de hugenoten, die gemengde huwelijken hadden gesloten.[114] Hij wees erop dat het dientengevolge kon voorkomen dat een jood die in een toespraak verwees naar 'onze gouden eeuw' vervolgens werd overvallen door 'smartelijke overpeinzingen'. Deze werden in gang gezet door het besef dat het woord 'helden' meer was verbonden aan de joodse dan aan de Nederlandse geschiedenis. Een 'ironisch lachje' van een toehoorder kon hiertoe al aanleiding geven.[115] In de slotbeschouwing van zijn brochure richtte Bernstein het woord direct tot zijn joodse lezers, die zich, zo stelde hij, vaak Nederlanders voelden en zich een 'afstammeling der Batavieren' waanden.[116] Onder verwijzing naar de positie van joden als 'gelijkgerechtigde' staatsburgers in het Duitsland van vóór 1933 waarschuwde hij hen voor de roes van de 'gelijkheidsdroom'. De Duitse joden hadden hiervoor immers al moeten boeten.[117]

Fysische antropologie en etnologie

Vanaf het begin van de jaren twintig was er in Nederland een opbloei van de belangstelling voor het gecombineerd etnologisch en fysisch-antropologisch onderzoek – vanuit een mondiaal perspectief – naar het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de mens, de mensenrassen en de menselijke cultuur. Hiernaar was ook in de voorgaande twee decennia en in de negentiende eeuw veel onderzoek verricht. Dit onderzoek had het naar algemeen gevoelen aannemelijk gemaakt dat rassen niet alleen in fysiek maar ook in psychisch opzicht verschilden. Daarbij was er vaak op gewezen dat deze collectief gedragen kenmerken op de lange termijn waren bepaald door natuurlijke selectie en strijd om het bestaan, terwijl er tegelijkertijd van uit werd gegaan dat deze kenmerken op de korte termijn erfelijk en onveranderlijk waren.[118] Maar het kwam ook voor dat er een wetenschappelijk voorbehoud werd gemaakt. Zo erkende de historicus Huizinga in 1935 het plausibel te vinden dat rassen onderling niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk verschilden. Wetende in deze aanname niet alleen te staan, resumeerde hij:

> Met de lichamelijke kenmerken, waarmee zij [de antropologie] met meerdere of mindere stelligheid rassen onderscheidt, schijnt in het algemeen een zekere mate van geestelijke gelijkgesteldheid dezer rassen te corresponderen, althans aannemelijk te zijn. Een Chinees verschilt van een Engelschman niet alleen physiek maar ook geestelijk; niemand zal het ontkennen.[119]

Maar 'aangeboren' cultuur, zo benadrukte Huizinga vervolgens, was in de praktijk niet op wetenschappelijke gronden te scheiden van cultuur die door 'levensomstandigheden' was ontstaan.[120] Deze constatering nam overigens niet weg dat Huizinga het voor mogelijk hield dat er een 'instinctieve' afkeer van het ene ras tot het andere bestond. Als voorbeeld noemde hij het niet kunnen verdragen van 'den reuk van den neger'. Hij typeerde dit als een 'animale' reactie en merkte daarbij op dat die niet gecultiveerd diende te worden: cultuur betekende voor hem namelijk beheersing van de natuur.[121]

Bij het stimuleren van het etnologisch en fysisch-antropologisch onderzoek naar de mens en zijn cultuur is in Nederland een belangrijke rol gespeeld door het in 1922 opgerichte Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie. Dit Nationaal Bureau maakte deel uit van het Institut International d'Anthropologie, dat in 1920 in Parijs was opgericht.[122] Als orgaan van het Nederlandse bureau verscheen vanaf 1925 het tijdschrift *Mensch en Maatschappij*.[123] Een belangrijk wapenfeit van het Nationaal Bureau was de organisatie in 1927 van het internationale congres van het Institut International d'Anthropologie in het Amsterdamse Koloniaal Instituut. Het was temeer een wapenfeit omdat de oprichter van het nationaal bureau, J.P. Kleiweg de Zwaan, zich er met succes voor had ingezet dat het Amsterdamse congres, in tegenstelling tot die van Parijs in 1920, Luik in 1921 en Praag in 1924, ook door wetenschappers uit de voormalige 'Centrale landen' kon worden bezocht.[124]

Aan het congres in Amsterdam van 1927 namen vertegenwoordigers van zes wetenschapsgebieden deel.[125] Het betrof 'Physische Anthropologie', 'Praehistorie', 'Ethnologie', 'Sociologie en Demografie', 'Erfelijkheid en Eugenese' en 'Volkskunde'.[126] Deze wetenschapsgebieden hadden volgens de organisatoren met elkaar gemeen dat hun objectgebied betrekking had op 'den oorsprong van den mensch en zijn beschaving en van de instandhouding der soort, de raskruising, (...) het leven van den enkeling en van de groep.'[127] De organisatoren benadrukten dat niet langer meer werd gedacht zoals enkele decennia eerder J.A. de Gobineau en C. Lombroso deden. Deze hadden nog gemeend dat alle maatschappelijke verschijnselen te doorgronden waren als verschijnselen die in oorsprong etnisch-raciaal waren bepaald. Dat dit het geval was, werd door de organisatoren echter ook niet geheel uitgesloten. Daarom was er, zo zei men, wel een 'scheiding' tussen de fysische antropologie en de sociale wetenschappen, maar niet een 'vervreemding'.[128]

Voor de deelnemers van het congres was er een uitgebreid avond- en excursieprogramma georganiseerd, waarin twee belangrijke pijlers van het Nederlandse volksnationalisme een prominente rol toebedeeld hadden gekregen: de Neder-

landse volkscultuur en de Nederlandse prehistorie. Daarenboven waren het Koningshuis en de koloniën in het programma vertegenwoordigd.[129] De eerste avond van het congres was er voor de deelnemers in het Koloniaal Instituut een Indische avond, met een lezing van N.J. Krom over de Hindoe-Javaanse kunst. Ook was er een dansvoorstelling met gamelanmuziek. Hieraan was een inleiding voorafgegaan van de Javaanse aristocraat Radén Mas Noto Soeroto, die in Javaans kostuum was gekleed.[130] De tweede avond vertoonde de volkskundige D.J. van der Ven een film over Nederlandse oogstgebruiken. De derde congresdag kon een excursie worden gemaakt naar Haarlem, waar E. Dubois in het Teylers Museum de schedel toonde van de 'Pithecantropus erectus', ook wel Java-mens genoemd.[131] Het congres werd afgesloten met een diner in Krasnapolsky, waar prins Hendrik mede aanzat en een afscheidswoord sprak. De volgende dag kon er nog een bezoek worden gebracht aan Marken en Volendam. In Hotel Spaander, gelegen aan de haven van Volendam, hield J.A.J. Barge een lezing over Marker schedels.[132] Gedurende de daaropvolgende tweedaagse excursie werden eerst, onder leiding van A.E. van Giffen, verschillende archeologische monumenten in Groningen en Drente bezocht. Het programma kreeg vervolgens een volkskundig karakter: in Gieten werd een Drentse boerenbruiloft bijgewoond en in Arnhem werd een bezoek gebracht aan het Openluchtmuseum. Daarna werden bij kasteel Keppel folkloristische demonstraties gegeven. Nadat prof. H.G.E. Peake uit Newbury voor dit alles een dankwoord had uitgesproken, werd hij 'door het boerenvolk in triumf rondgedragen'.[133] Op het later verschenen congresverslag werd een aquarel van W. Sluyter afgedrukt van een Drentse boerin in klederdracht: de herinnering aan de verbroedering van internationale wetenschappers met het Nederlandse volk werd aldus levend gehouden.[134] Na afloop van het congres constateerden de organisatoren dat er tijdens het congres een 'vriendschappelijke geest van internationalisme' had geheerst.[135] Anders gezegd: de 'geest van Locarno' had zich ook in de wetenschap doen voelen.

Het Koloniaal Instituut in Amsterdam was niet zonder reden gastgever geweest. In het interbellum speelde dit instituut een belangrijke rol bij de promotie van het gecombineerd etnologisch en fysisch-antropologisch onderzoek naar de mens en zijn cultuur. Zo stelde het Koloniaal Instituut in 1924 de bijzondere leerstoel voor antropologie en prehistorie in aan de Universiteit van Amsterdam. Die werd bezet door J.P. Kleiweg de Zwaan, die tevens voorzitter was van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie. Bovendien werd er in deze periode in het Volkenkundig Museum een afdeling Praehistorie en Anthropologie ingericht. Deze afdeling was gewijd aan de fysische antropologie en het ontstaan van mensenrassen in de prehistorie.[136] Kleiweg de Zwaan schreef er in 1929 een catalogus voor.[137] De twee tekeningen op de omslag, van 'Paalwoningen in Nieuw Guinee, 20 eeuwen ná Chr.' en van 'Paalwoningen in Zwitserland, 20 eeuwen vóór Chr.', zijn representatief voor de toon van de catalogus en de expositie. Het benaderen van de prehistorie vanuit etnologisch en fysisch-antropologisch perspectief betekende namelijk in de praktijk dat de prehistorische mens en de contemporaine

'natuurvolken' aan elkaar gelijk werden gesteld. Hierbij stond de gedachte centraal dat 'primitieve' volken de beginfase van de ontwikkeling van de mensheid representeerden.[138]

Hoewel de etnisch-raciale superioriteit van de Europeanen in de expositie 'Praehistorie en Anthropologie' niet bewust werd gepropageerd, kwam deze apert tot uiting. Zo konden bijvoorbeeld in twee naast elkaar opgestelde vitrines stenen werktuigen uit het Europese Neolithicum worden vergeleken met die van de Papoea's uit Nieuw-Guinea. Zo werd duidelijk dat de cultuur uit Nieuw-Guinea, in tegenstelling tot die uit Europa, statisch was.[139] In het museum waren afgietsels te zien van schedels van de belangrijkste drie rassen uit de Europese oude steentijd: het Neandertal-ras, het Cro-Magnon-ras en het Grimaldi-ras. Er werd daarbij op gewezen dat de huidige Australiërs wat schedelbouw betreft de meeste overeenkomst bezaten met het Neandertal-ras, terwijl ook werd opgemerkt dat dit Neandertal-ras vanuit evolutionair perspectief beschouwd tussen de mensaap en de recente mens in stond.[140] Het besef van de Europese etnisch-raciale superioriteit kwam soms ook minder expliciet naar voren: zo waren bijvoorbeeld in één tentoonstellingszaal een reconstructie van de hoofd- en halsspieren van de 'Neandertalmensch' en gipsafgietsels van een moderne vrouw en man uit West- en Midden-Java opgesteld.[141]

De expositie 'Praehistorie en Anthropologie' moest ook aantonen aan dat de mens al miljoenen jaren op aarde was: reeds vóór het Kwartair, dus in het Tertiair.[142] In het kader van de vraag naar de ouderdom van de mens werd aandacht besteed aan het eolithen-debat, dat erom draaide of bepaalde stukken steen al dan niet als werktuigen waren gebruikt. Daarbij werd het bestaan vermeld van 'eolithophilen' en 'eolithophoben': zij die deze stenen als cultuurobjecten uit het Tertiair beschouwden en zij die meenden, vaak ook vanuit religieuze overwegingen, dat deze stenen op natuurlijke wijze tot stand waren gekomen.[143] In de expositie werd de zijde van de 'eolithophilen' gekozen. Topstukken uit de collectie waren dan ook drie oud-paleolitische stenenwerktuigen, die in 1927 bij Serdang op Sumatra waren gevonden.[144]

In 1939 kreeg de popularisering van de resultaten van het gecombineerd etnologisch en fysisch-antropologisch onderzoek naar de mens en zijn cultuur een nieuwe impuls. Dat jaar werd in Amsterdam de Stichting Nederlandsch Museum voor Anthropologie en Praehistorie in het leven geroepen. Het doel was te komen tot een zelfstandig museum, dat onder meer voorlichting kon geven over de menswording. Men meende hiermee aan een behoefte te voldoen: 'Belangstelling voor de afstamming van den mensch en voor menschenrassen bestaat sedert lang en vooral die voor de laatste is in het huidige tijdsbestek duidelijk waarneembaar.'[145]

De collectie en inrichting van het Musée de l'Homme te Parijs, dat in 1937 was opgericht, had de initiatiefnemers, behorend tot het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie, tot voorbeeld gediend.[146] Het museumplan stuitte echter op weerstanden. Van Poelje, de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, was weliswaar van mening dat het

museum een aanvulling op 'ons museumwezen' zou kunnen betekenen en noemde de stad Amsterdam een geschikte vestigingsplaats, maar hij was niet bereid tot het verlenen van financiële steun. Het museum zou bovendien geen originele stukken moeten verzamelen. Zonder in te gaan op het mondiale perspectief dat in het museum tot uiting zou komen, benadrukte hij in een brief aan de initiatiefnemers het belang van de reeds in Nederland aanwezige collecties, die waren toegespitst op de inheemse pre- en protohistorie historie: 'Op dit gebied bestaat reeds als centrale instelling het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, terwijl ook het Biologisch-Archaeologisch Instituut (...) en allerlei lokale musea met vrucht werkzaam zijn.'[147]

Ook Van Wijngaarden, de opvolger van Holwerda als directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, nam in deze periode een ongeïnteresseerde houding aan ten opzichte van de etnologische en fysisch-antropologische benadering van de prehistorie. Op de uitnodiging van februari 1940 om lid te worden van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie reageerde hij afhoudend. Als egyptoloog, theoloog en criticus van het toepassen van de evolutietheorie op sociale verschijnselen, bekende hij: 'uw Bureau [bestrijkt] maar voor een klein gedeelte het terrein waarnaar mijn belangstelling uitgaat'.[148] F.C. Bursch keurde het initiatief zefs af. Hij liet zich in 1940 namelijk als nationaal-socialistisch prehistoricus misprijzend uit over de vergelijking van de cultuur uit het Europese Neolithicum met die van de hedendaagse Papoea's, zoals die werd gemaakt in de afdeling Praehistorie en Anthropologie in het Koloniaal Instituut. Naar zijn mening betekende alleen al het maken van deze vergelijking een miskenning van de waarde van het eigen, Germaanse verleden.[149]

Sociologie en pre- en protohistorische archeologie

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was het onder Nederlandse sociografen en sociologen een wijdverbreid idee dat door onderzoek van de rassamenstelling van de Nederlandse bevolking ook kennis werd verworven over de basis van het Nederlandse volkskarakter.[150] De sociograaf E.W. Hofstee betoogde bijvoorbeeld in 1937 dat voor

> den sociograaf (...) de kennis van de erfelijke lichamelijke eigenschappen – de rassamenstelling dus – van de te onderzoeken sociale groep van grote betekenis [is] (...) Want al moge de raspsychologie nog steeds in haar kinderschoenen staan en al weten we van de *causale* samenhang tussen beide niets, dat er een verband bestaat tussen ras en psyche, wordt bewust of onbewust door iedereen aanvaard.[151]

Met name S.R. Steinmetz, die in 1907 was benoemd tot hoogleraar in de politische aardrijkskunde, de volkenkunde, en de land- en volkenkunde van de Oost-Indische Archipel, heeft een impuls gegeven aan de verbreiding van de idee dat het

volkskarakter grotendeels erfelijk was vastgelegd.[152] In 1911 deed hij een oproep tot wetenschappelijke bestudering van de capaciteiten van rassen, waarbij, volgens Steinmetz, de vraag gesteld diende te worden of rassen gelijk dan wel ongelijk begaafd waren.[153] Hij sprak hierbij met enig dedain van aanhangers van het humanisme en kosmopolitisme, die, zo stelde hij, het bestaan en de betekenis van rasverschillen vaak ontkenden: 'Die Wesensgleichheit aller menschen ist ihr Losungswort und die Voraussetzung aller ihrer Träume und Forderungen.'[154] Het standpunt dat de samenhang tussen ras en cultuur, hoe aannemelijk het ook leek, nog niet wetenschappelijk was bewezen of in ieder geval in de praktijk niet was te scheiden van de samenhang tussen omgevingsfactoren en cultuur, veegde hij aldus in één keer van tafel.

Toen Steinmetz in 1930 een beschrijving gaf van het Nederlandse volkskarakter, wees hij wél op een andere complicerende factor.[155] Na de betekenis van de rassamenstelling van de prehistorische volken van Nederland voor de vorming van het volkskarakter te hebben benadrukt, erkende hij namelijk dat er over deze prehistorische volken nauwelijks gegevens beschikbaar waren. Dit betekende volgens Steinmetz dat 'wir vorläufig die Rassenzugehörigkeit der vorgeschichtlichen Völkerschaften, welche Holland bewohnt haben und uns nur aus ziemlich dürftigen Resten bekannt wurden, nicht bestimmen können'.[156] Over de stammen, die zich – volgend op de prehistorische volken – kort voor het begin van de jaartelling op Nederlands grondgebied hadden gevestigd, was zijns inziens meer te zeggen. Hier betrof het Germanen.[157] Hij noemde in dit kader de Bataven en Kaninefaten, maar benadrukte vooral de betekenis van de Franken, Friezen en Saksen. Deze laatste drie Germaanse stammen waren tot op heden dominant gebleven, ondanks de invloed van latere 'fremde Bestandteile der Bevölkerung', te weten hugenoten, joden en 'Mischlinge' uit Oost- en West-Indië. Deze later naar Nederland gekomen groepen hadden het volkskarakter volgens Steinmetz niet bepalend beïnvloed. Onder verwijzing naar de Franken, Friezen en Saksen, concludeerde hij vervolgens over het Nederlandse volkskarakter: 'Die Rasse nach muß dieser Volkscharakter wohl mit dem germanischen, besser nordeuropäischen, übereinstimmen.'[158] Daarbij merkte hij ook op dat Nederland en het Nederlandse volk het product waren van drie factoren: ten eerste de kenmerken van het land, te weten bodem, klimaat en ligging; ten tweede de fysieke en psychische kenmerken van de bevolking; ten derde de loop van de geschiedenis. Bovendien was er sprake van interactie. Niet vergeten mocht worden dat 'diese drei Faktoren einander bedingten und eigentlich jedes besondere Ergebnis eine neue mitschaffende Ursache wurde'.[159]

De belangstelling van sociologen voor de pre- en protohistorische oorsprong van het Nederlandse volkskarakter leidde ertoe dat A.E. van Giffen in 1936 werd benaderd om plaats te nemen in het comité dat de samenwerking tussen de 'verschillende gebieden der sociale wetenschappen' bepleitte. Dit had tot gevolg dat hij lid werd van het bestuur van de Nederlandsche Sociologische Vereeniging, die nog hetzelfde jaar uit het comité was voortgekomen.[160] De initiatiefnemers,

met als woordvoerder de socioloog-criminoloog W.A. Bonger, waren van mening dat de tijd rijp was voor een dergelijke wetenschappelijke samenwerking, aangezien 'overal in de huidige samenleving de organische samenhang der verschillende wetenschapsgebieden feitelijk blijkt te bestaan'.[161] Dit nam niet weg dat Van Giffen al in 1937 weer uit het bestuur van deze vereniging stapte, om te worden opgevolgd door de etnoloog J.J. Fahrenfort.[162]

Geschiedenis en pre- en protohistorische archeologie

Door het etnisch determineren van archeologische culturen en door de toepassing van het axioma dat culturele continuïteit etnische continuïteit impliceerde, waren prehistorici er in de eerste helft van de twintigste eeuw in geslaagd kennis te verwerven over het ontstaan van het Nederlandse volk in de pre- en protohistorie. Zo kon de prehistoricus F.C. Bursch er in januari 1940 op wijzen dat het nog maar twintig jaar geleden was dat men tijdens de vaderlandse geschiedenislessen het jaartal 100 v. Chr. als eerste leerde, terwijl nu bekend was dat in Nederland al 200.000 jaar geleden mensen waren geweest. Bovendien was ondertussen duidelijk geworden dat er hier te lande reeds vierduizend jaar bewonings- en bevolkingscontinuïteit was. Hij resumeerde: 'thans(...)kunnen wij de geschiedenis van vele deelen van ons vaderland reeds als een aaneengesloten geheel zien, minsten vanaf 2000 v. Chr.'[163]

Daarnaast waren wetenschappers zich er in deze periode van bewust dat de beeldvorming over de verschillende vroege bewoners van Nederland in de loop der tijden aan ingrijpende veranderingen onderhevig was geweest. Zo omschreef J. Romein in 1934 in *De Lage Landen bij de Zee* de Germanen als 'on- of half-beschaafde volken', die vergelijkbaar waren met de Berber-stammen van Noord-Afrika. Hij wees er echter ook op dat de Germanen, sinds zij door Tacitus waren beschreven als een taai en strijdbaar volk, opvallende metamorfoses hadden ondergaan. De humanistische historici hadden, in hun verering van de antieke cultuur, de Germanen nog beschreven als een woest 'oervolk'. De negentiende-eeuwse romantiek had vervolgens de 'edele' Germaan geschapen, die in het nationaal-socialistische Duitsland wederom opgeld deed.[164]

In de geschiedschrijving over het Nederlandse volk van de eerste helft van de twintigste eeuw drong het echter maar langzaam door dat uit archeologisch onderzoek was gebleken dat er in sommige gebieden van Nederland sprake was van bevolkingscontinuïteit gedurende een periode van vierduizend jaar, alsook dat het onjuist was de verschillende vroege bewoners van Nederland als primitieve wilden te beschouwen. Negentiende-eeuwse – en nog oudere – voorstellingen van het vaderlandse verleden, waarbij de geschiedenis aanving aan het begin van de jaartelling of in de vroege Middeleeuwen, bleven, in allerlei variaties, voortleven. Er zijn meerdere potentiële oorzaken te noemen. Prehistorici hadden hun nieuwe inzichten geleidelijk ontwikkeld en historici ontleenden hun ideeën over het begin van de vaderlandse geschiedenis vooral aan het werk van andere historici. Ook

heeft mogelijk een rol gespeeld dat bij de integratie van de nieuwe inzichten in de vaderlandse geschiedenis de bestaande ideeën over de betekenis van de Franken, Friezen en Saksen bijgesteld zouden moeten worden: de idee dat de bevolking van Nederland uit deze drie vroeghistorische stammen was ontstaan, werd erdoor ter discussie gesteld. Dit probleem had zich nog niet voorgedaan toen historici nog hoofdzakelijk verwezen naar de archeologische inzichten van J.H. Holwerda. In *Nederland's Vroegste Beschaving* van 1907 had deze aan de hand van de verspreiding van aardewerk de woongebieden van de Franken, Friezen en Saksen zichtbaar gemaakt, zonder daarbij uitgebreid in te gaan op het verband met de oudere prehistorische culturen.[165] Daarentegen was er in de publicaties van Van Giffen en Bursch wél sprake van een dergelijke samenhang.

De voorstelling dat de bevolking van Nederland was ontstaan uit Franken, Friezen en Saksen, was in de tweede helft van de negentiende eeuw ingeburgerd geraakt. Deze afstammingstheorie had grote overtuigingskracht: de drie heidense en Germaanse stammen, die zich in de volksverhuizingstijd definitief in Nederland zouden hebben gevestigd en zich, de Franken als eersten, tot het christendom hadden laten bekeren, leken immers in het heden herkend te kunnen worden in cultuur en uiterlijk van de bevolking van Nederland.[166] In de vaderlandse geschiedschrijving werd de bevolking van vóór de kerstening vaak voorgesteld als onbeschaafd en nomadisch. De periode van de Franken, Friezen en Saksen markeerde de overgang van wildheid naar beschaving en, daarmee samenhangend, van heidendom naar christendom. Geheel in deze traditie werd bijvoorbeeld in het schoolboekje *Uit vroeger eeuwen* uit 1931 betoogd: 'Die Frankische en Britsche evangeliepredikers traden onder de Saksen en Friezen op dezelfde wijze op, als onze zendelingen onder de negers of bij de papoea's.'[167]

In de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw had men wel een zeker respect voor de Germaanse stammen, die Nederland in de Romeinse tijd hadden bewoond. Maar aangezien zij heidenen waren geweest werd er toch vooral afstand gevoeld, temeer omdat deze stammen in het heden niet meer herkend konden worden in cultuur en uiterlijk van de bevolking van Nederland. Holwerda's constatering uit 1912 dat er ten zuiden van Tilburg naar alle waarschijnlijkheid etnische sporen van de Bataven waren teruggevonden, was hierop een uitzondering.[168] Zijn constatering had echter geen school gemaakt. De Bataven werden toentertijd veelal gezien als een van de vele Germaanse stammen uit de Romeinse tijd, terwijl zij vanaf het begin van de zestiende eeuw tot in de negentiende eeuw waren beschouwd geweest als dé stamvaders van de Nederlanders.[169] In 1917 kon de historicus H. Kampinga in zijn overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw constateren dat de door hem bestudeerde geschiedschrijvers zich dichter bij de Romeinse tijd hadden gevoeld dan hijzelf en zijn tijdgenoten. Sommige vroegmoderne historici hadden, zo vervolgde Kampinga, bijvoorbeeld gemeend dat het onderscheid tussen de Chatten en de Bataven tot in het heden was blijven voortbestaan:

> Onze historici zijn zich niet bewust, dat de oude stammen (op de Friezen na) zich geheel opgelost hebben (...) en dat het dus een onmogelijkheid is om die vóór-frankische verdeeling op politiek of ander gebied nog heden te constateeren.[170]

Vooral de hoogleraar vaderlandse geschiedenis P.J. Blok heeft een impuls gegeven aan de verbreiding van de idee dat de vaderlandse geschiedenis begon met de Franken, Friezen en Saksen.[171] Hij concludeerde in 1892, in het eerste deel van zijn achtdelige *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, dat Germaanse stammen, waaronder de Bataven, aan het einde van het Romeinse Rijk ten onder waren gegaan: 'de oude namen verdwenen – hoewel niet geheel spoorloos – in den nacht der eeuwen'.[172] Deze stammen zouden bij naam pas weer bekend worden na de herondekking van de teksten van klassieke auteurs door de humanisten. In het heden herinnerden volgens Blok alleen nog de grafheuvels op de heide aan hun bestaan. In deze heuvels had men volgens hem soms het lichaam of in urnen de as van een Bataaf of Tungriër aangetroffen.[173] Vervolgens wees hij op de naar zijn mening veel grotere betekenis van de latere Franken, Friezen en Saksen. Hij betoogde: 'Franken, Friezen en Saksen zijn de factoren geweest, waaruit de latere Nederlandsche bevolking zijn [sic] ontstaan.'[174] Blok meende dat de Franken, Friezen en Saksen waren samengegroeid tot 'één staat', maar dat desondanks tot in het heden hun verschillende 'aanleg' bewaard was gebleven. Hij memoreerde in dit kader dat uit het onderzoek van taalkundigen, fysisch antropologen, rechthistorici en volkskundigen was gebleken dat de in Nederland voorkomende verschillen in taal, gewoonten, lichaamsbouw, huizenbouw en landbouwmethoden op de genoemde drie stammen konden worden teruggevoerd.[175] Blok sprak ook van de voorhistorische bewoners van de Nederlandse gebieden en omschreef deze als een kortschedelig en half-mongools menstype, dat in holen woonde en op rendieren jaagde.[176] Deze voorhistorische mens was zijns inziens later verjaagd door de Kelten. De Kelten werden op hun beurt verdrongen door nomadische Germanen die, afkomstig van de kusten van de Oostzee, naar Midden-Europa waren getrokken.[177] Blok noemde de Germanen een 'waar natuurvolk':

> Zoo waren de bewoners van onze gewesten in de dagen, toen de Romeinen in deze noordelijke streken verschenen: vergeleken met den beschaafden zuiderling, die hen kwam onderwerpen, halve of geheele barbaren, naar het uiterlijke zoowel als naar het innerlijke.[178]

De reconstructie van het vroegste verleden, waarbij de pre- en protohistorische bewoners van Nederland als barbaren werden afgeschilderd en waarbij tegelijkertijd de continuïteit van de christelijke vroeghistorische Franken, Friezen en Saksen werd benadrukt, maakte het voor Blok mogelijk de recente tegenstellingen in de Nederlandse samenleving het karakter geven van meer tijdelijke verschijnselen.

Dit lijkt goed gepast te hebben bij zijn streven naar een 'sociale geschiedenis' van en voor het gehele Nederlandse volk.[179]

De archeologische inzichten die Holwerda gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw had opgedaan, werden door Blok in 1923 ingepast in de derde druk van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, zonder dat de betekenis van de Franken, Friezen en Saksen als basis van het Nederlandse volk erdoor werd aangetast.[180] Blok sprak nu ook, in navolging van Holwerda, van de hunebeddencultuur en de klokbekercultuur en merkte daarbij op, wederom in navolging van Holwerda, dat het onjuist was te spreken van een afgesloten 'steenperiode', waarop achtereenvolgens een brons- en ijzerperiode zouden zijn gevolgd.[181] Ook in andere belangrijke overzichtswerken van de Nederlandse geschiedenis uit de jaren twintig en dertig waren Holwerda en zijn opvattingen prominent aanwezig. Zo werd Holwerda door de Commissie voor den Geschiedkundigen Atlas gevraagd om de in 1924 te verschijnen 'Oudheidkundige Kaart' samen te stellen. Tevens schreef hij het hoofdstuk 'Oude Geschiedenis', dat in 1935 verscheen in de door H. Brugmans uitgegeven *Geschiedenis van Nederland*. Ook in de derde druk van De Roever en Dozy's *Het leven van onze voorouders* uit 1938, die door F.H. Fischer was bewerkt, stonden Holwerda's opvattingen centraal.[182] In Romeins *De Lage Landen bij de Zee* van 1934 werd daarentegen niet meer uitsluitend verwezen naar de theorieën van Holwerda, maar ook naar de alternatieve inzichten van Van Giffen.[183]

Het nieuwe archeologische inzicht van bevolkingscontinuïteit vanaf de jonge steentijd vond niet alleen zijn weerslag in het werk van fysisch antropologen, volkskundigen en sociologen, maar uiteindelijk ook in dat van historici. Het betekende dat zij de algemeen ingeburgerde beelden over het begin van de vaderlandse geschiedenis moesten bijstellen. Daarnaast bleven de oudere historische voorstellingen voortleven. Het was de historicus I.H. Gosses die in 1935 als eerste met gebruikmaking van archeologische gegevens het Franken-Friezen-Saksen-schema bekritiseerde.[184] De historicus B.H. Slicher van Bath noemde vervolgens in 1947 de verdeling van het Nederlandse volk in Franken, Friezen en Saksen een hypothese die vrijwel zeker onhoudbaar was. De verschillen tussen de zogenaamde Frankische, Saksische en Friese gebieden in Nederland waren zijns inziens bepaald door uiteenlopende culturele, politieke en economische factoren, alsook door de regionale natuurlijke omstandigheden. Dit betekende dat de overeenkomsten in taal, recht en gewoonten binnen deze gebieden geen etnische oorzaak kenden. Slicher van Bath hield het wel voor mogelijk dat de etnische diversiteit van de bevolking van Nederland zijn oorsprong vond in een veel verder verleden: 'Voorzover bij de eigenaardigheden van iedere stam erfelijke factoren in het spel zijn, dateren deze uit een veel vroegere periode dan die der volksverhuizingen.'[185] Hij wees er in dit kader op dat de val van het Romeinse Rijk in het toenmalige Nederland geen grootschalige volksverhuizingen met zich mee had gebracht. De krijgs- en plundertochten die zich wel hadden voorgedaan, hadden de etnische samenstelling van de bevolking niet ingrijpend gewijzigd.[186]

In de loop van de jaren dertig en veertig werden dus, mede als gevolg van archeologisch onderzoek, de ideeën over het begin van de geschiedenis van het Nederlandse volk ter discussie gesteld. Dat ging gepaard met veranderingen in de beeldvorming over de prehistorische bevolking van Nederland. De stammen die zich in de jonge steentijd in Nederland hadden gevestigd, werden vaak niet meer voorgesteld als nomadische barbaren, maar als een sedentaire en beschaafde boerenbevolking. Het inzicht van een vierduizendjarige bevolkingscontinuïteit maakte bovendien dat de kennis van de immigraties in de periode tussen de jonge steentijd en de volksverhuizingstijd relevant werd voor het onderzoek naar de etnische samenstelling van het Nederlandse volk. Dit had kunnen betekenen dat de Germaanse invasies van rond het begin van de jaartelling – en daarmee ook de Bataven – weer meer in de belangstelling kwamen te staan. Maar dit lijkt niet het geval te zijn geweest. Het is daarbij vooral opmerkelijk dat er ook tijdens de Duitse bezetting van Nederland nauwelijks een verhoogde belangstelling is geweest voor de van oudsher als vrijheidslievend en dapper voorgestelde Bataven. Dat Van Giffen in 1941, 1942 en 1943 bij de opgraving van het castellum in Valkenburg (Z.H.) een brandlaag had aangetroffen die met de opstand van Claudius Civilis in verband gebracht kon worden, kreeg bijvoorbeeld geen publieke aandacht.[187] De Bataven werden wél incidenteel ingezet in nationaal-socialistische propaganda. In dat geval werd erop gewezen dat de Nederlanders te veel afstand voelden tot hun roemrijke Bataafse voorouders. In een in 1942 bij de SS-uitgeverij Hamer verschenen monografie over Claudius Civilis werd bijvoorbeeld geschreven dat de strijd van de Bataven 'ons Nederlanders werkelijk wel meer belang mocht inboezemen dan gewoonlijk het geval is'.[188] In de kring rondom Hamer kon men het bovendien moeilijk verkroppen dat Claudius Civilis op het Nijmeegse Valkhof slechts werd herdacht met een houten gedenkplaat. Een dergelijke plaat deed, zo redeneerde men, geen recht aan zijn werkelijke betekenis als 'groot man'.[189]

Dat de oorsprong van het Nederlandse volk steeds meer in verband werd gebracht met de volken die zich vanaf het begin van het Neolithicum in Nederland hadden gevestigd, kwam ook naar voren in een verandering in de beeldvorming over de aanwezigheid van de Romeinen in Nederland. Deze werden nu incidenteel als overheersers beschouwd. Hieraan kan echter ook de Duitse bezetting debet zijn geweest. Terwijl de Duitse bezetters zichzelf nadrukkelijk identificeerden met de Germanen, werd hun aanwezigheid door de Nederlanders soms juist vergeleken met die van de Romeinen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in het toneelstuk *Vrij Volk*, dat na de bevrijding in de Amsterdamse stadschouwburg werd opgevoerd door 'toneelgroep 5 mei 1945'. In dit toneelstuk kwam een 'Batavierenscène' voor, waarin Romeinse soldaten rondmarcheerden als agenten van de Gestapo.[190] Het beeld van Romeinen als vreemde indringers manifesteerde zich ook in het in 1949 verschenen eerste deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*: Byvanck sprak daarin van 'De verovering en bezetting door de Romeinen'.[191] Vijftien jaar eerder had de historicus Romein in zijn *De Lage Landen bij de Zee* nog kunnen

spreken van de Romeinen als tactvolle kolonisators. Hij lijkt daarbij vooral geïnspireerd te zijn geweest door de ethische politiek in Nederlands-Indië.[192]

De volkscultuur als politiek thema

Zij die in de eerste helft van de twintigste eeuw door Nederland reisden, constateerden vaak dat er tussen de regio's grote verschillen bestonden; er werden zowel culturele als etnisch-raciale verschillen waargenomen. De conclusies van de antropoloog Bolk dat er geen 'Nederlandsch type' bestond en dat de bewoners van de Nederlandse regio's niet alleen werden gekenmerkt door een eigen cultuur, maar ook door 'hun eigen anthropologisch cachet', werden vrij algemeen aanvaard.[193] Het toekennen van een essentiële betekenis aan de volkscultuur en het etnisch-raciaal verklaren van cultuurverschillen zijn twee belangrijke factoren geweest bij de opkomst van het volksnationalisme in het Nederland van de eerste helft van de twintigste eeuw. Dezelfde twee factoren hebben echter ook aan de basis gestaan van bepaalde regionalistische en expansionistisch-nationalistische sentimenten. Dientengevolge ontstond er in het Nederlandse nationalisme een spanningsveld tussen ten eerste het streven naar nationale eenheid, ten tweede het erkennen van regionale culturele en etnisch-raciale diversiteit en ten derde het besef dat Nederland deel uitmaakte van supranationale culturele en etnisch-raciale eenheden.

Vanuit nationaal perspectief beschouwd, was dit spanningsveld moeilijk te omzeilen: wanneer één aspect ervan werd gerelativeerd, ontstond er vanzelf een nieuwe tegenstelling. De pogingen de betekenis van de etnische heterogeniteit van de Nederlandse bevolking te ontkrachten door te benadrukken dat het Germaanse element dominant was, leidden namelijk, al dan niet gewild, ook tot een Groot-Germaans perspectief.[194] Indien daarentegen werd geprobeerd de betekenis van de etnische heterogeniteit te reduceren door erop te wijzen dat er in Nederland reeds eeuwenlang sprake was van 'rasvermenging', bleef er nog de opgave de culturele diversiteit te verenigen met de nationale eenheid. Er werden desondanks oplossingen gevonden. De historicus J. Huizinga wees bijvoorbeeld op het burgerlijke – of stedelijke – karakter van de Nederlandse cultuur, waaronder ook de cultuur van de plattelandsbevolking.[195] Anderen benadrukten het belang van het beschrijven van het nationale volkskarakter met insluiting van regionale varianten. Zo constateerde bijvoorbeeld in 1939 een recensent van Meertens en De Vries' *De Nederlandse Volkskarakters* dat daarin het 'synthetische element' ontbrak. Het werd zijns inziens niet genoeg duidelijk gemaakt dat 'alle streektypen samenwerken tot den opbouw van het Nederlandsche volk'.[196]

De opkomst van het volksnationalisme heeft tot gevolg gehad dat aan de volkskunde en de pre- en protohistorische archeologie een bijzondere betekenis werd toegekend. Het waren de wetenschappen die bij uitstek de eigen 'aard' en oorsprong zichtbaar maakten. Representanten van deze wetenschappen, op hun

beurt, meenden dat de Nederlanders daarom op zijn minst interesse zouden moeten kunnen opbrengen voor hun vakgebied. De prehistoricus A.E. van Giffen stelde bijvoorbeeld in 1922, bij de opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, op normatieve toon dat van iedereen een interesse in 'de herkomst onzer oudste bevolking' verwacht mocht worden.[197] In de praktijk had het engagement met volkscultuur en volksaard zeer uiteenlopende achtergronden. Enerzijds was er een besef dat de modernisering van de maatschappij ten koste ging – en ook wel moest gaan – van de volkscultuur, maar anderzijds was er het bewustzijn dat het behoud van deze volkscultuur een maatschappelijk belang betrof. De achterliggende gedachte was vaak dat een geregenereerde volkscultuur tegenwicht kon bieden aan de kwalijke aspecten van de modernisering van de maatschappij. Vooral met de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 lijkt het engagement met de volkscultuur een belangrijke impuls gekregen te hebben. De bouw van de Afsluitdijk had aangetoond dat het streven naar vooruitgang tegelijkertijd kon bewerkstelligen dat 'eeuwenoude' tradities verloren gingen. De betrokkenheid met de tot verdwijnen gedoemde 'Zuiderzeecultuur' kwam aan het begin van de jaren dertig onder meer naar voren in volkskundige publicaties, literatuur en films.[198] De toon was reeds gezet in 1930, toen in Enkhuizen een 'Zuiderzee Visscherij tentoonstelling' was georganiseerd. Voor deze tentoonstelling was zelfs een dorpje met visserswoningen en bedrijfjes opgebouwd. De catalogus sprak – onder verwijzing naar de op handen zijnde voltooiing van de Afsluitdijk – van een herinnering aan 'een tijdperk van prachtig Hollandsch leven, dat weldra afgesloten zal worden'.[199]

De verbondenheid met de 'eigen' volkscultuur moge groot zijn geweest, maar politici, of vertegenwoordigers van aan politieke partijen gelieerde organisaties spraken zich slechts zelden uit over hun volkskundig engagement. Aan de ene kant was het belang van het behoud van de volkscultuur een vrijwel algemeen, dus ook door politici aanvaard principe, maar aan de andere kant waren hun opmerkingen hierover meestal niet meer dan vrijblijvende intentieverklaringen.[200] Daarentegen speelde deze verbondenheid wél een centrale rol in het gedachtegoed van organisaties die de grenzen of de betekenis van de Nederlandse staat ter discussie stelden. Het betrof hier de 'Brabantia Nostra'-beweging en de Friese beweging, die beide regionalistisch waren, alsook van de Groot-Nederlandse beweging, die expansionistisch-nationalistisch was, en de Groot-Germaanse beweging, die aansluiting zocht bij een supranationale Germaanse eenheid. Gevoelens van verbondheid met de volkscultuur konden aldus vooral leiden tot sympathie voor zeer uiteenlopende politiek-culturele bewegingen, die gemeen hadden dat zij de Nederlandse natie niet hoog in het vaandel hadden staan. Het zou echter, vooral in de tweede helft van de jaren dertig, niet aan pogingen ontbreken om deze gevoelens in primair nationaal verband te kanaliseren.

De volksregionalistische politiek-culturele bewegingen en hun engagement met volkscultuur

De 'eigen' variant van de volkscultuur, zo ook de pre- en protohistorie van de 'eigen' regio, hadden in de jaren dertig hoge prioriteit bij de politiek-culturele bewegingen met een regionale basis. Bij deze bewegingen speelde de etnisch-raciale verklaring van cultuurverschillen een belangrijke rol: het verklaringsmodel gaf een extra legitimatie aan het streven naar een versterking van de regionale cultuur en autonomie. Voor degenen die in de ban waren van dergelijke 'volksregionalistische sentimenten', toonden de regionale volkscultuur en archeologische vondsten een essentie van het 'eigene'.

Bij de aanhangers van de reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw ontstane Friese beweging had aanvankelijk de Friese taal centraal gestaan, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw was – mede onder invloed van de vanaf 1925 georganiseerde Groot-Friese congressen – ook een etnisch bewustzijn een rol gaan spelen.[201] In 1935 hield de Amsterdamse hoogleraar Friese taal- en letterkunde G. Gosses een rede waarin dit etnisch bewustzijn sterk naar voren kwam. In deze rede, getiteld 'Het Friesch Nationaal Besef', wees hij erop dat de Friezen niet hadden deelgenomen aan de 'groote Germaansche volkeren-menging'. Dit had zijns inziens tot gevolg gehad dat de Friezen, in tegenstelling tot de Saksen en Franken, raszuiver waren gebleven. Deze raszuiverheid was volgens Gosses gebleken uit het fysisch-antropologisch onderzoek van bloedgroepen, lichaamsbouw en schedelvorm van de Friezen. Aangezien de Friezen daarenboven hun stamland al meer dan tweeduizend jaar hadden bewoond, meende Gosses te kunnen concluderen dat zij een 'natuurlijk-biologische eenheid' waren.[202] In deze context kon het archeologisch onderzoek naar de pre- en protohistorie van de drie noordelijke provincies en West-Friesland op grote belangstelling rekenen van aanhangers van de Friese beweging. Zo werd Van Giffen in 1937 uitgenodigd om een lezing te houden over het terpenonderzoek voor het IV Great Fryske Langeanne te Medemblik. In 1943 sprak hij wederom voor een Fries gehoor. Nu op de 18e Westfriezendag te Purmerend en over zijn onderzoek van de bronstijd-grafheuvels te Zwaagdijk-Wervershoof.[203]

Bij de beweging rond het in 1935 opgerichte tijdschrift *Brabantia Nostra* leefde eveneens een engagement met de regionale, in dit geval Brabantse, volkscultuur.[204] Terwijl het onderzoek naar de etnisch-raciale samenstelling van de Brabanders vanuit *Brabantia Nostra*-kringen weinig belangstelling ten deel viel, werd het archeologisch onderzoek in Noord-Brabant wél aandachtig gevolgd. Zo besprak J. Cunen in 1935 in *Brabantia Nostra* met groot enthousiasme een opgraving van Holwerda bij Oss.[205] Holwerda had daar in 1933 een graf ontdekt met indrukwekkende bijgraven. Het betrof een grote bronzen emmer en een ijzeren slagzwaard, waarvan het gevest met goud was versierd. Hij concludeerde dat het een Gallisch 'vorstengraf' betrof, daterend uit de vijfde eeuw voor Christus. Bovendien had hij op dezelfde plaats nog een neolithisch 'koepelgraf' aangetroffen.[206] Cunen memo-

reerde dat men vóór 1933 de eerste bewoning van Noord-Brabant nog had gedateerd rond enkele eeuwen voor Christus. De opgraving te Oss had echter het bewijs geleverd dat er al vanaf de vroege prehistorie een 'voortdurende bewoning' was geweest.[207] Na de ontdekkingen van 1933 werd het archeologisch onderzoek in Noord-Brabant grootschaliger aangepakt en nadrukkelijker in een provinciale context geplaatst. Toen in 1935 het urnenveld te Wilreit werd opgegraven, gebeurde dit met medewerking van het *Brabantia Nostra*-lid J. Willems.[208] Datzelfde jaar onderzocht Willems ook grafheuvels op de Rechte Heide te Goirle, de zogenaamde Vijfberg. Na de afronding van deze opgraving werden de grafheuvels gerestaureerd. De heuvels werden opgehoogd en voorzien van een ringwal of ringsloot. Van Giffen sprak van een restauratie die de oorspronkelijk staat 'tamelijk' dicht benaderde.[209] Fietsers en wandelaars konden sindsdien niet meer heen om de archeologische monumenten op de Brabantse hei, die de vroege bewoners van de provincie op indirecte wijze – maar tegelijkertijd imponerend – zichtbaar maakten. Het gevoel dat heide en prehistorische grafmonumenten bij de passanten konden oproepen, werd treffend verwoord door Anton van Duinkerken in zijn gedicht 'Voorvaderen (opgravingen te Best)', dat in 1936 verscheen in de bundel *Hart van Brabant*. Hij sprak van een plek 'Waar ieder inkeert tot zijn diepste wezen'.[210]

Het Groot-Nederlandse ideaal en de pre- en protohistorie

Ook bij de aanhangers van de Groot-Nederlandse gedachte, die een culturele toenadering – al dan niet met staatkundige consequenties – van Nederland en de Nederlandstalige gebieden in België, Frankrijk en Zuid-Afrika propageerden, speelde het etnisch verklaren van cultuur een belangrijke rol. Men concentreerde zich daarbij echter op taal. Het 'expansionistisch volksnationalistische' Groot-Nederlandse ideaal werd in Nederland vooral gedragen door studenten, terwijl ook enkele prominente geesteswetenschappers het een warm hart toedroegen.[211] Daarbij koesterden de volksregionalistische groeperingen in principe eveneens sympathie voor de Groot-Nederlandse gedachte. Het streven naar regionale emancipatie binnen Nederland was immers gebaseerd op dezelfde uitgangspunten als werden gehanteerd ter onderbouwing van het Groot-Nederlandse ideaal.[212]

Onder prehistorici kende de Groot-Nederlandse beweging geen prominente vertegenwoordigers: de gemeenschappelijke Nederlandse taal, die het uitgangspunt was van het Groot-Nederlandse ideaal, speelde in het werk van prehistorici een te verwaarlozen rol. Omgekeerd besteedde een prominente Nederlandse aanhangers van de Groot-Nederlandse gedachte, de historicus P. Geyl, ook weinig aandacht aan de prehistorie. In het eerste deel van zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* uit 1930 had Geyl gesteld dat er over de bewoners van 'onze streken' vóór de komst van Caesar weinig bekend was. Wel was gebleken, zo vervolgde hij, dat verschillende uit het oosten afkomstige primitieve en nomadische stammen – Kelten en Germanen – het gebied hadden aangedaan. Nederland be-

schreef hij daarbij als een woest land vol meren en moerassen, dat begroeid was met ontoegankelijke bossen.[213] De komst van de Germanen betekende voor Geyl de overgang van een nomadisch naar sedentair bestaan. Desondanks associeerde hij de Germanen vooral met primitiviteit:

> Zuiver een volk van herders en jagers waren zij niet meer, maar de landbouw, waar zij als alle primitieve volken vanouds een tegenzin tegen hadden gevoeld, speelde in hun economie toch een ondergeschikte rol.[214]

De *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* begon volgens Geyl in de protohistorie. Zijn redenering bestond uit twee stappen. Ten eerste definieerde hij de 'Nederlandse stam' als een taaleenheid. Hij sprak van 'alle volken en volksgroepen voor wie het Nederlands de moedertaal is'. Vervolgens wees hij erop dat het Nederlands in oorsprong de taal van de Salische Franken was geweest. Dit betekende dat de geschiedenis van de 'Nederlandse stam' was aangevangen met de Franken. De Saksen en de Friezen waren pas deel van de 'Nederlandse stam' gaan uitmaken nadat de Franken hun stamgebied hadden uitgebreid over de Friese en Saksische gebieden.[215] Deze stelling werd ook met beeldmateriaal onderbouwd: een van de eerste illustraties uit Geyls boek was een foto van 'Frankische Oudheden' uit Rijnsburg. Van archeologische vondsten uit Friese en Saksische gebieden werden geen afbeeldingen getoond.[216]

Als een historicus die was gegrepen door de Groot-Nederlandse gedachte, waarbij aan 'natuurlijke' eenheden als 'volksstam', 'taalgebied' en 'cultuureenheid' een groter belang werd toegekend dan aan de 'kunstmatige' moderne staat, uitte Geyl in 1928 publiekelijk kritiek op het werk van Holwerda. Hij deed dit in zijn lezing 'Groot-Nederlandsche Geschiedschrijving' op het dertiende Groot-Nederlandse Studentencongres te Leuven. In deze lezing reageer hij op het verwijt dat zijn Groot-Nederlandse geschiedschrijving impliceerde dat hij zich had ingelaten met 'politiek'. Hij erkende dat dit het geval was, maar wees erop dat hetzelfde gold voor de aanhangers van de 'klein-Nederlandsche' geschiedinterpretaties. De representanten van deze richting waren zich volgens Geyl echter niet bewust van de politieke dimensie van hun werk.[217] Ter illustratie van dit verschijnsel verwees hij naar het werk van Holwerda. Deze had, zo constateerde Geyl, de pre- en protohistorie onderzocht binnen de grenzen van het hedendaagse Nederland, en daardoor de samenhang met de gebieden direct buiten Nederland veronachtzaamd. Hij refereerde daarbij aan een verspreidingskaart uit Holwerda's *Nederlands Vroegste Geschiedenis* van 1925, waarop het woongebied van de Franken ophield bij de Belgisch-Nederlandse grens. Geyl vroeg zich daarbij af of er 'iets mallers denkbaar' was.[218] Holwerda's werk was zijns inziens bij uitstek een product van het 'klein-Nederlandsche' historische perspectief en hij vervolgde:

> Natuurlijk, in een geval als dat van Holwerda doet zich de geweldige macht van de moderne staat onmiddellijk gevoelen. Prof. Holwerda is een ambtenaar

in dienst van die staat, de opgravingen die hem het materiaal voor zijn theorieën leveren, worden noodwendig binnen die moderne grenzen besloten.[219]

Holwerda, die niet publiekelijk reageerde op Geyls aantijgingen van 1928, kende de Groot-Nederlandse idealen van nabij: zijn assistent A.E. Remouchamps was er als student in de ban van geraakt. Remouchamps, die, zoals al eerder bleek, in België was geboren, had in de Eerste Wereldoorlog tijdens de Duitse bezetting in Gent gestudeerd. Sinds hij zich tot Nederlander had laten naturaliseren had hij er, zo memoreerde Holwerda in 1928, naar gestreefd zijn politieke overtuigingen te scheiden van zijn wetenschappelijke werk.[220] Holwerda had bovendien als museumdirecteur contacten onderhouden met Belgische archeologen. Dit gebeurde echter zonder dat daarbij sprake was van het schriftelijk uitwisselen van politieke ideeën.[221]

Geyls kritiek op Holwerda van 1928 is niet ongegrond geweest. In het in 1949 verschenen eerste deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* kwam onmiskenbaar naar voren dat het de voorgaande decennnia had ontbroken aan samenwerking tussen de pre- en protohistorische archeologiebeoefenaars in België en Nederland. Het boek bevatte met betrekking tot de pre-en protohistorie twee hoofdstukken gewijd aan respectievelijk België en Nederland. In de inleiding constateerde een redactielid hierover dat het niet mogelijk was gebleken een 'eenheidsbeeld' te bereiken. Geheel in de traditie van Geyls kritiek op Holwerda werd erop gewezen dat de prehistorici te weinig aandacht hadden besteed aan 'wat zich in een naburig gebied voordeed'.[222]

Een uitzondering vormde W.J. de Boone, die in 1954 promoveerde op het proefschrift *De Franken, van hun eerste optreden tot de dood van Childerik.* Omstreeks 1935 was hij als student in Amsterdam in contact gekomen met het Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen (Verdinaso) en had hij zich geëngageerd met de Groot-Nederlandse beweging. In de bezettingsjaren begon De Boone aan een proefschrift over de Franken, de Germaanse stam die het uitgangspunt vormde van het Groot-Nederlandse geschiedbeeld. De Amsterdamse hoogleraar J. de Decker trad hierbij op als zijn begeleider. De 'Vlaams-activist' De Decker was van 1916 tot 1918 hoogleraar geweest in Gent en werd in 1942 aan de Universiteit van Amsterdam benoemd als opvolger van de oud-historicus D. Cohen. Cohen was in november 1940 als joods hoogleraar geschorst. Nadat De Decker in 1945, na de terugkomst van Cohen uit Theresienstadt, zijn ontslag had ingediend, moest De Boone omzien naar een nieuwe promotor. Deze vond hij in Van Giffen.[223] Aan de Groot-Nederlandse gedachte, ooit uitgangspunt van de belangstelling voor de Franken, werd in het proefschrift niet meer gerefereerd.[224] De Boone, die zich in de bezettingsjaren aanhanger had getoond van het Groot-Germaanse ideaal, zou als gevolg van zijn NSB-lidmaatschap vanaf juli 1941 en zijn werkzaamheden bij de Nederlandsche Kultuurraad in 1944, de rest van zijn leven buitengesloten blijven van de professionele archeologiebeoefening.[225]

'Volksch' besef

Bij de adepten van de Groot-Germaanse gedachte, die aan het einde van de jaren dertig en tijdens de Duitse bezetting van Nederland een culturele en staatkundige toenadering tussen de zogenaamde Germaanse landen van Noord-Europa nastreefden, had de raciaal-etnische dimensie van cultuur de hoogste prioriteit.[226] Door de idee van Germaanse rasverbondenheid, of het zogenaamde 'volksche' besef, te stimuleren, hoopten zij een Groot-Germaanse bewustwording in gang te zetten. In de tweede helft van de jaren dertig werd hiertoe door de aan de NSB-gelieerde organisatie Der Vaderen Erfdeel het tijdschrift *De Wolfsangel* ingezet, later hernoemd tot *Der Vaderen Erfdeel*. Nadat Der Vaderen Erfdeel in de zomer van 1940 de naam Volksche Werkgemeenschap kreeg en als zodanig een SS-organisatie werd, poogde men het 'volksche' besef te verspreiden via de nieuwe tijdschriften *Volksche Wacht* en *Hamer*.[227]

In de kring rond deze tijdschriften werd het Friese nationalisme als een goed voorbeeld van 'volksche' bewustwording beschouwd. De Brabantia Nostra-beweging werd daarentegen bekritiseerd. Deze zou, zo redeneerde men, in het teken staan van een katholiek Brabant en niet van een 'volksch' Brabant. Daarbij werd benadrukt dat de 'volksche' bewustwording evenmin vergelijkbaar was met het 'staatsche nationalisme'. Deze vorm van nationalisme zou namelijk vooral voorkomen in West-Nederland bij de 'van volk en bodem' losgeraakte stadsbevolking.[228] Ook het Groot-Nederlandse ideaal werd bekritiseerd: 'Dietschland' zou niet meer zijn dan het Verenigd Koninkrijk van Willem I. De idee van een Groot-Nederland werd daarom afgedaan als een product van de Britse anti-Europese politiek. Indien de Groot-Nederlandse beweging zich zou beperken tot de Frankische gebieden in Nederland en België, zonder daarbij de Friezen en Saksen te betrekken, kon de beweging echter wél op goedkeuring rekenen.[229] Tijdens de bezetting van Nederland is een groot aantal aanhangers van de Groot-Germaanse gedachte lid geworden van de SS, en ook kwam het voor dat adepten van de Groot-Nederlandse gedachte toetraden.[230]

Degenen die Groot-Germaans dachten, hadden vaak een grote belangstelling voor de wetenschappelijke bestudering van de volkscultuur en de pre- en protohistorie: de volkskunde en de archeologie maakten, zo meenden zij, het ontstaan, de verbreiding en de cultuur van de Germanen zichtbaar. Het wetenschappelijk onderzoek naar de Germaanse voorouders werd daarbij vaak ervaren als een uiting van respectvolle, rasbewuste en typisch Germaanse omgang met de 'eigen' voorouders. Zo werd in de catalogus van de door de SS-tentoonstelling 'Wat Aarde Bewaarde' betoogd: 'De wijze waarop de mensch tegenover de geschiedenis van zijn voorvaderen staat, is kenmerkend voor zijn karakter.'[231] De oriëntatie van nationaal-socialisten op het Germaanse verleden was bovendien vaak religieus gemotiveerd. Zo waren er enkele nationaal-socialistisch georiënteerde volkskundigen die in de ornamenten uit de volkskunst een runenschrift herkenden, dat

zou samenhangen met de religie van het 'noordras'. Deze religie zou zijn ontstaan in de jonge steentijd of in een nog verder verleden.[232]

Terwijl de idee dat de volkskunst het religieuze wereldbeeld van het 'noordras' in zich borg – in zijn extreme vorm – in de jaren dertig nog vooral had geleefd bij geïsoleerde sektarische groepen, kwam deze idee in 1941 onverbloemd naar voren in het Gemeentemuseum in Den Haag. Daar was namelijk door de Volksche Werkgemeenschap in samenwerking met het departement van Volksvoorlichting en Kunsten de tentoonstelling 'Eeuwig Levende Teekens' georganiseerd.[233] In deze expositie werd per tentoonstellingszaal aan de hand van archeologische vondsten, volkskundige voorwerpen en foto's één 'zinnebeeld' gepresenteerd. Door zesentwintig zalen wandelend, werd de bezoeker geleidelijk met de verschillende elementen van de Germaanse 'wereld- en levenservaring' geconfronteerd. In de zaal waar de rondgang eindigde, kon de essentie ervan worden ervaren. In deze laatste zaal – waar de rondgang overigens ook was begonnen – stond namelijk het Germaanse 'wereldbeeld' centraal, uitgedrukt door middel van de 'spreuk':

> De zon, eeuwig – in rijzen en dalen – wentelt haar baan – door den dag, – door het jaar, – leven wekkend, – brengend tot rust – het oerbeleven van – den noordrasmensch, – van geslacht op geslacht – overgeleverd – in de zonneteekens: – beelden der zon – zinnebeelden van – ontstaan en vergaan.[234]

In de aula van het Gemeentemuseum kon vervolgens de film *Eeuwig Levende Teekens* worden bekeken. Er was onder meer in te zien hoe de archeoloog Bursch en zijn werklui tijdens een opgraving een scherf vonden waarin een hakenkruis was gekrast. De commentaarstem legde uit dat bij opgravingen was vastgesteld dat dit 'heilige zonneteken' reeds drieduizend jaar geleden bekend was.[235]

Hoe het publiek op de film en de expositie heeft gereageerd is niet bekend. Gezien de prominente aanwezigheid van hakenkruisen, hoefden zij aan de intenties van de makers niet te twijfelen: het ging om propaganda voor het nationaal-socialisme.[236] Dit werd door de organisatoren ook erkend. Zo memoreerde N. de Haas, een medewerker van de Volksche Werkgemeenschap, in het tijdschrift *Hamer*, dat de tentoonstelling zich richtte op 'heel ons volk', maar vooral op het 'zich bewust wordende deel'.[237] Dat de expositie een antichristelijke lading had, zal de gemiddelde bezoeker evenmin zijn ontgaan. Zo blijkt onder andere uit een opmerking uit 1941 van de middeleeuws-archeoloog J.G.N. Renaud. Zonder het streven van de tentoonstellingmakers om de oud-Germaanse religie te verbreiden expliciet te noemen of te onderschrijven, schreef hij dat jaar aan een van de tentoonstellingsorganisatoren over zijn bezoek aan de expositie:

> Wat ik gezien heb, heeft mij overweldigd. (...) Ik heb zelfs al van bezoekers gehoord, die afwijzend stonden tegenover het streven – vooral omdat zij zich zulke goede producten waanden van christelijke kultuur – en die toch tot nadenken gestemd zijn door wat zij gezien hebben.[238]

De idee dat de volkscultuur het religieuze wereldbeeld van het 'noordras' in zich borg, werd reeds in het najaar van 1945 publiekelijk bekritiseerd. De germanist T.A. Rompelman greep zijn benoeming tot hoogleraar germanistiek aan de Rijksuniversiteit van Groningen aan om uitgebreid in te gaan op de nationaal-socialistische ideeën over de Germaanse religie. Daarbij constateerde hij dat zijn vak door het nationaal-socialisme was 'besmet' omdat veel van zijn collega's, en niet alleen nationaal-socialistische, te zeer de nadruk waren gaan leggen op het voortleven van heidense gebruiken na de bekering van de Germanen.[239] Zelf zei hij daarentegen het christelijke geloof, naast de klassieke beschaving, als de basis van de 'Westerse cultuur' te beschouwen om er vervolgens op waarschuwende toon op te wijzen:

> Wie het Germaans-heidens geloof vergelijkend plaatst naast het Christelijke om aan te tonen, dat er waarden in zouden schuilen, die voor het Christelijk geloof niet behoeven onder te doen, begaat niet alleen een methodische fout, maar tast ongeacht de consequenties, die hij er al of niet aan vastknoopt, het Christendom in zijn kern en daarmede de grondslagen van onze gehele beschaving aan.[240]

Dit betekende dat Rompelman de Germaanse cultuur niet erkende als een grondslag van de westerse cultuur. Dit standpunt verder uitbouwend merkte hij op dat het Germaanse geloof aan de eigen zwakte ten onder was gegaan. De Germanen hadden namelijk volgens Rompelman gehunkerd naar een blijvende bevrediging van hun religieuze behoefte en die alleen kunnen vinden in het 'ware geloof', het christendom.[241]

Nationale eenheid in verscheidenheid

De regionale culturele en etnische verscheidenheid heeft niet alleen een rol gespeeld in het gedachtegoed van degenen die de betekenis of vorm van de Nederlandse staat ter discussie stelden, maar ook in dat van hen die de Nederlandse staat in zijn toenmalige vorm juist wilden versterken. In de jaren dertig was de genoemde verscheidenheid namelijk – in samenhang met de verdeeldheid op sociaal, politiek en religieus-wereldbeschouwelijk vlak – de hoofdcomponent van het debat over de 'volkseenheid'. De idee was ontstaan dat het erkennen en waarderen van de culturele en etnische diversiteit aanleiding kon geven tot het ontstaan van een hechte 'volksgemeenschap', die vervolgens weer een remedie zou kunnen zijn voor de meer recent ontstane maatschappelijke tegenstellingen.[242]

Het begrip 'volkseenheid', alsook het debat erover, heeft bekendheid gekregen door de eerste Volkseenheid-conferentie, die in 1934 werd georganiseerd.[243] Deze conferentie was een initiatief geweest van studentenverenigen met zeer uiteenlopende religieuze en politieke achtergronden.[244] Tijdens de conferentie maakte Huizinga grote indruk met zijn rede *Nederland's geestesmerk*. In deze rede gaf hij

aan dat diversiteit en eenheid elkaar niet hoefden uit te sluiten. Sprekend van verschillen in overtuiging, traditie en temperament, concludeerde hij: 'Samenwerking ondanks verschil van opvatting staat hooger dan eendracht op zich zelf.'[245] Middels de titel van zijn voordracht lanceerde Huizinga het begrip geestesmerk: het reflecteren over het 'merk' van de nationale 'geest' was voor hem een alternatief voor het debat over de 'aard' van het Nederlandse volk.[246] Met het nieuwe begrip gaf Huizinga aan het meeste belang te hechten aan kennis van de stempel die de geschiedenis drukte op de beschaving, en minder aan de invloed die uitging van bijvoorbeeld etniciteit of landschap. In zijn lezing kwam hij tot de slotsom dat 'burgerlijkheid' het belangrijkste kenmerk was van de Nederlandse beschaving. Hij beschouwde het als een 'sociale houding', die in de laatste vier à vijf eeuwen, gelijk met de Nederlandse natie, was ontstaan. Een natie definieerde Huizinga daarbij als een volk binnen de grenzen van een staat; dat de Republiek 'ons als natie' had grootgebracht, stond voor hem niet ter discussie. Huizinga toonde zich dan ook geen aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte. Hij zei in zijn rede de 'stamverwanten' buiten Nederland bewust onaangeroerd te laten, daarmee wél aangevend zich bewust te zijn van het bestaan van etnische banden met Vlaanderen.[247] Op basis van zijn kennis van het Nederlandse 'geestesmerk' analyseerde hij vervolgens de contemporaine Nederlandse beschaving.[248] Zo wees hij erop dat de laatste eeuwen was gebleken dat de Nederlander als gevolg van zijn burgerlijkheid weinig vatbaar was voor illusies en retoriek. Een consequentie hiervan was dat men zich niet snel liet meesleuren door politiek extremisme. Ook sprak Huizinga van een geringe neiging tot nationale zelfverheerlijking en de afwezigheid van een politiek minderwaardigheidsgevoel. Hierdoor had volgens hem overdreven nationalisme – en het nationaal-socialisme – in Nederland geen voet aan de grond kunnen krijgen.[249]

Huizinga's ideeën over het Nederlands geestesmerk leverden hem met name de kritiek op van aanhangers van het volksregionalistisch en expansionistisch volksnationalistisch gedachtegoed. De organisatoren van de tweede Volkseenheid-conferentie in 1935 memoreerden dat door de deelnemers aan de eerste bijeenkomst algemeen was erkend dat Huizinga een 'schitterende lezing' had gehouden, maar dat er bij hen ook bezwaren bestonden:

> En hoe men ook de vele algemeene opmerkingen ter harte nam, (...) het bleek, dat zowel de Zuidnederlanders (de Staatsnederlanders beneden de Moerdijk en de Vlaamsche volks- of naar verkiezing stamgenoten), als de Friezen en de meer naar het platteland georiënteerden, zijn opvatting van het Nederlandsche geestesmerk niet konden beamen.[250]

Indachtig deze kritiek werden tijdens de tweede Volkseenheid-conferentie lezingen gehouden over het Noord-Nederlandse, Zuid-Nederlandse en Friese 'nationaliteitsbesef'.[251]

In de loop van de jaren dertig werd bij besprekingen van het Nederlandse volkskarakter steeds vaker tegelijkertijd ook een overzicht gegeven van de regionale volkskarakters. Dit verschijnsel komt bij uitstek naar voren in het artikel 'De ontwikkeling van het Nederlandsche Volkskarakter' van de jurist en journalist P.H. Ritter jr. Het verscheen in 1938 in de bundel ter ere van het veertigjarig ambtsjubileum van koningin Wilhelmina.[252] Ritter merkte op dat het de laatste jaren steeds gebruikelijker was geworden in beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter ook de regionale bijzonderheden te analyseren.[253] Hij vervolgde:

> Tengevolge van deze nieuwe richting in de volksbeschrijving is het mogelijk, ons volkskarakter uit zijn geografische componenten samen te stellen, en te onderzoeken wat alle onderdeelen met elkander gemeen hebben.[254]

In eerdere beschouwingen, zoals die van de historicus Huizinga, was er volgens Ritter nog geen ruimte geweest voor regionale diversiteit en werd er uitsluitend gesproken van één volkskarakter. Ritter constateerde ook dat het Nederlandse volkskarakter zich de laatste decennia nauwelijks had gewijzigd. Onder verwijzing naar de activiteiten van jeugdorganisaties, merkte hij wel op dat de laatste jaren de 'gemeenschapszin' was toegenomen en dat er dientengevolge sprake was van een 'nationale vooruitgang'.[255]

In dezelfde periode kwam J. Linthorst Homan, die sinds 1937 commissaris van de Koningin was in Groningen, tot vergelijkbare inzichten. Het volkskarakter gold ook voor hem als een nationaal verschijnsel met regionale varianten en ook hij meende een toenemende nationale cohesie waar te nemen. Linthorst Homan zag het als zijn taak aan dit nationaal samengroeien een bijdrage te leveren. Hij richtte daartoe in 1939 de Groninger Gemeenschap op. Dit was een organisatie, die zich opwierp als vertegenwoordiger en beschermer van de sociale en culturele belangen van de bevolking van de provincie Groningen. Deze belangen werden door hem echter tegelijkertijd nadrukkelijk in verband gebracht met het streven naar nationale eenheid.[256] Terwijl het Nederlandse volk volgens Linthorst Homan door verticale politiek-sociale scheidslijnen 'gesplitst' was geraakt, was er zijns inziens in de jaren dertig weer sprake van toenadering, vooral onder de jongeren. En juist de herwaardering van de 'subnationale' provincies zou zijns inziens aan deze toenadering een extra impuls kunnen geven. In 1939 zei hij hierover in een lezing: 'Nu is bij verticale splitsing horizontale binding nodig, gelijk de bundel korenhalmen tot een garf gebonden wordt. Voor het pogen tot dit binden nu is de provinciale maatschappij ideaal'.[257] Linthorst Homan beklemtoonde dat voor hem een Zeeuw, een Limburger of een Groninger 'allen goede vaderlanders met een eigen karakter' waren. Hij ervoer het als een blijk van erkenning van het belang van het provinciale 'eigene' dat Wilhelmina haar jubileum van 1938 in Groningen had gevierd: hij noemde het een 'gelukkig symptoom'.[258] Wilhelmina, op haar beurt, toonde weer belangstelling voor Linthorst Homans Groninger Gemeenschap-beweging; om zich nader te informeren ontbood zij Linthorst Homan een

keer ten paleize.[259] In Groot-Germaanse kringen werd de Groninger Gemeenschap-beweging daarentegen met argwaan beschouwd. Het werd een merkwaardige tussenvorm genoemd, gezien de combinatie van de band met de staat en het streven naar een 'volksgemeenschap'. Het werd nastrevenswaardiger geacht een 'Saksisch volksbewustzijn' te ontwikkelen, dat naast de Groninger, ook de Drent, de Overijsselaar en de Gelderlander zou insluiten.[260]

Degenen die in de jaren dertig eenheid zochten door binnen de bestaande nationale context het belang van de regionale verscheidenheid te benadrukken, vonden elkaar vaak in het ideaal van de 'ordening' van de maatschappij. In het kader van deze 'ordening', die zowel sociaal-economische als culturele consequenties zou moeten hebben, werd grote waarde gehecht aan de 'natuurlijke' grondslagen van de maatschappij. Verschillen in religieuze, politieke en sociale achtergrond waren hierbij vaak van ondergeschikt belang. Waar het om ging was dat de genoemde grondslagen in hun 'natuurlijke' groei niet meer belemmerd zouden moeten worden. Tegelijkertijd werd een dergelijke ordening echter ook door aanhangers van volksregionalistisch of expansionistisch volksnationalistisch gedachtegoed nagestreefd.[261] Ook archeologen waren in de ban van dit ordeningsideaal. Aldus blijkt uit het rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde*, dat in maart 1940 was opgesteld door Braat en Bursch. De auteurs waren van mening dat de reorganisatie van de pre- en protohistorische archeologie zou 'moeten gaan langs den weg der in dezen tijd op talrijke gebieden des levens steeds meer in opkomst zijnde ordening'.[262] Hun ordeningsvoorstel kwam erop neer dat er ruimte zou moeten zijn voor regionale archeologische initiatieven, terwijl tevens de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden definitief vastgelegd zou moeten worden. En daarmee sloot hun beider gebruik van het begrip 'ordening' in hoge mate aan op Van Poeljes ideeën uit 1936 over een 'cultuurstaat'. Van Poelje had dat jaar immers gesproken van 'scheppende coördinatie', waarbij de staat niet boven de burgers stond, maar een 'gemeenschap der gemeenschappen' vormde.[263]

Volksnationalisme en 'Volkstumpolitik'

Gezien de nieuwe ideeën over cultuurbeleid, de ontwikkelingen in het museumwezen, het debat bij sociale en culturele wetenschappen en het gedachtegoed dat gangbaar was bij de diverse politiek-culturele bewegingen, kan worden aangenomen dat in Nederland vanaf het begin van de twintigste eeuw het volksnationalistisch gedachtegoed een breed draagvlak had gekregen. Het was gebruikelijk geworden om de nationale cultuur met verschillende vormen van etniciteit in verband te brengen en om in elementen van de nationale cultuur een volkskarakter te herkennen – vaak met insluiting van regionale en supranationale varianten daarvan. Het was echter niet zo dat in Nederland de Germaanse cultuur en etniciteit werden beschouwd als dé funderende waarde van de nationale cultuur.

Wel werd het Germaanse tijdperk gezien als een belangrijke fase in de geschiedenis. Dit gebeurde vooral omdat het bepaalde grondtrekken vertoonde die ook in de latere periodes van de geschiedenis konden worden herkend.

Volksnationalisme en antisemitisme in de bezettingsjaren

In de eerste jaren van de Duitse bezetting was er een hausse in populair-wetenschappelijke publicaties over de Nederlandse geschiedenis. In deze periode werd bij het denken over nationale cultuur als vanouds grote betekenis gehecht aan de kunst uit de Gouden Eeuw. Deze kunst, die immers centraal had gestaan in het laat-negentiende-eeuwse cultureel nationalisme, werd nog steeds geacht de Nederlandse cultuur bij uitstek te vertegenwoordigen.[264] Tegelijkertijd bleef de idee overeind dat de Franken, Friezen en Saksen de etnische basis vormden van het Nederlandse volk.[265] Maar daarnaast kwam het ook voor dat aan de prehistorische oorsprong van het Nederlandse volk werd herinnerd.[266] Uit de vele publicaties uit de eerste bezettingsjaren komt duidelijk naar voren dat men een versterkte verbondenheid voelde met de Nederlandse geschiedenis en cultuur. In een in 1941 verschenen overzicht van de historische gedenktekenen in Nederland werd bijvoorbeeld geconstateerd: 'Na den 10den Mei 1940 is er in het historische bewustzijn van ons volk iets wakker geworden.'[267] In dit historisch bewustzijn heeft het Nederlandse volkskarakter een prominente rol gespeeld. Dit kan als indicatie worden beschouwd voor de impuls die het volksnationalisme kreeg door de Duitse inval. Het is een belangrijke vraag of er daarbij ook sprake is geweest van een versterking van de etnisch-raciale kern van het volksnationalisme. Bij degenen die in deze periode hun oorspronkelijk volksregionalistisch of Groot-Nederlands engagement verruilden voor een primair Groot-Germaans engagement lijkt dit zeker het geval te zijn geweest: zij voelden een sterkere etnisch-raciaal gefundeerde verbondenheid met verwant geachte Germaans volken. In een volksnationalistische context zou een vergroot etnisch-raciaal bewustzijn echter ook aanleiding kunnen geven tot het ervaren van afstand tot andere etnisch-raciale groepen. Anders geformuleerd: heeft de Duitse bezetting van Nederland mogelijk niet alleen een impuls heeft gegeven aan het volksnationalisme, maar – in samenhang daarmee – ook aan latent antisemitisme?

Bij de historicus J. Romein was er zeker geen sprake van een versterking van het etnisch besef. In het eerste oorlogsjaar hield hij zelfs twee voordrachten waarin door hem een etnisch-raciale verklaring van het volkskarakter juist werd afgewezen. Het betrof 'Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest' van november 1940 en 'Beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter' van april 1941.[268] In de rede van 1940 bekende Romein wél dat hij zich op dat moment meer Nederlander voelde 'dan ooit te voren'.[269] Hij merkte ook op dat hij vroeger zelfs aan het bestaan van een volkskarakter had getwijfeld. De ervaring van de Duitse bezetting had hem echter doen beseffen dat dit karakter zich juist in tijden van crisis manifesteerde.[270] Hij definieerde het volkskarakter als: 'de component

van de in de loop der geschiedenissen dóór die geschiedenis op elkaar afgestemde en naar elkaar toegegroeide karakters van zijn leden'.[271] Romein noemde verdraagzaamheid daarbij als het meest wezenlijke kenmerk van het volkskarakter of van de 'Nederlandse geest'. Als voorbeeld bracht hij in herinnering hoe de emancipatie van de joden zich in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw op 'specifiek-Nederlandse' wijze had voltrokken: zonder wrijving en onder stilzwijgende goedkeuring van de overgrote meerderheid van de bevolking.[272] Daarbij presenteerde Romein verdraagzaamheid ook als een algemeen menselijke uiting van respect voor de natuur. Hij redeneerde:

> De verdraagzaamheid immers is, in laatste aanleg, niets anders dan de erkenning van de *verscheidenheid*, die het kenmerk van alle natuur en van alle creatuur is. Zij is de uiting van het heimwee naar *de oneindigheid* der natuur, dat wij alle in ons dragen, omdat wij er alle deel van zijn.[273]

Romein reageerde hiermee hoogstwaarschijnlijk ook op nationaal-socialisten die met aanspraken op kennis van de natuurlijke grondslagen van de maatschappij hun intolerantie onderbouwden ten opzichte van bepaalde bevolkingsgroepen, cultuuruitingen of politieke partijen.

In aansluiting op zijn invulling van het begrip volkskarakter als de component van naar elkaar toe gegroeide individuele karakters, zei Romein zich te willen distantiëren van romantische ideeën over een statische 'volksziel'; de Nederlandse 'volksziel' was naar zijn mening het veranderlijk resultaat van de geschiedenis.[274] De pogingen om het volkskarakter te herleiden tot een raskenmerk noemde hij zinloos, daarbij sprekend van het 'onoplosbare rassenvraagstuk'. Ook voor het in dat kader verrichte archeologisch onderzoek kon hij geen waardering opbrengen. Hij sprak van een betekenisloos 'praehistorisch vraagstuk'. Het betrof volgens Romein de kwesties

> waar de hunebedden- en klokbeker-volken vandaan gekomen en waar zij gebleven zijn, heel het vraagstuk of we nu echte Germanen zijn en zo ja wat dat dan zeggen wil, dan wel of we een mengsel zijn van die nog oudere substraten plus Germanen, plus Kelten, plus Alpinen.[275]

Hij refereerde aldus aan het debat over de etnisch-raciale samenstelling van de bevolking van Nederland en de hierbij vaak gestelde vraag naar de herkomst van de eerste bewoners van Nederland en het ontstaan van de Germanen. Ook stipte hij het belang aan dat sommigen hechtten aan kennis van de immigraties tussen de jonge steentijd en de volksverhuizingstijd. Sprekend van de 'folkloristische methode', bekritiseerde Romein tegelijkertijd de pogingen het Nederlandse volkskarakter te leren kennen via de volkscultuur. Niet alleen meende hij dat volkskundigen de begrippen 'ziel', 'aard' en 'karakter' nogal willekeurig gebruikten,

maar bovendien gingen zij er volgens hem ten onrechte van uit dat het volkskarakter het best bewaard was gebleven bij 'de meest geïsoleerde volksdelen'.[276]

Het 'praehistorisch vraagstuk', door Romein in 1941 betekenisloos genoemd, werd tijdens de bezettingsjaren door anderen daarentegen juist gezien als een thema dat extra aandacht verdiende. De vraag in hoeverre een volkskarakter werd bepaald door etnisch-raciale factoren, was voor hen een essentieel onderdeel van het wetenschappelijk volkskarakteronderzoek. De analyses waren zowel gericht op het ontstaan van het volkskarakter als op het benoemen van de karaktertrekken. De Leidse hoogleraar Assyriologie F.M.Th. Böhl schreef bijvoorbeeld in 1944, zich afzettend tegen Huizinga's bekende definitie van geschiedenis uit 1929, dat iedere 'volksgemeenschap' zich rekenschap diende te geven van zijn cultuur, zoals die was bepaald door 'het gemeenschappelijk bloed en het gemeenschappelijk milieu of bodem, (waarbij dan als het derde en historisch belangrijkste komt de gemeenschappelijke geschiedenis)'.[277] Ook de nationaal-socialistische prehistoricus Bursch heeft zich tijdens de bezettingsjaren geconcentreerd op kwesties, die Romein had aangeduid als het 'praehistorisch vraagstuk'.[278] In zijn in 1941 gehouden lezing *De Oudheid in het Heden* kwam hij tot de slotsom dat uit archeologisch onderzoek bleek dat de van 'nature ontvangen eigenaard' zo sterk was dat er alleen maar sprake kon zijn van tijdelijke externe inwerkingen.[279]

In dezelfde lezing constateerde Bursch, met betrekking tot de discussie over de 'eigenaard van ons volk', verder nog terloops dat de Nederlandse handelsman 'den Jood te glad' was geweest.[280] Aldus gaf hij niet nadrukkelijk, maar ook onmiskenbaar aan dat joden naar zijn mening niet tot het Nederlandse volk behoorden, dit terwijl hij voordien in zijn lezingen en geschriften van deze opvatting nooit blijk had gegeven. Onder prehistorici in Nederland was het de eerste vier decennia van de twintigste eeuw niet gebruikelijk geweest openlijk anti-joodse opmerkingen te maken. Wel werd de handel in archeologische vervalsingen incidenteel gerelateerd aan het stereotiepe beeld van joden als onbetrouwbare handelaars en cultuurvervalsers. Zo vermeldde Byvanck in 1935 in het tweede deel van zijn *Excerpta Romana* dat de oudheidkundige Smetius twee vervalsingen had aangetroffen bij een 'Jood te Nijmegen'.[281] Holwerda maakte een vergelijkbare opmerking. Hij sprak in 1939 in zijn correspondentie met de klassiek archeoloog G.A.S. Snijder van prachtige vervalsingen, die te koop werden aangeboden door 'een paar Joden uit Wenen'.[282]

Bursch' opmerking uit 1941 staat echter niet op zichzelf. Ook Van Giffen heeft in de bezettingsjaren als prehistoricus voor het eerst openlijk gerefereerd aan negatieve beeldvorming over joden. In zijn in 1943 gepubliceerde analyse van de etnische samenstelling van de bevolking van Drente sprak hij van een 'voornamelijk tot de steden beperkte infiltratie van Joodsche elementen'. Doordat hij de Drentse dorpen daarbij 'oeroude gemeenschappen' noemde, benadrukte hij het fundamentele etnische onderscheid tussen joden en de inheemse bevolking van Drente.[283] Het is opmerkelijk dat Van Giffen, die dergelijk taalgebruik voordien niet bezigde, deze opmerking maakte op een moment dat de jodenvervolging in Nederland in volle gang was. Bovendien had hij nog ongeveer drie jaar eerder, in oktober 1940,

samen met 228 andere hoogleraren, het Scholten-manifest ondertekend. In deze brief, die was gericht aan Seyss-Inquart, werd door de hoogleraren gepleit geen scheiding aan te brengen tussen joden en niet-joden. Later zou Van Giffen, onder Duitse druk, zijn handtekening weer intrekken, echter met de voorwaarde dat daaraan geen bekendheid gegeven zou worden.[284] Van Giffen toonde zich vervolgens reeds in mei 1945 doordrongen van het belang de geschiedenis van de jodenvervolging vast te leggen. Vrijwel onmiddellijk na de Duitse capitulatie wist hij via een tussenpersoon voor het Drents Museum in Assen de hand te leggen op een groot aantal voorwerpen uit het kamp Westerbork, die kampleven en deportatie konden documenteren. Het betrof onder meer het stalen koersbord voor het traject Westerbork-Auschwitz.[285]

Het blijkt aldus dat in het geval van Bursch en Van Giffen het reflecteren over de etnische samenstelling van de bevolking van Nederland ten tijde van de Duitse bezetting aanleiding heeft gegeven tot de inzet van anti-joods taalgebruik. Rekening houdend met de mogelijkheid dat Van Giffens en Bursch' opmerkingen strategisch gemotiveerd zijn geweest, zo ook met het verschil tussen Van Giffens Nederlands-nationale en Bursch' Groot-Germaanse opvattingen, kan worden geconstateerd dat de samenhang tussen volksnationalisme en antisemitisme niet alleen in theorie mogelijk is, maar zich ook incidenteel manifesteerde. De samenhang komt bovendien naar voren in de manier waarop G.A. van Poelje in 1952 het door Romein geïntroduceerde begrip 'Nederlandse geest' in verband bracht met Nederlands antisemitisme, terwijl Romein het begrip juist had ingezet ter bestrijding van het etnisch definiëren van het Nederlandse volkskarakter. Van Poelje, die in augustus 1940 door de bezettingsautoriteiten was ontheven uit zijn functie van secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en in Buchenwald gevangen was gezet, werd in 1952 gehoord door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 over zijn activiteiten van vóór zijn gevangenneming.[286] Tijdens dit verhoor memoreerde hij dat in het begin van de bezettingstijd vaak was gepoogd initiatieven te nemen overeenkomstig de vermeende wensen van de Duitse autoriteiten. Als voorbeeld noemde hij het professorencollege dat de redactie van het Amsterdamse tijdschrift *Mensch en Maatschappij* vormde. Nog voordat er anti-joodse maatregelen in werking waren getreden, had dit professorencollege al besloten de filosoof L. Polak uit te sluiten.[287] Van Poelje resumeerde, verwijzend naar Romeins rede van 1940: 'Dat was de Nederlandse geest, waartegenover men als secretaris-generaal kwam te staan.'[288] Met deze cynische constatering lijkt Van Poelje te hebben willen aangeven dat het praten over de 'Nederlandse geest' het nemen van anti-joodse maatregelen niet in de weg had gestaan.

Uit de activiteiten die J.K. van der Haagen als chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen ontplooide, komt eveneens naar voren hoe gedurende de bezettingsjaren volksnationalistische sentimenten en betrokkenheid bij anti-joodse maatregelen konden samengaan. In zijn rapport *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren* van 17 april 1945 vermeldde Van der Haagen hoe hij na de afkondiging van de Verordening van 21 mei 1942 die de

'Joodsche vermogenswaarden' betrof, had gepoogd de belangrijkste kunstwerken uit joods bezit voor Nederland te behouden.[289] Hij memoreerde dat hij de toezegging had weten te verkrijgen dat door de firma Lippman, Rosenthal & Co geen kunstwerken verkocht zouden worden, voordat eerst gelegenheid zou worden geboden na te gaan welke stukken in aanmerking kwamen voor het 'Nederlandsche openbaar museum- en bibliotheekbezit'.[290] Van der Haagen merkte op dat het zijn bedoeling was geweest er in eerste instantie voor te zorgen dat zoveel mogelijk objecten in 'ons land' zouden blijven, opdat in tweede instantie na de oorlog zou kunnen worden beslist over het uiteindelijke eigendom ervan. Het verschil tussen redden en verwerven was echter klein. Zo vermeldde Van der Haagen in april 1945 – op bijna opgetogen toon – dat het bezit van de collectie van R. May was 'verzekerd' voor de 'Nederlandsche Staat'. Dit was gebeurd op basis van een door hem niet nader omschreven 'gentleman's agreement'.[291]

Van der Haagen en het cultuurbeleid van de afdeling Kunsten en Wetenschappen tijdens de bezettingsjaren

Van der Haagen, die zeer in de ban was van het volksnationalisme, meende aanvankelijk dat de Duitse bezetting van Nederland door hem als chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen aangegrepen kon worden om het actieve cultuurbeleid uit te voeren, dat in het vooroorlogse Nederland niet gerealiseerd had kunnen worden. In zijn rapport van 17 april 1945 over de afdeling Kunsten en Wetenschappen in de bezettingsjaren ging hij weinig in op zijn cultuurbeleid. Dit mogelijk omdat juist de samenwerking die hij in dit kader met de Duitse autoriteiten was aangegaan, ertoe had geleid dat een aantal collega's hem als collaborateur was gaan beschouwen. Wél gaf hij een opsomming van de Duitse autoriteiten waarmee hij gedurende de bezettingsjaren in contact was gekomen. Hij memoreerde dat met name K. Mühlmann – die naar zijn indruk voor Göring verzamelde – en de verschillende medewerkers van het Amt Rosenberg voor moeilijkheden hadden gezorgd. Dit in tegenstelling tot de ambtenaren van het Rijkscommissariaat van Seyss-Inquart, waarmee hij in de regel goed had kunnen samenwerken. Vooral de onder dr. F.J. Wimmer ressorterende kunsthistoricus dr. F. Plutzar was volgens Van der Haagen bereid op te komen voor de Nederlandse belangen.[292] Opvallend afwezig in zijn opsomming van zijn Duitse contacten waren de medewerkers van het SS-Ahnenerbe. Het betreft met name H.E. Schneider, die vanaf de zomer van 1940 als vertegenwoordiger van het Ahnenerbe in Nederland werkzaam was, en F.W. Mai, die Schneider in oktober 1942 in deze functie was opgevolgd.[293] Van der Haagen moet er echter zeker van op de hoogte zijn geweest dat het Ahnenerbe in Nederland activiteiten ontplooide: ook al omdat Plutzar incidenteel daarmee samenwerkte.[294] Van der Haagen wees er in zijn rapport wel op dat de competenties van de verschillende Duitse autoriteiten en instanties niet duidelijk waren afgebakend en dat hij in de loop van de bezetting tot zijn spijt had moeten constateren dat de invloed van Plutzar dientengevolge

vaak gering was. Hij vervolgde: 'De nadeelen van het elkander doorkruisen van bevoegdheden, dat een kenmerk van de praktijk van het nationaal-socialisme bleek te zijn, hebben wij wel aan den lijve ondervonden.'[295]

Van der Haagen heeft tijdens de bezettingsjaren gepoogd het 'Historisch Museum'-plan uit het museumrapport van 1921 alsnog te realiseren. In dit museumrapport was voorgesteld een museum op te richten dat zou bestaan uit een archeologische, volkskundige en historische afdeling in respectievelijk Leiden, Arnhem en Amsterdam.[296] Aanvankelijk boekte Van der Haagen een belangrijk resultaat. Zo werd in 1941 het Openluchtmuseum losgekoppeld van de Vereeniging 'Het Nederlandsch Openluchtmuseum' en kreeg het de status van een rijksmuseum.[297] Daarbij zou het echter blijven. Van der Haagen had nog wél weten te bereiken dat secretaris-generaal J. van Dam, die Van Poelje in 1940 was opgevolgd, in 1941 voorstelde de institutionele band tussen de afdeling Nederlandsche Praehistorie en de andere afdelingen van het Rijksmuseum van Oudheden op te heffen.[298] In de loop van 1944 kwam Van der Haagen tot het inzicht dat zijn cultuurbeleid beter gerealiseerd zou kunnen worden in een naoorlogs Nederland dan in samenwerking met de Duitse autoriteiten en hun Nederlandse nationaal-socialistische medestanders. Vanaf dat moment beschouwde hij de verdeeldheid van de Duitse autoriteiten en hun Nederlandse medestanders niet meer als een belemmering. Sterker nog: door deze verdeeldheid te bespelen, slaagde hij er juist in de uitvoering van Duits cultuurbeleid te traineren.[299]

De traineer-strategie werd door Van der Haagen bijvoorbeeld gehanteerd bij het voorstel om een 'Monumentenraad' op te richten op basis van het leidersbeginsel.[300] Hiertoe was hij aangespoord door enkele van zijn naaste collega's. Zo had H.E. van Gelder voor hem in januari 1944 gerecapituleerd:

> Je weet dat ik je steeds – en gaarne – steun, maar hier moet ik je den raad geven om te zien, dat je de zaak nog op den langen baan schuift. Het is nog maar een ontwerp, waarvan de Secr. Generaal schrijft: 'als het in dezen vorm tot stand komt.' Wij kunnen dus nog allen gaan beraden en adviseeren.[301]

In dezelfde periode wees een ander lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg Van der Haagen op de radicalisering die zich in de loop van de bezetting bij het Duitse bestuur had voorgedaan. Samenwerking met hen was ondertussen in een ander licht komen te staan. In het geval van de 'Monumentenraad' zou er bovendien sprake zijn van samenwerking met de Nederlandsche Kultuurraad. Hij waarschuwde:

> Laat ons toch vooral vaststellen dat tusschen 1940, toen vrijwel nog iedereen op zijn post was en 1944, waarin bijna niemand meer op zijn post is, een enorm verschil bestaat. Sindsdien hebben wij wel iets geleerd, wij weten nu wat wij wel en niet kunnen doen. (...) Het meest verkeerde lijkt mij op het oogenblik

nu de oorlog ten einde loopt met maatregelen te komen, die hun oorspronkelijk doel voorbij schieten.[302]

Van der Haagen, die aanvankelijk van mening was dat in de 'onevenwichtigen tijd' waarin werd geleefd 'niemand die eenige verantwoordelijkheid' te dragen had 'onbesproken' kon blijven, zou uiteindelijk de raad van zijn collega's ter harte nemen.[303] In het laatste oorlogsjaar probeerde hij vooral te voorkomen dat Nederlands cultuurgoed als gevolg van oorlogshandelingen zou worden beschadigd. Zo was hij persoonlijk betrokken bij het in veiligheid brengen van de 'roerende voorwerpen van wetenschap en kunst' uit het geëvacueerde Arnhem.[304]

Van der Haagens nauwe contacten met de Duitse autoriteiten en collaborerende instanties maakten, zoals reeds aangeduid, dat sommigen in zijn omgeving hem konden betichten van een pro-Duitse houding. Zo sprak Van Gelder in 1945 in zijn correspondentie met Van Giffen van het collaboreren van Van der Haagen.[305] J. Kalf trok in deze periode slechts enkele aspecten van Van der Haagens denkbeelden in twijfel. Met name enkele van zijn opmerkingen in het rapport van april 1945 over de productie van nieuw huisraad stuitten op Kalfs kritiek. Van der Haagen had erop gewezen dat in Nederland tijdens de oorlogsjaren veel gebruiksvoorwerpen verloren waren gegaan en stelde voor dat de overheid toezicht zou gaan uitoefenen op de fabricatie van nieuwe huisraad. Daarbij had hij opgemerkt:

> Vóór alles wake men daarbij tegen een te groote uniformiteit, terwijl men vooral ook aandacht geve aan het uiteenlopend karakter van verschillende landstreken. In verband met dit laatste zal het waarschijnlijk aanbeveling verdienen het Rijksmuseum voor Volkskunde in eenigen vorm in te schakelen.[306]

Volgens Kalf getuigde dit advies van Van der Haagen van 'een al te "völkisch" gekleurde mentaliteit', die naar zijn mening geen goed uitgangspunt kon zijn voor de ontwikkeling van de 'hedendaagsche kunst'.[307]

De Volkstumpflege van de Duitse autoriteiten

Bij Van der Haagens inschatting dat de Duitse bezetting van Nederland de gelegenheid – en mogelijk ook een extra noodzaak – bood het actieve cultuurbeleid te ontwikkelen, dat in het vooroorlogse Nederland niet gerealiseerd had kunnen worden, heeft een belangrijke rol gespeeld dat hij meende in Plutzar een medestander gevonden te hebben. Zijn waardering voor Plutzar onder woorden brengend, sprak Van der Haagen in zijn rapport van 1945 van een 'rustig en beschaafd mensch'.[308] Voor zijn komst naar Nederland was Plutzar in Wenen belast geweest met de zorg voor openbare leeszalen en bibliotheken. Hij werd in Nederland, onder Wimmer, hoofd van de Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege.[309] Plutzar was, zo vervolgde Van der Haagen, getrouwd met een

Nederlandse, zodat hij de 'mentaliteit van ons volk' goed kende. Hoewel hij lid was van de NSDAP, droeg Plutzar zijn uniform en partij-insigne slechts bij uitzondering. Volgens Van der Haagen behoorde Plutzar tot de groep Oostenrijkse ambtenaren die wars was van 'Pruisisch' optreden. Hij memoreerde dat zij door andere bezettingsautoriteiten daarom soms smalend 'der Wiener Hof' of 'der Donau-Club' werden genoemd.[310] Van der Haagen wist wél dat Plutzar een 'overtuigd anti-semiet' was, al had hij geen 'bewondering' gehad voor 'de methoden, welke men in Duitschland gevolgd had ten einde den invloed der Joden te breken'.[311] Aldus gaf Van der Haagen er indirect blijk van de idee dat joden een negatieve invloed uitoefenden op de maatschappij niet geheel ongegrond te achten.

Plutzar was in het kielzog van Seyss-Inquart en Wimmer naar Nederland gekomen om voor het Rijkscommissariaat het cultuur- en wetenschapbeleid te ontwikkelen. Dit waren beleidsterreinen die in het vooroorlogse Nederland vielen onder het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In opdracht van Wimmer installeerde Plutzar zich daarom in juli 1940 op dit ministerie.[312] Vanaf dat moment concentreerde Plutzar zich op Volkstumpflege. Het Volkstumpflege-beleid kwam mede voort uit een opmerking van Seyss-Inquart uit diens rede 'Aus Anlass der Übernahme der Regierungsgewalt' van 29 mei 1940. Seyss-Inquart had zijn toehoorders toen verzekerd dat de Duitse bezetter niet naar Nederland was gekomen om 'ein Volkstum zu bedrängen und zu zerstören'.[313] De Volkstumpflege sloot echter ook aan, zij het indirect, op Seyss-Inquarts streven de Nederlandse cultuur te 'reinigen' van joodse en andere 'Volksfremde' invloeden.[314] In november 1940 zette Plutzar in een nota de drie hoofdelementen van de Volkstumpflege op een rij: het verwerven van kennis van het 'Volkstum', de politieke inzet van het 'Volkstum' en de organisatie van de zorg voor het 'Volkstum'. Als terreinen waarop de Volkstumpflege betrekking had, noemde hij de raciale samenstelling van het Nederlandse volk, de taal, de volksliederen, de volksmuziek, klederdrachten en de ambachtelijke kunstnijverheid. Ook de monumentenzorg, heemschut en de 'Heimat'-musea werden door hem genoemd.[315]

De Volkstumpflege van de Duitse autoriteiten was nauw gerelateerd aan de 'Volkstumkunde', een wetenschap die in het nationaal-socialistische Duitsland academische status had verworven en die het 'Volkstum' als objectgebied had.[316] De volkskundige J. de Vries erkende in 1941 dat het begrip 'Volkstumkunde' moeilijk vertaald kon worden in het Nederlands, maar voegde daar aan toe dat wel begrepen kon worden wat ermee werd bedoeld. Hij definieerde 'Volkstumkunde' vervolgens als de 'kennis van den aard van het volk, van zijn wezen. (...) Hoe is het volk, hoe denkt het volk, welke vormen van maatschappelijke aard (...) komen rechtstreeks uit het wezen van een volk voort?'[317]

Was voor De Vries 'Volkstumkunde' aldus min of meer gelijk aan volkskunde, in Duitse wetenschappelijke literatuur werd het begrip 'Volkstum' vooral – meer dan bij de volkskunde – met etniciteit in verband gebracht.[318] Als Duitse wetenschappers spraken over het Nederlandse 'Volkstum', verwezen zij daarbij vaak naar de verschillende volken die in de pre- en protohistorie op Nederlands

grondgebied hadden geleefd.[319] In dat geval fungeerde 'Volkstum' als een zelfstandige, bijna substantiële categorie, die een actieve rol speelde in de geschiedenis. Aldus onderscheidde de 'Volkstumkunde' zich van de nauw verwante Nederlandse volkskunde, waarin de begrippen 'volksaard' en 'volkskarakter' centraal stonden. Dit waren begrippen die vooral in de loop van de geschiedenis herkend konden worden.[320] Met name de Keulse prehistoricus W. von Stokar, die in de zomer van 1940 als specialist op het gebied van de pre- en protohistorie naar Nederland was gekomen, heeft zich uitgesproken over het 'Volkstum' in Nederland.[321] Dit deed hij in 1943 en op basis van archeologisch onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie. Volgens Von Stokar was er in Nederland een 'Volkstum'-continuïteit vanaf de prehistorie. Hij benadrukte daarbij dat het Nederlandse 'Volkstum' zich had gevormd, zonder dat er invloed was uitgegaan van Kelten en Romeinen. Hij vervolgde: 'Die Niederlande waren ein Germanenland, längst vordem der Römer kam, sie sind es heute und werden es bleiben.'[322] Over het 'Volkstum' was er echter ook nog veel onduidelijk. Het Germaanse 'Lebensraum' was namelijk gekenmerkt geweest door een komen en gaan van volken en stammen. Dit betekende volgens Von Stokar dat op de vraag naar het ontstaan van de verschillende Germaanse stammen in het 'Rheinmündungsgebiet' nog geen eensluidend anwoord gegeven kon worden. De Germaanse stammen waren, op de Friezen na, bovendien in de loop van de geschiedenis weer verdwenen. Dit gold volgens Von Stokar echter alleen voor hun naam en zeker niet voor hun 'Volkstum'. Hij verzekerde: 'Das Volkstum selbst ist geblieben, es verbirgt sich nur unter anderen Namen.'[323]

Von Stokar ontwikkelde zich in de loop van de bezettingsjaren, naast Plutzar, tot een belangrijke steunpilaar van de Volkstumpflege. Von Stokar, die in 1938 in Keulen was benoemd tot hoogleraar prehistorie, werd in 1940 een medewerker van W. Ispert. Deze was op zijn beurt weer een staflid van F. Schmidt, de Generalkommissar zur besonderen Verwendung. In september 1942 maakte Von Stokar de overstap naar de staf van Wimmer. In die zelfde tijd raakte hij betrokken bij de activiteiten van het SS-Ahnenerbe in Nederland.[324] Een van de activiteiten die Von Stokar in het bezette Nederland heeft ontplooid, was het houden van archeologisch toezicht bij de bouw van militaire verdedigingswerken door de Wehrmacht. Hij deed dit vanaf het voorjaar van 1943 tot augustus 1944. Bij deze Denkmalpflege in militärischen Baugebiete waren naast de Wehrmacht ook het Ahnenerbe en het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming betrokken. Von Stokar werd bij zijn archeologische activiteiten geassisteerd door C. Redlich.[325] In de archeologische activiteiten van Von Stokar in Nederland gingen archeologische monumentenzorg en Volkstumpflege hand in hand. Van der Haagen beschouwde de archeologische monumentenzorg bij militaire bouwactiviteiten echter primair als een 'Nederlandsch belang'; zijn departement vergoedde daarom de reiskosten van Redlich.[326]

Nationaal cultuurbeleid en Volkstumpflege

In de bezettingsjaren was het niet eenvoudig te onderscheiden of er met culturele activiteiten primair Duitse dan wel Nederlandse belangen werden gediend. Dit blijkt bij uitstek uit het in deze periode door verschillende Nederlandse autoriteiten ontwikkelde Zuiderzeemuseumplan. In dit museum zou de samenhang tussen prehistorie, volkscultuur en geschiedenis een centrale plaats moeten krijgen. Het initiatief was niet alleen een uiting van volksnationlisme, maar sloot ook uitstekend aan op Plutzars streven naar Volkstumpflege. Het initiatief kon dan ook op zijn aandacht rekenen.

Het plan voor een Zuiderzeemuseum werd in september 1942 tijdens de achttiende Monumentendag in het Stedelijk Museum te Amsterdam onder grote publieke belangstelling besproken.[327] Naast Plutzar waren er vertegenwoordigers aanwezig van een aanzienlijk aantal overheidsinstanties en maatschappelijke organisaties.[328] Ingenieur W. Cool, verbonden aan de Zuiderzee-Vereeniging, opende de bijeenkomst met een pleidooi de heemschutgedachte een belangrijke rol te laten vervullen bij de inrichting van de Zuiderzeepolders. Dit betekende dat rekening gehouden zou moeten te worden met

> de vorming van de bodem, (...) het breede water, (...) de bekoorlijke kusten met het aangrenzende 'oude land'; de dromerige stadjes, (...) de historische herinneringen uit de Gouden Eeuw, (...) de soorten bevolking, het ras, het karakter, het taaleigen, de godsdienst, de bedrijven, (...) de woningen, de kleedij, de sagen en de vertellingen; de flora en de fauna.[329]

Hij wees hierbij ook nog op het prehistorisch verleden, door te refereren aan enige archeologische vondsten die tijdens de drooglegging van de Noordoostpolder waren gedaan.[330] Ter illustratie van het bijzondere karakter van de Zuiderzeebevolking, verhaalde Cool vervolgens hoe de Zuiderzeevissers in de Gouden Eeuw waren uitgegroeid tot heldhaftige zeerovers en admiralen, terwijl hun nazaten in het heden weer als vissers hun netten uitwierpen. De toekomstige polderbevolking zou volgens Cool over een vergelijkbaar 'karakter' moeten beschikken. Op basis van de opvatting dat cultuur niet aangeleerd kon worden en alleen 'van binnen uit' kon groeien, betoogde hij dat een weloverwogen inrichting van het toekomstige woongebied van het grootste belang was.[331] Ook een Zuiderzeemuseum zou hierbij een belangrijke rol kunnen spelen.[332]

S.J. Bouma, de directeur van het 'Nederlandsch Openlucht Museum, was de tweede spreker. Hij ging met name in op de inhoudelijke aspecten van het Zuiderzeemuseumplan.[333] Hij zei te zoeken naar een 'museumvorm', waarin de verschillende cultuuruitingen van de Zuiderzeekusten op wetenschappelijk verantwoorde wijze als een 'nationale eenheid' bijeengebracht konden worden. Zijn voorkeur ging uit naar een combinatie van een traditioneel museum en een aan

het water gelegen openluchtmuseum.[334] Hij meende dat hiervoor twee plaatsen in aanmerking kwamen: Enkhuizen en Harderwijk.[335]

Over het in museale context verzamelen van archeologische en geologische voorwerpen uit het Zuiderzeegebied waren reeds in 1941 enkele afspraken gemaakt. In dat jaar hadden de Directie van de Wieringermeer en de Dienst Zuiderzeewerken namelijk aan Van Dam voorgesteld deze vondsten gecentraliseerd te verzamelen. Zo zouden ze de grondslag kunnen vormen voor een toekomstig Zuiderzeemuseum.[336] Het voorstel heeft tot gevolg gehad dat de archeologische en geologische vondsten uit het Zuiderzeegebied vanaf 1941 in Kampen zijn verzameld. Daar werden zij beheerd door A.E. van Giffen en diens assistent P.J.R. Modderman.[337] Holwerda toonde zich in deze periode niet enthousiast over de Zuiderzeemuseumplannen en de rol die Van Giffen daarbij speelde. Onder verwijzing naar Braats proefschrift uit 1932 over de Wieringermeer schreef hij in 1941 aan Van Wijngaarden dat hij reeds had verwacht dat Van Giffen het onderzoek in het Zuiderzeegebied naar zich toe zou trekken.[338] Daarnaast lijkt Holwerda weinig waardering gehad te hebben voor de combinatie van archeologische, volkskundige en historische collecties in één museum. Refererend aan de prehistorische vondsten, verzuchtte hij: 'Wat de stichting van een apart Zuiderzeemuseum betreft met deze vondsten erin, dat lijkt mij een erge rommel te worden.'[339] Het Zuiderzeemuseum zou uiteindelijk in 1950 in Enkhuizen zijn deuren openen. De archeologisch-geologische collectie uit de Zuiderzeepolders maakte er echter geen deel van uit. Deze werd namelijk al sinds 1948 tentoongesteld in de kerk van Schokland.[340]

Een initiatief waarbij Plutzar, in tegenstelling tot bij het Zuiderzeemuseum, direct persoonlijk was betrokken, was het Germanische Forschungsinstitut. Dit instituut werd op 1 april 1942 opgericht in opdracht van Seyss-Inquart en Wimmer. Vervolgens waren er bijeenkomsten op 27 januari 1943 en op 2 mei 1944.[341] De doelstellingen van het instituut, zoals geformuleerd in de statuten, sloten direct aan op die van Plutzars Volkstumpflege. In de statuten werd namelijk gesteld dat werd nagestreefd

> in Zusammenarbeit mit anderen Einrichtungen ähnlicher Zielsetzung, die Werte und Wesenszüge des germanischen Menschen, seine Auseinandersetzung mit der Umwelt, die Formen seiner Gemeinschaftsbildung, und seine Geschichte vom niederländischen Raum her zu erforschen und darzustellen.[342]

De nadruk moest daarbij komen te liggen op het wetenschappelijk onderzoek naar het Germaanse 'Volkstum', zoals bleek uit de vele 'Forschungsaufträge' die op het programma stonden.[343] Alhoewel men in november 1943 nog meende dat in 1944 het eerste jaarboek zou kunnen verschijnen, heeft het instituut uiteindelijk geen enkele publicatie doen verschijnen. Evenmin werden er andere activiteiten ontplooid.[344]

Door de vertegenwoordigers van het Ahnenerbe werd het Germanisches Forschungsinstitut beschouwd als een gevaarlijke concurrent. Ook al omdat Seyss-

Inquart over het instituut contact had opgenomen met Rosenberg. In Duitsland was er immers in de loop van de jaren dertig een machtsstrijd ontstaan tussen het Ahnenerbe en het Amt Rosenberg en deze strijd dreigde nu ook in Nederland op te laaien.[345] De Ahnenerbe-strategie bestond erin samenwerking te zoeken met het Germanische Forschungsinstitut, opdat het in een later stadium geïncorporeerd zou kunnen worden. Von Stokar werd naar voren geschoven om, op basis van deze strategie, de contacten met het instituut te onderhouden. Dat Plutzar op zijn beurt meende dat de Volksche Werkgemeenschap – een onderdeel van het Ahnenerbe – in een later stadium juist deel zou kunnen gaan uitmaken van het Germanische Forschungsinstitut maakte de onderhuidse spanningen des te groter.[346] Von Stokar, die zich persoonlijk zeer betrokken voelde bij de gang van zaken, meende de zaak echter onder controle te hebben. In december 1942 vertrouwde hij Sievers toe: 'Wollen wir Plutzar ruhig einmal werkeln lassen. Er baut ganz nett auf, bemüht sich (...) und wenn der Laden dann steht, können wir ihn verdauen.'[347] Von Stokar was eigenlijk de mening toegedaan dat Plutzar beter weggepromoveerd kon worden, maar het was hem ook bekend dat Seyss-Inquart dit niet zou toestaan. Seyss-Inquart beschouwde de beminnelijke Plutzar, waarschijnlijk vanwege diens goede contacten met verschillende Nederlandse cultuurambtenaren, als een belangrijke steunpilaar van zijn beleid.[348] Von Stokar schreef hierover aan Sievers: 'Er [Seyss-Inquart] ist der Ansicht, dass Plutzar einer der kommenden Männer des Reichserziehungsministeriums sein wird.'[349]

Bij Plutzars Volkstumpflege, waarmee werd gepoogd het Nederlandse volkskarakter in Germaans-raciale zin te versterken, lijkt Seyss-Inquarts zelfnazificatiepolitiek op de achtergrond een belangrijke rol gespeeld te hebben. Zo heeft Plutzar steeds gepoogd zijn Volkstumpflege te laten ondersteunen door Nederlandse cultuurambtenaren en wetenschappers. Hij heeft mogelijk gehoopt zo te bereiken dat het nationaal-socialisme als afgeleide de 'Germaanse wereldbeschouwing' – als het ware vanzelf – voet aan de grond zou krijgen bij de bevolking van Nederland.[350] Dat de Nederlanders die in het kader van de Volkstumpflege met de bezettingsautoriteiten samenwerkten zelf vaak vooral uit cultureel- en volksnationalistische motieven handelden, gaf incidenteel aanleiding tot spanningen. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de discussie die zich ontsponnen heeft rond de door de Nederlandsche Kultuurraad voorgestelde restauratie van het in 1940 verwoeste raadhuis van Middelburg. Dit door de Duitse autoriteiten ondersteunde plan voorzag in een zeer monumentale reconstructie. In 1942 noemde J. Kalf, de secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, dit plan ten overstaan van A. Seyss-Inquart echter in strijd met het 'Nederlandsche volkskarakter'. Sprekend van Noord-Nederlandse ingetogenheid en spaarzaamheid zei hij een restauratie van bescheidener afmetingen en met soberder decoratie te prefereren: uitbundigheid en pronkzucht bracht hij daarbij in verband met het Zuid-Nederlandse volkskarakter. Kalf gaf hiermee te kennen – in de trant van Huizinga en Romein – de voorkeur te geven aan een historische verklaring van het volkskarakter; aan de raciale verklaring ervan lijkt hij weinig betekenis te hebben gehecht.[351]

Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen na 1945

Van der Haagen, die tijdens de bezettingsjaren een hoofdrol had gespeeld in het toen gevoerde cultuurbeleid, zou, ondanks de uiteenlopende waardering van zijn houding in de bezettingstijd, nog enkele jaren verbonden blijven aan het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.[352] Dat men op dit departement vijf jaar lang, zonder parlementaire controle en onder Duitse aanmoediging, had geprobeerd cultuurbeleid door te drukken, werd hem in de eerste naoorlogse jaren incidenteel nagedragen. Zo stelde J.H. Holwerda in 1948 in een brief aan W.C. Braat, sprekend van de 'stomme eigenwijsheid' van Van der Haagen: 'Trouwens dat geheele dictatuur spelen op het Departement (...) degouteert mij.'[353] Maar Van der Haagens positie was inmiddels echter wel veranderd. De uit 1875 daterende afdeling Kunsten en Wetenschappen was namelijk in 1946 opgeheven door minister G. van der Leeuw. Er werd een Directoraat-Generaal van Kunsten en Wetenschappen opgericht, dat onder leiding kwam te staan van H.J. Reinink. Onder hem werd Van der Haagen hoofd van de afdeling Oude Kunst en Natuurbescherming.[354] Die werd vervolgens in 1947 bij een interdepartementale reorganisatie hernoemd tot de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming. De natuurbescherming was voorheen een beleidsterrein geweest van het ministerie van Landbouw.[355] In de omstreeks 1947 opgestelde nota 'Monumentenzorg en natuurbescherming' is over deze reorganisatie gesteld dat in de 'donkere jaren van oorlog en bezetting' het belang van de Nederlandse cultuurmonumenten en de Nederlandse natuur sterker werd beseft. Men was tot het inzicht gekomen dat cultuur- en natuurmonumenten 'naar diepste wezen, niet slechts aan de toevallige eigenaar, doch tevens aan alle Nederlanders, van nu en van de toekomst, gemeenschappelijk toebehoort'.[356] Het in het debat over het Nederlandse volkskarakter herhaaldelijk benadrukte idee dat het natuurlijk milieu een essentiële invloed uitoefende op de cultuur van een volk, had aldus zijn weerslag gevonden in de nieuwe organisatiestructuur van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

In 1949 verliet Van der Haagen – tien jaar nadat hij P. Visser was opgevolgd als chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen – het ministerie. Hij maakte dat jaar een overstap naar de Unesco, waar hij hoofd werd van de afdeling Musea. Zijn ervaringen in de bezettingsjaren lieten hem echter nog niet met rust. In zijn nieuwe functie leverde hij een bijdrage aan de organisatie van een conferentie over de bescherming van 'cultuurgoederen' in oorlogs- en bezettingstijd. Deze conferentie vond in 1954 plaats in het Vredespaleis te Den Haag en leidde tot een verdrag dat door vijfenveertig landen werd geratificeerd.[357] Het verdrag had een onvoorzien gevolg: Van der Haagens samenwerking met de Duitse autoriteiten tijdens de bezettingsjaren werd in zekere zin alsnog gelegitimeerd. Verdragsartikel 5-2 luidde namelijk:

> Should it prove necessary to take measures to preserve cultural property situated in occupied territory and damaged by military operations, and should

> the competent national authorities be unable to take such measures, the Occupying Power shall, as far as possible, and in close co-operation with such authorities, take the most necessary measures on preservation.[358]

Terwijl Van der Haagen nu over zijn collaborateursreputatie definitief zijn schouders kon ophalen, moet een opmerking van een lid van de Poolse delegatie hem toch aan het denken hebben gezet, met name over de fluwelen handschoenen waarmee hij door Plutzar was benaderd. Onder verwijzing naar de vernietiging door de Duitsers van het slot op de Wawelberg te Krakau, bracht de vertegenwoordiger van Polen namelijk onder de aandacht dat het soms geheel niet mogelijk was te vertrouwen op de goede wil van bezettingsautoriteiten.[359] Van der Haagen lijkt zich echter – in ieder geval tijdens de bezettingsjaren – niet te hebben willen realiseren dat de Duitse autoriteiten in het kader van 'Volkstumpolitik' zowel cultuurbeschermings- als cultuurvernietigingsmaatregelen namen. Nog minder lijkt hij zich er rekenschap van te hebben willen geven dat 'Volkstumpolitik' uiteindelijk ook hand in hand ging met genocide.[360]

HOOFDSTUK 5

Archeologisch cultuurbeleid in Nederland

Pre- en protohistorische archeologie als beleidsterrein

In de eerste helft van de twintigste eeuw is de Nederlandse overheid haar cultuurbeleid gaan beschouwen als een activiteit die in dienst stond van het volk. Het was een periode waarin gaandeweg afstand werd genomen van het liberale principe dat de overheid zich terughoudend diende op te stellen ten opzichte van 'kunst en wetenschap'. Het volk ten bate waarvan het cultuurbeleid werd gevoerd, werd gezien als een zowel sociale, cultuur-historische als etnisch-raciale eenheid. Aldus redenerend werd het nastrevenswaardiger het cultuurbeleid ook betrekking te laten hebben op de pre- en protohistorische archeologie. Dit gebeurde tegen de achtergrond van de opkomst van nieuwe ideeën over het begin van de vaderlandse geschiedenis: tot omstreeks 1920 had men als beginpunt vrijwel uitsluitend aan de Romeinse- en Volksverhuizingstijd gedacht; nadien werd steeds vaker ook verwezen naar het Neolithicum. Activiteiten als het wetenschappelijk onderzoek van de pre- en protohistorie, het behoud van archeologische monumenten en het beheer van vondsten en opgravingsgegevens konden daardoor worden beschouwd als werkzaamheden die het Nederlandse volk direct aangingen. In deze context kon de afwezigheid van wettelijke archeologische regelgeving – vooral met betrekking tot de gang van zaken bij archeologische vondsten – als een ernstig gemis worden ervaren.

De nieuwe visie op de betekenis van de pre- en protohistorische archeologie en op het belang van cultuurbeleid heeft uiteindelijk geresulteerd in de 'regeling' van 1940. In dat jaar werd een Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgericht, dat ressorteerde onder een tegelijkertijd in het leven geroepen Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Ter vervanging van het Rijksbureau van 1940 is vervolgens in 1947 de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgericht; de rijkscommissie bleef voortbestaan.[1] De regeling van 1940 had naar algemeen gevoelen lang op zich laten wachten. Reeds vanaf het begin van de eeuw waren er regelings- en wetgevingsvoorstellen gedaan. Deze voorstellen, bedoeld ter aanvulling of vervanging van het voorschrift uit 1887, werden echter geen van alle uitgevoerd; aspecten ervan zijn echter wel terug te vinden in de regeling van 1940, zo ook in de taakomschrijving van de rijksdienst van 1947.[2]

Het eerste initiatief is uitgegaan van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond.[3] In 1908 was door deze bond een commissie ingesteld die in 1910 een monumentenwetsvoorstel formuleerde, dat ook betrekking had op de inheemse Nederlandse archeologie.[4] In 1923 volgde een regelingspoging van de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea.[5] In de jaren dertig lijkt de behoefte aan een regeling van de archeologiebeoefening sterker te zijn gevoeld: de voorstellen volgden elkaar in ieder geval sneller op. In 1934 kwam de Nederlandsche Oudheidkundige Bond met een nieuw voorstel, nu echter – in tegenstelling tot hun ontwerp van 1910 – onafhankelijk van een monumentenwet.[6] Datzelfde jaar trok Van Poelje, de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, het initiatief naar zich toe: hij verzocht de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea wederom om een voorstel.[7] Tenslotte kwam de directie van het Rijksmuseum van Oudheden in maart 1940 met het rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde.*[8]

Spanningsvelden in de archeologiebeoefening

Hoewel de pre- en protohistorische archeologie in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer werd gezien als een terrein waar overheidsbemoeiing op zijn plaats zou zijn, werd het de ambtenaren van het ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen in deze periode ook duidelijk dat het niet eenvoudig was om te komen tot een actief archeologisch cultuurbeleid. Het vakgebied bleek een zeer complex beleidsterrein te zijn: er waren op zijn minst vier spanningsvelden, die met elkaar verband hielden, elkaar versterkten en het streven om in Nederland te komen tot één archeologisch centrum langdurig gefrustreerd hebben.

Het eerste spanningsveld hing samen met de initiatieven die aan het begin van de jaren twintig waren genomen om door middel van een reorganisatie van het Nederlandse museumwezen te komen tot een nationaal historisch museum.[9] Hiervan zou namelijk de afdeling pre- en protohistorie van het Rijksmuseum van Oudheden een onderdeel moeten worden. Dit aspect van het plan stuitte op veel weerstand, ook al omdat de bestaande indeling van het Leidse museum van diverse zijden op waardering kon rekenen. Bovendien stelden de curatoren van Leidse Rijksuniversiteit alles in het werk de status quo te behouden.

Het tweede spanningsveld ontstond als gevolg van het raakvlak van de pre- en protohistorische archeologie met het monumentenbeleid van de overheid. Immers, ook archeologische monumenten en terreinen vroegen om monumentenzorg. In Nederland was het inwerking treden van een monumentenwet – en daarmee ook een potentiële wettelijke basis voor het archeologisch onderzoek – echter keer op keer uitgesteld, dit ondanks de aankondiging in de troonrede van 1928 dat er op korte termijn een monumentenwet zou worden ingediend. De overheidsbemoeiing met monumenten is in het interbellum uiteindelijk beperkt gebleven tot het subsidiëren en begeleiden van restauraties.[10] Het was met name de mogelijkheid dat de overheid door middel van een monumentenwet zou kunnen interveniëren

in het eigendomsrecht van particulieren die weerstand opriep. Zo merkte C.W. Vollgraff in 1910 op over een eventuele monumentenwet dat deze geen inbreuk diende te maken op 'het eigendomsrecht, het recht van vrije beschikking van ieder individu over het hem ten volle behorende'.[11] Bovendien stond de eventuele financiële tegemoetkoming voor monumenteneigenaren een monumentenwet in de weg.[12]

Het derde spanningsveld was het resultaat van de tegenstelling tussen enerzijds het centralisatiestreven van de rijksoverheid en anderzijds het autonomiestreven van de lagere overheden en regionale politiek-culturele bewegingen. Als gevolg van deze tegenstelling konden nationale en regionale archeologische instanties elkaar als concurrenten gaan beschouwen. Vooral over de vraag wie bevoegd was tot het verrichten van opgravingen in een bepaald gebied waren er meningsverschillen. Verder waren de verdeling en het beheer van de opgravingsgegevens discussiepunten. Het betreft hier een debat dat samenhangt met het beleid dat de rijksoverheid vanaf het begin van de negentiende eeuw voerde om met maatregelen op politiek, economisch, infrastructureel en cultureel gebied de eenwording van Nederland te bevorderen. Vaak wordt aangevoerd dat er hierbij een culturele homogenisering heeft plaatsgevonden, die ten koste ging van regionale cultuur. Oude regionale zeden en gewoonten zouden zijn gedegradeerd tot vrijblijvende folklore.[13] Folklorisering kan echter ook worden beschouwd als een algemeen voorkomende reactie op maatschappelijke veranderingen, zonder dat daarbij wordt uitgegaan van een gefixeerde tegenstelling tussen enerzijds een onveranderlijke regionale cultuur en anderzijds een dynamische nationale cultuur. Dit betekent dat folklorisering een proces is waarbij groepen bepaalde elementen van als 'eigen' beschouwde tradities cultiveren.[14] Indien het archeologisch cultuurbeleid van de overheid in de eerste helft van de twintigste eeuw vanuit dat laatste perspectief wordt beschouwd, blijkt dat dit erop gericht is geweest om een bijdrage te leveren aan de nationale eenheid. Bovendien wordt duidelijk dat – parallel daaraan – de regionale belangstelling voor de pre- en protohistorische archeologie sterk heeft samengehangen met het cultiveren van als 'eigen' beschouwde regionale tradities. Daarnaast blijkt echter dat de rijksoverheid het inzicht dat het erkennen van de regionale en provinciale belangen een bijdrage kon leveren aan de nationale cohesie, ook heeft vertaald naar het archeologisch cultuurbeleid.

Het vierde spanningsveld werd veroorzaakt door de richtingenstrijd 'Leiden-Groningen'. Vanaf het begin van de jaren twintig werd de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie gekenmerkt door de tegenstelling tussen het Leidse Rijksmuseum van Oudheden en het Groningse Biologisch-Archaeologisch Instituut. Deze tegenstelling ging terug op het persoonlijke conflict tussen Holwerda en Van Giffen, dat zich had voorgedaan tijdens Van Giffens assistentschap bij het Rijksmuseum van Oudheden in de jaren tien. Zich oriënterend op verschillende kennistradities – daarbij geïnspireerd door de institutionele context waarbinnen zij werkzaam waren –, benaderden Holwerda en Van Giffen in de jaren twintig en dertig de Nederlandse pre- en protohistorie op uiteenlopende wijze. Aldus

ontwikkelden zij sterk van elkaar afwijkende methoden van onderzoek en voorstellingen van het vroegste verleden. De richtingenstrijd 'Leiden-Groningen' bestond echter niet alleen uit persoonlijke en methodisch-vakinhoudelijke tegenstellingen; ook andere omstandigheden hebben er invloed op uitgeoefend. Holwerda en Van Giffen hebben hun strijd namelijk weten over te dragen op hun staf, assistenten en leerlingen. Aldus onstonden er twee kleine groepen wetenschappers die, hetzij loyaal aan Holwerda, hetzij aan Van Giffen, aan het bestrijden van elkaars wetenschappelijke opvattingen hoge prioriteit gaven.

Verwijzend naar dit verschijnsel stelde Van der Haagen in 1945 over de pre- en protohistorische archeologie van het interbellum:

> Sedert tientallen jaren bestond er in ons land een ernstige tegenstelling tusschen personen en musea op dit gebied werkzaam, teruggaand op de contraverse Leiden (Holwerda) – Groningen (Van Giffen), welke voor het werk natuurlijk zeer nadelig was.[15]

Van der Haagen beschouwde – en andere betrokkenen met hem – het persoonlijke conflict tussen Holwerda en Van Giffen uiteindelijk als dé diepere oorzaak van het langdurig achterwege blijven van een 'regeling' van de pre- en protohistorische archeologiebeoefening.[16] Deze constatering was niet ongegrond, maar de invloed van de andere drie spanningsvelden dient zeker niet onderschat te worden. Ook al omdat de tegenstelling tussen Holwerda en Van Giffen in deze spanningsvelden ingebed raakte. Vooral de tegenstelling tussen enerzijds het Leidse museum met zijn aanspraken op een nationale collectie en anderzijds de belangen van musea en organisaties met een regionale achtergrond is invloedrijk geweest. Deze tegenstelling was reeds aan het begin van de twintigste eeuw ontstaan. Opgravingsgegevens werden door de verschillende betrokkenen vaak gezien als unieke bronnen voor de bestudering van de eerste bevolking van de verschillende regio's van Nederland. Zo beschouwd, toonden de opgravingsgegevens een essentie van 'het eigene'. Op regionaal en provinciaal niveau werd er daarom voor gepleit de vondsten in 'eigen' beheer te houden, een streven waarvoor men in 'Groningen' begrip meende aan te treffen. Het Rijksmuseum van Oudheden, dat een geheel Nederland omspannende collectie opbouwde, werd daarentegen vaak gezien als een instelling die geen oog had voor dergelijke belangen. Dit resulteerde in een streven dat Holwerda in het jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden over 1933 omschreef als: '"Leiden er buiten te houden", zooals het gewoonlijk heet.'[17]

In de volgende drie paragrafen wordt ingegaan op de vier spanningsvelden. Daarbij vormen de verschillende regelingsvoorstellen van de eerste helft van de twintigste eeuw de rode draad. Er zal daarbij bijzondere aandacht worden besteed aan het Rijksmuseum van Oudheden als 'centrale oudheidkundige instelling': aan de argumenten waarmee deze positie van het museum respectievelijk werd onderbouwd, bekritiseerd, verdedigd en ondergraven. Zo wordt duidelijk dat het debat uit de eerste helft van de twintigste eeuw over archeologische wetgeving uiteindelijk

terug te voeren is tot de vraag *wie wel* – musea, genootschappen, universiteiten of rijksinstellingen – toegang mocht hebben tot de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie, en *wie niet.*

Het Rijksmuseum van Oudheden als 'centrale oudheidkundige instelling'

In 1922 werd niet alleen in Groningen het Biologisch-Archaeologisch Instituut geopend, maar ook in Nijmegen het Rijksmuseum G.M. Kam.[18] Dit betekende dat dat jaar de hegemonie van het Rijksmuseum van Oudheden als centrale oudheidkundige instelling van twee zijden werd aangetast.

Het Nijmeegse museum was genoemd naar de stichter: G.M. Kam (1836-1922). Deze Rotterdamse industrieel was in 1897 van Rotterdam naar Nijmegen verhuisd en aldaar in 1900 begonnen met het aankopen van archeologische voorwerpen. Het waren voor het merendeel uit Nijmegen afkomstige objecten uit de Romeinse tijd. Zijn collectie exposeerde Kam op de zolder van het koetshuis achter zijn Nijmeegse villa. Aanvankelijk werkte hij nog samen met het Rijksmuseum van Oudheden. In 1905 liet hij zelfs een schenkingsakte opstellen, waarin hij verklaarde dat de collectie na zijn overlijden toe zou komen aan de staat der Nederlanden en geëxposeerd diende te worden in het Rijksmuseum van Oudheden. A.E.J. Holwerda was hierover bijzonder verheugd, maar in Nijmegen klonken al snel andere geluiden. Enkele notabelen benadrukten in 1906 dat hun stad onder de Nederlandse steden een uitzonderlijke plaats innam, omdat er binnen haar grenzen een belangrijke Romeinse nederzetting was geweest. Zij spraken vervolgens van 'Noblesse oblige', wat in deze context betekende dat de verplichting bestond om alles op alles te zetten de collectie van Kam, na diens overlijden, voor de stad te behouden. Dit ongeacht de eventuele financiële consequenties.[19] Kam raakte overtuigd van hun gelijk. Hij realiseerde zich dat zijn collectie meer wetenschappelijke waarde zou hebben wanneer deze in zijn geheel bewaard bleef in de plaats van herkomst.[20] Uiteindelijk liet hij de schenkingsakte in 1919 wijzigen. Zijn collectie zou nog steeds overgedragen worden aan de staat der Nederlanden, maar nu met het voorbehoud dat zij in Nijmegen zou blijven. In Nijmegen zou de collectie ondergebracht moeten worden in een nieuw museum, dat bovendien op kosten van Kam kon worden gebouwd.

Holwerda junior reageerde ontsteld op de wijziging van de schenkingsacte. Hij keurde het museumplan af en diskwalificeerde het als een 'privé-pantheon voor den heer Kam'. Holwerda hield met name de leden van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond voor de gang van zaken verantwoordelijk. Onbewust ook uiting gevend aan zijn persoonlijk identificatie met het Rijksmuseum van Oudheden, stelde hij in een brief aan het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen:

> De Oudheidkundige Bond (...) [is] (...) een broeinest van stoken tegen het Rijksmuseum van Oudheden en *daarom* tegen mijn persoon (...) [zij] (...) hebben nu den Heer Kam steeds meer bewerkt en nu zullen zij dus weldra hun doel hebben bereikt ten koste van de verdere toestand onzer verzamelingen, ten koste van het Rijksmuseum van Oudheden.[21]

Holwerda wees erop dat met het mislopen van Kams legaat in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden een gevoelige lacune ontstond. Deze betrof vooral de in Noord-Europa zeldzame voorwerpen uit de vroeg-Romeinse tijd.[22]

In 1920 zag Holwerda met betrekking tot het Rijksmuseum G.M. Kam nog een ander probleem opdoemen. Hij vermoedde dat de toekomstige directeur van dit museum spoedig niet alleen de Romeinse tijd, maar ook de prehistorie tot zijn werkterrein zou gaan rekenen. Zo zou er dus een tweede museum voor de Nederlandse pre- en protohistorie kunnen ontstaan. Om dit te voorkomen pleitte Holwerda voor de benoeming van een directeur die het Leidse museum niet vijandig gezind zou zijn. Holwerda's voorkeur ging uit naar M. Daniels, de gemeente-archivaris van Nijmegen, met wie hij goede contacten onderhield.[23] Dat gebeurd echter niet; in 1921 werd M.A. Evelein benoemd. Deze was weliswaar als assistent aan het Rijksmuseum van Oudheden verbonden geweest, maar bewaarde geen aangename herinneringen aan dit assistentschap.[24] De officiële opening van het Rijksmuseum G.M. Kam in een nieuw monumentaal museumgebouw vond plaats op 17 mei 1922. Kam overleed enkele maanden na de opening van zijn museum. Het Rijksmuseum van Oudheden wist nu een concurrerend rijksmuseum naast zich. Het Nijmeegse museum had immers een overlappend verzamelgebied en de potentie zich te ontwikkelen tot een archeologisch streekcentrum; het museum zou in dit opzicht het voorbeeld kunnen volgen van het Groningse Biologisch-Archaeologisch Instituut.[25]

De bevoegdheid tot het verrichten van archeologisch onderzoek in Nederland en de gang van zaken bij de melding en verdeling van archeologische vondsten waren aldus aan het begin van de jaren twintig kwesties geworden die om regelgeving vroegen. Voorzover de bevoegdheden van het groeiende aantal betrokken instanties en de daaraan direct gelieerde overheden al duidelijk waren afgebakend, sloten zij niet meer aan op de praktijk. In deze context was Holwerda's vrees dat de directeur van het Rijksmuseum G.M. Kam ook de prehistorie tot zijn werkterrein zou gaan rekenen, niet ongegrond: zij werd al snel bewaarheid.[26] In juni 1922, minder dan twee maanden na de opening van het museum, schreef Evelein aan L.Th. de Visser, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, een brief waarin hij de reorganisatie van de pre- en protohistorische archeologie bepleitte. Hij stelde daarbij voor Nederland in te delen in drie archeologische rayons. Elk rayon diende te beschikken over een rijksarcheologische instelling. Volgens Evelein kwamen hiervoor naast het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, in aanmerking het Rijksmuseum G.M. Kam in Nijmegen en het Biologisch-Archaeologisch Instituut in Groningen. De genoemde instellingen zouden

moeten fungeren als hét meldpunt voor de archeologische vondsten van hun rayon. Bovendien zouden zij er de eventuele opgravingen moeten verrichten. Sprekend van de 'gehechtheid aan eigen landstreek' noemde Evelein het een vereiste dat de archeologische vondsten uit een bepaald rayon zouden toekomen aan de rijksarcheologische instelling van dat rayon. De directe aanleiding tot zijn voorstel waren de archeologische vondsten die in 1922 waren gedaan tijdens het graven van het Maas-Waalkanaal. Tegen de instructie van 1887 in had een hoofdingenieur van Rijkswaterstaat deze gemeld bij het Museum Kam. Hij had betwijfeld of de bewuste instructie na de opening van het Nijmeegse Rijksmuseum nog wel rechtsgeldig was.[27]

1923-1925: de 'museumcommissie' en de positie van het Rijksmuseum van Oudheden

In de periode rond de oprichting van het Biologisch-Archaeologisch Instituut en het Rijksmuseum G.M. Kam was Holwerda als directeur van het Rijksmuseum van Oudheden betrokken bij de eerste van overheidswege ondernomen poging tot reorganisatie van de pre- en protohistorische archeologie in Nederland. Deze was uitgegaan van de in 1922 opgerichte 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea', waarin Holwerda als museumdirecteur zitting had.[28] Deze 'museumcommissie', waarvan de historicus J. Huizinga de voorzitter was, adviseerde de minister bij actuele museumzaken.[29]

In 1923 stond de 'regeling' van de pre- en protohistorische archeologie op de agenda van de museumcommissie, nadat minister De Visser hierover advies had gevraagd. In dat jaar werden door deze commissie in totaal drie conceptregelingen besproken, alle drie getiteld 'Ontwerp-regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek en de bewaring van voor- en vroeghistorische vondsten'. Holwerda en Huizinga hadden samen het eerste voorstel geschreven. Nadat dit ter beoordeling was rondgezonden aan de verschillende museumbesturen, werd er een tegenvoorstel opgesteld. Dit kwam van P.C.J.A. Boeles van het Fries museum, H.P. Coster van het Groningse Museum van Oudheden en M.A. Evelein van het Rijksmuseum G.M. Kam; geen van drieën commissielid. In reactie hierop schreven Huizinga en Holwerda de derde ontwerpregeling.

In de twee voorstellen van Huizinga en Holwerda werden de taken van de verschillende rijksinstellingen en de plaatselijke musea zeer precies beschreven. Daarbij kwam ook het toezicht op de opgravingen en verdeling van de vondsten aan de orde. In geen van beide voorstellen stond de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden ter discussie.[30] Zo luidde het tweede artikel van de derde ontwerpregeling:

> Het Rijks Museum van Oudheden te Leiden evenwel is te beschouwen als de centrale oudheidkundige instelling voor het geheele land. Het behoort als zoodanig een volledig algemeen beeld te geven van de verschillende voor- en

vroeghistorische culturen in ons land en hare verspreiding; het behoort een legger te bezitten en te kunnen bijhouden van alle vondsten en vindplaatsen en kan zijn onderzoekingen uitstrekken over het geheele land.[31]

Huizinga en Holwerda stelden voor de regeling in werking te laten treden met de status van een 'onderlinge overeenkomst' of een 'min of meer gedecreteerd reglement'.[32] Nadat het eerste voorstel ter beoordeling was rondgezonden aan de verschillende museumbesturen, bleek vooral de verhouding van het Rijksmuseum van Oudheden tot de provinciale musea een strijdpunt. Uit het tegenvoorstel van Boeles, Coster en Evelein kwam naar voren dat de archeologische instellingen te Nijmegen en Groningen een eigen onderzoeksrayon ambieerden. Het Nijmeegse rayon zou Gelderland moeten betreffen en het Groningse rayon de drie noordelijke provincies. Bovendien trachtten deze twee instellingen de bevoegdheid te krijgen ook buiten hun rayons onderzoek te verrichten.[33]

De museumcommissie is er uiteindelijk niet in geslaagd een voor alle betrokken instanties aanvaardbare regeling op te stellen. Huizinga concludeerde bovendien dat er geen behoorlijke basis voor samenwerking aanwezig was. Hij noemde ook de oorzaak: het ontbrak aan vertrouwen in Leeuwarden en Groningen, of anders gezegd bij Boeles en Van Giffen.[34] Er restte hem niets anders dan aan minister De Visser te adviseren het bestaande voorschrift uit 1887 strenger toe te passen. Conform Huizinga's advies stuurde de minister in maart 1924 een brief aan de commissarissen der Koningin. Hen werd verzocht de burgemeesters te herinneren aan het voorschrift alle archeologische vondsten te melden bij het Rijksmuseum van Oudheden.[35]

In de jaren twintig zou Holwerda in de museumcommissie de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden blijven benadrukken, zonder daarbij nog ondersteund te worden door Huizinga. Deze was de samenwerking met Holwerda niet licht gevallen. In 1923 zei hij zich dan ook niet geroepen te voelen zich nog verder in te zetten voor de belangen van diens museum.[36] In 1924 kwamen Holwerda en Huizinga in de museumcommissie zelfs recht tegenover elkaar te staan. De aanleiding was de bespreking van de 'Leidsche kwestie'.[37] Deze kwestie betrof de vraag of de Leidse musea, waaronder het Rijksmuseum van Oudheden, te beschouwen waren als Rijksmusea dan wel als instellingen van de Leidse universiteit.[38] De directe aanleiding was een aanbeveling van de Rijkscommissie van Advies inzake de Reorganisatie van het Museumwezen hier te Lande van 1919, de voorganger van de museumcommissie van 1922. De aanbeveling bestond uit het advies het Rijksmuseum van Oudheden te onttrekken aan het toezicht van het Curatorium van de Leidse universiteit, zodat het museum direct zou kunnen ressorteren onder het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.[39] Huizinga kwam echter op voor het behoud van de bestaande toestand. Hij beschouwde het Rijksmuseum van Oudheden als een universitaire instelling, en propageerde, in samenhang daarmee, het ideaal dat de universiteiten niet alleen onderwijsinstellingen waren, maar ook 'centra van cultuur'.[40] De andere leden

van de museumcommissie, onder wie Holwerda, waren daarentegen voor een scheiding. Holwerda erkende weliswaar dat het Rijksmuseum van Oudheden was voortgekomen uit een van oorsprong universitaire collectie, maar benadrukte de voordelen van het wegvallen van het toezicht van het Curatorium. Zo zou dan beter tot uitdrukking kunnen komen dat het museum zich had ontwikkeld tot een 'instelling ten dienste van het geheele land'.[41] Holwerda betoogde hierover:

> Sleur en blindheid voor wat een museum beteekenen kan hebben in den loop der jaren, wat Koning Willem I en zijn raadsman Reuvens als beschavingsinstituut voor geheel ons volk hadden opgezet, in de positie van 'universitaire instelling' gebracht.[42]

Het meningsverschil tussen de commissieleden en de voorzitter bleek al snel onoverbrugbaar. Op voorstel van Huizinga werd daarom besloten de kwestie te laten rusten totdat zij 'urgent' zou worden. In de praktijk betekende dit uitstel dat de invloedrijke positie van de Leidse curatoren onaangetast bleef.[43]

Een belangrijke activiteit van de museumcommissie was het bespreken van de museumprogramma's. Een dergelijk programma diende duidelijk te maken waaruit de werkzaamheden van een museum bestonden, hoe de verzameling was opgebouwd, wat er werd verzameld en hoe het museum zich verhield tot andere museale instellingen.[44] Toen in 1924 het 'programma' van het Rijksmuseum van Oudheden op de agenda stond, heeft Holwerda wederom de kans benut om de centrale positie van zijn museum voor het voetlicht te brengen.[45] Holwerda beschreef tijdens de vergadering allereerst de opbouw van de collectie. Hij vermeldde dat het museum vier afdelingen kende: Nederlandse, Europese, Grieks-Romeinse en Egyptische pre- en protohistorie. Hij streefde er naar een nieuwe verzameling van objecten uit Mesopotamië en Perzië bijeen te brengen. Hij ging daarbij ook in op het belang een onderscheid te maken tussen de geëxposeerde collecties en de studiecollecties, die niet voor publiek toegankelijk waren. Bij de bespreking van de verzameling Nederlandse pre- en protohistorie gaf Holwerda vervolgens een korte toelichting op de positie van het museum als de 'centrale oudheidkundige instelling voor het geheele land'.[46] Teneinde als zodanig te kunnen functioneren, beschikte het museum over een eigen opgravingsdienst. Dankzij deze dienst kon de museumdirectie reageren op vondstmeldingen die bij de verschillende rijksautoriteiten binnenkwamen. Holwerda zei daarbij zoveel mogelijk samenwerking na te streven met provinciale of lokale musea en instellingen.[47] De problemen die zich hierbij voordeden, achtte hij niet noemenswaard: in 1924 was de positie van het Rijksmuseum van Oudheden als centrale archeologische instelling dan ook wel ter discussie gesteld – en zelfs al enigszins aangetast –, maar zeker nog niet aan het wankelen gebracht.

Het Rijksmuseum van Oudheden versus een historisch museum en een kunstmuseum

De positie van het Rijksmuseum van Oudheden werd rond 1920 niet alleen ter discussie gesteld door archeologen met een Gelderse en Noord-Nederlandse achtergrond, maar ook vanuit museale kring. Door vertegenwoordigers van de Nederlandse musea werden namelijk in genoemde periode twee plannen ontwikkeld om de opbouw van de belangrijkste musea, alsook hun onderlinge samenhang, te reorganiseren. Wanneer deze plannen daadwerkelijk zouden worden uitgevoerd, zou dit ingrijpende gevolgen hebben voor de collecties van het Rijksmuseum van Oudheden.

In 1918 was in het rapport *Over hervorming en beheer onzer musea* van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond geconstateerd dat de verschillende musea in Nederland tezamen geen logisch geheel vormden.[48] De auteurs van het rapport memoreerden onder meer dat Holwerda senior de 'Indische oudheden' in 1903 had overgedragen aan het Ethnografisch Museum'.[49] Deze overdracht kon op hun instemming rekenen. Het Rijksmuseum van Oudheden beschikte sindsdien over een collectie die was toegespitst op de klassieke archeologie. Dat een dergelijke collectie zich in Leiden bevond, noemde men 'zeer passend'. Alleen de afdeling 'Nederlandsche oudheden' werd nog als een ongewenst aanhangsel beschouwd: men sprak zelfs gekscherend van 'hypertrophie'. Voorgesteld werd de Leidse collectie archeologische vondsten uit Nederland deel te laten uitmaken van een nieuw op te richten Nederlands historisch museum. In dat 'natuurlijk verband' zou de collectie beter tot haar recht kunnen komen.[50] Het beoogde museum zou betrekking moeten hebben op de Nederlandse geschiedenis van de 'vroegste tijd' tot het heden, waarbij de pre- en protohistorische voorwerpen een afzonderlijke afdeling zou moeten vormen.[51]

In de voorstellen uit het in 1921 verschenen *Rapport der Rijkscommissie van Advies in zake de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande* kwam het historisch museum eveneens aan de orde. De opbouw van het Rijksmuseum van Oudheden werd nu echter ongemoeid gelaten. Holwerda jr. had het rapport dan ook zelf mede opgesteld.[52] Het historisch museum waarvoor werd gepleit zou moeten bestaan uit drie afdelingen op verschillende locaties: één te Leiden, één te Arnhem en één te Amsterdam. Indien tot uitvoering van dit voorstel zou worden overgegaan, zou Leiden de standplaats moeten worden van de afdeling 'voor- en vroeghistorische voorwerpen'.[53] Een ander onderdeel van de voorstellen uit 1921 had echter wel vergaande consequenties voor het Rijksmuseum van Oudheden. Er werd namelijk het plan gelanceerd om in Amsterdam een 'Algemeen Kunstmuseum' op te richten voor voorwerpen van een 'uitstekende kunstwaarde'.[54] Aan de basis van dit voorstel stond het streven museumbezoekers de kans te geven tot de individuele beleving van een universele en tijdloze kunst. Hiertoe diende, zo werd voorgesteld, achter het Amsterdamse Rijksmuseum een nieuw museum te worden gebouwd, zonder

'weelde of pracht', die de aandacht van de kunst zou kunnen afleiden. De commissie stond voor ogen dat

> wanneer naast een keuze van schilderijen, hoofdzakelijk uit het Rijksmuseum, een beperkt aantal kunstwerken van zeer voorname orde uit het tegenwoordige Museum van Geschiedenis en Kunst, de Musea van Oudheden, en ethnografie en het prentenkabinet wordt saamgebracht, daarmede een synthese van wereldkunst kan worden verkregen, van welke, door haar geestelijke eenheid, een machtig cultureele werking zal kunnen uitgaan.[55]

In dit algemene kunstmuseum zou naast schilderijen ook etnografische en archeologische 'kunst' tentoongesteld moeten worden.[56] De commissie dacht onder andere aan de Egyptische beeldhouwkunst uit het Rijksmuseum van Oudheden. Het betrof objecten die, zo meende men, van 'zuivere schoonheid' waren en die behoorden tot de 'allerhoogste openbaringen' van de beeldhouwkunst. Het Rijksmuseum van Oudheden zou dergelijke objecten echter wel, zo werd beklemtoond, voor een periode van hoogstens vijf jaar mogen uitlenen.[57]

De plannen voor een historische museum en een kunstmuseum zijn uiteindelijk niet verwezenlijkt. Het Rijksmuseum van Oudheden heeft in de jaren twintig wél – in aansluiting op de aanbevelingen van het Museumrapport van 1921 – twee tentoonstellingen georganiseerd in het Rijksmuseum in Amsterdam. In 1927 was er een tentoonstelling over Egyptische kunst. In 1929 volgde de tentoonstelling 'Hellas en Rome', die veel bezoekers heeft getrokken, onderwie leden van het Koninklijk Huis.[58]

Het Rijksmuseum van Oudheden als 'beschavingsinstituut'

Toen Holwerda op 14 december 1926 een toespraak hield ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van het Rijksmuseum van Oudheden aan het Rapenburg, had hij alle reden tot terugblikken. In de voorgaande jaren waren er verschillende visies ontwikkeld op de betekenis van het Leidse museum, waarin soms zelfs het voortbestaan ervan in zijn toenmalige vorm ter discussie was gesteld. Verwijzend naar de 'Leidsche kwestie' en zijn debat van 1924 met Huizinga sprak hij van een moeizame relatie met de Leidse universiteit. Hij stelde daarbij vast dat het museum in Leidse universitaire kringen te veel was beschouwd als een domein van de wetenschap alleen. Refererend aan het *Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande* van 1921 memoreerde hij verder dat sommigen de collectie vooral zagen als een onderdeel van een Nederlands historisch museum. Volgens Holwerda meenden zij dat de glorie van de nationale geschiedenis beter uit zou komen tegen de achtergrond van een primitieve beschaving. Ook herinnerde Holwerda eraan dat anderen, met name kunstenaars, de collectie hadden ontdekt als een 'ongekende wereld van kunstgenot'.[59] Hij kwam uiteindelijk tot de slotsom dat het Rijksmuseum van Oudheden

zich diende te richten op alle bezoekers, en zowel op hun zintuig voor 'kunstgenot' als hun zintuig voor 'historisch voelen'. Dit hoefde zeker niet te betekenen dat voor de wetenschap geen belangrijke taak was weggelegd. Holwerda vervolgde:

> In het museum is de wetenschap niet de alleenheerscheres, die met minachtend schouderophalen neerziet op het profanum vulgus, maar de dienaar, de opvoeder, die trachten moet juist den eenvoudige een oogenblik uit het alledaagsche leven op te voeren tot een voelen en begrijpen van menschelijke beschaving, in het eeuwig wisselend proces van rijzen en dalen, tot een genieten van menschelijke kunst, die niet meer is van onzen tijd.[60]

Het Rijksmuseum van Oudheden werd door Holwerda aldus, evenals in 1924 tijdens zijn debat met Huizinga, omschreven als een 'beschavingsinstituut'. Volgens hem zou deze functie het beste vervuld kunnen worden als de verschillende collecties bijeen bleven en werden beheerd door wetenschappelijk geschoolde archeologen. Het contact met de cultuur van de oude Grieken, Romeinen en Egyptenaren, alsook met die van de vroegste bewoners van Nederland, kon, zo lijkt Holwerda te hebben gemeend, een bijdrage leveren aan de vorming van een betere mensheid. Anders gezegd: met de collecties konden de humanistische idealen onder de bevolking worden verbreid.[61] Dit streven van Holwerda naar popularisering van de humanistische idealen sloot aan bij hetgeen zijn vader dertig jaar eerder in zijn oratie had verkondigd. De maatschappelijke betekenis van de archeologie bestond er volgens Holwerda senior immers uit dat de mens door het contact met de overblijfselen uit de Oudheid kon ontwaken uit 'de verdooving van het utilisme', en zichzelf zou kunnen 'hervinden'.[62]

'Rijkseenheid' en 'locaal patriottisme'

In 1910 heeft de door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond ingestelde Commissie ter Voorbereiding van Wettelijke Monumentenbescherming verschillende aanbevelingen gedaan met betrekking tot de pre- en protohistorische archeologie. Het was een voorstel waarin met geen woord werd gerept van een taak voor het Rijksmuseum van Oudheden. Wel werd gesproken van een nieuw te benoemen ambtenaar voor archeologische zaken bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Archeologische vondsten dienden – via de burgemeester – bij genoemde ambtenaar te worden gemeld. Ook moest bij deze ambtenaar voor het verrichten van opgravingen een machtiging worden aangevraagd. Er werd daarbij opgemerkt dat een onmiddellijke aangifte van belang was, omdat alleen dan naast de vondst ook de vondstomstandigheden bestudeerd konden worden: een duidelijk signaal dat in deze periode de opvattingen over archeologisch onderzoek aan ingrijpende veranderingen onderhevig waren.[63]

Het voorstel uit 1910 werd niet uitgevoerd, maar bleef evenmin zonder gevolgen. In 1916 heeft Van Giffen – in navolging van de aanbevelingen uit 1910 – namelijk bij de minister van Binnenlandse Zaken P.W.A. Cort van der Linden gepleit voor het creëren van de functie van rijksarcheoloog. Van Giffen hoopte dat deze functie voor hem een alternatief zou kunnen zijn voor het conservatorschap bij het Rijksmuseum van Oudheden. Hij stelde voor dat deze rijksarcheoloog ondergebracht zou worden bij de Rijksuniversiteit Groningen. De taak van de rijksarcheoloog zou vierledig zijn: zich op de hoogte houden van alle archeologische vondsten in Nederland, zonodig ter plaatse overgaan tot archeologisch onderzoek, contact onderhouden met provinciale musea en genootschappen en wetenschappelijk toezicht uitoefenen op de opgravingen van deze instellingen. De vondsten die in een bepaalde provincie waren gedaan zouden, zo meende Van Giffen, moeten toekomen aan het centrale museum van die provincie.[64]

Ook Van Giffens voorstel uit 1916 werd door de minister niet uitgevoerd, maar het heeft desondanks wel enig effect gehad. De curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen zetten in deze periode namelijk alles op alles om voor Van Giffen een nieuwe functie te creeren. In 1917 werd hij benoemd tot conservator van het Zoölogisch Laboratorium en in 1920 tot directeur van het Biologisch-Archaeologisch Instituut, dat speciaal voor hem was opgericht.[65] Van Giffen is er binnen enkele jaren in geslaagd talrijke en veelomvattende archeologische activiteiten te ontplooien in de drie noordelijke provincies. Zijn voorstel van 1916 lijkt hierbij als handleiding te hebben gefungeerd. Van Giffen zocht namelijk per provincie contact met provinciale musea en genootschappen, om vervolgens in samenwerking met hen opgravingen te verrichten. De vondsten werden geplaatst in de provinciale musea of opgenomen in de collectie van het Biologisch-Archaeologisch Instituut.[66] Van Giffen speelde daarbij in op potentiële of reeds bestaande spanningen met het Rijksmuseum van Oudheden. Nadat hij deze strategie met succes had toegepast in de drie noordelijke provincies, zou hij vervolgens pogen in andere provincies op dezelfde wijze voet aan de grond krijgen, en ook daar bleven succesen niet uit.

Het Rijksmuseum van Oudheden en de 'provinciale instellingen'

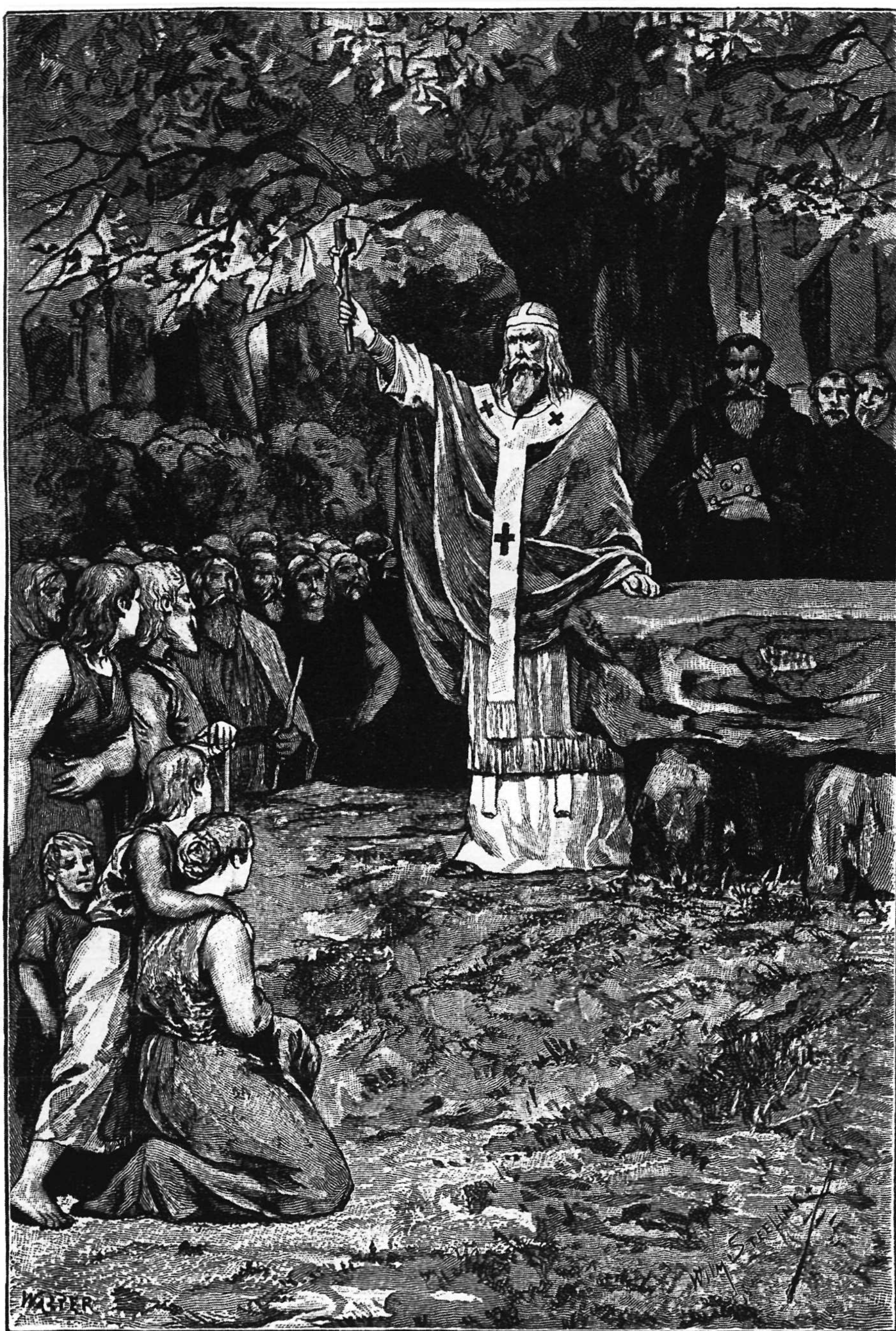
Reeds vanaf het begin van de twintigste eeuw waren er in Nederland wrijvingen tussen het Rijksmuseum van Oudheden en de provinciale oudheidkundige instellingen en de daarmee verbonden autoriteiten. Het had niet mogen baten dat A.E.J. Holwerda in zijn museumjaarverslag van 1904 nog had vermeld er niet naar te streven de vorming van provinciale collecties tegen te werken, maar juist te proberen de samenwerking aan te gaan.[67] Zo was er in de provincie Friesland al rond 1906 sprake van verwijdering. De aanleiding was J.H. Holwerda's kritiek op het terpenonderzoek van P.C.J.A. Boeles en het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.[68] In de provincie Utrecht rezen er in 1914 problemen.

In 1928 – veertien jaar later – kwam Holwerda junior nog eens op dit incident terug in een brief aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Hij sprak daarbij ook van keer op keer oplaaiende spanningen tussen het Rijksmuseum van Oudheden en de provinciale instellingen en vervolgde:

> Telkens ondervindt [sic] ik het in den lande hoe van bepaalde zijde getracht wordt mijn goede verhouding met de provinciale instellingen te verstoren door menschen wijs te maken dat het mijn streven is 'alles naar Leiden te halen' hoezeer ook het tegendeel waar is. Deze tegenwerking gaat voor een voornaam deel van Utrecht uit.[69]

Holwerda ondervond echter vooral in Drente harnekkige tegenwerking. De eerste wrijvingen met de Drentse autoriteiten deden zich voor in 1918 en 1919. Het waren Van Giffens opgravingsactiviteiten die er de aanleiding toe gaven. Holwerda toonde zich verbaasd dat Van Giffen buiten zijn medeweten van de overheid onderzoeksopdrachten had gekregen. Op voorstel van de commissaris der Koningin in Drente had Van Giffen in 1918 een rapport opgesteld over de toestand van de hunebedden. Bovendien had hij op verzoek van de curatoren van de Rijksuniversiteit van Groningen enkele hunebedden onderzocht. Volgens Holwerda was deze gang van zaken in strijd met de aanschrijving van 1887.[70] Het bevreemdde Holwerda ook dat Van Giffen in Drente opgravingen had kunnen verrichten voor het Provinciaal Museum van Oudheden aldaar. De steen des aanstoots was dat deze deels werden gefinancierd door de Drentsche Praehistorische Vereeniging, een vereniging met rijkssubsidie. Deze subsidie vond Holwerda op zich niet bezwaarlijk, maar aan de toekenning ervan dienden zijns inziens wél stringente voorwaarden te worden verbonden. Hij noemde als vereisten dat de opgravingsleiding deskundig moest zijn, dat aan iedere opgraving overleg vooraf moest gaan met het Rijksmuseum van Oudheden en dat er aan dit museum een representatieve vondstencollectie zou moeten worden overgedragen.[71] In de daaropvolgende jaren zouden de wrijvingen tussen de Drentse autoriteiten en het Rijksmuseum van Oudheden zich toespitsen op de verdeling van de vondsten; Van Giffens opgravingsprogramma en wetenschappelijke kwaliteiten werden toen ook door Holwerda niet meer ter discussie gesteld.

Het probleem van de verdeling van de vondsten werd in 1933 openlijk aangesneden in het jaarverslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe. Gepleit werd voor het zoeken naar een evenwicht tussen 'centralisatie en decentralisatie'. Dit was, zo werd erkend, niet eenvoudig, gezien het grote aantal betrokkenen: het Rijksmuseum van Oudheden, de provinciale musea, de lokale oudheidkamers en de privé-verzamelaars. De commissie was van mening dat gepoogd moest worden de nationale belangen af te stemmen op de regionale en wees op de rol die het provinciale museum daarbij zou moeten spelen:

Omstreeks 1900 werden in de schoolboekjes de evangeliepredikers uit de Frankische tijd vaak afgebeeld naast hunebedden. Zo werd zowel de overgang van heidendom naar Christendom als die van wildheid naar beschaving zichtbaar gemaakt.
[Uit: N. de Roever en G.J. Dozy, *Het leven van onze voorouders* I (Amsterdam z.j.)]

Links boven: J.H. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden van 1919-1939, getekend door P.N. Jentink, Holwerda's latere echtgenote. [Collectie RMO]

Rechts boven: A.E.J. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden van 1903-1919. [Collectie RMO]

Onder: Het reisgezelschap van archeologen onder leiding van W. Dörpfeld waarmee Holwerda senior en junior in 1898 in Griekenland onder andere de Myceense koepelgraven van Tyrins bezochten. Het groepsportret werd gemaakt te Olympia. [Collectie RMO]

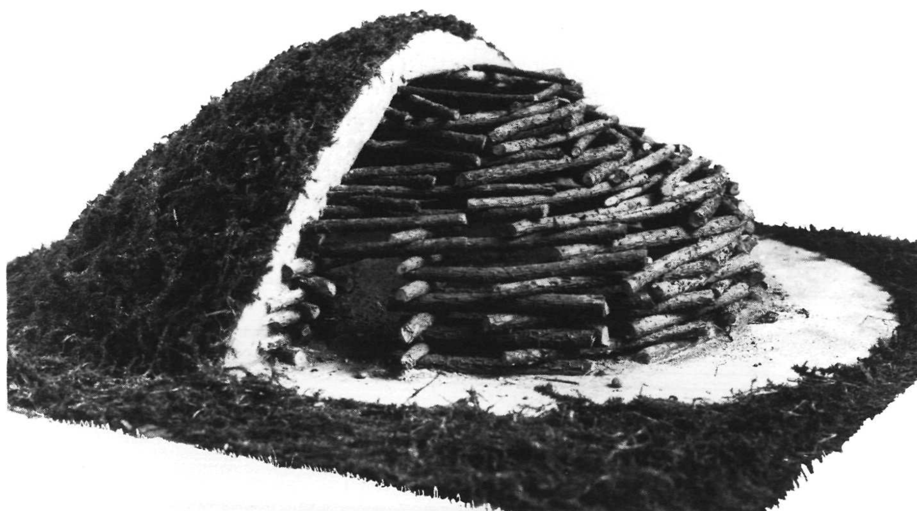

Boven: Bezoek van Koningin Wilhelmina (tweede van links) en prins Hendrik (tweede van rechts) aan Holwerda's opgraving bij Nierssen (Gelderland) in 1907. Mevrouw Holwerda staat uiterst links, Holwerda uiterst rechts. [Collectie RMO]

Onder: A.W. Byvanck geeft in 1928 een college op de Acropolis voor deelnemers aan *De Telegraaf*-reis naar de 'Oorden der Oudheid'. [Uit: R. Casimir, *Reisbrieven* (z.p. z.j.)]

Boven: J.H. Holwerda (uiterst links) met een bezoeker en werklui te Vaassen (Gelderland) tijdens de opgraving van een zogenaamd koepelgraf in 1909. [Collectie RMO]

Onder: De reconstructie van een koepelgraf. [Collectie RMO]

Boven: De Galerij van Gipsafgietsels in het Rijksmuseum van Oudheden omstreeks 1930. [Collectie RMO]

Onder: De 'Nederlandsche afdeeling' – inclusief koepelgrafreconstructie – van het Rijksmuseum van Oudheden omstreeks 1930. [Collectie RMO]

Boven: De rondleidsters van het Rijksmuseum van Oudheden op de binnenplaats van het museum omstreeks 1937. Tweede van rechts is mej. G. Loeb. [Privé-archief F.C. Bursch]

Onder: J.H. Holwerda (midden) met zijn leerlingen W.C. Braat (links) en F.C. Bursch (rechts) op de binnenplaats van het Rijksmuseum van Oudheden omstreeks 1937. [Privé-archief F.C. Bursch]

Boven: Bursch met echtgenote, promotor en medestudenten in Marburg tijdens het wintersemester van 1932. G. Merhart is herkenbaar aan zijn bontmuts, R. von Uslar staat rechts achter Bursch en W. Kersten zit rechts naast Mw. E.G. Bursch-Alt. [Privé-archief F.C. Bursch]

Onder: Het echtpaar Bursch met R. von Uslar tijdens een van diens bezoeken aan Nederland, eind jaren dertig. [Privé-archief F.C. Bursch]

Boven: A.E. van Giffen (vierde van links vooraan) met genodigden bij de opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut in 1922. [GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

Onder: Van Giffen (rechts) tijdens diens bezoek aan de door H. Reinerth (links) uitgevoerde opgraving te Oesterholz-Kreuzkrug in 1937.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

Van Giffen (tweede van links) en K.H. Jacob-Friesen (derde van rechts) bekijken scherven tijdens het bezoek van het Nordwestdeutsche en Südwestdeutsche Verband für Altertumsforschung aan de opgraving van Ezinge van april 1933.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

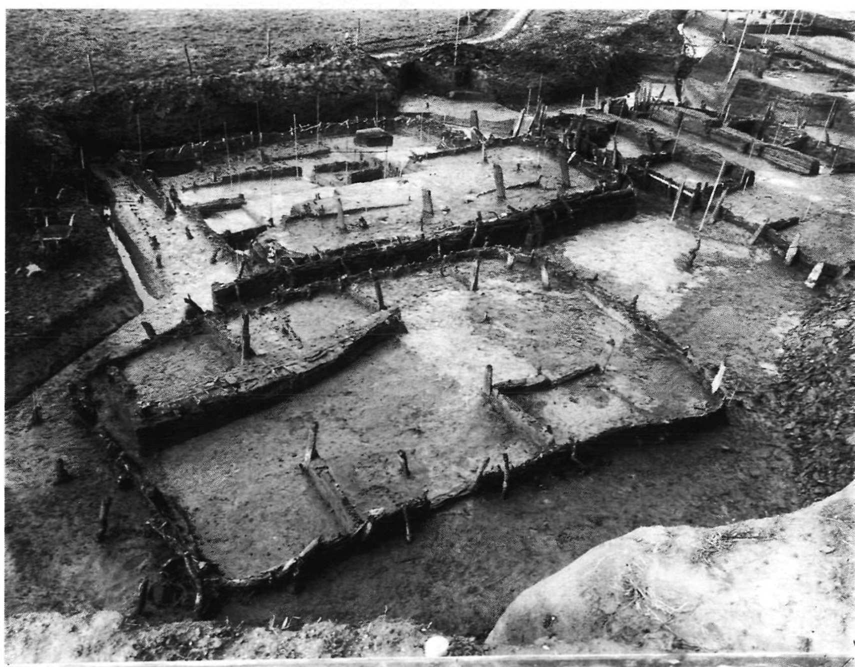

Boven: Van Giffen (links vooraan met papier) houdt een voordracht bij het hunebed van Borger. Zijn toehoorders zijn deelnemers aan het internationale congres van het *Institut International d'Anthropologie*, dat in 1927 in Amsterdam werd georganiseerd.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

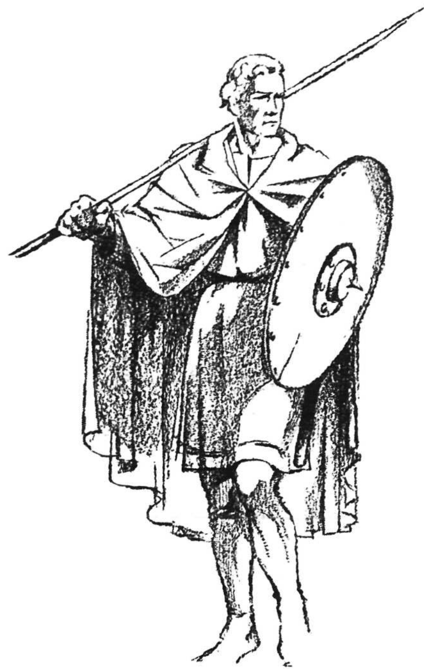
Onder: Het 'steenkistgraf' van Diever dat door Van Giffen in 1929 werd opgegraven. Volgens Van Giffen markeerde een dergelijk graf de overgang tussen het megalithische massagraf uit het Neolithicum en het individuele graf uit de bronstijd.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

Boven: De dubbele grafheuvel van Harenermolen, opgegraven door Van Giffen in 1922. Met deze opgraving toonde Van Giffen aan dat Holwerda's koepelgrafreconstructie onjuist was en dat het begrip bronstijd ook op Nederland van toepassing was.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

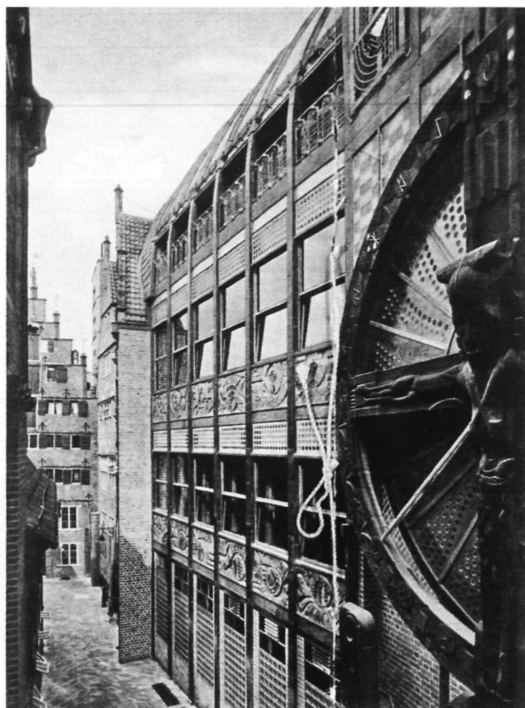
Onder: Woningresten in de terp van Ezinge, opgegraven door Van Giffen in 1932.
[GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

Boven: Een reconstructie uit nationaal-socialistische propaganda van een 'Germaansche strijder' uit de tijd van Claudius Civilis. [Uit: P. Felix, *Claudius Civilis* (Amsterdam 1942)]

Onder: De houten gedenkplaat waarmee op het Valkhof in Nijmegen de Bataafse Opstand werd herdacht. De foto geeft de situatie van omstreeks 1940 weer. [Uit: *Wie kent Germanje?* (Amsterdam 1942-1943)]

Haus Atlantis
in der
Böttcherstraße
zu Bremen

EINLADUNG
ZUM ERSTEN
NORDISCHEN
THING

Boven: Van Giffens uitnodiging voor het *Erste Nordische Thing* dat in juni 1933 te Bremen werd georganiseerd; zichtbaar is een deel van de gevel van het Haus Atlantis in de Böttcherstrasse. [GIA (Groninger Instituut voor Archeologie/voormalig BAI)]

Onder: Een bezoeker aan de tentoonstelling *Wat Aarde Bewaarde* – georganiseerd door de Volksche Werkgemeenschap in het Rijksmuseum van Oudheden – bestudeert een reconstructie van een Germaanse begrafenis uit de bronstijd. De tentoonstelling liep van december 1942 tot januari 1943 en reisde daarna door het land. [Uit: *Volksche Wacht* 7-11 (1943)]

Boven: Bursch met opgravingsteam, bagage, lokale Duitse autoriteiten en sjouwer bij aankomst op het station van Dnjepropetrowsk, juni 1943.
[Collectie RMO]

Onder: Bursch (voor) en zijn assistent W.J. de Boone (achter) na gedane arbeid op de veranda van hun onderkomen in Solonje. Origineel onderschrift: 'Op Osteinsatz'.
[Collectie RMO]

Boven: De deels ongeschoeide Oekraïnse dwangarbeiders bij de door hen gegraven sleuf in de grote grafheuvel bij Solonje. Deze heuvel was vier en half meter hoog en had een doorsnee van zeventig meter. [Collectie RMO]

Onder: Bursch (in tropenkostuum links) en De Boone (in tropenkostuum rechts) tijdens een bezoek van de SS-archeoloog H. Jankuhn (direct links naast De Boone) aan een van de onderzochte grafheuvels bij Solonje. [Collectie RMO]

Boven: W.D. van Wijngaarden, tijdens de bezettingsjaren directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, in zijn werkkamer (foto uit de tweede helft van de jaren dertig). [Collectie RMO]

Onder: De 'gerestaureerde' gevel van het Rijksmuseum van Oudheden (foto uit het begin van de jaren vijftig). [Collectie RMO]

De Commissie bestaande uit menschen, die hun streek (...) van harte liefhebben, is unaniem van oordeel, dat de bevolking van een (...) praehistorisch zoo rijk gebied als de Provincie Drenthe, recht heeft op gemakkelijke toegankelijkheid van het daar gevondene. (...) Daartoe kan slechts een provinciale verzameling geschikt zijn. (...) Doch tevens erkent de Commissie het nut, vooral voor studie-doeleinden, van groote centrale verzamelingen voor het geheele Vaderland..'[72]

Een en ander maakte dat het bestuur van de Drentsche Praehistorische Vereeniging wel rijkssubsidie had aanvaard, maar tegelijkertijd weigerde om vondsten uit Drente af te staan aan het Rijksmuseum van Oudheden. Men vreesde anders de financiële steun van de leden te verliezen.[73]

In 1934 liep de spanning over deze kwestie zo hoog op dat G.A. van Poelje, de directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dreigde met intrekking van de rijkssubsidie. Na bemiddelend optreden van J. Linthorst Homan, de voorzitter van de vereniging, werd aan het Rijksmuseum van Oudheden alsnog een gedeelte van de vondsten afgestaan.[74] Toen uiteindelijk in het Rijksmuseum van Oudheden een 'kist met urnen' aankwam, was Holwerda echter slechts gedeeltelijk tevredengesteld. Het was hem namelijk niet duidelijk in welke verhouding deze zending stond tot hetgeen er in totaal in Drente was gevonden.[75] De Drentsche Praehistorische Vereeniging had echter de rijkssubsidie veiliggesteld. De problematiek rond de afdracht van vondsten is blijven spelen tot in 1943. Het Leidse museum heeft toen, in afwachting van een betere regeling, afgezien van de aanspraken op een deel van de Drentse vondsten. Conservator Bursch had enkele malen het museum te Assen bezocht om een representatieve collectie uit te zoeken. Hij was echter telkens weer onverrichter zake teruggekeerd. Bursch vermoedde dat Van Giffen nooit van tevoren bepaalde welke opgravingen met rijkssubsidie werden verricht. Op die manier kon hij van de minder belangrijke opgravingen verklaren dat zij met rijkssubsidie waren uitgevoerd, om zo de belangrijkste vondsten voor Drente te behouden.[76]

In de jaren dertig ondervond het Rijksmuseum van Oudheden als 'centrale oudheidkundige instelling' ook 'tegenwerking' in de provincies Gelderland en in Noord-Brabant. Van Giffen engageerde zich in deze periode vooral met het Noord-Brabantse streven naar archeologische autonomie. De relatie tussen het Rijksmuseum van Oudheden en het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant was aanvankelijk goed geweest. Zo had Holwerda in 1917 samen met de rijksarchivaris van Noord-Brabant J.P.W.A. Smit een catalogus samengesteld van de archeologische collectie van het genootschap.[77] Ook in de daaropvolgende jaren zijn de contacten met Smit voortgezet. In 1927 werd hij voor het Rijksmuseum van Oudheden 'correspondent' in Noord-Brabant.[78] Desondanks zou het Brabantse genootschap in 1933 – met goedkeuring van het Noord-Brabantse Provinciaal Bestuur – opgravingen gaan verrichten in samenwerking met het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Deze opgravingen werden

uitgevoerd door A.E. van Giffen en diens leerling W.J.A. Willems.[79] Holwerda was er trouwens al in 1932 van op de hoogte geweest dat Van Giffen op het punt stond archeologische activiteiten te ontplooien in Noord-Brabant. Hij maakte Smit deelgenoot van zijn houding in deze: 'Hij [Van Giffen] probeert zoo'n beetje onder onze duiven te schieten maar laten wij hem zijn gang maar gaan er blijft nog steeds meer dan genoeg over.'[80] De commissaris van de Koningin in Noord-Brabant motiveerde het besluit om met Van Giffen in zee te gaan met het argument dat archeologische vondsten in de buurt van hun vindplaats bewaard behoorden te worden.[81] Samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden lijkt voor hem gelijk te staan met het afstaan van vondsten. De aanspraken van het Rijksmuseum van Oudheden op archeologische vondsten uit Brabant zijn enkele jaren later door J. Willems, de assistent-conservator van het Centraal Noord-Brabantsch Museum in 's-Hertogenbosch, openlijk ter discussie gesteld. In het tijdschrift *Brabantia Nostra* constateerde hij in 1936 op rancuneuze toon dat vroeger vrijwel alles naar Leiden verdween:

> 'n Enkele maal werden wij hier verblijd met 'n afgietsel of hoogstens werd naderhand een los exemplaar aan het Bossche museum geschonken. Daarmee konden de Brabanders tevreden zijn. Dat op deze manier geen grote belangstelling voor onze oudste geschiedenis werd gewekt, is goed te begrijpen.[82]

Anders gezegd: het centraal verzamelen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden was uiteindelijk vooral ten koste gegaan van de bevolking van Noord-Brabant zelf: zij was onnodig vervreemd gebleven van de 'eigen' vroegste geschiedenis. J. Willems noemde het de verdienste van zijn naamgenoot, W.J.A. Willems, dat er nu ook vondsten in de provincie zelf werden bewaard.[83]

Terwijl de verhouding tussen Holwerda en Smit goed bleef, raakte die met de Brabantse provinciale archeologie in de loop van de jaren dertig definitief vertroebeld.[84] De pensionering van Holwerda in 1939 veranderde hieraan weinig. Zo negeerde de burgemeester van Den Bosch herhaaldelijk het voorschrift dat archeologische vondsten gemeld dienden te worden bij het Rijksmuseum van Oudheden. Braat stelde daarom in 1939 aan Van der Haagen de vraag:

> Wordt het niet tijd, dat deze burgemeester eens een standje krijgt van den Minister? Ik zou er niet zoo'n ophef van maken, als uit dit geval weer niet duidelijk bleek, dat eeuwig samenspannen van allerlei provinciale figuren tegen het Rijksmuseum. Ook in Brabant heeft men dat nog lang niet afgeleerd. (...) Dit alles moet mij eens even van het hart om je te laten zien hoe de situatie nog steeds is en dat het gekuip tegen het museum (geenszins alleen tegen den persoon van Dr. Holwerda, wat men altijd pretendeerde) lustig voortgaat.[85]

De tegenwerking die het Rijksmuseum van Oudheden in de jaren dertig ondervond in Gelderland, ging niet alleen uit van het Rijksmuseum G.M. Kam. Naast dit

museum was er in deze provincie namelijk een aanzienlijk aantal instellingen met archeologische colecties en hun aantal nam alleen maar toe. Soms waren de verhoudingen goed. Bijvoorbeeld met het in 1875 opgerichte Veluwsch Museum 'Nairac' te Barneveld: Holwerda had in 1928 nog meegewerkt aan de herinrichting ervan.[86] Het jaar daarvoor, in 1927, had hij echter geïrriteerd gereageerd op de opening van het Natuurhistorisch en Oudheidkundig Museum voor den Veluwenzoom in Velp. Zijn irritatie was mogelijk een reactie op de rancunes ten opzichte van de rijksmusea die A.C. Bondam, de directeur van het museum in Velp, koesterde. In zijn correspondentie met Holwerda in 1930 refereerde Bondam aan De Stuers, die tussen 1880 en 1890 'alles' naar Amsterdam zou hebben gesleept. Hij constateerde dat deze tijd gelukkig voorbij was en vervolgde:

> De zaken laten in de buurt waar zij gevonden worden, dat is o.i. *de* methode. En de streekmusea maken tot een beeld van wat de streek oplevert en bewaart, volledig in *alle* onderdeelen. Hiervoor zullen wij strijden en dapper blijven strijden.[87]

Holwerda was het slechts gedeeltelijk met Bondam eens. De tijd van 'centralisatie-zucht' was, zo erkende Holwerda, al minstens twintig jaar voorbij, maar het bleef zijns inziens nog steeds noodzakelijk dat de rijksoverheid over een centrale instelling beschikte die een volledig overzicht verschafte van de Nederlandse pre- en protohistorie. Daarbij telde ook mee dat in een dergelijke centrale instelling de archeologische vondsten goed in samenhang met die uit het buitenland konden worden bestudeerd. Het museum te Velp beschouwde hij als niets meer dan een rariteitenkabinet: een onsystematische en daardoor onwetenschappelijke verzameling objecten. Hij gaf daarbij een algemene beschrijving van rariteitenkabinetten, die zijns inziens eigenlijk al tot het verleden behoorden. Het waren verzamelingen:

> waar alles door elkaar gevonden werd, een merkwaardige steen, een urn, een stoel waarop de keizer eens gezeten had, een opgezet dier enz. enz. Zulke kabinetten kunnen misschien wel eenige belangstelling wekken, maar intellectueele invloed gaat er al heel weinig van uit.[88]

Ernstiger waren de spanningen tussen Holwerda en de aan het begin van de jaren dertig opgerichte Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland.[89] Een Werkcommissie van deze stichting ontwikkelde in 1932 namelijk plannen om het Rijksmuseum G.M. Kam te laten uitgroeien tot het provinciale centrum voor archeologische vondstmelding, collectievorming en onderzoek.[90] De werkcommissie meende dat het alleen zo mogelijk was een 'volkomen wetenschappelijk overzicht der praehistorie van het gewest' te geven. Tot dat moment waren Gelderse archeologische vondsten volgens de commissieleden terechtgekomen bij particulieren of het Rijksmuseum van Oudheden. Hierbij werd als probleem ervaren dat de vondsten in dergelijke collecties alleen

chronologisch werden gerangschikt, met als gevolg dat 'de gewestelijke historie' niet goed tot haar recht kwam.[91] Holwerda was onaangenaam getroffen door de plannen van de Werkcommissie, waarbij geen enkele taak was weggelegd voor het Rijksmuseum van Oudheden.[92] In de zomer van 1933 kreeg Holwerda steun van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze droeg het bestuur van de Gelderse stichting op de betrekkingen met het Rijksmuseum van Oudheden te herstellen.[93] De minister kon echter niet voorkomen dat de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland in het Rijksmuseum G.M. Kam een collectie archeologische vondsten tentoonstelde.

In 1935 veranderde de situatie ingrijpend. Evelein, de directeur van het Rijksmuseum G.M. Kam, werd toen benoemd tot directeur van het Haagse Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen en Holwerda tot zijn opvolger in Nijmegen. Het betrof officieel een bezuinigingsmaatregel: van het Nijmeegse museum werd Holwerda namelijk onbezoldigd directeur.[94] De Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland toonde zich niet gewonnen. Haar collectie werd overgebracht naar het Museum der Nederlandsche Heidemaatschappij in Arnhem. Aldaar bevond zich reeds een verzameling die betrekking had op de land-, tuin-, en bosbouw, de visserij, de natuurhistorie en de geologie.[95]

Het Rijksmuseum van Oudheden en de 'rijkseenheid'

Naar aanleiding van de openlijke onwil tot samenwerken in Drente, Noord-Brabant en Gelderland ging Holwerda in 1933 in zijn jaarverslag in op de moeizame relaties met de verschillende provinciale en regionale archeologische instanties. Hij constateerde dat sommige provinciale musea het Rijksmuseum van Oudheden als hun concurrent beschouwden, terwijl de provinciale musea op hun beurt weer als concurrenten werden ervaren door sommige lokale musea.[96] Het was voor hem aanleiding nog maar eens met nadruk te betogen dat het Rijksmuseum van Oudheden er alleen naar streefde 'typencollecties' aan te leggen. Dientengevolge kon het merendeel van de archeologische vondsten bij de regionale instellingen blijven. De aspiraties van de representanten van de betreffende regionale musea bracht Holwerda gemakshalve uitsluitend in verband met het opkomend 'locaal patriottisme'. Aldus negeerde hij de wetenschappelijke en praktische argumenten waarmee het streven naar regionale vondstmelding en regionaal vondstbeheer ook was onderbouwd. Het hoofdargument waarmee Holwerda de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden in 1933 verdedigde was de 'Rijkseenheid' die in de collectie van het museum tot uiting moest komen. Hij hoopte met zijn betoog te bereiken dat

> de onware voorstellingen van onverzadigbare hebzucht, welke door belanghebbenden zoo naarstiglijk worden verspreid en in het groeiende locaal patriottisme onzer dagen zulk een vruchtbaren voedingsbodem vinden, hun voor

onze vaderlandsche oudheidkunde zoo funesten invloed verliezen en ook op dit gebied in de Provincie het gevoel van saamhorigheid tot één Rijkseenheid doordringe.[97]

Holwerda deed deze uitlatingen in een periode waarin het juist meer en meer gebruikelijk werd de waarde van regionale culturele diversiteit hoog in te schatten. Enkele jaren later was hiervoor bij Braat en Bursch – archeologen van een jongere generatie – meer ruimte. In hun rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* van maart 1940 spraken zij namelijk van het belang van een lokaal museum voor 'de geheele gemeenschap in een streek'. Het archeologisch verzamelen kon daarom niet uitsluitend de liefhebberij van een lokale magistraat zijn: het bezit van een archeologische collectie schiep, zo beklemtoonden Braat en Bursch, een verantwoordelijkheid tegenover de 'gemeenschap'.[98]

De wettelijke regeling van de pre-en protohistorische archeologie

Als gevolg van het mislukken van de regelingsinitiatieven van het begin van de jaren twintig was in de daaropvolgende jaren het voorschrift uit 1887 nog steeds de legale basis bij de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie. Deze toestand was voor vele betrokkenen moeilijk te aanvaarden. De afwezigheid van een 'regeling' werd in de jaren dertig nog sterker dan voorheen gevoeld, omdat er als gevolg van de heersende werkeloosheid meer land werd ontgonnen. Dit leidde ertoe dat er meer en grootschaliger archeologisch onderzoek kon worden verricht. Bovendien waren er steeds meer instellingen, die aanspraak maakten op de vondsten. Daarnaast was er een groep privé-personen die 'wild' opgroeven ten bate van eigen verzameling of voor geld. Onder verwijzing naar deze ontwikkelingen noemde de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in 1934 de situatie met betrekking tot de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie zelfs 'urgent'.

1934-1935: twee voorstellen tot regeling van de pre- en protohistorische archeologie

In 1934 stelde een commissie van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een rapport op met 'algemeene richtlijnen' voor het archeologisch onderzoek.[99] In tegenstelling tot het monumentenwetsvoorstel dat de bond in 1910 had gelanceerd, werd in het voorstel van 1934 de taak van het Rijksmuseum van Oudheden wel omschreven: het museum zou het 'Centraal-museum voor de Nederlandsche Oudheidkunde' moeten worden en daartoe moeten beschikken over een voor de gehele Nederlandse pre- en protohistorie representatieve collectie. In het voorstel van 1934 werd niet gepleit voor het creëren van afgegrensde rayons, zoals dat was gedaan door P.C.J.A. Boeles, H.P. Coster en M.A. Evelein in 1923; wel werd er gesproken van voorkeursgebieden. Nieuw was de idee om – onafhankelijk van het

Leidse museum – een 'Nederlandsche Oudheidkundige Commissie' in het leven te roepen. Bij deze commissie zouden vondsten gemeld moeten worden, opdat vervolgens bepaald kon worden welke instelling in aanmerking kwam voor het verrichten van een opgraving. In deze 'Nederlandsche Oudheidkundige Commissie' zouden de directeuren van de archeologische rijksinstellingen en vertegenwoordigers van lokale instellingen plaats moeten nemen.[100] De invloed van Van Giffen op dit voorstel was groot. In de zomer van 1934 had hij met het commissielid D.P.M. Graswinckel een concepttekst opgesteld; deze werd geheel overgenomen in het definitieve regelingsvoorstel.[101]

Het voorstel van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond uit 1934 had als belangrijkste gevolg dat de regeling van het archeologisch onderzoek opnieuw op de agenda van de beleidsmakers kwam te staan. De nieuwe directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, G.A. van Poelje, verzocht de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea dan ook in 1935 een nieuwe regeling te ontwerpen. Refererend aan het niet uitgevoerde voorstel van deze commissie uit 1923, maakte hij kenbaar te hopen nu wél snel tot een oplossing te komen. Hij streefde er zelfs naar de nieuwe regeling vóór de aanvang van de zomer, het opgravingseizoen, in werking te laten treden.[102] De ontwerpregeling die de museumcommissie vervolgens formuleerde, had als doel 'versnippering van krachten' tegen te gaan.[103] Het voorstel sloot aan op het genoemde oude ontwerp van 1923 en was tegelijkertijd een reactie op het voorstel van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond uit 1934. Evenals in 1923 stond ook nu de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden niet ter discussie. Het werkterrein van het Leidse museum bleef zich uitstrekken over geheel Nederland. Van Giffens Biologisch-Archaeologisch Instituut diende zijn werkzaamheden daarentegen te beperken tot de provincies Groningen, Friesland en Drente. Uit het voorstel van 1934 werd de idee overgenomen een overlegorgaan in te stellen. Het in te stellen overlegorgaan zou een 'Sub-Commissie' moeten worden van de museumcommissie en beperkte bevoegdheden krijgen. Vondstmelding diende niet meer bij het Leidse museum, maar bij de minister te geschieden. Maar uit het bij een vondstmelding door de minister te bewandelen traject bleek overduidelijk dat de prominente plaats van het Rijksmuseum van Oudheden niet werd aangetast. Na een melding zou de minister namelijk in alle gevallen het Leidse museum moeten inlichten. De andere rijksinstellingen of lokale instellingen zouden alleen dan worden ingelicht wanneer het een vondst betrof die betrekking had op het eigen ressort.[104]

Het voornemen de regeling vóór de zomer van 1935 in werking te laten treden, bleef voor Van Poelje ijdele hoop. Evenals Huizinga in 1924 moest ook hij vaststellen dat er geen basis was voor samenwerking, met als gevolg dat het bestaande voorschrift uit 1887 nog steeds van kracht bleef.

1940: het Rijksmuseum van Oudheden neemt initiatief tot 'ordening'

Als gevolg van personele ontwikkelingen in het Rijksmuseum van Oudheden kwam in 1939 een wettelijke regeling van de pre- en protohistorische archeologie weer meer in zicht. Op 19 juli van dat jaar namelijk werd W.D. van Wijngaarden benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, nadat Holwerda op 31 december 1938 met pensioen was gegaan.[105] Holwerda's pensionering betekende, zoals hiervoor al opgemerkt, zeker niet dat de tegenstelling tussen 'Leiden-Groningen' ophield te bestaan. Wél leek met zijn vertrek een belangrijk obstakel, dat de regeling van de archeologiebeoefening in de weg had gestaan, te zijn verdwenen. Holwerda had namelijk altijd geweigerd om plaats te nemen in een overlegorgaan waarin ook Van Giffen zitting had.[106]

Van Wijngaarden trok het initiatief met betrekking tot de wettelijke regeling van de pre- en protohistorische archeologie al snel naar zich toe door bij het ministerie een voorstel tot 'regeling' in te dienen. In maart 1940 stuurde hij aan Van der Haagen het door Braat en Bursch opgesteld rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde*.[107] Braat en Bursch gaven in dit rapport een uitgebreide analyse van de situatie waarin de pre- en prothistorische archeologie zich op dat moment bevond. Ze constateerden dat het vakgebied in Nederland sinds het begin van de twintigste eeuw een hoge vlucht had genomen. Volgens Braat en Bursch waren er echter ook onvolkomenheden. De belangrijkste was dat het archeologisch materiaal onsystematisch werd verzameld. Er was sprake van een langs elkaar heen werken van het Leidse museum, het Groninger instituut, de provinciale, regionale en plaatselijke musea en de particuliere verzamelaars.[108] Dit nam niet weg dat zij tevreden waren over de relatie van het Leidse museum met het Rijksmuseum G.M. Kam in Nijmegen en het Rijksmuseum Twente in Enschede. Ook de verhouding met de provinciale musea in Utrecht, Middelburg, Zwolle, Maastricht en Leeuwarden noemden ze goed.[109] Braat en Bursch erkenden echter ook dat de betrekkingen met de provinciale musea in Assen en Groningen minder hecht waren: het was een gevolg van de band die deze musea onderhielden met het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Huns inziens betrof het hier echter een natuurlijk gegroeide situatie. Ook gingen zij in op de moeizame verhouding met het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en met de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland. Zij noemden deze voor verbetering vatbaar.[110]

Het rapport van 1940 was een oproep tot zowel formalisering als herstructurering van de pre- en protohistorische archeologie in Nederland: een formalisering van de in de loop der tijd gegroeide structuur waarbinnen de pre- en protohistorische archeologie werd beoefend en een herstructurering van de hierbij ontstane knelpunten. Braat en Bursch meenden dat 'ordening' een goede methode kon zijn om de nagestreefde doelen te bereiken. De 'ordening' zou vijf onderwerpen moeten betreffen: het bodemonderzoek, de musea, de inventarisatie van terreinen van archeologisch belang, de inventarisatie van archeologische objecten en de gang

van zaken bij toevalsvondsten. Het belangrijkste onderdeel van het 'ordenings'-voorstel van Braat en Bursch was de oprichting van een 'Centraalbureau voor Archaeologische Documentatie'.[111] Zij toonden zich hiermee geïnspireerd door de aanbevelingen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond van 1934 en van de museumcommissie van 1935, waarin immers eveneens was gepleit voor de oprichting van een centraal overheidsorgaan. Naast het documenteren en registreren van oudheidkundige verschijnselen zou dit bureau intensief 'propaganda' moeten maken. Braat en Bursch dachten aan het geven van lezingen en het verspreiden van drukwerk. Terwijl zij ervan uitgingen dat het 'Centraalbureau voor Archaeologische Documentatie' in samenwerking met de regionale archeologische instellingen zou moeten kunnen functioneren, werd er door hen ook naar gestreefd de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden veilig te stellen. Het bureau zou bestuurd moeten worden door een 'aparten leider', die tegelijkertijd verbonden zou moeten zijn aan het Leidse museum.[112]

Met betrekking tot het wetenschappelijk onderzoek van de pre- en protohistorie en het functioneren van de verschillende musea met archeologische collecties constateerden Braat en Bursch in hun rapport dat de bestaande situatie redelijk bevredigend was. De instanties in Leiden en Groningen dienden echter wél tot een betere samenwerking te komen, en op zijn minst zou men elkaar niet meer moeten tegenwerken. Braat en Bursch hoopten dat het wederzijds uitwisselen van werkplannen en onderzoeksresultaten aan dit streven een bijdrage zou kunnen leveren. In de toekomst zouden, zo meenden zij, beide instanties het gehele land tot hun werkterrein moeten kunnen rekenen. Het bestaan van aparte opgravingsdiensten bij het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen en het Rijksmuseum Twente te Enschede werd door Braat en Bursch niet als een probleem gezien.[113] Deze opgravingsdiensten waren, naar hun indruk, namelijk goed geoutilleerd. Ze zouden zelfstandig moeten kunnen blijven functioneren, onder het voorbehoud dat de op te richten centrale archeologisch instantie op de hoogte gehouden werd van hun activiteiten. Braat en Bursch gingen ook in op de positie van particuliere verzamelaars en 'amateurs'. Deze dienden niet te worden aangemoedigd tot het zelfstandig verrichten van opgravingen. Wel moest worden erkend dat zij in het verleden soms belangrijke resultaten hadden geboekt, wat inhield dat zij 'zekere historische rechten' tot voortzetting van hun werkzaamheden hadden. Het Rijksmuseum van Oudheden zou echter het recht moeten krijgen tot bezichtiging van hun werkzaamheden en tot het maken van kopieën van vondsten. Braat en Bursch benadrukten daarenboven dat soms moest worden afgezien van archeologisch onderzoek.[114] Het kwam namelijk voor dat prehistorische overblijfselen op dusdanige wijze met een bepaald landschap waren verbonden dat het beter was het geheel onaangetast te laten.[115]

Braat en Bursch hielden in hun rapport een pleidooi voor een grootschalige inventarisatie van terreinen van archeologisch belang. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg had weliswaar per provincie monumentenlijsten opgesteld, maar deze lijsten waren volgens Braat en Bursch wat betreft de archeologische

vindplaatsen zeer onvolledig.[116] Huns inziens zou daarom het 'vondstenarchief' van het Rijksmuseum van Oudheden hiervoor een geschikter uitgangspunt kunnen zijn. Braat en Bursch vonden dat met een nauwkeuriger inventarisatie snel een aanvang gemaakt diende te worden. Er was zelfs haast geboden, gezien de voortschrijdende ontginningen in Nederland.[117] Braat en Bursch stonden ook een inventarisatie van archeologische objecten voor. Zij meenden dat er een overzicht van alle in Nederland gedane vondsten uit de pre- en protohistorie vervaardigd zou moeten worden, voortbouwend op de 'fiches-catalogus' van het Rijksmuseum van Oudheden. Ook de inventarisatieactiviteiten van het Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconografische Documentatie noemden zij daarbij als voorbeeld.[118] Een dergelijke inventarisatie was een activiteit waarbij, zo benadrukten Braat en Bursch, tact nodig was. Onder de particuliere verzamelaars waren er namelijk enkelen die de 'beroeps-archaeoloog' alleen al om zijn functie als 'hun natuurlijken vijand' beschouwden.[119]

Braat en Bursch vestigden tenslotte ook nog de aandacht op 'toevallige vondsten bij werkzaamheden'. Zij verwezen daarbij naar de taak van de negentien 'correspondenten', die het Rijksmuseum van Oudheden in juli 1927 – in samenwerking met het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen – had benoemd. Een archeologische correspondent informeerde het museum over archeologische vondsten in een bepaalde regio. De correspondenten waren voor het Rijksmuseum van Oudheden een belangrijk 'instituut': het was een inlichtingennetwerk dat geheel Nederland omvatte.[120] Het was Braat en Bursch echter gebleken dat het correspondenten-'instituut' van het Rijksmuseum van Oudheden nog onvoldoende effect had.[121] Hetzelfde gold huns inziens ook voor de ministeriële aanschrijving van 1887: burgemeesters bleken er dikwijls niet van op de hoogte. Dit had tot gevolg dat vaak alleen de plaatselijke verzamelaars werden ingelicht over archeologische vondsten. Braat en Bursch zagen twee oplossingen. Zo overwogen zij het instellen van een meldingsplicht, in navolging van het Duitse Ausgrabungsgesetz van 1920. In Duitsland werden bouw- of ontginningswerkzaamheden stopgezet nadat er archeologische vondsten waren gemeld. Bovendien gold daar een afgifteplicht en een uitvoerverbod.[122] De handhaving van deze wetgeving had, zo erkenden Braat en Bursch, in de praktijk echter de nodige moeilijkheden opgeleverd. Zij voegden hieraan toe:

> Ongetwijfeld zal na 1933 de straffere organisatie ook van het particuliere leven hierin een zekere verbetering gebracht hebben. Hiertoe zal evenwel zeker veel meer bijgedragen hebben de propaganda voor de waarde der praehistorie, van staatswege ondernomen.[123]

Als alternatief noemden Braat en Bursch een vrijwillig systeem. Deze oplossing had hun voorkeur boven de meldingsplicht. Een vrijwillig systeem beschouwden zij namelijk meer in overeenstemming met het Nederlandse 'volkskarakter'. Wel

diende propaganda gemaakt te worden, opdat het 'geheele volk' doordrongen zou raken van de betekenis van de archeologische vondsten.[124]

De 'regeling' van 1940

Begin 1940 was Van Poelje – en in zijn kielzog ook Van der Haagen – er ten zeerste van doordrongen dat de afwezigheid van een wettelijke 'regeling' van de pre- en protohistorische archeologie opgevat kon worden als een uiting van een gebrek aan gemeenschapszin. Zo blijkt tenminste uit de brief die Van Poelje, als secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in maart 1940 stuurde aan het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden over een regeling van de pre- en protohistorische archeologie:

> De overtuiging, dat vooral in den tegenwoordigen tijd alles gedaan dient te worden om onnoodige tegenstellingen te overbruggen en versnippering van krachten te voorkomen, heeft mij opnieuw naar een oplossing doen zoeken.[125]

De ambtenaren van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen slaagden er tenslotte in maart 1940 in een 'regeling' op te stellen, waarin alle betrokkenen zich konden vinden. Deze regeling werd op 7 mei 1940 aan de minister voorgelegd, maar trad niet meer in werking.[126]

Enige dagen na de capitulatie van 15 mei 1940 werd echter alsnog gepoogd de 'regeling' van kracht te laten worden. Van der Haagen memoreerde in 1945 over deze gang van zaken:

> Begin (...) 1940 was het gelukt een regeling te ontwerpen waarmede alle betrokkenen zich konden vereenigen, doch deze was op 10 mei nog niet gearresteerd. Ook in verband met de omstandigheid, dat van den Bezetter op dit punt veel belangstelling te verwachten was, achtte Prof. van Poelje het wenschelijk haar ten spoedigste in werking te doen treden.[127]

Ondanks de opmerking van Van der Haagen over de 'belangstelling' van de bezettingsautoriteiten voor de pre- en protohistorische archeologie, die al in mei 1940 was te verwachten, is het de vraag in hoeverre een ambtenaar als Van Poelje deze daadwerkelijk op dat moment heeft kunnen voorzien. Ook al omdat uit de documenten in de ministeriële archieven naar voren komt dat het streven naar herstel van oorlogsschade, de aanleiding had gegeven tot het alsnog in werking treden van de 'regeling'. Om dit herstel centraal geleid te kunnen aanpakken, stelde generaal H.G. Winkelman – op dat moment de hoogste regeringsinstantie – op 21 mei 1940 het Besluit Wederopbouw 1 in werking, dat onder meer de monumentenbescherming betrof. Er waren hierin nog geen bepalingen over het archeologisch onderzoek opgenomen. Enkele dagen later, op 24 mei 1940, kondigde Winkelman daartoe een aanvullend Besluit af. Dit bevatte een verbod tot

het verrichten van opgravingen door niet door de overheid 'erkende' instellingen.[128] Op dezelfde dag vaardigde Van Poelje een Beschikking uit. Deze bevatte een 'reglement' voor het 'oudheidkundig bodemonderzoek' en het 'statuut' van de nieuw opgerichte Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hierin was onder meer vastgelegd dat deze rijkscommissie ging bepalen welke instellingen door de overheid zouden worden 'erkend': een dergelijke erkenning impliceerde opgravingsbevoegdheid.

Een belangrijk gevolg van de regelgeving van 24 mei 1940 was dat particuliere onderzoekers niet langer meer zelfstandig opgravingen konden verrichten. De regelgeving had ook tot gevolg dat Duitse instanties niet op legale wijze archeologisch onderzoek konden verrichten op Nederlands grondgebied. Zo vonden bijvoorbeeld Duitse plannen om in Dorestad opgravingen te verrichten, geen doorgang.[129] Het Besluit en de Beschikking van mei 1940 waren daarmee veel ingrijpender dan het oorspronkelijke regelingsvoorstel van maart van datzelfde jaar. Van Gelder resumeerde in 1942:

> Het Besluit van den Opperbevelhebber en het Reglement vulden elkander aan, vooral daardoor, dat het Besluit door het doen van gravingen *volstrekt te verbieden* (...) een wettelijken grondslag gaf aan datgene wat in het Reglement van Maart 1940 slechts berustte op eene overeenkomst van enkele belanghebbende instanties.[130]

De Besluiten en de Beschikking van mei 1940 waren echter niet vergelijkbaar met een volwaardige monumentenwet. De Duitse autoriteiten droegen het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen daarom op een wettekst op te stellen die de summiere voorlopige bepalingen zou kunnen vervangen.[131] Dit was bij uitstek een taak voor de jurist en kunsthistoricus Van der Haagen en zijn Afdeling Kunsten en Wetenschappen. Tussen 1940 en 1943 heeft hij vijf maal een 'Ontwerp-Monumentenbesluit' opgesteld. Hij onderhandelde daartoe onder andere met secretaris-generaal Van Dam, de verschillende departementen, de commissarissen der provinciën, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Nederlandsche Kultuurraad en verschillende Duitse autoriteiten.[132] Uit Van der Haagens motivering bij het eerste ontwerp van oktober 1940 blijkt dat hij de obstakels geslecht achtte, die zijns inziens in het verleden een monumentenwet in de weg hadden gestaan. Het betrof de rechten en schadeloosstelling van monumenteneigenaren, alsook de 'onverschilligheid' van de overheid. Daarbij constateerde Van der Haagen dat het behoud van 'het geestelijk erfdeel van een volk' een algemeen aanvaarde overheidstaak was geworden. Zich in de ban tonend van het 'gemeenschaps'-ideaal, betoogde hij vervolgens over dit 'erfdeel':

> Tot (...) de meest eigen uitingen van een beschaving, behoren haar wetenschap en haar kunst. Allen die deel hebben aan een cultuur, hebben daarop een

> onvervreembaar recht. Eigenaars van cultureele goederen hebben aanspraak op de erkentelijkheid der gemeenschap, doch slechts als tijdelijke bewaarders van een bezit, dat in wezen aan allen toebehoort en dat ongerept aan het nageslacht dient te worden overgedragen.[133]

Ondanks zijn grote inzet en ondanks zijn bereidheid ook met Duitse autoriteiten intensief contact te onderhouden, is Van der Haagen er uiteindelijk niet in geslaagd een 'Monumentenbesluit' in werking te laten treden. Dit heeft tot gevolg gehad dat Besluit en Beschikking van mei 1940 gedurende de gehele bezettingsperiode de wettelijke basis zijn gebleven van de monumentenzorg en de pre- en protohistorische archeologie.[134]

De in 1940 op basis van Van Poeljes Beschikking opgerichte Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft gedurende een groot deel van de bezettingsjaren gefunctioneerd. De commissie werd op 6 juni 1940 officieel geïnstalleerd op het departement. Dit betekende dat de directeuren van het Rijksmuseum van Oudheden en het Biologisch-Archaeologisch Instituut na jaren van strijd tenslotte toch zitting namen in een gemeenschappelijk overlegorgaan. Behalve deze twee directeuren bestond de commissie nog uit een voorzitter, een lid van de Rijkscommissie van Advies in zake de Musea en een vertegenwoordiger van de lokale musea. De directeur van het gelijk met de commisie opgerichte Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek was secretaris van de rijkscommissie. De commissie moest het hoofd van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming adviseren en hield toezicht op de naleving van de regeling van mei 1940. Tussen 6 juni 1940 en 13 mei 1944 heeft de commissie 23 keer vergaderd. In de tweede helft van 1944 en in 1945 waren er geen bijeenkomsten meer, als gevolg van de 'tijdsomstandigheden'.[135]

In de regeling van 1940 werd het Rijksmuseum van Oudheden omschreven als 'de centrale oudheidkundige instelling voor het geheele land'.[136] Het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek fungeerde daarnaast als centraal vondstmeldingspunt. Vondsten gedaan in Friesland, Groningen en Drente dienden echter ook, en wel als eerste te worden gemeld bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Dit instituut mocht evenals het Rijksmuseum van Oudheden zijn opgravingswerkzaamheden over geheel Nederland uitstrekken: een overwinning voor Van Giffen. Van Giffen was de 'regeling' van 1940 dan ook welgezind. In juli 1945 constateerde hij dat deze de 'gelijkstelling' van zijn instituut met het Leidse museum impliceerde.[137] Holwerda daarentegen had de 'regeling' van 1940 van meet af aan met argwaan bejegend. Zo schreef hij in 1941 aan Van Wijngaarden dat Van Giffen de rijkscommissie van 1940 gebruikte 'om Leiden eruit te werken'. Hij vervolgde: 'De Commissie en dat Bureau zijn feitelijk de ondergang van het Leidsche Museum.'[138]

Het in juni 1940 opgerichte Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek was in hoge mate vergelijkbaar met het door Braat en Bursch in hun rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* bepleite 'Cen-

traalbureau voor Archaeologische Documentatie'. Toen Bursch werd benoemd tot directeur van dit nieuwe rijksbureau, zag hij dan ook zijn kans schoon om het in dit rapport voorgestelde beleid in de praktijk te brengen. Bursch toonde zich zeer actief op propagandistisch terrein. Hij hield lezingen en radiovoordrachten, en schreef artikelen in de meest uiteenlopende tijdschriften. Dit alles om de bevolking van Nederland te doordringen van het belang van de inheemse pre- en protohistorische archeologie. In dit kader werd er bovendien een affiche verspreid met de tekst 'Ontziet Onze Oudheden'.[139] Ook het documenteren van de Nederlandse archeologische vondsten werd door hem voortvarend aangepakt. Medewerkers van het rijksbureau begonnen met het aanleggen van een grote fichescatalogus, die geheel Nederland zou moeten betreffen. Om dit te kunnen verwezelijken werden deze medewerkers gedetacheerd bij de diverse musea met archeologische collecties.[140]

Bursch heeft echter tegelijkertijd ook geprobeerd het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in te zetten om het nationaal-socialisme onder de bevolking van Nederland te verbreiden. Anders gezegd: zijn propaganda-activiteiten betroffen niet alleen de archeologie, maar ook het nationaal-socialisme.[141] Bursch, die het directeurschap van het rijksbureau combineerde met het conservatorschap bij het Rijksmuseum van Oudheden, heeft dientengevolge in de loop van de bezetting het Leidse museum, zijn personeel en archeologische correspondenten ongevraagd meegesleurd in zijn politieke keuze. Zo merkte Holwerda in 1941 in een brief aan Van Wijngaarden over de gang van zaken bij de opgraving van de Romeinse thermen van Heerlen op:

> Daar komt dan nog bij dat Bursch ook hier in Limburg als Directeur van het Bureau schijnt om te waren en, zooals ik nu al van zooveel kanten heb gehoord, door zijn politieke 'Streberei' de menschen tegen zich en daardoor ook tegen het Museum inneemt.[142]

In deze context was het begrijpelijk dat een aantal correspondenten van het Rijksmuseum van Oudheden in de loop van 1942 opstapte. De directe aanleiding hiertoe was echter niet zozeer Bursch' politieke opstelling, maar een nieuwe 'instructie'. Deze was door het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming opgesteld en verbood het de correspondenten zelf archeologische verzamelingen aan te leggen.[143]

Tijdens de eerste bezettingsjaren was de band tussen het Rijksmuseum van Oudheden en het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek nog groot: het rijksbureau was op het Leidse Rapenburg gehuisvest in een pand naast het museum, en een aantal van de medewerkers van het bureau – onderwie Bursch – was tevens verbonden aan het museum. In 1943 werden de banden echter losser, als gevolg van een statuutwijziging van het rijksbureau. Dit heeft onder meer tot gevolg gehad dat Bursch afstand deed van het conservatorschap bij het Leidse museum. Hij kon zich nu volledig concentreren op het directeurschap van het

rijksbureau. Van Wijngaarden was hierover zeer te spreken. Hij vermeldde in zijn museumjaarverslag van 1943:

> Mijn ondervinding sinds 1940 is, dat een combinatie van de functie van directeur van het Bureau met het conservatorschap van het Museum onvereenigbaar is. (...) de belangen van de Nederlandsche afdeeling van het Museum kwamen daardoor sterk in het gedrang.[144]

Nadat Bursch op 5 september 1944 'zijn post' had verlaten en naar Duitsland was gevlucht, werd Van Wijngaarden benoemd tot plaatsvervangend directeur van het rijksbureau.[145]

Het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zou uiteindelijk in 1947 worden opgeheven. Het merendeel van het personeel van het rijksbureau – alsmede de belangrijkste taken – werd overgenomen door de dat jaar opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarvan Van Giffen hoofd werd.[146] De oprichting van deze rijksdienst was direct terug te voeren op een nota die Van Giffen in 1946 had opgesteld. Hij had daarin namelijk ten eerste een scheiding bepleit van 'oudheidkundig bodemonderzoek' en 'museumwezen'. Ten tweede had hij voorgesteld al het in Nederland verrichte archeologische onderzoek te 'centraliseren' in één 'zelfstandigen rijksdienst'.[147] Dit betekende dat de opgravingsdiensten van het Rijksmuseum van Oudheden, het Biologisch-Archaeologisch Instituut, het Rijksmuseum G.M. Kam en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg samengevoegd zouden moeten worden.[148] Van Giffen meende dat deze reorganisatie belangrijke economische voordelen zou opleveren.[149] Anderen meenden dat de plannen vooral strookten met Van Giffens eigen ambities. Denkend aan de eventuele consequenties van Van Giffens voorstel voor de positie van het Rijksmuseum van Oudheden, schreef Van Wijngaarden dat jaar aan Holwerda: 'Er is weer storm op komst.'[150]

1947: de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Op 1 januari 1947 werd de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie door J.J. Gielen, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in een nationale context geïnstitutionaliseerd. Dit gebeurde met de oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Het bestaan van een archeologische rijksdienst met het alleenrecht tot het verrichten van opgravingen zou rond het begin van de eeuw ondenkbaar zijn geweest. De rijksdienst van 1947 hing sterk samen met een mentaliteitsomslag bij de rijksoverheid. Deze had in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw afstand genomen van het liberale principe dat 'kunst' en 'wetenschap' geen overheidszaken zijn en was haar cultuurbeleid gaan zien als aan activiteit, die in dienst stond van de 'gemeenschap' van het volk.

Met de oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1947 werd het archeologisch onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie primair een overheidstaak. De rijksdienst verrichtte namelijk niet alleen opgravingen, maar hield ook een centrale vondstendocumentatie bij, en controleerde bovendien monumenten en terreinen van archeologisch belang. Van Giffen werd benoemd tot hoofd van de dienst en P. Glazema tot onderdirecteur. De rijksdienst werd deels ondergebracht bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen en deels in een dependance van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in Den Haag. In de praktijk kwam deze constructie erop neer dat Van Giffen in Groningen werkzaam was, terwijl Glazema met het grootste deel van het personeel vanuit Den Haag opereerde.[151] Het takenpakket van het Rijksmuseum van Oudheden werd als gevolg van de oprichting van de rijksdienst sterk gereduceerd. Het Leidse museum verloor zowel zijn opgravingsbevoegdheid als zijn functie van nationaal vondstenmeldpunt. Het museum was daarenboven ook niet meer betrokken bij het wetenschappelijk archeologisch onderwijs. Vanaf 1947 bleef het archeologisch onderwijs echter voorbehouden aan de universiteiten, met name aan het Groningse Biologisch-Archaeologisch Instituut.[152] Uitsluitend het beheer en de presentatie van de archeologische collectie behoorden nu nog tot de kerntaken van het Rijksmuseum van Oudheden.[153] De medewerkers van het Leidse museum waren hierover zeer verbitterd. Van Wijngaarden sprak in 1948 van een 'ramp voor ons museum'. Hij meende dat Van Giffens in 1922 begonnen pogingen om 'Leiden' uit te schakelen als 'centraal punt' voor de pre- en protohistorische archeologiebeoefening hun bekroning hadden gevonden in de situatie van 1947.[154]

Van Giffens hegemonie was echter niet compleet. Terwijl het vanaf 1947 wettelijk was vastgelegd dat het verrichten van archeologische opgravingen een overheidstaak was die primair toekwam aan de rijksdienst, werd in de praktijk van ná 1947 nog steeds archeologisch onderzoek verricht door de medewerkers van verschillende musea en universitaire instituten; wel moest de rijksdienst hiertoe eerst toestemming hebben verleend.[155] Refererend aan de nieuwe positie van het Rijksmuseum van Oudheden, sprak Holwerda in 1948 in een brief aan Braat van 'Die stomme eigenwijsheid waarmee v.d. Haagen terwille van zijn vriend in Groningen op dit gebied eigenlijk mijn werk vernielt'.[156] Deze verwijzing naar de rol van Van der Haagen bij de reorganisatie van de archeologiebeoefening was niet ongegrond. Van der Haagen had namelijk reeds gedurende de bezettingsjaren met Van Giffen van gedachten gewisseld over de voordelen van één archeologische rijksdienst. Daarbij had hij aan Van Giffen te kennen gegeven hem het meest geschikt te achten als hoofd van een dergelijke dienst.[157] In 1946 had Van Giffen vervolgens in opdracht van Van der Haagen de nota *Splitsing oudheidkundig bodemonderzoek en museumwezen, achtereenvolgens monumentenzorg* opgesteld.[158] Van der Haagen was er daarna in geslaagd voor het plan een draagvlak te creëren.

Als hoofd van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zou Van Giffen voor het eerst in zijn wetenschappelijke loopbaan de Nederlandse pre-

en protohistorische archeologie geheel kunnen overzien en beheersen. Het gevaar dreigde echter dat hij nu zelf geconfronteerd zou worden met het wantrouwen dat regionale archeologische instellingen reeds decennialang koesterden ten opzichte van de rijksoverheid. Hoe hardnekkig dit wantrouwen was, wist hij maar al te goed: hij had het in de voorgaande decennia immers gestimuleerd en en met succes ingezet om de positie van het Rijksmuseum van Oudheden te ondergraven. Van Giffen stond nu dus voor de delicate taak regionale en nationale archeologische belangen te verenigen. In de zomer van 1948 hield hij voor het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden een voordracht, waarin hij onder meer inging op zijn ideeën over de provinciale pre- en protohistorische archeologie. Hij zei, als hoofd van de rijksdienst, naar een zekere uniformering van de pre- en protohistorische archeologiebeoefening te streven. Hij hoopte dit te bereiken in samenwerking met de regionale archeologische instellingen. Hiertoe was er bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een Afdeling Documentatie opgericht. Deze afdeling zou in overleg terreinen moeten selecteren, waarvan de 'cultuuroverblijfselen' uit de verschillende archeologische tijdperken nauwkeurig in kaart gebracht moesten worden. Aldus zou, zo meende Van Giffen, het 'cultureel streekdiagram'-concept – door hem in 1947 gelanceerd bij zijn Amsterdamse inaugurele rede – in de praktijk kunnen worden gebracht.[159]

In de eerste twee naoorlogse jaren maakten, naast de directie van het Rijksmuseum van Oudheden, ook representanten van Van Giffens Groningse institutionele achterban zich zorgen over de consequenties van de op te richten archeologische rijksdienst. Er werd gevreesd voor het voortbestaan van het Biologisch-Archaeologisch Instituut.[160] Dit instituut werd namelijk bij uitstek geacht de band te belichamen tussen de noordelijke provincies en de Groningse universiteit. Dat Van Giffens archeologisch onderzoek in de 'eigen' regio zowel nationaal als internationaal in hoog aanzien stond, lijkt hieraan nog een extra dimensie te hebben gegeven. In 1946 had J.L.H. Cluysenaer, de secretaris van het Groninger College van Curatoren, hoewel tevergeefs, nog geprobeerd de archeologische rijksdienst naar Groningen te halen. Hij schreef hierover aan de commissaris der Koningin in Drente:

> tegen deze concentratie is weinig in te brengen, maar waarom deze dienst nu weer in 'Holland' te vestigen en niet in het Noorden, nu Prof. van Giffen hier 'groot' is geworden. Het zal voor ons (en dit ons is op te vatten als Groningen en Drenthe) een groot verlies zijn als Prof. van Giffen weg gaat.[161]

Desondanks had Cluysenaer in deze periode weinig vertrouwen meer in Van Giffen. Deze had namelijk in 1946 te kennen gegeven dat de door hem bepleite archeologische rijksdienst het beste in Amsterdam gevestigd zou kunnen worden. In een interne memo beschreef Cluysenaer diens motieven: 'Van Giffen is ijdel: deze nieuwe betrekking (dictator op het gebied van bodemonderzoek) trekt hem aan.'[162] Na veel bestuurlijk geharrewar over de vestigingsplaats van de rijksdienst

en vele hoogoplopende conflicten, onder meer tussen het hoofd en de onderdirecteur van de dienst, besloot F.J.T. Rutten, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in 1949 dat de archeologische rijksdienst in zijn geheel in Amerfoort gevestigd zou moeten worden.[163] In november dat jaar werd Van Giffen door Rutten eervol ontslag aangezegd, hoogstwaarschijnlijk omdat hij zich had verzet – en bleef verzetten – tegen de 'concentratie' in Amersfoort.[164] Van Giffen had ondertussen al weer zitting genomen in een senaatscommissie van de Rijksuniversiteit Groningen, die opkwam voor het behoud van de zelfstandige positie van het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Succes bleef niet uit: Van Giffen heeft vanuit het Groninger instituut nog lang een bijdrage kunnen leveren aan het archeologisch onderzoek van de Nederlandse pre- en protohistorie.[165]

DEEL III

ARCHEOLOGIE EN NATIONAAL-SOCIALISME

HOOFDSTUK 6

Nederlandse prehistorici en het vooroorlogse nationaal-socialisme

Nederlandse visies op de wetenschap in het Derde Rijk

In november 1933 – ruim een halfjaar na Hitlers machtovername in Duitsland – sprak de oud-historicus J.H. Thiel in het weekblad *De Groene Amsterdammer* zijn zorg uit over de toekomst van de wetenschap in Duitsland. De directe aanleiding was een uit 1932 daterende Duitse dissertatie, waarin de idee dat de democratie de voedingsbodem was geweest van de Griekse beschaving ter discussie werd gesteld. Dat dergelijke 'Schund' al in het Duitsland van 1932 als dissertatie was aanvaard, stemde Thiel weinig hoopvol voor de periode van na Hitlers machtsovername.[1] Thiels vrees bleek niet ongegrond: in de eerste jaren van het Derde Rijk deden zich bij de wetenschapsbeoefening opvallende veranderingen voor. Duitse wetenschappers met een joodse achtergrond werden al snel ontslagen, terwijl anderen zich uitdrukkelijk engageerden met de door de nationaal-socialisten nagestreefde regeneratie van het Duitse volk. Er werd herhaaldelijk verkondigd dat wetenschap beoefend diende te worden ten bate van het volk, en dit ideaal vond zijn weerslag in opvattingen over wetenschap en in vakinhoudelijke ideeën. Het bleef in het Derde Rijk niet onopgemerkt dat in het buitenland de positie van de wetenschap in de nieuwe nationaal-socialistische staat met aandacht en zorg werd gevolgd.[2] Refererend aan dit verschijnsel betoogde de Duitse prehistoricus H. Gummel in 1936:

> Im Ausland ist die Freiheit der Wissenschaft im nationalsozialistischen Deutschland angezweifelt worden. Der Nationalsozialismus vertritt (...) die Auffassung daß es keine freie Wissenschaft im den Sinne gibt, daß sie losgelöst wäre von allen erdgebundenen Faktoren, insbesondere den Blute ihrer Vertreter. (...). Und die Freiheit der Wissenschaft wird im Reiche Adolf Hitler's allerdings insofern gezügelt, als die aus öffentlichen Mitteln besoldeten Wissenschaftler mit ihren Forschungen nicht auf Objekte hinzielen sollen, die für die Interessen des deutschen Volkes ohne Bedeutung sind.[3]

Hoewel er in de jaren dertig ook in Nederland stemmen te horen waren die het maatschappelijke isolement van de wetenschap bekritiseerden, konden uitlatingen als die van Gummel doorgaans uitsluitend op de goedkeuring rekenen van

overtuigde nationaal-socialisten.[4] Het herdefiniëren van het 'vrijheid van wetenschap'-ideaal, zoals dat in Duitsland gebeurde, stuitte in Nederland over het algemeen op onbegrip. Bovendien was er bezorgdheid, met name naar aanleiding van het ontslag van joodse en andere hoogleraren.[5] Nederlandse wetenschappers hadden in de jaren dertig echter geen eensluidend oordeel over de positie van de wetenschap in het Derde Rijk. Er waren wetenschappers die de indruk hadden dat de eerbiedwaardige Duitse academische tradities door het nationaal-socialisme wel werden bedreigd, maar nog niet wezenlijk waren aangetast. Daarentegen waren er ook voor wie het overduidelijk was dat deze tradities reeds ernstig waren ondermijnd. Weer anderen waren juist enthousiast over de in Duitsland gevoerde wetenschapspolitiek. Deze verschillen in visie komen bij uitstek naar voren bij een vergelijking van het cultuurfilosofische boek *In de schaduwen van morgen* van de historicus J. Huizinga, de brochure *De Vrijheid der Wetenschap* van de jurist H.R. Hoetink en de recensie van E. Kriecks boek *Das National Sozialistische Deutschland und die Wissenschaft* door de nationaal-socialistische filosoof T. Goedewaagen.

In zijn in 1935 verschenen boek besteedde Huizinga onder meer aandacht aan het 'denken' onder 'politieke dwang', daarbij verwijzend naar de positie van de wetenschap in zowel Sovjet-Unie als Duitsland. Terwijl hij wat badinerend sprak van 'marxistische of nordische mathesis' als 'vreemde gerechten' die sommigen in ernst serveerden, erkende hij tegelijkertijd dat de wetenschap in principe tot in de kern aangetast kon worden door 'nationale insnoering' en 'politieke dwang'. Daarbij achtte hij de geesteswetenschappen kwetsbaarder dan de natuurwetenschappen. Huizinga bepleitte daarom te waken voor verzaking van het kennisideaal. Deze verzaking beperkte zich zijns inziens niet tot de 'hedendaagsche dictaturen', de landen waar het 'extreme nationalisme' had gezegenvierd.[6] Ook in Nederland signaleerde hij een gevaarlijke daling van de 'kritische behoefte'.[7]

Hoetink gaf als lid van het Comité van Waakzaamheid van Anti-Nationalistische Intellectuelen in zijn brochure uit 1938 een andere analyse. Hij constateerde dat de wetenschap in Duitsland deel was gaan uitmaken van 'het gehele leven omvattende machts- en propaganda-apparaat van de totale Staat'. Hoetink reproduceerde daarop het vaak door nationaal-socialistische wetenschappers verwoorde inzicht dat het onmogelijk was te 'denken zonder van een bepaalde grondslag uit te gaan'. Zijns inziens hadden zij daarmee in theorie het gelijk aan hun zijde. In Duitsland had de erkenning van dit wetenschapstheoretische inzicht, zo vervolgde hij, echter geleid tot de introductie van dogma's en daarmee tot uniformiteit in denken. De waarde van het naast elkaar voorkomen van verschillende meningen benadrukkend, wees Hoetink op het belang van het streven naar objectiviteit en van het handhaven van de wetenschappelijke vrijheid.[8] Hij concludeerde: 'Onbevooroordeelde objectieve wetenschap is de zodanige die er niet op uit is te vinden wat zij wenst of aangewezen is te vinden, maar die zoekt naar waarheid. (...) die gezindheid die alleen waarheid wil, dàt is vrijheid.'[9]

Door Goedewaagen werden de wetenschappelijke ontwikkelingen in het Derde Rijk weer anders beoordeeld. Hij schreef in 1937 dat in Duitsland een 'geestelijke revolutie' gaande was die zo alomvattend was dat 'geen onderdeel van de cultuur aan haar aandacht ontsnapt'. Dit betekende zijns inziens dat het besef had postgevat dat ook kennis deel uitmaakte van een 'levensbeschouwing'. Door de partij-ideoloog Rosenberg was dit besef verwoord in het adagium dat er geen 'voraussetzungslose Wissenschaft' bestond, maar alleen 'Wissenschaft mit Voraussetzungen'.[10] Volgens Goedewagen had dit niet het verlies van de wetenschappelijke objectiviteit tot gevolg, want, zo vervolgde hij: 'het nationaal-socialisme wil niet de wetenschap door een mythe vervangen, maar poneert slechts nadrukkelijk haar levenbeschouwelijke gebondenheid, juist om haar in haar betrekkelijke vrijheid te erkennen'.[11] Goedewaagen erkende wél het gevaar dat deze visie aanleiding zou kunnen geven tot irrationalisme, maar benadrukte ook dat 'het gejammer over de knechting der wetenschap' in Duitsland getuigde van het gebrek aan objectiviteit, dat de nationaal-socialistische Duitsers juist zo vaak werd verweten.[12]

Het is aldus gebleken dat in de jaren dertig bij twee vooraanstaande Nederlandse tegenstanders van het nationaal-socialisme het bewaken van de objectiviteit gold als een belangrijke remedie tegen nationaal-socialistische beïnvloeding van de wetenschap. Dat betekende echter niet dat er bij hen sprake was van een positivistisch objectiviteitsvertrouwen: zij zochten naar manieren om de objectiviteit zoveel mogelijk te bewaren, zelfs in de onvermijdelijke subjectieve momenten. Maar tegelijkertijd meende ook een vooraanstaand nationaal-socialist als Goedewaagen te kunnen vasthouden aan het objectiviteitsideaal: de genoemde subjectieve momenten koppelde hij bewust aan de nationaal-socialistische 'levenbeschouwing'. Dat zowel een nationaal-socialist als tegenstanders van het nationaal-socialisme het objectiviteitsideaal hoog in het vaandel hadden staan, maakt het des te relevanter na te gaan welke betekenis prehistorici bij hun confrontatie met het nationaal-socialisme hechtten aan het handhaven van objectiviteit. Er was voor hen alle reden het objecticiteitsstreven een hoge prioriteit te geven. De eerste jaren van het Derde Rijk brachten een opkomst van pseudo-wetenschappelijk onderzoek naar de pre- en protohistorie met zich mee, waarbij bijvoorbeeld gebruik werd gemaakt van de methode van het rasgebonden 'Erberinnern'. Ook werd in deze periode in de nationaal-socialistische propaganda veel gerefereerd aan de pre- en protohistorie, waarbij sommige ideeën direct waren terug te voeren tot die van Hitler en Rosenberg, en in het geheel niet overeenstemden met de stand van de wetenschap.

Roes en de archeologie in het Derde Rijk

In 1934 heeft de Utrechtse archeologe A. Roes publiekelijk zeer uitvoerig de positie van de archeologie in het Derde Rijk besproken. Zij is de eerste en enige Nederlandse archeoloog geweest die hiertoe is overgaan. In juni dat jaar hield zij voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

de lezing 'Ariërs en Swastika', die nog hetzelfde jaar werd gepubliceerd onder de titel *Het hakenkruis Arisch?*[13] Roes toonde zich een geëngageerd betrokkene bij Duitsland en de Duitse wetenschap. Zij bekende aanvankelijk nog goede verwachtingen te hebben gehad van het nationaal-socialisme, maar beklemtoonde dat de praktijk van na de machtsovername haar kritisch had gemaakt:

> Toen de Duitsche nationaalsocialistische partij mij nog eene reactie leek op het vele verkeerde van den laatsten tijd, (...) toen had zij mijn volle sympathie. Nu ze zich echter heeft begeven op het buiten haar gebied liggende terrein van wetenschap en geloof, nu ze het volk ijdel maakt (...) door middel van verdichtsels, en het voor den enkeling gevaarlijk wordt om een van de staatstheorieën afwijkende meening te verkondigen, nu voel ik (...) afkeer.[14]

Roes vermeldde daarbij dat de 'de angst voor het behoud van positie' wetenschappers in het Derde Rijk al snel onder grote druk zette.[15] Illustratief was haars inziens de situatie die ontstond toen werd voorgesteld het Berlijnse 'Museuminsel' grotendeels te ontruimen en er alleen nog Duitse kunst te exposeren. In de musea op dit eiland waren toen onder meer collecties Griekse en Romeinse, Egyptische, voor-Aziatische en Italiaanse kunst ondergebracht. Enkele dagbladen gingen gretig op dit voorstel in, terwijl museumautoriteiten en geleerden nauwelijks de moed konden opbrengen om de bestaande situatie te verdedigen.[16]

Roes gaf in haar lezing een overzicht van de verschillende betekenissen van het begrip ariër en ging in op de verwarring rond dit begrip, waarbij zij onder andere een analyse gaf van de ariërtheorieën van Hitler en Rosenberg.[17] Ze verhaalde hoe de ariërs aanvankelijk golden als een historisch volk uit Perzië: Herodotus had vermeld dat de Meden ook wel 'Arioi' werden genoemd. Later waren de oude Indiërs zich ook ariërs gaan noemen. In de loop van de negentiende eeuw – na de ontdekking van het Sanskriet in India – kreeg het begrip ariër een taalkundige betekenis. Taalkundigen gingen er in deze periode van uit dat het oorsprongsgebied van alle volken met een Indogermaanse taal in India lag. Roes noemde in dit kader de taalkundige M. Müller, die het begrip arisch gebruikte ter aanduiding van de Indogermaanse volken. Müller had er, zo beklemtoonde Roes, alleen een taalverwantschap mee willen aanduiden en zeker geen raciale verwantschap.[18] Nadat prehistorici in de twintigste eeuw de gebieden grenzend aan de Oostzee waren gaan beschouwen als de oorspronkelijke woonplaats van de Indogermanen, werd de ariër steeds meer ook met ras in verband gebracht: blonde noorderlingen werden geacht het arische ras in pure vorm te representeren.[19] Roes constateerde dat ondertussen in Duitsland de gewone man als gevolg van de officiële propaganda de indruk had gekregen dat: 'met Ariërs bedoeld worden: Duitschers, niet-Joden, "raszuivere" inwoners van zijn land'.[20]

Roes vervolgde dat haar bij de bestudering van Hitlers *Mein Kampf* en Rosenbergs *Mythos des 20. Jahrhunderts* was gebleken dat hun ideeën over de ariërs niet in overeenstemming waren met de gangbare wetenschappelijke opvattingen. Indien

het begrip ariërs wetenschappelijk verantwoord werd gebruikt, kon het, aldus Roes, alleen van toepassing zijn op de Indo-Iraanse volken, een afzonderlijke groep onder de Indogermanen.[21] Daarbij wees zij erop dat wetenschappers aannamen dat de Indogermanen omstreeks 2000 voor Christus over Europa verspreid waren geraakt, in een periode dat de beschavingen in Mesopotamië en Egypte reeds lang bloeiden.[22] Rosenberg daarentegen beschreef hoe de ariërs aan de basis hadden gestaan van de cultuur van de Grieken, Romeinen, Perzen en Indiërs. De ondergang van arische volken in het verleden weet hij aan niet-arische volken.[23] In dezelfde trant had ook Hitler in *Mein Kampf* betoogd dat alles wat heden ten dage bestond op het gebied van kunst, wetenschap en techniek geschapen was door ariërs: als 'Prometheus der Menschheit' schiepen zij zo de menselijke cultuur. Indien de ariërs zouden uitsterven, zou ook de menselijke cultuur verdwijnen en de aarde verworden tot een woestenij.[24]

Roes wees er niet alleen op dat de wetenschapbeoefening in het Derde Rijk werd bedreigd door de onwetenschappelijke ideeën van de voormannen van de nationaal-socialistische beweging, maar ook door de opkomst van 'nieuwe mystiek'. Er deden, zo wist zij, vele fantastische religieuze theorieën de ronde, die niemand durfde te weerleggen. Dergelijke theorieën werden veelal verkondigd door dilettanten en waren vaak onderling strijdig. Deze dilettanten stelden, zo benadrukte Roes, de als 'feilloos' beschouwde intuïtie – of het 'Urerinnern' – tegenover het 'lastige' objectiviteitsstreven.[25] Met betrekking tot de hiermee samenhangende idee dat wereldbeschouwing was gebonden aan ras, sprak zij van een 'droefgeestig' materialisme: 'ze houdt in dat wie niet van Noordsch type is, ook nooit hoeft te verwachten dat zijn geest zich boven de verkeerde kleur van zijn haar en zijn oogen zal kunnen verheffen.'[26] Zij refereerde in dit kader met name aan de half-Nederlandse pseudo-wetenschapper H. Wirth, die ze omschreef als 'profeet van het nationaalsocialisme'.[27] Roes noemde diens theorieën over rasintuïtie 'dwaas en willekeurig' en kon nauwelijk geloven dat Wirths aanhangers er wél betekenis aan hechtten. Die twijfel werd extra gevoed nadat ze in Duitsland een gesprek had gevoerd met een jonge nationaal-socialistische wetenschapper. Die had over het werk van Wirth bekend: 'Het is niet waar, maar het is goed voor het volk.'[28]

De wetenschapbeoefening in het Derde Rijk werd volgens Roes bovendien bedreigd door de doorwerking van propaganda-ideeën in de universitaire wereld. In die propaganda werd bijvoorbeeld vaak verkondigd dat het hakenkruis een arisch heilsteken was. Als voorbeeld noemde zij de in de zomer van 1933 verschenen brochure *Woher kommt das Hakenkreuz* van W. Scheuermann. De swastika werd daarin gepresenteerd als het 'stamwapen van de zuivere Ariërs'.[29] Volgens Scheuermann betekende elk in heden en verleden voorkomen van swastika's de aanwezigheid van ariërs en het opleven van arische idealen, elk verdwijnen van de swastika stond voor de ondergang van ariërs en hun idealen.[30] Roes was bij haar promotieonderzoek naar de oorsprong van de geometrische kunst in voor-Azië en Europa telkens weer het hakenkruis tegengekomen, maar had daarbij heel andere ideeën

ontwikkeld over de geschiedenis en betekenis van dit teken.[31] Zij was van mening dat de swastika niet verbonden was aan een bepaald volk of ras, maar aan een bepaalde kunststijl. Voorzover de betekenis van de swastika al was vast te stellen, leek haar een zonnesymbool het meest waarschijnlijk.[32] Naar aanleiding van Scheuermanns publicatie memoreerde Roes dat Hitler in *Mein Kampf* over propaganda in het algemeen had geschreven dat deze niet ten doel had 'professoren of aesthetisch aangelegde jongelingen' te bevredigen. Een dergelijke opvatting kon volgens Roes voor de wetenschap gevaarlijke consequenties hebben. Ze voorzag conflicten als er tijdens het voorbereidend onderwijs theorieën over ras en rassymbolen werden verkondigd, die vervolgens niet aan de universiteit werden gedoceerd. Zij kon zich voorstellen dat jonge studenten zich dan verontwaardigd tegen hun professoren zouden kunnen keren, in de veronderstelling dat deze niet met hun tijd waren meegegaan.[33]

Roes kwam tot de slotsom dat de wetenschap in het Duitsland van na de machtsovername bekneld was geraakt tussen 'mystiek' en 'propaganda'. Zij maakte zich niet zozeer zorgen om de vrijheid van onderzoek, maar wél om de vrijheid van onderwijs.[34] Daarbij voorzag zij dat de nieuwe machthebbers steeds verder zouden gaan in hun pogingen de tegenstelling op te heffen tussen wetenschap en officiële wereldbeschouwing. Hierbij waren, hoewel wetenschappers volgens Roes ook reeds uit zichzelf overgingen tot 'naar-de-mond-praterij', tevens verboden en opgelegde richtlijnen te verwachten. Zij sprak daarbij van 'geestelijke dwingelandij', vergelijkbaar met de rol van de kerk in de Middeleeuwen en de positie van Marx in Rusland.[35] Haar slotconclusie luidde dat als gevolg van de ontwikkelingen in het Derde Rijk het belang van wetenschappelijke vrijheid – in Nederland reeds lang een vanzelfsprekendheid – weer sterker werd beseft:

> Het goede, dat voor ons uit het moderne barbarendom kan voortkomen, is misschien dat wij, ziende hoe weinig ook thans nog geestesbeschaving en geestesvrijheid als een vast bezit kunnen worden beschouwd, deze waarden weer opnieuw op prijs leeren stellen. Zooals iemand eerst in droge streken het water leert eeren, zonder hetwelk hij niet leven kan.[36]

Wirth en het SS-Ahnenerbe

In 1936 memoreerde de Duitse runoloog H. Arntz in een rede aan de universiteit van Kiel dat buiten Duitsland de mening heerste dat de wetenschap in het Derde Rijk niet meer vrij was. Zelf vond hij dat de Duitse academische traditie niet was aangetast, wat echter niet wegnam dat hij toch de hand in eigen boezem meende te moeten steken. Wetenschappers hadden zijns inziens de voorgaande periode nadrukkelijker het debat moeten aangaan met pseudo-wetenschappers. Deze hadden namelijk in de beginjaren van het Derde Rijk veel aandacht op zich weten te richten. Arntz vervolgde:

> Die Wissenschaft in ihrer vornehmen Zurückhaltung ist mit Schuld daran, daß ein Guido v. List, Wirth, Teudt – und wie sie alle heisen – draußen oft verwechselt wurden mit der verantwortungsbewußten, sachlich-kritischen deutschen Forschung.[37]

Van de drie door Arntz genoemde pseudo-wetenschappers heeft in Nederland vooral H. Wirth bekendheid verworven. Mede als gevolg van diens activiteiten ontstond in Nederland in de loop van de jaren dertig de idee dat de pre- en protohistorische archeologie in het Derde Rijk, behalve door de terreur op individueel niveau, ook inhoudelijk werd bedreigd door pseudo-wetenschappelijke ideeën. In deze paragraaf wordt ingegaan op Wirths ideeën over de vroegste geschiedenis en op de receptie ervan in Duitsland en Nederland. Dit is temeer van belang, omdat Wirth in 1935 met Himmler het Ahnenerbe oprichtte, de wetenschappelijke organisatie van de SS, die zich in het bezette Nederland zeer actief zou tonen.[38] Wirths gedachtegoed verschaft dientengevolge op indirecte wijze informatie over Himmlers belangstelling voor de pre- en protohistorie en vormt als zodanig een belangrijke context van de archeologische activiteiten van het Ahnenerbe.

Wirth was in 1885 in Utrecht geboren en in 1911 te Bazel gepromoveerd op een proefschrift over de 'Untergang' van het Nederlandse volkslied.[39] Van 1914 tot 1916 was hij in Gent werkzaam voor de Duitse autoriteiten in het bezette deel van België en kwam daar in contact met radicale vertegenwoordigers van de Vlaamse beweging. In 1919 vestigde hij zich vervolgens in Nederland en richtte aldaar in 1920 de jeugdvereniging Landsbond der Dietsche Trekvogels op. In 1922 verhuisde hij naar Duitsland.[40] Hij hield echter nog wel regelmatig lezingen in Nederland en verwierf zich er een kleine schare aanhangers mee.[41] In augustus 1923 nam Wirth vanuit Duitsland schriftelijk contact op met het Rijksmuseum van Oudheden om een afspraak te maken, zodat hij de museumcollectie zou kunnen bestuderen. Hij maakte in deze correspondentie melding van zijn voornemen te publiceren over de religieuze betekenis van megalietgraven en het 'noordsche neolithische monotheïsme'. De houding van de medewerkers van het Leidse museum ten opzichte van Wirth was in deze periode hulpvaardig, maar tegelijkertijd terughoudend.[42] Enige jaren later zou Wirth echter in Duitsland met zijn onderzoekingen veel opzien baren en incidenteel ook waardering oogsten, en niet alleen in de buiten-wetenschappelijke wereld. De eerste bekendheid verwierf hij in 1928 met de publicatie van zijn studie *Der Aufgang der Menschheit*. In deze studie, waarin hij zijn reconstructie van het neolithische monotheïsme presenteerde, stond het door hemzelf gepostuleerde atlantisch-nordische ras centraal. Wirth deed verslag van zijn onderzoek naar de geschiedenis van dit ras en gaf een beschrijving van hun symbolen, schrift en religie. In de jaren daarop werkte hij zijn ideeën over het atlantisch-nordische ras verder uit en volgden zijn publicaties elkaar snel op.[43] Wirth had de indruk in een tijdperk te leven dat in het teken stond van de wederopstanding van het atlantisch-nordische ras: door het verrichten

van 'Geistesurgeschichte', een door hem zelf geconcipieerde wetenschappelijke discipline, meende hij hieraan een belangrijke bijdrage te kunnen leveren.[44]

Een belangrijk uitgangspunt bij Wirths onderzoekingen was dat hij zich niet wilde laten beperken door de bijbelse chronologie of het onderscheid tussen historie en prehistorie. Zijn werk stond dan ook in het teken van de zeer lange termijn. Hij verschoof het begin van de geschiedenis van 4000 voor Christus, de periode waarop de eerste Egyptische en Assyrisch-Babylonische teksten betrekking hadden, naar het Magdalénien, een subperiode van de oude steentijd, die volgens de toen heersende inzichten 10.000 voor Christus aanving. Een tweede belangrijk uitgangspunt van Wirths werk was dat het atlantisch-nordische ras reeds in het Magdalénien het schrift kende. Het was een hoogontwikkeld 'Linearschrift' geweest, dat aan de basis stond van de schriftsystemen die later in het Middellandse-Zeegebied waren ontstaan.[45] Dit betekende dat het schrift als een schepping van het atlantisch-nordische ras kon worden beschouwd: in hun door 'Abstraktion' of 'Vergeistigung' gekenmerkte schrift lag volgens Wirth hun wereldbeschouwing besloten.[46] Een derde uitgangspunt van Wirths studies was dat het atlantisch-nordische ras een monotheïstische religie had. Dit was hem – volgens eigen zeggen tot zijn verrassing – gebleken bij zijn symboolonderzoek.[47]

Wirth profileerde zich als een fervent tegenstander van de rooms-katholieke kerk. Hij omschreef de houding van de kerk ten opzichte van de pre- en protohistorische archeologiebeoefening als een complot: leden van rooms-katholieke ordes zouden met een geheime agenda aansluiting hebben gezocht bij de pre- en protohistorische archeologie. Na in dit kader de katholieke prehistorici H. Obermaier in Madrid, H.E.P. Breuil in Parijs en O. Menghin en W. Schmidt in Wenen te hebben genoemd, constateerde Wirth dat 'Rome' daarmee zijn beste krachten had ingezet. Als gevolg van de katholieke infiltratie in de archeologiebeoefening konden volgens Wirth bepaalde religieuze dogma's – het oudtestamentische scheppingsverhaal en de bijbelse tijdrekening – stilzwijgend worden losgelaten. Wirth signaleerde ook nog een ander zwaarwegend katholiek belang: 'Es sollte die Vor- und Uroffenbarung Gottes, der 'Urmonotheismus' für die Kirche Petri sichergestellt werden.'[48] Wirth constateerde echter met tevredenheid dat deze katholieke intriges niet konden voorkomen dat het besef steeds meer post vatte dat het monotheïsme een in oorsprong atlantisch-nordisch erfgoed was.[49]

Wirth richtte zijn kritiek ook op de gevestigde wetenschap. Daar heersten, zo stelde hij, rationalistische ontwikkelingsschema's, waarbij de geestelijke ontwikkeling van de mens werd gezien als een ontstijgen uit de primitiviteit.[50] De idee dat de prehistorie werd gekenmerkt door primitiviteit beschouwde hij als een onjuist uitgangspunt.[51] Bij de analyse van de geestelijke ontwikkeling van de mens diende zijns inziens allereerst te worden beseft dat het ontstaan van de menselijke rassen een goddelijke 'Schöpfungsakt' was geweest.[52] Vervolgens diende te worden erkend dat ieder ras vanaf zijn ontstaan over een vaste en eigen wereldbeschouwing had beschikt. Wirth sprak van een 'Geisteserbmasse' van een ras als 'Dauerform'.[53] Naar zijn mening was het atlantisch-nordische ras, dat oorspronkelijk woonachtig

was geweest op een continent in het huidige arctische gebied, als enige ras hoogbegaafd.[54] Na de ondergang van dit arctische continent was het ras verspreid geraakt over Europa, Azië en Noord-Amerika, waar zij werd geconfronteerd met andere, inferieure rassen, waaronder de Neanderthalers. Wirth meende dat als gevolg van de daaropvolgende rasmenging overal ter wereld nog heden ten dage in de culturen van primitieve volken atlantisch-nordische symbolen konden worden aangetroffen. Hij wees daarbij op de indianen, eskimo's en de volken in Polynesië en China.[55] Een bij hen aangetroffen atlantisch-nordisch symbool werd door hem beschouwd als een verstarde vorm, zonder geestelijke inhoud. De symbolen werden namelijk door de genoemde volken vaak met demonen en geesten in verband gebracht: een geloof dat het atlantisch-nordische ras vreemd was geweest. Dit betekende volgens Wirth dat het niet zinvol was de cultuur van de volken van de Europese prehistorie te vergelijken met die van huidige natuurvolken. Bij de huidige natuurvolken was er een 'Rückbildung zur Primitivität' geweest, een proces dat zich bij de Europese volken in de prehistorie niet had voorgedaan en zich in later tijden ook niet zou voordoen.[56]

Wirth bekritiseerde de gevestigde wetenschap niet alleen vanwege het gebruik van de etnografische parallel. Ook de veel verkondigde idee dat de cultuur van Europa was ontleend aan de oriëntaals-mediterrane cultuur kon op zijn afkeuring rekenen. Gestuurd door zijn eigen 'Geisteserbmasse' had hij ingezien 'daß der Gang der Kulturentwicklung ein umgekehrter gewesen ist, von Norden und Westen nach dem Osten'.[57] Volgens Wirth was vooral door gebrek aan kennis langdurig het tegenovergestelde aangenomen. Hij sprak in dit kader van de 'humanistischen und orientalisch-christlichen Entlehnungshypothesen' van de gevestigde wetenschap. Uiting gevend aan zijn weerzin tegen dit wetenschappelijke establishment omschreef hij hen als de liberaal georiënteerde en anorganisch denkende 'Kathederwissenschaft'.[58]

Uitgaande van de samenhang tussen ras en cultuur stelde Wirth dat, zolang er in een bepaald volk nog voldoende atlantisch-nordische raselementen aanwezig waren, de atlantisch-nordische 'Geisteserbmasse' periodiek in zuivere vorm aan de oppervlakte kon komen.[59] In 1931 constateerde hij in Duitsland een verhevigd 'Erberwachen und Erberinnern'; later, in 1933, schreef hij dat dit bewustwordingsproces in gang was gezet door Hitlers nationaal-socialistische beweging.[60] De opkomst van het nationaal-socialisme kon zijns inziens vergeleken worden met de 'nordische Reformation' van de zestiende eeuw.[61]

Wirth noemde het de taak van de 'Geistesgeschichtswissenschaft' om de wetten te ontdekken achter de periodiek optredende periodes van 'Erberwachen und Erberinnern', zodat een beter inzicht kon worden verworven in de samenhang tussen de rassamenstelling van een volk en zijn wereldbeschouwing.[62] Hierbij diende de 'Geistesgeschichtswissenschaft' volgens Wirth samenwerking te zoeken met de natuurwetenschappen. Hij stelde: 'Die Geschichte der menschlichen Kultur ist eine anthropologische Chemie und Geologie, eine rassengeschichliche Scheidekunde und Schichtenlehre.'[63] Daarbij meende hij dat exact natuurwetenschap-

pelijk onderzoek een onderdeel was van de atlantisch-nordische wereldbeschouwing. Zo sprak hij van het oergeloof van het atlantisch-nordische ras dat 'Wissenschaft und Glaube, Weltallkunde oder Naturwissenschaft als Gotterkennen und Gotterleben in organischer Einheit in sich schlösse'.[64]

Het monotheïsme van het atlantisch-nordische ras

In zijn vele lezingen en publicaties ging Wirth uitgebreid in op de religie van het atlantisch-nordische ras, die hij door middel van zijn symboolonderzoek meende te hebben herondekt. Hij omschreef deze religie als een monotheïstische arische wereldbeschouwing, die werd gekenmerkt door de eenheid van 'Gott-Welt-Zeit-Schöpfung-Mensch'.[65] Wirth sprak van een god-vader, de zogenaamde wereldgeest, die buiten tijd en ruimte stond. Hij vervolgde dat deze god-vader zich in tijd en ruimte openbaarde door middel van zijn zoon. Deze godszoon was de drager van het hemelse licht en daarmee de verwekker van het leven. Wirth bracht de godszoon ook in verband met de jaarlijkse loop van de seizoenen, waarbij hij sprak van het 'Werden und Vergehen' en de wet van de eeuwige herhaling in het heelal.[66] Volgens Wirth was het atlantisch-nordische ras zich bewust geweest van de goddelijke ordening van de wereld en had het zich een organisch onderdeel gevoeld van het heelal. De kern van de atlantisch-nordische religie onder woorden brengend, relateerde hij dit bewustzijn aan rascontinuïteit en reïncarnatie:

> So gewiß wie der Gottessohn in seinem Jahreslauf stirbt und wieder aufersteht, so gewiß stirbt alles Leben mit ihm in seinem 'Jahre' und steht wieder auf. So auch der Mensch in seinem Jahreslauf, der sein 'Leben' heißt, um durch Gottes Licht und Atem wieder auferweckt, in seinem Nachfahren wiedergeboren zu werden.[67]

Dit essentiële aspect van de atlantisch-nordische religie had volgens Wirth tot gevolg gehad dat de atlantisch-nordische mens in zichzelf zijn religieuze verlossing kon vinden, terwijl de katholieke kerk leerde dat deze verlossing van buiten moest komen.[68]

Het atlantisch-nordische ras zou volgens Wirth op het arctische continent een groot cultuscentrum hebben gehad. Met het naar de zeebodem verdwijnen van de arctische 'Urheimat', door Wirth omstreeks 8000 voor Christus gedateerd, was ook dit cultuscentrum door de zee verzwolgen. De atlantisch-nordische religie had zich toen – gelijk met het atlantisch-nordische ras – over de rest van de wereld verspreid. In de loop der millennia was deze religie echter langzaam maar zeker verdwenen. Dit verdwijnen was een gevolg geweest van de vermenging van dit ras met andere rassen.[69] De verschillende fasen van de levensloop van de 'Gottessohn' losten zich sindsdien op in afzonderlijke goden die betrekking hadden op jaargetijden of elementen. Wirth noemde dit proces 'die Geburt der Götter'.[70]

Aan het verblijf van het atlantisch-nordische ras in Europa tijdens de jonge steentijd, de periode van 6000 tot 2500 voor Christus, besteedde Wirth veel aandacht. Het was, zo vermeldde hij, de periode waarin in Schotland, Ierland, Scandinavië, Noord-Duitsland, Nederland, Noordwest-Frankrijk en het Iberisch Schiereiland door representanten van het atlantisch-nordische ras de megalietgraven waren gebouwd. Later waren deze steengraven door hen ook aangelegd langs de noordelijke en zuidelijke Middellandse-Zeekust, in Palestina, Egypte en Arabië.[71] Dit zou betekenen dat de steengraven – inclusief die in Drente – het product waren van de atlantisch-nordische monotheïstische religie. Wirth zag het steengraf dan ook als een monument van de dood en de wedergeboorte van de 'Gottessohn'.[72] Op basis van dit inzicht kon hij in het christendom nog een belangrijk atlantisch-nordische element herkennen. Jezus de zoon van het 'Dolmenlandes von Galiläa' noemend, constateerde hij over diens levensverhaal:

> Erst heute können wir erkennen, wie die Hauptabschnitte seiner Lebensgeschichte, Geburt, Leiden, Sterben, Grablegung, Auferstehung unserem altnordischen Mythos der Steingräberzeit entstammen.[73]

De receptie van Wirths werk in Duitsland en Nederland

Hoewel Wirth in het begin van de jaren dertig erin slaagde in Duitsland een aanzienlijke groep aanhangers te verwerven, was het tegelijkertijd voor veel Duitse wetenschappers overduidelijk dat hij niets anders had gedaan dan een fantastische theorie te omgeven met een aureool van wetenschappelijkheid.[74] Dit blijkt uit de in 1931 onder redactie van F. Wiegers verschenen bundel *Herman Wirth und die deutsche Wissenschaft*, waarin wetenschappers uit verschillende academische disciplines kritische analyses gaven van diens werk. De bundel bevatte naast een door Wiegers geschreven archeologisch-geologisch artikel, bijdragen over antropologie, etnologie, germanistiek en oriëntalistiek. Het eindoordeel luidde dat Wirths werk niet was te beschouwen als het resultaat van wetenschappelijk onderzoek, maar als 'Dichtung' en bovendien als een persoonlijke geloofsbelijdenis.[75]

In reactie op Wiegers' bundel bracht een aantal andere Duitse wetenschappers in 1932 de wetenschappelijke betekenis van Wirth onder woorden. De hoogleraar filosofie A. Baeumler noemde Wirth meer dan een religiestichter alleen. Zijns inziens bevatte diens werk een geniale vonk, die de horizon van wetenschappers had verbreed: er was zicht ontstaan op nieuwe feiten en samenhangen. Baeumler erkende het hypothetische karakter van Wirths werk en de aanwezigheid van onjuistheden, maar vroeg zich daarbij vergoelijkend af wie er nu nog de vergissingen van J. Grimm telde.[76] Dat wat niet te bewijzen was, hoefde, zo redeneerde Baeumler, immers niet per definitie onjuist te zijn. Hij suggereerde daarbij dat de door Wirth opgeroepen wetenschappelijke tegenstand mede werd ingegeven door diens hypothese dat het traditionele christendom zou zijn ontstaan uit een ouder oermonotheïsme.[77]

Representanten van de gevestigde wetenschap kwamen in 1933 opnieuw in het geweer. De aanleiding hiertoe was Wirths heruitgave van het *Oera Linda Boek*.[78] Dit was een kroniek die tussen 1867 en 1871 in Friesland was opgedoken en verhaalde van de belevenissen van de voorouders van de Friezen – het 'volk der Frya's' – in een prehistorisch verleden. De kroniek werd algemeen beschouwd als een vervalsing.[79] Wirth was er echter van overtuigd dat de tekst een kern van echtheid bevatte, die informatie kon verschaffen over de periode rond tweeduizend voor Christus. Op 4 mei 1934 werd in de aula van de Berlijnse universiteit een bijeenkomst belegd waar wetenschappers de onjuistheid van Wirths visie op de kroniek aantoonden.[80] Hetzelfde jaar gaf ook de prehistoricus K.H. Jacob-Friesen zijn oordeel over Wirth. Hij noemde hem een 'helderziende' die alleen luchtkastelen kon bouwen en 'Wissen durch Phantasie und Logik durch Glauben' verving.[81]

Ook Nederlandse prehistorici raakten betrokken bij het debat dat in Duitsland over Wirth werd gevoerd. Zo informeerde de Duitse archeoloog B. von Richthofen in 1936 bij Holwerda naar diens visie op de *Oera Linda Boek*-kwestie. Holwerda sprak duidelijke taal en schreef Von Richthofen dat in Nederland niemand Wirth of de kroniek serieus nam.[82] Van Giffen was reeds drie jaar eerder in aanraking gekomen met de door Wirth veroorzaakte commotie. Hij nam van 2 tot en met 4 juni 1933 deel aan het Erste Nordische Thing, een congres in Bremen dat omstreden was vanwege Wirths prominente aanwezigheid.[83] Het congres werd gehouden in het Haus Atlantis, dat was gelegen aan de Böttcherstraße in Bremen en gebouwd was in opdracht van de oplos- en surrogaatkoffiefabrikant L. Roselius. De architectuur van dit 'Haus' stond geheel in het teken van Wirths theorieën over een nordische oercultuur op het arctisch continent.[84] Naast Van Giffen waren op het congres als vooraanstaande buitenlandse sprekers uitgenodigd: N. Åberg uit Stockholm en T.D. Kendrick uit Londen.[85] Twee weken voordat het Erste Nordische Thing van start ging, verzocht G. Bersu, de directeur van de Römisch-Germanische Kommission te Frankfurt am Main, Van Giffen om zich tijdens zijn lezing in Bremen positief uit te laten over zijn commissie. Bersu wist dat een groot deel van Van Giffens toehoorders deze vijandig gezind was. Hij verwachtte dat het een gunstige uitwerking zou hebben indien in deze kring en juist door Van Giffen over de Römisch-Germanische Kommission een positief oordeel uitgesproken zou worden. Daarbij vroeg hij Van Giffen met name te vermelden dat deze 'Kommission' niet alleen onderzoek had verricht naar de Romeinse cultuuroverblijfselen, maar bijvoorbeeld ook naar de inheemse neolithische megalietgraven.[86] Over Wirth repte Bersu verder met geen woord.

In dezelfde periode kreeg Kendrick – de directeur van het British Museum – van G. Childe het advies af te zeggen en een plaatsvervanger naar het Erste Nordische Thing te sturen.[87] De kritische stemming onder de buitenlandse geleerden had uiteindelijk tot gevolg dat toen Wirth op het congres zijn lezing hield, een aantal van hen demonstratief de zaal verliet: het is onduidelijk of ook Van Giffen tot die groep behoorde.[88] Wel is bekend dat hij tijdens het Zweite Nordische Thing in 1934 – waaraan Wirth niet meer deelnam – in zijn 'Ein Beitrag

zur Germanenfrage im mittel- und westeuropäischen Grenzgebiete' een oproep deed tot behoud van de 'uneigennützige freie Wissenschaft'.[89] Toen Van Giffen vervolgens in 1935 vanuit Duitsland het verzoek ontving om een kritische beoordeling te geven van het werk van Wirth, antwoordde hij zich niet te willen mengen in binnenlandse politieke kwesties.[90] Het was op een bepaalde manier een duidelijk antwoord: met wetenschap had Wirth zijns inziens niets te maken.

Wirth en Himmler

Als gevolg van de kritische reacties van de gevestigde wetenschap op zijn uitgaven van de 'Ura-Linda-Chronik' raakte Wirth in de eerste jaren na 1933 definitief in een wetenschappelijk isolement. Ook degenen die zeiden zich in te zetten voor de regeneratie van het 'nordisch-germanisch-deutschen Wesen' distantieerden zich van hem. Zo betoogde de taalkundige H.D. Köhler in 1936 naar aanleiding van Wirths werk:

> Das deutsche Volk aber kann es sich nicht leisten, derartigen Phantastereien als Wegweiser auf seinem Marsch in die Zukunft zu folgen. Wir brauchen eine vielleicht weniger schwärmerische, dafür aber klarere und sicherere Zielsetzung, mit einem nüchternen Blick in unsere Vergangenheit und einem hoffnungsfrohen Zukunftsschauen.[91]

Wirth beschikte aanvankelijk nog over een politiek zeer invloedrijke aanhanger. In de herfst van 1934 was hij in contact gekomen met Heinrich Himmler, die onder de indruk raakte van zijn persoonlijkheid en theorieën. Samen met 'Reichsbauernführer' R.W. Darré richtten zij vervolgens op 1 juli 1935 het Studiengesellschafft für Geistesurgeschichte 'Deutsches Ahnenerbe' op. Wirth werd binnen dit Ahnenerbe leider van de afdeling Schrift- und Sinnbildkunde. Zijn onderzoek werd nu royaal gefinancierd, zodat hij over wetenschappelijke assistenten kon beschikken en enkele studiereizen naar Scandinavië kon maken.[92] In september 1936 distantieerde Hitler zich echter, refererend aan het Haus Atlantis te Bremen en sprekend van 'Böttcherstrassen-Kultur', van Wirths theorieën. Hitler beschouwde het als ondefinieerbaar 'nordisch' gedachtegoed, dat niets met het nationaal-socialisme te maken had.[93] In het begin van datzelfde jaar had Himmler al besloten de 'Studiengesellschafft' uit te bouwen tot het 'Kulturreferat' van de SS, in het kader waarvan Wirth langzamerhand uit het Ahnenerbe verwijderd diende te worden.[94] Toen op 11 maart 1937 een nieuwe 'Satzung' in werking trad, werd dan ook niet alleen het begrip 'Geistesurgeschichte' uit de naam van de organisatie geschrapt, maar ook Wirths rol gereduceerd tot die van erepresident. Na het van kracht worden van de derde 'Satzung' op 1 januari 1939, had Wirth geen enkele functie meer.[95] In het statuut werd nu betoogd:

> Aufgabe der Forschungs- und Lehrgemeinschaft 'das Ahnenerbe' ist es, Raum, Geist, Tat und Erbe des nordrassigen Indogermanentums zu erforschen. (...) Die Durchführung dieser Aufgabe hat unter Anwendung exakt-wissenschaftlicher Methoden zu erfolgen.[96]

Voor de goede verstaander was het duidelijk dat Wirths onderzoek naar het atlantisch-nordische ras in de ban was gedaan: er werd vanaf dat moment uitdrukkelijk gesproken van 'nordrassige' Indogermanen.[97] Aan Wirths religieus gefundeerde oproep tot samenwerking met de natuurwetenschappen werd daarentegen nog steeds gevolg gegeven.

Nederlandse prehistorici en de 'Gleichschaltung' van de Duitse pre- en protohistorische archeologie

De Nederlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening was vanaf haar opbloei aan het begin van de twintigste eeuw sterk op de Duitse wetenschappelijke tradities georiënteerd.[98] Dit had tot gevolg dat de Nederlandse prehistorici de opkomst van het nationaal-socialisme van nabij konden meemaken. Tijdens hun bezoeken aan Duitsland vóór 1933 namen zij de opkomst van het nationaal-socialisme al waar, en ná 1933 kwamen zij in aanraking met de praktijk ervan. Zij werden toen door Duitse collega's via correspondentie en persoonlijke gesprekken ingelicht over ontwikkelingen met betrekking tot de archeologiebeoefening in het Derde Rijk, soms zelfs tot in de finesses. Zij wisten niet alleen van het bestaan van archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme en van de opkomst van pseudo-wetenschappers, maar ook van de gang van zaken bij de 'Gleichschaltung' van het vakgebied.[99] De Nederlandse prehistorici meenden zo een genuanceerde visie te kunnen ontwikkelen op het nationaal-socialistische Duitsland en de archeologiebeoefening aldaar. De meest opvallende ontwikkeling was dat de pre- en protohistorische archeologie in Duitsland ná 1933 een door de nieuwe nationaal-socialistische machthebbers gefinancierde opbloei vertoonde.[100] Deze ontwikkeling had tot gevolg dat het aantal instellingen waarmee wetenschappelijke contacten konden worden onderhouden sterk toenam. Holwerda, Bursch en de andere medewerkers van het Rijksmuseum van Oudheden bleven in de jaren dertig echter als vanouds primair gericht op West-Duitsland; bij Van Giffen, die zich van meet af aan breder had georiënteerd, was er daarentegen in deze periode een toename van het aantal contacten.

De 'Gleichschaltung' van de Duitse pre- en protohistorische archeologie

Aan de 23 universiteiten die Duitsland in 1932 rijk was, waren slechts twee leerstoelen 'Vorgeschichte': in Berlijn en in Marburg.[101] Dit betekende dat vóór 1933 het archeologisch onderzoek in Duitsland grotendeels vanuit de musea werd

verricht. Daarnaast waren er veel lokale archeologische verenigingen actief. De verschillende archeologische musea en lokale archeologische verenigingen waren verenigd in vier 'Verbände der Vereine für Altertumsforschung': een voor Oost-Duitsland, een voor Midden-Duitsland, een voor Noordwest-Duitsland en een voor West- en Zuid-Duitsland.[102] Tijdens de gelijkschakeling van 1933 kwamen de verhoudingen binnen de Duitse pre- en protohistorische archeologie sterk onder druk te staan. Zo verhevigde zich de wetenschappelijke tegenstelling tussen enerzijds de West-Duitse archeologen, verenigd in de 'Römisch-Germanische Kommission' en de 'Verbände' van Noordwest-, West- en Zuid-Duitsland en anderzijds de Oost-Duitse archeologen, verenigd in de Oost-Duitse en Midden-Duitse 'Verbände'. Het wetenschappelijk objectgebied, te weten het Germaanse dan wel het Romeinse verleden, en een bepaalde methode van onderzoek – Kossinna's 'Siedlungsarchäologie' – ontwikkelden zich tot de centrale strijdpunten. Het dispuut betrof tevens de al dan niet toereikende Duits-nationale gezindheid van de verschillende prehistorici.[103] De strijd spitste zich echter vooral toe op het initiatief bij de in het kader van de gelijkschakeling nagestreefde centralisatie van de pre- en protohistorische archeologen.[104]

Gelijk vanaf het ontstaan van het Derde Rijk in 1933 poogden de hoofdfiguren van de verschillende richtingen binnen de Duitse pre- en protohistorische archeologie zich te verzekeren van de steun van partij- of overheidsfunctionarissen. De West-Duitse archeologen stonden onder leiding van de klassiek archeoloog Th. Wiegand, die sinds 1932 president was van het Archäologische Institut des deutschen Reiches, waaronder onder meer de Römisch-Germanische Kommission ressorteerde.[105] Wiegand kreeg in de periode na de machtsovername onder meer steun van de klassiek archeoloog A. Langsdorff, die in 1933 deel was gaan uitmaken van Himmlers 'Persönlicher Stab'.[106] Langsdorff was als Himmlers 'kulturpolitischer Referent' verantwoordelijk voor enkele SS-opgravingen.[107] De Oost-Duitse archeologen – voornamelijk oud-leerlingen van Kossinna – hadden H. Reinerth als voorman.[108] Reinerth beschikte in 1933 over de gunstigste uitgangspositie: hij had reeds vóór 1933 contacten onderhouden met de latere nationaal-socialistische machthebbers. In 1932 was hij leider geworden van de in datzelfde jaar opgerichte Reichsfachgruppe für deutsche Vorgeschichte, een onderdeel van Rosenbergs Kampfbund für deutsche Kultur.[109] In het kader van de gelijkschakeling richtte hij vervolgens in 1933 de Reichsbund für deutsche Vorgeschichte op. Deze bond beschouwde hij als de voorloper van een in de nabije toekomst op te richten 'Reichsinstitut für Deutsche Vorgeschichte'.[110] Bij zijn beleid om alle archeologische activiteiten in één organisatie onder te brengen, boekte Reinerth aanvankelijk successen. In oktober 1934 sloten de Oost-Duitse en Midden-Duitse Verbände für Altertumsforschung zich aan bij zijn Reichsbund. De andere 'Verbände' besloten echter in juni 1935 op een bijeenkomst te Fulda autonoom te blijven.[111]

In oktober 1935 hield Reinerth op een bijeenkomst van zijn Reichsbund in Bremen een rede waarin hij scherp uitviel naar het West-und Süddeutsche Verband für Altertumsforschung. Hij memoreerde dat dit 'Verband' had besloten af te zien

van toetreding. De betrokken archeologen hadden zo een streep gezet door zijn centralisatiebeleid, dat, zo beklemtoonde Reinerth, in opdracht van Rosenberg was ingezet. Hij ging echter nog verder. Hij sprak van 'reaktionärer Kreise' die zich te Fulda hadden verbroederd met 'Judentum und politischem Katholizismus'.[112] Dit laatste was binnen de context van de Duitse pre- en protohistorische archeologie op te vatten als een directe verwijzing naar twee vooraanstaande prehistorici: respectievelijk G. Bersu, sinds 1931 directeur van de Römisch-Germanischen Kommission, en G. Merhart von Bernegg, sinds 1927 hoogleraar Urgeschichte te Marburg.[113] Reinerth merkte bovendien op dat de reactionaire kringen die hij bestreed terug te voeren waren tot L. Lindenschmit, die in 1852 het Römisch-Germanische Zentralmuseum te Mainz had opgericht. Hij betoogde:

> Es sei der römisch-germanische Kreis um Ludwig Lindenschmit gewesen, der (...) das Übergewicht und den Vorrang der südlichen Kulturen über die germanische behauptet habe. Eine Schar von Gelehrten mit der feinsten klassischen Bildung habe diese Irrlehre weit ins Volk hineingetragen und den Grundfehler begangen, alle Kulturen der verschiedensten Völker nur nach einem Maßstab, nämlich der Antike, messen zu wollen.[114]

Reinerth stelde zijn tegenstanders er aldus voor verantwoordelijk in hun verering van de antieke Oudheid het Duitse volk van zijn Germaanse grondslagen te hebben vervreemd.

Zijn hetze tegen Bersu hoefde Reinerth niet lang voort te zetten. Deze werd namelijk in 1935 vanwege de Neurenberger rassenwetten uit zijn ambt ontheven.[115] In het daaropvolgende jaar bleven Reinerth en zijn aanhangers ageren tegen Merhart. Zij schreven hiertoe onder meer artikelen in de *Völkische Beobachter* en *Germanenerbe*. Ondanks het groeiende en door de SS gesteunde verzet in West-Duitsland tegen Reinerth, werd Merhart uiteindelijk in 1938 toch door het Reichserziehungsministerium uit zijn functie ontheven. Dit ontslag vond niet plaats op last van Reinerth, maar in opdracht van Himmler. Merhart zou de pre- en protohistorische archeologie 'unpolitisch' hebben benaderd en zich bewust hebben verzet tegen de 'völkische' visie op het vakgebied. Zo zou hij een nauwere samenwerking tussen de rassenkunde en de archeologie hebben afgewezen.[116] Dat Bersu en Merhart werden ontslagen, zou in Nederland niet onopgemerkt blijven, maar hun ontslag gaf in het neutrale buurland, evenals in Duitsland zelf, geen aanleiding tot het publiekelijk uiten van solidariteit of kritiek.

Van Giffen en de Duitse pre- en protohistorische archeologie na 1933

In de jaren dertig had Van Giffen een intensieve wetenschappelijke uitwisseling met Duitse collega's. De contacten waren in sommige gevallen reeds in de jaren twintig gelegd. Dit was bijvoorbeeld het geval bij K.H. Jacob-Friesen, de directeur van het Landesmuseum in Hannover.[117] Daarentegen kwam de uitwisseling met

medewerkers van de Römisch-Germanische Kommission pas in 1931 tot stand.[118] Van Giffen streefde ernaar politieke overtuigingen geen rol te laten spelen bij de wetenschapsbeoefening. Vrijwel nooit ventileerde hij politieke opvattingen in zijn lezingen en publicaties. Door vast te houden aan de exactheid van zijn wetenschappelijke werk meende hij zich te kunnen onttrekken aan politiek engagement, ook wanneer hij samenwerkte met mensen bij wie bepaalde politieke ideeën de prioriteit hadden.[119]

Deze opstelling betekende niet dat Van Giffen de ontwikkelingen rond de gelijkschakeling van de Duitse pre- en protohistorische archeologie negeerde. Terwijl hij de gang van zaken enerzijds beschouwde als een binnenlandse politieke kwestie, waarin hij zich in principe niet diende te mengen, pleitte hij anderzijds in 1934 tijdens een congresbezoek in Duitsland voor het behoud van de 'uneigennützige freie Wissenschaft'.[120] Van Giffen was bovendien begaan met de positie van joodse wetenschappers in het Derde Rijk. Zo informeerde hij in december 1933 bij K. Stade, een medewerker van de Römisch-Germanische Kommission, die voor hem onderzoek deed naar *terra sigillata* uit Ezinge, of er Duits-joodse prehistorici waren zonder aanstelling. Hij had namelijk een assistentenplaats in de aanbieding. Uit Stades antwoord blijkt vooral hoezeer deze in de ban was van het antisemitisme. Hij schreef Van Giffen terug, hem daarbij verzekerend zijn vraag niet kwalijk te nemen, dat hij zich niet als enige zorgen maakte over de positie van de joodse wetenschappers, en vervolgde:

> [es] sind mir doch sogar Fälle bekannt, in denen langjährige Nationalsozialisten in besonderen Fällen von Härte für jüdische Wissenschaftler eingetreten sind, die in unserem Volk das ihnen gewärte Gastrecht nicht missbraucht hatten, sondern sich stets anständig bewiesen haben.[121]

Stade vervolgde dat hem onder de Duitse prehistorici geen joden bekend waren; zij werden zijns inziens vooral aangetroffen bij de 'juristischen, medizinischen und handelswissenschaftlichen Fakultät'.[122] In de daaropvolgde jaren zou Van Giffen desondanks van nabij kunnen ervaren wat voor joodse prehistorici de consequenties waren van het in praktijk brengen van bepaalde rassentheorieën. Wanneer prehistorici, zoals Bersu, vanwege de rassenwetten genoodzaakt waren Duitsland te ontvluchten, hield Van Giffen het contact aan en was hij in principe bereid enige hulp te verlenen.[123]

Uit Van Giffens wetenschappelijke werk blijkt dat rassen voor hem concrete uitingen waren van de ordening van de natuur. Hij deed echter geen directe uitspraken over de vraag of psychische kenmerken rasgebonden waren: in zijn wetenschappelijke werk speelde ras geen rol bij de verklaring van cultuurverschillen of van de loop van de geschiedenis. Ook gaf Van Giffen in zijn werk in de regel geen blijk van antisemitisme, terwijl dit in de jaren twintig en dertig wél had postgevat bij enkele van zijn Duitse collega's.[124] Dit neemt niet weg dat hij – en zeer velen met hem – een individueel karakter wel kon beschouwen als een uiting

van een collectief karakter. Zo gaf hij in 1930 een omschrijving van zijn eigen karakter, waarbij hij refereerde aan de 'meer hoekige natuur van den noorderling'.[125]

Van Giffen ervoer in de jaren dertig niet alleen dat in het nationaal-socialistische Duitsland een bijzondere betekenis werd gehecht aan de pre- en protohistorische archeologie in het algemeen, hij ondervond ook dat dit leidde tot een extra waardering van zijn eigen wetenschappelijke werk. Tijdens zijn bezoek in 1938 aan het congres 'Ziele und Aufgaben der Marschen- und Wurtenforschung' in het Landes-Museum te Hannover werd de betekenis van zijn werk zelfs expliciet geformuleerd. Op dit congres, dat werd gehouden naar aanleiding van de oprichting van een 'Wurtenforschungsstelle' aan het Landes-Museum, hield onder anderen Jacob-Friesen, de directeur van dit museum, een voordracht.[126] Hij sprak hierin van de taak van de pre-en protohistorische archeologie om wat hij noemde het 'tendentieuze karakter' van de Germanen-beschrijvingen door de klassieke auteurs aan te tonen. In dit kader memoreerde hij Van Giffens terpenonderzoek, waaruit bij uitstek de onjuistheid was gebleken van dergelijke berichten over de Germanen. Van Giffen had immers in Ezinge aangetoond dat de terpbewoners veehouders waren geweest en geen primitieve jagers en verzamelaars.[127] Van Giffen ontving in hetzelfde jaar, met name vanwege zijn Ezinge-onderzoek, een eredoctoraat van de Universiteit van Keulen.[128] Hij werd daarbij omschreven als de

> grossen niederländischen Forscher, der nach einer höchst vervollkommneten Grabungsweise in Marsch und Geest der Nordseeküste reiche Zeugnisse einer alten Besiedlung aufdeckte und sich durch die Deutung frühgermanischer Kulturen bleibende Verdienste erwarb.[129]

De wetenschappelijke waardering voor zijn werk in het nationaal-socialistische Duitsland liet Van Giffen zich in de jaren dertig met genoegen welgevallen, maar hij weigerde mee te werken aan archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme. Zo liet hij in 1934 het verzoek om een bijdrage te leveren aan de serie 'Wer kennt Germanien' in Rosenbergs *Völkischer Beobachter* onbeantwoord.[130] Evenmin reageerde hij in 1937 op het verzoek een bijdrage te leveren aan het door de Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte uitgegeven tijdschrift *Germanenerbe*.[131]

Zich concentrerend op de wetenschappelijke specialisaties van afzonderlijke wetenschappers en instellingen – daarbij het onderscheid tussen wetenschap en politiek min of meer gelijkstellend aan het onderscheid tussen wetenschap en propaganda – heeft Van Giffen in de jaren dertig intensief contact onderhouden met representanten van vrijwel de gehele Duitse pre- en protohistorische archeologie. In deze periode werd daarbij een belangrijke plaats ingenomen door wetenschappers en instituties die vanuit Duitsland onderzoek verrichtten naar het Noordwest-Europese 'Volk', 'Volkstum' en 'Raum'. Het betrof hier prehistorici, volkskundigen, taalkundigen, historici, geografen, sociologen en fysisch antropologen. De aandacht ging met name uit naar de bevolking en cultuur van Duitsland in samenhang met die van haar westelijke en noordelijke buurlanden. Bij dit

onderzoek gold het propageren van de gemeenschappelijke Germaanse oorsprong als een belangrijke cultuur-politieke taak.[132] Dergelijke gecombineerde wetenschappelijke en cultuur-politieke activiteiten werden onder meer verricht door de Nordische Gesellschaft in Lübeck en het Deutsch-Niederländische Institut in Keulen.[133] Beide instituten zijn in 1936 door Van Giffen met een bezoek vereerd. In Lübeck hield hij de lezing 'Germanische Siedlungen in den Warfen Hollands', in Keulen de lezing 'Vorgeschichtliches aus den Niederlanden'.[134] Het jaar daarop hield Van Giffen een lezing voor een 'Deutsch-Niederländischen Arbeitsbesprechung', die was georganiseerd door het in Münster gevestigde Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde.[135] Zijn deelname resulteerde weer een jaar later in de publicatie van een artikel in het tijdschrift *Westfälische Forschungen*. De titel 'Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen den Niederlanden und Westfalen' paste bij uitstek in het cultuur-politieke streven naar verbroedering tussen de 'Germaanse' volken.[136] Van Giffens wetenschappelijke activiteiten in Noordwest-Duitsland werden dan ook door het Ahnenerbe in Berlijn – reeds direct vanaf de oprichting – nauwlettend gevolgd: Ahnenerbe-informanten deden er in het geheim verslag van.[137]

Van Giffen onderhield in de jaren dertig ook contacten met prehistorici die behoorden tot het Amt Rosenberg. Zo correspondeerde hij vanaf 1935 intensief met Reinerth, de aan het Amt Rosenberg verbonden prehistoricus voor wie hij veel wetenschappelijk respect had. Het lijkt hem niet gedeerd te hebben dat Reinerth door andere prehistorici vanwege zijn 'Gleichschaltungs'-pogingen juist werd verguisd.[138] Van Giffen hield in 1935 voor Reinerths Reichsbund te Berlijn een lezing en bezocht sindsdien herhaaldelijk de door deze instelling georganiseerde congressen.[139] Zijn goede verstandhouding met Reinerth resulteerde in 1938 in twee artikelen in het onder Reinerths redactie staande tijdschrift *Mannus*.[140] Aan de jaarlijkse door Reinerth georganiseerde grote Reichstagung für Deutsche Vorgeschichte nam Van Giffen echter niet deel.[141] Hij werd voor deze 'Tagungen' wél uitgenodigd, maar het was hem bekend dat de wetenschap een ondergeschikte rol speelde op deze door veel NSDAP-vertoon gekenmerkte bijeenkomsten. Over de 5. Reichstagung für deutsche Vorgeschichte te Hannover, waar onder anderen Alfred Rosenberg en Baldur von Schirach redevoeringen hadden gehouden, deelde Jacob-Friesen hem fijntjes mede: 'Auf der Reichstagung hier in Hannover waren nur wenig Fachleute.'[142] Terwijl Van Giffen zijn deelname aan de 'Reichstagung' in Oldenburg van augustus 1939 bij Reinerth had afgezegd omdat zijns inziens 'die Verhältnisse' te veel 'zugespitzt' waren, bezocht hij later dat jaar nog wel diens opgraving bij Osnabrück aan de Dümmer. Deze opgraving kon dan ook rekenen op Van Giffens bijzondere wetenschappelijke interesse: Reinerth had voor het eerst een dorp van hunebedbouwers opgegraven.[143]

Ook met Ahnenerbe-prehistorici – waarvan het aantal in de loop van de tweede helft van de jaren dertig steeds meer toenam – onderhield Van Giffen wetenschappelijke relaties, zij het minder intensief dan met de prehistorici van het Amt Rosenberg.[144] Zo bezocht Van Giffen in 1937 H. Jankuhns opgraving van de

vikingstad Haithabu in Sleeswijk-Holstein. Jahnkuhn, een archeoloog die zich concentreerde op de protohistorie, was als privaatdocent werkzaam bij de universiteit van Kiel en had zich weten op te werken tot een vooraanstaand Ahnenerbewetenschapper.[145] Tijdens zijn bezoek aan Noord-Duitsland kwam Van Giffen ter ore dat Jankuhn er – samen met andere prehistorici uit Kiel – in was geslaagd de pseudo-wetenschappelijke Ahnenerbe-voorman H. Wirth naar de achtergrond te verdrijven. Van Giffen herinnerde zich hierover in 1948:

> In 1937 ging ik naar Duitschland en kwam daar in aanraking met verschillende kringen van archaeologen. (...) Ik ontmoette hier behalve het bekende type van Duitsch objectief wetenschappelijk met een grondige vakkennis een geheel ander (...) type, dat op mij in de eerste plaats de indruk van een charlatan maakte. (...) Dit nam voor de exacte wetenschap bedenkelijke vormen aan, omdat enige van deze individuen als bijv. Prof. Hermann Wirth (...) naast hun confuse romantische droomwereld over zeer belangrijke concrete organisatorische gaven beschikten. (...) Met behulp van Himmler begonnen deze heeren omstreeks 1937 een sterke druk op de fatsoenlijke Duitsche wetenschap uit te oefenen.[146]

Van Giffen memoreerde vervolgens dat een aantal archeologen, onder andere die van 'de zg. Kieler school van Prof. Schwantes en Dr. Jankuhn' erin was geslaagd een breuk te forceren tussen Himmler en Wirth. Daartoe hadden zij Himmler er alleen maar op hoeven wijzen dat Wirth meende dat in het oermonotheïsme van het atlantisch-nordische ras een 'kaste van priesteressen' een belangrijke plaats had ingenomen. Van Giffen vervolgde:

> Himmler had daarentegen een grote afschuw van vrouwenheerschappij en smeet Wirth, daartoe opgestookt (...) uit alle functies. Hiermede had genoemde zijn sleutelposities verloren en moest ook in 'Das Ahnenerbe' plaats maken o.a. voor vertegenwoordigers van de Kieler school.[147]

Van Giffen lijkt het Ahnenerbe sindsdien te hebben beschouwd als een organisatie waarin de wetenschap de prioriteit had boven pseudo-wetenschap.

Van Giffens oriëntatie op Duitsland werd aan het einde van de jaren dertig in Nederland incidenteel opgevat als een uiting van sympathie voor het nationaalsocialisme, ook al omdat hij zich niet in geschrifte uitliet over zijn politieke opvattingen. Zo werd in de winter van 1939-'40 naar aanleiding van het voorstel om Van Giffen te benoemen tot buitengewoon hoogleraar prehistorie aan de Universiteit van Amsterdam, een onderzoek ingesteld naar diens politieke connecties. Burgemeester W. de Vlugt was achterdochtig geworden, nadat hem het gerucht ter ore was gekomen dat Van Giffen in het geheim lid was van de NSB. Bij het onderzoek kwamen tegenstrijdige berichten naar voren. De Groninger hoofdcommissaris van politie bevestigde dat Van Giffen sympathiseerde met het

regime in Duitsland en de NSB, maar vermeldde ook dat hij geen partijlid was.[148] H.J. Reinink, de chef van de afdeling Hoger Onderwijs van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en voormalige secretaris van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit van Groningen, sprak daarentegen van ongegronde verdachtmakingen. Volgens Reinink had de Groninger prehistoricus juist:

> zeer sterke kritiek op het Duitsche regime, dat eersteklas-hoogleeraren ontsloeg om er wetenschappelijk-onbelangrijke partijmannen voor in de plaats te stellen. Ook had hij meermalen hulp geboden aan uit Duitschland verdreven geleerden. De laster of het misverstand was misschien te verklaren door het feit, dat Van Giffen uit hoofde van zijn taak – zijn leeropdracht te Groningen luidt praehistorische en germaansche archaeologie – veel met Duitsche vakgenoten moet samenwerken.[149]

Uiteindelijk werd aan Reininks verklaring – hij kende Van Giffen zowel ambtelijk als persoonlijk – de meeste waarde gehecht, zodat Van Giffen in het voorjaar van 1940 alsnog in Amsterdam tot hoogleraar kon worden benoemd.[150]

Van Giffens oriëntatie op Duitsland en zijn hoge aanzien aldaar hebben ervoor gezorgd dat hij in maart 1937 door de Amsterdamse geoloog J.C.A. Böhmers (1912-1988) is benaderd met de vraag een aanbevelingsbrief te schrijven voor een sollicitatie bij het Ahnenerbe.[151] Het is niet bekend of Van Giffen deze brief daadwerkelijk heeft geschreven, maar wel dat Böhmers – vanaf dat moment A. Bohmers genoemd – nog datzelfde jaar in dienst trad van het Ahnenerbe. Als leider van de Forschungsstätte für Urgeschichte verrichtte hij archeologisch onderzoek te Mauern in Beieren. Dit onderzoek betrof de 'Weinberg'-grot, waarin sporen uit het Midden-Paleolithicum werden aangetroffen. Het onderzoek had aanvankelijk onder leiding gestaan van de prehistoricus R.R. Schmidt. De opgraving was echter in 1937 door Himmler geconfisqueerd.[152] Dat het een SS-opgraving betrof, bleek uit diverse uiterlijkheden: tijdens het opgravingswerk werd SS-uniform gedragen en waren er verschillende militair-rituele handelingen. 's Ochtends om half zeven marcheerden de opgravers in gesloten gelederen naar de opgraving, waarbij de eerste man een SS-vlag meevoerde. Bij de opgraving aangekomen, werd deze plechtig gehesen om aan het einde van de werkdag, even plechtig, weer te worden gestreken.[153] In 1939 kreeg Bohmers een andere door Himmler geconfisceerde opgraving toegewezen. Het betrof een opgraving bij Unter-Wisternitz in het Tsjechische Zuid-Moravië. De opgraving van Unter-Wisternitz – het tegenwoordige Dolní Vêstonice – had vanaf 1924 onder leiding gestaan van de Tsjechoslowaakse geograaf en prehistoricus K. Absolon. In Unter-Wisternitz werden sporen uit het Jong Paleolithicum aangetroffen. Terwijl na de Duitse inval in Polen het merendeel van de SS-opgravingen werd stilgelegd, kon Bohmers zijn activiteiten in Slowakije met behulp van Nederlandse assistenten continueren tot in de zomer van 1943.[154] De opgravingen konden op de belangstelling van de

Ahnenerbe-top rekenen omdat ze in verband werden gebracht met het ontstaan van de Indogermanen, het nordische ras en de eerste kunstuitingen.[155]

Toen Van Giffen in 1937 door Bohmers werd benaderd, kon hij nog niet bevroeden dat deze enkele jaren later – in 1941 – als Ahnenerbe-privaatdocent zou worden toegelaten aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Nog minder had hij kunnen voorzien dat dit gebeurde op wens van de Duitse bezettingsautoriteiten.[156] Van Giffen lijkt zich in de bezettingsjaren door Bohmers in wetenschappelijk opzicht echter niet al te zeer bedreigd te hebben gevoeld. Zijn onderzoekingen achtte hij nuttig en gedegen. Bohmers was bovendien specialist op een gebied – het Paleolithicum – waaraan hijzelf nauwelijks aandacht had besteed. Dit nam niet weg dat Van Giffen in de bezettingsjaren vooral met het Ahnenerbe in conflict zou raken.[157]

Leidse prehistorici en de Duitse pre- en protohistorische archeologie na 1933

In de jaren dertig bevond Holwerda zich in de laatste fase van zijn carrière als museumdirecteur en leek hij zich te hebben geschikt in zijn enigszins geïsoleerde positie.[158] Dit nam niet weg dat hij zijn wetenschappelijke contacten met Duitse prehistorici continueerde. Bij de opleiding van zijn assistenten Braat en Bursch tot museumconservator speelden deze contacten dan ook een belangrijke rol. Holwerda regelde dat Braat in 1930 een semester colleges kon volgen bij de archeoloog H. Dragendorff te Freiburg. Bovendien organiseerde hij dat deze in 1932, na zijn promotie te Leiden, nog een extra semester onderwijs kon volgen bij de klassiek archeoloog R. Zahn, die werkzaam was bij de Staatliche Museen te Berlijn.[159] Ook zorgde Holwerda ervoor dat Bursch in de wintersemesters van 1929-1930 en 1931-1932 kon studeren in Marburg. Hij promoveerde daar 24 februari 1932 – op achtentwintigjarige leeftijd – bij de prehistoricus G. Merhart, de eerste gewoon hoogleraar 'Urgeschichte' van Duitsland.[160] Diens leerstoel was in 1927 opgericht ter gelegenheid van het vierhonderdjarig bestaan van de Marburgse Philipps-Universität.[161]

Uit de gang van zaken rond de studietijd van Braat en Bursch in Duitsland komt naar voren hoe eenvoudig het voor hen was aldaar te studeren en zich tegelijkertijd afzijdig te houden van de politieke ontwikkelingen: de opkomst van het nationaal-socialisme lijkt vrijwel geheel aan hen voorbij te zijn gegaan. Uit de correspondentie van Braat met Holwerda blijkt vooral dat deze gemengde gevoelens had over zijn studietijd in Freiburg. Braat was enerzijds onder de indruk van het universitaire leven, maar anderzijds teleurgesteld in de hoogleraren. Zo viel het hem op dat in Freiburg het vak geschiedenis beter vertegenwoordigd was dan in Leiden, wat, zo meende hij, betekende dat een student zich daar veelzijdig kon ontwikkelen. De colleges van de prehistoricus prof. G. Kraft vond hij echter nauwelijks aan te horen als gevolg van diens warrigheid, kortademigheid en spraakgebrek. Wél was hij onder de indruk van Dragendorff – die reeds Holwerda's leermeester was geweest – en diens colleges. Tijdelijke bestuurlijke verplichtingen

maakten echter dat Dragendorff nauwelijks in het seminarium verscheen.[162] Over zijn verblijf in Berlijn – twee jaar later – zou Braat gunstiger oordelen, zo ook over zijn contact met Zahn. In het Berlijnse museum kon hij zich verdiepen in thema's die zijn bijzondere interesse hadden: Griekse en Romeinse kunst en de problematiek van het herkennen van vervalsingen. Hij concludeerde dan ook in Berlijn meer geleerd te hebben dan in Freiburg.[163] Alhoewel Braat in zijn correspondentie met Holwerda geen melding maakte van de politieke ontwikkelingen in Duitsland, wist hij zich in 1996 wél te herinneren dat hij in Berlijn meer had gemerkt van het nationaal-socialisme dan in Freiburg:

> iedereen zei Heil Hitler. Ik zei ook meestal Heil Hitler, ik ben nogal conform en dacht, nou ja, (...) Zahn was een ontzettend sympathieke man, dat was helemaal niet een echte mof, geen nationaal-socialist.[164]

Braats ervaringen in Duitsland gaven hem geen aanleiding tot bewondering voor het nationaal-socialisme; hij probeerde zich tijdens de Duitse bezetting van Nederland afzijdig te houden. In 1946 oordeelde hij met terugwerkende kracht – naar alle waarschijnlijkheid ook onder invloed van zijn ervaringen tijdens de bezetting – weinig positief over zijn studietijd in Duitsland. In dat jaar schreef hij aan F. Fremersdorf, een bevriende collega-archeoloog uit Keulen, over zijn vooroorlogse verblijf in Duitsland:

> Schon vor dem Kriege war mir das Deutsche Volk im allgemeinen, wie ich es während meinen längeren Aufenthalt in Freiburg und Berlin habe kennen lernen, nicht so besonderes sympathisch, aber dieses Urteil bezieht zich natürlich nicht auf jede einzelne Person.[165]

In vergelijking met Braat was Bursch veel enthousiaster over Duitsland en zijn studietijd aldaar, zo blijkt uit de brieven die hij gedurende de twee wintersemesters – 1929-1930 en 1931-1932 – in Marburg schreef aan Holwerda. Evenals Braat maakte Bursch daarin geen melding van de politieke ontwikkelingen in Duitsland; het was vooral de voortgang van zijn proefschrift die ter sprake kwam. Dat hij colleges kon volgen en kon promoveren bij de prehistoricus Merhart, ervoer Bursch als een groot voorrecht. Hij zei geïnspireerd te zijn door wat hij omschreef als diens 'ruime blik' op de Europese pre- en protohistorie.[166] Hij volgde ook het 'Einführungs'-college klassieke archeologie van P. Jacobsthal. Hierover was hij minder te spreken. Jacobsthal deed zijns inziens niet veel meer dan een samenvatting voorlezen van het vierdelige archeologische handboek van Koepp.[167] Bursch en zijn echtgenote, die was meegereisd, namen ook deel aan het studentenleven in Marburg, waardoor zij vriendschappelijke relaties ontwikkelden met enkele medestudenten, met name R. von Uslar (1908) en W. Kersten (1907-1944).[168] De kennismaking met het Duitse universitaire leven had voor Bursch vergaande consequenties: zijn ervaringen in Marburg vormden een basis van zijn latere keuze

voor het nationaal-socialisme.[169] Zo verwees hij in 1943 bij zijn beschrijving hoe hij ertoe was gekomen om nationaal-socialist worden, naar het Duitsland van de jaren dertig. Hij verklaarde:

> de oorlog is niet de tijd om het nationaal-socialisme volledig te leeren kennen. Daartoe hadden meer Nederlanders, toen daartoe nog gelegenheid was, naar Duitschland moeten gaan om daar te zien met welk een groote liefde en opoffering al het schoone, wat onze kultuur opgebouwd had, in het verleden, verzorgd, hersteld, en vooral ook tot het volk gebracht werd.[170]

Braat en Bursch mochten dan in hun brieven aan Holwerda geen melding hebben gemaakt van de politieke ontwikkelingen in Duitsland, ná 1933 ging een van Holwerda's Duitse collega's hiertoe wel over. Het betrof F. Kutsch, de voorzitter van het West- und Süddeutsche Verband für Altertümsforschung. Holwerda werd door hem op de hoogte gehouden van de gang van zaken rond Reinerths gelijkschakeling. In januari 1936 ontving hij gedetailleerde informatie over de congressen te Fulda en Bremen.[171] In zijn antwoord aan Kutsch refereerde Holwerda aan de twee richtingen binnen de Duitse archeologiebeoefening, zoals hij die reeds had beschreven in zijn openbare les van 1910.[172] Hij schreef de laatste tijd in Duitse archeologische tijdschriften de tendens te hebben waargenomen dat de Romeins-Germaanse archeologie naar de achtergrond werd gedrongen door de prehistorische archeologie. Holwerda beklemtoonde dat hij juist de eerste richting beschouwde als een bij uitstek Duits verschijnsel:

> Diese römisch-germanische Archaeologie ist nach meiner Meinung von Deutschen Gelehrten auf Deutschem Boden mit Deutscher Gründlichkeit und Scharfsinn geschaffen worden. Wir im Ausland haben es von Deutschen gelernt. Ich kann es also unmöglich fassen was es mit Deutscher Vaterlandsliebe zu tun haben sollte diese Deutsche Wissenschaft als minderwertig zu unterdrücken.[173]

Aangezien Holwerda zichzelf beschouwde als een leerling van de 'rheinische römisch-germanische Provinzialarchaeologie', ging zijn sympathie uit naar Kutsch en zijn antipathie naar Reinerth. Hij schreef Reinerth niet persoonlijk te kennen, maar de indruk te hebben dat deze niets meer was dan een eerzuchtige intrigant, die 'eine schöne politische Idee' misbruikte om hogerop te komen.[174]

In de tweede helft van de jaren dertig was het, naast Holwerda, vooral Bursch die voor het museum de wetenschappelijke contacten met het buitenland – met name met Duitsland en Groot-Brittannië – onderhield.[175] In 1933 kreeg hij bij zijn Duitse contacten een teleurstelling te verwerken. Deze had een voorgeschiedenis, die terugging tot december 1931, enkele maanden voordat hij zou promoveren bij Merhart. Toen bezocht hij namelijk vanuit Marburg de Römisch-Germanische Kommission te Frankfurt am Main, alwaar hij directeur G. Bersu en onderdirecteur

H. Zeiss ontmoette. Ook trof hij er W. Unverzagt, de directeur van het Staatliche Museum für Vor- und Frühgeschichte in Berlijn, die toevallig in Frankfurt aanwezig was. In het nabijgelegen Mainz bezocht Bursch kort daarop G. Behrens, de directeur van het Römisch-Germanisches Zentralmuseum, en E. Sprockhoff.[176] Tijdens de gesprekken die Bursch met deze vooraanstaande Duitse prehistorici voerde, leken zij allen zeer geïnteresseerd in zijn proefschrift. In een brief aan Holwerda memoreerde hij verheugd dat Bersu het wilde opnemen in de *Römisch-Germanische Forschungen*, Unverzagt in het *Prähistorische Zeitschrift* en Sprockhoff in de *Vorgeschichtliche Forschungen*. Bursch voelde het meest voor het aanbod van Bersu, omdat, zo wist hij, diens *Römisch-Germanische Forschungen* het hoogst stonden aangeschreven.[177] Bursch meende bovendien dat een publicatie in de *Forschungen* een belangrijke wetenschappelijke erkenning zou impliceren en hieraan had hij behoefte. Het was hem namelijk ter ore gekomen dat aan de Leidse universiteit aan een Duits doctoraat, bovendien nog verleend aan een museum-assistent, minder waarde werd toegekend dan aan een Nederlands doctoraat.[178] Uiteindelijk kwam het echter toch niet tot een een publicatie in Duitsland: Bersu maakte naar Bursch' mening te weinig haast. In 1933 verscheen Bursch' proefschrift – een jaar na zijn promotie – alsnog in Nederland. In de inleiding werd nog wel vermeld dat het proefschrift in de *Römisch-Germanische Forschungen* zou worden opgenomen, maar dat dit door 'Zeitumstände' niet was gebeurd.[179]

Bursch liet zich niet uit het veld slaan door de teleurstellende ervaring met de uitgave van zijn proefschrift in Duitsland. Na 1933 concentreerde hij zich op zijn contacten met zijn Marburgse medestudenten Von Uslar en Kersten. Beide archeologen hadden na hun promotie een aanstelling gekregen bij het Rheinische Landesmuseum Bonn: een museum dat zich – naast de universiteit van Kiel – zou ontwikkelen tot een centrum van de SS-Ahnenerbe-archeologie en daarmee tot een centrum van protest tegen Reinerth.[180] In 1936 schreef Bursch vanuit Swalmen over Von Uslar en Kersten aan Holwerda: 'Vrijdag aanstaande komen er een paar Marburger vrienden, die nu te Bonn aan het museum verbonden zijn, kijken naar de opgraving, erg leuk.'[181]

Via Von Uslar en Kersten ontwikkelde Bursch een op persoonlijke ervaringen gebaseerd beeld van de praktijk van het nationaal-socialisme in Duitsland, dat gunstig en, naar zijn eigen indruk, genuanceerd was. Dat juist Bersu en Merhart, de prehistorici die hij tijdens zijn studietijd in Duitsland had ontmoet en bewonderd, slachtoffer werden van de nieuwe machthebbers, deed uiteindelijk niets af aan zijn sympathie voor het nationaal-socialistische Duitsland.[182] Hun ontslag in respectievelijk 1935 en 1938 was voor hem geen aanleiding zich schriftelijk uit te spreken over de personele gevolgen van de gelijkschakeling van de Duitse pre- en protohistorische archeologie.[183] Bursch hield Von Uslar en Kersten, die niet getroffen werden door rassenwetten of politieke vervolging, ook niet medeverantwoordelijk voor het ontslag van Bersu en Merhart, en hij heeft deze wetenschappers evenmin geïdentificeerd met het gedachtegoed dat tot dit ontslag had geleid.[184] Bursch lijkt hen als jonge en gedreven wetenschappers te hebben beschouwd en

de wetenschappelijke uitwisseling met hen als stimulerend en vriendschappelijk te hebben ervaren.

In 1936 was Bursch als oud-leerling van Merhart nog gevraagd een bijdrage te leveren aan de in 1938 te verschijnen gedenkbundel ter ere van diens tienjarig ambtsjubileum aan de Philipps-Universität in Marburg.[185] Sprockhoff, de opvolger van Bersu bij de Römisch-Germanische Kommission, schreef bij deze bundel het voorwoord. Hij constateerde daarin verheugd dat niemand in 1928 had kunnen bevroeden welke opbloei de Duitse 'Vorgeschichtswissenschaft' zou gaan beleven tijdens de in 1933 begonnen 'Neugestaltung' van Duitsland. Het voorwoord het karakter gevend van een verdediging van Merhart, roemde Sprockhoff vervolgens diens onbeperkte inzet voor de Duitse 'Vorgeschichte' en diens Groot-Duitse instelling. Ook sprak hij de verwachting uit dat Merhart nog lang voor de Duitse wetenschap behouden zou blijven. Direct het woord richtend tot hem, stelde hij:

> Es ist Ihr hohes und unbestreitbares Verdienst, daß Sie niemals auf eng abgegrenztem Raum stehengeblieben sind (...) Gerade die Vorgeschichte, die wie kaum eine andere Wissenschaft erd- und volksgebunden ist, schien Ihnen außerdem am ehesten dazu berufen, die naturgeborenen Kräfte aufzuzeigen, die das Werden des gesamten deutschen Volkes in seinem weiten Vaterlande von Urbeginn an fast schicksalhaft gestaltet haben.[186]

Deze prijzende woorden mogen Merhart gelukkig hebben gestemd, maar verder bleken zij aan dovemansoren gericht: op het moment dat het gedenkboek *Marburger Studien* verscheen, had Merhart reeds moeten aftreden.[187] Bursch schreef naar aanleiding van deze gang van zaken nogal droogjes aan Sprockhoff het te betreuren dat het jubileum niet in zijn 'zuerst geplanten Form' kon plaatsvinden.[188]

In 1938 – het jaar van Merharts ontslag – publiceerde Bursch het artikel 'Historie en Praehistorie' in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, waarin hij refererend aan 'excessen in het buitenland' een oproep deed tot wetenschappelijke objectiviteit. Hij bepleitte daartoe het opzij zetten van 'persoonlijke of partijgevoelens'. De aanleiding tot deze oproep was zijn constatering dat rassenkundig en taalkundig onderzoek 'hetzij met een streng wetenschappelijk doel, hetzij met een politiek bijoogmerk' alleen verantwoord konden zijn als de resultaten van de pre- en protohistorische archeologie erbij werden betrokken.[189] Aldus gaf hij enerzijds te kennen zijn eigen vakgebied als zeer feitelijk te beschouwen en anderzijds het geen probleem te vinden dat bepaalde wetenschappelijke kwesties vanuit een 'politiek bijoogmerk' op de onderzoeksagenda van prehistorici werden gezet; wel achtte hij het dan van belang dat ook van dergelijk onderzoek de wetenschappelijkheid werd bewaakt. Indien dit niet gebeurde zou volgens Bursch de gehele pre- en protohistorische archeologie in diskrediet kunnen worden gebracht. Zonder dat de buitenlandse excessen bij naam werden genoemd, was het aan de goede verstaander duidelijk dat Bursch vooral verwees naar de archeologiebeoefening in Duitsland.[190] In maart 1940 sprak Bursch duidelijker taal in zijn lezing *Richtingen en Richtlijnen*

in de Praehistorie. Hij wees er daarin op dat de archeologiebeoefening met name in Duitsland en de Sovjet-Unie op grote belangstelling van de overheid kon rekenen en dat dit niet zonder consequenties was. Het gebeurde

> op die voorwaarde, dat de wetenschap zich ondergeschikt maakt aan de levensbeschouwing, waarop de staat zich baseert. Het ras in het eene, Karl Marx in het andere land, trekken den praehistoricus aan de panden van zijn jas van het gebaande pad der zelfstandige, vrije ontwikkeling van zijn vak op zijwegen.[191]

Het was hem in Duitsland vooral opgevallen dat als gevolg van overheidsbeïnvloeding de inheems-Romeinse archeologie op het punt stond van het toneel te verdwijnen; Kossinna's theorieën waren 'heerschend' geworden. Desondanks maakte hij zich geen al te grote zorgen:

> Laat men de aan de praehistorie in wezen vreemde invloeden der rassentheorie weg, en volgt men hen, die erkennen, dat naast de Germanen nog andere niet minderwaardige volkeren een rol speelden, dan valt er ook heel veel te waarderen.[192]

Bursch stond aan het einde van de jaren dertig met zijn geëngageerd-kritische visie op de praktijk van de pre- en protohistorische archeologie in het Derde Rijk – inclusief de daaruit voortkomende geruststellende opmerkingen – niet alleen. Ook naar algemeen gevoelen was de pre- en protohistorische archeologie in het nationaal-socialistische Duitsland uiteindelijk niet wezenlijk aangetast.[193] Na de heftige naar aanleiding van de 'Gleichschaltung' opgelaaide strijd en na de tijdelijke opkomst van pseudo-wetenschappers, leken aan het einde van de jaren dertig de interne verhoudingen van het vakgebied te zijn gestabiliseerd. Daarmee scheen de continuïteit van de onderzoekstradities van vóór 1933 te zijn veiliggesteld. Ook al omdat de uitbouw van het vakgebied had plaatsgevonden binnen de bestaande universitaire en museale structuren; de oprichting van een overkoepelend rijksinstituut voor pre- en protohistorische archeologie was in de voorbereidingen blijven steken. Dat in 1940 het merendeel van de Duitse prehistorici toenadering had gezocht tot het SS-Ahnenerbe, werd niet als probleem gezien. De wetenschappelijke vrijheid leek bij deze organisatie niet wezenlijk te worden aangetast.[194]

Los van zijn geëngageerd-kritische visie kon Bursch in 1939 niet ontkennen dat de wetenschappelijke uitwisseling met Duitse collega's onder druk kwam te staan door de oplopende politiek-militaire spanningen tussen Duitsland en Nederland. In juni 1939, tijdens een bezoek van Kersten aan Nederland, deed er zich een incident voor. Dit vond plaats tijdens Kerstens busreis van Nijmegen naar Ravenstein, waar hij een opgraving van Bursch wilde bezoeken. Gedurende de busreis maakte hij wat aantekeningen in een notitieboekje en bestudeerde hij een landkaart van Nederland. Bij een eerder bezoek had Bursch hierop de belangrijkste archeo-

logische bezienswaardigheden aangestreept. Een tegenover Kersten gezeten jongeman vond diens bezigheden verdacht en waarschuwde twee korporaals van de Nederlandse Landmacht. Kersten werd daarop bij het veer over de Maas aangehouden onder verdenking van spionage. Vervolgens werd hij vastgezet op het politiebureau van Ravenstein. Enige uren later werd hij weer vrijgelaten, na bemiddeling van Mw. Bursch-Alt. De later ter plaatse gearriveerde Bursch voelde zich door het voorval in verlegenheid gebracht. Hij beschouwde het als een uiting van de 'zur Zeit in Holland herrschende Angstpsychose'.[195] Dat Kersten vlak na de Duitse bezetting van Nederland zou pogen een belangrijke rol te spelen bij de nazificatie van de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie, heeft Bursch waarschijnlijk nooit geweten. Wel kon hij al binnen minder dan een jaar niet meer ontkennen dat de angst onder de Nederlanders gegrond was geweest.

Nederlandse nationaal-socialisten en de inheemse pre- en protohistorie

De bijzondere belangstelling voor de pre- en protohistorie die zich na 1933 in het Derde Rijk zo nadrukkelijk manifesteerde, was zeker geen monopolie van alleen Duitse nationaal-socialisten. Ook Nederlandse nationaal-socialisten gaven er in de jaren dertig blijk van aan de vroegste periode van de geschiedenis een speciale betekenis te hechtten. Aanvankelijk had binnen de NSB nog de hegeliaanse staatstheorie overheerst. Hierin speelden volksnationalisme, rassentheorieën en antisemitisme geen rol van betekenis. In de tweede helft van de jaren dertig was er echter een etnisch-raciale radicalisering van het partijprogramma van de NSB, gelijktijdig met de opkomst van het 'volksche' gedachtegoed binnen deze partij.[196] Bij de verbreiding van dit gedachtegoed werd een belangrijke rol gespeeld door F.E. Farwerck, een gefortuneerde industrieel uit Hilversum, en zijn aanhangers.[197] De activiteiten van deze zogenaamde 'volksche' NSB'ers – Farwerck sprak in 1937 van de 'Neuheidnische Richtung' – hadden een stroom aan publicaties over de Nederlandse pre- en protohistorie en de Nederlandse volkscultuur tot gevolg.[198] Nederlandse prehistorici gingen in de jaren dertig niet in op de ideeën die in dergelijke nationaal-socialistische publicaties naar voren kwamen; het betrof vooral verouderde schoolboekjeskennis en pseudo-wetenschappelijk-religieuze ideeën, die in hoge mate teruggingen op H. Wirth. Ondertussen werd door de 'volksche' nationaal-socialisten, daarin gestimuleerd door Duitse Ahnenerbe-connecties, wel de toenadering gezocht tot de academische pre- en protohistorische archeologie.

Het 'volksche' nationaal-socialisme

Om het 'volksche' nationaal-socialisme aan een groter publiek kenbaar te kunnen maken, schreef Farwerck in de tweede helft van de jaren dertig, onder de schuilnaam

F. van Schoping, de brochure *Het 'volksche element' in het nationaal-socialisme*. In deze brochure bracht hij de essentie van het 'volksche' gedachtegoed onder woorden. Farwerck betoogde dat het Nederlandse volk niet als een staatskundig begrip diende te worden beschouwd: het was een eenheid van ras, taal, zeden en gewoonten en bestond als zodanig onafhankelijk van de meer tijdelijke staatkundige grenzen. Hij memoreerde daarbij dat 'ons volk' bestond uit de nakomelingen van Germanen, die zich omstreeks het begin van de jaartelling in Nederland hadden gevestigd.[199] Hieruit waren later, zo vervolgde hij, de Saksen, Friezen en Franken ontstaan, allen Germaans en behorende tot 'een aftakking van het groote Noordras'.[200] Hij constateerde daarop:

> onze landsbevolking [heeft] zich vrij raszuiver weten te handhaven. In de steden daarentegen is tot op zekere hoogte een vermenging ontstaan met (...) niet tot ons volk behoorende elementen. In de eerste plaats waren dit de Joden.[201]

Op basis van deze kennis – die niet aansloot op het door prehistorici verrichte onderzoek naar het ontstaan van het Nederlandse volk tijdens en na het Neolithicum – bepleitte Farwerck dat het Nederlandse volk in overeenstemming met zijn Germaanse 'volksaard' geregeerd, of 'geleid' zou worden. Alleen zo zou zijns inziens een 'harmonische volksgemeenschap' kunnen ontstaan. Het 'volksche' nationaal-socialisme was, door zijn etnisch-raciale grondslag, verwant met het volksnationalistische gedachtegoed dat in de jaren dertig – ook in regionale en Groot-Nederlandse varianten – op een breed draagvlak kon rekenen; de radicaliteit ervan was echter uitzonderlijk. Farwerck schreef expliciet dat men zich moest ontdoen van 'alle vreemde bestanddelen', waarmee hij vooral refereerde aan de in Nederland wonende joden. Bovendien plaatste hij zijn 'volksgemeenschap'-ideaal nadrukkelijk in een Groot-Germaanse context. Nederland diende in de toekomst weer een plaats in te nemen 'temidden der overige, naar wij hopen eveneens herrezen, stamverwante volken om ons heen'.[202] Bij de verbreiding van het 'volksche' nationaal-socialisme nam Der Vaderen Erfdeel het voortouw. Deze aan de NSB gelieerde stichting was in 1937 opgericht door de kunstschilder J.C. Nachenius. Het bestuur bestond verder uit J.H. Feldmeijer en H.J. van Houten, terwijl ook Farwerck een rol speelde.[203] De stichting gaf vanaf mei 1938 het tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel* uit, dat, zoals reeds vermeld, vanaf juli 1939 verscheen als de *Volksche Wacht*.[204]

Uit vrijwel alle artikelen in *Der Vaderen Erfdeel* en de *Volksche Wacht* blijkt het grote belang dat de auteurs hechtten aan de Germanen en hun cultuur. Zij beschouwden het Germaanse als essentieel voor het Nederlandse volk; vooral aan de Germaanse religie van vóór de kerstening werd speciale betekenis gehecht. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de aandacht die in 1939 in het tijdschrift is besteed aan de Willibrordus-herdenking: Willibrordus was 1200 jaar eerder – in 739 – overleden. Dat de prior van het klooster van Egmond had gesteld dat Willibrordus, de eerste evangelieprediker in de Nederlandse gebieden, als de 'ware Vader van

het Vaderland' was te beschouwen, werd opgevat als een belediging, en niet omdat Willem van Oranje de ware vader des vaderlands was. In reactie hierop benadrukte een anonieme auteur namelijk dat de Franken, Friezen en Saksen reeds voor de kerstening één geloof en één beschaving hadden gekend, aldus aangevend dat Willibrordus eigenlijk een 'volksvreemd' element was geweest.[205] Dat de religie van de Germanen op de bijzondere belangstelling kon rekenen van de kring rond de *Volksche Wacht* blijkt bovendien uit de reeks artikelen die van september 1939 tot en met april 1940 in het tijdschrift verscheen, onder de titel: 'De ontdekkingen van Herman Wirth'. Hierin werden Wirths ideeën over het voortleven van een monotheïstische oerreligie in de volkscultuur gepopulariseerd. Wirth werd een genie genoemd, wiens positie vergelijkbaar was met die van Galilei. Wel werd erbij vermeld dat hij was aangevallen op zijn dateringen.[206]

Het was vooral Farwerck die zich in de ban toonde van het gedachtegoed van Wirth. Diens theorieën zijn herkenbaar in het boek *Levend Verleden*, waarin Farwerck verschillende motieven uit de Nederlandse volkskunst behandelde.[207] Zij komen ook naar voren in de brochure *Het volksche element in het nationaalsocialisme*. Farwerck maakte daarin kenbaar – geïnspireerd door Wirths betoog over de periodiek optredende periodes van 'Erberwachen und Erberinnern' – dat hij meende te leven in een 'nieuwe tijd', die werd gekenmerkt door het opnieuw opkomend besef dat een volk was onderworpen aan de wet van 'ontstaan – bestaan – vergaan'.[208] Dit besef beschouwde Farwerck als een centraal onderdeel van de oorspronkelijke noordras-religie; het noordras had er reeds in een ver verleden uiting aan gegeven met het 'zonneloop'-symbool.[209] Het 'cyclisch gebeuren' maakte volgens Farwerck deel uit van de 'wet der goddelijke werkzaamheid', waaraan ieder verschijnsel was onderworpen. Op basis van dit inzicht zei Farwerck alles wat een mens in de werkelijkheid kon waarnemen, te beschouwen als 'uitingen' van een 'ondefinieerbare Al-kracht'.[210] Deze houding ten opzichte van de waarneembare werkelijkheid, die de empirie een religieuze dimensie gaf, was volgens Farwerck typerend voor de aard van het noordras.[211]

Het religieuze besef van Farwerck en enige andere medewerkers van Der Vaderen Erfdeel kreeg een belangrijke impuls door contacten met het SS-Ahnenerbe in Berlijn. Farwerck namelijk onderhield vanaf begin 1937 schriftelijk contact met W. Sievers, de Generalsekretär van het Ahnenerbe.[212] Dit resulteerde nog hetzelfde jaar in een uitnodiging om een bezoek te brengen aan Duitsland. Farwerck en de zijnen woonden in oktober 1937 het 'Erntedankfest' op de Böckeberg bij Hameln bij en bezochten het Hermannsdenkmal in het Teutoburger Wald, alsook de nabijgelegen Externsteine.[213] Dit laatste programmapunt betrof enkele grillige rotsformaties, waarin W. Teudt een oud-Germaans heiligdom had herkend. Het terrein waar de rotsen zich bevonden werd sinds 1935 door de SS beheerd; zij verrichtten er opgravingen en restauratiewerkzaamheden.[214] Teudt meende dat bij de Externsteine onder andere de Irmin-zuil – een Saksisch heiligdom – had gestaan, die door Karel de Grote was vernietigd na zijn overwinning op de Saksen. Zeer tot de verbeelding van Farwerck sprak Teudts theorie dat in een kruisaf-

namereliëf, dat in de twaalfde eeuw op de rotsformatie was aangebracht, een afbeelding van de Irmin-zuil herkend kon worden.[215] In zijn *Levend Verleden* schreef hij hierover op enthousiaste toon:

> Op een hoek van een der rotsen bevindt zich een beeldhouwwerk, dat een kruisafneming voorstelt. (...) Een der personen staat hierbij (de beenen zijn vernield) op een op een stoel gelijkend voorwerp. Het is echter geen stoel, maar (...) de geknakte Irmen-zuil.[216]

Het bezoek aan de Externsteine is voor de Der Vaderen Erfdeel-leden naar alle waarschijnlijkheid een intense religieuze ervaring geweest. Een tekening van de Irmin-zuil werd, in navolging van het Ahnenerbe, verkozen tot het vignet dat al hun publicaties sierde.

De aanhangers van het 'volksche' nationaal-socialisme en hun contacten met prehistorici

Door aanhangers van het 'volksche' nationaal-socialisme is in de tweede helft van de jaren dertig in de pers bij herhaling benadrukt dat de Germanen beschaafde stammen waren geweest en dat het beeld van Germanen als barbaren onjuist was. Deze stelling kon bij uitstek worden onderbouwd met een beroep op de pre- en protohistorische archeologie. Dit gold echter niet voor de op de klassiek-humanistische kennistraditie georiënteerde richting. Net zoals de Romeinse aanwezigheid in de Nederlandse gebieden door 'volksche' nationaal-socialisten doorgaans werd voorgesteld als een bezetting door een 'volksvreemde' etniciteit en cultuur, werd ook deze vorm van archeologiebeoefening afgedaan als 'volksvreemd'.[217] Zo verscheen er in 1938 in de NSB-krant *Volk en Vaderland* een artikel over Vollgraffs opgravingen op het Domplein te Utrecht, waarin werd gesproken van een 'klassieke geesteshouding' die sinds de Renaissance in 'intellectueele kringen' heerste. Vervolgens werd geconstateerd dat voor deze geesteshouding typerend was dat:

> bij de Utrechtsche opgravingen de boel [was] (...) dichtgegooid, toen men met het Romeinsche gedeelte klaar meende te zijn; of er dieper wellicht Germaansche overblijfselen lagen, was niet van belang. Dit soort klassiek-humanistische wetenschap staat niet in dienst van het eigen volk, maar in dienst van een vreemde beschaving.[218]

Vooral Holwerda – de belangrijkste representant van de klassiek-humanistisch georiënteerde pre- en protohistorische archeologie – was doelwit van de kritiek van de aanhangers van het 'volksche' nationaal-socialisme. Dit blijkt uit in de tweede helft van de jaren dertig door Der Vaderen Erfdeel uitgegeven brochure *Eenige correctie op Nederlandsche geschiedschrijving* van H.J. Popping. Deze auteur uit Oosterwolde – een drukker, amateur-archeoloog, regionaal historicus en actief

NSB-lid – was een ijverig propagandist van het beeld van de beschaafde Germaan.[219] In zijn brochure, waarin hij met archeologische gegevens de strijd wilde aangaan met het beeld van de Germanen als 'chronische primitieven', constateerde hij, erop wijzend dat de Germanen reeds in de bronstijd waren ontstaan, dat het Holwerda ontbrak aan een juist 'inzicht in de wordingsgeschiedenis van ons land met zijn bewoners'. Voor Holwerda's leerling Bursch kon hij evenmin waardering opbrengen. Popping constateerde naar aanleiding van diens archeologische werk, dat deze te veel concessies deed aan de theorieën van Holwerda. Het koepelgraf diende, zo vervolgde hij, naar het rijk der fabelen verwezen te worden. Popping, die in de jaren dertig zowel met Holwerda en Bursch als met Van Giffen had samengewerkt, roemde daarentegen Van Giffens archeologische werk.[220]

Het was in de jaren dertig dus vooral Van Giffen die kon rekenen op de bijzondere aandacht van de 'volksche' nationaal-socialisten. Zo kwam hij eind 1937 ter sprake in de correspondentie tussen Farwerck en Sievers. Farwerck schreef aan de Ahnenerbe-chef zich snel met de Groningse prehistoricus in verbinding te zullen stellen.[221] De aanleiding hiertoe was naar alle waarschijnlijkheid een voordracht die Van Giffen op 15 juni 1937 te Berlijn had gehouden voor de Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte. Uiteindelijk was het de Der Vaderen Erfdeel-oprichter Nachenius die contact opnam met Van Giffen en wel met succes. De tekst van Van Giffens lezing verscheen in 1939 in *Der Vaderen Erfdeel*.[222] Van Giffens ideeën over de Nederlandse pre- en protohistorie werden er beknopt in samengevat.[223] Het was geen toeval dat Van Giffen in eerste instantie door Nachenius werd benaderd: zij hadden reeds enkele jaren eerder kennisgemaakt. Op Nachenius' uitnodiging had Van Giffen namelijk in de zomer van 1935 op diens landgoed te Garderen grafheuvels onderzocht. Van Giffen had er toen bovendien mee ingestemd dat leden van de NSB-Studenten Federatie hierbij de graafwerkzaamheden verrichtten.[224]

Bursch werd, in tegenstelling tot Van Giffen, vóór 1940 niet benaderd door de 'volksche' nationaal-socialisten.[225] Bursch toonde op zijn beurt evenmin belangstelling voor de groep rond het tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel*: hij associeerde Farwerck met Wirth, van wie hij wist dat deze in het nationaal-socialistische Duitsland in de ban was gedaan.[226] In de bezettingsjaren heeft de Der Vaderen Erfdeel-groep – na mei 1940 verenigd in de Volksche Werkgemeenschap – in haar streven naar wetenschappelijkheid vooral de samenwerking met Van Giffen opgezocht. Tot hun teleurstelling moesten zij ervaren hij dit afhield; alleen Bursch bleek bereid met hen in zee te gaan.[227]

HOOFDSTUK 7

Nederlandse prehistorici en de bezettingspraktijk

De nazificatie van de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie

In de periode voorafgaande aan de Duitse inval van mei 1940 was de Nederlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening sterk in beweging. Allereerst vonden er meerdere belangrijke benoemingen plaats. In 1939 volgde de egyptoloog Van Wijngaarden Holwerda op als directeur van het Rijksmuseum van Oudheden. Bovendien werd Van Giffen dat jaar in Groningen benoemd tot buitengewoon hoogleraar Germaansche en Romeinsche archeologie; zijn benoeming bij de Universiteit van Amsterdam zou in mei 1940 op korte termijn plaatsvinden. Dit was voor de pre- en protohistorische archeologie weer een stap vooruit in de richting van een zelfstandige academische discipline. Vóór 1939 was het vakgebied in Nederland slechts via lectoraten aan de universiteiten vertegenwoordigd geweest. Het was echter nog steeds niet mogelijk te studeren met de pre- en protohistorie als hoofdvak. Daarnaast werd in deze periode door ambtenaren op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen hard gewerkt aan een wettelijke regeling van de pre- en protohistorische archeologie. Die regeling zou betrekking moeten hebben op het opgraven en de vondsten. De animositeit tussen Holwerda en Van Giffen en de daarmee samenhangende richtingenstrijd 'Leiden-Groningen' had een dergelijke regeling naar algemeen gevoelen lang in de weg gestaan. Het vertrek van Holwerda had, zoals al eerder duidelijk werd, niet het einde van deze richtingenstrijd betekend; wel bleken de belangrijkste Nederlandse prehistorici bereid plaats te nemen in een overlegorgaan: de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Het plan-Kersten en de activiteiten van het SS-Ahnenerbe in Nederland

Duitse prehistorici onderhielden vanaf het begin van de twintigste eeuw intensief wetenschappelijk contact met Nederlandse collega's. In Duitsland stond de Nederlandse archeologiebeoefening in hoog aanzien: het Leidse Rijksmuseum van Oudheden werd gewaardeerd vanwege zijn bijzondere archeologische collecties, het Groninger Biologisch-Archaeologisch Instituut vanwege de wetenschappelijke prestaties van Van Giffen. De onderlinge relaties zouden tijdens de Duitse bezetting

van Nederland, een periode waarin de internationale wetenschappelijke uitwisseling verder tot een minimum was beperkt, een bijzondere extra betekenis krijgen. Met de wetenschappelijke contacten als uitgangspunt hoopten Duitse prehistorici hun Nederlandse collega's – al dan niet stapsgewijs – te winnen voor het nationaal-socialisme. Na mei 1940 werden Van Wijngaarden, Bursch en Van Giffen – respectievelijk directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en hoogleraar te Groningen – dan ook snel geconfronteerd met de belangstelling van Duitse nationaal-socialisten voor hun werkterrein.

De wijze waarop de Nederlandse archeologische instellingen en de daaraan verbonden wetenschappers zijn benaderd door de bezettingsautoriteiten, lijkt in eerste instantie bepaald te zijn geweest door de plannen van W. Kersten. In juli 1940 maakte deze bij het Rheinisches Landesmuseum te Bonn werkzame prehistoricus aan SS-Ahnenerbe archeoloog H. Jankuhn kenbaar bereid te zijn als prehistoricus in het bezette Nederland en België activiteiten te ontplooien. Hij betoogde:

> es ergibt sich auch hier die Frage, ob wir Vorgeschichtler in diesen Länder etwas unternehmen können. Es sieht so aus, als ob die deutsche Politik dahin zielte, die Länder Holland und Belgien (...) politisch, wirtschaftlich und kulturell an das Reich zu binden. Vorausgesetzt daß dem so ist, könnten wir Vorgeschichtler auch erheblich mitarbeiten.[1]

Kersten bepleitte hierbij een vergroting van de Duitse invloed op de Nederlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening, daarbij opmerkend dat in de voorgaande jaren Engelse prehistorici met succes hun contacten met de Nederlandse archeologie hadden geïntensiveerd. Hij stelde voor archeologisch toezicht uit te oefenen bij Duitse militaire bouwactiviteiten. Ook diende de 'Aufarbeitung der Museumbestände' in Nederland bevorderd te worden. Hij opperde daarenboven het plan de reeds bestaande samenwerking met de zijns inziens twee belangrijkste Nederlandse prehistorici te versterken. Het betrof Van Giffen en Bursch. Kersten meende dat Van Giffen – actief in Noord-Nederland – het beste vanuit Münster en de Noord-Duitse 'Wurtenforschung' benaderd zou kunnen worden. Bij Bursch – actief in Zuid-Nederland – zou dit vanuit Bonn moeten gebeuren. Hij zou daarbij ook zelf een rol kunnen spelen:

> Ich kenne besonderes gut die Verhältnisse in den südlichen Niederlanden, zumal ich mit dem Kustos für Vorgeschichte am Reichsmuseum in Leiden Dr. F.C. Bursch durch gemeinsames Studium und durch öfteren Besuch bei Grabungen befreundet bin.[2]

Jankuhn reageerde instemmend op Kerstens plan. In zijn antwoordbrief merkte hij op, al dan niet bewust aansluiting zoekend bij Seyss-Inquarts zelfnazificatie-

politiek, het meest te verwachten van 'Kreisen (...) die von sich aus bereits den Wunsch haben, mit uns zusammenzuarbeiten'. Jankuhn had ondertussen zelf al wel geconstateerd dat het hier 'nicht viel Leute' betrof. Bij het leggen en intensiveren van deze contacten met de tot-samenwerking-bereid-zijnde kringen bepleitte hij een centrale rol voor het SS-Ahnenerbe: hij stuurde Kerstens brief dan ook direct door naar Sievers.[3]

Kersten was niet de enige archeologische informant waarover het SS-Ahnenerbe in Nederland beschikte. Vlak na de Duitse bezetting van Nederland in 1940 reisde het SS-Ahnenerbe-lid H.E. Schneider naar Nederland, met als opdracht díe wetenschappen te stimuleren die van belang waren voor de opbouw van de nationaalsocialistische 'Weltanschauung'.[4] Zijn bijzondere aandacht ging uit naar germanistiek, volkskunde, pre- en protohistorische archeologie, rassenkunde en eugenetiek. De Ahnenerbe-strategie bestond eruit in het bezette Nederland toenadering te zoeken tot geleerden die behoorden tot de desbetreffende disciplines.[5] Schneider had echter al snel vastgesteld dat de Nederlandse wetenschappers zich meestal afwijzend of vijandig opstelden.[6] Schneider en het Ahnenerbe vonden bij hun activiteiten in Nederland een medestander in de Keulse prehistoricus W. von Stokar, die in de zomer van 1940 als specialist op het gebied van de prehistorie naar Nederland was gekomen.[7] Deze maakte in november 1940 voor het Ahnenerbe een overzicht van de belangrijkste in Nederland werkzame prehistorici. Hij besprak de capaciteiten en verdiensten van Holwerda, Van Giffen, Bursch en Bohmers. Hij wees er daarbij op dat Holwerda ondertussen bejaard was en verouderde opvattingen verkondigde, ook opmerkend dat hij 'zu Deutschland absolut positiv eingestellt ist'. Van Giffen noemde hij een van de beste opgravers van Europa, maar 'politisch nicht tragbar'. Hij stelde hierover: 'Äußerlich gibt er sich zwar als Freund der Deutschen, spart aber nicht an gegenteiligen Bemerkungen, wenn er sich nicht beachtet glaubt.' Hij merkte daarbij ook nog op: 'Ursache dieser zwiespältigen Einstellung ist seine Frau.'[8] Bursch werd door Von Stokar Van Giffens 'Antipode' genoemd. Hij memoreerde dat hij leerling was van Merhart en constateerde vervolgens: '[er] vermag aber wissenschaftlich van Giffen nicht das Wasser zu reichen.'[9] Het pleitte echter voor Bursch dat hij 'absolut deutschfreundlich' was, temeer omdat dit in de praktijk een maatschappelijke 'Boykott' met zich meebracht. Bohmers werd door Von Stokar omschreven als 'klug, zielstrebig, ehrgeizig'. Het leek hem een goed idee te arrangeren dat Bohmers – als specialist in paleolithische kwesties – aan een universiteit benoemd zou worden tot hoogleraar Urgeschichte. Von Stokar vermeldde ook dat Bohmers bij de Nederlanders – ook bij NSB-leden – weinig aanzien had, zonder hiervoor verdere redenen te noemen. Hij voorspelde over Bohmers en diens reputatie: 'Es wird längere Zeit dauern, bis Bohmers das Ansehen seiner Landsleute zurückgewonnen hat.'[10]

Schneider en het Ahnenerbe troffen vooral bij de kring rond de stichting Der Vaderen Erfdeel bereidheid tot samenwerking aan. Deze stichting werd in de zomer van 1940 hernoemd in de Volksche Werkgemeenschap.[11] Deze werkge-

meenschap kwam onder leiding te staan van Feldmeijer, die later de Nederlandse SS zou oprichten. Het Ahnenerbe had bewerkstelligd dat Farwerck geen deel uitmaakte van de nieuwe werkgemeenschap. Zijn vrijmetselaarsactiviteiten waren hier debet aan.[12] De Volksche Werkgemeenschap zou zich tijdens de Duitse bezetting onder leiding van Feldmeijer op propagandistisch terrein zeer actief tonen, vooral via de tijdschriften *Volksche Wacht* en *Hamer*. Herhaaldelijk slaagde de werkgemeenschap erin hierbij gerenommeerde musea en wetenschappers te betrekken. Daarnaast bleven Wirths religieus-pseudo-wetenschappelijk ideeën, die in Duitsland door het Ahnenerbe in de ban waren gedaan, voor de medewerkers van de Volksche Werkgemeenschap een belangrijke inspiratiebron. Maar zijn gedachtegoed werd nu nog slechts in gematigde vorm gepopulariseerd en zijn naam alleen nog met voorbehoud genoemd.[13]

Van Wijngaarden: een bedreiging voor 'ons cultureele leven'

Het Leidse Rijksmuseum van Oudheden, dat in de eerste helft van de twintigste eeuw over de grootste collectie inheemse pre- en protohistorische voorwerpen van Nederland beschikte, had in de bezettingsjaren – een periode dat deze collectie kon rekenen op grote belangstelling van de Nederlandse en Duitse nationaalsocialisten – een directeur die zich op dit terrein nauwelijks een specialist kon noemen. Het was de theoloog-egyptoloog W.D. van Wijngaarden.[14] Zijn benoeming was omstreden geweest. P. Visser, de chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, had zijn capaciteiten in twijfel getrokken, door hem te typeren als aarzelend en in het bezit van 'twee linkerhanden'. Holwerda's voorkeur was desondanks uitgegaan naar Van Wijngaarden, en dit had de doorslag gegeven.[15]

Holwerda en Van Wijngaarden waren in 1939 al bijna twintig jaar collega's. Van Wijngaarden was in 1920 toegelaten als volontair bij de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden, hetgeen in 1922 resulteerde in zijn benoeming tot assistent bij deze afdeling. In 1925 werd hij, na een studiereis door Egypte te hebben gemaakt, bevorderd tot conservator.[16] In minder dan een jaar na zijn aanstelling tot directeur in 1939 kwam Van Wijngaarden, die op dat moment volgens buitenstaanders nog wat 'onwennig' was in zijn nieuwe functie, voor de opgave te staan het Rijksmuseum van Oudheden door de onzekere bezettingstijd te loodsen.[17] Gedurende vrijwel de gehele bezettingstijd hield hij zijn voorganger Holwerda door middel van correspondentie op de hoogte van het reilen en zeilen van het museum; Holwerda kon daardoor zijn opvolger in brieven met advies en steun terzijde staan.[18]

Museumdirecteur in oorlogstijd

Van Wijngaarden zag het in de bezettingsjaren als zijn belangrijkste taak het voortbestaan van het Rijksmuseum van Oudheden veilig te stellen. Hiertoe dienden, zo meende hij, de belangrijkste museumactiviteiten zoveel mogelijk te worden gecontinueerd. Hij hield het museum dan ook open voor het publiek, wat niet wegnam dat hij tegelijkertijd maatregelen trof ter bescherming van de collecties tegen eventueel oorlogsgevaar. Ook de *Oudheidkundige Mededeelingen* bleven verschijnen.[19] In de bezettingsjaren werden er als vanouds vondstmeldingen nagegaan en opgravingen verricht. Nadat er als gevolg van de oorlogsomstandigheden problemen waren ontstaan met vervoer en arbeidskrachten, werden deze activiteiten uiteindelijk in augustus 1944 stilgelegd.[20] De museummedewerkers ervoeren het als een probleem dat zij vanaf mei 1940 verstoken waren van veel buitenlandse tijdschriften en literatuur. Van Wijngaarden sprak van achterstand voor de museumbibliotheek en benadeling van het wetenschappelijke werk.[21]

De enige joodse museummedewerker mej. G. Loeb (1907-2000), rondleidster speciaal voor de Nederlandse afdeling, ontving in november 1940 als zijnde 'van Joodschen bloede' een ontslagbrief.[22] Loeb herinnerde zich in 1995 dat zij tussen 1931 en 1940 ruim 2000 rondleidingen had gegeven in het Nederlands, Frans, Duits en Engels. Ook memoreerde zij dat zij was belast met het beschrijven van voorwerpen uit de museumcollectie. Over haar ontslagbrief vertelde zij:

> Een keer op vrijdagavond toen ik uit het museum kwam vond ik hem thuis, en daar stond op dat ik niet meer in het museum mocht komen, en ik mocht zelfs niet mijn eigen eigendommen terughalen.[23]

De rest van het museumpersoneel is in de bezettingsjaren niet direct geconfronteerd met vervolging.[24] Van Wijngaarden leed aan het eind van de bezetting wel een groot persoonlijk verlies: zijn dochter overleed in april 1945. Eind mei 1945 schreef hij hierover aan Holwerda: 'Zoo heeft de oorlog, al is de vrijheid nu gekomen, toch ook nog voor ons onherstelbare verliezen met zich mee gebracht.'[25]

De religieuze dimensie van de egyptologie

De benoeming in 1939 van de theoloog-egyptoloog Van Wijngaarden tot museumdirecteur moge omstreden zijn geweest, zij was gezien de grote Egyptische collectie van het Rijksmuseum van Oudheden niet ongefundeerd. Bovendien konden het Oude Egypte en het Nabije Oosten in Nederland op een grote publieke belangstelling rekenen.[26]

Van Wijngaarden was in de jaren tien als student theologie in de eerste plaats opgeleid tot dominee; in zijn studieprogramma had de egyptologie echter van meet af aan een belangrijke plaats ingenomen. Hij beschouwde de combinatie van egyptologie en theologie min of meer als een vanzelfsprekendheid. In zijn

artikel over de geschiedenis van de egyptologie in Nederland van 1935 constateerde hij dat het vakgebied hier te lande altijd al in een nauw verband had gestaan met de theologie.[27] Hij vermeldde daarbij dat het de laatste decennia voor Leidse theologiestudenten mogelijk was aan de theologische faculteit onderwijs in de oudtestamentische vakken en de godsdienstgeschiedenis te volgen, terwijl P.A.A. Boeser er de colleges egyptologie verzorgde.[28] Zijn eigen proefschrift van 1919 over de positie van de vrouw in het Oude Testament werd vooral gekenmerkt door een religieus gemotiveerde belangstelling voor zowel het verleden als het heden van het Nabije Oosten en Egypte. Van Wijngaarden was van mening dat de bijbel beter begrepen kon worden door etnologisch onderzoek in de bijbelse landen.[29] In zijn proefschrift vergeleek hij daarom de positie van de vrouw in het oudtestamentische Israël met die in Babylonië en het Oude Egypte, alsook met die in het huidige Nabije Oosten.[30]

Na zijn promotie werd Van Wijngaarden in 1920 beroepen bij de Nederlands-Hervormde gemeente van Reeuwijk. Hetzelfde jaar werd hij toegelaten als volontair bij de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden. Aan zijn werkzaamheid in Reeuwijk kwam echter om onbekende redenen al in oktober 1922 een einde.[31] Van Wijngaarden kon zich nu volledig wijden aan de egyptologie. Als bezoldigd museummedewerker schreef hij tientallen artikelen over voorwerpen uit de Egyptische collectie van het Leidse museum, zo ook enkele catalogi.[32] Hoewel zijn wetenschappelijke objectkeuze overduidelijk een christelijke motivatie heeft gehad, streefde Van Wijngaarden er tegelijkertijd naar in de onderzoekspraktijk wetenschap en geloof gescheiden te houden. Maar al beschouwde hij geloof als een privé-zaak, bij zijn beschrijving van de wijze waarop de Egyptische kunst kon worden ervaren, traden zijn religieuze gevoelens incidenteel toch op de voorgrond. Zo betoogde hij in 1938:

> Wie door de schatkamers der Egyptische oudheid gaat, ontwaart bij zich zelf al heel sterk, dat het gevoel van eigen superioriteit over vroegere geslachten verdwijnt (...) Hem bevangt ook een stemming van ernstige bewondering, de zekerheid in verkeer te zijn met het verhevene, omdat hij daarin erkennen moet den drang naar het goddelijke en onsterfelijke, welke drang bestaat bij den mensch van alle tijden.[33]

De collectie Egyptische oudheden van het Leidse museum riepen bij Van Wijngaarden ook sentimenten van nationale trots op. Hij vergeleek de Leidse collectie met die in Londen en Parijs en sprak van een 'nationaal bezit van internationale beteekenis'.[34]

Van Wijngaarden en de Berlijnse egyptologie

Bij Van Wijngaarden was er – evenals bij zijn museumcollega's Holwerda, Braat en Bursch – sprake van een bijzondere en duurzame wetenschappelijke oriëntatie

op Duitse academische tradities. Van Wijngaarden richtte zich vooral op de Berlijnse egyptologie.

In november 1919 en januari 1920 – de maanden rond zijn promotie in december 1919 – maakte Van Wijngaarden twee studiereizen naar Berlijn. Hij bezocht vooral de vele archeologische collecties die deze stad rijk was. In het Völkerkunde Museum bestudeerde hij de prehistorische afdeling en de collectie-Schliemann, in het Neue Museum de Egyptische afdeling en in het Kaiser-Friedrich Museum de 'Sammlung Vorderasiatische Altertümer'. Dankzij introducties van Holwerda kon hij kennismaken met enkele prominente museumambtenaren, zoals C. Schuchhardt, A. Götze, R. Zahn en H. Schäfer. Ook volgde hij colleges Egyptisch, Assyrisch en Koptisch bij de hoogleraren A. Erman en G. Möller. Van Wijngaarden deed van zijn wedervaren schriftelijk verslag aan Holwerda. Hij schreef sombere verwachtingen gehad te hebben over de situatie in het naoorlogse Berlijn. De waarde van zijn Nederlandse geld maakte echter dat zijn eigen levensstandaard hoger kon zijn dan die van de meeste Berlijners. De omstandigheden bleven evenwel moeilijk. Veel musea waren gesloten voor het publiek. Indien zij wel geopend waren, werden zij als gevolg van brandstofgebrek niet verwarmd. Desalniettemin kwam Van Wijngaarden tot de slotsom: 'Ja, het bevalt mij hier zelfs goed.'[35] Hij vond het heerlijk in Berlijn met 'mannen van wetenschap' om te kunnen gaan en noemde het een genot de archeologische vondsten uit Troje te kunnen aanschouwen. Hij had hierover reeds op het gymnasium veel horen spreken.[36] Met tevredenheid constateerde Van Wijngaarden daarnaast dat de Leidse musea en universiteit in Berlijn een grote roem genoten.[37]

De twee studiereizen van Van Wijngaarden naar Berlijn zijn van grote betekenis geweest voor zijn wetenschappelijke vorming. In 1935 refereerde hij in zijn artikel over de geschiedenis van de Nederlandse egyptologie vol respect aan de egyptoloog Erman, bij wie hij tijdens zijn verblijf in Berlijn nog colleges had gevolgd. Hij noemde hem de 'leider van de Duitsche Egyptologie'.[38] Ook na zijn promotie bracht Van Wijngaarden nog herhaaldelijk bezoeken aan de Duitse hoofdstad. In 1929 nam hij bijvoorbeeld deel aan het congres aldaar ter ere van het honderdjarig jubileum van het Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. Op het congres viel hem een hartelijke ontvangst ten deel. Hij schreef aan Holwerda:

> Ik vind het op het congres erg gezellig. Er zijn vele bekenden van mij hier. Men is hier als Hollander niet op de Hollanders aan gewezen. Krüger, Loeschcke en Dragendorff zag en sprak ik hier ook. Het speet hun erg, dat U hier niet waart.[39]

Tien jaar later – van 21 tot 26 augustus 1939 – nam Van Wijngaarden als gedelegeerde van de Nederlandse regering wederom deel aan een groots opgezet congres te Berlijn. Het betrof het Zesde Internationale Congres voor Archeologie, dat ook werd bijgewoond door zijn landgenoten A.W. Byvanck en G.A.S. Snijder.[40]

Van Wijngaarden, het cultuurbeleid van de Duitse bezettingsautoriteiten en het optreden van hun medestanders Snijder en Bursch

Dat Van Wijngaarden, ongeacht de ophanden zijnde Duitse invasie, zijn wetenschappelijke contacten met Duitse collega's aanhield, leverde hem de lof op van de Amsterdamse hoogleraar klassieke archeologie G.A.S. Snijder.[41] Snijder had zich vanaf 1928 als voorzitter van de afdeling Amsterdam – en later als hoofdbestuurslid – van de Nederlandsch-Duitsche vereeniging, ingezet voor de verbetering van de Duits-Nederlandse betrekkingen.[42] Hij schreef Van Wijngaarden in april 1940: 'Intusschen moge ik U mijn bewondering, en als 't mag mijn groote voldoening! uitspreken over het feit, dat u ondanks de stemmingmakerij tegen Duitschland ook de relatie's in stand houdt en op zoo persoonlijke wijze!'[43] Snijder, die zich direct na de Duitse inval had geprofileerd als een nationaal-socialist die bereid was tot samenwerking met de Duitse autoriteiten, probeerde in september 1940 Van Wijngaarden te betrekken bij de Nederlandsche Kultuur Kring.[44] Snijder verwachtte enige kans van slagen te hebben, gezien diens goede contacten met de Duitse wetenschappelijke wereld. Hij benaderde hem wel behoedzaam. Hij deed hem het aanbod toe te treden als zijnde 'in beginsel bereid'.[45] Snijders verzoek stelde Van Wijngaarden voor een dilemma: enerzijds had hij positieve ervaringen opgedaan in Duitsland, anderzijds vreesde hij een Duitse overvleugeling van de Nederlandse cultuur. Na krap twee weken bedenktijd genomen te hebben, wees hij het aanbod van Snijder af. Hij schreef Snijder:

> Ik heb zelf te Berlijn gestudeerd, heb aan de Duitsche wetenschap veel te danken en onderhoud goede relaties met Duitsche collega's. Ik besef heel goed, wat wij aan Duitschland te danken hebben en ben er ook niet blind voor, dat de band met Duitschland in de toekomst sterker aangehaald zal moeten worden, ook in het belang van ons eigen volksbestaan. Doch dit neemt niet weg dat ik in het aansluiting zoeken bij Duitschland juist in dezen tijd ook een groot gevaar, ja bedreiging zie voor ons cultureele leven.[46]

Van Wijngaarden merkte daarbij nog op dat Snijders kring zijns inziens niet genoeg, of zelfs geen positie nam tegen dit culturele overvleugelingsgevaar. Met de wijze waarop hij refereerde aan het onderscheid tussen het 'eigen volksbestaan' en 'ons cultureele leven' lijkt hij te hebben willen benadrukken dat, hoewel het Duitse volk zijns inziens niet wezenlijk van het Nederlandse volk verschilde, de Duitse en Nederlandse cultuur elk hun eigen karakter hadden. Uiteindelijk echter had voor Van Wijngaarden bij zijn weigering het staatsrechtelijk argument dat de cultuurkring de Duitse autoriteiten als overheid erkende, de doorslag gegeven. Snijder expliciet aansprekend op diens eigen houding, schreef hij hem: 'maar laat ons toch niet vergeten, dat feitelijk H.M. de Koningin nog steeds onze eenige wettige souvereine is.'[47] Dit laatste argument sloot aan op instructies uit de *Aanwijzingen*-brochure van 1937, waarvan Van Wijngaarden nog in april 1940 van

de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een exemplaar had ontvangen.[48] Snijder accepteerde Van Wijngaardens standpunt en opstelling en deed de verdere bezettingsjaren geen pogingen meer hem bij zijn culturele activiteiten te betrekken.

Terwijl Van Wijngaarden afstand hield tot Snijders culturele initiatieven, stond hij zeer welwillend tegenover de Besluiten en Beschikking aanggaande monumentenzorg en pre- en protohistorische archeologie van mei 1940: deze waren dan ook in overleg tussen de belangrijkste betrokken instanties totstandgekomen. Ook de benoeming van zijn conservator Bursch tot directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek kon op zijn instemming rekenen. De wijze waarop de Duitse autoriteiten in het eerste bezettingsjaar de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie protegeerden en stimuleerden, werd door Van Wijngaarden niet tegengestreefd. Hij leek hem waarschijnlijk een voortzetting van het Nederlandse overheidsstreven van vóór mei 1940 naar een betere organisatie van dit wetenschapsgebied, die bovendien ten bate van zijn museum kon worden benut. In zijn museumjaarverslag over 1940 schreef Van Wijngaarden dan ook, de betekenis van het Rijksmuseum van Oudheden voor 'het cultureele leven' benadrukkend: 'Onze instelling is een nationaal bezit, waarop wij met recht trots mogen wezen, maar dan is de gemeenschap niet alleen gerechtigd, maar ook verplicht er meer dan voorheen aan ten koste te leggen.'[49] Van Wijngaarden, die in september 1940 in zijn brief aan Snijder nog had gesteld dat het Nederlandse culturele leven werd bedreigd door Duitse dominantie, gaf aldus impliciet aan dat de verschillende afdelingen van het Rijksmuseum van Oudheden tezamen een belangrijke essentie van de Nederlandse cultuur representeerden. De afdelingen konden immers in verband worden gebracht met de belangrijkste beschavingsbronnen: de afdeling Grieks-Romeinse Oudheid met de klassieke beschaving, de afdeling Oud-Egypte, Mesopotamië en Perzië met de joods-christelijke beschaving, en de afdeling Nederlandse voor- en vroeghistorische voorwerpen met de Germaanse beschaving.[50]

Op basis van het argument dat 'de laatste jaren de gebieden, waarop het Museum zich beweegt, steeds meer in het middelpunt van de belangstelling komen te staan', bepleitte Van Wijngaarden in 1940 met succes de renovatie van het museumgebouw.[51] Het belangrijkste onderdeel van het plan was de bouw van een bakstenen façade met zandstenen pilasters in Hollandse renaissancestijl. Dat daartoe de vroeg-negentiende-eeuwse witgestucte museumgevel in classicistische stijl gesloopt diente te worden, vond Van Wijngaarden geen probleem. Ter voorbereiding van het plan had hij de architect C.J. Kortenbach onderzoek laten verrichten naar de oorspronkelijke stadsbebouwing, waaruit het latere museumgebouw was ontstaan. Het bleek dat het museum voortkwam uit het zeventiende-eeuwse Hof van Zessen, waarvan de poort in 1820 was gesloopt. De nieuwe museumgevel was een reconstructie van deze oude poort; wél werd zij drie keer zo hoog als haar voorganger. Terwijl in de tweede helft van de negentiende eeuw de bouwstijl van de gevel van het Rijksmuseum in Amsterdam nog aanleiding gegeven tot verhitte discussies,

gaf omstreeks 1940 de afbraak van de vroeg-negentiende-eeuwse gevel in classicistische stijl en de reconstructie van een gevel in Hollandse renaissancestijl geen aanleiding tot debat. Hieraan ligt mogelijk ten grondslag dat de Hollandse renaissancestijl toen algemeen werd beschouwd als een essentieel onderdeel van de Nederlandse beschaving: de stijl was als zodanig een zeer geschikte context voor de collecties van het Leidse museum. In 1943 werd een begin gemaakt met de verbouwing. De restauratie werd echter reeds hetzelfde jaar stopgezet als gevolg van een bepaling betreffende het stilleggen van bouwwerkzaamheden.[52]

Van Wijngaarden heeft tijdens de Duitse bezetting van Nederland veel problemen ondervonden als gevolg van de houding van conservator Bursch. In het eerste bezettingsjaar werd gaandeweg duidelijk dat deze bereid was tot een vergaande samenwerking met de Duitse autoriteiten. Bovendien bleek dat Bursch, in 1940 nog met Van Wijngaardens instemming benoemd tot directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, met zijn 'politieke "Streberei"' velen tegen het Museum innam.[53] Van Wijngaarden was er vóór 1940 niet van op de hoogte geweest dat Bursch nationaal-socialistische sympathieën koesterde.[54] Terwijl Van Wijngaarden aanvankelijk nog op vertrouwde collegiale wijze met Bursch had kunnen samenwerken, ontstond er in de loop van de bezettingsjaren steeds meer irritatie. Hij verklaarde hierover in 1946:

> De taak waarvoor hij was gesteld (...) verwaarloosde hij voor een groot gedeelte en hij besteedde zijn tijd meest aan propagandawerk voor de NSB en aanverwante instellingen vooral de Volksche Werkgemeenschap. (...) Zijn optreden in het museum, de omgang met het personeel, gaf geen aanstoot, maar wel het voortdurend ontvangen van Duitse en NSB autoriteiten op het museum en het op eigen initiatief contact zoeken met dezen.[55]

De spanning liep voor het eerst echt hoog op toen de Volksche Werkgemeenschap in 1942 in samenwerking met Bursch in het Rijksmuseum van Oudheden de tentoonstelling 'Wat Aarde Bewaarde' organiseerde.[56] Van Wijngaarden deed zijn uiterste best om dit te voorkomen. Hij stelde aan de tentoonstellingsorganisatoren voor om elders in Leiden een andere expositieruimte te zoeken, ook omdat het museum, zo meende hij, niet over een geschikte zaal beschikte.[57] 'Wat Aarde Bewaarde' was ondanks Van Wijngaardens adviezen uiteindelijk toch te zien in het Rijksmuseum van Oudheden en wel van 21 december 1942 tot 31 januari 1943; de tentoonstelling werd geopend door J. van Dam, de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming.[58] Het was Van Wijngaarden vooral een doorn in het oog dat het Rijksmuseum van Oudheden betrokken raakte bij de nationaal-socialistische propaganda van de Volksche Werkgemeenschap en via de tentoonstelling met deze organisatie geassocieerd kon worden.[59] In het eerste bioscoopjournaal van 1943 was bijvoorbeeld te zien hoe in het museum, onder vermelding van de Volksche Werkgemeenschap, geëxposeerde objecten door het publiek werden bestudeerd.[60]

Bursch, op zijn beurt, voelde zich in 1942 als directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek steeds meer tegengewerkt door Van Wijngaarden, alsook door zijn andere museumcollega's.[61] Deze tegenwerking deed hem naar een radicale oplossing verlangen, zonder dat hij deze overigens liet uitvoeren. In een brief van november 1942 aan een SS-medestander op het ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming schreef hij over Van Wijngaarden: 'Zijn gedragingen te mijne opzichte zijn, evenals die van Braat (en van Holwerda die achter de schermen werkt) toch langzamerhand wel zodanig brutaal dat een paar weken opsluiting geen luxe zoude zijn.'[62]

De museumcollectie in oorlogstijd

In augustus 1939 moest Van Wijngaarden het museum als gevolg van de oorlogsdreiging tijdelijk voor het publiek sluiten. De kleinere voorwerpen uit de museumcollectie werden toen opgeborgen in de schuilkelders van het Rijksmuseum voor Volkenkunde; de grote sculpturen werden met zandzakken beschermd tegen de gevolgen van eventuele luchtaanvallen. Conservator Braat was, blijkens de nonchalante toon waarmee hij deze operatie in een brief aan Holwerda beschreef, niet al te zeer overtuigd van de ernst van de situatie of de zin van de maatregel. Hij berichtte:

> Wij zijn de afgelopen weken bezig geweest met het redden van de kostbaarste dingen en het inpakken van de voornaamste sculpturen in zandzakken. (...) Wij gaan nog steeds door tot dat vrijwel alles dat zich in de publieke opstelling bevindt in de kelders van Ethnografie verdwenen is. Gezellig werk om later alles weer op zijn plaats te zetten.[63]

In december 1939 kon het museum weer gedeeltelijke worden opengesteld voor publiek.[64] Inmiddels werd er in het museum gebouwd aan een brand- en bomschervenvrije ruimte, om de grotere voorwerpen en sculpturen veilig te kunnen opslaan. Dit gebeurde in samenwerking met J. Kalf, de Rijksinspecteur Kunstbescherming.

In de meidagen van 1940 heeft de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden geen schade ondervonden. De collectie is in de daaropvolgende bezettingsjaren op verschillende plaatsen ondergebracht geweest. In 1941 werden de kostbaarste museumstukken in kisten gepakt en naar de Rijksschuilkelders in de duinen bij Zandvoort getransporteerd.[65] In 1942 moesten deze schuilkelders in verband met de aanleg van de Atlantik-Wall worden ontruimd en werden de kisten tijdelijk geplaatst in de brand- en bomscherfvrije ruimte van het Rijksmuseum van Oudheden zelf, en in de kelders van het Leidse Rijksmuseum voor Volkenkunde. Vervolgens werden de kisten in het najaar van 1942 overgebracht naar de nieuwe Rijksbergplaats bij Steenwijkerwold.[66] In 1943 werd de in het museum achtergebleven verzameling met het oog op de toegenomen dreiging van bombardementen

aan een strenge selectie onderworpen en werden talrijke voorwerpen alsnog in schuilkelders opgeslagen. Van Wijngaarden kreeg via D.C. Röell, de directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam, beschikking over de hiervoor benodigde bergruimte. Het museum was in deze periode nog steeds voor het publiek toegankelijk. De lacunes die ondertussen in de expositie waren ontstaan waren aangevuld met materiaal uit de studiecollecties. Van Wijngaarden uitte in zijn jaarverslag over 1943 weliswaar zijn bezorgdheid over de achtergebleven voorwerpen, maar refererend aan de maatschappelijke betekenis van het contact met archeologische vondsten, stelde hij vervolgens: 'daarnaast staat echter ook onze overtuiging, dat een museum als het onze in dezen tijd een cultureele taak heeft te vervullen en dat het waard is daarvoor eenig risico te loopen.'[67] In de zomer van 1944 werd het belangrijkste gedeelte van het tentoongestelde materiaal alsnog ingepakt en opgeslagen in de brand- en bomscherfvrije ruimte van het museum en in de kelders van het Rijksmuseum voor Volkenkunde. Uiteindelijk sloot het Rijksmuseum van Oudheden op 6 september 1944 wegens de toegenomen dreiging van oorlogshandelingen de deuren. Toen Leiden op 10 en 11 december 1944 door bommen werd getroffen, bleef het museum gespaard. Aan de voorwerpen die waren ondergebracht in het Rijksmuseum voor Volkenkunde werd, hoewel enkele bommen vlak naast het museumgebouw ontploften, evenmin schade toegebracht.

Na de Duitse overgave van 5 mei 1945 werd snel een begin gemaakt met de herinrichting van de museumzalen en het overbrengen van de collectie naar het museum. Op 15 juli 1945 werd het museum op bescheiden schaal heropend; in april 1946 was de collectie in zijn geheel in het museum teruggekeerd.[68] In het najaar van 1945 werd in het Rijksmuseum van Oudheden de eerste naoorlogse tentoonstelling georganiseerd. Deze toonde de aanwinsten uit de periode 1940-'45.[69] Het thema van de tentoonstelling was niet zonder reden gekozen: in de bezettingsjaren was de collectie met een aantal fraaie stukken aangevuld. In 1942 was de post voor aankopen op de museumbegroting aanzienlijk verhoogd. Het departement van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming had tot deze verhoging besloten, opdat Rijksmusea voorwerpen uit joods bezit zouden kunnen aanschaffen. Van Wijngaarden beklaagde zich er in deze periode aanvankelijk nog over dat er, vergeleken met voorgaande jaren, in de kunsthandel zo weinig te koop werd aangeboden, terwijl hij hoogstwaarschijnlijk wist dat andere musea er wél in slaagden hun collectie met topstukken te verrijken.[70] In 1943 werd er toch nog een bijzondere aankoop gedaan: een vroeg-hellenistisch marmeren torso.[71] In zijn in 1946 opgestelde jaarverslag over 1944 en 1945 schroomde Van Wijngaarden niet te vermelden dat het museum ook aankopen had gedaan bij de firma Lippmann, Rosenthal en Co, aldus impliciet aangevend deze 'firma' vooral als een legale instelling te beschouwen en niet – of minder – als een roofinstituut. Het betrof een aantal Griekse gouden sieraden en een Griekse vaas uit de bronstijd, alle afkomstig uit de verzameling van K.L.A. Zander. Van Wijngaarden beklemtoonde dat Zander de betreffende voorwerpen reeds eerder aan het museum in bruikleen

had gegeven. Dat Zander op 2 juli 1943 in Sobibor was omgebracht, werd niet vermeld.[72]

Terwijl het Rijksmuseum van Oudheden in de bezettingsjaren enerzijds de kans kreeg om de museumcollectie te verrijken, dreigde het museum in deze periode anderzijds delen ervan kwijt te raken. In de tweede helft van 1941 werd vanuit het Rheinische Landesmuseum in Bonn een collectie voorwerpen uit het Rijnland teruggevorderd.[73] De bewuste voorwerpen maakten deel uit van de afdeling Oud-Europa. De vordering was gebaseerd op het principe dat archeologische vondsten uit een bepaalde regio als 'manifestaties van eigenaard' zicht verschaften op de oorsprong van de bevolking uit deze regio en daarom ook toekwamen aan de huidige bevolking van deze regio. H. Haake, de Landeshauptmann der Rheinprovinz schreef hierover in augustus 1941 aan F. Wimmer:

> [es handelt] sich dabei durchgängig um Bodenfunde, deren Bedeutung (...) nicht in einem besonderen Sachwert liegt, sondern in den selbstverständlichen Grundsatz, Bodenfunde dorthin zurückzuführen, wohin sie als geschichtliche Urkunden ihrer Wesensart nach gehöhren und sie nicht dort zu belassen, wo sie allenfalls im Rahmen einer großen Sammlung ein mehr oder weniger ansprechendes Schauobject sind.[74]

Tot een teruggave zou het echter uiteindelijk niet komen. Holwerda – door Van Wijngaarden op de hoogte gesteld van het Bonner initiatief – stelde voor een ruil te bepleiten. Nederlandse stukken uit Duitse collecties kwamen immers evengoed in aanmerking voor teruggave aan Nederland. Hij memoreerde daarbij wel het eigenlijk belangrijker te vinden dat 'men over en weer specimina heeft van wat in de verschillende streken gevonden is'. De ruil zou onder andere betrekking kunnen hebben op de collectie-Smetius, die in het begin van de achttiende eeuw aan Duitse verzamelaars was verkocht, en de 'goudvondst' van Velp, die in het midden van de negentiende eeuw was verkocht aan het Sammlung nordischer Altertümer van het Völkerkunde Museum te Berlijn.[75] Nadat Holwerda's voorstel was overgenomen door Van Wijngaarden en Van Dam, de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, kwam men van Duitse zijde niet meer op het Bonner voorstel terug.[76]

Bursch: een tijd van 'revolutionaire beslissingen'

In de eerste maanden na de capitulatie van mei 1940 moet de Leidse prehistoricus F.C. Bursch welhaast hebben voorvoeld dat het nog slechts een kwestie van afwachten was totdat de nieuwe nationaal-socialistische machthebbers zouden pogen hun invloed te doen gelden op de Nederlandse pre-en protohistorische archeologie. In de voorgaande jaren was hij herhaaldelijk geconfronteerd met de betekenis die de overheid in het Derde Rijk hechtte aan de inheemse archeologie.[77]

Bursch heeft echter niet ingezien dat zijn eigen wetenschappelijke contacten met Duitse collega-archeologen – conform het plan-Kersten van zomer 1940 – een belangrijk uitgangspunt waren van de archeologische cultuurpolitiek van de Duitse 'Aufsichtsverwaltung'.[78] Zijn wetenschappelijke contacten hadden hem wél geïnformeerd over de gang van zaken rond de gelijkschakeling van de Duitse pre- en protohistorische archeologie. Bursch was er dientengevolge van op de hoogte dat in Duitsland de 'römisch-germanische Kreis', waartoe zijn leermeester Holwerda het Leidse museum indirect ook had gerekend, door het optreden van Reinerth aanvankelijk in een nogal benarde positie was geraakt. Daarenboven moet hij hebben geweten dat de met de Klassieke Oudheid samenhangende beschavingsidealen – waarvan het Leidse Rijksmuseum van Oudheden bij uitstek een representant was – in het Derde Rijk in diskrediet waren geraakt, terwijl natuurwetenschappelijk onderzoek naar het Germaans 'eigene', zoals werd verricht door het Biologisch-Archaeologisch Instituut, er juist in hoog aanzien stond. Dit betekende dat indien de bezettingsautoriteiten betrokken zouden raken bij het conflict 'Leiden-Groningen', het gevaar bestond dat 'Leiden' zou worden beschouwd als een exponent van deze 'römisch-germanische Kreis'. Bijgevolg zou de positie van het Rijksmuseum van Oudheden als 'centrale oudheidkundige instelling' van Nederland verzwakt kunnen worden. Hierop zat Bursch in 1940 niet te wachten, ook al omdat de centrale positie van het Leidse museum in de loop van de jaren twintig en dertig bij herhaling en met enig succes ter discussie was gesteld. Dankzij de oprichting van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek leek deze positie echter voorlopig redelijk beschermd. Het bureau, dat diende als vondstmeldings- en registratiecentrum voor heel Nederland, was immers nauw gelieerd aan het Leidse museum.

De eerste maanden na de capitulatie waren voor Bursch paradoxaal genoeg ook een periode van vrijheid. Voor het eerst in zijn wetenschappelijke loopbaan kon hij zich vrijwel onbelemmerd ontplooien. Ten eerste omdat het voor hem als museumconservator sinds de benoeming van Van Wijngaarden eenvoudiger was geworden om afstand te nemen tot Holwerda's 'praehistorisch systeem'; ten tweede omdat hij sinds zijn benoeming in juni 1940 tot directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zijn ideeën over de 'ordening' van de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie in de praktijk kon gaan brengen.[79] Bursch zou als conservator en directeur echter al snel van veel kanten worden tegengewerkt. Deze tegenwerking was niet alleen een voortzetting van het conflict 'Leiden-Groningen', maar hield ook verband met zijn keuze voor het nationaalsocialisme. Dat Bursch zich door in de loop van 1940 politiek kleur te bekennen de steun en waardering verwierf van de Duitse bezettingsautoriteiten en hun Nederlandse medestanders, kon niet verbloemen dat hij er binnen de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie vrijwel alleen voor stond. Daarbij gold hij bij zowel de bezettingsautoriteiten als hun medestanders als de tweede keus: hij kon, zo meende men, niet tippen aan de wetenschappelijke capaciteiten en prestaties van Van Giffen. Desondanks beschikte hij wel over enig wetenschappelijk

aanzien. Zo schreef Schneider in december 1940 aan Von Stokar: 'Wenngleich ich mir darüber im klaren bin, dass Dr. Bursch nicht in allem die Persönlichkeit ist, die wir (...) brauchen, so habe ich doch immer versucht, ihn an Aufgaben heranzubringen.'[80] Dat er met een dergelijk voorbehoud over hem werd gedacht, heeft Bursch waarschijnlijk nooit geweten, maar wel kunnen vermoeden. Tot zijn frustratie zag hij herhaaldelijk dat Van Giffen – ondanks diens streven afstand te houden tot het nationaal-socialisme – van velerlei zijde steun ontving, en er in slaagde zijn positie met subsidies en personeelsuitbreiding te verstevigen.[81]

In de loop van de bezettingsjaren nam Bursch' engagement met het Rijksmuseum van Oudheden af. Zijn conflict met Van Wijngaarden eind 1942 – de periode dat de Volksche Werkgemeenschap in het Rijksmuseum van Oudheden de tentoonstelling 'Wat Aarde Bewaarde' organiseerde – was een belangrijk keerpunt. In 1943 werd als gevolg van een statuutswijziging van het rijksbureau de band met het Leidse museum formeel opgeheven; Bursch was vanaf dat moment museumconservator af.[82] In de loop van 1943 en de daarop nog volgende bezettingsjaren voelde hij zich gaandeweg ook minder betrokken bij de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie. Bursch ging zich meer en meer op Duitsland richten: daar kreeg hij de waardering die hij in Nederland zo node miste. Bijvoorbeeld tijdens zijn reis door Duitsland in januari 1943, waarbij hij in verschillende steden lezingen gaf.[83] Tot zijn blijdschap kreeg hij door bemiddeling van Jankuhn – die het Leidse museum in februari 1943 had bezocht – van het SS-Ahnenerbe de uitnodiging in de Oekraïne een opgraving te verrichten.[84] Nadat hij deze uitnodiging met beide handen had aangenomen, onderzocht hij van april tot en met september 1943 met twee assistenten drie grafheuvels bij het dorpje Solonje in de buurt van Dnjepropetrowsk.[85]

In mei 1944 werd Bursch aan de Universiteit van Amsterdam benoemd tot hoogleraar Praehistorie. Deze benoeming heeft Bursch' isolement alleen nog maar versterkt. Op de twee à drie colleges die hij heeft gegeven, verscheen slechts een handjevol studenten.[86] Toch meende Bursch gedurende de gehele bezettingsperiode dat hij zich als prehistoricus in dienst stelde van de eenheid van het Nederlandse volk. Met het toenemen van zijn isolement radicaliseerde Bursch' nationaal-socialistische overtuiging. De Tweede Wereldoorlog ging hij beschouwen als een strijd met een belangrijke wereldbeschouwelijke dimensie: tussen enerzijds 'Europa' en anderzijds het 'bolsjewisme' en het 'Amerikanisme'. Daarbij raakte hij gefascineerd door de dynamiek van de oorlogstijd. Het was een fase in de geschiedenis waarbij zijns inziens geen afwachtende houding paste en die vroeg om doortastendheid en daadkracht. Zo schreef hij in 1942 aan Van Wijngaarden: 'Je moet in een tijd als deze van revolutionaire beslissingen nu eenmaal sterk op je hoede zijn, weten wat je doet.'[87]

Bursch en zijn keuze voor het nationaal-socialisme in november 1940

In de zomer van 1940 ontving Bursch – nog maar enkele maanden in functie als directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – van H. Haake, de Landeshauptmann van de Rheinprovinz de uitnodiging om in september dat jaar deel te nemen aan een 'Rheinische Museumsfahrt'.[88] Voor de reis, die duurde van 7 tot 10 september 1940, waren een dertigtal Nederlanders uitgenodigd, waaronder wetenschappers en kunstschilders.[89] Op de reis zag Bursch in het Rheinisches Provinzial Museum te Bonn zijn oud-studiegenoten W. Kersten en R. von Uslar terug, die beiden ondertussen reeds enkele jaren bij dit museum werkten. Bursch, Kersten en Von Uslar ontwikkelden tijdens deze ontmoeting het plan een tegenbezoek van Duitse prehistorici aan Nederland te organiseren. Van Giffen, die ook deelnam aan het Rijnreisje, reageerde afhoudend, zodat de taak van reisleider van het tegenbezoek bleef voorbehouden aan Bursch.[90] Aan de reis door Nederland, die nog geen drie weken later – op 30 september – van start ging, nam naast Kersten en Von Uslar ook de volkskundige A. Steeger deel. Na een bezoek aan het Rijksmuseum van Oudheden werd per auto een reis gemaakt naar de drie noordelijke provincies. Aldaar werden de verschillende archeologische collecties bezocht. In Groningen werd 'bij Professor Van Giffen' koffie gedronken.[91]

In september 1940 raakten de Duitse autoriteiten er steeds meer van overtuigd dat Bursch de belangrijkste steunpilaar moest worden van hun archeologische cultuurbeleid. Kersten constateerde naar aanleiding van zijn bezoek aan Nederland dat Bursch de man was met wie men 'am ehesten zusammenarbeiten kann'.[92] Deze toenadering tot Bursch werd echter ook ingegeven door de irritatie die ondertussen bij de Duitse autoriteiten was ontstaan ten opzichte van Van Giffen. Men kon koffie bij hem komen drinken, maar bereidheid tot verdere toenadering bleek niet aanwezig.[93] De bezettingsautoriteiten hadden Bursch aanvankelijk enigszins afgehouden en waarschijnlijk niet alleen vanwege zijn geringe wetenschappelijk aanzien. Tevens lijkt een rol gespeeld te hebben dat men meende dat samenwerking met Bursch, gezien de tegenstelling 'Leiden-Groningen', samenwerking met Van Giffen vrijwel onmogelijk maakte. In oktober 1940 echter schreef Kersten in een brief aan Jankuhn dat Van Giffen aan de negatieve beeldvorming over Bursch debet was:

> Es hat sich heraugestellt, daß tatsächlich, (...) van Giffen irgendwie an der falschen Beurteilung des Dr. Bursch Schuld ist. Der langjährige Krach zwischen Leiden und Groningen hat sich hier noch einmal bemerkbar gemacht.[94]

Bursch nam in september 1940 – de maand van zijn bezoek aan het Rheinland en het daaropvolgende tegenbezoek van Duitse prehistorici aan Nederland – het besluit om zich als prehistoricus in te zetten voor de verbreiding van het natio-

naal-socialisme in Nederland. Hij werd daartoe op 10 oktober lid van de NSB.[95] Ook zocht hij vanaf dat moment actief toenadering tot de Volksche Werkgemeenschap en het SS-Ahnenerbe: hij verklikte in dat kader onder andere dat zijn vakgenote A. Roes een anti-Duitse toespraak had gehouden.[96] Kersten en Von Uslar hebben grote invloed uitgeoefend op zijn besluit nationaal-socialist te worden. Zeer waarschijnlijk hebben zij Bursch er verslag van gedaan hoe de 'römisch-germanische Kreis' zich in de jaren dertig met steun van de SS te weer had kunnen stellen tegen de gelijkschakelingspogingen van het Amt Rosenberg. In hun optiek was het vooral aan het SS-Ahnenerbe te danken dat zij hun wetenschappelijk werk op de oude voet konden voortzetten.[97] Von Uslar plaatste het Ahnenerbe en Bursch' keuze voor samenwerking met deze SS-organisatie ook nog vele jaren later, in 1997, in de context van objectiviteit: 'Daß sich Bursch dem Ahnenerbe angeschlossen hat, daß spricht eigentlich für ihn, ... das Ahnenerbe war ... sachbezogener als Reinerth.'[98]

Bursch zelf rechtvaardigde zijn keuze om openlijk aanhanger te worden van het nationaal-socialisme door te verwijzen naar zijn vooroorlogse ervaringen in het nationaal-socialistische Duitsland. Vanaf zijn studietijd in Duitsland had er in hem een sympathie voor het nationaal-socialisme gesluimerd; hij was vooral getroffen geweest door de cultuurpolitiek in het Derde Rijk.[99] Zijn streven tot toenadering tot de Duitse bezettingsautoriteiten en hun Nederlandse medestanders in het najaar en de winter van 1940 beschouwde Bursch als een strategische zet. Niet alleen zijn eigen positie als prehistoricus, maar ook die van het Rijksmuseum van Oudheden als 'centrale oudheidkundige instelling' was ermee gebaat. Hij legitimeerde zijn opstelling vooral met zijn liefde voor het Nederlandse volk en hechtte weinig betekenis aan het staatsrechtelijke argument waarmee Van Wijngaarden in september 1940 samenwerking met nationaal-socialisten uit de weg was gegaan. Aan Van Wijngaardens dilemma hoe men in het bezette Nederland de betekenis van de Duitse cultuur kon blijven erkennen, zonder daardoor te komen tot een Duitse overvleugeling van de Nederlandse cultuur, tilde Bursch evenmin zwaar. Hij meende dat het Nederlandse volk en de Nederlandse cultuur door de Nederlandse 'volksaard' een sterke en vrijwel onlosmakelijke eenheid vormden.[100] Bovendien was hij ervan overtuigd dat het Nederlandse volk zich na mei 1940 meer bewust aan het worden was van vreemde invloeden op zijn cultuur en dat het zich dientengevolge juist meer ging ontwikkelen conform zijn oorspronkelijke 'volksaard'. Ook als gevolg van zijn kennis van de Nederlandse pre- en protohistorie maakte Bursch zich weinig zorgen over het voortbestaan van de Nederlandse cultuur onder de Duitse heerschappij. In 1942 stelde hij naar aanleiding van zijn onderzoek naar invasies in Nederland in de urnenveldentijd vast dat een volk bij overheersing door een uitheems volk slechts zelden zijn eigen cultuur verliest.[101]

Ondanks Bursch' onmiskenbare, zich sinds de herfst van 1940 expliciet manifesterende pro-Duitse en pro-nationaal-socialistische sympathieën, bleef er bij de Duitse autoriteiten en de Volksche Werkgemeenschap twijfel over hem bestaan.

En niet alleen omdat men zich terdege realiseerde dat door met Bursch in zee te gaan de weg naar Van Giffen definitief werd afgesloten. Een andere complicatie was dat Bohmers, ondertussen een vooraanstaande Nederlandse SS-Ahnenerbe-medewerker, niet bereid was tot samenwerking met Bursch. Schneider had, zo memoreerde hij in december 1940 in een brief aan Von Stokar, verscheidenen malen tevergeefs 'stundenlang' op Bohmers ingepraat om hem tot andere gedachten te brengen.[102] Omgekeerd had Bursch weer weinig vertrouwen in Bohmers. Hij vond hem ondoorgrondelijk en eerzuchtig. Tot zijn tevredenheid kon hij echter in 1942 constateren dat ook de Duitse autoriteiten weinig vertrouwen meer in Bohmers hadden.[103]

Naarmate Van Giffens antinationaal-socialistische houding steeds meer uitkristalliseerde, kreeg Bursch het voordeel van de twijfel. Uiteindelijk zou hij bij de bezettingsautoriteiten en de Volksche Werkgemeenschap doorgaan als hun enige hooggeplaatste, en juist daardoor belangrijke medestander onder de Nederlandse prehistorici.

Wetenschap, propaganda en nationaal-socialisme

Na afloop van hun reis door Nederland van oktober 1940 zetten Kersten en Von Uslar beknopt hun ideeën op papier over de manier waarop, huns inziens rekening houdend met de 'gesetzten und ruhigen' aard van de Nederlander, in tijdschriften en monografie-reeksen archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme gemaakt moest worden. Het meest effectief zou het zijn indien propaganda en 'Forschungsarbeit' hand in hand gingen.[104] Deze aanbeveling was taal naar Bursch' hart. In de zomer van 1940 – als kersvers directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – had hij reeds op vergelijkbare wijze zijn archeologische 'voorlichting' in verband gebracht met het stimuleren van 'nationaal' besef.[105] Nadat hij vervolgens in het najaar van 1940 het besluit had genomen zich in te zetten voor het nationaal-socialisme en voor de samenwerking tussen Nederland en Duitsland, stelde Bursch zijn voorlichting in dienst van het 'volksch' besef.[106] Hij kon dit doen zonder ingrijpende inhoudelijke aanpassingen. In zijn voorlichting van zomer 1940 had een aantal thema's centraal gestaan dat in zijn latere nationaal-socialistische propaganda eveneens een prominente rol kreeg. Het betrof onder meer het door de klassieke auteurs vertekende beeld van de Germanen, het ontstaan van het Nederlandse volk in de prehistorie en de rol die de pre- en protohistorische archeologie kon spelen bij het 'bewustworden van ons meest eigene volksbestaan'.[107]

Bursch beschouwde zijn archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme in eerste instantie als gepopulariseerde samenvattingen van zijn wetenschappelijke werk. Hij weigerde concessies te doen aan pseudo-wetenschappelijke theorieën, die sommige nationaal-socialisten aanhingen.[108] Bursch deed desondanks een enkele maal toch concessies aan de wetenschappelijkheid van zijn werk. In de film *Eeuwig Levende Teekens* was bijvoorbeeld te zien hoe hij tijdens een

opgraving een scherf kreeg aangereikt waarin een hakenkruis was gekrast. Het moet voor de toeschouwer – en zeker voor collega-prehistorici – overduidelijk zijn geweest dat hier iets in scène was gezet.[109] In zijn propaganda heeft Bursch ook enkele malen met waardering verwezen naar Kossinna, de prehistoricus die in Nederland in de jaren twintig en dertig veel was bekritiseerd, onder anderen door Bursch zelf.[110] Terwijl hij daarmee enerzijds bewust aansluiting zocht bij een in Duitsland veel beproefd propagandarecept, lijkt hij nu anderzijds oprecht wetenschappelijke inspiratie te hebben kunnen vinden in Kossinna's historische archeologie.[111] Zeker is dat Bursch het standpunt was toegedaan dat hij propaganda verrichtte zonder daarbij de essentie van zijn wetenschappelijke achtergrond te verloochenen. Dat hij wetenschap en politiek niet meer bewust gescheiden hield – of zelfs bewust vermengde – deed hieraan niets af. Hij bedreef, zoals hij dat in 1938 zelf had geformuleerd, wetenschap 'met een politiek bijoogmerk'.[112] Op basis van deze overtuiging bleef Bursch zich in de eerste plaats wetenschapper voelen, ook al omdat hij zijn archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme toch niet echt met hart en ziel bedreef. In 1942 bekende hij aan een collega er zelfs 'beu' van te zijn.[113]

In de bezettingsjaren deelde niet iedereen Bursch' opvatting dat popularisering van de pre- en protohistorische archeologie, zonder al te ingrijpende inhoudelijke concessies, gelijk kon zijn aan propaganda voor het nationaal-socialisme. In zijn propagandistische werk sprongen de nationaal-socialistische ideeën zó in het oog dat dit wel moest betekenen dat de achterliggende wetenschappelijke kennis geweld was aangedaan. Toen Bursch in 1944 werd voorgedragen voor de leerstoel pre- en protohistorische archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en Van Giffen hierover een negatief advies gaf, motiveerde hij deze onder meer met een verwijzing naar Bursch' propaganda-activiteiten:

> Interessant voor de denkwijzen, die hij daarbij naar voren brengt, is b.v. zijn artikel in 'Der Norden' 1943, pag 65-67, vergeleken bij dat in de Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R. XV, 1934 p.65. De tegenstelling tusschen beide beschouwingen, voor zoover vergelijkbaar, is niet te miskennen.[114]

Door er op deze manier op te wijzen dat Bursch in wetenschappelijk opzicht weinig standvastig was – diens propagandistische artikelen waren inhoudelijk in strijd met diens wetenschappelijke opvattingen – diskwalificeerde Van Giffen hem als wetenschapper. Hij merkte bovendien op dat Bursch geen 'oorspronkelijke en vruchtbare denkbeelden' had voortgebracht en dat zijn opgravingswerk dat van Braat en Brunsting niet kon evenaren.[115] Van Giffen memoreerde niet dat Bursch' wetenschappelijke activiteiten in de voorgaande jaren een opvallende inhoudelijke ontwikkeling hadden ondergaan: deze is niet alleen te verklaren als een toegeven aan propaganda-eisen, maar ook als een definitief loskomen van Holwerda's 'praehistorisch systeem'. Daarin gestimuleerd door de nationaal-socialistische

machthebbers en hun Nederlandse medestanders liet Bursch in de loop van de eerste bezettingsjaren merken dat Holwerda's 'zaak' waarmee hij zich in de jaren dertig nog zo had geëngageerd, niet meer de zijne was.[116] Dit betekende dat zijn wetenschappelijke ideeën een exponent konden worden van de meer algemeen aanvaarde opvattingen over de Europese pre- en protohistorie.

Reeds in 1933, in zijn proefschrift over de bekercultuur in Nederland, had Bursch impliciet afstand genomen van enkele aspecten van het 'praehistorisch systeem' van Holwerda. Ondanks diens afwijzing van het drie-periodensysteem gebruikte Bursch bij de indeling van de prehistorie toch de begrippen steen- en bronstijd. En voorbijgaand aan Holwerda's kritiek op de typologische methode, verwees hij bij de datering van de bekercultuur naar een periodisering van de Zuid-Duitse bronstijd, die op basis van deze methode was opgesteld.[117] Met betrekking tot zijn leermeesters opvattingen over de hunebedbouwers was Bursch evenmin loyaal. Incidenteel refereerde hij namelijk aan de 'Nordische Megalithkreis' en de 'Nordische Rasse', wat betekende dat hij Holwerda's stelling over de zuidelijke herkomst van de Nederlandse hunebedbouwers niet onderschreef.[118] Holwerda's ideeën over het 'volk der koepelgrafheuvels' – een nomadisch volk van jagers en ruiters, herkenbaar aan hun koepelgraven en de daarin aangetroffen bekers, wapens en paardenskeletten – werden daarentegen door Bursch wel overgenomen.[119] In zijn proefschrift, waarin hij verslag deed van de grafheuvelopgravingen die gedurende de zomers van 1928 tot en met 1931 waren verricht in Gelderland en Overijssel, betoogde Bursch dat de Nederlandse bekercultuur, ook al bestonden er verschillende bekertypes, toebehoorde aan één volk.[120] Dit volk zou Nederland gelijktijdig zowel via het noorden als via het zuiden zijn binnengedrongen.[121] Hij noemde een aantal argumenten waaruit moest blijken dat de koepelgrafreconstructie een hoge graad van waarschijnlijkheid bezat. Daartoe wees hij onder andere op het grondspoor en het profiel, dat hij vrijwel steeds bij grafheuvelopgravingen had aangetroffen. Wel bleef de dakconstructie hypothetisch, zodat Bursch moest concluderen: 'Die Bauart der "Kuppelgräber" steht in der Hauptsache m. E. wohl fest, aber in allen diesen Detailfragen gibt uns jeder neu untersuchte Hügel oft wieder neue Ergebnisse.'[122]

In de bezettingsjaren bleef Bursch vasthouden aan de idee dat de Nederlandse bekercultuur toebehoorde aan één volk.[123] Op de koepelgraftheorie ontwikkelde hij echter een nieuwe visie. De journaalfilm *Beelden uit een grijs verleden; 4000 jaar oude grafheuvels*, die Bursch in de zomer van 1941 maakte over grafheuvelonderzoek te Vaassen, was daarbij een belangrijk keerpunt.[124] De commentaarstem in de film sprak van een door het Rijksmuseum van Oudheden opgegraven grafheuvel, met rondbouw en greppel, zonder hierbij nog te refereren aan het koepelgraf.[125] In zijn artikel over deze opgraving in het tijdschrift *Hamer* deed Bursch echter toch weer een stapje terug. Hij sprak nog steeds van een ingestorte houtbouw, maar zei hieraan niet het begrip koepelgraf te willen verbinden.[126] Deze nogal halfslachtige formulering is mogelijk afgedwongen door de *Hamer*-redactie. Popping had deze namelijk enkele maanden eerder te kennen gegeven tot zijn

grote ergernis in *Hamer* een afbeelding van een koepelgraf te hebben aangetroffen. Hij verzekerde hen:

> D'r is in ons land niet een werkelijk praehistoricus (zelfs dr. Holwerda's oud-leerling dr. Bursch durft er geen absoluut ja op te zeggen), die niet deze theorie van Holwerda afwijst. Het 'koepelgraf' is een speciaal Nederlandsch gedrocht![127]

J.H. Feldmeijer, de leider van de Volksche Werkgemeenschap, was woedend. Het kwam hem bijzonder slecht uit dat zijn werkgemeenschap, die juist aansluiting zocht bij de wetenschappelijke wereld, geassocieerd kon worden met wetenschappelijk achterhaalde ideeën.[128]

In de bezettingsjaren ontwikkelde Bursch ook nieuwe ideeën over de herkomst van de bekercultuur. Holwerda had in 1925 gesproken van een nomadisch volk dat vanuit Zuid-Rusland door West-Europa was getrokken tot aan de stranden van de Atlantische Oceaan en dat zelfs was overgestoken naar Groot-Brittannië.[129] Remouchamps had in 1923 gemeend dat het oorspronggebied van de bekercultuur zich naar alle waarschijnlijkheid bevond bij de Dnjepr.[130] Bursch had daarop in 1933 in zijn proefschrift opgemerkt dat om de oorsprong van het bekervolk vast te stellen meer onderzoek noodzakelijk was naar de grafvormen en grafgebruiken van de Europese prehistorie. Aldus zou een beter zicht verkregen kunnen worden op de 'Völkerverschiebungen' aan het einde van het Neolithicum en het begin van de bronstijd. Wel stond toen volgens hem vast:

> dass sich, wo immer auch sein Ursprungsland lag, ein neues Volk am Ende der Steinzeit weithin über Europa verbreitete, das wir bis jetzt nicht weiter östlich als bis Südrussland verfolgen können.[131]

Terwijl Bursch in zijn proefschrift de stelling van Holwerda en Remouchamps over de oostelijke herkomst van de bekercultuur nog als mogelijkheid had opengelaten, nam hij er in de bezettingsjaren openlijk afstand van. In 1941 wees hij erop dat de gedachte van een 'Zuid-Oostelijke herkomst van onszelf en onze cultuur' vooral leefde bij hen die hun opvoeding en wijsheid hadden geput uit de klassieke auteurs.[132] Zijn grafheuvelopgraving in de Oekraïne in de zomer van 1943 gaf aanleiding tot nog duidelijker uitspraken. In zijn in 1944 over deze opgraving verschenen artikel schreef Bursch namelijk dat hem gebleken was dat de bekercultuur niet uit het oosten naar het westen was gekomen, maar dat zich juist een omgekeerde beweging had voorgedaan.[133] Ook verwijzend naar de recente Duitse invasie die zijn opgraving mogelijk had gemaakt, constateerde hij daarop: 'Niet ex oriente, doch ex occidente lux gold voor Zuid-Rusland klaarblijkelijk steeds opnieuw!'[134] Holwerda's 'zaak' was vanaf dat moment definitief niet meer de zijne.

Bursch' grafheuvelopgraving bij Solonje

In de loop van 1942 werd het Bursch als directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek steeds duidelijker dat hij er niet in slaagde zijn ideeën over de 'ordening' van de Nederlandse archeologiebeoefening in de praktijk te brengen. Nadat hij in februari 1943 Jankuhn deelgenoot had gemaakt van zijn frustraties hierover, ontving hij van het SS-Ahnenerbe de uitnodiging in de Oekraïne een opgraving te verrichten.[135] Samen met twee assistenten, tekenaar W.J. de Boone en tolk-fotograaf F. van Meer, onderzocht Bursch bij het dorp Solonje in de buurt van de stad Dnjepropetrowsk een drietal grafheuvels. De opgraving vond plaats van begin juni tot midden september 1943, met steun van de Nederlandsche Oostcompagnie en in opdracht van SS-Brigadeführer C. Selzner, de Generalkommissar van Dnjepropetrowsk.[136] Voor het graafwerk stonden Bursch twintig Oekraïnse dwangarbeiders ter beschikking.[137] De opgraving werd op 18 september 1943 gestaakt, omdat het Rode Leger te veel naderde. Assistent De Boone herinnerde zich hierover in 1996:

> Je kon het front horen, een afschuwelijk geluid. (...) Op het station van Dnjepropetrowsk werden we beschoten. (...) Ik zocht dekking terwijl Bursch stoer bleef staan. Toen de granaten steeds dichterbij insloegen, dook ook Bursch op de grond. (...) Bursch was een aardige vent, geen grootmeester en zeker niet geboren voor de oorlog, voorzover je daarvoor geboren kunt zijn.[138]

Het expeditieplan was in Nederland met gemengde gevoelens ontvangen. Von Stokar reageerde in juni 1943 geïrriteerd op het initiatief: met Bursch verdween een belangrijke steunpilaar van de archeologische cultuurpolitiek van de bezettingsautoriteiten plotseling van het toneel.[139] Van Wijngaarden was evenmin enthousiast, zij het om een andere reden. Hij maakte zich zorgen over de door Bursch meegenomen opgravingsuitrusting, met name de fotoapparatuur en de meetinstrumenten. Zij waren het eigendom van het Rijksmuseum van Oudheden.[140] Van Dam was eveneeens geërgerd, niet zozeer over Jankuhns plan, als wel over de wijze waarop Bursch het uitvoerde. In zijn enthousiasme had deze nagelaten de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek tijdig in te lichten over de expeditieplannen.[141]

De Nederlandse kritiek negerend, richtte Bursch zich op de samenwerking met het SS-Ahnenerbe, waarover hij zeer te spreken was. Op weg naar Dnjepropetrowsk ontmoette hij in Berlijn twee prominente Ahnenerbe-medewerkers. Hij dineerde met Jankuhn en bracht een bezoek aan Sievers in het Ahnenerbe-hoofdkantoor. Vanaf Berlijn reisde het opgravingsteam per trein samen met K. Kersten, eveneens een Ahnenerbe-medewerker. Dnjepropetrowsk werd bereikt via Warschau en Rowno.[142] In de hoofdstraat van het nabijgelegen dorpje Solonje betrok Bursch samen met zijn assistenten een huis dat hen door Gebietskommissar Görtz ter beschikking was gesteld. In dit huis was centrale verwarming, elektriciteit en

stromend water aanwezig; ook was er voorzien in een keukenmeid en een koetsier.[143] De leefomstandigheden waren desondanks niet eenvoudig. Het team kreeg al snel last van ingewandskwalen.[144] Nadat er bij Bursch geelzucht was geconstateerd, bracht hij eind juli en begin augustus zelfs zestien dagen door in het ziekenhuis van Dnjepropetrowsk. Jankuhn, die net was hersteld van dezelfde ziekte, bezocht hem daar regelmatig.[145]

Bursch leefde aanvankelijk in de veronderstelling dat hij bij Solonje grafheuvels – Koerganen – van de Gothen of Skyten zou gaan onderzoeken. Het werd hem echter al snel duidelijk dat de hem toegewezen heuvels uit de bronstijd stamden.[146] Bij zijn onderzoek maakte Bursch gebruik van de kwadrantenmethode. Dit was niet eenvoudig, omdat een van de grafheuvels 4,5 meter hoog en 70 meter breed was. Bursch' aanpak lag geheel in de lijn van het SS-Ahnenerbe, dat zich bij zijn onderzoek liet voorstaan op de 'Anwendung exakt-wissenschaftlicher Methoden'. Het onderzoek in Solonje leverde echter geen directe bijdrage aan de door het SS-Ahnenerbe nagestreefde kennis van 'Raum, Geist, Tat und Erbe des nordrassigen Indogermanentums'.[147] Bursch toonde zich hierover teleurgesteld. In zijn onderzoeksverslag van 1944 constateerde hij dat de opgraving helaas niet had geleid tot het lokaliseren van sporen van de Gothen en de Vikingen, 'onze germaansche voorgangers'.[148]

Tijdens zijn opgraving in Solonje raakte Bursch al snel betrokken bij het conflict tussen het SS-Ahnenerbe en het Amt Rosenberg, dat zich niet alleen afspeelde in Duitsland, maar ook in de bezette Oekraïne.[149] De directe aanleiding was Bursch' verzoek om de archeologische collectie van het museum in Dnjepropetrowsk te bestuderen en fotograferen. De directeur van dit museum, W. Hülle, schreef Bursch dat hij zich echter eerst tot R. Stampfuß diende te wenden. Deze was in november 1942 door het Amt Rosenberg in Kiev geïnstalleerd als leider van het Oekraïnse Landesinstituut für Vor- und Frühgeschichte. Na ontvangst van Bursch' verzoek reageerde Stampfuß zeer geïrriteerd. Het was hem slechts 'auf Umwegen' bekend geworden dat Bursch in opdracht van de SS in de Oekraïne opgravingen verrichtte. Toen Stampfuß het verzoek daarom voorlopig niet inwilligde, verwittigde Bursch Generalkommissar Selzner. Een verder verloop had het conflict niet: Bursch werd opgenomen in het ziekenhuis en de afronding van zijn opgraving eiste alle aandacht.[150] Bursch constateerde in een brief aan zijn vrouw, onder verwijzing naar 'die lui van Reinerth': 'Nu is Rusland geannexeerd en toch krijgen de weinige prehistorici die er zijn nog ruzie! Het is toch overal net als bij ons.'[151]

Tijdens zijn verblijf in de Oekraïne ontwikkelde Bursch een grote belangstelling voor de Oekraïners, die hij omschreef als een 'intelligente, ons ook uiterlijk verwante bevolking'.[152] Het ontroerde hem zeer dat de dorpsbevolking veldbloemen had neergelegd bij een prehistorisch kindergraf in een van de onderzochte grafheuvels.[153] Hij raakte gefascineerd door de oude gebruiken, die zijns inziens ondanks christendom en sovjet-propaganda bewaard waren gebleven. Zo wist hij dat er nog stammen waren die paarden offerden en plechtigheden kenden, die wezen op de verering van bomen en planten.[154]

Maar ook het vermoorden van 'partisanen' bracht hij in verband met oeroude gebruiken. Het verhaal was hem ter ore gekomen dat een Duitse officier niet kon geloven dat een kozakkenhoofdman, Ben Eli, onder deze 'partisanen' – 'joden en bolsjewisten' – per week 20 à 30 slachtoffers maakte. De hoofdman had daarop de Duitse officier enkele dagen later een zak met twintig 'koppen' overhandigd. Bursch merkte vervolgens op: 'De romantiek van 1001 nacht is in dit land nog een levende werkelijkheid!'[155] Dat er achter het Oostfront terreur werd uitgeoefend, was Bursch niet alleen uit verhalen bekend, maar ook op basis van persoonlijke waarnemingen. In een voor *De Waag* geschreven verslag vermeldde hij de executie van 'een paar hardnekkige opstandelingen in ons dorp'. Het verbaasde hem dat hun echtgenotes 'volkomen beheerscht' hun lijken meenamen, zonder een traan te laten. Zonder zich verder te verdiepen in de psyche van deze vrouwen, stelde Bursch daarop vast: 'Dit volk is hard.'[156]

In de eerste drie maanden dat Bursch in de Oekraïne verbleef, was hij nog vol vertrouwen in de Duitse eindoverwinning. Hij schreef zijn echtgenote over een Oostfront dat 'staat als een muur'.[157] Hij raakte bovendien onder de indruk van de solidariteit tussen Duitsland en zijn Europese bondgenoten. Vol respect nam hij waar dat in Dnjepropetrowsk het straatbeeld werd overheerst door militaire colonnes van diverse herkomst:

> We zien ook tal van uniformen, die wij tot dusverre nog niet kenden: Roemenen, Italianen, Hongaren, Kroaten en ook Oekrainers en Russen naast alle verdere bondgenooten van het Rijk loopen door de straten. Ook Nederlanders ontmoeten wij (...) Zij zijn zielsvergenoegd, als ze bij ons op de tram een praatje komen maken.[158]

Bursch hoopte dat dit 'Europa' erin zou slagen blijvend een 'wal' op te werpen tegen wat hij omschreef als het 'cultuurvernietigende bolsjewisme'. Zo níet, dan zou zijns inziens de 'Untergang des Abendlandes' snel een voldongen feit kunnen zijn.[159] Maar naarmate Bursch langer in de Oekraïne verbleef, kreeg hij meer ontzag voor het Rode Leger. Hij begon in te zien dat de Russische overmacht – mankracht en tanks – overweldigend was. Toch bleef hij vertrouwen op de superioriteit van het Duitse leger en meende hij dat de eindoverwinning snel in zicht zou komen, zeker gezien de afgekondigde 'totale mobilisatie'.[160] In september 1943 – vlak voordat hij het oostfront daadwerkelijk zou horen naderen – schreef hij echter aan zijn vrouw:

> Hoe langer we hier zijn, hoe duidelijker zien we de gevaarlijke kracht van het Russische bolsjewisme. Als Duitsland den oorlog zou verliezen, zou het het einde van alles zijn, niet alleen voor ons, maar voor *alle* Nederlanders.[161]

Bursch was het 'bolsjewisme' en in het kielzog daarvan het 'Amerikanisme' gaan beschouwen als de belangrijkste vijanden van 'Europa'. Aangezien er zijns inziens

alleen nog in Europa sprake was van 'organisch gegroeide kultuur' kon hij concluderen: 'De fronten in dezen oorlog zijn volkomen natuurlijk ontstaan.'[162] Zijn ervaringen in de Oekraïne hadden aldus een radicalisering van zijn nationaal-socialistische overtuigingen tot gevolg. In september 1943 keerde hij dan ook volgens eigen zeggen naar Nederland terug als een 'verbeten nationaal-socialist'.[163] Dit betekende onder andere dat hij bereid was om te Oegstgeest als 'hulplandwacht' te patrouilleren en in die functie over te gaan tot een arrestatie.[164]

Dolle Dinsdag

In de loop van de Duitse bezetting van Nederland werd Bursch gesterkt in zijn nationaal-socialistische overtuigingen. De tegenwerking die hij als directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ondervond, deed hem verlangen naar radicale maatregelen. Daarbij hadden zijn Oekraïnse ervaringen hem geen afstand doen nemen van de gewelddadige praktijk van het nationaal-socialisme, maar juist, zoals gezegd, tot een fanatieker nationaal-socialist gemaakt. Toen Bursch Nederland in de dagen na Dolle Dinsdag – 5 september 1944 – ontvluchtte, was hij tot persoonlijke offers bereid. Het personeel van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek had hij in alle haast nog een kort afscheidsbriefje geschreven:

> Het is niet waarschijnlijk, dat we elkaar spoedig terug zien, en het is me ook niet mogelijk persoonlijk afscheid te nemen. Daarom zeg ik langs deze weg U allen vaarwel voorlopig.[165]

Bursch' vlucht verliep nogal chaotisch, evenals zijn latere verblijf in Duitsland. Hij had van F. Mai – de SS-Ahnenerbe vertegenwoordiger in Nederland – de opdracht gekregen zich in Hengelo te melden. Hiertoe op de trein gestapt, belandde hij echter via Zwolle en Groningen in Bremen. Daar nam hij toen maar de trein naar Marburg, in de veronderstelling zich in deze stad als prehistoricus nuttig te kunnen maken. Ter plaatse aangekomen kreeg hij van het Ahnenerbe de opdracht zich alsnog in Hengelo te vervoegen. Na zich aldaar bij de Waffen-SS gemeld te hebben, volgde hij in Hoogeveen een rekrutenopleiding. Eind november kreeg hij het bevel zich – samen met zijn echtgenote, die in Lüneburg verbleef – in Freiburg te melden. Hij kreeg daar de opdracht om onder leiding van prof. G. Kraft archeologisch toezicht te houden bij de aanleg van militaire versterkingen.[166] In de winter van 1944-1945 – vanwege vorst kon er niet worden gegraven – gaf Bursch ook nog enkele colleges aan de Universiteit van Freiburg.[167]

Nadat Freiburg op 20 april 1945 door de Fransen was bezet, werd Bursch op 20 mei 1945 gearresteerd, omdat hij werd aangezien voor een bewaker uit Dachau. Zodra deze beschuldiging ongegrond was gebleken, werd hij op 10 oktober 1945 in vrijheid gesteld. Op 15 mei 1946 werd hij echter weer gearresteerd en naar Nederland overgebracht. Onderweg werd hij volgens eigen zeggen door 'Neder-

landers (...) niet bepaald zachtzinnig behandeld', oftewel mishandeld. Na een kort verblijf in enkele andere gevangenissen belandde hij uiteindelijk in augustus 1946 in het strafkamp Duindorp te 's-Gravenhage.[168] Daar begon het wachten op het voorkomen van zijn zaak. Uiteindelijk stond Bursch in januari 1948 in de beklaagdenbank van het Bijzonder Gerechtshof te Den Haag. Op 1 maart 1948 werd hij tot vijf jaar internering veroordeeld, met aftrek van voorarrest. Ook werd hij ontzet uit zijn kiesrecht en werd een deel van zijn vermogen verbeurd verklaard. Op 1 september 1948 werd hij – na een Nederlandse gevangenschap van twee jaar en vijf maanden – voorwaardelijk in vrijheid gesteld.[169]

Bursch' berechting en toetreding tot de katholieke kerk

Tijdens het proces in 's-Gravenhage werd naast het opsommen van Bursch' nationaal-socialistische lidmaatschappen en activiteiten herhaaldelijk verwezen naar zijn karakter en – daarmee samenhangend – naar de motivatie achter zijn handelen in de bezettingsjaren. Holwerda had de toon gezet toen hij voor zijn oud-leerling in de bres sprong en het tribunaal middels een schriftelijke verklaring liet weten dat hij begrip kon opbrengen voor diens optreden. Hij noemde hem een slachtoffer van 'verschillende omstandigheden' en bracht in dit kader Bursch' sterke en zwakke kanten in kaart. Holwerda verwees daarbij naar de periode waarin hun eerste ontmoeting had plaatsvonden:

> Reeds als jongmensch kwam hij met zijn vrouw a.s. vaak bij mij aan huis, zoodat ik hem ook persoonlijk zeer goed gekend en gewaardeerd heb als een betrouwbare, goedhartige, eerlijke, wel wat te goedgelovige, eenigszins naïeve, jonge man.[170]

Holwerda betoogde vervolgens dat Bursch' houding tijdens de bezettingsjaren primair was ingegeven door de 'liefde voor het vak' en vroeg zich daarbij niet af inhoeverre deze als opportunistisch geïnterpreteerd kon worden of voortkwam uit oprechte politieke overtuigingen. Hij was ervan overtuigd dat Bursch vooral beheerst was geweest door de vraag: 'Als ik dit niet doe, ja, wat gebeurt er dan en wat komt er dan van ons mooie vak terecht?'[171] Aldus redenerend, moest Bursch in de bezettingsjaren wel proberen een invloedrijke positie te bemachtigen, alleen zo kon invloed worden uitgeoefend op de pre- en protohistorische archeologie. Holwerda wist dat de Duitse autoriteiten de rivaliteit die er tussen de verschillende prehistorici bestond, hadden aangemoedigd om deze ten eigen voordele te gebruiken. De politiek onervaren Bursch was zo 'op verkeerde wegen' gebracht. Anders gezegd: Bursch had dan wel bewust op wetenschappelijk-idealistische gronden gekozen voor samenwerking met de Duitse autoriteiten en hun Nederlandse medestanders, maar niet voor de verdere consequenties ervan.[172]

Holwerda maakte in zijn schriftelijke verklaring tevens melding van Bursch' studie in Duitsland in 1929-'30 en 1931-'32. Dit leek, zo erkende Holwerda, een

ongunstige schijn op hem te werpen, maar zelf beoordeelde hij deze studieperiode gunstig. Bursch was in aanraking gekomen met 'de goede, oude Duitsche, wetenschappelijke kringen', waaronder hij ook zelf nog vrienden had. Holwerda vervolgde:

> Hij studeerde in het bijzonder bij prof. von Merhart, die zelf zoo weinig nazi-gezind was, dat hij er later door de nationaal-socialistische regeering om die reden werd uitgezet. Naast von Merhart noem ik b.v. prof. Jacobsthal, zeker allesbehalve een nazi, gelijk zijn Joodsche naam reeds uitwijst.[173]

Ter verdediging van Bursch refereerde Holwerda aldus aan het hoge aanzien van de Duitse academische tradities in Nederland. Door daarbij uitdrukkelijk te wijzen op wetenschappelijke contacten met slachtoffers van het nationaal-socialisme, plaatste hij Bursch des temeer in deze eerbiedwaardige tradities, maar erkende hij tegelijkertijd ook dat er scheuren in waren ontstaan.

Het tribunaal heeft zich weinig gelegen laten liggen aan Holwerda's verklaring. Alhoewel Bursch ook op hen een 'naïeve, goedgelovige indruk' maakte, lieten zij in hun oordeel prevaleren dat een wetenschapper zich rekenschap diende te geven van zijn daden. Het tribunaal sprak zich er niet over uit of Bursch werd gedreven door eigenbelang, door het belang van zijn vakgebied, dan wel door zijn politieke overtuiging. Erkennende dat Bursch in eerste instantie een wetenschapper was, werd wél gesteld:

> Juist door deze volkomen eenzijdige levenshouding als praehistoricus is beschuldigde – mede door zijn studie in Duitsland – meer dan anderen vatbaar geweest voor de besmetting met het nationaal-socialisme.[174]

Voor hem pleitte dat hij tijdens zijn verhoor 'alles volkomen en eerlijk' had toegegeven en blijk had gegeven in te zien in welke mate zijn handelingen onjuist waren geweest.[175] Het werd hem echter tegelijkertijd zwaar aangerekend dat hij geraffineerd propaganda had bedreven en juist als prehistoricus zeer effectief had kunnen indoctrineren. Hij had daartoe de 'nationaal-socialistische ideologie' vervlochten met zijn 'wetenschappelijke denkwijze'.[176]

In de eerste naoorlogse jaren leek het alsof Bursch' wereldbeeld zich ingrijpend had gewijzigd: ten eerste toonde hij bij de Bijzondere Rechtspleging berouw over zijn rol tijdens de bezettingsjaren en ten tweede trad hij toe tot de rooms-katholieke kerk. Toch was de breuk met de voorgaande jaren minder groot dan het op het eerste gezicht leek. In de periode dat hij werd berecht, bleef Bursch namelijk innerlijk trouw aan zijn oude idealen. Zijn berouw was geveinsd. In 1947 schreef hij vanuit de Duindorp-gevangenis aan zijn vrouw dat hij met name door zijn mishandeling 'onderweg' uit Freiburg naar Nederland zijn liefde voor het volk had verloren. Desondanks hield hij toch vast aan zijn oude overtuigen, waardoor

hij 'superieur' kon glimlachen over de 'buitenwereld', inclusief zijn toekomstige vonnis. Hij vervolgde:

> Wij hebben het goede gewild. (...) Je behoeft nu echter niet bang te zijn, dat ik aan deze gevoelens uitdrukking zal geven bij mijn verhoor, in tegendeel ben ik tegenwoordig wel zoo verstandig dat ik weet wat ik zeggen en doen moet om hier uit te komen. (...) Ik sta tegenover hen als de wijzere, die de anderen maar gelijk geeft tegen beter weten in.[177]

Tijdens zijn gevangenschap had Bursch, die in oorsprong lutheraan was, zich tot het rooms-katholieke geloof bekeerd. Naar eigen zeggen gebeurde dit onder invloed van de 'kath. geestelijkheid' in het kamp.[178] Hierbij hebben niet alleen spirituele en pragmatische overwegingen – de rooms-katholieke kerk stond welwillend ten opzichte van een eventuele resocialisatie – een rol gespeeld. Het ideaal van eenheid, dat aan de basis had gestaan van zijn keuze voor het nationaal-socialisme, en de angst voor het bolsjewisme, waardoor zijn nationaal-socialistische overtuiging in de bezettingsjaren was versterkt, hebben er ook invloed op uitgeoefend.[179] Bursch meende dat nadat de kansen voor het nationaal-socialisme waren verkeken, alleen nog een 'sterk geloof' als het katholicisme de eenheid kon brengen die nodig was om het communisme tegen te gaan.[180]

Van Giffen: een 'politieke instelling, welke de mijne niet was'

De Groninger prehistoricus A.E. van Giffen, die zich in het interbellum een sterke persoonlijkheid en een gedreven wetenschapper had getoond, heeft in de bezettingsjaren alles op alles gezet om zijn archeologische activiteiten te kunnen continueren. Van Duitse zijde was er voor Van Giffen en zijn onderzoekingen veel belangstelling; dit maakte het doorwerken voor hem niet eenvoudiger. In 1942 schreef Van Giffen hierover aan een bevriend collega: 'Dat anderen en ik, die een wetenschappelijke betrekking vervullen (...) het de laatste paar jaren niet gemakkelijk hebben, is iedereen bekend.'[181] Hij merkte daarbij echter ook op dat het hier 'tijdsomstandigheden' betrof: er restte hem, zo vervolgde hij, niets anders dan zich erop in te stellen.[182]

Van Giffen was echter te veel regelaar en manipulator om zich echt uit het veld te laten slaan.[183] De bezettingsjaren overziend, blijkt dan ook vooral dat hij er, ondanks de Duitse druk, in is geslaagd om zijn eigen positie, die van het Biologisch-Archaeologisch Instituut en die van zijn vakgebied te verbeteren. Hij heeft dit bereikt zonder lid te worden van nationaal-socialistische organisaties en zonder zich op andere wijze expliciet tot samenwerking met de Duitse autoriteiten bereid te tonen. Het was voor Van Giffen als prehistoricus een belangrijke stap vooruit dat hij in mei 1943 werd benoemd tot gewoon hoogleraar in Groningen.[184] Bovendien was het een succes dat er in februari 1944, na overleg tussen hem en

de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming J. van Dam, een 'zelfstandige' studierichting 'Algemeene Oudheidkunde' in het Academisch Statuut werd opgenomen.[185] Als gevolg hiervan was het nu mogelijk te studeren met de pre- en protohistorie als hoofdvak.[186] Dit betekende dat de pre- en protohistorische archeologie in Nederland in alle opzichten de status van academische discipline had bereikt.[187] Daarnaast kon Van Giffen gedurende vrijwel de gehele bezettingsperiode opgravingen verrichten. Op basis van het Besluit en de Beschikking van mei 1940 was de actieradius van zijn instituut uitgebreid van de drie noordelijke provincies tot geheel Nederland, inclusief de recent drooggelegde Zuiderzeegebieden.

In 1941 begon van Giffen met zijn grootste opgravingsproject sinds Ezinge, het onderzoek naar de Romeinse castella in de dorpsterp te Valkenburg (Z.H.) Deze opgraving, die in 1942 en 1943 werd voortgezet, was mogelijk geworden, omdat het dorp na de landing van Duitse parachutisten in mei 1940 door Nederlands artillerievuur zwaar was beschadigd.[188] Van Giffens onderzoek kon op de bijzondere belangstelling rekenen van de bezettingsautoriteiten. Zijn assistent W. Glasbergen sprak in 1943 van 'door de bezettende macht geprotegeerd en bevorderd cultuurhistorisch werk'.[189] De opgraving in Valkenburg werd in dit kader herhaaldelijk bezocht door de Duitse autoriteiten.[190] Dat de verhouding met hen goed was, had zo zijn voordelen. Halbertsma, een andere assistent van Van Giffen, memoreerde bijvoorbeeld in zijn in 1992 verschenen autobiografie dat in 1942 tijdens grondboringen de hoofdkabel van het elektriciteitsnet van Valkenburg werd geraakt. Het was voor de betrokken assistenten een zeer angstig moment, omdat het ongeluk tot gevolg had dat het vliegveld, dat door de Duitse luchtmacht in gebruik was genomen, zonder stroom kwam te zitten. Het kostte echter weinig moeite om de Duitse militairen uit te leggen dat het hier geen sabotage betrof.[191]

Van Giffen was in de bezettingsjaren uitsluitend bereid tot samenwerking met de bezettingsautoriteiten, wanneer hij de indruk had dat de objectiviteit van zijn wetenschappelijke werk niet in het gedrang kwam. Hij had reeds vanaf het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan pre- en protohistorische culturen onderzocht en daarmee op indirecte wijze de etnisch-raciale samenstelling van het Nederlandse volk.[192] Dit laatste thema speelde ook een belangrijke rol bij het nationaal-socialistische streven naar een ordening van de maatschappij op basis van haar 'natuurlijke' grondslagen. In Van Giffens wetenschappelijke werk waren rassen, volken en stammen uit de pre- en protohistorische echter nooit van primair belang. Hij richtte zijn onderzoek altijd ook op de samenhang tussen milieu en sociale verschijnselen en hij profileerde zich daarbij vooral als een empiricus, die aan nauwgezet natuurwetenschappelijk onderzoek het meeste waarde hechtte.[193] Maar desondanks was de potentiële betekenis van Van Giffen voor de bezettingsautoriteiten heel groot, juist omdat hij faam had opgebouwd als een zeer exact werkend prehistoricus. Immers, hoe meer aspecten van de nationaal-socialistische idealen aansloten op zijn exacte wetenschappelijk onderzoek, hoe meer deze idealen zelf aanspraak konden maken op wetenschappelijkheid. Ook speelde een rol dat Van

Giffen zich een 'noorderling' voelde en zich incidenteel als zodanig ook presenteerde. Als een 'man uit het volk', die met liefde de oude inheemse culturen en etnisch-raciale eenheden in samenhang met hun natuurlijke omgeving bestudeerde, belichaamde hij bij uitstek het nationaal-socialistische wetenschapsideaal.

Doordat Van Giffen in het interbellum als prehistoricus had geprobeerd wetenschap en politiek bewust te scheiden, was zijn politieke overtuiging velen onbekend: dat zijn voorkeur uitging naar het liberalisme wisten slecht intimi.[194] Aanvankelijk meenden de bezettingsautoriteiten dan ook dat het zeer wel mogelijk was dat Van Giffen zich met hen zou engageren: dat hij zich, ondanks ook voor de Duitse autoriteiten wel begrijpelijke tegenzin, uiteindelijk toch een 'natuurlijke' bondgenoot zou tonen.[195] Nog in 1939 was Van Giffen bereid geweest zijn medewerking te verlenen aan een artikel in het aan de NSB gelieerde tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel* en een jaar eerder had hij een eredoctoraat van de Universiteit van Keulen aanvaard.[196] Daarnaast onderhield Van Giffen reeds vanaf het begin van de jaren twintig intensieve wetenschappelijke contacten met Duitse prehistorici. Enkele van hen hadden in de loop der jaren her en der in het Derde Rijk hoge functies ingenomen. H. Reinerth en H. Jankuhn waren de voormannen geworden van respectievelijk het Amt Rosenberg en het SS-Ahnenerbe.[197] De prehistoricus O. Menghin was in 1938 in Oostenrijk door Seyss-Inquart benoemd tot minister van Onderwijs.[198]

In 1940 bleek het de verschillende Duitse autoriteiten al snel dat Van Giffen het voorbeeld van zijn Duitse en Oostenrijkse collega's niet zou volgen. In november dat jaar werd hij door Von Stokar 'politisch nicht tragbar' genoemd: hij was zijns inziens uiterlijk pro-Duits, maar innerlijk anti-Duits.[199] In de loop van de bezetting bleef Von Stokar desondanks pogen om bij Van Giffen voet aan de grond te krijgen. Hij verleende daartoe wetenschappelijke diensten en bemiddelde bij diverse Duitse instanties. Dankzij Von Stokar verrichtte de Duitse archeologe I. Führmann, verbonden aan het Staatliche Museum für Völkerkunde te Berlijn, in 1941 voor Van Giffen textielonderzoek.[200] In 1943 bemiddelde Von Stokar bij het verkrijgen van vrijstellingen voor de Arbeitseinsatz voor assistenten en ander instituutspersoneel.[201] Hij deed dat jaar ook via het Duitse Rode Kruis en de Duitse ambassade in Tokyo naspeuringen naar de verblijfplaats van Van Giffens oudste zoon in het bezette Nederland-Indië.[202] Von Stokars fluwelen toenaderingspogingen mochten dan wel tot gevolg hebben dat hun persoonlijke en collegiale betrekkingen verbeterden, maar verder bleek uit alles dat Van Giffen in politiek opzicht geen geestverwant was. Van Giffen heeft zelfs incidenteel duidelijk grenzen getrokken. Toen Von Stokar – vanaf 1942 adviseur in universitaire kwesties – in 1943 deed voorkomen dat hij Van Giffens benoeming dat jaar tot gewoon hoogleraar aan de Universiteit Groningen had geëntameerd, reageerde Van Giffen even minzaam als duidelijk. Hij schreef Von Stokar dat uit alles bleek dat zijn benoeming reeds lang door de Nederlandse overheid was voorbereid.[203]

Het zijn situaties als deze waaraan Waterbolk in 1976 refereerde, toen hij er in zijn levensbericht over Van Giffen op wees dat die, gewend om 'steun te zoeken,

daar, waar die te vinden was' in de bezettingsjaren grote risico's heeft gelopen. Hij memoreerde daarbij dat Van Giffen het contact met de bezetters niet uit de weg ging, maar uiteindelijk, mede dankzij de invloed van zijn tweede vrouw G.E.G. van Giffen-Duyvis, geen 'vergissingen' heeft begaan. Zo had hij in 1940 Jacob-Friesen de deur gewezen, omdat deze gekleed in militair uniform zijn opwachting had gemaakt bij het Groninger Biologisch-Archaeologisch Instituut.[204] In het kader van de vraag in hoeverre de anekdote over het bezoek van Jacob-Friesen representatief is voor Van Giffens positie en houding tijdens de bezettingsjaren, is een nauwkeurige reconstructie van de gang van zaken rondom dit bezoek van belang, inclusief de rol van Van Giffens tweede echtgenote. Dat Jacob-Friesen het instituut in uniform heeft bezocht, is zeer waarschijnlijk. Hij kondigde namelijk in december 1940, na zijn mobilisatie en na zijn benoeming tot Inselkommandant van Texel, per ansichtkaart aan van plan te zijn in Groningen langs te komen.[205] Het is echter niet zeker of, en hoe, hem de deur is gewezen. Tijdens een interview in 1995 kwam H. Brunsting, die van 1938 tot en met 1945 assistent was van Van Giffen, met een andere versie van het verhaal.[206] Hij wist te vertellen:

> Ik [heb] meegemaakt dat hij [Van Giffen] voor het eerst bezoek kreeg van een hele grote militair. Die heette Jacob-Friesen. Die kwam zomaar binnen lopen – hij had schijnbaar aangebeld – in de directeurskamer. Dat was zijn oude vriend. Van Giffen zei: 'ja, ach Jacob, wat moet ik nu doen.' Ik meen zelfs dat ik Jacob daar binnengeleid heb, toen hij aangebeld had en opengedaan werd door de tekenkamerleerling. Dat werd van mij verwacht. (...) Van Giffen heeft Jacob ontvangen toen met veel terughoudendheid.[207]

Het is het waarschijnlijkst dat in de anekdote over het bezoek van Jacob-Friesen verschillende situaties en gebeurtenissen uit het eerste bezettingsjaar zijn samengevloeid. Brunsting memoreerde in 1995 namelijk ook dat hij er getuige van was geweest dat Van Giffens echtgenote enkele NSB'ers had weggestuurd, toen deze bij haar thuis op bezoek wilden komen.[208] Ook is duidelijk geworden dat Van Giffens houding ten opzichte van geüniformeerde prehistorici minder principieel is geweest dan de anekdote over Jacob-Friesen doet vermoeden, temeer omdat in SS-uniform geklede prehistorici tijdens de bezettingsjaren wel degelijk toegang hadden tot het Groninger instituut. Zo werd in 1941 de SS-prehistoricus A. Bohmers toegelaten op het Biologisch-Archaeologisch Instituut als privaatdocent.[209] Bovendien werd het Groninger instituut in 1943 bezocht door H. Schwabedissen. Deze Duitse prehistoricus, die in dienst was van het SS-Ahnenerbe en het bijbehorende zwarte uniform droeg, maakte dat jaar een studiereis door Nederland en België in verband met zijn onderzoek naar het ontstaan en de omvang van de 'Nordische Kreis'.[210] T.H. van Andel, die tijdens de bezettingsjaren bij Van Giffen studeerde, kon zich in 1996 de bezoeken van de geüniformeerde Schwabedissen nog goed herinneren. Om hem te ontlopen trokken hij en zijn medestudenten zich terug op de zolder van het instituut.[211]

Strategieën en principes

De door Van Giffen in 1940 ingenomen tweeslachtige opstelling had tot gevolg dat de Duitse autoriteiten aanvankelijk nog de hoop koesterden dat hij geleidelijk toch gewonnen kon worden voor enige vorm van samenwerking. Deze verwachting werd door Van Giffen zelf gevoed. Jacob-Friesen mocht dan in het najaar van 1940 'met veel terughoudendheid' ontvangen zijn, de wetenschappelijke contacten met andere Duitse collega-prehistorici werden gewoon gecontinueerd. Bovendien werkte Van Giffen in deze periode, als lid van de 'Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, mee aan de voorbereiding van een wettelijke verankering van de pre- en protohistorische archeologie als onderdeel van het 'Monumentenbesluit': een besluit dat door de Duitse autoriteiten zeer belangrijk werd geacht.[212] Begin 1941 viel echter niet meer te ontkennen dat er ook op de langere termijn weinig van Van Giffen verwacht kon worden. *Hamer*-medewerker Nachenius schreef hem bijvoorbeeld in februari 1941 dat hij het betreurde dat Van Giffen 'zoo op den achtergrond' bleef. Hij deed verder geen poging Van Giffen alsnog over te halen, want 'meerbevoegden' hadden reeds met hem gesproken.[213]

Doordat Van Giffen in de jaren dertig door zijn Duitse collega-prehistorici op de hoogte was gehouden van de machtsstrijd waarmee de gelijkschakeling van de Duitse pre- en protohistorische archeologie gepaard ging, beschikte hij in de bezettingsjaren over een meer dan gemiddelde kennis van de interne tegenstellingen bij het Duitse bezettingsbestuur. Hij slaagde er daardoor in de verschillende autoriteiten op een dusdanige manier te bespelen, dat er voor hemzelf een zekere manoeuvreerruimte overbleef. Door bijvoorbeeld in december 1940 Reinerth op het Biologisch-Archaeologisch Instituut te ontvangen, toonde hij enerzijds principiële bereidheid tot samenwerking met Duitse autoriteiten, en anderzijds kon hij zo het SS-Ahnenerbe op een afstand houden. Dit deed hij niet zonder reden: november dat jaar was aangekondigd dat W. Sievers, de voorman van het SS-Ahnenerbe, het Groningse instituut zou komen bezoeken.[214]

Reinerths bezoek aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut in december 1940 stond niet op zichzelf. Er was tussen hem en Van Giffen reeds enkele jaren een wetenschappelijke uitwisseling en bovendien koesterde Van Giffen een groot ontzag voor diens wetenschappelijke werk.[215] Reinerths bezoek resulteerde erin dat Van Giffen het aanbod aannam om in 1941 in Bretagne bij Lanion onder auspiciën van de Einsatzstab Rosenberg een opgraving te verrichten.[216] Deze toezegging van Van Giffen was voor het Amt Rosenberg een uitkomst: van de eigen prehistorici was inmiddels het merendeel als militair werkzaam. Daarbij had Van Giffen bij het Amt Rosenberg een goede naam. Een medewerker van deze organisatie had in mei 1941 over hem een zeer gunstig rapport opgesteld. Van Giffens wetenschappelijke verdiensten werden daarin breed uitgemeten, en ook zijn goede contacten met Kossinna en diens opvolger Reinerth. Nadrukkelijk werd gememoreerd dat die met Reinerth na de 'nationalsozialistischen Machtsergreibung' waren ontstaan.[217] Uiteindelijk werd de afspraak medio october door Van

Giffen afgezegd, omdat, zo schreef hij Reinerth, de Nederlandse opgravingen zijn aandacht geheel opeisten.[218]

In de loop van de bezettingsjaren ontstond er bij de Duitse autoriteiten zo nu en dan irritatie over de houding van Van Giffen: diens behendige en ongrijpbare manoeuvreren kon gemakkelijk als obstructie worden uitgelegd. Van Giffens potentiële betekenis voor het nationaal-socialisme en zijn wetenschappelijke reputatie bleven desondanks overeind, en verschaften hem zelfs een zeker aureool van onkwetsbaarheid.[219] De nationaal-socialistische kunsthistoricus G.C. Labouchere verwees in 1941 in een brief aan Van Giffen naar diens grote wetenschappelijke reputatie en moedigde hem aan er zijn voordeel mee te doen:

> Ook hoorde ik uit de mond van Dr. Plutzar, die op het Departement van O.K. en W. is, dat gij de beste opgraver van Europa zijt. Dat is dus in orde, dacht ik, ik wensch U van ganscher harte toe dat gij voordeel mag hebben van zulke waardering.[220]

Dat hij bij Plutzar in hoog aanzien stond, hing mogelijk ook samen met de archeologische achtergrond van Plutzars Weense vriend Wimmer. Deze archeoloog en jurist had samen met Menghin deel uitgemaakt van de regering die Seyss-Inquart in Oostenrijk na de 'Anschluss' had gevormd. Van Giffen was zich er in ieder geval van bewust dat hij in de positie verkeerde dat hij zich het een en ander kon permitteren; hij werd hiertoe door de Duitse autoriteiten zelfs gestimuleerd. Zo verzekerde hij zijn assistenten van een zekere protectie: zij hoefden, aldus Van Giffen, dankzij zijn contacten met bepaalde Duitse autoriteiten niet bevreesd te zijn voor tewerkstelling.[221] De immer charmante Van Giffen stelde zich ten opzichte van het Duitse bestuur echter nooit hoogmoedig of vijandig op en was soms bereid enige toenadering te overwegen, zonder dat dit vervolgens zijn houding wezenlijk beïnvloedde. Onder de indruk van een dergelijke vermeende handreiking van Van Giffen schreef Schneider, de vertegenwoordiger van het Ahnenerbe in Nederland, in juli 1942 aan een Nederlandse nationaal-socialistische medestander, dat hem opgevallen was dat Van Giffen 'Annäherung' zocht. Hij vervolgde:

> Natürlich müssen wir darauf eingehen, schon alleine um diese guten Fachwissenschaftler in unser Lager zu bekommen. Vorsicht ist natürlich notwendig, aber ich glaube doch, dass Prof. van Giffen langsam den Sinn der Zeit begreifen muss.[222]

Schneider was zich er terdege van bewust dat men bij Van Giffen op zijn hoede moest zijn. Twee jaar eerder, in oktober 1940, had Van Giffen namelijk nog, samen met 228 andere hoogleraren, het Scholten-manifest ondertekend. In deze brief, die was gericht aan Seyss-Inquart, werd gepleit geen scheiding aan te brengen tussen joden en niet-joden.[223] Onder Duitse druk – en na bemiddeling van Bohmers – had hij zijn handtekening later weer ingetrokken, hoewel onder voor-

waarde dat daaraan geen bekendheid gegeven zou worden.[224] Ook was het in de zomer van 1941 al tot een aanvaring gekomen tussen Van Giffen en het Ahnenerbe, juist omdat Van Giffen was teruggekomen op een eerdere toezegging. Van Giffen was namelijk in augustus 1941, geheel conform het plan van Kersten uit 1940, benaderd door W. Haarnagel, een specialist op het gebied van de Duitse 'Wurtenforschung'.[225] Deze maakte op dat moment een reis door Nederland en België, ter bestudering van de pre- en protohistorie en geologie van het Noordzeekustgebied en ter voorbereiding van een publicatie hierover. Terwijl Haarnagel in verschillende Belgische en Nederlandse musea goed was ontvangen, stuitte hij in Groningen bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut, waar hij de terpenceramiek wilde bestuderen, op problemen. Haarnagel, met wie Van Giffen reeds sinds 1933 een wetenschappelijke correspondentie voerde, werd door een assistent van Van Giffen weggestuurd, terwijl Van Giffen hem bij een eerdere ontmoeting nog persoonlijk had verzekerd dat hij welkom zou zijn.[226] De afgewezen Haarnagel heeft daarop Schneider van deze gang van zaken op de hoogte gesteld, waarop deze zich per brief beklaagde bij het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Schneider concludeerde daarin:

> Da, wie gesagt, Prof. van Giffen jahrelang angeblich auch gerade mit Dr. Haarnagel bestens zusammengearbeitet hat, sehe ich in dem Verhalten von Prof. van Giffen eine weitere Schikane gegen den deutschen Willen zur Zusammenarbeit.[227]

Wat voor Van Giffen de gevolgen zijn geweest van Schneiders brief is niet bekend. Wel is het duidelijk dat Van Giffen, die in augustus 1941 druk bezet was omdat hij gelijktijdig vier opgravingen uitvoerde, Haarnagel zijn handelwijze zeer kwalijk heeft genomen. Het trof hem vooral dat Haarnagel zich bij zijn superieuren had beklaagd.[228]

Het was de Duitse autoriteiten en hun Nederlandse medestanders dus bekend dat Van Giffen incidenteel terug kon komen op eerdere uitspraken en toezeggingen. Er deden zich echter ook situaties voor waarbij Van Giffen bereid bleek over zijn handelwijze binnenskamers enige schuld te bekennen. Dit maakte Van Giffen des te ongrijpbaarder. De strategie van gedeeltelijk schuld bekennen komt onder andere naar voren in Van Giffens houding ten opzichte van de pro-Duitse H.M. de Burlet. Met deze patholoog-anatoom had Van Giffen in de bezettingsjaren zowel een wetenschappelijk als een bestuurlijk contact. De Burlet was namelijk betrokken bij Van Giffens fysisch-antropologische onderzoekingen. Hij was bovendien van 1940 tot 1945 voorzitter van de Vereeniging voor Terpenonderzoek en van 1942 tot 1945 rector magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen. Nadat De Burlet in 1944, om verder onbekende redenen, uiting had gegeven aan zijn onvrede over Van Giffens houding, schreef deze hem dat hij alles in het werk zou stellen 'om te voorkomen, dat gij als voorzitter van de Vereeniging voor Terpen-

onderzoek in Nederland bezwaard wordt door tweestrijdigheden, waaraan ik zoo klaarblijkelijk, hoe dan ook, schuld draag'.[229]

Van Giffens functioneren in de bezettingsjaren overziend, kan geconcludeerd worden dat hem in deze periode enerzijds door de Duitse autoriteiten bij zijn archeologische activiteiten geen strobreed in de weg werd gelegd, maar dat hij anderzijds door hen vrijwel permanent onder druk werd gezet. Bij dergelijke situaties greep Van Giffen terug op de tactiek van het doen van halve toezeggingen en het later daarop terugkomen, alsook van het daarover vervolgens incidenteel onder voorbehoud enige schuld bekennen. Daarbij kon hij refereren aan wat hij beschouwde als zijn wetenschappelijke plichten: het op zo objectief mogelijke wijze verzamelen van archeologische gegevens en het verwerken van deze gegevens tot een synthese.[230] Van Giffen lijkt in de bezettingsjaren onder invloed van de 'tijdsomstandigheden' zelfs nog bewuster dan in de daaraan voorafgaande periode wetenschappelijke objectiviteit te hebben nagestreefd. Tekenend is wat hij in 1943 aan een Duitse collega schreef over zijn houding als wetenschapper: 'man wird allmählig vorsichtiger und auch wohl stutziger.'[231]

Onder verwijzing naar zijn wetenschappelijke idealen, probeerde Van Giffen afstand te houden tot archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme. Dit leverde hem van nationaal-socialistische zijde het verwijt op dat hij in het algemeen te weinig aandacht besteedde aan popularisering.[232] Van Giffen, op zijn beurt, bekritiseerde zijn Leidse collega Bursch, omdat deze zich leende voor propaganda: zijns inziens diskwalificeerde Bursch zichzelf zo als wetenschapper.[233] Bursch' overtuiging dat popularisering van de pre- en protohistorische archeologie, zonder al te ingrijpende inhoudelijke concessies, gelijk kon zijn aan propaganda voor het nationaal-socialisme, werd niet door hem gedeeld. Van Giffen kon echter niet voorkomen dat zijn naam en zijn werk – opgravingsresulaten, tekeningen en foto's – herhaaldelijk in dergelijke archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme voorkwamen.[234]

In 1941 ontving Van Giffen bijvoorbeeld van Bursch op persoonlijke titel het verzoek of hij opgravingsfoto's wilde afstaan voor een 'door den Heer v. Heemskerck Düker en mij samen te stellen boekje'.[235] Verwijzend naar de 'regeling' van mei 1940, stelde Van Giffen de gevraagde foto's beschikbaar. Hij merkte daarbij op dat zo de 'nieuwe verhouding' tussen het Biologisch-Archaeologisch Instituut en het Rijksmuseum van Oudheden naar buiten toe tot uitdrukking kon worden gebracht. Hij stelde wel als voorwaarde dat de herkomst van de foto's zou worden vermeld.[236] Van Giffen heeft zich blijkbaar niet gerealiseerd dat een mede door Van Heemskerck Düker samen te stellen boek grote kans had te verschijnen bij een uitgeverij van nationaal-socialistische signatuur. De foto's werden namelijk afgedrukt in het door SS-uitgeverij Hamer verzorgde fotoboek *Wat Aarde Bewaarde*. In het voorwoord werd, geheel conform Van Giffens voorwaarden, op zakelijke toon vermeld: 'Van het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen ontvingen we, met recht tot publicatie, enige opnamen.'[237] Van Giffen had ondoordacht gehandeld; hij had het gevoel dat hij in de val was gelopen, en dit maakte hem

woedend. Op de bijeenkomst van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek van december 1941 deed hij uitgebreid zijn beklag en verliet vervolgens – zonder de ook aanwezige Bursch nog verder een blik waardig te gunnen – de vergadering.[238]

Vanaf dat moment was Van Giffen voor Bursch meer op zijn hoede. Toen deze hem in de zomer van 1942 om een bijdrage aan een door het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek uit te geven tijdschrift vroeg, probeerde hij hier met traineren onderuit te komen. Bursch moest zijn verzoek meerdere malen herhalen.[239] Uiteindelijk vroeg Van Giffen in maart 1943 om de verzekering dat het tijdschrift 'van zuiver wetenschappelijke aard' en 'geheel vrij van politieke intenties' was. Nadat vervolgens bleek dat uitgeverij Hamer indirect bij de uitgave was betrokken, heeft Van Giffen – daarin gestimuleerd door H.E. van Gelder – zich in mei 1943 definitief uit het project teruggetrokken.[240] Datzelfde jaar deed zich nog een tweede, vergelijkbaar incident voor. De onder Bursch' supervisie totstandgekomen Volksche Werkgemeenschap-tentoonstelling 'Wat Aarde Bewaarde' werd door de pers namelijk in verband gebracht met de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Van Giffen was hierover als commissielid zeer ontstemd. Hij schreef aan de commissievoorzitter Van Gelder er niets voor te voelen 'mede betrokken te worden in deze tentoonstellingsaangelegenheid, waarvoor ik als opvoedingsmiddel iets zou kunnen gevoelen, doch als paradepaardje van allerlei nevenemoties niets'.[241]

Van Giffens principiële streven naar het handhaven van wetenschappelijkheid gaf in de praktijk niet alleen aanleiding tot het afbakenen van grenzen, maar ook tot beredeneerd pragmatisch handelen. Over de verhouding tussen principes en pragmatisme schreef hij in 1943 aan Van Gelder:

> Voorts wil ik van mijn kant alles vermijden, wat kan leiden tot chikanes of nuttelooze onaangenaamheden. Ik wensch echter wetenschappelijk werk te kunnen doen en zal mij verzetten tegen alle pogingen om mij dit onmogelijk te maken, met hand en tand.[242]

Als wetenschapper manoeuvrerend in het spanningsveld tussen pragmatische overwegingen en principiële overtuigingen, of tussen inschikkelijkheid en onverzettelijkheid, refereerde Van Giffen incidenteel aan het ideaal van trouw aan het Nederlandse vaderland. Dit blijkt onder meer uit zijn houding tijdens de Rheinische Museumsfahrt van 7 tot 10 september 1940. Van Giffen hield gedurende de slotavond een speech waarin hij verwees naar het gedicht 'Abschied' van Theodor Storm. Het ging hem vooral om de dichtregel 'Kein Mann gedeihet ohne Vaterland!', die hij, om uiting te geven aan zijn onvrede over de recente Duitse inval, wijzigde in 'Kein Volk gedeihet ohne Vaterland'.[243] Van Giffens nationale gevoelens speelden ook een belangrijke rol tijdens de discussies over de Loyaliteitsverklaring, die de Nederlandse studenten in 1943 ter ondertekening kregen voorgelegd. Hij refereerde toen echter vooral aan daarmee samenhangende staatsrechtelijke

argumenten. Zo blijkt uit een ongesigneerde brief die hij in deze periode schreef aan de rector magnificus De Burlet:

> in verband met Uw uitspraak, dat er getekend moet worden, vraag ik mij het volgende af. Wanneer men onder 'goede Nederlanders' verstaat de Nederlanders die zich alsnog (tot de ondertekening van den vrede) in staat van oorlog met Duitschland beschouwen, dan is het duidelijk dat de onderteekening van de bekende verklaring in feite niets anders beteekent dan landverraad.[244]

Van Giffen adviseerde zijn assistenten dan ook niet te tekenen.[245]

Met het houvast dat Van Giffen in de bezettingsjaren vond in zijn Nederlandse staatsburgerschap en met het onderscheid dat hij maakte tussen zijn eigen wetenschappelijke motieven en de Duitse nationaal-socialistische beweegredenen, ging een lastig dilemma aan hem – en met hem aan verscheidene anderen – voorbij. Het Nederlandse volksnationalisme, dat voor velen bij de confrontatie met het nationaal-socialisme een belangrijk referentiepunt was, gold immers voor de Duitse autoriteiten als een zeer geschikte basis voor de zelfnazificatie van de bevolking van Nederland. Van Giffen kende als individu zeker volksnationalistische gevoelens, maar op zijn wetenschappelijke werk had dit nauwelijks invloed. En ook bij de legitimering van dit werk, waarin hij nota bene ook de relatie tussen cultuur en etniciteit onderzocht, speelden deze geen rol van betekenis. Aldus blijkt bijvoorbeeld uit zijn in 1943 verschenen artikel 'Opgravingen in Drente', waarin hij probeerde om op basis van archeologisch onderzoek de etnisch-raciale samenstelling van de huidige Drenten te ontrafelen en tot ver in de prehistorie terug te volgen. Dit artikel bevatte geen betoog over de prehistorische oorsprong van de Drentse volksaard, maar wel een uitweiding over empirische wetenschap, waarbij de drang naar kennis werd gepresenteerd als een algemeen menselijke eigenschap.[246]

Ook in zijn uitgebreide naoorlogse verslag van de gang van zaken bij een noodopgraving, die hij in de bezettingsjaren in nauwe samenwerking met Duitse autoriteiten verrichtte, refereerde Van Giffen niet aan volksnationalistische overtuigingen. Van Giffen memoreerde in 1949 dat hem in april 1944 ter ore was gekomen dat de Wehrmacht een begin had gemaakt met de aanleg van een vliegveld op het Noordse Veld bij Zeyen. Het was een heideveld dat zeer rijk was aan archeologische overblijfselen: een hunebed, grafheuvels, urnenvelden en 'celtic fields'. Nadat Van Giffen telefonisch contact had opgenomen met de betrokken Baurat werd hem verzekerd dat het besluit het terrein te egaliseren onherroepelijk was. Tegelijkertijd werd hem alle medewerking toegezegd bij archeologisch onderzoek van de bedreigde objecten.[247] Van Duitse zijde was men bovendien bereid om de startbaan, terwille van het behoud van zoveel mogelijk grafheuvels, in het midden te versmallen.[248] In de periode van april tot juni zijn er door het Biologisch-Archaeologisch Instituut 21 grafheuvels onderzocht, terwijl de Wehrmacht ondertussen de landingsbaan aanlegde.[249] Toen Van Giffen uiteindelijk in 1949 het wetenschappelijk belang van deze noodopgraving onder woorden bracht,

verwees hij niet naar de etnische continuïteit die archeologische monumenten op dit terrein zichtbaar maakten. Hij refereerde alleen aan 'de oplossing van het (...) probleem van de de betrekking tussen oudheidkundige en natuurwetenschappelijke vraagstukken'.[250]

Van Giffen, het nationaal-socialisme en de naoorlogse Duitse pre- en protohistorische archeologie

Bij een grove vergelijking van Van Giffens houding in de bezettingsjaren met die van Van Wijngaarden en Bursch, valt direct op dat Van Giffen evenals Van Wijngaarden grote betekenis hechtte aan staatsrechtelijke argumenten. Als prehistoricus en atheïst lijkt hij een wereldbeeld te hebben gehad dat minder direct was georïenteerd op de klassiek-humanistische beschavingsidealen en het christendom dan dat van Van Wijngaarden. Van Giffen deelde dan ook niet diens vrees dat de samenwerking met Duitsland een overvleugeling van de Nederlandse cultuur teweeg zou kunnen brengen. Hij onderschreef echter evenmin Bursch' opvatting dat het Nederlandse volk als gevolg van de Duitse bezetting zich meer conform zijn oorspronkelijke 'volksaard' kon ontwikkelen. Van Giffen lijkt veel minder dan Bursch in de ban van het volksnationalisme – en de verschillende varianten daarvan – te zijn geweest; in ieder geval was hij veel meer dan Bursch in staat tot relativering ervan.[251]

Van Giffen heeft zich in de bezettingsjaren en in de daaropvolgende periode van een belangrijk dilemma geen rekenschap gegeven: door de wetenschappelijkheid te bewaken van zijn 'door de bezettende macht geprotegeerd en bevorderd cultuurhistorisch werk' leverde hij immers onwillekeurig een bijdrage aan de wetenschappelijke status van het nationaal-socialistische wereldbeeld. Voor Van Giffen stond wetenschap echter altijd boven politiek: de wetenschappelijkheid van zijn werk heeft hij nooit gerelativeerd.[252] Hij lijkt te hebben gemeend dat hij daardoor de verdienste had zich, ondanks zijn contacten met de Duitse autoriteiten, niet door hen te hebben laten corrumperen. Anders dan bij zijn Duitse collega's, hadden deze autoriteiten geen invloed van betekenis uitgeoefend op zijn onderzoeksagenda, zijn onderzoeksmethoden en zijn onderzoeksresultaten. Daarbij voelde Van Giffen zich niet verantwoordelijk voor de betekenis die zij hechtten aan de door hem vergaarde wetenschappelijke kennis.

Het was deze opstelling die maakte dat er in de loop van de bezettingsjaren verwarring ontstond over Van Giffens intensies. Iemand die zo intensief en incidenteel ook op zulk hoog niveau contacten onderhield met de bezettingsautoriteiten, moest op zijn minst toch wel enige sympathie koesteren voor het nationaal-socialisme.[253] Van Giffen is dan ook in de bezettingsjaren en in de daaropvolgende decennia door buitenstaanders geassocieerd met collaboratie. Hij is zich waarschijnlijk zelf niet bewust geweest van zijn reputatie van collaborateur, maar heeft incidenteel inderdaad aanleiding gegeven tot een dergelijke beeldvorming. Zo verrichtte hij bijvoorbeeld in februari en maart 1943 in het natuurreservaat

Havelter Berg in samenwerking met de Nederlandsche Arbeidsdienst noodopgravingen.[254] Zijn coöperatie met deze nationaal-socialistische organisatie werd in de pers vermeld: een breder publiek kon er zo kennis van nemen dat Van Giffen het contact met de Duitse autoriteiten niet schuwde.[255] Refererend aan Van Giffens ongrijpbare houding, betoogde diens assistent Halbertsma in 1948 in een brief aan L. de Jong van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: 'Met alle eerbied gezegd, Prof. van Giffen heeft in de oorlog nimmer spontaan getoond waar hij stond.'[256] Ook H.T. Waterbolk bewaart herinneringen aan de reputatie van zijn leermeester. Hij memoreerde in 1994 dat, toen hij in het eerste naoorlogse jaar aan een oud-gymnasium-leraar vertelde dat hij bij Van Giffen studeerde, deze uitriep: 'Wat, bij die collaborateur!'[257]

Van Giffens reputatie van collaborateur, die in de bezettingsjaren is ontstaan, heeft zich ook in de daaropvolgende periode gemanifesteerd. Daarbij speelde hem parten dat hij zich nimmer uitliet over zijn visie op het nationaal-socialisme. In de ban van het streven wetenschap en politiek gescheiden te houden, deed hij dergelijke uitspraken ook in de naoorlogse jaren alleen in private omgeving. In een persoonlijke brief over de bevriende kunsthistoricus G.C. Labouchere sprak hij bijvoorbeeld in 1947 met betrekking tot diens nationaal-socialisme van een 'politieke instelling, welke de mijne niet was'.[258] Ook speelde een rol dat Van Giffen in de naoorlogse jaren bereid was zich in te zetten voor ex-nationaal-socialisten. Zo probeerde hij in 1947 De Boone in aanmerking te laten komen voor een betrekking als prehistoricus, zij het zonder resultaat.[259] Bovendien nam Van Giffen tot veler verbazing niet het initiatief om Bohmers' privaatdocentschap – hij was benoemd op voorspraak van de bezettingsautoriteiten – ongedaan te maken. Bohmers' verklaring dat hij het laatste oorlogsjaar voor de 'Engelse Secret Service' had gewerkt, werd namelijk door weinigen serieus genomen. Hetzelfde gold voor Bohmers' mededeling dat hij vanaf 1937 deel had uitgemaakt van een verzetsgroep binnen het SS-Ahnenerbe. Het betrof de zogenaamde 'Gruppe Hielscher', waarvan ook Sievers lid zou zijn geweest. Tijdens de Neurenberger processen werd echter geen geloof gehecht aan het bestaan van deze verzetsgroep. Sievers werd zelfs, vanwege de door het SS-Ahnenerbe verrichte medische experimenten op mensen, ter dood veroordeeld.[260] Halbertsma schreef dan ook in 1948 aan De Jong dat er geruchten de ronde deden naar aanleiding van het achterwege blijven van het ontslag van Bohmers. Verteld werd dat Bohmers iets wist van Van Giffen 'wat de wereld verborgen moet blijven'.[261]

Bohmers wees in deze periode ter verdediging van zijn activiteiten voor het SS-Ahnenerbe, op het wetenschappelijke karakter van zijn publicaties, overigens zonder daarvan een volledig overzicht te geven. Artikelen die niet alleen natuurwetenschappelijke informatie over het verleden bevatten, maar ook een beeld gaven van zijn visie op het ontstaan van de Indogermanen en het nordische ras, waren afwezig. Bohmers ontving bij zijn streven zijn houding in de bezettingsjaren in een gunstig daglicht te plaatsen, ook steun uit Duitsland. De prehistoricus Schwantes – eveneens een voormalig SS-Ahnenerne-medewerker – schreef voor

hem een verklaring, waarin onder meer werd betoogd dat Bohmers de 'objektive Wissenschaft' had ingezet tegen de 'Parteiwissenschaft' van het Amt Rosenberg.[262] Een en ander had succes: Bohmers is tot 1965 verbonden gebleven aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut.[263]

In de tweede helft van de jaren veertig heeft Van Giffen de wetenschappelijke uitwisseling met zijn Duitse collega's snel nieuw leven in geblazen. Zonder contact met het Duitse wetenschappelijke achterland was het voor hem onmogelijk zijn archeologische onderzoekingen op de oude voet voort te zetten. Bovendien was zijn wetenschappelijke statuur voor een belangrijk deel gebaseerd op het aanzien dat hij bij zijn Duitse collega's had genoten en nog steeds genoot. Toen bijvoorbeeld Jacob-Friesen in 1948 opnieuw contact opnam, antwoordde Van Giffen: 'Ich würde mich freuen (...) die alten Verbindungen und Beziehungen wieder auf zu nehmen.'[264]

Aanvankelijk gaf Van Giffen nog wel blijk van enige rancune, bijvoorbeeld toen bleek dat Haarnagel na 1945 het terpenonderzoek weer had opgepakt. Dankzij bemiddeling van Jacob-Friesen normaliseerde de relatie tussen Van Giffen en Haarnagel uiteindelijk in 1949.[265] Van Giffen was bovendien niet bereid zijn naam te verbinden aan de denazificatie van Jankuhn, de voorman van de SS-Ahnenerbe-archeologie. In 1947 ontving hij van een vriend van Jankuhn het verzoek een positief 'Gutachten' over Jankuhn te schrijven in verband met diens betrokkenheid bij het Ahnenerbe. Zonder te refereren aan Jankuhns leidende positie binnen het Ahnenerbe of aan het later verbreide beeld van het Ahnenerbe als wetenschappelijk 'Naturschutzpark', werd er betoogd dat het erop aan kwam te bewijzen dat Jankuhn, ondanks door de SS en het Ahnenerbe uitgeoefende druk, geen concessies had gedaan aan 'seiner objectiv wissenschaftlichen Arbeitsweise'.[266] Van Giffen, bij wie door het SS-Ahnenerbe het vuur herhaaldelijk na aan de schenen was gelegd, antwoordde echter dat het voor hem niet mogelijk was zich een oordeel te vormen over Jankuhns handelen.[267]

Geheel in de lijn van zijn West-Duitse vakgenoten, van wie een groot deel SS-Ahnenerbe lid was geweest, hernieuwde Van Giffen in deze periode niet zijn contact met Reinerth. Deze prehistoricus werd nu vanwege zijn betrokkenheid bij het Amt Rosenberg algemeen beschouwd als dé nazi-archeoloog bij uitstek: diens wetenschappelijk verdiensten, die door Van Giffen aanvankelijk zo breed waren uitgemeten, werden niet meer genoemd.[268] Dit blijkt bijvoorbeeld uit de in 1950 door Jacob-Friesen geschreven inleiding voor de eerste naoorlogse uitgave van het tijdschrift *Die Kunde*, waarin het Amt Rosenberg en zijn medewerkers werden afgeschilderd als onwetenschappelijke 'Schwärmgeistern'.[269] Toen Van Giffen in juni 1949 zijn eerste naoorlogse lezingentournee door Duitsland maakte – hij bezocht Regensburg, Hannover en Hamburg –, raakte hij zelfs direct betrokken bij de campagne tegen Reinerth, waarmee oud-SS-Ahnenerbe-prehistorici poogden zichzelf vrij te pleiten van nazi-engagement. In Regensburg werd door het West- und süddeutsche Verband für Altertumskumde de positie van de pre- en protohistorische archeologie in het Derde Rijk besproken. Deze sessie, die

onder leiding stond van F. Kutsch en werd bijgewoond door Van Giffen, werd vervolgens afgesloten met het opstellen van een 'Resolution', waarin de deelnemers zich distantieerden van Reinerth.[270]

Conclusie

Onder nationaal-socialisten bestond er in Nederland in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw een bijzondere belangstelling voor de pre- en protohistorie. Het ideaal van 'ordening' van de maatschappij op haar 'natuurlijke' grondslagen was hier in belangrijke mate debet aan. De belangstelling beperkte zich echter niet tot dit vroegste verleden, maar betrof ook de pre- en protohistorische archeologie. Een belangrijk uitgangspunt hierbij was dat archeologisch onderzoek niet alleen kennis verschafte van het vroegste verleden, maar daarmee ook een bijdrage leverde aan de regeneratie van de Germaanse 'eigenaard' in het heden. Op basis van die kennis en in het kielzog van die regeneratie werd vervolgens het streven naar een raciaal zuivere 'volksgemeenschap', inclusief de daaruit voortvloeiende anti-joodse maatregelen, gelegitimeerd als 'natuurlijk' voorbestemd. Hetzelfde gold voor de wens te komen tot een Groot-Germaanse volkerengemeenschap.

Vanuit het besef dat een politieke beweging als het nationaal-socialisme bewust heeft gepoogd de pre- en protohistorische archeologie te gebruiken voor politiek-ideologische doeleinden, is het verleidelijk te spreken van hét nationaal-socialistische beeld van de pre- en protohistorie en dé nationaal-socialistische pre-en protohistorische archeologie. Daarbij zou uitgegaan kunnen worden van de activiteiten en publicaties van nationaal-socialistische wetenschappers. Vervolgens zou de archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme als aanvullende bron kunnen dienen. De praktijk is echter gecompliceerder. De genoemde archeologische propaganda, waarin veel werd gerefereerd aan verouderde schoolboekjeskennis en buitenissig religieus-pseudo-wetenschappelijk gedachtegoed, verschaft alleen maar een eerste indruk van de nationaal-socialistische belangstelling voor de pre- en protohistorie. Want nationaal-socialisten hebben tussen 1933 en 1945 ook met succes toenadering gezocht tot de modernste, op natuurwetenschappelijke leest geschoeide vormen van archeologiebeoefening. Immers, hoe meer aspecten van de nationaal-socialistische idealen overeenstemden met de gangbare wetenschappelijke opvattingen, hoe meer deze idealen zelf aanspraak konden maken op wetenschappelijkheid. Dit heeft tot gevolg dat het niet eenvoudig is om op inhoudelijke gronden een onderscheid te maken tussen het werk van nationaal-socialistische en niet-nationaal-socialistische wetenschappers.

De eerste grondige geschiedschrijving over de pre- en protohistorische archeologie in het Derde Rijk en de bezette gebieden dateert uit de jaren zestig van de

twintigste eeuw. In die periode werd alleen de archeologie van het Amt Rosenberg als nationaal-socialistisch aangemerkt. De medewerkers van deze organisatie zouden zich vol overgave hebben ingelaten met archeologische propaganda. Bij de ss-Ahnenerbe-archeologen zou dit anders zijn geweest. Hun werk werd vooral met zuivere wetenschap in verband gebracht. Vanaf de tweede helft van de jaren negentig hebben historici met betrekking tot deze thema's enkele belangrijke nieuwe inzichten verworven. De belangrijkste is dat ook de ss-archeologie nationaal-socialistische wetenschap representeerde. Dit werd duidelijk nadat historici de rechtvaardiging van voormalige ss-wetenschappers – inclusief het oprechte objectiviteitsstreven van de meesten van hen – niet meer reproduceerden, maar in haar historische context analyseerden.[1] Het is daarenboven gebleken dat veel van de ss-archeologen actief deelnamen aan de opbouw van het Derde Rijk; het aantal wetenschappers in verdrukking is onder hen veel geringer geweest dan in de naoorlogse geschiedschrijving werd betoogd.[2] In deze studie is vervolgens duidelijk geworden dat in Nederland de belangstelling van de nationaal-socialisten voor de pre- en protohistorische archeologie vrijwel het gehele kennisspectrum betrof en zich ook uitstrekte tot de kern van het wetenschappelijke werk van prehistorici. De waarde die nationaal-socialisten hechtten aan de kennis van het vroegste verleden was zo groot dat vrijwel alle Nederlandse prehistorici ermee zijn geconfronteerd; uiteindelijk konden ook de prehistorici die probeerden afstand te houden tot het nationaal-socialisme, er hun voordeel mee doen.

Het bijzonder waarderen van het Germaanse, in culturele en etnisch-raciale zin, is in Nederland geenszins het monopolie geweest van nationaal-socialistische prehistorici. Ook al ontwikkelden de belangrijkste prehistorici in de eerste helft van de twintigste eeuw, als gevolg van de verschillende onderzoekstradities waarvan zij deel uitmaakten, uiteenlopende voorstellingen van de vroegste geschiedenis, voor hen allen gold dat zij hun onderzoek in belangrijke mate richtten op de etnisch-raciale samenstelling van het Nederlandse volk. Bij deze cultuurhistorisch-etnische archeologie ging speciale aandacht uit naar de cultuur en etniciteit van de prehistorische hunebedbouwers en bekervolken – die als de voorouders van de Germanen werden beschouwd – en de protohistorische Franken, Friezen en Saksen. Het waren thema's die op een brede publieke belangstelling konden rekenen. Dit blijkt niet alleen uit de receptie van de archeologische onderzoeksresultaten in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw in de sociale en culturele wetenschappen, maar ook uit de plaats die zij zich in deze periode verwierven in het Nederlandse nationalisme. In deze constellatie werd het vanzelfsprekend dat de Nederlandse overheid bij haar vooroorlogse cultuurbeleid ten aanzien van musea, monumenten en wetenschap ook de pre- en protohistorische archeologie ging betrekken. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland is dit cultuurbeleid gecontinueerd. Maar terwijl het Nederlandse cultuurbeleid vooral tot doel had de nationale cultuur te versterken, met insluiting van de regionale en de supranationale varianten daarvan, richtte het Duitse cultuurbeleid zich juist op deze regionale en supranationale varianten. Aldus kon, zo redeneerden Duitse cultuur-

functionarissen, de nationale eenheid worden ondergraven en de zelfnazificatie van het Nederlandse volk in gang worden gezet. In de praktijk heeft dit betekend dat in Nederland gedurende de bezettingsjaren het verrichten van archeologisch onderzoek naar de etnisch-raciale dimensie van culturen niet als afkeurenswaardig gold; wel werd het onderhouden van contacten door prehistorici met de Duitse bezettingsautoriteiten als compromitterend aangemerkt.

Hebben de Nederlandse prehistorici zich als gevolg van de belangstelling van nationaal-socialisten voor hun vakgebied beraden op hun eigen wetenschappelijke uitgangspunten en overtuigingen? Het is gebleken dat door Bursch en Van Giffen, de twee belangrijkste prehistorici die in de bezettingsjaren in Nederland actief waren, de confrontatie met het nationaal-socialisme niet alleen werd ervaren als een treffen met uitheems gedachtegoed, maar ook als een zelfconfrontatie. Bursch engageerde zich mede op basis van vakinhoudelijke opvattingen met de Duitse bezetter. Hij hield er daarbij geen rekening mee dat het expliciet in verband brengen van zijn vakgebied met bepaalde politiek-sociale idealen opgevat kon worden als een vorm van wetenschappelijke vooringenomenheid. Daarentegen probeerde Van Giffen, die in vakinhoudelijk opzicht weinig van mening verschilde met zijn Duitse nationaal-socialistische collega's, afstand te houden tot de Duitse bezettingspolitiek. Hij vond houvast in nationalistisch gefundeerde staatsrechtelijke principes, die hij eerder nog niet als zodanig onder woorden had gebracht. Daarenboven gaf hij zich als gevolg van de confrontatie met het nationaal-socialisme meer dan voorheen rekenschap van zijn opvattingen over wetenschappelijke exactheid en objectiviteit. Dat hij juist daardoor op indirecte wijze ook de waarheidsaanspraken van het nationaal-socialisme fundeerde, lijkt hij zich niet te hebben gerealiseerd.

Bij de analyse van de bijzondere belangstelling van nationaal-socialistische zijde voor de Nederlandse pre- en protohistorie en de gevolgen ervan, is het idee dat de pre- en protohistorische archeologie kennis verschafte van de oorsprong van het 'eigene' cruciaal gebleken. De resultaten van archeologisch onderzoek zijn in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw gepresenteerd in uiteenlopende, elkaar tegelijkertijd vaak overlappende geografische contexten en de daarmee verbonden etnisch-raciale identiteiten. Bovendien werden zij in verband gebracht met verschillende beschavingsbronnen en de daarmee samenhangende beschavingsidealen. Dit had tot gevolg dat de zo tastbare archeologische vondsten aan de beschouwer – al naar gelang de context waardoor zijn waarneming werd bepaald – de sensatie konden bezorgen van direct contact met een oeroude essentie van de eigen cultuur en de eigen etnische groep. Dit type politiek-sociale betekenissen van het vakgebied werd door de betrokken prehistorici in de regel echter als normaal beschouwd. Slechts incidenteel – vooral wanneer de eigen positie onder druk kwam te staan – werden aspecten ervan door hen expliciet genoemd. Zo beschouwd is het door nationaal-socialistische prehistorici benadrukken van de actuele betekenis van het 'Germaanse' niets meer dan het benoemen van een algemeen aanvaarde politiek-sociale dimensie van de pre- en protohistorische archeo-

logie. Daar staat tegenover dat het een breuk was met de traditie dat wetenschappers de immanente politiek-sociale betekenis van hun vakgebied, indien zij daarvan al privé of publiekelijk rekenschap gaven, in ieder geval niet dienden te cultiveren. De traditionele wetenschappelijke idealen schreven immers voor dat de wetenschap vrij diende te zijn, wat onder meer betekende niet dienstbaar aan politiek.

De nationaal-socialistische belangstelling voor de pre- en protohistorische archeologie heeft in de bezettingsjaren op het vakgebied in inhoudelijk opzicht geen invloed van betekenis uitgeoefend. Mede daarom blijft het, voortbouwend op het gedachte-experimient uit Schöffers proefschrift *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, gissen wat er bij een Duitse eindoverwinning zou zijn overgebleven van het 'beeld' van de Nederlandse pre-en protohistorie. Dat de cultuurhistorisch-etnische archeologie zou zijn uitgebouwd lijkt het waarschijnlijkst. Wel is duidelijk dat de nationaal-socialistische belangstelling voor de pre- en protohistorische archeologie in Nederland op de langere termijn een vakinhoudelijke nasleep heeft gehad. De bezettingsjaren zijn wat betreft de Nederlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening immers geëindigd met de institutionele hegemonie van Van Giffen. In het eerste decennium ná 1945 heeft hij, nog meer dan in de voorgaande jaren, het belang van de empirie benadrukt. Dit had tot gevolg dat zijn archeologische onderzoek – en dat van zijn leerlingen – zich concentreerde op de direct waarneembare archeologische verschijnselen, terwijl het onderzoek van de etnisch-raciale dimensie ervan, zeker wat betreft de prehistorie, gaandeweg uit het zicht verdween. Anders gezegd: cultuurhistorisch-etnische archeologie werd cultuurhistorische archeologie.

Van Giffens leerling Van der Waals heeft aan het einde van de jaren zestig in zijn inaugurele rede voor het eerst de uiterste consequentie benoemd van de beoefening van de cultuurhistorisch-etnische archeologie onder auspiciën van de nationaal-socialisten. Zijns inziens had zijn vakgebied daarmee 'in aanzienlijke mate' bijgedragen aan de voorbereiding van de holocaust. Voor dit nieuwe inzicht was allereerst een omslag in de herinnering aan de bezettingsjaren noodzakelijk geweest: de jodenvervolging kreeg hierin in de jaren zestig een steeds centralere positie.[3] Even belangrijk was het in die jaren losgebarsten debat over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van wetenschappers. Hieraan had Van der Waals in zijn rede ook gerefereerd. Hij begon deze met de constatering dat de vraag steeds meer werd gesteld in hoeverre wetenschappers medeverantwoordelijk zijn voor het gebruik dat anderen maken van hun onderzoeksresultaten.[4] Voor de archeologen die ruim vijfentwintig jaar eerder tijdens de Duitse bezetting van Nederland de integriteit van hun vakgebied hadden geprobeerd te bewaken door vast te houden aan het objectiviteitsideaal en door zich juist niet te laten sturen door de politiek-sociale betekenissen van hun werk, moet dit een moeilijk te bevatten omkering van perspectief zijn geweest.

Dankwoord

Min of meer toevallig kreeg ik aan het einde van de jaren tachtig van de twintigste eeuw een rondleiding bij de IPP-opgravingen op het terrein van het Romeinse castellum bij Valkenburg (Z.H.). Er maakte zich toen een verbazing van mij meester, die aan de basis staat van dit boek. De directe aanleiding was de opmerking van de rondleider dat de eerste opgravingscampagne dateerde van 1941. Ook in 1942 en 1943 was er nog onderzoek verricht. De bezettingsautoriteiten hadden de opgraving niet zozeer getolereerd, maar veeleer zelfs gestimuleerd. Opeens zag ik als historicus een toekomst voor me. Dit leidde ertoe dat ik mijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam in 1992 afsloot met een onderzoek naar de beoefening van de pre- en protohistorische archeologie tijdens de Duitse bezetting van Nederland.

Het was mijn scriptiebegeleider Wichert ten Have die me erop wees dat het onderwerp eerder een proefschrift dan een scriptie waard was. Nadat hiertoe de benodigde voorwaarden waren gecreëerd – in 1994 werd ik door NWO als Onderzoeker in Opleiding aangesteld bij de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam – bleef hij bij mijn onderzoek betrokken. Wichert leerde mij vooral het evenwicht te houden tussen het streven de zaken niet te ingewikkeld te maken en het besef dat niets zo eenvoudig is als het lijkt. Ook mijn contact met de prehistoricus/historicus Ayolt Brongers dateert uit mijn afstudeerperiode. Hij is een geleerde die mij met zijn schijnbaar onbegrensde kennis en belangstelling, en zijn natuurwetenschappelijke precisie liet zien waar het in de wereld der wetenschap om gaat.

Zowel Hans Blom als Tom Bloemers waren direct overtuigd van het belang van dit onderzoek. Als promotoren lieten zij mij via gesprekken en met hun commentaar op mijn proefschrift profiteren van hun vakkennis en ervaring. Dankzij Tom Bloemers' inzet maakte ik snel kennis met de *fine fleur* van de Duitse pre- en protohistorische archeologie. Dit resulteerde in steun van archeologische zijde bij archiefonderzoek in Duitsland, en in verscheidene uitnodigingen om op Duitse archeologische congressen een voordracht te houden. Hans Blom trad op als projectbegeleider. Zijn heldere visie en onaflatend enthousiasme en vertrouwen zijn van groot belang geweest.

In de jaren dat ik aan dit onderzoek werkte, zijn vele personen en instanties mij behulpzaam geweest. Ik bewaar goede herinneringen aan een groot aantal ont-

moetingen, gesprekken en gebeurtenissen, die hier onmogelijk allemaal gememoreerd kunnen worden. Toch wil ik een aantal personen en instanties op deze plaats noemen en bedanken. Delen van het proefschrift en op basis van het proefschrift gepubliceerde artikelen werden gelezen en becommentarieerd door Jos Bazelmans, Herman Beliën, Marieke Bloembergen, Hester Dibbits, Ido de Haan, Margot Reesink, Frank Schröder, Liesbeth Theunissen, Leo Verhart, Carolien Voigtmann, Frank van Vree en Rogier van der Zwaan. De verschillende versies van het volledige manuscript werden becommentarieerd door Jan Albert Bakker, Barbara Henkes, Ronald van Raak, Peter Romijn, Harm Tjalling Waterbolk en Simon Wynia. Fundamenteel archiefmateriaal kreeg ik in handen dankzij tips en medewerking van Jan Albert Bakker, C.A. van Hees, E.H.P. Cordfunke, Peter Jan Knegtmans, Piet Kooi, Jan Lanting, Kirsten van der Ploeg, Herbert Sarfatij, Harm Tjalling Waterbolk, Leo Verhart en Maarten de Weerd.

Met veel genoegen denk ik terug aan de interviews die ik in het kader van dit proefschrift afnam. Een lijst van geïnterviewden – die allen de twintigste eeuw goed konden overzien – is elders in het boek te vinden. Zonder uitzondering werd ik hartelijk ontvangen en deelgenoot gemaakt van hun persoonlijke levensgeschiedenissen. Ursula van der Weijden ontcijferde de handgeschreven en voor mij onleesbare brieven van G. Kossinna en C. Schuchhardt. Vervolgens sprak ze de teksten – met hulp van haar dochter Claudia – in op cassette. Haar eveneens ingesproken commentaar op Kossinna wordt door mij gekoesterd als een historisch document.

Om mijn archiefonderzoek zo efficiënt mogelijk te kunnen verrichten, kreeg ik tijdelijk de beschikking over een 'werkplek' in achtereenvolgens het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen (3 maanden), het Rijkmuseum van Oudheden te Leiden (3 maanden) en de Römisch-Germanische Kommission te Frankfurt am Main (2 maal 2 weken). Ik kreeg zo bovendien de gelegenheid op deze plekken aan de sfeer te proeven en deze onderling te vergelijken. Aan de genoten gastvrijheid denk ik met tevredenheid terug. In Groningen verbleef ik bovendien meerdere malen ten huize van mw. A. Barends. Het was prof.dr. S. von Schnurbein, de directeur van de Römisch-Germanische Kommission, die er zorg voor droeg dat ik de gelegenheid kreeg prof.dr. R. von Uslar thuis in Mainz te bezoeken en te interviewen.

Inspiratie heb ik op meerdere plekken gevonden. Bijvoorbeeld in de tweemaal jaarlijkse bijeenkomst van Het Genootschap voor de geschiedenis van de archeologie, aanvankelijk onder de bezielende leiding van Simon Wynia, en thans die van Liesbeth Theunissen. Het genootschap is voor mij – en de andere leden – een gewaardeerd trefpunt en klankbord geworden. Met mijn kamergenoten – Gemma Blok, Sandra Langereis en Marianne Roobol – en de andere mede-aio.'s en oio's op het P.C. Hoofthuis – Hans Cools, Remco van Diepen, Gabrielle Dorren, Ronald van Raak en Ariadne Schmidt – voerde ik gesprekken over de meest uiteenlopende onderwerpen, waaronder ons vak 'de geschiedenis'. Deze gesprek-

ken hielpen mij belangrijke vraagstukken op te lossen. Voor mijn huidige, naaste collega's op het NIOD – Frank Schröder en René Kruis – geldt hetzelfde.

Memorabel voor mij was het internationale congres *Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945* dat in 1998 door prof.dr. A. Leube aan de Humboldt-Universität in Berlijn werd georganiseerd. De wijze waarop de aanwezige Duitse prehistorici zich rekenschap gaven van de positie van hun vakgebied in het Derde Rijk zal ik niet licht vergeten. Met prof.dr. A. Leube – wiens werkzame leven zich grotendeels in de DDR afspeelde – voerde ik na afloop van het congres enkele diepgaande en verhelderende gesprekken. Het contact dat ik sinds het Berlijnse congres onderhoud met dr. Uta Halle, beschouw ik als zeer waardevol.

Cruciaal voor de afronding van dit boek was dat ik in 2000 samen met Barbara Henkes en Frank van Vree op de *Second European Social Science History Conference* te Amsterdam de sessie *Social and Cultural Studies and National-Socialism* organiseerde. Vervolgens had ik de eer met hen gastredacteur te worden van het *Jaarboek XI* van het NIOD, waarin de verschillende bijdragen aan de sessie werden gebundeld. Aan de onderlinge samenwerking bewaar ik zeer goede herinneringen, ook omdat het leidde het tot verbreding van mijn kennis en ik zicht kreeg op de 'essentie' van mijn proefschrift.

Na jaren van speur- en denkwerk heb ik nu de puzzel, ondanks de vele missende stukjes, in elkaar weten te zetten. Dit geeft veel voldoening, ook omdat mijn kleine maar hechte familie, mijn vriend Arno Witte en mijn vrienden en vriendinnen hieraan allen op eigen wijze een bijdrage hebben geleverd. Het zijn mijn ouders aan wie ik dit boek opdraag.

Amsterdam, 19 juni 2003

Noten

Noten inleiding

[1] In dit boek wordt over het algemeen gesproken van de 'pre- en protohistorie' en de 'pre- en protohistorische archeologie', ook al zijn deze begrippen pas na 1945 in gebruik geraakt. Deze keuze heeft tot doel de helderheid van het betoog te bevorderen. Meer contemporaine begrippen als 'voortijd', 'oudheidkundig bodemonderzoek' of 'oudheidkunde' worden daarom alleen in citaten aangetroffen. Daarnaast worden in dit boek de begrippen prehistoricus en archeoloog door elkaar gebruikt. Er is echter wel rekening mee gehouden dat het geen synoniemen zijn: een prehistoricus is dan wel altijd een archeoloog, maar een archeoloog is niet per definitie een prehistoricus; er bestaan immers meerdere archeologische specialisaties. Vergelijk met: Waterbolk, 'De toekomst' 366-368.

[2] Deze lezing werd gehouden op het eerste 'Zomerkamp voor Journalisten' in kasteel Cannenburgh bij Vaassen. Zie: Bursch, *De Oudheid*

[3] Ibidem, 5.

[4] Ibidem, 13 en 17-19.

[5] Het woord 'belangstelling' is ontleend aan: Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 18 (noot 21, hoofdstuk 4).

[6] Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld*. Voor de betekenis van Schöffers proefschrift voor de geschiedschrijving over het nationaal-socialisme in Nederland, zie: De Jonge, 'Het fascisme' 170-171.

[7] Schöffer besteedde in zijn boek weinig aandacht aan de pre- en protohistorie. Wél constateerde hij dat in het Derde Rijk het begin van de geschiedenis nadrukkelijk werd verschoven naar prehistorische tijden; de oorsprong, aard en spreiding van het Germaanse ras zouden de gehele wereldgeschiedenis hebben bepaald. Ook merkte hij op dat de archeologie bij uitstek geschikt werd geacht om het Germaanse 'Volkstum' te leren kennen. Zie: Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld* 12, 26, 48 en 152-159.

[8] Schöffer bestudeerde 1038 teksten over de Nederlandse en Belgische geschiedenis. Zie: Ibidem, 12 en 152.

[9] Ibidem, 14.

[10] Ook maakte hij melding van de invloed van antirevolutionaire en Groot-Nederlandse visies op het Nederlandse verleden. Zie: Ibidem, 42, 119-134 en 140.

[11] Ter onderbouwing van deze overtuiging wees hij op de samenhang tussen het nationaal-socialisme en het Duitse nationalisme en bracht hij onder de aandacht dat de Duitse geschiedschrijving in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gekenmerkt was geweest door een conservatief-nationale gezindheid. Zie: Ibidem, 20, 26, 42, 44, 51, 99 en 262.

[12] De Oostenrijkse volkskundige J.R. Dow sprak met betrekking tot de geschiedschrijving over de rol en positie van de volkskunde in het Derde Rijk van de 'legend of two Volkskunden'. Zie: Dow, 'Foreword' XI. Vergelijk met: Van Vree, 'Ras, volk en cultuur' 18 en 25-26.

[13] In 't Veld, *De SS* 202, 211 en 217.

[14] Zie in dit kader: Van Sas, '*Fin-de-siècle*' 596 en 608.

[15] Frijhoff, 'Volkskunde en cultuurwetenschap' 29 en 32-35.

[16] Clark vermeldde daarbij dat de 'losses by racial persecution' zijns inziens 'relatively slight' waren geweest. Zie: Clark, *Archaeology and Society* 202.
[17] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 1e druk/1966; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 2e druk/1974 (Voortaan wordt verwezen naar de 2e druk); Van der Waals, *Praehistorie*.
[18] Van der Waals, *Praehistorie* 16.
[19] Van der Waals sprak van een paradoxale situatie. Zie: Ibidem, 16 en 19. Ook Kater noemde deze paradox, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 74.
[20] Hij erkende daarbij wél het gevaar dat ook de Ahnenerbe-prehistorici op den duur de programmering van hun werk niet meer zelf hadden kunnen regelen. Zie: Van der Waals, *Praehistorie* 17 en 19.
[21] Zo sprak Van der Waals met betrekking tot de Ahnenerbe-prehistorici van een jonge groep wetenschappers, die 'naar zij zeggen' bij de SS bescherming zochten en vonden, zie: Ibidem, 16-17.
[22] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 73-74 en 378.
[23] Ibidem, 358 en 360. Katers conclusie is ook een reactie op de visies van Epstein en Lehmann-Haupt op de betekenis van het Ahnenerbe. Epstein omschreef het Ahnenerbe in 1960 als een instituut met een 'Monopolcharakter'. Lehmann-Haupt veronderstelde een grote invloed van het Ahnenerbe op de gemiddelde Duitser als gevolg van geraffineerde indoctrinatie. Zie: Epstein, 'War-Time Activities' 79; Lehmann-Haupt, *Art* 158.
[24] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 73-74. Vergelijk met: Lorenz, '"Over ons zelf"' 156-157.
[25] Voor de activiteiten van SS-Ahnenerbe-prehistorici in de bezette gebieden van Midden- en Oost-Europa, zie: Leube en Hegewisch *Prähistorie und Nationalsozialismus*. Voor een pleidooi voor onderzoek naar de inzet van krijgsgevangenen, dwangarbeiders en concentratiekampgevangenen bij archeologisch graafwerk van onder andere het Ahnenerbe, zie: Halle en Schmidt, '"Es handelt sich"' 41 en 44-48.
[26] Lieber, 'Ideologie' 11 en 13.
[27] Ibidem, 16-17 en 22. Kater gaf een korte samenvatting van Liebers theorieën. Deze op Himmler en het Ahnenerbe toepassend, formuleerde hij de vraag in hoeverre er sprake van was dat 'weltanschaulich bereits fixierte Axiome durch immer neue Prozesse scheinbarer Wissenschaftlichkeit nachträglich' bewezen moesten worden. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 47-48.
[28] Kater merkte daarbij op dat een dergelijk compromis 'sich in nicht-totalitären Systemen zumeist erübrigt'. Zie: Ibidem, 73. Geheel in deze traditie sprak Steuer in 2001 van Himmler als 'Schirmherr' van de pre- en protohistorische archeologie. Zie: Steuer, 'Herbert Jankuhn' 421.
[29] Voor een evaluatie van de consequenties van het gebruik van het concept van de totalitaire staat, zie: Kershaw, *The Nazi Dictatorship* 20-23 en 32-35; Burleigh en Wippermann, *The racial state* 12-16. Zie ook: Szöllösi-Janze, 'National Socialism' 7-9.
[30] Vergelijk met T. Kuhn die er enkele jaren eerder – in 1962 – op wees dat wetenschapshistorici niet primair de toename van wetenschappelijke kennis dienden te beschrijven, maar deze kennis moeten beschouwen in wisselwerking met de maatschappelijke context waarin deze totstandkwam. Zie: Kuhn, *The Structure* 3.
[31] Epstein, 'War-Time Activities' 90. Geheel in de geest van Epsteins opmerking schreef Kater met betrekking tot een aantal Ahnenerbe-publicaties 'ob die stark von der pro-germanischen Fragestellung abhängigen Themen nun bis ins letzte haltbar sind, vermögen nur Autoritäten auf dem jeweiligen Gebiet zu entscheiden'. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 200.
[32] De wetenschappelijke kwaliteit van het Ahnenerbe en het Amt Rosenberg vergeleek Kater slechts éénmaal. Bij zijn beschrijving van de ontmaskering van de 'Adlerfibel von Königsberg' als een vervalsing concludeerde hij dat hiermee aangetoond werd dat 'die Behauptung unter dem Schirm des "Ahnenerbes" sei immer noch exaktere prähistorische Forschung getrieben worden als unter Rosenberg, berechtigt ist'. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 300-301. Voor de 'Adlerfibel von Königsberg'-vervalsing, zie: Rieth, *Vorzeit* 117-129.

[33] Kater besprak de gang van zaken rond deze door Rosenberg in 1933 ingezette 'Gleichschaltung' zeer beknopt. Bollmus besteedde er wel uitgebreid aan. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 153-235; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 73.
[34] Zie: Schuchhardt, *Die Entstehungsgeschichte* 7-8; Halle, *'Die Externsteine'* 93-138.
[35] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 21-24 en 73.
[36] Voor de problemen die zich voordoen bij het definiëren van 'ideologie' in de context van de wetenschapsbeoefening in het Derde Rijk, zie: Hunger, *Die Runenkunde* 30-33 en 453. Voor recente toepassingen van het onderscheid tussen wetenschap en ideologie met betrekking tot wetenschapsbeoefening tijdens de bezettingsjaren, zie: Schellekens en Visser, *De genetische* 96; Dekker, 'Ideologie en volkscultuur' 45-46.
[37] Vergelijk met H. Mommsen, die in 1998 op de '42. Deutsche Historikertag' met betrekking tot de Duitse historici in het Derde Rijk – in reactie op het traditionele beeld van een opgelegde 'Gleichschaltung' – sprak van een 'Selbstgleichschaltung'. Zie: Mommsen, 'Der faustische Pakt' 268.
[38] Voor de samenhang tussen beschavingsidealen en archeologische instituties, zie: Marchand, *Down from Olympus* XXI-XXII. Vergelijk met: Van der Woud, *De Bataafse hut* 7.
[39] Voor de cultuurhistorische archeologie of het cultuurhistorisch paradigma, alsmede voor opmerkingen over de etnische dimensie ervan, zie: Bloemers, 'Drie archeologische paradigma's' 64-66; Van Enckevort, 'De historische ontwikkeling' 56-58. Vergelijk met: Hiddink, *Germaanse samenlevingen* 18-20; Theunissen, *Middenbronstijdsamenlevingen* 200; Trigger, *A history* 161-174.
[40] Kossinna hield zijn rede voor de 'Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte'. Zie: Kossinna, 'Die deutsche Vorgeschichte' 17; Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte* V.
[41] Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte* VIII.
[42] Kossinna, 'Die deutsche Vorgeschichte' 19.
[43] Voor het citaat 'Der Altmeister der deutschen Vorgeschichtsforschung', zie: Reinerth, *Vorgeschichte*. Zie ook de Kossinna-hagiografie uit 1935: Stampfuss, *Gustaf Kossinna*. Vergelijk met: Wiwjorra, 'Die deutsche Vorgeschichtsforschung' 197-199.
[44] Smolla, 'Das Kossinna-Syndrom'; Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 155-158; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 21-22 en 55.
[45] Kossinna's wetenschappelijke werk geldt vaak als hét voorbeeld van deze samenhang. Zie: Daniel, *The idea* 121; Sklenár, *Archaeology* 146; Trigger, *A History* 163-167 en 174.
[46] Díaz-Andreu en Champion, 'Nationalism and archaeology' 3, 6, 11-12 en 21; Marchand, *Down from Olympus*. XXI-XXII. Zie ook: Kossack, 'Prehistoric Archaeology' 93; Schnapp, 'Preface' 7-9.
[47] Aerts en Te Velde, 'De taal' 391-394, 415, 419 en 449-450.
[48] Voor een introductie in het debat over de betekenis van etniciteit, zie: 'Volkskunde en etniciteit'.
[49] Vergelijk met: Henkes, 'Voor Volk en Vaderland' 62 en 88-89; Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van Niveau* 29 en 315.
[50] Zie bijvoorbeeld: Nachenius, *Geschiedenis* 162-163.

Noten hoofdstuk 1

[1] Voor het humanisme in de negentiende eeuw, zie: Derkx, *Voor menselijkheid* 10-33. Voor de Leidse universiteit als centrum van het humanisme in Nederland, zie: Woltjer, *De Leidse Universiteit.*
[2] A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 29-31. In deze rede van 1896 blikte Holwerda terug op de rijke Leidse filologische traditie van weleer. Zie daarvoor ook: A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. Scaliger, zijne voorgangers en volgers', *De Gids* 52-4/6 (1888) 408-434; A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. De grondlegging der Duitsche "Altertumswissenschaft": Winckelmann, Wolff, Niebuhr', *De Gids* 53-4/7 (1889) 78-111.
[3] Voor de ingrijpende veranderingen in het hoger onderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw, zie: Rupp, *Van oude*

en nieuwe universiteiten 55-64. Voor de onderwijswet van 1876 en de gevolgen voor de klassieke vorming als hoeksteen van de universitaire gemeenschap, zie: De Rooy, 'De ontdekking van' 11-16. Zie ook: Van Berkel, *In het voetspoor* 132-138.

4 A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 29-31. Voor Holwerda's liberale visie op het onderwijs, zie: A.E.J. Holwerda, *Bijzondere Universiteiten*; A.E.J. Holwerda, *De hervorming*; A.E.J. Holwerda, *Wie zijn wij zelf?*; A.E.J. Holwerda, *Kunnen wij niet anders worden?*

5 A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 29.

6 Ibidem, 19.

7 Ibidem, 3 en 23.

8 A.E.J. Holwerda, 'De beteekenis der archaeologie' 17.

9 A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 23.

10 Ibidem, 10-11 en 35.

11 Ibidem, 6 en 8.

12 Ibidem, 12-18.

13 Ibidem, 29.

14 Directe aanleiding tot Holwerda's benoeming was het overlijden van directeur W. Pleyte. Voor hem, zie: Boeser, 'Levensbericht'; Duparc, *Een eeuw strijd* 176-177.

15 A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1903* 114-117; A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1904* 131-132 en 150; A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1905* 183; A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1906* 118; A.E.J. Holwerda, 'Voorwoord', 5.

16 J.H. Holwerda, *Quaestiones*; A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1903* 114.

17 Holwerda, *Verslagen 1906* 116; J.H. Holwerda, M.A. Evelein, N.J. Krom, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden* (Leiden 1908); J.H. Holwerda, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Afdeeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden Supplement I: Opgravingen in Nederland* (Leiden 1913); Anoniem, *De Oudste Geschiedenis van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden. Gids voor de Nederlandsche Afdeeling* ('s-Gravenhage 1930). Zie ook: Boeles, 'De Nederlandsche afdeeling'; Byvanck, 'Opgravingen in Nederland I'

18 Boeser was in 1889 gepromoveerd in de Nederlandse Taal en Letterkunde. Zie: Boeser, *Leven en werken*. In 1892 werd hij benoemd tot conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden; in 1903 werd hij onderdirecteur van dit museum. Hij was een jaar eerder, in 1902, toegelaten als privaatdocent in de egyptologie bij de Rijksuniversiteit Leiden. In 1910 volgde zijn benoeming tot lector. Zie: Boeser, *De Egyptologie*; Van Wijngaarden, 'Van Heurnius tot Boeser' 15-19 en 21.

19 J.H. Holwerda, *De Ontwikkeling.*

20 M.A. Evelein en N.J. Krom werden in 1905 als vrijwillig assistent verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden. In 1907 werden zij aangesteld als museum-assistent. Evelein en Krom promoveerden in 1908. Nadat Evelein in 1910 werd benoemd tot conservator bij het Leidse museum, volgde in 1911 zijn benoeming tot onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen. Krom werd in 1910 voorzitter van de Oudheidkundige Commissie in Nederlands-Indië. J. Briedé was assistent van 1910 tot 1911. Zie: Holwerda, *Verslagen 1905* 147; Holwerda, *Verslagen 1906* 116; Holwerda, *Verslagen 1908* 115; Holwerda, *Verslag 1910* 3; Holwerda, *Verslag 1911* 3; Evelein, *De Institutis*; Krom, *De populis*.

21 Dossier 'Zaak Leiden' – Nota I, H. Martin, 4. Zie: Archief BAI. Martin was in 1911 benoemd als opvolger van Briedé en vroeg in 1913 ontslag aan. Zie: Holwerda, *Verslag 1911* 3; Holwerda, *Verslag 1913* 3.

22 Voor de vele familiebanden binnen de archeologiebeoefening in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw, zie: Marchand, *Down from Olympus* 50-51.

23 Van Giffen, *Nota 1915*. Zie ook: Duparc *Een eeuw strijd* 176-177.

24 Holwerda, *Verslag 1911* 3; Holwerda, *Verslag 1914* 3.

25 Van Giffen, *Nota 1915* 9.

26 Zie bijvoorbeeld: 22-12-1926, J.H. Holwerda aan J. Huizinga, Archief RMO 1926 (L). Voor Holwerda's colleges, zie:

Byvanck-Quarles van Ufford, 'De Archeologie' 126-127.
[27] 14-6-1917, J.H. Holwerda aan J.J. van Deinse, Archief RMO 1917 (D).
[28] Holwerda noemde Van Giffens vader een 'orthodox predikant', terwijl deze juist vrijzinning protestant was. Zie: J.H. Holwerda, notitie 'zeer vertrouwelijk' circa 1916, Archief RMO (Mus-Map); Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 26-7-2000.
[29] Holwerda, *Verslag 1917* 3; Duparc, *Een eeuw strijd* 176-177.
[30] Holwerda, *Verslag 1919* 3. Over A.E.J. Holwerda zijn naar aanleiding van zijn overlijden in 1922 twee levensberichten verschenen. Zie: Byvanck, 'In memoriam'; Cohen, 'Prof.Dr. A.E.J. Holwerda'.
[31] Holwerda, *Verslagen 1904* 153; J.H. Holwerda aan H. Dragendorff, datum onleesbaar n.a.w. 1906, Archief RGK 19:682 Holwerda. Dragendorff was directeur van de 'Römisch-Germanische Kommission' in Frankfurt am Main van 1902 tot 1911, Koepp was dit van 1916 tot 1924. Zie: Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre' 22.
[32] Holwerda, 'Inleiding tot'.
[33] Holwerda, *Verslagen 1905* 146 en 182; Van der Waals, 'In Opdracht van' 509-510. In 1912 richtte J.H. Holwerda op verzoek van de koningin op 'het Hof' een 'oudheidkamer' in, met modellen en afgietsels. Zie: Holwerda, *Verslag 1911/1912* 17.
[34] J.H. Holwerda aan H. Dragendorff, datum onleesbaar n.a.w. 1906, Archief RGK 19:682 Holwerda.
[35] Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving*; Holwerda, 'Het eerste hoofdstuk'; Holwerda, 'De bevolking van'; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis*; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* 2e druk; Holwerda, 'De prae-historie en de oude geschiedenis'.
[36] Holwerda, *De Ontwikkeling* 6 en 16.
[37] 23-1-1936, J.H. Holwerda aan F. Kutsch, Archief RMO 1936 (W).
[38] Voor Holwerda's publicaties, waaronder de Duitstalige, zie: Brongers en Mank, 'Biografie en bibliografie'.
[39] Holwerda, *Die Niederlande*.
[40] Byvanck, 'De archaeologie in Nederland, 1899-1924' 124.
[41] Byvanck-Quarles van Ufford, 'De Archeologie'.
[42] 22-12-1926, J.H. Holwerda aan J. Huizinga, Archief RMO 1926 (L).
[43] Lanting, 'A.E. van Giffen'.
[44] Van Enckevort, 'De historische ontwikkeling'. Vergelijk met: Gummel, 'Forschungsgeschichte' 309-316; Gräslund, *The Birth of*.
[45] Holwerda, 'Rede' 164.
[46] Ibidem, 161-165. Zie ook: Boeles, 'Een nieuw tijdperk' 202-203.
[47] Holwerda, *Verslagen 1904* 132.
[48] Holwerda, 'Inleiding tot' 235.
[49] Voor dit 'archaeologisch systeem', zie: Ibidem; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving*.
[50] Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* IX.
[51] Ibidem, 14; Undset, *Das erste Auftreten*.
[52] Holwerda, 'Inleiding tot' 234; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 1; Holwerda, *Die Niederlande* 1.
[53] Holwerda, 'Inleiding tot' 241.
[54] Ibidem, 242-245; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 2-10. Voor de geldigheid van de stelling van het voortleven van het steengebruik tot in historische tijden vond Holwerda onder meer steun in het werk van de Belgische oudheidkundige Bamps. Zie: Bamps, *Aperçu*. Met betrekking tot Nederland refereerde Holwerda uitgebreid aan de 'Hilversumsche Oudheden' die door de RMO-conservator L. Jansen in 1853 waren opgegraven. Deze vondsten werden aan het eind van de jaren veertig van de twintigste eeuw als vervalsingen ontmaskerd. Zie: Bakker, 'Views on'; Verhart, *List en bedrog* 22-26.
[55] Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 5.
[56] Holwerda refereerde aan het werk van de Duitse archeoloog L. Jacobi, waarin werd beschreven dat in de Saalburg stenen instrumenten werden aangetroffen tussen Romeinse voorwerpen. Jacobi verklaarde dit door erop te wijzen dat deze voorwerpen uit vroeger tijd dateerden en door de

Romeinen waren hergebruikt. Holwerda was niet onder de indruk van deze verklaring. Zie: Jacobi, *Das Römerkastell* 411; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 7-8.

57 Holwerda, 'Inleiding tot' 251-254.

58 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 14-17.

59 Holwerda, 'Inleiding tot' 253-255; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 14-15.

60 Holwerda, Evelein en Krom, *Catalogus* 5.

61 Uitzondering vormde de Romeinse ceramiek, die Holwerda juist als 'import van buiten' beschouwde. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 21 en 40.

62 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 22-24. Deze driedeling ontleende hij in grote lijnen aan Koenens overzicht van het pre- en protohistorische aardewerk uit het Rijnland. Zie: Koenen, *Gefäßkunde* 11-31.

63 Voor de ontdekking in 1925 van de bandceramiek in Limburg, zie: Modderman, 'Die Geschichte'.

64 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 22-23.

65 Ibidem, 11-12 en 23-25.

66 Holwerda, 'Inleiding tot' 258.

67 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 27. Zie ook: Koenen, *Gefäßkunde* 116.

68 Holwerda wees erop dat ook Von Sacken had geconcludeerd dat deze cultuur aan de Galliërs toebehoorde. Zie: Von Sacken, *Das Grabfeld von Hallstatt*; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 28.

69 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 28-30.

70 Op deze Romeinse vondsten was gewezen door Cuypers en Pleyte. Zie: Cuypers, 'Berigt omtrent' 56; Pleyte, *Nederlandsche Oudheden* IX – 11.

71 Holwerda vermeldde dat de aanwezigheid van bronzen voorwerpen in het Lausitz-urntype er in het verleden toe had geleid dat deze in de bronstijd werd gedateerd. Het was hem echter gebleken dat in de betreffende urnen ook Romeinse voorwerpen voorkwamen; ze moesten zijns inziens daarom gedateerd worden omstreeks het begin van de jaartelling. Holwerda verwees in dit kader naar R. Behla, die deze urnen eveneens rond het begin der jaartelling dateerde. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 31-34; Behla, *Die Urnenfriedhöfe* 30 en 73.

72 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 65.

73 Bovendien was in het Karolingisch vaatwerk nog Romeinse invloed zichtbaar. Zie: Ibidem, 40, 50 en 64.

74 Almgren, *Studien*; Holwerda, 'Boekbesprekingen' 132.

75 Müller, *Urgeschichte Europas*; Holwerda, 'Inleiding tot' 241.

76 Åberg, *Die Steinzeit*; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1918) 3-4.

77 A.E.J. Holwerda, 'Rede' 162-163.

78 Holwerda, *De Ontwikkeling* 16-17. Holwerda wees er in 1912 op dat moderniteit zich soms ten koste van traditie ontwikkelde. Hij sprak van de 'stoomploeg' die voor de archeologie 'noodlottig werk' heeft verricht. Zie: Holwerda, 'De bevolking' 60.

79 Holwerda, *De Ontwikkeling* 17-18.

80 Holwerda, 'Inleiding tot' 234.

81 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 1, 25 en 110. Holwerda verwees hierbij als voorbeeld naar: Hettner, *Illustrierter Führer*.

82 Holwerda, 'Inleiding tot' 270; Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 12 en 49. Ibidem, (1925) 1-2.

83 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 49 en 60.

84 Zie: Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek' 224-225; Daniel, *The idea of prehistory* 29-30. Vergelijk met: Trigger, *A history* 45-52.

85 Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 52.

86 Ibidem, 2 en 4.

87 Holwerda, 'Inleiding tot' 237.

88 Holwerda sprak in 1907 van een evolutieleer 'die ook maar al te zeer in de praehistorische archaeologie in zwang is'. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 19. In 1906 stelde hij: 'Dat onze aarde reeds door menschen is bewoond geworden in tijden, die aan onze tegenwoordige aardperiode voorafgingen, schijnt een uitgemaakte zaak.' Zie: Holwerda, 'Inleiding tot' 237.

[89] Holwerda, *De Ontwikkeling* 9.
[90] Holwerda stelde 'De gronden dezer theoriën, voornamelijk geologische, liggen buiten onze beoordeling'. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 2. Voor kritiek op Holwerda's opstelling in deze, zie: Van Cappelle, 'Voorwoord' VIII.
[91] Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 70.
[92] Holwerda, 'De bevolking' 34 en 67.
[93] Ibidem, 34 en 67. Dit uitgangspunt vond ook zijn weerslag in de indeling van de collecties in het Rijksmuseum van Oudheden: in 1926 werd er in het museum een afdeling 'Oud-Europa' geopend. Zie: Holwerda, *Verslag 1926* 8; Anoniem, *Oud-Europa in 's Rijks Museum van Oudheden. Gids voor de voorhistorische afdeeling* ('s-Gravenhage 1926).
[94] Holwerda, 'De bevolking' 37.
[95] Ibidem, 37-46; Holwerda, *Die Niederlande* 14-15 en 38-41.
[96] Holwerda, 'De bevolking' 37-39.
[97] Ibidem, 40-42.
[98] Ibidem, 42. Holwerda zou heel zijn leven aan deze overtuiging vasthouden. Nog in 1941 hield hij een lezing met deze strekking voor de vereniging Ex Oriente Lux. Zie: Holwerda, 'Drentsche hunnebedden en Egypte'.
[99] Holwerda, 'De bevolking' 39.
[100] Holwerda, *Die Niederlande* 14; Mackenzie, 'Ancient Sites'.
[101] Holwerda, 'De bevolking' 39-40.
[102] Holwerda, *Die Niederlande* 15-16. Met betrekking tot de Achaeërs verwees Holwerda naar enkele klassiek archeologische studies: Dörpfeld, 'Kretische, mykenische und homerische Paläste'; Furtwängler, *Antiken Gemmen*; Tsountas en Irving Manatt, *The mycenaean age.*
[103] Holwerda, *Die Niederlande* 15-16. In het kader van Myceense koepelgraven verwees Holwerda naar: Schliemann, *Tiryns*; Schuchhardt, *Schliemann's Ausgrabungen*; Zehetmaier, *Leichenverbrennung.*
[104] Holwerda, *Die Niederlande* 16; Holwerda, 'Das alteuropäische Kuppelgrab' 379. Voor het debat over de oervorm van het Myceense koepelgraf verwees Holwerda naar: Dragendorff en Dörpfeld, *Theraeische Gräber.*
[105] Holwerda vermeldde in zijn reisverslag dat Dörpfeld een interessant betoog hield over de koepelgraven. Zie: Halbertsma en Lucas, 'Eindelijk is het bereikt' 126. De Myceense koepelgraven had Holwerda in 1900 in een schoolboek voor het eerst beschreven. Zie: Holwerda, *Hellas en Rome* 58-59.
[106] Holwerda, *Die Niederlande* 18 en 21. In 1912 schreef Holwerda over deze ontdekking: 'Men zal dus onze vreugde begrijpen, toen het ons gegeven was op onze Veluwe in zoogenaamde praehistorische grafheuvels, (...) de primitieve analogiën dier koepelgraven te herkennen.' Zie: Holwerda, 'De bevolking' 43.
[107] Holwerda, *Die Niederlande* 21-22. Holwerda meende dat bepaalde vlakke heuvels, reeds door vele geleerden beschreven, feitelijk koepelgraven waren. Hij verwees in dit kader onder andere naar: Greenwell, *British Barrows.*
[108] Holwerda, 'De bevolking' 44.
[109] 14-1-1910, C. Schuchhardt aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1910 (S); Holwerda, 'Das alteuropäische Kuppelgrab' 374-379.
[110] 14-1-1910, C. Schuchhardt aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1910 (S). Vergelijk met de opmerking van F.C. Bursch uit februari 1940 dat Schuchhardts werk 'Alteuropa (...) op een autotocht [is] ontstaan, en boze tongen beweren, dat de praehistorische cultuurontwikkeling, zoals Schuchhardt die zag, in het stof van den reiswagen denzelfden weg moest afleggen!' Zie: F.C. Bursch, *Lezing-'Richtingen en Richtlijnen in de Praehistorie'* (1940) 10. Privé-archief Bursch, map I. Vergelijk met: Schuchhardt, 'Hof, Burg und Stadt'.
[111] Schuchhardt, *Alteuropa* 98-99.
[112] Holwerda, *Die Niederlande* 11. Eerder, in 1907, had Holwerda bij zijn bespreking van de steengraftypologie van de Deense prehistoricus S. Müller nog een andere conclusie getrokken. Het hunebed zou volgens Müller zijn ontstaan onder invloed van een onsterfelijkheidsgeloof dat zijn oorsprong vond in Egypte en Griekenland. De aldaar gebouwde piramiden en koepelgraven zou-

den de volken van Europa hebben geïnspireerd tot monumentale grafbouw. Holwerda achtte het daarentegen waarschijnlijker dat er in Europa een 'oerbevolking' had geleefd, die 'onder verschillende invloed in verschillende streken op verschillende wijze los van elkander het gemeenschappelijk principe van den steenbouw ontwikkeld heeft'. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 12; Müller, *Nordische Altertumskunde* I 55.

[113] Holwerda, *Die Niederlande* 39.

[114] Hij stelde dat deze vermenging plaatsvond, 'gelijk we die (...) ook in het zoo hoog beschaafde Mykeensche Griekenland zagen voltrekken'. Zie: Holwerda, 'De bevolking' 45.

[115] Holwerda, 'Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer' 16; Holwerda, 'Opgraving aan het Uddelermeer' 13-14; Holwerda, 'Zwei Riesenstuben bei Drouwen' 439 en 444; Holwerda, *Die Niederlande* 43.

[116] Holwerda, *Die Niederlande* 39-41.

[117] Ibidem, 41.

[118] Holwerda, 'De bevolking' 34, 56 en 67.

[119] Bolk, 'De Bevolking van Nederland' 6. (nummering uit overdruk) Voor Bolk, zie: Van Limborgh en Janbroers, 'Bibliography Professor Dr L. Bolk'; Salomé, 'Bolk's anthropological work'; Baljet, 'Louis Bolk (1866-1930)'.

[120] Holwerda, 'De bevolking' 56 en 65-66.

[121] Ibidem, 60.

[122] Deze was in de derde eeuw voor Christus naar Nederland gekomen, was afkomstig uit zuidelijk Midden-Europa en behoorde – gezien het door Bolk vastgestelde hoge percentage alpine types in het huidige Noord-Brabant – waarschijnlijk tot het alpine ras. Zie: Ibidem, 55-67.

[123] Ibidem, 62-62. Holwerda was door de fysisch antropoloog J.A. Sasse op de plek onder Tilburg geattendeerd. Wanneer Holwerda sprak van 'Prof. Bolk's kaartje' verwees hij naar de 'kaart van het procentgewijze voorkomen van bruinoogigen in Nederland'. Zie: Gallée, *Het Boerenhuis*

[124] Holwerda, 'De bevolking' 63-65. Holwerda refereerde hierbij aan O. Bremer. Deze had in 1904 betoogd: 'Diese romanisierten Batavi sind von den salischen Franken unterworfen und germanisiert worden.' Zie: Bremer, *Ethnografie* 149-150.

[125] Holwerda, *De Ontwikkeling* 28.

[126] Ibidem, 5.

[127] Holwerda, 'Inleiding tot' 272.

[128] Ibidem, 272-273. Kritiek op deze opvatting werd geuit door de historicus N.B. Tenhaeff in 1926: 'Ook als wij voor "exacte" historische resten in den grond staan, ook dan blijven gevolgtrekkingen en conclusie zaak van methodisch en zorgvuldig overleg.' Zie: Tenhaeff, 'Van de hunebedden' 357.

[129] Holwerda, *De Ontwikkeling* 5-7.

[130] Holwerda, 'De Westersche Kwestie' 735.

[131] Mommsen, 'Die Einheitliche Limesforschung' 350.

[132] Voor de exacte gang van zaken, zie: Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre'.

[133] Holwerda, 'De methode'.

[134] Holwerda, 'De bevolking' 43. Brunsting wees erop dat de 'verkoolde balken' die Holwerda voor het fundament van het koepelgraf hield, naar alle waarschijnlijkheid 'een kring van tangentiale boomkistgraven' in de voet van de grafheuvel zijn geweest. Zie: Brunsting, 'Koepelgraven' 35 en 38. Vergelijk met: Martin, 'Ontgraving van een prae-historischen tumulus' 27-30.

[135] Holwerda werd in zijn opvatting in deze gesterkt door een gesprek met J.L. Piç. De tegenstelling tussen prehistorici en wetenschappelijk geschoolde archeologen tot de essentie terugbrengend, had deze Tjechische archeoloog geconcludeerd: 'Sie suchen wissenschaftliche Systemen, ich aber Spuren von Menschen.' Zie: Holwerda, *De Ontwikkeling* 8 en 11.

[136] Ibidem, 14-15.

[137] Ibidem, 15-16.

[138] Holwerda, 'Het eerste hoofdstuk' 314-315. Holwerda gaf als voorbeeld van dergelijke valse berichten de verhalen over Romeinse Germanenslachtingen die moesten verbloemen dat de verovering van Germanië feitelijk was mislukt. Zie: Holwerda, 'De Westersche Kwestie' 736.

[139] Holwerda, *De Ontwikkeling* 25.

[140] Holwerda, 'Het eerste hoofdstuk' 317.
[141] Ibidem, aldaar 354-357. Voor de kaart van Peutinger, zie: Stuart, 'De Tabula Peutingeriana'.
[142] Holwerda, 'Het eerste hoofdstuk' 314 en 354.
[143] Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis in Beeld* Voorbericht.
[144] 24-3-1914, J.H. Holwerda aan E. Ritterling. Archief RGK 19:682 Holwerda. Ritterling was directeur van de Römisch-germanische Kommission van 1911 tot 1914. De begrippen 'Stockphilologie' en 'Stockgeschichtsschreibung' zijn naar alle waarschijnlijkheid geïnspireerd door begrippen als 'Stockdeutscher' of 'Stockengländer' waarmee een 'echte' Duitser of Engelsman werd aangeduid. Holwerda verwees zo naar 'echte' filologen en historici: mogelijk dacht hij daarbij ook aan het Nederlandse begrip 'verstokt'.
[145] Holwerda, 'Lugdunum Batavorum en Praetorium Agrippinae'; Beelaerts, 'Lugdunum en Praetorium Agrippinae'; Blok, 'Brittenburg'; Blok, 'Naschrift'; Holwerda, 'Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae'; Huizinga, 'De Romeinsche mijlpaal'.
[146] Zie bijvoorbeeld: Tenhaeff, 'Van Hunebedden'.
[147] Holwerda, 'De bevolking' 34.
[148] Bremer, *Ethnografie* V en 7-18.
[149] Holwerda, 'De bevolking' 35; Bremer, *Ethnografie* 36. Bremers opmerking was een reactie op het artikel van Kossinna, waarin deze probeerde op grond van archeologische vondsten de oudste woonplaatsen van de Germanen op te sporen. Zie: Kossinna, 'Die vorgeschichtliche Ausbreitung'.
[150] Holwerda, 'De bevolking' 51.
[151] Holwerda concludeerde: 'Het lijkt ons geen wonder dat dat stamland van de Indogermanen steeds weer ergens anders wordt gezocht, doch nooit gevonden.' Zie: Holwerda, 'De bevolking' 35-36. Zie ook: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 63-64.
[152] Holwerda, 'De bevolking' 51-53; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1918) 41-41; Holwerda, *Nederlands Vroegste Geschiedenis* (1925) 65-67. Deze Keltentheorie werd in 1917 en 1918 bekritiseerd door de historicus Mulder. Zie: Mulder, 'De Kelten'; Holwerda, 'De Kelten'; Mulder, 'Antwoord'. Ook Byvanck bekritiseerde Holwerda's Keltentheorie. Zie: Byvanck, 'De archeologische geschiedenis' 482.
[153] Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1918) 162-163 en 169.
[154] Ibidem, 162-186. Zie ook: Holwerda, 'De Franken in Nederland'; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 234-250; Holwerda, *Dorestad.*
[155] Babelon, *La grande question*; Holwerda, 'De Westersche Kwestie' 734 en 741-743.
[156] Holwerda, 'De bevolking' 55; Holwerda, *Die Niederlande* 47.
[157] Holwerda, 'De bevolking' 56.
[158] Ibidem, 37 en 50.
[159] Mosso, *The dawn*; Ripley, *The Races.*
[160] Mosso, *The dawn* 406; Holwerda, *Die Niederlande* 38.
[161] Het betreft hier een samenvatting van de vier hoofdstellingen uit Ripley's hoofdstuk 'European Origins: Race and Language; the Aryan question'. Zie: Ripley, *The Races* 457, 461, 467 en 470.
[162] Holwerda, 'De bevolking' 46-47; Holwerda, *Die Niederlande* 38.
[163] Holwerda, *Die Niederlande* 38-39.
[164] Ibidem, 46.
[165] Ibidem, 42; Frobenius, *Und Afrika sprach* 16-26.
[166] Holwerda, 'Opgraving van twee hunnebedden te Drouwen' 36; Holwerda, 'Zwei Riesenstuben bei Drouwen' 439.
[167] 'Tafel XIII k' bevat een afbeelding van de neolithische trommels uit Nederland. Zie: Holwerda, *Die Niederlande* 28 en 46; Krause en Schoetensack, 'Die megalithischen Gräber' 165-166.
[168] Holwerda, 'Hunneschans bij het Uddelermeer'; Holwerda, 'Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer' Holwerda, 'Opgraving aan het Uddelermeer'. De vondst vertoonde grote overeenkomsten met het neolithische dorp dat door de Duitse archeoloog Bremer was onderzocht in de Wetterau. Zie: Bremer, 'Eberstadt'.
[169] Holwerda, *Die Niederlande* 47.

[170] De hutten van deze 'eekschillers' op de Veluwe staan afgebeeld in Holwerda's *Oudheidkundige Platen-Atlas*. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis in Beeld* 3.
[171] Holwerda refereerde hierbij tevens aan Schuchhardt, die had aangetoond dat in Europa vorm en ornament van het megalithische aardewerk bepaald was door manden en natuurvaatwerk. Zie: Holwerda, *Die Niederlande* 23-26 en 30; Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst I'; Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst II'; Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst III'.
[172] Holwerda, *Die Niederlande* 33 en 44.
[173] Ibidem, 27 en 33-34.
[174] Kossinna, 'Der Ursprung der Urfinnen'.
[175] Holwerda, *Die Niederlande* 34.
[176] Ibidem, 34-35. Voor een gepopulariseerde versie van de kalebastheorie, zie: Holwerda, 'De bouwers onzer hunnebedden' 100-107. In 1919 zou Schuchhardt de theorie onder verwijzing naar Holwerda vermelden, zonder daarbij in te gaan op diens verdere theorieën over de 'ethnografie van Oud-Europa'. Zie: Schuchhardt, *Alteuropa* 46.
[177] 26-10-1920, G. Kossinna aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1920 (K); 2-2-1921, J.H. Holwerda aan G. Kossinna, Archief RMO 1921 (K).
[178] 30-1-1921, G. Kossinna aan J.H. Holwerda; 2-2-1921, J.H. Holwerda aan G. Kossinna, Archief RMO 1921 (K). De 'Putsch' van W. Kapp duurde van 13 tot 17 maart 1920.
[179] Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 64.
[180] Zie: Mulder, 'Antwoord' 12.
[181] Dit congres was door het Provinciaal Utrechts Genootschap georganiseerd naar aanleiding van aanbevelingen die waren gedaan op het internationale archeologencongres in Athene van datzelfde jaar. Zie: 'Archeologisch Congres te Utrecht'; 'De archeologische conferentie te Utrecht'.
[182] Vollgraff, 'Boekbespreking' 179 en 181.
[183] Op basis van twee schriftelijke vermeldingen ontstaat de indruk dat het begrip 'Leidsche school' pas in de jaren veertig ingeburgerd raakte. Holwerda's leerling Bursch wees er in 1940 op dat Holwerda als lector aan de Leidse universiteit een 'school voor bodemonderzoek' stichtte. Zie: Bursch, 'Praehistorisch onderzoek in Nederland' 322. Van Giffen sprak in 1946 voor het eerst van de 'Leidsche school', onder verwijzing naar Holwerda, Remouchamps en Bursch. Zie: Van Giffen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten (XIII)' 78.
[184] De kunsthistoricus G.C. Labouchere besprak in 1942 de graaftechniek van Bursch en noemde deze vluchtig en ondoeltreffend, 'gewoon Leidsch'. Zie: 26-8-1942, G.C. Labouchere aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (Hi-L).
[185] Holwerda, *Verslag 1926* 7.
[186] 3-3-1919, Holwerda aan de 'grote' Musea umcommissie, Archief RMO (Mus-map).
[187] Byvanck, *De Magnae Graeciae*; Bijvanck, 'Opgravingen in Nederland I'.
[188] Bijvanck, 'Opgravingen' 80.
[189] Ibidem, 84 en 90-91
[190] Ibidem, 93-94.
[191] Byvanck noemde Vollgraff, Blok, Huizinga en Mulder als belangrijkste critici. Zie: Byvanck, 'De archaeologische geschiedenis' 477 en 493.
[192] Ibidem, 492.
[193] Ibidem, 473.
[194] Bijvanck, 'Opgravingen' 91.
[195] Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. IV' 115; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 10, 68 en 74.
[196] Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden 1922-1925' 116-117.
[197] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk 5-6. Byvanck verwees naar: Holwerda, 'De prae-historie en de oude geschiedenis'.
[198] Als een van Van Giffens verdiensten noemde Byvanck dat hij als eerste de bouw van de grafheuvels, alsmede de perioden waaruit de verschillende grafheuveltypen dateerden, had ontraadseld. Zie: Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 6.
[199] Voor Boeles, zie: Obreen, 'Pieter Catharinus Johannes Albertus Boeles' 83; Spahr van der Hoek, 'Mr. P.C.J.A. Boeles 1873-

1961'; Glasbergen, 'Driekwart eeuw antiquarius'; De Weerd, 'Bibliografie'.
[200] Het museum te Nijmegen noemde hij als mogelijke uitzondering. Zie: Boeles, 'Friesch Museum' 190.
[201] Boeles, 'Een nieuw tijdperk' 208.
[202] Ibidem, 209.
[203] Boeles, *Catalogus der meest belangrijke voorwerpen*. Voor de opening in 1905 van de 'afdeeling vóór-Romeinsche, Romeinsche en Germaansche oudheden' door koningin Wilhelmina en prins Hendrik, zie: Boeles, *De Friesche terpen* 5-6.
[204] Boeles, 'De Nederlandsche afdeeling' 129; Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk' 283-284; Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927) 33-34.
[205] Holwerda, 'Boekbesprekingen' 132.
[206] Boeles, *De Friesche Terpen* 54-55. In de opvatting dat er op de terpen sprake was geweest van een voor-Friese Keltische bevolking, voelde Boeles zich gesterkt door schedelmetingen van Bolk. Deze had in de 'terp-schedel-verzameling' van het Fries Museum 'drie Keltische schedels' aangetroffen. Zie: Boeles, 'De oudste beschaving' 171.
[207] Holwerda *Nederland's Vroegste Beschaving* 36; Holwerda, 'De bevolking' 56.
[208] Holwerda, 'Onze Hunnebedden' 21.
[209] Boeles, 'Repliek', 138-140.
[210] Ibidem, 138.
[211] Ibidem, 141-142.
[212] Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk' 283 en 285. Voor een lovende recensie van Boeles' artikel, zie: Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden' 43-44.
[213] Evenals Vollgraff in 1908 wees Boeles erop dat Nederland in de prehistorie gezien de aanwezigheid van waterwegen niet in de periferie had gelegen. In de bronstijd was er juist een sterk ontwikkeld onderling verkeer. Zie: Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk' 285, 293-294 en 300.
[214] Ibidem, 296-298. Voor Lindenschmit, zie: Böhner, 'Ludwig Lindenschmit' 120-126.
[215] Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk' 298.
[216] Ibidem, 301 en 303; Montelius, *Die Chronologie*.
[217] In het hoofdstuk 'De "Bronstijd"' uit zijn overzichtswerk van 1925 negeerde Holwerda de kritiek van Boeles, vergelijk echter met zijn hoofdstuk 'De Friezen'. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 68-74, 142-150, 289 en 290-291.
[218] Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*.
[219] Lanting, 'A.E. van Giffen'.
[220] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 25.
[221] Van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber* 106, 114 en 157.
[222] Van Giffen, *Die Bauart* 148 en 151.
[223] Van Giffen, 'Grafheuvels uit den vroegen bronstijd bij Zeijen. (Voorlopig bericht)'. Zie ook: Martin, 'Ontgraving' 18; Van Giffen, *Die Bauart* 28.
[224] Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk'. Van Giffen had voor zijn vertrek naar Leiden nog met Boeles samengewerkt. In 1910 hadden zij – Boeles als conservator en Van Giffen als biologiestudent – de deelnemers van de 'Derde Vacantie-Cursus voor Geografen' rondgeleid in het Fries Museum. Zie: *Tien Vacantie-Cursussen* 45-49; Boeles, 'De cultuurhistorische beteekenis'; Van Giffen, 'Het dalingsvraagstuk'.
[225] Martin, 'Ontgraving' 16 en 25-26.
[226] Van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels bij den Annertol' 205.
[227] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 80, 177 en 292.
[228] De bovenheuvel noemde Van Giffen, in navolging van Montelius en Müller, een eventuele 'vroegere of latere toegift'. Zie: Montelius, *Kulturgeschichte Schwedens* 47; Müller, *Nordische Altertumskunde* 59; Van Giffen, *De Hunebedden* II, 291-300, 488 en 500.
[229] Van Giffen, *Die Bauart* 106 en 144.
[230] Ibidem, 102.
[231] Ibidem, 106 en 144.
[232] Lovende recensies verschenen in verschillende Europese wetenschappelijke tijdschriften. Zie: Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek' 242-243.
[233] Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 73; Van Giffen, *Die Bauart* 68-69.
[234] Holwerda, *Verslag 1919* 3; Holwerda, *Verslag 1921* 3; Holwerda, *Verslag 1925* 3.
[235] Holwerda, 'Dr. A.E. Remouchamps', XCIX. Remouchamps eerste wetenschappe-

lijke artikel verscheen in 1921 en zijn eerste opgravingsverslag in 1923. Zie: Remouchamps, 'Het swastika-ornament'; Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels'. Zijn laatste opgravingsverslag, dat door Holwerda werd afgerond, verscheen in 1928. Zie: Holwerda en Remouchamps, 'Grafheuvel-Onderzoekingen'.

236 Holwerda, *Verslag 1927* 3. Remouchamps was Belg van geboorte. Hij trouwde met een Nederlandse en werd tot Nederlander genaturaliseerd. Zie: Holwerda, 'Dr. A.E. Remouchamps'. Zie ook: 20-7-1919, A.E. Remouchamps aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1919 (R).

237 7-12-1926, J.H. Holwerda aan J. Huizinga, Archief RMO 1926 (L).

238 Holwerda, *Verslag 1929* 1.

239 25-11-1926, J.H. Holwerda aan A.W. Nieuwenhuis, Archief RMO 1926 (L).

240 Holwerda, *De Ontwikkeling* 16.

241 Remouchamps, *Griechische Dolch- und Schwertformen.*

242 Ibidem, 21-24 en 65-66.

243 Ibidem, 71-73.

244 Deze kritiek was geuit door C. Rademacher, directeur van het Museum für Vor und Frühgeschichte te Keulen, en door K. Schumacher, directeur van het 'Römisch-Germanisches Zentralmuseum' te Mainz. Zie: Rademacher, 'Zur Chronologie'; Schumacher 'Die Hallstattkultur'. Holwerda verdedigde zich in 1923. Zie: Holwerda, 'Die "Perioden" der Hallstattkultur'.

245 Remouchamps, *Griechische Dolch- und Schwertformen* 67.

246 Remouchamps verwees naar pagina 66 van de derde druk van Kossinna's 'Die deutsche Vorgeschichte'. In de voor dit proefschrift gebruikte achtste druk staan de bewuste foto's op de pagina's 80 tot en met 85. Zie: Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte* 80-85; Remouchamps, *Griechische Dolch- und Schwertformen* 65.

247 Hij gaf hierbij een samenvatting van de belangrijkste resultaten van Holwerda's koepelgrafheuvelonderzoek. Zie: Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels' CII en CV-CVI.

248 Het tijdens de opgraving aangetroffen rode zand was door de Leidse hoogleraar Artsenijbereiding en Toxicologie L. van Itallie chemisch onderzocht en herkend als 'een roode kleurstof (ijzer-oxyde)'. Zie: Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels' XCVII en CXVI. Voor kritiek op deze conclusie, zie: Van Giffen, *Die Bauart* 159-163.

249 Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels' CXVI. Remouchamps baseerde zijn ideeën over de Koerganen – kegelvormige grafheuvels, waarvan werd aangenomen dat zij door de Skythen waren gebouwd – vooral op: Ebert, *Südrußland im Altertum.*

250 Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels' CXIV-CXV.

251 Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. 1922-1925' 125-126.

252 Van Giffen, *Die Bauart* 162.

253 Zo werd M.P.M. Daniels gepolst, maar deze bleek niet bereid. zie: Daniels, *Daniels. Archivaris, Archeoloog, Nijmegenaar* 143. Holwerda informeerde ook bij F.C. Gerretson of F.J.M. de Waele geschikt was. Gerretson oordeelde negatief; 'Als goed flamingant is het zijn plicht in Gent te blijven'. Zie: 10-2-1928, J.H. Holwerda aan F.C. Gerretson; 14-2-1928, F.C. Gerretson aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1928 (G). Voor De Waele, zie: Peters, 'In memoriam prof.dr. F.J.M. de Waele'.

254 Holwerda, *De Ontwikkeling* 16.

255 8-2-1928, H. Dragendorff aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1928 (D); 2-2-1928, P. Wolters aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1928 (W).

256 15-2-1928, J. Boehlau aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1928 (B). Voor de latere rol van A. Langsdorff binnen het SS-*Ahnenerbe*, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 20-21.

257 Holwerda, *Verslag 1927* 4; Holwerda, *Verslag 1928* 1; Holwerda, *Verslag 1929* 1.

258 Braat, *De archaeologie van de Wieringermeer*; Bursch, *Die Becherkultur.*

259 Holwerda, *Verslag 1936* 1; Holwerda, *Verslag 1937* 1.

260 Holwerda, *Verslag 1929* 1.

[261] 10-12-1926, J. Huizinga aan J.H. Holwerda; 22-12-1926, J.H. Holwerda aan J. Huizinga, Archief RMO 1926 (L).
[262] 15-5-1933, A.J. Wensinck aan J.H. Holwerda; 18-5-1933, Holwerda aan Wensinck, Archief RMO (L).
[263] Op basis van een zeer gering aantal schriftelijke vermeldingen ontstaat de indruk dat het begrip 'Leidsche school' eerder ingeburgerd is geraakt dan het begrip 'Groningse school'. De eerste schriftelijke vermelding dateert, voorzover bekend, uit 1980. H. Sarfatij sprak toen van de 'Groningse school', die ondertussen reeds twee generaties kende. Zie: Sarfatij, 'Willem Glasbergen' 30. Braat sprak in 1996 van: '... Methode-Van Giffen, methode-van die idiote woorden. Hij maakte veel omhaal. We bevinden ons in een fluviatiele omgeving en dan bedoelde hij rivierklei.' Zie: Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996.
[264] Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996. Het kan op basis van schriftelijke bronnen niet worden aangetoond dat Braat daadwerkelijk aan het begin van zijn opleiding reeds twijfels koesterde over de koepelgraftheorie. Wél is zeker dat hij in 1948 afstand nam van de theorie in een brief aan J.K. van der Haagen, een hoge ambtenaar op het ministerie van O.K.W. Zie: 17-3-1948, W.C. Braat aan J.K. van der Haagen, archief RMO 1948 (H).
[265] Holwerda, *Verslag 1934* 1; Braat, 'Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae'.
[266] Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996. Voor Holwerda's samenwerking met Goossens bij het onderzoek naar Romeinse villa's in Limburg, zie: 'In Memoriam Dr. J.W.H. Goossens' 7 en 11; Goossens, Holwerda en Krom, 'Opgravingen bij het Ravenbosch'.
[267] Het congres was georganiseerd ter gelegenheid van de oprichting van een Wurtenforschungsstelle aan het Landes-Museum van Hannover. Voor de deelnemers, zie: 'Teilnehmerliste', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (1940) 124-126.
[268] Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996; Braat, 'Een urnenveld te Knegsel'.
[269] Holwerda, *Verslag 1938* 1 en 3. Zie ook: correspondentie W.C. Braat – A.E. van Giffen, Archief BAI 1939 (Boo-F).
[270] 13-8-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).
[271] Ibidem.
[272] Bursch, *Die Becherkultur* 2 en 25.
[273] A. Scholten was, evenals zijn collega A. Bosch, van 1921 tot 1947 voorgraver van het Rijksmuseum van Oudheden. Zie: personeeldossiers A. Scholten en A. Bosch, Archief RMO.
[274] 13-8-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B). Holwerda's antwoord is niet bewaard gebleven. De dubbele-koepelgraftheorie vond uiteindelijk zonder wijzigingen een plaats in Bursch' proefschrift. Zie: Bursch, *Die Becherkultur* 31-38. Byvanck omschreef Bursch' reconstructie in 1936 als 'een koepel met twee schalen' en noemde deze zeer onwaarschijnlijk. Zie: Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. 1925-1935', 18-19.
[275] Bursch, *Die Becherkultur* 75.
[276] Bursch, 'Historie en Praehistorie' 33.
[277] De verslagen van deze in 1932 in Groningen en Drente verrichte opgravingen maakten geen deel uit van Bursch' proefschrift. Hij publiceerde ze uiteindelijk in 1936. Zie: Bursch, *Die Becherkultur* 69; Bursch, 'Grafvormen van het Noorden'. Vergelijk met: Waterbolk, 'Podsolierungserscheinungen bei Grabhügeln'.
[278] Bursch, 'Grafvormen van het Noorden' 53.
[279] 23-4-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).
[280] 21-3-1934, H. Hofer Oldenburg aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1934 (Hel-L).
[281] 2-5-1932, J.H. Holwerda aan H.J. Popping, Archief RMO 1932 (P). Voor een overzicht van Poppings publicaties, zie: A. van der Lee, 'H.J. Popping, praktijkarcheoloog'.
[282] 1932 (zonder datum), H.J. Popping aan F.C. Bursch Archief RMO 1932 (P). Voor de 'Glozel'-vervalsing, zie: Rieth, *Vorzeit gefälscht* 82-93. Voor de Hilversumse 'oudheden', zie: Bakker, 'Views on the Stone Age'; Verhart, *List en bedrog* 22-26. In een

aan het einde van de jaren dertig bij de NSB-uitgeverij Der Vaderen Erfdeel verschenen brochure besprak Popping uitgebreid de opvattingen van Holwerda over het Paleolithicum en het Mesolithicum. Hij ging daarbij echter niet in op de Hilversumse vondsten. Zie: Popping, *Eenige correctie.*

283 3-9-1932, F.C. Bursch aan J.H. Popping, Archief RMO 1932 (P).

284 De falsificaties uit Hilversum zijn bijna honderd jaar, van 1853 tot 1946-1947, in het museum tentoongesteld. Zie: Bakker, 'Views on the Stone Age' 89.

285 Holwerda, 'Inleiding tot' 244.

286 2-10-1931, F.C. Bursch aan W.A.J. Oosting, Archief RMO 1931 (O). Oosting promoveerde in 1936 te Wageningen, zie: Oosting, *Bodemkunde en bodemkartering.*

287 18-10-1931, W.A.J. Oosting aan F.C. Bursch, Archief RMO 1931 (O).

288 20-10-1931, F.C. Bursch aan W.A.J. Oosting, Archief RMO 1931 (O).

289 13-8-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).

290 Dit gebeurde incidenteel met steun van assistenten, zie bijvoorbeeld: Willems, *De vóór-Romeinsche urnenvelden.*

291 Het betrof hier een conflict naar aanleiding van de benoeming van C.C.W.J. Hijszeler tot directeur van de Oudheidkamer Twente in het Rijksmuseum Twente. Het is – voorzover bekend – de vroegste schriftelijke vermelding van de tegenstelling 'Leiden-Groningen'. Zie: 10-6-1939, W.T. Kroese aan F.C. Bursch, Archief RMO 1939 (K).

Noten hoofdstuk 2

1 'Het Centraalbureau' 1.

2 Houkes, 'De invloed' 36-37; Bolt, *Feestrede* ; De Vet, 'Verlichting en christendom' 103.

3 'Het Centraalbureau' (1901) 6 en 8. Voor de Duitse 'Heimatbewegung', zie: Oberkrome, *Volksgeschichte* 30-32.

4 'Het Centraalbureau' (1901) 1 en 5. Voor het Friesch Genootschap, zie: Visscher, *Honderd Jaren.*

5 'Het Centraalbureau' (1901) 1-5. Het gezamenlijk bestuderen van de cultuur- en natuurhistorie van de provincies Groningen en Drente, dat aanvankelijk uit pragmatisch-institutionele gronden geschiedde, werd ook wetenschappelijk gemotiveerd. Van der Waals vermeldde dat Van Giffen al snel had beseft dat hij de Groningse pre- en protohistorie niet geïsoleerd diende te bestuderen en dat hij – mede daarom – had geprobeerd om ook in Drente voet aan de grond te krijgen. Zie: Van der Waals, 'Albert Egges van Giffen' 13.

6 Voor een uitgebreid overzicht van de publicaties van het Centraalbureau, zie: Bolt, *Feestrede* 74-85.

7 Zie: Bontekoe, 'Enige notities' 27.

8 Van Giffen kon bovendien op de interesse rekenen van J.F. van Bemmelens vader, de hoogleraar chemie en geologie J.M. van Bemmelen. Van Bemmelen senior overleed echter in 1911. Voor een gedetailleerde weergave van de gang van zaken rond Van Giffens benoeming, zie: E.H. Waterbolk, 'Uit de prehistorie van onze vereniging' 8-10; Van Giffen, *Die Fauna der Wurten* 50-51.

9 Van Giffen promoveerde tot doctor in de plant- en dierkunde. Zie: Van Giffen, *Die Fauna* titelpagina. Het tweede deel is uiteindelijk niet verschenen, zie in dit kader: Van Giffen, 'Het oudste huisdier en de paleotechnologie' 1287-1288; Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 29.

10 A.E.J. Holwerda, *Verslag 1911* 3.

11 Van Giffen, *Nota 1915* 6.

12 Ibidem.

13 A.E.J. Holwerda, 'Rede'.

14 Van Giffen, *Nota 1915* 12.

15 Zie bijvoorbeeld: 14-6-1917, J.H. Holwerda aan J.J. Van Deinse, Archief RMO 1917 (D).

16 Lanting, 'A.E. van Giffen'.

17 De 'Drentsche Praehistorische Vereeniging' was aanvankelijk weinig actief geweest, mede omdat tijdens de Eerste Wereldoorlog de heide-ontginningen hadden stilgelegen. In 1919 werd de vereniging gereactiveerd. Zie: van Giffen, 'Begin van een onderzoek van "de zoogenaamde voormali-

ge Romeinsche legerplaats"'; Van der Waals, 'Albert Egges van Giffen' 15.

[18] Deze verslagen verschenen vanaf 1934 onder de titel 'Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten'. Zie: Harsema, 'De Nieuwe Drentse Volksalmanak'. In 1918 kreeg van Giffen van de regering de opdracht een rapport op te stellen over de toestand van de hunebedden in de provincies Groningen en Drente. Het rapport dat Van Giffen in 1919 afrondde, vormde de basis voor het eerste deel van zijn studie over de hunebedden dat verscheen in 1925. Het tweede deel van deze studie verscheen in 1927; de atlas in 1926. Dankzij het rapport werd Van Giffen in 1919 benoemd tot 'Rijkscorrespondent voor de hunebedden'. Zie: Van Giffen, *De Hunebedden* I, V; Bakker en Waterbolk, *De Nederlandse Hunebedden* 20 en 22-23.

[19] Deze verslagen verschenen vanaf 1927 onder de titel 'Bouwstoffen voor de Groningsche Oergeschiedenis'. Zie: Boersma, 'Prof.dr. Albert Egges van Giffen' 8.

[20] Zie: Boersma, 'Archeologisch onderzoek van terpen' 24.

[21] Interview mw. C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000. De Bijbel zag Van Giffen vooral als een historische bron, zonder dat hij daarbij overigens de wetenschap nadrukkelijk boven de religie plaatste. In 1950 concludeerde hij bijvoorbeeld over het bijbelse scheppingsverhaal: 'Het is een mooi verhaal, opgetekend in de 8e of 9e eeuw voor Christus. Wij zullen er niet aan tornen.' Zie: Van Giffen, 'Nieuwe methoden en resultaten' 43-44.

[22] Van Giffens werk is herhaaldelijk als ontoegankelijk ervaren. Waterbolk stelde in 1976 dat Van Giffens waarnemingen en beweringen elkaar soms tegenspraken. Het tegen beter weten in volhouden van een bepaalde opvatting toonde zijns inziens het dwangmatige van Van Giffens 'totale inzet'. Zie: Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 149-150. Bakker vermeldde in 1979 met betrekking tot Van Giffens monografie over de hunebedden dat de lezer daarin kan volgen hoe Van Giffen zijn ideeën geleidelijk uitbouwde. Aangezien de studie soms weinig systematisch is opgezet, kan men daardoor ook op het verkeerde been worden gezet. Zie: Bakker, *The TRB West Group* 30-31.

[23] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 14-15.

[24] Zie bijvoorbeeld: Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden' 1.

[25] Linthorst Homan, 'Eenige beschouwingen' 18.

[26] Interview mw. C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000.

[27] Van Giffen, *Archaeologische verkenmerken* 29.

[28] Van Giffen, *De Hunebedden in Nederland* II, 468.

[29] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 25. Zie ook: Van der Waals, 'Albert Egges van Giffen' 10-11.

[30] A.E. van Giffen, 'Begin van een onderzoek van "de zoogenaamde voormalige Romeinsche legerplaats"' 174.

[31] In 1930 betoogde Van Giffen dat de oudheidkunde een relatief nieuwe wetenschap was, waarvan de methoden pas in de tweede helft van de negentiende eeuw waren ontwikkeld. Daarbij wees hij er ook op dat het verzamelen van oudheden al in de zestiende eeuw was begonnen. Zie: Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 4.

[32] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 6-9.

[33] Van Giffen, *Die Fauna* 1.

[34] Nietzsche, *Der Wille zur Macht* 481/337. Zie ook: Brongers, 'Giffen, Albert Egges van' 197; Van der Waals, 'Albert Egges van Giffen' 12.

[35] Heymans, 'De tijdgeest in de wijsbegeerte' 274; Van Giffen, *Die Bauart* 1. Voor de filosofie van Heymans, zie: Hubbeling, *Gerardus Heymans.*

[36] Heymans, 'De tijdgeest'

[37] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 541-542.

[38] Van Giffen, 'Nieuwe methoden en resultaten' 43.

[39] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 556.

[40] Voor de kritiek van Glazema, zie: Van Es, 'De Nederlandse archeologie' 294. Ne-

derlandse prehistorici bleven streven naar een synthese van feiten. Zie bijvoorbeeld: De Laet en Glasbergen, *De Voorgeschiedenis* XIII.

41 Van Giffen, 'Begin van een onderzoek' 150-151.

42 14-6-1917, J.H. Holwerda aan J.J. Van Deinse, Archief RMO 1917 (D).

43 Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek' 241.

44 Van Giffen, 'Begin van een onderzoek' 151 en 156. In 1930 gaf Van Giffen een korte beschrijving van de kwadrantenmethode, die hij voor het eerst had toegepast in 1916 op het Noordse Veld bij Zeyen. Hij beschreef daarbij ook de sektorenmethode die hij in 1921 voor het eerst had aangewend bij grafheuvelonderzoek te Harendermolen. Zie: Van Giffen, *Die Bauart* 7-8.

45 Zo sloot de Australische prehistoricus V.G. Childe in 1937 een recensie over een archeologisch tijdschrift uit de Sovjet-Unie af met de opmerking: 'We shall only begin to understand the important cultures of the Pontic steppes when van Giffen's methods are employed there.' Zie: Childe, 'Sovietskaya Archeologiya No.1'. Voor Van Giffen en Childe, zie: Bakker, 'Gordon Childe, Van Giffen'.

46 Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek' 252. Zie ook; Interview H. Brunsting, Leiden 15-8-1995.

47 Van Giffen refereerde bij herhaling aan hen in zijn publicaties. Zie bijvoorbeeld: Van Giffen, *Die Bauart* VI.

48 Brongers, 'Giffen, Albert Egges van' 199.

49 Van Vuuren, 'Excursie' 472.

50 Voor het begrip 'gecombineerd natuurwetenschappelijk-archaeologisch bodemonderzoek', zie: Van Giffen, *Nota 1915* 6. Voor de lezing van 1915, zie: Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap'. Zie ook: Van Giffen, *Archaeologische verkenmerken* 3. Vergelijk met: Jacob-Friesen, *Grundfragen der Urgeschichtsforschung* 1-2.

51 Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 471.

52 Ibidem, 471-474 en 479. In 1922 sprak Van Giffen van 'vondst en vondstomstandigheden'. Zie: Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 9.

53 Ibidem, 471, 473 en 483.

54 A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen.*

55 J.H. Holwerda, *De Ontwikkeling.*

56 Ondanks Rütimeyers innovaties bleef de studie van gedomesticeerde dieren een zeer complex vakgebied. In 1915 zou Van Giffen dan ook bekennen dat hij aanvankelijk het spoor bijster was geraakt. Zie: Van Giffen, *Die Fauna* 47; Van Giffen, 'De statistische methode' XLVIII, LI en LIV.

57 Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 471 en 474-475. Zie ook: Van Giffen, 'Statistisch-biologische gegevens voor de palethnographie' 256.

58 Duerst, 'Die Tierwelt der Ansiedlungen'; Van Giffen, 'De statistische methode' LI; Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 475-476.

59 Van Giffen, 'Het oudste huisdier en de paleotechnologie' 1288. Voor Van Giffens onderzoeksmethode, zie: Van Giffen, *Die Fauna* 63-64; Clason, 'A.E. van Giffen as archaeozoologist' 3-4. Van Giffen was geïnspireerd door het werk van de Groninger biologe T. Tammes, eveneens een leerling van Moll. Zie: Tammes, 'Der Flachsstengel'; Stamhuis, 'Statistiek en waarschijnlijkheidsberekening'; De Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap* 198-224.

60 Van Giffen, 'De statistische methode' LIV-LV.

61 Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 476-478.

62 Ibidem, 478; Van Giffen, 'Statistisch-biologische gegevens' 256.

63 Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 14-18.

64 Ibidem, 18.

65 Zie: Van Giffen, 'Het oudste huisdier' 1287-1288; Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 29. Vergelijk met: Clason, 'In memoriam Prof.Dr. A.E. van Giffen' 13; Clason, 'A.E. van Giffen as archaeozoologist' 5.

66 Van Giffen, 'De Buinerbrug' 51-54.

67 Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 478.

[68] Van Giffen, 'De Buinerbrug' 60. Webers onderzoek werd in Nederland met belangstelling gevolgd. Zo werd in 1908 bij de Tweede Vacantie-Cursus voor Geografen een sessie gewijd aan diens werk. Zie: Van Baren, 'De nieuwe litteratuur'. Weber hield in 1925 te Groningen een lezing. Zie: Waterbolk, 'De oudheidkundige verschijnselen' 86-87.

[69] Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 479-480.

[70] Van Giffen, 'De Buinerbrug' 60-61 en 82-83. Van Giffens datering van Webers grenslaag was overigens wél aan verandering onderhevig. In 1922 dateerde hij de grenslaag een aantal eeuwen later, dit naar aanleiding van vondsten te Zeyen. Zie: Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 22. Voor Webers eigen opvattingen over de datering van de grenslaag en voor zijn beschrijving van een veenprofiel uit Buinerveen, zie: Van Baren, *De Bodem van Nederland* 948-951.

[71] Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 479-481. Zie ook: Van Giffen, 'De Buinerbrug' 80 en 83.

[72] Van Bemmelen senior – naast chemicus ook geoloog – gold als propagandist van het gecombineerd natuurwetenschappelijk archeologisch onderzoek. Zie: Holwerda, 'Archaeologische bijdrage tot het "dalingsvraagstuk"' 240. Zie ook: Jorissen, 'Jakob Maarten van Bemmelen' XIX-XX.

[73] J.M. van Bemmelen, 'Beschouwing over het tegenwoordige standpunt' 52-53. Vergelijk met: Van Giffen, 'Het dalingsvraagstuk' 260.

[74] Holwerda, 'Naschrift over' 231-233. Brief zonder plaats en datum van Holwerda aan Van Bemmelen, naar alle waarschijnlijkheid uit de tweede helft van 1907. Zie: E.H. Waterbolk, 'Brieven over de aanloop' 61-64; Van Bemmelen, 'Beschouwing over' 118-120.

[75] Van Bemmelen, 'Beschouwing over' 94-95.

[76] Ibidem.

[77] Van Bemmelen achtte het noodzakelijk dat een wetenschappelijk genootschap en een vermogend persoon het terpenonderzoek respectievelijk zouden gaan stimuleren en ondersteunen. Zie: Ibidem, 143-146. Van Bemmelens laatste opmerking was niet aan dovemansoren gericht. De Groninger industrieel J.E. Scholten zou later bereid zijn de 'Vereeniging voor Terpenonderzoek' financieel bij te staan. Voor de gang van zaken rond de oprichting van de 'Terpenvereeniging', zie: Boersma, 'Archeologisch onderzoek van terpen'.

[78] Bontekoe, 'Enige notities' 27.

[79] Van Giffen, *Die Fauna* 50-148.

[80] Voor de commerciële terpafgravingen, zie: Van Giffen, *Die Fauna* 1913 16-17; Arjaans, 'Terpafgravingen' 45-55.

[81] Van Giffen, *Die Fauna* 25-41.

[82] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 5.

[83] Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 481-483.

[84] Van Giffen, *Die Fauna* 44-45.

[85] Van Giffen, 'Iets over terpen' 468-469.

[86] Van Giffen, *Die Fauna* 46.

[87] Van Giffen, 'Het dalingsvraagstuk' 272; Van Giffen, *Die Fauna* 46. In 1964 ging Van Giffen uitgebreid in op zijn persoonlijke herinneringen aan Schütte. Zie: Van Giffen, 'Erinnerung an Heinrich Schütte'. Zie verder: Diekmann, 'Würdigung für Heinrich Schütte'; Haarnagel, 'Dr. h.c. Heinrich Schütte'.

[88] Van Giffen, 'Iets over terpen' 468-469; Van Giffen, *Die Fauna* 147.

[89] Waarschijnlijk omdat hij beter tot zich had laten doordringen dat Plinius de bewoners van de terpen had beschreven als een vissersvolk dat zich onderscheidde van hun meer in de binnenlanden wonende buren door de afwezigheid van vee, waagde Van Giffen zich in 1921 toch aan een conclusie. De Friese en Groningse terpen hadden zijns inziens waarschijnlijk toebehoord aan genoemde buren; de vissersterpen zelf waren inmiddels verdwenen. Zie: Van Giffen, 'Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken' 205-206.

[90] Boersma constateerde in 1991 dat Van Giffen zich nooit heeft kunnen losmaken van de autoriteit der klassieken. Zie:

Boersma, 'Archeologisch onderzoek van terpen' 28. Vergelijk met: E.H. Waterbolk, 'Uit de prehistorie van onze vereniging'.

91 Van Bemmelen maakte op dat moment deel uit van een commissie ter bestudering van de bodemdaling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Zie: J.M. van Bemmelen, 'Aanteekening omtrent de daling van den Nederl. bodem', 412.

92 Van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap' 482; 'De Daling van den Bodem van Nederland', *Verslagen der Geologische Sectie, Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën* 2 1915-1919 (1921) 119-120; Van Giffen, 'Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken' 198; Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 20.

93 Van Giffen, 'Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken' 199-200. Voor de overstroming van 1916 en de steun die C. Lely daardoor verwierf voor zijn plannen met betrekking tot de inpoldering van de Zuiderzee, zie: Wolffram, *70 jaar ingenieurskunst* 34.

94 Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 18.

95 Over het verband tussen de Noordwest-Europese megalieten en die van Zuidwest-Europa en het Middellandse-Zeegebied zouden volgens Van Giffen pas na een nauwkeurige analyse van het vondstmateriaal uitspraken gedaan kunnen worden. Zie: Van Giffen, 'Mededeeling omtrent onderzoek en restauratie van het groote hunebed te Havelte' 115, 132-133 en 138-139.

96 Ibidem, 115. Zie ook: Van Giffen, *De Hunebedden* II, 266-267, 271 en 451.

97 Holwerda, 'Onze Hunnebedden' 34; Holwerda, 'De bouwers onzer hunnebedden' 106.

98 Zie: Van Giffen, 'Grafheuvels uit den vroegen bronstijd bij Zeijen' 122-123, 139 en 142-146; Van Giffen, *Die Bauart* 28.

99 Van Giffen, 'Grafheuvels uit den vroegen bronstijd bij Zeijen' 143-144.

100 Van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels bij den Annertol' 205; Van Giffen 'Een kringgrepurnenveld bij Wessingtange' 65.

101 Van Giffen, 'Een dubbele grafheuvel uit den steen- en bronstijd'.

102 Ibidem, 44-48.

103 In 1918 kwam Van Giffen voor het eerst tot een reconstructie van het grafritueel. Zie: Van Giffen, 'Begin van een onderzoek' 162-163.

104 Van Giffen, 'Een dubbele grafheuvel' 49-52. Lanting wees er in 1979 op dat de laag 'witzand' die Van Giffen had beschouwd als een door de mens tijdens rituele handelingen aangebracht laag, bij nader inzien een natuurlijke uitspoelingshorizont of loodzandlaag betrof. Zie: Lanting, 'De grafheuvel van Harenermolen' 181-182 en 206. Voor de wijze waarop Van Giffen in 1941 zijn conclusie over de witte zandlaag bijstelde, zie: Van Giffen, 'De tijd van vorming van heidepodsolprofielen' 15.

105 Holwerda, 'Das alteuropäische Kuppelgrab'; Schuchhardt, 'Hügelgräber' 467.

106 Van Giffen, 'Ein neolithischer Grabhügel mit Holzkonstruktion'; Rademacher, 'Holland' 342.

107 Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen' 265. In 1936 promoveerde een assistent van Van Giffen op de urnenvelden. Zie: Willems, *De vóór-Romeinsche urnenvelden*.

108 Van Giffen, *De Hunebedden* I, V-VI en 1-6.

109 Van Giffen, *De Hunebedden* II, V-VI.

110 Ook ná 1930 zette Van Giffen zijn grafheuvelonderzoek voort. Hierover publiceerde hij vanaf 1934 in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*. Zie: Bakker, *The TRB West Group* 30-32; Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek' 242-243.

111 Van Giffen, *Die Bauart* 4.

112 Van Giffen, *De Hunebedden* II, 253 en 275-281. Vergelijkbare overgangsvormen had Van Giffen ook in Zeyen en Diever onderzocht. Hij beschouwde deze graven als 'in Einzelgräber aufgelöste Massengräber'. Zie: Van Giffen, *Die Bauart* 176.

113 Van Giffen, *Die Bauart* 1-3.

114 Van Giffen had over dergelijke urnenvelden in 1920 voor het eerste gepubliceerd. Zie: Van Giffen, 'Het in April 1818 ontdek-

te en in October 1920 teruggevonden urnenveld'.
[115] Van Giffen 'Een kringgrepurnenveld' 59 en 65. Vergelijk met: Van Giffen, *Die Bauart* 117-118.
[116] Van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels' 159 en 181; Van Giffen, *De Hunebedden* II, 508-509; Van Giffen, *Die Bauart* 184-185.
[117] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 342.
[118] Van Giffen, *Archaeologische verkenmerken* 5-6.
[119] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 459 en 468. Van Giffen verwees onder andere naar: Bertrand, *Archéologie Celtique*; Bonstetten, *Essay sur les dolmens.*
[120] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 502.
[121] Ibidem.
[122] Ibidem, 468. De idee dat geloofsvoorstellingen in de loop van de prehistorie vergeestelijkten, was geïnspireerd door het werk van M. Ebert. Zie: Ebert, 'Die Anfänge des europäischen Totenkultes' 14.
[123] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 251-253.
[124] Ibidem, 251 en 501.
[125] Van Giffen, 'De oudste cultuuroverblijfselen' 695; Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 405 en 407.
[126] Van Giffen citeerde zonder vermelding van zijn bron. Zie: Van Giffen, *De Hunebedden* II, 502.
[127] Ibidem.
[128] Van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels' 158; Van Giffen, *De Hunebedden* II, 508-509.
[129] Van Giffen, *Die Bauart* 3-4, 45 en 184-185; Preidel, 'Grundsätzliches zur Erschliesung'.
[130] Van Giffen, *Die Bauart* 184. 'Phylogenia = stamgeschiedenis. leer van de ontwikkeling van de voorvaderen der thans levende wezens.' Zie: Gabler's *Latijnsch-Hollandsch Woordenboek over Geneeskunde en de Natuurkundige Wetenschappen ten dienste van doctoren, studenten, ziekenverpleegsters, apothekers enz.* 3e druk (Leiden z.j.) 158
[131] Van Giffen, 'Een kringgrepurnenveld' 65-66. In 1943 recapituleerde Van Giffen dat het 'organische' verband in het grafritueel het geloofwaardig gemaakt had dat er in Drente sprake was van een directe samenhang tussen de neolithische en de laat-middeleeuwse bevolking. Zie: Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 544-545. Bij het onderscheiden van de twee bevolkingsgroepen, speelde het aardewerk een grote rol. Van Giffen wees erop dat de door hem onderzochte neolithische grafheuvels in Noord-Nederland tot twee culturen behoorden: de 'diepsteekceramiek'-cultuur en de 'bekerceramiek'-cultuur. De diepsteekceramische grafheuvels bezaten geen houtbouw of kringgreppel, de bekerceramische grafheuvels juist wel. De hunebedden hingen nauw samen met de grafheuvels van de 'diepsteekceramiek'-cultuur. Zie: Van Giffen, *Die Bauart* V en 1-3.
[132] Van Giffen, 'Een kringgrepurnenveld' 66; Van Giffen, *De Hunebedden* II, 253-255.
[133] Kossinna's methode was in 1910 voor het eerst beschreven door E. Blume. Deze leerling van Kossinna wees er daarbij op dat de methode veel kritiek had opgeroepen, vooral omdat Kossinna deze had toegepast zonder eerst de theorie die eraan ten grondslag lag op papier te zetten. Blume gebruikte overigens niet het begrip 'Siedlungsarchäologie', maar sprak van de 'ethnografische Methode'. Zie: Blume, *Die germanischen Stämme* 1-11.
[134] Kossinna, *Die Herkunft der Germanen* 3.
[135] Zie bijvoorbeeld: Kossinna, 'Westfälische Vorgeschichte' 36.
[136] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 255; Van Giffen, 'Een kringgrepurnenveld' 66. In 1927 herhaalde Van Giffen zijn kritiek op Kossinna voor een internationaal publiek. Het betrof de deelnemers aan het congres van het Institut International d'Anthropologie, die een excursie maakten naar Drente en Groningen. Zie: 'Excursions', *Institut International d'Anthropologie, IIIe Session Amsterdam, 20-29 Septembre 1927* (Paris 1928) 56-62, aldaar 61; Van Giffen, *Die Bauart* 85. Voor vergelijkbare kritiek op Kossinna, zie: Kiekebusch, 'Siedlungsarchäologie' 106-107.
[137] Van Giffen verwees in zijn brief overigens naar een eerdere ontmoeting: 28-2-

1928, A.E. Van Giffen aan G. Kossinna, Archief BAI 1928.
[138] 3-5-1929 A.E. van Giffen aan G. Kossinna, Archief BAI 1929; Van Giffen, 'Die Ergebnisse der Warfengrabung'.
[139] Van Giffen, *Die Bauart* III.
[140] Ibidem, 188. Van Giffens slotzinnen sloten aan op uitspraken van Kossinna uit 1911. Naar aanleiding van de kritiek dat hij simpelweg volkeren had geïdentificeerd door middel van aardewerk had Kossinna gewezen op de betekenis van het grafritueel. Zie: Kossinna, *Die Herkunft* 11.
[141] Van Giffen, 'Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen den Niederlanden und Westfalen' 115.
[142] Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage' 2 (nummering uit overdruk).
[143] Van Giffen, 'Een systematisch onderzoek in een der Tuinster Wierden' 71; Jankuhn, *Die Wehranlagen* 59-60.
[144] Zo sprak hij in 1943 over de herkomst en de verspreiding van 'megalithische ideeen'. Zie: Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 461-462.
[145] Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 9.
[146] Van Giffen, 'Die Ergebnisse' 322.
[147] Van Giffen, 'Die Siedlungen in den Warfen Hollands' 189.
In het naoorlogse West-Duitsland concentreerde de 'Siedlungsarchäologie' zich op nederzettingsgeschiedenis, waarbij sociale en economische vragen centraal stonden. Het doel etnische vragen op te lossen verschoof naar de achtergrond. Vanuit dit resultaat redenerend, kon de Duitse archeoloog H. Jankuhn in 1979 Van Giffens vooroorlogse terpenonderzoek te Ezinge een vroege vorm van 'Siedlungsarchäologie' noemen. Hij verwees hierbij echter alleen naar het natuurhistorische en culturele niveau van Van Giffens werk; aan het etnische niveau werd niet gerefereerd. Zie: Jankuhn, 'Siedlungsarchäologie als Forschungsaufgabe' 2; Jankuhn, 'Siedlungsarchäologie als Forschungsmethode' 20 en 33.
[148] Van Giffen, *Archaeologische verkenmerken* 7-8.
[149] Als voorbeeld noemde Van Giffen zijn onderzoek in Drente, met name dat van het Noordsche Veld bij Zeijen. Zie: Van Giffen, 'Oudheidkundige perspectieven' 504-505 en 528-529.
[150] Zie: Bontekoe, 'Enige notities' 28. Waterbolk erkende in 1986 dat in een cultureel streekdiagram het verschijnen van een nieuwe cultuur voor Van Giffen de binnenkomst van nieuwe bevolkingsgroepen betekende. Zie: Waterbolk, 'Andere tijden, andere inzichten' 162. Vergelijk met: Bazelmans, Kolen en Waterbolk, 'On the natural history'.
[151] Naar aanleiding van deze lezing publiceerde hij een jaar later een artikel met dezelfde titel. Zie: I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing', *Handelingen van het Zestiende Nederlandsche Philologen-congres* (Groningen 1935) 25-27; I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936) 5-42. Gosses' belangstelling voor de archeologie was reeds in 1921 gebleken uit zijn bespreking van het werk van Holwerda. Naar aanleiding hiervan formuleerde Gosses fundamentele kritiek op het koppelen van cultuurverschijnselen aan etnische groepen. Zie: Gosses, 'Archeologie tegenover historie' 168, 199 en 203. Voor Holwerda's repliek, zie: Holwerda, 'De Franken in Nederland' 2. Zie ook: Heidinga, 'Midden-Nederland' 129.
[152] Gosses, 'De groote volksverhuizing' (1936) 34-37.
[153] Ibidem, 36; Kossinna, *Ursprung und Verbreitung der Germanen.*
[154] Waterbolk suggereerde in 1989 dat Gosses' rede uit 1935 mogelijk van grote invloed was op Van Giffens interpretatie van materiële cultuurveranderingen en bijgedragen heeft aan de ontwikkeling van het 'cultureel streekdiagram'-concept van 1947. Kossinna is voor Waterbolk symbool voor het 'axiomatische vasthouden aan de etniciteit van archeologische culturen', waarbij hij eraan voorbij gaat dat Gosses' kritiek op Kossinna in de eerste plaats het afleiden van migraties uit bijkomstige cultuurkenmerken betrof en niet het koppelen van etnische groepen aan cultuur. Zie:

Waterbolk, 'Het was een mooie tijd' 221-222.
[155] Gosses en Van Giffen kenden elkaar en elkaars werk zeer goed. Gosses was jarenlang de spil van het Groningsch Historisch Genootschap, waarvan Van Giffen sinds 1921 lid was. Bovendien was Gosses verbonden aan de Terpenvereniging: hij was vanaf 1925 lid en van 1932 tot zijn overlijden in 1940 voorzitter. Voor Gosses, zie: Hartgerink-Koomans, 'Izaak Hendrik Gosses'. Voor het Historisch Genootschap, zie: Ketelaar, 'De historie herzien' 7-14.
[156] Gosses, 'De groote volksverhuizing' (1936) 36.
[157] Ibidem 39-40. Gosses verwees als voorbeeld naar het hoofdstuk 'De oudste bewoners der Nederlanden' uit de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* van P.J. Blok. Zie: Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* I (1892) 13-23.
[158] Zie bijvoorbeeld: Van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels' 182; Van Giffen, 'Les Pays-Bas'; Van Giffen, *Die Bauart* V.
[159] Åberg, *Die Steinzeit* 1 en 5-6.
[160] Ibidem, 1 en 5-6.
[161] Åberg, *Das Nordische Kulturgebiet* 209.
[162] Ibidem, 212. Åberg merkte op dat de nordische cultuur bijzonder 'expansionskräftig' was geweest. Zie: Åberg, *Die Steinzeit* 81.
[163] Holwerda, *Vroegste Geschiedenis* 3-4.
[164] Van Giffen, 'De oudste cultuuroverblijfselen' 697 en 699-700.
[165] Van Giffen, *Die Bauart* 187.
[166] Ibidem, 186-187.
[167] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 455.
[168] Ibidem, 270, 480 en 487.
[169] Van Giffen, 'De oudste cultuuroverblijfselen' 697.
[170] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 350 en 355-357.
[171] Ibidem, 454-455. Vergelijk met: Van Giffen, *Die Bauart* 183.
[172] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 456 en 507. Het 'homo-nordicus'-type was door Deniker in 1900 beschreven. Zie: Deniker, *Les Races.*
[173] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 431-432; Jacob-Friesen, *Die sieben Steinhaüser.*
[174] Van Giffen, *De Hunebedden* II 496.
[175] Ibidem, 507.
[176] Ibidem, 494 en 507.
[177] Ibidem, 495-496.
[178] Bolk, 'De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking'. Bolk had zijn eerste bevindingen over de etnisch-raciale kenmerken van de Nederlanders gepresenteerd in 1908. Zie: Bolk, 'De Bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling'.
[179] Van Giffen hield de lezing 'De oudste cultuuroverblijfselen in ons land'. Andere sprekers waren J.P. Kleiweg de Zwaan, J.A.J. Barge, A.J.P. van den Broek, W.A. Mijsberg, J. Boeke en M.A. van Herwerden. Zie: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 68-7 (1924) 649 en 688-700.
[180] Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen van ons land'.
[181] Bolk, 'De samenstelling' 674-676.
[182] Bolk, 'De Bevolking' 59-60.
[183] Bolk, 'De samenstelling' 672 en 676.
[184] Ibidem, 676; Bolk, 'De Bevolking' 63-64 en 67.
[185] Scheidt, *Die Rassen.*
[186] Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen' 269-273.
[187] Ibidem, 275-276.
[188] Ibidem, 258, 274 en 278-279.
[189] Ibidem, 264-265.
[190] Ibidem, 265.
[191] Zelf dateerde hij de komst van de Kelten naar Nederland in de ijzertijd, waarbij hij met enige slagen om de arm verwees naar de La-Tène-urnenvelden. Zie: Ibidem.
[192] Ibidem, 267. Huizinga had bovendien opgemerkt, refererend aan Bolks artikel uit 1908, dat een vermenging van historisch-taalkundige met antropologische en archeologische categorieën uiterst gevaarlijk was. Zie: Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden' 36, 57 en 65.
[193] Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen' 268.
[194] Bolk, 'De Bevolking' 63-64 en 67; Van Giffen, *Die Bauart* 5 en 182.
[195] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 467 en 551-552.

[196] Van Giffen sprak van een 'nog steeds zichtbaar heterogene' bevolking, zie: Ibidem, 552-553. Voor een gepopulariseerde versie van deze conclusies, zie: Van der Kley, *Het Drentse Volkskarakter* 15-19.
[197] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 467 en 538-539.
[198] Ibidem, 393-564.
[199] Van Giffen, 'Die Wurtenforschung in Holland' 70-71; Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 413-414.
[200] Van Giffen, *De Hunebedden* II, 431-432.
[201] Van Giffen verwees hierbij naar het fysisch antropologisch onderzoek van Paudler, Günther en Nielsen, zoals samengevat door Schwantes. Zie: Schwantes, *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins* 250. Voor H.K.F. Günther en zijn 'Fälische'- en 'Dalische'-type, zie: Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke* 110.
[202] Van Giffen vatte de resultaten van deze opgraving kort samen. Zie: Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 434-436, 466-467 en 519-520; Reinerth, 'Ein Dorf der Großsteingräberleute' 241-242.
[203] Ibidem, 467-468 en 543.
[204] In 1927 had hij nog geconstateerd dat de hunebedbouwers de eerste bewoners van Nederland waren. Zie: Van Giffen, *De Hunebedden* II, 455. Reeds in 1929 had hij kenbaar gemaakt dat deze opvatting aan het wankelen was geraakt. Hij verwees hierbij naar het onderzoek van microlithische artefacten door H.J. Popping, H.J. Bellen en R. Oppenheim. Zie: van Giffen, 'Grafheuvels in Oosterwolde' 41-42 en 57. Zie ook: Popping, 'Drentsch Mesolithicum en Neolithicum'.
[205] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 460-461 en 542.
[206] Hij noemde in dit kader het onderzoek van H.J. Popping, G.H. Voerman, de gebroeders J. en W. Luinge en W. Beyerinck. Zie: Ibidem, 460 en 467-468.
[207] Voor Stieren, zie: Halle, *'Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!'* 81-82.
[208] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 508-510.
[209] Zie: Henkes, *Voor een 'waarlijk eigen stijl'* 21-22.
[210] Dijkstra, 'Die Skelettreste aus dem Kreisgrabenfriedhof von Sleen'; Dijkstra, 'Die Skelettreste aus dem Kreisgrabenfriedhof von Vledder'. Zie ook: Van Giffen, 'Das Kreisgraben-Urnenveld bei Vledder'; Van Giffen, 'Der Kreisgrabenfriedhof bei Sleen'.
[211] Dijkstra, 'Antropologische gegevens' 113; Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 545. Naar aanleiding van zijn huisdierenonderzoek had Van Giffen er reeds in 1915 op gewezen dat fysisch antropologen over te weinig 'statistische data' beschikten om tot verantwoorde uitspraken te komen. Zie: Van Giffen, 'De statistische methode' XLIX.
[212] Gosses en Japikse, *Handboek* 2e druk 21-25.
[213] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 523. Zie ook: Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen' 268; Van Giffen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten (VII)' 196.
[214] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 530 en 538-539.
[215] Van Giffen, 'Die Ergebnisse der Warfengrabung' 334-336. Waterbolk wees er in 1994 op dat Van Giffens Angelsaksische hutten in werkelijkheid nooit hebben bestaan. De betreffende hutten waren namelijk de bijgebouwen van de 'woon-stalhuizen' en bovendien kwamen ze niet op één, maar verschillende niveaus voor. Zie: Waterbolk, 'Ezinge' 70-71.
[216] Van Giffen, *Archaeologische Verkenmerken* 21-26.
[217] Boersma noemde de Ezinge-opgraving als het begin van de tweede fase van Van Giffens terpenonderzoek. Er gold niet meer het 'redden-wat-er-te-redden-valt'-principe; er werd nu volgens 'wetenschappelijke beginselen' gegraven. Zie: Boersma, 'Archeologisch onderzoek van terpen' 31. Zie ook: Waterbolk, 'Ezinge' 60-61.
[218] De werklozen werden Van Giffen ter beschikking gesteld door J. Buiskool, de Rijksinspecteur voor Werkverschaffing en door M. Reinders, opzichter van de Nederlandsche Heide Maatschappij. Zie: Delvigne, *De wierde van Ezinge*. Voor Van Gif-

fens contact met Buiskool, zie: Sarfatij, 'A.E. van Giffen' 11-12.
[219] H. Schroller, een assistent van Jacob-Friesen aan het Landes-Museum in Hannover, S.P.O. Riordain, een archeologisch assistent uit Dublin, en J. Willems, een student klassieke talen en archeologie uit Amsterdam liepen korte werkstages. Schroller ging in 1940 in zijn artikel 'Die Friesen und Sachsen' uitgebreid in op Ezinge. Zie: Schroller, 'Die Friesen und Sachsen' 87-91. Hijszeler vermeldde Ezinge alleen zijdelings in zijn proefschrift. Zie: Hijszeler, *Boerenvoortvaring*. Voor Hijszeler, zie: Jordaan, 'In memoriam Dr. C.C.W.J. Hijszeler'.
[220] Van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Germania* 20 (1936) 1-8, aldaar 2-3 en 6-7 (nummering uit overdruk).
[221] Van Giffen, 'Resumé van de in de laatste vereenigingsjaren verrichte werkzaamheden' 9-35; Van Giffen, 'Mededeelingen omtrent de systematische onderzoekingen, verricht in de jaren 1926 en 1927'; Van Giffen, 'Mededeeling omtrent het systematisch onderzoek, verricht in de jaren 1928, 1929 en 1930'; A.E. van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 16-19, 1931-1935* (1936) 1-8.
[222] Van Giffen, 'Die Ergebnisse der Warfengrabung'.
[223] A.E. van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Germania* 20 (1936) 1-8, aldaar 8.
[224] Zie bijvoorbeeld: Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie* 250.
[225] Zie bijvoorbeeld: Jacob-Friesen, 'Geschichte und Aufgaben der Wurtenforschung' 3-4. Vergelijk met: Byvanck, *De Voorgeschiedenis van Nederland* 2e druk 199.
[226] In zijn autobiografie uit 1944 beschreef Schuchhardt de oprichting en de jaarlijkse bijeenkomsten van het Nordwestdeutsche Verband für Altertumsforschung en maakte daarbij melding van het bezoek aan Ezinge in 1933. Zie: Schuchhardt, *Aus Leben und Arbeit* 261-267.
[227] De betekenis van deze ontdekking was volgens Schuchhardt te vergelijken met zijn eigen ontdekking dat de Noord-Duitse neolithische huizen met kleine voorhal de prototypen waren van de homerische Megaronhuizen. Zie: C. Schuchhardt aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1933 (R-S). Het eerste Duitse Megaron-huis was door Schuchhardt in 1909 bij de 'Römerschanze' bij Potsdam ontdekt. Zie: Schuchhardt, *Die Vorgeschichte von Deutschland* 5e druk, 98, 104, 158 en 273-274.
[228] Van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Germania* 20 (1936) 1-8, aldaar 6 (nummering overdruk). De volkskundige S.J. van der Molen beschouwde de boerderijen van Ezinge, met instemming van Boeles, daarentegen als Fries. Zie: Van der Molen, 'Ezinge: Saksische of Friesche huizen?' 809; Van der Molen, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen* 119-130 en 136 e.v.
[229] H. Reinerth hield op 16 mei 1933 te Tübingen de voordracht 'Der Kampf um die deutsche Vorgeschichte', waarmee de gelijkschakeling van de pre- en protohistorische archeologiebeoefening officieel werd ingezet. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 154.
[230] 24-4-1933, J. Andree aan H. Reinerth: Nachlass H. Reinerth-Unteruhldingen. Met dank aan U. Halle.
[231] Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage im mittel- und westeuropäischen Grenzgebiete' 11 (nummering uit overdruk).
[232] 28-6-1948, Memo van Van Giffen, Archief BAI 1948 (C-E).

Noten hoofdstuk 3

[1] A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen*.
[2] Byvanck, *De Magnae Graeciae Historia*; Byvanck, *De Ondergang der Antieke Kunst*; Byvanck, *Het Hellenisme en zijn strijd*.
[3] Zadoks-Josephus Jitta, 'In Memoriam Prof. Dr. A.W. Byvanck'.

[4] Byvanck, 'De oorsprong van het Nederlandsche volk' 33. Byvanck verwees incidenteel naar de filosofie van E. Cassirer (1874-1945). Zie: Byvanck, 'De taak van de archaeologie' 3.
[5] Byvanck bouwde hiermee ook voort op A.E.J. Holwerda's opvattingen. Deze had in 1896 het werk van de oud-historicus B.G. Niebuhr geroemd, onder meer vanwege de rol die de 'volksgeest' daarin speelde. Zie: A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 6.
[6] Den Boer, 'Preface' z.p.
[7] Byvanck, *De Kunst der Oudheid* I; Byvanck, *De Kunst der Oudheid* II; Byvanck, *De Kunst der Oudheid* III; Byvanck, *De Kunst der Oudheid* IV; Byvanck, *De Kunst der Oudheid* V.
[8] Locher, 'Byvanck and the University'.
[9] Byvanck, *Excerpta Romana* I; Byvanck, *Excerpta Romana* II; Byvanck, *Excerpta Romana* III.
[10] In het eerste deel lag de nadruk op de geschiedschrijving, in het tweede op de archeologie. Zie: Byvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd* I; Byvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd* II.
[11] Byvanck, 'De archaeologische geschiedenis van Nederland'; Byvanck, 'De oorsprong van het Nederlandsche volk'. Voor een toelichting op het begrip 'archaeologische geschiedenis', zie: Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden IV' 118.
[12] Byvanck maakte in oktober 1939 in zijn correspondentie met Van Giffen melding van zijn plan een overzichtswerk te schrijven van de Nederlandse prehistorie. Zie: 1-10-1939, A.W. Byvanck aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1939 (Boo-F). De studie *De Voorgeschiedenis van Nederland* waarin dit plan resulteerde, had hij in eerste instantie geschreven als een inleiding op *Nederland in den Romeinschen Tijd.* Zie: Byvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd* I, VIII.
[13] A.W. Byvanck, *De Voorgeschiedenis van Nederland* (Leiden 1946).
[14] Byvanck, 'De Praehistorie van het Noorden'; Byvanck, 'De verovering en de bezetting'.
[15] Voor een vermelding van Holwerda's afscheidscollege, zie: Cohen, 'Prof.Dr. A.E.J. Holwerda' 506.
[16] Van Gelder promoveerde in 1888 bij I.M.J. Valeton aan de Universiteit van Amsterdam, zie: Van Gelder, *Galatarum res Graecia.*
[17] Van Gelder, *De studie der Oude Geschiedenis*; Van Gelder, *De Ondeelbaarheid der Geschiedenis.*
[18] Van Gelder, *Classieke archaeologie en Oude Geschiedenis* 36-37. In 1922 memoreerde Kuiper dat velen destijds van mening waren geweest dat A.E.J. Holwerda's leeropdracht over twee hoogleraren verdeeld zou moeten worden. Van Gelders besluit toch de gehele leeropdracht te aanvaarden, werd door hem geïnterpreteerd als een principiele keuze voor generalistische wetenschapsbeoefening en tegen te vergaande universitaire specialisering. Zie: Kuiper, 'Levensbericht van dr. H. van Gelder' 69.
[19] Van Gelder, *Classieke archaeologie* 4 en 6.
[20] Voor deze colleges, zie: Byvanck-Quarles van Ufford, 'De Archeologie' 127.
[21] Byvanck richtte het woord ook direct tot zijn leermeester, die in de zaal aanwezig was: 'Het moge U een voldoening wezen, dat thans een Uwer leerlingen het werk, door U opgezet, gaat overnemen. Ik zal dit werk trachten te volbrengen in Uw geest.' Zie: Byvanck, *Het Hellenisme* 29-30.
[22] Ibidem, 28.
[23] Cohen, *De magistratibus Aegyptiis*; Cohen, *De Griekscbe papyrologie*; Cohen, *Universialisme en Particularisme.* Cohen maakte in 1926 de overstap naar de Universiteit van Amsterdam. Zie: Cohen, *Het voorspel van Rome's Imperialisme.* Zie verder: Schrijvers, *Rome Athene Jeruzalem.*
[24] Thiel, *Oud-Grieksch Oorlogsrecht*; Thiel, *De rol der persoonlijkheid.* Zie verder: Van Unnik, 'Herdenking van Johannus Hendrik Thiel'; Beliën, 'J.H. Thiel als "Karakteroloog"'.
[25] C.W. Lunsingh Scheurleer werd in 1933 toegelaten als privaatdocent aan de Rijksuniversiteit Leiden en aldaar in 1937 benoemd tot buitengewoon hoogleraar. Zie: Lunsingh Scheurleer, *Het belang van terra-*

cottafiguren; Lunsingh Scheurleer, *Een en ander over de wording van de Griekse kunst.*
[26] Leopold, *De invloed van klimaatveranderingen op de oude geschiedenis van Italië.* Zie verder: Byvanck, 'Herdenking van Hendrik M.R. Leopold'; Blok, 'Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome'.
[27] A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 19 en 23.
[28] Van Gelder, *De Ondeelbaarheid* 21-22. Voor een beknopt overzicht van het vergelijkbare debat dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Duitsland werd gevoerd tussen de humanisten, die aan de 'klassische Bildung' onverminderd waarde hechtten, en de realisten, ofwel zij die het primaat van de Klassieke Oudheid bekritiseerden, zie: Labrie, 'Faust en Helena' 92-102.
[29] Van Gelder, *De studie der Oude Geschiedenis* 4 en 21.
[30] H. van Gelder, *De Ondeelbaarheid* 13.
[31] Ibidem, 29.
[32] Byvanck, 'Om de oude wereldzee' 74.
[33] Byvanck, *De Ondergang* 5.
[34] Ibidem, 4.; Huizinga, 'De kunst der van Eyck's in het leven van hun tijd', *De Gids* LXXX-II (1916) 440-462, aldaar 440 ; Huizinga, 'De kunst der van Eyck's in het leven van hun tijd', *De Gids* LXXX-III (1916) 52-82.
[35] Byvanck, *Het Hellenisme* 5-6 en 16.
[36] Byvanck, 'De taak van de archaeologie' 1-2.
[37] Ibidem, 1.
[38] Ibidem, 4. Een in 1929 verschenen recensie van Riegls studie *Die spät-römische Kunstindustrie in Österreich-Ungarn* was voor Byvanck de directe aanleiding voor het betrekken van het begrip 'Kunstwollen' bij de archeologie. De recensie was geschreven ter gelegenheid van de herdruk van Riegls oorspronkelijk in 1903 verschenen studie. Zie: Kaschnitz-Weinberg, 'Alois Riegl' 209-210; Riegl, *Die spät-römische Kunstindustrie.* Voor de 'Wiener Schule' van Riegl en het begrip 'Kunstwollen', zie: U. Kultermann, *Geschichte der Kunstgeschichte* 149-161.
[39] Voor Adama van Scheltema, zie: Wiessing, *Bewegend Portret* 150-153; Rieth, *Vorzeit Gefälscht* 117-129; Bakker, *The TRB West Group* 28.
[40] Adama van Scheltema, *Über die Entwicklung der Abendmahldarstellung.*
[41] Adama van Scheltema, 'De ontwikkeling der kunst in de noordelijke oudheid' 246 en 272.
[42] Adama van Scheltema, 'De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek'; Adama van Scheltema, 'De ontwikkeling der kunst'; Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. Opgravingen en onderzoekingen in 1920' 42. Voor kritiek op Adama van Scheltema's theorieën, zie: Boaz, *Primitive Art* 7 en 16.
[43] Hij verwees hierbij naar: Semper, *Der Stil.*
[44] Adama van Scheltema, 'De verklaring der oudste ornamentvormen' 322.
[45] Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. 1920' 41-41.
[46] Adama van Scheltema, 'De ontwikkeling der kunst' 277.
[47] Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden' IV 112-113; Adama van Scheltema, *Die Altnordische Kunst.*
[48] Vergelijk met: Halbertsma, *Wilhelm Pinder* 413.
[49] Byvanck, *De Ondergang*; A.W. Byvanck, *Het Hellenisme.*
[50] Byvanck, *De Ondergang* 5-6 en 24.
[51] Ibidem, 7 en 25-27. Vergelijk met: Byvanck, *Het Hellenisme* 9.
[52] Byvanck, *Het Hellenisme* 6 en 8.
[53] Ibidem, 8.
[54] Ibidem, 8-9.
[55] Ibidem, 9.
[56] Ibidem, 11-19. Vergelijk met: Byvanck, *De Ondergang* 16 en 18.
[57] Byvanck, *Het Hellenisme* 19.
[58] Ibidem, 20-24.
[59] Ibidem, 23. Vergelijk met: Byvanck, 'De archaeologische geschiedenis' 473 en 475.
[60] Byvanck, *De Voorgeschiedenis van Nederland* 2e druk, 74 en 211-212.
[61] Ibidem, 71-72.
[62] Ibidem, 74 en 212.
[63] Ibidem, 81-85, 88-93, 95-101, 103-104, 133-135, 209-210.
[64] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 100. Vergelijk met: Bijvanck, 'Voorhistori-

sche en Romeinsche Oudheden. 1925-1935' 16; Byvanck, 'De oorsprong van het Nederlandsche volk' 38.

[65] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 91-92 en 209.

[66] Ibidem, 210.

[67] Zie: Ibidem, 11, 150, 174-175 en 213. Vergelijk met: Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 555.

[68] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 149, 151 en 170.

[69] Ibidem, 169-170, 174-176, 199-200 en 210.

[70] Ibidem, 42-44, 176-177 en 180-184. Byvanck verwees hierbij naar het werk van J. de Vries, die in 1931 had aangetoond dat er onvoldoende bewijsgrond aanwezig was voor de taalkundige theorieën waarmee was vastgesteld dat er in de Nederlandse bevolking een belangrijk Keltisch element aanwezig was. Zie: De Vries, 'De Hypothese van het Keltische Substraat' 181-182 en 216-217.

[71] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 200 en 213-214.

[72] Ibidem, 44-45.

[73] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 214.

[74] Ibidem, 198 en 200.

[75] F.C. Bursch, 'Boekbespreking. Prof. Dr. A.W. Byvanck, De Voorgeschiedenis van Nederland', *Volksche Wacht* 5-8 (1941) 9.

[76] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 7-8.

[77] Bursch, 'Boekbespreking' 9.

[78] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 3e druk, 11-12 en 228; Jacob-Friesen, *Grundfragen der Urgeschichtsforschung*; Wahle, 'Zur ethnischen Deutung'. Byvanck was vooral geïnspireerd door Wahle, zie: Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. 1941-1943' 73.

[79] Wahle, 'Zur ethnischen Deutung' 147.

[80] Ibidem, 72, 96, 121-124 en 131-139. Vergelijk met: Klejn, 'Kossinna im Abstand' 40.

[81] Eggers wees er in 1959 op dat er moed voor nodig was om in 1941 Kossinna's methode aan een kritische analyse te onderwerpen. Zie: Eggers, *Einführung* 237.

[82] Wahle, 'Zur ethnischen Deutung' 75-80, 107-109 en 129-132.

[83] Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 3e druk, 11-12.

[84] Bijvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. 1941-1943' 74. Vergelijk met: Byvanck, *De Voorgeschiedenis* 2e druk, 174-176 en 210.

[85] Van Hoorn, 'recensie; Vroegste geschiedenis van Nederland'. Vergelijk met: J. de Vries, 'De samenstelling van ons volk', in: J. de Vries ed., *Volk van Nederland* 3e druk (Amsterdam 1943) 62-80, aldaar 77.

Noten hoofdstuk 4

[1] Van Poelje, 'Pieter Visser'. Van Poelje was van 1 juli 1933 tot 1 september 1940 directeur-generaal op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Voor Van Poelje zie: Van Poelje, *Sexaginta anni*; De Goede, 'Gerrit Abraham van Poelje'; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron.*

[2] Kalf betoogde in zijn necrologie over Visser dat er tijdens het bewind van Duparc een einde kwam aan het beleid gebaseerd op 'Thorbecke's goed-bedoelde woorden, dat kunst "geen regeeringszaak" zou zijn'. Zie: Kalf, 'In Memoriam P. Visser' 53. Voor Thorbecke's uitspraak 'De Regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst', vaak onjuist geciteerd als 'kunst is geen regeringszaak', zie: Boekman, *Overheid en Kunst* 15 en 42.

[3] Van Poelje vond dat Visser hiertoe in behoedzaam overleg met anderen en met verantwoordelijkheidsgevoel beleid had gevoerd; hij had bovendien over het daarbij benodigde 'iets van den autocraat' beschikt. Van Poelje meende echter dat Visser door Kalf ten onrechte was beschreven als een onverzettelijke cultuurpaus. Zie: Van Poelje, 'Pieter Visser' 119-121; Kalf, 'In Memoriam' 54.

[4] Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid* 97.

[5] Van Poelje, 'De culturele taak' 147; Van Poelje, 'De moderne grote stad' 104. Zie ook: Van Poelje, 'Algemene inleiding' 2-3 en 8.

[6] Van Poelje, 'De culturele taak' 149.

[7] Van Poelje, 'De culturele taak' 147, 149-150 en 152. Voor een weergave van de ge-

schiedenis van de Bond Heemschut van 1911, zie: Bierens de Haan en Kok, *Heemschut*. Voor een overzicht van de heemkundebeweging, zie: Koster, *Wat is Heemkunde*. Zie ook: Te Velde, *Gemeenschapszin* 211-212.

[8] Ibidem, 153.

[9] Ibidem, 154.

[10] Van Poelje, 'Naar onbekende stranden' 125-126.

[11] Van Poelje, *De Grondslagen* 12-13.

[12] Ibidem, 32.

[13] Van Poelje had deze ideeën ook met oog op de koloniën ontwikkeld. Hij meende namelijk dat er in de toekomst sprake zou moeten zijn van een 'principieele gelijkstelling' van allen die op Nederlands grondgebied woonden, mits zij beschikten over het daartoe vereiste 'cultuur-niveau'. Zie: Ibidem, 12-13 en 17.

[14] Zie: *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval* (z.p. 1937).

[15] Van der Haagen werd in 1928 commies op de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Voor Van der Haagen, zie: Eickhoff, 'Monumentenzorg'; Ter Kuile, 'In Memoriam Mr. Jan Karel van der Haagen'; Rikhof, 'J.K. van der Haagen'.

[16] Ter Kuile, 'In Memoriam' 13.

[17] Het betreft E.A. van Beresteyn. Zie: Concept-Nota van J.K. van der Haagen, z.d., aan de voorzitter van de 'Rijkscommissie voor de Monumentenzorg'. Archief a-O.N. 315.

[18] Deze opmerking was waarschijnlijk gebaseerd op diens contacten met het Reichskommissariat en de Nederlandsche Kultuurraad. Zie: 29-5-1945, H.E. van Gelder aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1945 (D-G).

[19] F.C. Bursch, *Rapport inzake Ir. H.J. van Houten-Leiden, 13 Augustus 1942* Dossier Bursch, CABR.

[20] De Jong vermeldde in 1988 Van der Haagen in het kader van diens onderhandelingen met N.W. Posthumus over de oprichting van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, onderhandelingen die al tijdens de hongerwinter plaatsvonden. Zonder verdere toelichting merkte De Jong daarbij op dat Van der Haagen – in tegenstelling tot van Dam – 'goed' was. Zie: De Jong, *Het Koninkrijk* 13, 3-4.

[21] J.K van der Haagen, *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren* (Apeldoorn 1945), zie: Archief a-O.N. 15.3.

[22] Ibidem, 14 en 31.

[23] Ibidem, 1, 3-4 en 27 en 33.

[24] Ibidem, 42.

[25] Ibidem, 32 en 42.

[26] De Stuers, *Holland op zijn smalst* 38 en 40.

[27] Bank verwees hierbij naar de Duitse historicus T. Nipperdey, die een onderscheid maakte tussen romantisch of cultureel nationalisme enerzijds en politiek nationalisme anderzijds. Zie: Bank, *Het roemrijk vaderland* 9; Nipperdey, 'Auf der Suche'.

[28] Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw' 104-105.

[29] Van Sas, 'Varieties of Dutchness' 13-14. Zie ook: Te Velde, *Gemeenschapszin* 148-153 en 161-181.

[30] Kern, 'Opmerkingen' 345. Voor de beeldvorming rond de Boeren, zie: De Jong, 'Volkskunde in de openlucht' 297.

[31] Zie: Von der Dunk, 'De Grootnederlandse gedachte' 208.

[32] Voor de doelstelling van het 'Algemeen Nederlandsch Verbond', zie: Van Hees en De Schepper, *Tussen cultuur en politiek* 40 en 48.

[33] Vos, 'De Dietse studentenbeweging' 453-456.

[34] Zie: Frijhoff, 'Volkskunde en cultuurwetenschap' 29 en 32-35; Knippenberg en De Pater, *De eenwording* 205-206; De Jong, 'Volkskunde' 303.

[35] Frijhoff, 'Volkskunde en cultuurwetenschap' 34-35. Vergelijk met: Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde' 51 en 56-57. Zie ook: Bernet Kempers, *Vijftig Jaar*; Du-

parc, *Een eeuw strijd* 230-231 en 304-310. Heslinga heeft erop gewezen dat aanvankelijk een indeling was voorgesteld, waarbij de Franken, Friezen en Saksen het uitgangspunt waren. Later werd echter de voorkeur gegeven aan een provinciale ordening. Zie: Heslinga, 'Tussen "stammen" en "streken"' 154-169.

36 Schmidt-Degener, *Rembrandt* 135.

37 Schmidt-Degener probeerde daarnaast in het museum een collectie internationale meesterwerken bijeen te brengen, zie: Luijten, 'De veelheid en de eelheid' 375-380.

38 Ibidem, 352, 355 en 362-364. E. de Jong besteedde kort aandacht aan het 'ingehouden' nationalisme, en het daarmee samenhangende 'van vreemde "smetten" vrij'-principe, van onder anderen Schmidt-Degener, dat het aankoop- en tentoonstellingsbeleid van Nederlandse musea in de eerste decennia van de twintigste eeuw heeft bepaald. Hij onderzocht in zijn artikel de overeenkomsten tussen de rechts-radicale en marxistisch-socialistische visies op de Nederlandse zeventiende eeuwse schilderkunst. Helaas is hij niet ingegaan op de samenhang tussen deze twee visies enerzijds en liberaal-nationalistische ideeën als die van Smidt-Degener anderzijds. Zie: De Jong, 'De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst' 225-227 en 248.

39 Schrijnen werd in 1923 in Nijmegen benoemd tot hoogleraar Griekse en Latijnse taalkunde en algemene taalwetenschap. Zie: Brabers, 'Jos. Schrijnen'.

40 Schrijnen, 'Ter nadere bepaling' 8. Vergelijk met: Schrijnen, 'Wat is Volkskunde' 65-66. Voor een analyse van het taalgebruik van Schrijnen, zie: Van der Zeyden, 'De "wortels"'. Voor Schrijnen als universitair volkskundige, zie: Van der Kooi, 'De volkskunde' 324-328.

41 Schrijnen, 'Ter nadere bepaling' 8-10.

42 Ibidem, 7.

43 Ibidem, 9-10.

44 Byvanck, *De voorgeschiedenis* 100.

45 Met dank aan J.A. Bakker. Zie ook: Bakker, 'Gordon Childe' 60-61.

46 Voor een definitie van volksnationalisme, zie: Leerssen, *Nationaal denken* 111-118.

47 Von der Dunk, 'De Grootnederlandse gedachte' 209-210 en 212.

48 Voor het Groot-Germaanse streven, zie: In 't Veld, *De SS en Nederland* I 269-282. Theunisz definieerde in 1942-43 'volksche' bewustwording als groeiend Germaans besef en 'volksche' verbondenheid als Germaanse rasverbondenheid, zie: Theunisz, 'Volksch'. Daarentegen dichtte J. de Vries het begrip 'volksch' de betekenis van 'volkseigen' toe, dat gelijk stond aan het Duitse woord 'völkisch'. Zie: J. de Vries, 'Volksch'. Vergelijk met: Aerts en Te Velde, 'De taal' 452-453.

49 Zie in dit kader de opmerkingen van Frijhoff over de functie van het museum: Frijhoff, *Ordelijk vergeten* 5-6, 16-17 en 21.

50 Voor het 'biologisme' in het tijdschrift *Mensch en Maatschappij*, zie: Biervliet, 'Biologisme' 208-217.

51 Voor Galleé, zie: Vollgraff, 'Levensbericht'; De Jong, 'Volkskunde in de openlucht' 296.

52 Gallée, 'Wenschvervullend?' (1903) 415.

53 Ibidem, 415.

54 Gallée, 'Inleiding' 5 en 11.

55 Te Winkel en Bolk, 'L.S.' 2.

56 Vollgraff, 'Levensbericht' 77-80. Gallée's werkzaamheden resulteerden in de in 1908 postuum verschenen studie *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners*, waarin ook artikelen verschenen van de taalkundige J. te Winkel en de fysisch antropoloog L. Bolk. Zie: J.H. Gallée ed., *Het Boerenhuis*.

57 Gallée, 'Wenschvervullend?' (1903) 415; Gallée, 'Wenschvervullend?' (1904) 5.

58 Gallée maakte overigens wel deel uit van het comité dat de Nederlandse opgravingen te Argos organiseerde. Vollgraff noemde deze opgraving in Griekenland een 'schoone nationale onderneming'. Zie: Vollgraff, 'Levensbericht' 83.

59 Voor de verkoop van de collectie van Smetius, zie: Langereis, *Johan Smetius* I 115-118.

60 Gallée, 'Wenschvervullend?' (1904) 5.

61 Gallée, 'Een Museum' 272, 277 en 181.

62 Ibidem, 272, 278 en 281.

63 Gallée, 'Wenschvervullend?'(1903) 416. De Stuers had reeds in 1873 op de beteke-

nis van kunstvoorwerpen als voorbeelden bij industriële productie gewezen: De Stuers, *Holland op zijn smalst* 40. Voor de verzamelingen in het Rijksmuseum als inspiratiebron voor kunstnijverheid, zie: Meijers, 'De democratisering' 65.

64 De Stuers, *Holland op zijn smalst* 41. Zie ook: Bakker, 'Protection'.

65 Na deze circulaire van 1887 volgden die van 1893 en 1914. De volledige titels luidden: 'circulaire 2 Mei 1887 no. 878, Afd. K.W.', 'circulaire 2 Maart 1893, no 577, Afd. K.W.' en 'circulaire 7 Maart 1914 no. 620/1 Afd. K.W.' Zie: 5-6-1942, W.D. van Wijngaarden aan H.E. van Gelder, Archief RMO 1942 (O). Voor de Markenwet van 1886, zie: Van der Woud, *Het lege land* 207-208; *Heidemij Tijdschrift* 99-4 (1988) 9. Voor een cartografisch overzicht van de 'verovering van woeste gronden' in Drente, Twente, de Veluwe en de Peel tussen 1888 en 1938, zie: Van Balen, *De Gulden Spade* 142-145.

66 26-2-1919, Directeur RMO aan Curatoren van de RUL, Archief RMO (Cur, Drentsche Oudheidkamer).

67 Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' 15-6-1923, aldaar 8. Zie: Archief RMO (Mus-map).

68 Van der Waals, 'In Opdracht van' 509-510. Wilhelmina's interesse was mogelijk mede gewekt door een bezoek aan het Friesch Museum in 1905, waar zij de afdeling Vóór-Germaansche, Germaansche en Romeinsche Oudheden voor het publiek opende. Zie: Boeles, *De Friesche terpen* 8.

69 Wilhelmina's rol als stimulator van de Nederlandse archeologiebeoefening werd echter pas in 1938 voor het eerst publiekelijk verwoord. Dit gebeurde naar aanleiding van haar veertigjarig ambtsjubileum. In dat kader werd in het Stedelijk Museum in Amsterdam de expositie 'Uit de Schatkamers der Oudheid' georganiseerd. Tentoongesteld werd een selectie van de archeologische voorwerpen die in de voorgaande veertig jaar waren verworven of opgegraven en die zich bevonden in Nederlandse openbare en particuliere collecties. In de tentoonstelling werden ook enkele van de bij Hoog Soeren gedane vondsten getoond. Zie: Holwerda, 'Nederland – Inleiding'.

70 Holwerda, 'Inleiding tot een archaeologie' 234; Holwerda, *De Ontwikkeling'* 17-18 en 20.

71 Holwerda, 'Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer'. Voor een afbeelding van de hutten, zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis in Beeld* 3. Voor een vermelding van de theorie, zie: Romein, *De Lage Landen* 73.

72 Muller *Over hervorming*; *Rapport der Rijkscommissie.*

73 Muller *Over hervorming* 13 en 16-17.

74 *Rapport der Rijkscommissie* 47.

75 Ibidem, 145.

76 Ibidem, 18 en 41.

77 Ibidem, 42. Byvanck heeft reeds in 1915 de opvatting verdedigd dat een Nederlandse 'Galerij van opgravingen' thuis hoorde in het Rijksmuseum van Oudheden en niet in een 'Historisch Museum'. Zijns inziens kwam het verband met de 'beschaving der omliggende landen en met de klassieke oudheden' zo beter tot zijn recht. Zie: Byvanck, 'Opgravingen in Nederland. I.' 257-258.

78 *Rapport der Rijkscommissie* 43-44. Zie ook: Aerts en Te Velde, 'De taal' 400-401 en 404.

79 *Rapport der Rijkscommissie*, 44.

80 Voor de splitsingsplannen, zie: Nota Januari 1941 van afdeling K.W. aan Secretaris-Generaal Van Dam; Geheime Nota Februari 1941 Secretaris-Generaal Van Dam aan de Rijkscommissie van advies inzake de Musea. Archief a-O.N. 215.2. Schulten vermeldde alleen de mogelijke betrokkenheid van de klassiek archeoloog G.A.S. Snijder bij het splitsingsplan, terwijl het initiatief in eerste instantie was uitgegaan van de afdeling Kunsten en Wetenschappen, met name van Van der Haagen en Van Dam. Snijders Kultuurraad werd door Van Dam pas in 1942 benaderd om advies in deze kwestie. Zie: Schulten, 'De archeologie van een collaboratie' 122.

81 Nota April 1941 van de Rijkscommissie van advies inzake de Musea aan Secretaris-Generaal Van Dam: Archief a-O.N. 215.2.

[82] *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* (Amsterdam 1925) 108-109.

[83] Van Bork-Feltkamp, 'Anthropological Research' 129 en 131. De fysisch antropoloog A.J.P. van den Broek wees er in 1930 op dat de commissie de prioriteit gaf aan het verzamelen van materiaal, terwijl de bewerking ervan nog niet geheel ter hand was genomen. Zie: Van den Broek, 'De anthropologische samenstelling' 405.

[84] Bolk, 'De Bevolking van Nederland' 44, 47 en 50 (nummering uit overdruk); Bolk, 'De samenstelling en herkomst' 672.

[85] Bolk, 'De samenstelling' 676-677.

[86] Ibidem, 672.

[87] Aldus Van Herwerden. Zie: Van Herwerden, *Erfelijkheid* 2e druk 113-116.

[88] De commissie was in 1926 ingesteld, maar kon pas in 1930 een aanvang maken met haar werkzaamheden. Zie: Kern en Meertens, *Verslag van de Dialecten-Commissie.*

[89] Voskuil, 'Geschiedenis' 50; Van Ginneken en Meertens, *Verslag van de Dialecten-Commissie.*

[90] Schrijnen, 'Wat is Volkskunde' 70.

[91] De Vries en Meertens, *Verslag van de Volkskunde-Commissie 1939* 5.

[92] Voor het Rijksinstituutsplan en de toegenomen financiële ondersteuning tijdens de bezettingsjaren, zie: Dekker, 'Het Rijksinstituut' 349. Zie ook: In 't Veld, *De SS en Nederland* 868-869 en 936-937. Ook het fysisch antropologisch onderzoek van de Nederlanders werd door de bezettingsautoriteiten gestimuleerd: zo werden 15.000 Nederlanders in 'Arbeitsdienst' opgemeten. Plutzar vermeldde dat dit onderzoek werd uitgevoerd door W. Baumeister uit Keulen. Zie: 9-11-1943, F. Plutzar aan W. Sievers, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar, Friedrich, Bundesarchiv Berlin. Voor enige opmerkingen over dit onderzoek, zie: Dietz, 'Die interdisziplinäre "Westforschung"' 17 (nummering uit overdruk).

[93] Van Schelven, 'De Nederlanders' 1.

[94] De redacteuren, Meertens en De Vries, hadden 28 auteurs uitgenodigd om van de bevolkingsgroep waarvan zij zelf deel uitmaakten het karakter te schetsen. Zij schreven elk ook een eigen artikel over respectievelijk de Drenten en de Zeeuwen. Zie: Meertens en De Vries, 'Ter Inleiding' V-VII.

[95] Van Schelven, 'De Nederlanders' 2-4 en 14.

[96] Ibidem, 5.

[97] Bij deze beschrijving van de joodse geschiedenis verwees Leydesdorff naar Kastein en Zwarts. Kastein sprak van de 'Hebreërs' als een van de 'Semietische volksstammen' die 'Palestina' omstreeks 1400 v. Chr. binnenvielen. Zie: Kastein, *Een geschiedenis der Joden* 8. Zwarts beschreef de geschiedenis van de joden in Nederland vanaf de middeleeuwen, zie: Zwarts, *Hoofdstukken uit.*

[98] Leydesdorff sprak in dit kader van een 'neiging tot erfelijke fixatie', zie: Leydesdorff, 'De Nederlandse Joden' 484-485 en 487-488; Leydesdorff, *Bijdrage tot* 94.

[99] De Vries, 'De Wetenschap der Volkskunde' 63-64. De Vries verwees naar Van Giffens en Byvancks visie op de Nederlandse pre- en protohistorie. Dit in tegenstelling tot P.J. Meertens en A. de Vries, die vertrouwden op die van Holwerda en Bursch. Zie: De Vries, 'De samenstelling van ons volk' 3e druk 65-66 en 80; De Vries, *Onze Voorouders* 7-8. Zie ook: Van Vuuren, 'Ons vaderland als woonplaats van den mensch' 3e druk, 45 en 52.

[100] In zijn in 1942 verschenen brochure *Onze Voorouders* werden de Franken en Saksen zelfs niet genoemd. De Vries' betoog ving aan in het begin van de jaartelling met de Friezen, Bataven en Kaninefaten, alledrie Germaanse stammen die behoorden tot het 'Noordse ras'. Hij merkte daarbij op dat de Germanen vanaf de late steentijd in Noord-Europa hadden gewoond. Zie: De Vries, *Onze Voorouders* 3.

[101] De Vries, 'De samenstelling' 72 en 76.

[102] Ibidem, 66-68 en 77.

[103] De Vries, 'Inleiding' 3e druk 9-10 en 17.

[104] De Vries, 'De Wetenschap' 14.

[105] De Vries, 'Inleiding' 3e druk 1-2.

[106] Ibidem, 3 en 8-9.

[107] Voor De Vries en het 'Algemeen Nederlandsch Verbond', zie: Van Hees *Tussen cultuur* 121-126.
[108] Voor De Vries' toetreding tot de SS, zie: Henkes, 'Voor Volk en Vaderland' 89; Dekker, 'Die niederländische Volkskunde' 590 en 592. Van Ginkel, die alleen de Vries' publicaties bestudeerde, erkende dat de motieven van De Vries hem duister bleven. Zie: Van Ginkel, 'Illusies' aldaar 376.
[109] Rompelman noemde De Vries in november 1945 een 'Germanist van wereldreputatie'. Zie: Rompelman, *Germanistiek en Germanophilie* 8-9. Dekker wees erop dat De Vries ook ná 1945 'sehr Wichtiges' heeft gepresteerd. Zie: Dekker, 'Die niederländische Volkskunde' 592.
[110] Van Ginkel meende dat de houding van De Vries en enkele andere volkskundigen tijdens de bezettingsjaren de volkskunde als wetenschap heeft bezoedeld. Hij vermeldde daarbij echter niet of, hoe en wanneer de naoorlogse volkskundigen zich gingen distantiëren van De Vries' vakinhoudelijke opvattingen. Zie: Van Ginkel, 'Illusies' 376.
[111] Hij stelde: 'Want geboorte en afstamming zijn het, waaraan de Jood al die sterk sprekende kenmerken dankt, die hem – vaak zeer tegen zijn zin – als Jood kenbaar maken en die hen – gewoonlijk nog meer tegen zijn zin – zoo opvallend doen verschillen van den Nederlander, die zich niet als zoodanig behoeft te gevoelen om het te zijn.' Zie: Bernstein, *Over Joodsche problematiek* 18 en 88-99. Voor Bernstein en zijn zionistische activiteiten, zie: Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders' 293 en 295; Gans, *De kleine verschillen* 240-251.
[112] Bernstein, *Over Joodsche* 14 en 16-17.
[113] Ibidem, 27.
[114] Ibidem, 14-15.
[115] Ook wees hij erop dat het kon gebeuren dat 'de spreker maar heel toevallig, ergens in een glasruit, een glimp van zijn spiegelbeeld heeft opgevangen; een glimp van Joodsche gelaatstrekken, waarvan hij plotseling weet, dat het zijn eigen trekken zijn'. Zie: Bernstein, *Over Joodsche* 74-75.
[116] Ibidem, 17 en 117.
[117] Ibidem, 11 en 118.
[118] Voor het darwinisme en sociaal-darwinisme in Nederland, zie: Noordman, *Om de kwaliteit* 25-29; Hegeman, 'Darwin en onze voorouders' 268-269 en 300-301; Smit, 'De houding van' 227 en 236. Voor een definitie van sociaal-darwinisme, zie: Hegeman, 'Sociaal-darwinisme'. Voor een definitie van het begrip 'rasdenken', zie: Vanpaemel en Beyen, 'Ras, wetenschap en politiek' 8-9. Voor de verbreiding van het rassen-denken in Nederland via schoolboeken, zie: Mok, *In de ban* 233 en 262-264.
[119] Huizinga, *In de schaduwen* 71.
[120] Ibidem, 70-72.
[121] Ibidem, 74-75.
[122] Voor het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie, zie: Van Bork-Feltkamp, 'Anthropological Research' 132-133; Noordman, *Om de kwaliteit* 97; Van Ginkel en Henkes 'Over boeren' 258-261.
[123] Voor het tijdschrift *Mensch en Maatschappij*, zie: Van Heerikhuizen, 'Sociologie als specialisme' 128-130; De Wolf, *Eigenheid en samenwerking* 29-30.
[124] Voor de Nederlandse pogingen om de boycot van Duits-Oostenrijkse geleerden in het internationaal wetenschappelijk verkeer van na de Eerste Wereldoorlog ongedaan te maken, zie: Otterspeer en Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en wereldvrede.*
[125] 'Het Anthropologisch Congres te Amsterdam', *Mensch en Maatschappij* 3 (1927) 556-560, aldaar 556. Zie ook: De Wolf, *Eigenheid* 30-34.
[126] 'Mededeelingen betreffende het a.s. internationaal anthropologisch congres te Amsterdam', *Mensch en Maatschappij* 3 (1927) 432-437, aldaar 437.
[127] 'Het Institut International d'Anthrolopologie', *Mensch en Maatschappij* 3 (1927) 353-357, aldaar 357.
[128] 'Institut International d'Anthrolopologie' 355. Zie ook: De Wolf, *Eigenheid* 46-47.
[129] De Nederlandse Gouden Eeuw en haar schilderkunst waren zeer bescheiden vertegenwoordigd: de echtgenotes van de deelnemers brachten een bezoek aan het Rijksmuseum te Amsterdam. Zie: 'Het Anthropologisch Congres te Amsterdam' 557.

[130] Voor een korte autobiografie van Noto Soeroto, zie: Noto Soeroto, 'Das Javanische Volk' 3-5.
[131] Voor Dubois, zie: Theunissen, *Eugène Dubois*.
[132] Terwijl de antropoloog J.F. Blumenbach een Marker schedel in 1828 als de 'Batavus genuinus' had gedetermineerd en onder andere de antropoloog R. Virchow aan het einde van de negentiende eeuw had gewezen op de overeenkomst met de Neanderthalerschedel, had Barge in zijn proefschrift aangetoond dat de typische kenmerken van de Marker schedels vervormingen betroffen die waren veroorzaakt door kapjes die behoorden tot de lokale baby- en kinderklederdracht. Zie: Barge, *Friesche en Marker schedels* 2, 201 en 224.
[133] 'Het Anthropologisch Congres te Amsterdam' 556-560.
[134] *Institut International d'Anthropologie, IIIe Session Amsterdam, 20-29 Septembre 1927* (Paris 1928).
[135] 'Het Anthropologisch Congres te Amsterdam' 560.
[136] Voor de oprichting van de Vereeniging Koloniaal Instituut, de eerste tentoonstelling in het museum en de instelling van de bijzondere leerstoel, zie: Hasselman, *Het Koninklijk Koloniaal Instituut* 8 en 21.
[137] Kleiweg de Zwaan, *Praehistorie en Anthropologie*.
[138] Steinmetz riep de regering in 1902 op etnologisch onderzoek te financieren, en met name dat naar de als in de steentijd levende Papoea's. Hij verwees daarbij naar de publicaties van E.B. Tylor over de inheemse bevolking van de Britse kolonie Tasmanië. Zie: Steinmetz, 'Der erbliche Rassen- und Volkscharacter' (1902) 260-262; Tylor, 'On the Tasmanians'. Voor de expedities van H.J.T. Bijlmer naar Nieuw-Guinea in 1935 en 1936 en zijn visie op de Papoea's als een in het heden levende steentijdmens, zie: Mok, *In de ban* 319-321; Bijlmer, *Tapiro Pygmies* 163; Bijlmer, *Naar de achterhoek* 244-245.
[139] Kleiweg de Zwaan, *Praehistorie* 7-8.
[140] De prehistorische menselijke schedels die E. Dubois op Java had gevonden, toonden hierbij het ongedegenereerde uitgangspunt. Zie: Ibidem, 27-30.
[141] Ibidem, 40 en 64. Vergelijk met: Trigger, 'Alternative Archaeologies' 360-363.
[142] Ook werd het vraagstuk van de afstamming van de mens en de aap aangesneden. Daarbij werd de stamboom van 'Osborn' uit 1927 getoond. Volgens H.F. Osborn had zich in het Tertiair een gemeenschappelijke stam gesplitst in twee takken: de eerste voerde tot de verschillende mensvormen, de tweede tot de prehistorische en recente mensapen. Zie: Kleiweg de Zwaan, *Praehistorie* 19 en 44-46.
[143] Ibidem, 21. Holwerda, die geen aanhanger was van de evolutietheorie, was ervan overtuigd dat dergelijke stenen objecten waren ontstaan door natuurwerking. Zie: Holwerda *Nederland's Vroegste Beschaving* 3.
[144] Kleiweg de Zwaan, *Praehistorie* 47-49.
[145] 'Nederlandsch Museum voor Anthropologie en Praehistorie', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* LVII-2 (Amsterdam 1940) 325.
[146] Een anoniem lid van het Nationaal Bureau leverde jaarlijks een financiële bijdrage aan de stichting en had een legaat in het vooruitzicht gesteld. Zie: 22-2-1940, G.A. Van Poelje aan Curatoren RUL, Archief RMO (Cu-Ge). Voor het Musée de l'Homme en de centrale positie van volkscultuur op de wereldtentoonstelling van Parijs van 1937, zie: Peer, *France on Display* 137 en 153.
[147] 18-4-1940, G.A. van Poelje aan het Bestuur van de 'Stichting Nederlandsch Museum voor Anthropologie en Praehistorie', Archief RMO (Cur-Ge).
[148] 11-2-1940, J.P. Kleiweg de Zwaan aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1940 (K); 17-1-1940, W.D. van Wijngaarden aan J.P. Kleiweg de Zwaan, Archief RMO 1940 (K); Van Wijngaarden, *De sociale positie* 138.
[149] F.C. Bursch, 15-12-1940, 'Frl. Dr. A. Roes: De Megalithcultuur: een geheimzinnige band tusschen het Oosten en het Westen'. Ahnenerbe B 240, Bundesarchiv Berlijn. De nationaal-socialistische klassiek archeoloog G.A.S Snijder liet zich in 1937 in een brief aan zijn Leidse collega A.W.

Byvanck kritisch uit over de leeropdracht van Kleiweg de Zwaan. Zie: Knegtmans *Collaborateurs van niveau* 183. Voor de discussies over de (on)vergelijkbaarheid van Nederlandse plattelandscultuur en 'primitieve' cultuur, zie: Van Ginkel en Henkes 'Over boeren'.

[150] Voor een definitie van sociologie en sociografie, zie: Steinmetz, 'De algemeene oriënteering'.

[151] Hofstee verwees hierbij naar het fysisch antropologisch onderzoek van L. Bolk, maar ook naar het werk van taalkundigen en prehistorici. Met betrekking tot de pre- en protohistorische archeologie noemde hij enkele publicaties van P.C.J.A. Boeles en A.E. van Giffen. Zie: Hofstee, *Het Oldambt* 22-38, 301 en 303.

[152] Zie in dit kader: Van Heerikhuizen, 'Het Nederlandse volkskarakter' 643-675; Köbben, 'Sebalt Rudolf Steinmetz' 328-331.

[153] Steinmetz, 'Die Begabung' 40-42.

[154] Ibidem, 41. Zie ook: Steinmetz, 'Der erbliche' 245.

[155] Steinmetz, *Die Niederlande* 36-41.

[156] Ibidem, 15.

[157] Steinmetz verwees daarbij naar het terpenonderzoek van Van Giffen en naar Holwerda's overzichtswerk van de Nederlandse pre- en protohistorie uit 1918. Zie: Ibidem, 15-16 en 82.

[158] Ibidem, 35-36.

[159] Ibidem, 80.

[160] Van Heerikhuizen beschouwde deze vereniging als een typisch Amsterdamse aangelegenheid. Zie: Van Heerikhuizen, *W.A. Bonger* 166-168; Van Heerikhuizen, 'Sociologie als specialisme'.

[161] W.A. Bonger, 'Nederlandsche Sociologische Vereeniging', Archief BAI 1937 (Sc-T).

[162] Van Heerikhuizen, 'Sociologie' 119-131 en 290-291.

[163] Bursch, 'Voordracht "Praehistorisch onderzoek in Nederland"' 322. Vergelijk met: Van Giffen, 'Voorwoord' 6. Zie bijvoorbeeld de vaderlandse geschiedenis van P. Louwerse waarin het 'Heidensche tijdperk' duurde van 100 v. Chr. tot 500 na Chr. Zie: Louwerse, *Geïllustreerde vaderlandsche Geschiedenis* 2.

[164] Romein, *De Lage Landen* 80-84.

[165] Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving* 40, 50 en 65.

[166] Voor de opkomst en verbreiding van het Franken-, Friezen- en Saksen-topos als het begin van de vaderlandse geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, zie: Beyen, 'A Tribal Trinity'. Vergelijk met Slicher van Baths beschrijving van het ontstaan van de 'Saksen-legende': Slicher van Bath, *Mensch en Land* 152-176.

[167] De Jongh en Van Poelje, *Uit vroeger eeuwen* 40-41. De overgang van heidendom naar christendom stond vaak ook centraal in schoolboekilustraties: evangeliepredikers uit de Frankische tijd werden dan afgebeeld naast hunebedden. Zie bijvoorbeeld: De Roever en Dozy, *Het leven* 168.

[168] Zie: Holwerda, 'De bevolking van ons vaderland' 63. Holwerda had bovendien herhaaldelijk archeologische sporen van de Bataven aangetroffen. Zie: Holwerda, 'De Batavenstad'; Holwerda, 'De Bataven-burcht'; Holwerda, 'Een Bataafsch dorp'; Holwerda, 'Een Bataafsch dorpje'.

[169] Voor de vroeg-moderne geschiedschrijving over de Bataven, zie: Langereis, *Johan Smetius* 48-51. Schöffer sprak met betrekking tot de zestiende- en zeventiende-eeuwse geschiedschrijving en beeldvorming over de Bataven van de 'Bataafse mythe', evenals Haitsma Mulier, die ook de achttiende eeuw behandelde. In hun analyses duidde het begrip 'mythe' zowel de mythologische idee van de afstamming van de Nederlanders van de Bataven aan, als de onwetenschappelijke aspecten van de beeldvorming over deze Germaanse stam. Dit terwijl zij tegelijkertijd meer in het algemeen het wetenschappelijk gehalte van het denken over de Bataven in de door hun behandelde periodes wél erkenden. Zie: Schöffer, 'The Batavian Myth' 85, 91 en 93; Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe' 345-346. Door de dubbelzinnigheid van het begrip 'mythe' (een vorm van historisch besef en een aanduiding voor onware kennis) is een analyse van het voortleven van de 'Bataafse mythe' in de negentiende eeuw – in aansluiting op het onderzoek van Schöffer en Haitsma

Mulier – problematisch. Van der Woud, die het begrip 'Bataafse mythe' afwees en het alternatieve begrip 'Batavenconcept' introduceerde, heeft wél aandacht besteed aan de negentiende-eeuwse geschiedschrijving over de Bataven. Helaas erkende hij weer niet het wetenschappelijke gehalte van het vroeg-moderne onderzoek naar de Bataven. Zie: Van der Woud, *De Bataafse hut* 25, 30, 40 en 48. Voor kritiek op Van der Wouds conclusie dat het 'Batavenconcept' verdween tussen 1795 en 1813, onder verwijzing naar continuïteit in het collectieve geheugen van de Nederlanders met betrekking tot de Bataven, zie: Beyen, 'A Tribal Trinity' 493-495.

170 Kampinga, *De opvattingen* 62-63. Voor Kampinga's verbazing over de geschiedschrijving in de vroeg-moderne tijd, zie: Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe' 345.

171 Voor P.J. Blok en de opkomst en verbreiding van het Franken-, Friezen- en Saksen-topos, zie: Beyen, 'A Tribal Trinity' 499-500.

172 Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* I (1892) 54.

173 Ibidem, 54.

174 Ibidem, 79.

175 Dit gold niet voor de Bataven, waarop Blok in zijn hoofdstuk 'De Romeinsche heerschappij in de landen aan de Noordzee' uitgebreid inging. Blok zei zich niet geheel te kunnen verenigen met de 'hypothese van Schröder', die inhield dat de Bataven waren opgegaan in de Salische Franken. Zie: Blok, *Geschiedenis* 38-44, 51 en 79.

176 Voor kritiek op Bloks beschrijving van het begin van de vaderlandse geschiedenis, zie: Gosses, 'De Groote Volksverhuizingen' 39-40. Zie ook Huizinga's parodie-tekening 'De kortschedelige vervolger van oeros en holenbeer': Huizinga, *Keur van gedenkwaardige*.

177 Blok suggereerde dat de Kelten de 'geheimzinnige bouwmeesters' van de hunebedden geweest zouden kunnen zijn. Hij hield het bovendien voor mogelijk dat ook de Germanen – in navolging van de Kelten – hunebedden hadden gebouwd. Zie: Blok, *Geschiedenis* 14-16. Bloks voorstelling van de vroegste geschiedenis van Nederland, waarbij Kelten en Germanen een vroege mongoloïde bevolking verjoegen, sloot aan op de negentiende-eeuwse idee dat de Indogermanen, of ariërs, aan het begin van het Neolithicum uit Azië naar Europa waren getrokken. Zie: Theunissen, *Eugène Dubois* 25-26.

178 Blok, *Geschiedenis* 23.

179 Voor Bloks definitie van 'sociale geschiedenis', zie: Ibidem, 8-9. Voor een analyse van Bloks sociale geschiedenis, zijn definitie van het begrip volk en de conciliante doelstellingen van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, zie: Tollebeek, *De toga van Fruin* 85 en 90-91.

180 Blok handhaafde zijn beschrijving van de bewoners van Nederland in de Romeinse tijd als 'halve of heele barbaren', terwijl hij zijn conclusies over de betekenis van Franken, Friezen en Saksen voor het ontstaan van het Nederlandse volk iets genuanceerder dan in 1892 formuleerde. Hij betoogde nu: 'Franken, Friezen en Saksen zijn de hoofdfactoren geweest, waaruit de latere Nederlandsche bevolking is ontstaan.' Hij sprak daarbij, onder verwijzing naar de onderzoekingen van fysisch antropoloog L. Bolk, van een 'bijna onvindbaren Keltischen ondergrond van betrekkelijk geringe beteekenis'. Zie: P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* I, 3e druk (Leiden-Groningen 1923) 19 en 62-63.

181 Blok, *Geschiedenis* 3e druk, 12-13. In Bloks artikel over aard en wording van de Nederlanders uit 1923 waren Holwerda's opgravingsresultaten weer niet verwerkt. Zie: Blok, 'Aard en wording' 44.

182 Holwerda, *Geschiedkundige Atlas*; J.H. Holwerda, 'De Prae-Historie en de Oude Geschiedenis'; N. de Roever en G.J. Dozy, *Het leven van onze voorouders (geheel opnieuw bewerkt en voortgezet door F.H. Fischer)* I, 3e druk (Amsterdam 1938) 13-15.

183 Romein, *De Lage Landen* 72-79. Zie ook: J. Romein, 'Geschiedenis' 41.

184 I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing', *Handelingen van het Zestiende Nederlandsche Philologen-Congres* (1935) 25-27; I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing',

Tijdschrift voor Geschiedenis 51 (1936) 5-42, aldaar 28. Ook de volkskundige J. de Vries beschouwde, onder verwijzing naar oudere volkselementen, de Friezen, Franken en Saksen in de eerste plaats als 'politieke aggregaties'. Zie: De Vries, 'De samenstelling van ons volk' 84.

185 Slicher van Bath, 'De Saksen' 41, 43 en 45. Zie ook: Slicher van Bath, *Mensch en Land* 122, 131-135, 147-152 en 175-176; Slicher van Bath, 'Dutch Tribal Problems' 334.

186 Slicher van Bath, 'De Saksen' 43. Voor kritiek op Slicher van Bath van prehistorische zijde, zie: P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór en vroege geschiedenis* ('s-Gravenhage 1951) 244-249.

187 Glasbergen, 'De Periodisering' 301. Een uitzondering is Byvanck, die tijdens de Duitse bezetting van Nederland de Bataafse opstand uitvoerig beschreef. Zie: Byvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd* I, 2e druk, 220-279.

188 Ook werd opgemerkt dat Claudius Civilis beschouwd diende te worden als 'onzen eersten nationalen held'. Zie: Felix, *Claudius Civilis* 5 en 105-106.

189 Felix en Van Heemskerck Düker, *Wie kent Germanje* 57. Vergelijk met: Felix, *Claudius Civilis* 33.

190 Zie: Schöffer, 'The Batavian Myth' 78-79; Teitler, *De Opstand* 7 en 73-75.

191 Byvanck, 'De verovering en bezetting'. Zie ook: Van Hoorn en Jongkees, *1900 jaar Utrecht* 10-11.

192 Romein, *De Lage Landen* 84.

193 Bolk, 'De Bevolking van Nederland' 50 (nummering uit overdruk). Deze conclusie Van Bolk werd bijvoorbeeld onderschreven door Van Giffen, die het werk van de antropoloog verder sterk bekritiseerde. Zie: Van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen van ons land' 263. Zie ook: Geyl, *Nederlandse Stam* I, 1e druk 33-35.

194 Zie in dit kader: Steinmetz, *Die Niederlande* 35-36 en 80.

195 Huizinga, *Nederland's geestesmerk* 13-15.

196 De Vries Reilingh, 'De Nederlandse volkskarakters' 28-29.

197 Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 15.

198 Zie bijvoorbeeld: Van der Ven, *Heemschut, volkskunst*; Theunisz, *Verloren Volk*. Voor de film *Dood water* uit 1934 van G. Rutten, zie: Van Gelder, *Hollands Hollywood* 15-16. Van Gelder memoreerde, zonder verdere bronvermelding, dat Goebbels de film een voorbeeld van een 'nationale volksfilm' noemde. Vergelijk met de films *Zuiderzee* uit 1931-1933 en *Nieuwe gronden* uit 1934 van J. Ivens, waarin arbeid centraal stond. Zie: Ivens, *Die Kamera* 201-203.

199 Geciteerd naar: Vroom, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum Enkhuizen.*

200 Zie bijvoorbeeld: Colijn, 'Woord Vooraf' VII. Voor opmerkingen van respectievelijk liberale, nationaal-socialistische en sociaal-democratische zijde, zie: Louwes, 'Het platteland en het boek' 75-83; Mussert, *De bronnen* 19; Warffemius, *Hunebedden en Grafheuvels* 76-80.

201 Zondergeld besteedde in zijn studie over de Friese beweging slechts terloops aandacht aan het denken over de betekenis van de volkscultuur. Zie: Zondergeld, *De Friese Beweging* 145-149 en 257-263. Vergelijk met: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 37-38. Voor een beknopt overzicht van verschillende organisaties die deel uitmaakten van de Friese beweging, zie: Knippenberg, *De eenwording* 170-171.

202 G. Gosses, 'Het Friesch Nationaal Besef' 68-69 en 89-90. G. Gosses werd in 1934 in Amsterdam benoemd tot hoogleraar Friese taal- en letterkunde. In 1935 volgde de benoeming te Utrecht, met dezelfde leeropdracht, zie: Jensma en De Vries, *Veranderingen* 290 en 347. Voor een overzicht van het bloedgroepenonderzoek in Nederland, zie: Bijlmer, 'Contribution to'.

203 A.E. van Giffen, lezing 'Het systematisch terpenonderzoek', 30-7-1937 voor het IV Great Fryske Langeanne yn West-Fryslan te Medemblik; A.E. van Giffen, lezing 'Mededeling (met film) omtrent de opgraving van een drietal bronstijd-grafheuvels te Zwaagdijk-Wervershoof', 4-8-1943 voor de 18e Westfriezendag te Purmerend. Zie: lezingenarchief A.E. van Giffen UB Groningen.

[204] Zie bijvoorbeeld: Ruygers en Van der Ven, 'Regionalisme en cultuur I'. Voor de 'uitvinding' van het katholieke Brabant en het katholieke Limburg in de negentiende eeuw en de 'mobilisatie' ervan in de eerste helft van de twintigste eeuw, zie: Nissen, 'Confessionele identiteit' 167-168. Zie ook: Van Oudheusden, *Brabantia Nostra* 112-129; Ten Have, *De Nederlandse Unie* 38-41.
[205] Voor J. Cunen, zie: Spanjaard, 'Jan Cunen'.
[206] Holwerda, 'Een vroeg Gallisch vorstengraf'.
[207] Cunen, 'De prae-historische vondsten te Oss'.
[208] De opgraving was gefinancierd door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en de dagelijkse leiding was in handen van W.J.A. Willems, die assistent van Van Giffen was. Zie: Van Giffen, *Bouwsteenen voor de Brabantsche oergeschiedenis* 5 en 47-53. Voor de rol van J. Willems in de Brabantia Nostra-beweging en de Nederlandsche Unie, zie: Van den Eijnde, 'Joan Willems'; Van Oudheusden, *Brabantia Nostra* 169, 271 en 299.
[209] Van Giffen, *Bouwsteenen* 22.
[210] Van Duinkerken, *Hart van Brabant* 8-9. Met dank aan L. Theunissen.
[211] Voor een definitie van de verschillende vormen van 'Grootneerlandisme' en de aanhang onder studenten, zie: Vos, 'De Dietse studentenbeweging' 452. Zie ook: Von der Dunk, 'De Grootnederlandse gedachte' 209 en 212; Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld* 114; Dekker, 'Die niederländische Volkskunde'.
[212] Voor de Brabantia Nostra-beweging en de Dietse gedachte, zie: Van Oudheusden, *Brabantia Nostra* 129-141.
[213] Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* I 13-14.
[214] Ibidem, 20.
[215] Geyl merkte op dat het begrip 'stam' geen raseenheid aanduidde en constateerde daarbij dat de Nederlandse 'stam' in raciaal opzicht niet 'zuiver' Germaans was, maar wel 'overwegend' Germaans. Zie: Ibidem, 5-8 en 33. Vergelijk met Geyls naoorlogse typering van de Franken, Friezen en Saksen als 'materie voor de Nederlandse natie'. Zie: Geyl, 'Ontstaan van de Nederlandse taal' 12.
[216] Geyl, *Nederlandse Stam* I 26.
[217] Geyl, 'Groot-Nederlandsche Geschiedschrijving' 123-124 en 134. Voor het Groot-Nederlandse engagement van Geyl in deze periode, zie: Tollebeek, *De toga* 324-330.
[218] Geyl, 'Groot-Nederlandsche Geschiedschrijving', 127-128. Hij verwees naar 'Kaart III. De Friesch-Bataafsche bevolking, terpen en woerden, de Romeinsche vestingen en nederzettingen, Saksische en Frankische overblijfselen in het begin onzer jaartelling' uit: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) losse bijlage.
[219] Geyl, 'Groot-Nederlandsche Geschiedschrijving', 128.
[220] Zie: Holwerda, 'Dr. A.E. Remouchamps'. Ook de Nijmeegse hoogleraar klassieke archeologie F.J.M. de Waele – Belgisch van geboorte – had Groot-Nederlandse sympathieën. In zijn necrologie werd vermeld dat hij Vlaming was in 'hart en nieren' en jaarlijks deelnam aan de IJzerbedevaart. Zie: Peters, 'In memoriam prof.dr. F.J.M. de Waele' 19. Voor De Waele en de naoorlogse 'zuivering', zie: Brabers, *Proeven van eigen cultuur* I 200, 227 en 276-277.
[221] Holwerda richtte zich vooral op archeologen die zich concentreerden op de Romeinse archeologie. Hij correspondeerde bijvoorbeeld in 1935 en 1936 met de archeoloog H. van de Weerd. Zie: Archief RMO 1935-1936 (H). Voor Van de Weerd, zie: Lambrechts, 'Hubert van de Weerd (1878-1951)'. Wetenschappelijke samenwerking was er met name met de archeoloog J. Breuer. Breuer, die in 1918 'uit België voortvluchtig' tijdelijk in het Leidse museum had gewerkt, was nadien verbonden aan het Musée du Cinquantenaire. Zie: A.E.J. Holwerda, *Verslag 1918* 3; J.H. Holwerda, *Verslag 1925* 13; Correspondentie Breuer-RMO, Archief RMO 1919-1953 (B). Breuer publiceerde incidenteel over zijn archeologische activiteiten in Nederland, zie: Breuer, 'Les objets antiques'. Voor Breuer, zie: Roosens, 'In Memoriam Jacques Breuer 1892-

1971'. Voor een introductie in de geschiedenis van de Belgische pre- en protohistorische archeologie, zie: Van Doorselaer, 'Een historisch overzicht van de nationale archeologie'.
[222] Het hoofdstuk 'De Praehistorie van het Zuiden' was van de hand van H. Danthine en het hoofdstuk 'De Praehistorie van het Noorden' van A.W. Byvanck. Zie: Van Werveke, 'Inleiding tot het eerste deel', XXXI. In 1959 verscheen het eerste gezamenlijke overzicht van de pre-en protohistorie van België en Nederland. Zie: De Laet en Glasbergen, *De Voorgeschiedenis der Lage Landen*. Vanaf 1961 verscheen bovendien het tijdschrift *Helinium*, dat zich richtte op archeologie van de Benelux-landen. De initiatiefnemers hoopten de 'versnippering' van nationale en internationale archeologische gegevens tegen te gaan. Zie: Danthine, De Laet, Glasbergen en Waterbolk, 'Ter Inleiding'.
[223] Interview W.J. de Boone, Garderen 9-5-1996; Dossier W.J. de Boone/CABR. Voor De Decker, zie: Knegtmans, *Een kwestbaar centrum* 126, 243, 386 en 389.
[224] de Boone, *De Franken*.
[225] Interview W.J. de Boone, Garderen 9-5-1996; Dossier W.J. de Boone/CABR. Vergelijk met: Cordfunke, 'In memoriam Dr. W.J. de Boone'. Voor De Boone en de Nederlandsche Kultuurraad, zie: Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde' 197. De Boone schreef incidenteel artikelen voor het SS-tijdschrift *Hamer*. De Boone, 'Het slot aan het strand'; De Boone, 'Dokkum'; De Boone, 'De terpen in ons noorderland'.
[226] Voor een beknopte en kritische bespreking van het 'Pangermanisme' in Europa aan het begin van de twintigste eeuw, zie: Kern, 'Rassen, Volken en Staten' 170-171.
[227] Voor deze tijdschriften, zie: In 't Veld, *De SS* I 201-203 en 269-270.
[228] 'Volksch bewustzijn of provincialisme?', *Volksche Wacht* 4-2/3 (1939) 6-7.
[229] 'Critiek der Dietsche beweging', *Volksche Wacht* 4 (1939) 8-9; 'Groot-Nederland', *Volksche Wacht* 7 (1942/43) 190-191.
[230] In 1996 wees De Boone, zelf immers aanvankelijk Groot-Nederlands georiënteerd, erop dat degenen die zich na 1940 als Groot-Germaans profileerden, zich tegelijkertijd konden beschouwen als anti-Duits. Interview W.J. de Boone, Garderen 9-5-1996. Sommige nationaal-socialisten hechtten om anti-Duitse redenen een bijzondere betekenis aan het Germaanse 'Randraum': Nederland, Denemarken, Noorwegen en Oostenrijk. Voor de gedachte dat het Groot-Germaanse Rijk gerealiseerd zou kunnen worden vanuit de randgebieden, zie: In 't Veld, *De SS* 281. Vergelijk met: Van Houten, *Fout* 113.
[231] Felix *Wie kent Germanje?* 57.
[232] De volkskundige J.S. Witsen Elias wees er in 1937 op dat er in de volkskunst niet alleen met de 'Germaansche aard' van de bevolking samenhangende 'oeroude symbolische teekens' voorkwamen: ook de bijbel was een belangrijke inspiratiebron. Zie: Witsen Elias, 'Nederlandsche volkskunst' 353 en 371-372.
[233] *Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van Volksche Zinnebeelden* (1941). In dezelfde periode verscheen bij de SS-uitgeverij Hamer de studie *Zinnebeelden in Nederland* van W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten. Deze auteurs, die ook betrokken waren geweest bij de tentoonstelling in Den Haag, behandelden daarin een groot aantal ornamenten uit de volkskunst. Zie: Van Heemskerck Düker en van Houten, *Zinnebeelden*. Voor Van Heemskerck Düker en Van Houten, zie: In 't Veld, *De SS* 514-515. De ideeën van Van Heemskerck Düker en Van Houten werden door andere volkskundigen niet altijd even serieus genomen, zie bijvoorbeeld: Wilkeshuis, *Wat is heemkunde* 46.
[234] *Eeuwig levende teekens*, 10.
[235] De film werd in het museum enkele malen per dag vertoond. Zie: Van Heemskerck Düker, 'Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van zinnebeelden te Den Haag'; 'Nieuws uit de Werkgemeenschap. Opening van de tentoonstelling "Eeuwig Levende Teekens"' *Volksche Wacht* 6 (1941) 253-254. De film maakte ook deel uit van het weekjournaal 'ToBis Hollandsch Nieuws' van week 43 van 1941. Zie:

Leeflang, *De bioscoop* 228; R.V.D.-archief 01-0899/189-05. Voor een analyse van de film, die daarbij abusievelijk als NSB-film werd gepresenteerd, zie: Vermeer, *NSB-Films* 45-53.

[236] Ook in de catalogus waren enkele archeologische vondsten met hakenkruisen afgedrukt. Zie: *Eeuwig levende teekens* 16-19.

[237] De Haas, 'De zin des levens 4. Op de tentoonstelling *Wat Aarde Bewaarde* die de Volksche Werkgemeenschap eind 1942 organiseerde en die in 1943 door Nederland reisde, zou de nationaal-socialistische boodschap geraffineerder worden gepresenteerd. In de catalogus van die tentoonstelling werden geen archeologische voorwerpen met hakenkruisen afgedrukt. Bovendien werd besloten aan de openingen van de reizende tentoonstelling geen officieel karakter te geven: het was namelijk gebleken dat het bezoekersaantal dan het hoogst was. Zie: F.W. Mai, 'Arbeitsbericht für den Monat September 1943', Film 700534, Bundesarchiv Berlin; In 't Veld, *De SS* 585-587 en 1270; Felix, *Wie kent Germanje?*

[238] 9-11-1941, J.G.N. Renaud aan W.F. van Heemskerck Düker; DOC II 267b Germaansche Werkgemeenschap Nederland/NIOD. Het betrof correspondentie over de totstandkoming van Renauds bij uitgeverij Hamer te verschijnen publicatie over ambachtskunst. Zie: Renaud, *Oude Ambachtskunst*. Renaud (1911) was sinds 1941 medewerker van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Zie: Meischke, 'Het stille einde' 91; Hoekstra en Jansen, 'Levensschets prof.dr. J.G.N. Renaud'; Hoekstra en Jansen, *Een leven vol kastelen*. Uit naoorlogs onderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging bleek dat Renaud, die ook enkele artikelen had gepubliceerd in het tijdschrift *Hamer*, geen lid was geweest van de NSB of van de Germaanse SS. Zie: Dossier J.N.G. Renaud/CABR; interview J.G.N. Renaud, Amersfoort 14-11-1995.

[239] Rompelman, *Germanistiek en Germanophilie* 4-5.

[240] Ibidem, 20-21.

[241] Ibidem, 15 en 18-19.

[242] Voor het begrip volksgemeenschap, zie: Aerts en Te Velde, 'De taal' 448-451. Zie in dit kader ook: Pompe, 'De beteekenis der volkseenheid'. Vergelijk met: Brouwer, 'Rechtvaardiging'; Brouwer, 'Scheidslijnen.

[243] Voor het eenheidsstreven en de volkseenheid-conferenties, zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 21-33 en 60-72.

[244] Aan de conferentie namen deel: de Calvinistische Studentenbond, het Dietsch Studentenverbond, de Federaesje van Fryske. Stud. For., de Nederlandsche Nationaal Socialistische Studentenfederatie, de Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging, de Sociaal Democratische Studenten Clubs, de Studentenvredesactie, de Unie van Roomsch Katholieke Studentenvereenigingen en de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond. Niet vertegenwoordigd waren de traditionele liberale studentencorpora. Zie: Brouwer, 'Rechtvaardiging' 7-8.

[245] Huizinga, *Nederland's geestesmerk* 31.

[246] Huizinga introduceerde het begrip 'geestesmerk' in de titel en voorwoord van zijn rede, zonder het in de verdere tekst uit te werken of toe te passen. Hij maakte in de rede zelf uitsluitend gebruik van het algemeen ingeburgerde begrip 'volksaard'. Zie: Ibidem, 5.

[247] Ibidem, 5, 7-8, 10, 14 en 17-18.

[248] Vergelijk met: Tollebeek, *De toga* 235 en 241.

[249] Huizinga, *Nederland's geestesmerk* 16-17, 20-21, 25-26 en 30-31. Vergelijk met: Te Velde, 'How High Did the Dutch Fly?' 69.

[250] Brouwer, 'Rechtvaardiging' 9-10.

[251] Van Schelven, 'Het Nederlandsche Volksbesef'; Moller, 'Het Zuid-Nederlandsch Nationaliteitsbesef'; Gosses, 'Het Friesch Nationaal Besef'.

[252] In zijn bijdrage wees Ritter op de band tussen het Nederlandse volkskarakter en het Nederlandse koningshuis. Hij was van mening dat alle Nederlandse vorsten de 'kunst der hoogste vertegenwoordiging van ons volkskarakter' hadden beoefend. Zie: Ritter, 'De ontwikkeling van het Nederlandsche Volkskarakter' 37-38.

[253] Ritter verwees hierbij naar 'De Nederlandse Volkskarakters' van Meertens en De

Vries en het werk van het Nederlands Openluchtmuseum. Zie: Ibidem, 10.
[254] Ibidem, 11.
[255] Ibidem, 10, 28-29 en 35-36.
[256] Voor Linthorst Homan en de 'Groninger Gemeenschap', zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 43-47.
[257] Linthorst Homan, 'Eenige beschouwingen' 28. Vergelijk met Ten Have, die erop wees dat in de loop van de jaren dertig voorstanders van volkseenheid, regionale emancipatie, ordening en sterk gezag samengroeiden tot een 'stroming van Vernieuwing', waarbij hij benadrukte dat er sprake was van een tastend proces van meningsvorming. Zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 72-73.
[258] Ibidem, 30 en 32.
[259] Ten Have, *De Nederlandse Unie* 47.
[260] 'Volksch bewustzijn of provincialisme?', *Volksche Wacht* 4-2/3 (1939) 6-7.
[261] Voor het denken over 'ordening' in de jaren dertig als alternatief voor het bestaande sociaal-economisch beleid en het spanningsveld tussen de nagestreefde decentralisatie en de roep om krachtiger overheidsgezag, alsook de vele varianten van het ordeningsdenken, zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 48 en 59. Zie ook: De Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap'.
[262] W.C. Braat en F.C. Bursch, *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* (Leiden 1940) 3: Archief a-O.N. 12.13.1.
[263] Van Poelje, 'De culturele taak' 154.
[264] Zie bijvoorbeeld: Korevaar-Hesseling, *Het Nederlandse volkskarakter* 9.
[265] Zie bijvoorbeeld: Tenhaeff, 'De pijlers van onze volkskracht' 34.
[266] Zie bijvoorbeeld, Ozinga, *Ons eigen land* 14.
[267] Uijterschout, *Onze Gedenkteekenen* 9. Zie ook: Van Ginkel, *eigenheid* 135-136.
[268] Voor de gang van zaken rond de eerste rede, zie: Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum* 102-107.
[269] Romein, *Oorsprong, voortgang* 7.
[270] Romein, 'Beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter' 179-181.
[271] Ibidem, 199.
[272] Romein, *Nederlandse geest* 30, 33 en 38.
[273] Ibidem, 39.
[274] Ibidem, 8 en 12; Romein, 'Het Nederlandse volkskarakter' 182.
[275] Romein, 'Het Nederlandse volkskarakter' 183.
[276] Ibidem, 188 en 197-198.
[277] Böhl, 'Inleiding tot de oude geschiedenis' 16-17. Voor Huizinga's definitie, zie: Huizinga, *Cultuur-historische verkenningen* 166. Voor Böhl, zie: Vriezen, 'Franz Marius Theodor de Liagre Böhl'.
[278] Zie: Bursch, *De Oudheid in het Heden.*
[279] Ibidem, 18.
[280] Ibidem, 15.
[281] Byvanck verwees naar een brief van Smetius aan W. Coutier van 12 september 1685. Zie: Byvanck. *Excerpta Romana* 2 28-29.
[282] J.H. Holwerda aan G.A.S. Snijder, 7-8-1939, Archief RMO (S). In 1946 bracht Holwerda joden in verband met nepotisme. Naar aanleiding van het voorstel mw.dr. A. Zadoks-Josephus Jitta te benoemen als directeur van het Rijksmuseum Kam, schreef hij Van Wijngaarden: 'Het lijkt mij eenvoudig de kwestie, dat men een Jodin aan een baantje wil helpen.' Het voorstel impliceerde dat zij hem zou opvolgen. Zie: 12-11-1947, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO (H).
[283] Van Giffen, 'Opgravingen in Drente tot 1941' 549-550.
[284] Voor het Scholten-manifest, zie: Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum* 102-103. Voor het intrekken door Van Giffen van zijn handtekening, zie: 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Ahnenerbe B 240, BDC, Bundesarchiv Berlin. Zie ook: 11-11-1940, A. Bohmers aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe, Bohmers.
[285] 31-10-1945, A.E. van Giffen aan Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie; 10-11-1945, L. de Jong aan A.E. Van Giffen. Zie: correspondentie L. de Jong, col. 307, Archief-NIOD.
[286] Voor de verwijdering van Van Poelje van het ministerie, zonder vermelding van Van Poeljes inhechtenisneming, zie: Knippenberg, *aanhoudende zorg* 184 en 334-337. Van Poelje werd in maart 1941 vrijgelaten.

Zie: 'Zitting van dinsdag 22 januari 1952; Verhoor van Prof.dr. Gerrit Abraham van Poelje', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek 7c* ('s-Gravenhage 1955) 534-540, aldaar 535. Zie ook: Duparc *Een eeuw strijd* 32.

287 Polaks verwijdering uit de redactie wordt niet vermeld door Dijkstra. Zie: Dijkstra, 'Mens en maatschappij'. Voor de vergelijkbare wijze waarop Polak, die in 1941 in Sachsenhausen is vermoord, werd verwijderd uit de redactie van het *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, zie: Jacobs, 'Want al zijn wij ertoe genoodzaakt' 211 en 219-225.

288 Zie: 'Verhoor van Prof.dr. Gerrit Abraham van Poelje' 536.

289 Voor de Tweede Liro-Verordening van mei 1942, zie: Aalders, *Roof* 201-228. Voor de kunstaankopen van het Rijksmuseum in Amsterdam in deze periode, zie: Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd* 54 en 58-59.

290 Van der Haagen vermeldde dat van de uitvoering van deze toezegging weinig terechtkwam, ook omdat bleek dat veel stukken waren 'ondergedoken'. De regeling is door Aalders toegeschreven aan Van Dam, zie: Aalders, *Roof* 223-225.

291 J.K. van der Haagen, *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren* (Apeldoorn 1945) aldaar 21; Archief a-O.N. 15.3. Voor de collectie van May, zie: Aalders, *Roof* 224-225 en 227.

292 Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 6-7. Voor de 'Dienststelle Mühlmann', die volgens Aalders ook was gelieerd aan zowel Seyss-Inquart als aan de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, zie; Aalders, *Roof* 66-67 en 82-85.

293 Voor Schneider en Mai, zie: In 't Veld, *De SS* 500 en 780.

294 Van der Haagen liet ook onvermeld dat Plutzar tot de SS was toegetreden. Plutzar werd in 1941 benoemd tot SS-Hauptsturmführer en in 1942 tot SS-Sturmbannführer, zie: Ibidem, 640 en 833. Plutzar hield – ondanks zijn SS-rang – wel enige afstand tot het Ahnenerbe. Voor diens ambivalente houding, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 178.

295 Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 7. Voor de idee dat wetenschappers, en met name prehistorici, in het nationaal-socialistische Duitsland de 'Ämter-Chaos' konden benutten, juist om de uitlevering van hun wetenschapsgebied aan de nieuwe machthebbers te voorkomen, zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 153.

296 *Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande* ('s-Gravenhage 1921) 47.

297 Vanaf dat moment luidde de volledige naam: Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlandsch Openlucht Museum'. Zie: Bernet Kempers, *Vijftig Jaar* 43-56; Duparc, *Een eeuw strijd* 231. Van der Haagen merkte hierover in 1945 op dat deze wijziging op weinig elegante wijze had plaatsgevonden, maar desondanks op de instemming van 'alle deskundigen' kon rekenen, ook omdat zij in overeenstemming was met het museumrapport van 1921. Zie: Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 17-18.

298 Zie: Nota Januari 1941 van afdeling K.W. aan Secretaris-Generaal Van Dam. Archief a-O.N. 215.2. Voor Van Dam, zie: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau* 223-308.

299 Zie in dit kader bijvoorbeeld de opstelling van Van der Haagen ten opzichte van de plannen tot oprichting van een 'Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur': Dekker, 'Het Rijksinstituut' 349 en 361-363. Vergelijk met: Henkes, 'Voor Volk en Vaderland' 84.

300 Dit voorstel was eind 1943 gedaan. Voor de gang van zaken rond het 'Monumentenbesluit', zie: Polano en Kuipers, 'Monumenten in Nood' 71-74.

301 20-1-1944, H.E. van Gelder aan J.K. van der Haagen; Archief a-O.N. 315.

302 20-1-1944, J.A.G. van de Steur (n.a.w.) aan J.K. van der Haagen; Archief a-O.N. 315.

303 Concept-Nota van J.K. van der Haagen, z.d., aan de voorzitter van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Archief a-O.N. 315.

[304] J.K. van der Haagen, *Rapport betreffende het redden van roerende voorwerpen van wetenschap en kunst uit het geëvacueerde Arnhem en omgeving* (17 April 1945) 9-10. Archief a-O.N. 15.3. Voor de 'redding' van het Openluchtmuseum door P. Glazema, zie: Bernet Kempers, *Vijftig Jaar* 57; Van der Heide, *Onder de handen.*
[305] 29-5-1945, H.E. Van Gelder aan A.E. Van Giffen, Archief BAI 1945 (D-G).
[306] Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 38. Vergelijk met de soortgelijke opmerkingen van J. de Vries uit 1941: De Vries, 'De Wetenschap' 71-75.
[307] 7-5-1945, J. Kalf aan H. Reinink, Archief a-O.N. 15.3.
[308] E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, die sinds 1939 directeur was van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, sprak in 1946 tijdens een lezing over de monumentenzorg in oorlogstijd met betrekking tot Plutzar van 'den "an und für sich" niet onsympathieke *Beauftragte* bij het Departement'. Zie: Van Nispen tot Sevenaer, 'Monumentenzorg en oorlogsschade' 33 en 47.
[309] In 't Veld, *De SS* 640-642.
[310] Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 6-7.
[311] Ibidem, 6.
[312] Wimmer noemde Plutzars taak het 'Sachgebiet Kulturpflege', waartoe behoorden kunst, monumentenzorg, wetenschap en volksontwikkeling. Zie: 15-7-1940, F.J. Wimmer aan G.A. van Poelje, Archief a-O.N. 15.3.
[313] Seyss-Inquart, 'Aus Anlass' 9.
[314] Seyss-Inquart, 'Vor dem "Niederländischen Kulturkring"' 32; Seyss-Inquart, 'Zur Einsetzung des niederländischen Kulturrates' 92.
[315] 'Arbeitsgebiet der Volkstumpflege 23-11-1940 F. Plutzar', Plutzar Friedrich, BDC-Ahnenerbe B0280, Bundesarchiv Berlin.
[316] Voor de academische status die de 'Volkstumwissenschaft' verkreeg ná de nationaal-socialistische machtsovername, zie: Boehm, *Volkstheorie und Volkstumpolitik* 8. Voor de samenhang tussen 'Volkstumforschung' en 'Volkstumpolitik', zie: Fahlbusch, 'Die "Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft"' 241-244.
[317] De Vries, 'De Wetenschap' 66. Voor De Vries' omschrijving van het doel van de volkskunde , zie: De Vries, 'Inleiding', 1-17, aldaar 10 en 17. Verwijzend naar uitspraken van G.A.S. Snijder uit 1942, definieerde Schulten 'Volkstumpflege' als 'zorg voor die waarden, waardoor een volk van nature verbonden was en bleef', zie: Schulten, *Collaborateurs van niveau* 198.
[318] Zie bijvoorbeeld: Zylman, *Volkstum und Volkskultur* 8.
[319] Zie bijvoorbeeld: Reese, *Die Niederlande* 20.
[320] Het begrip 'Volkstum' had bovendien een onderhuidse mythische dimensie, die meer aansloot op de wijze waarop in het nationaal-socialistische Duitsland werd gedacht over een 'Volksgemeinschaft' en minder op de wijze waarop in Nederland werd gesproken over 'volkseenheid'. Zie in dit kader de discussie van 1943 over de betekenis van de begrippen 'volksche waarden' en 'eigenaard' tussen enerzijds Wimmer en Plutzar en anderzijds Van Dam en de Vries: Dekker, 'Het Rijksinstituut' 362 en 373.
[321] Voor Von Stokar en diens komst naar Nederland, zie: In 't Veld, *De SS* 517-518.
[322] Von Stokar, 'Die Wurzeln' 20.
[323] Ibidem, 19.
[324] Voor Von Stokars samenwerking met Ispert, zie: In 't Veld, *De SS* 517-518. Voor Von Stokars activiteiten met betrekking tot het universitaire onderwijs, zie: Hirschfeld, 'Die Universität Leiden' 581. Von Stokar was naast hoogleraar ook directeur van het Institut für Vor- und Frühgeschichte van de Keulse universiteit. Voor Von Stokars positie in Duitsland en zijn overstap aan het einde van de jaren dertig van het Amt Rosenberg naar het Ahnenerbe, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 139, 198 en 300.
[325] C. Redlich (1908-1992) was als Volksduitse geboren in Riga en in de eerste helft van de jaren dertig werkzaam geweest bij het 'Dommuseum' aldaar. Vanaf 1936 werkte zij bij Von Stokars Institut für Vor- und Frühgeschichte te Keulen. Redlich werd uiteindelijk hoogleraar aan de Freie Univer-

sität te Berlijn. Zij ging in 1973 met emeritaat. Schriftelijke mededeling 17-7-1997 T. Becker, Archiv – Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn; schriftelijke mededeling 22-1-1996 van B. Hänsel, Seminar für Ur- und Frühgeschichte Freie Universtät Berlin. Zie ook: In 't Veld, *De SS* 944, 1270 en 1472. Zie verder: 'Kurzer Bericht über die Denkmalpflege in militärischen Baugebiete der Niederlande', H 14: 1439-43, 1452-55, 1467-70 en VJ Stab 59051-55, NIOD.

326 13-5-1943 J.K. Van der Haagen aan F. Plutzar; 18-8-1944 J.K. Van der Haagen aan W. von Stokar. Archief a-O.N. 30.5. Zie ook: van Gelder en Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1942* 7. Van 1948 tot en met 1950 correspondeerde Redlich met medewerkers van de Römisch Germanische Kommission over de publicatie van een artikel over het ontstaan van Westgermaanse stammen. Het artikel is niet verschenen en evenmin is de huidige verblijfplaats van het manuscript bekend. Dientengevolge is het niet duidelijk of zij er de gegevens van de opgravingen in Nederland in 1943 en 1944 in heeft verwerkt. Zie: Archief RGK 19:1.035 Redlich.

327 Duparc heeft bij zijn beschrijving van de geschiedenis van het Zuiderzeemuseum de bezettingsjaren onvermeld gelaten. Zie: Duparc, *Een eeuw strijd* 327-333. Vergelijk met: Vroom, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*; Kamp, *De zilveren vrienden* 7-21.

328 Het betrof onder andere: het departement van Onderwijs, Wetenschap en Kultuurbescherming, de Gemeente Amsterdam, de Vereeniging Heemschut, de Rijkscommissie voor Monumentenzorg, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, de Nederlandsche Spoorwegen, de Zuiderzee-Vereeniging, de Nederlandsche Verkeersfederatie, de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, de ANWB, het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de VVV, de Hollandsche Molen, de Directie Wieringermeer, de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels, het Verband Nederlandsche Watersport Vereenigingen, de Nederlandsche Kultuurraad, de Volksche Werkgemeenschap, het Rijksmuseum voor Volkskunde, de Ned. Heide Mij. en het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Zie: *Verslag van den achttienden Monumentendag, gehouden te Amsterdam op woensdag 16 September 1942 in het Stedelijk Museum* (z.p, z.j.) 1-2.

329 Cool, 'De Zuiderzee als Monument' 2-7, aldaar 3. Voor de Zuiderzee-Vereeniging, zie: Te Velde, *Gemeenschapszin* 261.

330 Hij sprak van een 200.000 jaar oude, bij Vollenhove gevonden speerpunt en een bij Urk aangetroffen ploeg van hertengewei van één- à tweeduizend jaar voor Christus. Zie: Cool, 'De Zuiderzee' 4. Cool verwees daarbij naar Byvanck, zie: Byvanck, *De voorgeschiedenis* (2e druk) 56 en 68.

331 Hij verwees hierbij naar de Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders van de socioloog H.N. ter Veen. Zie: Cool, 'De Zuiderzee' 5. Voor deze stichting, zie: Van Bork-Feltkamp, 'Anthropological Research' 135; Noordman, *Om de kwaliteit* 119-123. Voor een vergelijkbare cultuuropvatting, zie: De Vries, 'De Wetenschap' 71.

332 Cool, 'De Zuiderzee' 4.

333 S.J. Bouma was directeur van het Nederlandsch Openlucht Museum van maart 1942 tot maart 1948, zie; Bernet Kempers, *Vijftig Jaar.*

334 Bouma, 'Een Zuiderzee-museum' 9. Vergelijk met: 26-8-1942, Rapport Zuiderzeemuseum van S.J. Bouma, directeur van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlandsch Openluchtmuseum', Archief a-O.N. 185.1/2.

335 Ibidem, 12. In Enkhuizen was in 1930 een 'Zuiderzee Visscherij tentoonstelling' georganiseerd, zie: Vroom, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum.* De Amsterdamse Burgemeester E.J. Voûte maakte zich in 1943 sterk voor de hoofdstad als zetel voor het museum, waarbij hij dacht aan een locatie op Pampus of bij Durgerdam. Zie: mei 1943, E.J. Voûte aan J. van Dam; 9-3-1943, Rapport Zuiderzeemuseum van de Rijkscommissie van advies in zake de Musea door J. van Kuyl en J.A. Bierens de Haan; Archief a-O.N. 185.1/2.

[336] Tot dan toe werden de geologische en de archeologische vondsten op verschillende plaatsen opgeborgen: het Rijksmuseum van Oudheden, het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie te Leiden, het Westfriesch Museum te Hoorn en de Landbouwhoogeschool te Wageningen. Zie: 24-6-1941, Smeding, Directie van de Wieringermeer, en Van Kuffeler, Dienst Zuiderzeewerken, aan Van Dam; Archief a-O.N. 185.1/2.

[337] Modderman werd op 16-7-1941 benoemd tot assistent van het Biologisch-Archaeologisch Instituut en belast met het archeologisch onderzoek in de Noordoostpolder. Hij promoveerde in 1945. Zie: Modderman, *Over de wording.*

[338] 22-7-1941, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (H).

[339] Ibidem.

[340] Duparc, *Een eeuw strijd* 327-333. Het museum te Schokland werd beheerd door van Giffens assistent G.D. van der Heide, die Modderman in februari 1946 was opgevolgd. Zie: Reinders, 'Scheepsarcheologie in Nederland' 23-24 en 29-30. Zie ook: Van der Heide, 'Oudheidkundig Bodemonderzoek'; Van der Heide, *Toelichting op* 3-4.

[341] In 't Veld, *De SS* 274 en 641.

[342] 'Germanisches Forschungsinstitut. Auszug aus den Satzungen', Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahnenerbe 136.

[343] Deze betroffen onder meer de Germaanse mens, de Germaanse geschiedenis, de Germaanse 'Lebensordnung', het Germaanse recht en het Germaanse bestuur. Zie: 'Germanisches Forschungsinstitut. Einige Forschungsaufträge', Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahnenerbe 136.

[344] 9-11-1943, F. Plutzar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[345] In 't Veld, *De SS* 640-642 en 936. Het contact met Rosenberg komt ook ter sprake in: 6-2-1942, H. Schneider, 'Aktenvermerk. Gründung eines Germanischen Instituts in den Niederlanden' en 'Aktenvermerk. Erste Arbeitsbesprechung des Germanischen Forschungsinstitut in den Niederlanden am 27. Januar 1943', Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[346] In 't Veld, *De SS* 640-642, 645, 745 en 832-833; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 174, 177-178, 182-183. Voor de Volksche Werkgemeenschap als afdeling van het Instituut, zie: 6-2-1942, H. Schneider, 'Aktenvermerk. Gründung eines Germanischen Instituts in den Niederlanden', Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[347] 14-12-1942, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[348] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 183.

[349] 14-12-1942, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[350] Voor Seyss-Inquarts zelfnazificatie-politiek, zie: Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande* 92-96. Hirschfeld constateerde dat Seyss-Inquarts zelfnazificatiepolitiek reeds in de herfst van 1940 een miscalculatie bleek. Hij merkte echter ook op dat het Nederlandse bestuur, vooral op het niveau van de ministeries, om pragmatische redenen met de bezettingsautoriteiten collaboreerde. Zijns inziens was daarbij echter geen sprake van zelfnazificatie, aangezien 'such collaboration militated against nazification'. De dillemma's van de ambtenaren die op cultureel gebied werkzaam waren, vermeldde hij hierbij echter niet. Zie: Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration* 35 en 43-44.

[351] Bosma, *Architectuur en stedebouw* 7-79.

[352] Voor de 'zuivering' van het ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, zie: Knippenberg *Een bron* 324-332. Zie ook: Knegtmans, *Collaborateurs van niveau* 291-302.

[353] 16-12-1948, J.H. Holwerda aan W.C. Braat, Archief RMO 1948 (H).

[354] Voor de opvattingen van Van der Leeuw over de verantwoordelijkheid van de overheid voor een actief cultuurbeleid, zie: Pots, *Cultuur, Koningen en democraten* 252-257. Zie ook: Duparc *Een eeuw strijd* 31-33.

[355] Voor deze reorganisatie was minister J.J. Gielen verantwoordelijk. Zie: Knippenberg, *Een bron* 332-343 en 353-360.

356 Nota 'Monumentenzorg en natuurbescherming' 1, Archief a-O.N. 15.4.
357 Ter Kuile, 'In Memoriam mr. Jan Karel van der Haagen'; 'Verslag van de Nederlandse delegatie ter Intergouvernementele Conferentie over bescherming van culturele goederen in geval van gewapend conflict, gehouden in het Vredespaleis te 's-Gravenhage van 21 april – 14 mei 1954', Archief a-O.N. 1374.
358 Zie: Toman, *The protection of cultural property* 83.
359 Ibidem, 85. Voor een kritische analyse van het verdrag, zie: Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis* 577-579.
360 Vergelijk met: Fahlbusch, 'Die "Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft"' 261.

Noten hoofdstuk 5

1 Zie: Van Es, 'The Origins and Development' 19-28.
2 Voor een globaal overzicht van de eerste aanzetten tot een monumentenwetgeving, onder meer met betrekking tot de pre- en protohistorische archeologie, zie: Van der Doe en Spijkerman, *Van Monumentale waarde* 9-13.
3 Voor de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, zie: Van Herwaarden, '100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond' 145-151.
4 De commissie was getiteld: Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming. Zie: 'Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2-3 (1910) 8-18. C.W. Vollgraff was lid van deze commissie als specialist voor archeologische vondsten en opgravingen. Zie: Van Gelder, 'Herinneringen van een secretaris' 41.
5 Voor de regelingspoging in 1923 van de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea, zie: Notulen Rijkscommissie van Advies inzake de Musea 1923 (Mus-map) Archief RMO. In 1924 kwam de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg eveneens met een voorstel, dat deel uitmaakte van een ontwerp-monumentenwet. Voor dit initiatief, zie: Polano en Kuipers, 'Monumenten in nood' 66 en 76; Martin, *Herleefde Schoonheid* 36-37; Van Berestyen, 'Rede uitgesproken' 71. Vergelijk met: Hietbrink, 'Bundeling van kracht' 202.
6 De tekst van het voorstel was opgesteld door de Commissie voor het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland, zie: 'Commissie voor het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland', in: *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 103-104; 'Ontwerp-regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek en de bewaring van voor- en vroeghistorische vondsten in Nederland', in: *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 105-106.
7 Voor het 'Ontwerp eener regeling betreffende het archaeologisch bodemonderzoek in Nederland' van de Rijkscommissie van advies inzake de Musea, zie: Archief BAI 1935 (Cur).
8 2-3-1940, W.D. van Wijngaarden aan J.K. van der Haagen; W.C. Braat en F.C. Bursch, *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* (Leiden 1940), Archief a-O.N. 12.13.1.
9 Voor opmerkingen over de complexiteit van dit plan, zie: Huizinga, 'Het rapport der museumcommissie' 97.
10 In dezelfde periode nam de overheidsinvloed wél toe op het gebied van stedebouw en volkshuisvesting. Zie: Van der Doe *Van Monumentale Waarde* 11.
11 Vollgraff was lid van de Commissie ter Voorbereiding van Wettelijke Monumentenbescherming. Met betrekking tot de archeologie waarschuwde hij tegen wettelijke bepalingen waarmee publieke sympathie verspeeld zou kunnen worden: de archeologie had immers bij uitstek de steun en medewerking van het publiek nodig. Zie: Tillema, *Schetsen* 503.
12 Polano 'Monumenten in nood' 66. Zie ook: Martin, *Herleefde Schoonheid* 36-37.
13 Zie: Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* 169, 178, 187-189 en 206.

[14] Zie: Nissen, *De folklorisering* 11 en 20; Wagemakers, 'Het Vaderlandsch Historisch Volksfeest' 187; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*. Vergelijk met: Aerts en Te Velde, 'De taal van het nationaal besef', 393.
[15] Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 18.
[16] Zo schreef Van Poelje in 1940: 'Het heeft niet aan pogingen ontbroken om tot een regeling te komen, doch steeds zijn deze afgestuit op den omstandigheid, dat de belangen van het RMO en het BAI, zooals hun leiders die zagen, niet met elkander in overeenstemming konden worden gebracht.' Zie: 21-3-1940, G.A. van Poelje aan College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden, Archief RMO 1940 (Cur-Bo).
[17] Holwerda, *Verslag 1933* 4.
[18] De opening van het museum werd verricht door J.Th. de Visser, de eerste minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Zie: Duparc *Een eeuw strijd* 224.
[19] 'Museum te Nijmegen', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1906) 149-151.
[20] In 1908 werd Kam in deze overtuiging gesterkt door gesprekken met K. Schumacher, de directeur van het Römisch-Germanische Zentralmuseum te Mainz, en na bezoeken aan musea in Rome en Napels. De argumenten van Schumacher zijn onbekend. Zie: Stuart, 'Het dilemma' 8.
[21] 18-6-1919, J.H. Holwerda aan M.I. Duparc. Archief RMO 1919 (KAM). Zie ook: Duparc, *Een eeuw strijd* 247. Van Wijngaarden memoreerde in 1951 Holwerda's gewoonte om over het Rijksmuseum van Oudheden te spreken als 'mijn museum'. Zie: Van Wijngaarden, 'In memoriam Dr. J.H. Holwerda' 1.
[22] 2-7-1919, J.H. Holwerda aan de Curatoren van de RUL. Archief RMO 1919 (KAM).
[23] 28-10-1920, J.H. Holwerda aan de Curatoren van de RUL, Archief RMO 1920 (KAM). Voor Daniels, zie: Daniels, *Daniels*.
[24] Van Giffen, *Nota 1915* 9.
[25] Evelein is er als directeur van het Museum Kam echter niet in geslaagd, in tegenstelling tot Van Giffen in de noordelijke provincies, de belangrijkste stedelijke en provinciale autoriteiten achter zich te verenigen. Zie: Pantus en Swinkels, 'Een stenige weg'.
[26] 28-10-1920, J.H. Holwerda aan de Curatoren van de RUL, Archief RMO 1920 (KAM).
[27] 5-7-1922, M.A. Evelein aan J.Th. de Visser, minister van OKW. Archief RMO 1920 (KAM). Boeles had er al in 1920 voor gepleit een 'bescheiden' opgravingsdienst te verbinden aan het in oprichting zijnde Rijksmuseum Kam. Zie: Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk' 305.
[28] De oprichting van deze museumcommissie in 1922 was het resultaat van een kritisch rapport over de Nederlandse musea van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond uit 1918. Zie: Muller *Over hervorming*. In 1919 had L.Th. de Visser, de minister van OKW naar aanleiding van dit rapport de Rijkscommissie van Advies inzake de Reorganisatie van het Museumwezen hier te Lande in het leven geroepen. In 1921 adviseerde deze commissie in een rapport een ingrijpende reorganisatie van de Nederlandse musea, alsook het instellen van een museumcommissie. Zie: *Rapport der Rijkscommissie* 5-6 en 145. Op basis hiervan is door de minister in 1922 de Rijkscommissie van Advies inzake de Musea ingesteld, die de voorstellen uit 1921 verder diende uit te werken. Zie: Duparc *Een eeuw strijd* 195-200.
[29] *Rapport der Rijkscommissie*; Duparc *Een eeuw strijd* 191-200 en 231-233.
[30] Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' 1923 (Mus-map) Archief RMO; Correspondentie J. Huizinga-J.H. Holwerda 1922-1923 (Mus-map) Archief RMO.
[31] Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' 15-6-1923, aldaar 8. (Mus-map) Archief RMO.
[32] Ibidem, 7.
[33] Het tegenvoorstel was vrijwel identiek aan dat van Evelein uit 1922, waarin voor het eerst de verdeling in rayons was bepleit. Zie: 5-7-1922, M.A. Evelein aan J.Th. de

Visser, minister van OKW. Archief RMO 1922 (KAM).

[34] Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' 1923 (Mus-map) Archief RMO. Met de derde ontwerpregeling stemden in: het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, de Vereeniging voor Overijsselsch Regt en Geschiedenis, het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Stedelijk Museum te Zutphen, het Stedelijk Museum te Vlissingen, de Oudheidkundige Vereeniging 'Flehite' te Amersfoort, de Oudheidkamer 'Twente' te Enschede, het Museum 'De Waag' te Deventer en het Gemeentelijk Museum te Nijmegen. Niet akkoord gingen het Rijksmuseum G.M. Kam, het Friesch Genootschap, het Museum van Oudheden te Groningen en het Museum van Oudheden te Assen. Zie: J.Th. de Visser aan J.P.W.A. Smit, Archief BAI 1924 (Cur).

[35] Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' 1923-1924 (Mus-map) Archief RMO; J.Th. de Visser aan Commissarissen der Koningin, Archief BAI 1924 (Cur).

[36] Voor een klaagzang van Huizinga over de samenwerking met Holwerda in de Museumcommissie in een brief aan J. Veth uit 1923, zie: Hanssen, Krul en Van der Lem, *J. Huizinga, Briefwisseling* I 448.

[37] Deze kwestie werd besproken op 21-2-1924. Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea', Archief RMO 1924 (Mus-map).

[38] Duparc *Een eeuw strijd* 60-61, 216-218 en 287-289. Voor de 'Leidsche kwestie' in de negentiende eeuw, zie: Otterspeer, *De wiekslag* 158-168.

[39] *Rapport der Rijkscommissie* 54-55.

[40] Voor Huizinga's opvattingen over de rol en betekenis van de universiteit zie: Huizinga, *Verzamelde Werken VIII.* 3-15 en 28-30. Zie ook: Otterspeer, *Een welbestierd budget* 44-49.

[41] Notulen 21-2-1924, 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea' (Mus-map) Archief RMO.

[42] Getypt betoog zonder auteur of datum: met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid van Holwerda's hand, daterend uit 1924. Zie: Archief RMO 1924 (Mus-map). Vergelijk met: Byvanck, 'De archaeologie in Nederland, 1899-1924' 121 en 123.

[43] Het behoud van de status quo werd door de curatoren als gunstig ervaren. Zie: Idenburg, *De Leidse Universiteit* 26. Aan de Leidse kwestie kwam uiteindelijk een einde met het in werking treden van de Wet Universitaire Bestuurshervorming in 1971. Zie: Schneider, *Rijksmuseum van Oudheden* 5.

[44] Dit voornemen was gebaseerd op een aanbeveling van de Rijkscommissie van Advies inzake de Reorganisatie van het Museumwezen hier te Lande. Zie: *Rapport der Rijkscommissie* 123-125. Daarbij had de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in 1918 geconstateerd dat de verschillende verzamelingen van de Nederlandse musea onsystematisch waren opgebouwd. De eerste stelling van het rapport uit 1918 luidde daarom: 'Ieder museum behoort een nauwkeurig omschreven doel te hebben, met een programma van hetgeen door de directie verzameld moet worden.' Zie: Muller *Over hervorming* 143.

[45] Het 'programma' van het Rijksmuseum van Oudheden werd besproken tijdens de vergadering van 20-3-1924. Zie: Notulen 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea'. Archief RMO 1924 (Mus-map).

[46] Notulen 20-3-1924 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea', aldaar 3. Archief RMO 1924 (Mus-map).

[47] Notulen 20-3-1924 'Rijkscommissie van Advies inzake de Musea'. Archief RMO 1924 (Mus-map).

[48] Het rapport was opgesteld door: S. Muller Fz, C. Hofstede de Groot, A. Pit, J. Veth, W. Vogelsang en H.E. van Gelder. Zie: Muller, *Over hervorming* VIII en 5.

[49] H.D. Schneider wees er in 1985 op dat C. Leemans en W. Pleyte, directeuren van het Rijksmuseum van Oudheden in de negentiende eeuw, met succes in het geweer

waren gekomen toen werd voorgesteld de oud-Javaanse en oud-Amerikaanse oudheden over te dragen aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde. Met het afstaan van de Indische oudheden in 1903 werd op indirecte wijze ook afstand gedaan van een definitie van archeologie die terugging tot Leemans. Deze had archeologie namelijk gedefinieerd als de wetenschap van 'doode volken' of definitief afgesloten beschavingen. Zie: Schneider, *De Laudibus Aegyptologiae* 28; Tillema, *Schetsen* 291.

50 Muller, *Over hervorming* 11, 13, 16 en 24. Het voorstel ontlokte Huizinga de uitspraak dat het een misverstand was dat de 'aard en werking' van een historisch museum en een kunstmuseum diepgaand verschilden. Hij wees erop dat een historisch detail een sensatie kon veroorzaken 'even diep als het zuiverste kunstgenot'. Zie: Huizinga, 'Het historisch museum' 257 en 259. Voor een analyse van Huizinga's visie, zie: Meijers, 'De democratisering' 77-79. Voor de discussie tussen C. Leemans en V.E.L. de Stuers naar aanleiding van De Stuers' voorstel uit 1877 een deel van de collectie van het Leidse museum over te brengen naar het Rijksmuseum in Amsterdam, zie: Tillema, *Schetsen* 288-292.

51 De directeur van deze afdeling zou ook, in overleg met de plaatselijke musea, opgravingen moeten kunnen verrichten. Zie: Muller *Over hervorming* 21-22, 27 en 151.

52 Het rapport was opgesteld door een 22-ledige commissie. Zie: *Rapport der Rijkscommissie.* Zie ook: Duparc *Een eeuw strijd* 195.

53 In Arnhem zou de afdeling volkskunde komen, in aansluiting op het daar reeds aanwezige Openluchtmuseum. In Amsterdam zou het 'Historisch museum' moeten verrijzen. Zie: *Rapport der Rijkscommissie* 17-18, 43 en 47.

54 Voor de invloed van F. Schmidt-Degener – en diens door de Tachtigers geïnspireerde schoonheidbeleving – op de inhoud van het rapport, zie: G. Luijten, 'De veelheid en de eelheid' 352-355.

55 *Rapport der Rijkscommissie* 14-16.

56 Ibidem, 16-17. R.N. Roland Holst uitte in 1921 kritiek op de toepassing van het 'aesthetisch ideaal' op de archeologische 'schatten'. Deze hadden zijns inziens namelijk in oorsprong veleer een rituele betekenis gehad. Ook bekritiseerde hij de wijze waarop de Europese landen deze 'schatten' in hun bezit hadden gekregen. Zie: Roland Holst, 'Aesthetisch intellectualisme' 122-124.

57 *Rapport der Rijkscommissie* 15 en 17.

58 Holwerda, *Verslag 1927* 7; Holwerda, *Verslag 1929* 5.

59 Holwerda, *Verslag 1926* 6.

60 Ibidem, 7.

61 Voor 'pedagogische betekenis' van het begrip 'humanisme', het doel te komen tot een 'ware, hogere menselijkheid', zie: P. Derkx, 'Het woord humanisme': opkomst en betekenis', in: P. Derkx e.a. ed., *Voor menselijkheid of tegen godsdienst. Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 10-33, aldaar 17.

62 A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen* 23 en 28.

63 Het betrof zeventien aanbevelingen, waarvan er vijf waren gewijd aan het archeologisch onderzoek. Zie: 'Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2-3 (1910) 8-18, aldaar 15-16.

64 7-8-1916, A.E. van Giffen aan P.W.A. Cort van der Linden, Archief BAI (Map Waterbolk).

65 Lanting, 'A.E. van Giffen' 13-14.

66 Voor de collecties van de provinciale musea in Groningen en Assen, zie: Van Giffen, 'Die vor- und frühgeschichtliche Abteilung' 16-20; Van Giffen, 'Het provinciaal museum'. Voor een beknopte beschrijving van het museum van het Biologisch-archaeologisch Instituut, zie: *De Nederlandsche Musea* 147.

67 A.E.J. Holwerda, *Verslagen 1904* 153.

68 Zie voor deze gespannen verhouding: Knol, 'Op weg naar systematisch terpenonderzoek' 72-73. Zie ook de polemiek van Boeles en Holwerda uit 1906: Boeles, 'Repliek'; Holwerda, 'Boekbesprekingen' 132.

69 Holwerda sprak van een 'stille kracht' die wantrouwen zaaide. Hij verwees in dit kader naar een Utrechtse hoogleraar, die hij

verder niet bij naam noemde. 9-1-1928, J.H. Holwerda aan P. Fyn van Draat, Archief RMO (U). Het betrof naar alle waarschijnlijkheid de Utrechtse hoogleraar J.F. Niermeyer. De inhoud van het incident is echter niet bekend. Zie: Wynia, 'De rieten hut' 27. Voor de archeologische collectie van het 'Provinciaal Utrechtsch Genootschap', zie: Van Hoorn, *Gids door de verzameling*.

[70] 26-2-1919, J.H. Holwerda aan het College van Curatoren RUL, Archief RMO (Cur-DO). Voor Van Giffens activiteiten in Drente in 1918 en 1919, zie: E. Pelinck en J.A.R. Kymmel, 'Verslag omtrent het Provinciaal Museum over 1918', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 37 (1919) 218-235, aldaar 223 en 233. In 1919 werd Van Giffen benoemd tot Rijkscorrespondent voor de hunebedden. De jaarverslagen die Van Giffen als Rijkscorrespondent schreef waren tot 1930 gericht aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Zie: Bakker en Waterbolk, *De Nederlandse Hunebedden* 20 en 22-23. De Rijkscommissie voor Monumentenzorg was opgericht in 1918, zie: Tillema, *Schetsen* 379-389 en 501-510.

[71] 5-6-1919, J.H. Holwerda aan het College van Curatoren RUL, Archief RMO (Cur-Do).

[72] 'Verslag van de Commissie van Bestuur over het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe, uitgebracht aan het College van Gedeputeerde Staten in de Provincie Drenthe over het jaar 1933', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 53 (1935) 7-13, aldaar 8.

[73] Zonder datum, omstreeks 1931, bestuur van de Drentsche Praehistorische Vereeniging aan de minister van OKW, (Cu-sub) Archief RMO.

[74] 11-1-1934, G.A. van Poelje aan de 'Drentsche Praehistorische Vereeniging', Archief RMO 1934 (Cu-Sub); 19-2-1934, J. Linthorst Homan aan de minister van OKW, Archief RMO 1934 (Cur-Sub).

[75] 10-7-1934, J.H. Holwerda aan de minister van OKW, Archief RMO 1934 (Cur-sub).

[76] 15-9-1943, W.D. van Wijngaarden aan J.K. van der Haagen. Archief RMO 1943 (Cur-sub).

[77] Deze collectie was tentoongesteld in het Centraal Noord-Brabantsch Museum in 's-Hertogenbosch. Zie: Holwerda en Smit, *Catalogus*.

[78] Holwerda, *Verslag 1927* 4.

[79] Voor de opgravingen van het Biologisch-Archaeologisch Instituut in Noord-Brabant in 1933, 1934 en 1935, zie: Van Giffen, *Bouwsteenen voor de Brabantsche oergeschiedenis*; W.J.A. Willems, *Een bijdrage tot*. Voor de opgravingen in 1937 en 1938, zie: J. Willems, 'Opgravingen in Noord-Brabant 1937-1938'. Voor de naoorlogse opgravingen in Noord-Brabant, zie: Slofstra, 'Veertig jaar onderzoek'.

[80] 14-11-1932, J.H. Holwerda aan J.P.W.A. Smit, Archief RMO 1932 (S).

[81] 14-11-1933, commissaris van de Koningin in Brabant aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1933 (H).

[82] J. Willems, 'De spade in de grond' 316. Voor J. Willems, zie: Van den Eijnde, 'Joan Willems'.

[83] Ook W.J.A. Willems benadrukte het belang van de beoefening van de pre- en protohistorische archeologie binnen een provinciale context. Zo luidde stelling twee van zijn proefschrift: 'Het door het "Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen" in Noord-Brabant aangevangen wetenschappelijk bodemonderzoek in de provincie Noord-Brabant behoort met kracht te worden voortgezet, teneinde den achterstand op dit gebied in te halen en een reconstructie van de oudere en oudste geschiedenis van het gewest Brabant mogelijk te maken.' Zie: Willems, *Een bijdrage*.

[84] In 1943 verzocht J.P.W.A. Smit het Rijksmuseum van Oudheden om een wederdienst. In april dat jaar schreef hij namelijk aan Van Wijngaarden over de joodse familie Mohr, waarvan de dochter enige tijd aan het Rijksmuseum van Oudheden verbonden was geweest: 'Zoudt U intusschen voor genoemd echtpaar een goed woordje kunnen doen, (...) Het gaat tenslotte om menschenlevens.' Van Wijngaarden ant-

woordde dat de lijsten van Van Dam en Frederiks vol waren. Zie: 16-4-1943, J.P.W.A. Smit aan W.D. van Wijngaarden; z.d. W.D. van Wijngaarden aan J.P.W.A. Smit, Archief RMO 1943 (S).

85 15-5-1939, W.C. Braat aan J.K. van der Haagen, Archief RMO 1929 (H).

86 Holwerda, *Verslag 1928* ('s-Gravenhage 1929) 7. Voor de geschiedenis van het Veluws Museum 'Nairac', zie: Van Doorn, *Barneveld.*

87 20-1-1930, A.C. Bondam aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1930 (V).

88 24-1-1930, J.H. Holwerda aan A.C. Bondam, Archief RMO 1930 (V). Het museum te Velp werd in oktober 1944 vrijwel geheel vernield als gevolg van oorlogshandelingen en brand; ook de collectie ging grotendeels verloren. Zie: Buurman, 'Rapport' XXXVI-II-XLII.

89 Bursch had Holwerda reeds in 1930 op de hoogte gebracht van de plannen die er waren om een Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland op te richten. Als een van de initiatiefnemers noemde hij H.G. Beyen, die tegen 'Leiden' zou fulmineren. Bursch was hiervan op de hoogte via W.A.J. Oosting. Zie: 24-7-1930, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1930 (B).

90 In het bestuur van de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland had onder anderen zitting jonkvrouw C. Engelen, die werkzaam was bij de Oudheidkamer voor Zutphen en de Graafschap. Voor deze Oudheidkamer, zie: Engelen, *Catalogus.* Holwerda was in 1925 met Engelen in conflict geraakt. Zie: Holwerda, *Verslag 1925* 9; 12-2-1925, J.H. Holwerda aan de minister van Onderwijs, Kunsten en wetenschappen, Archief RMO 1925 (Cur-ge).

91 8-11-1932, J.H. Holwerda aan de minister van O.K.W., Archief-RMO 1932 (Cur-ge).

92 Hij beschouwde het voorstel uit 1932 als een herkansing voor het regelingsvoorstel van Boeles, Coster en Evelein uit 1923. Zie: Ibidem.

93 13-6-1933, De minister van OKW aan het Bestuur van de Stichting tot Bescherming van Praehistorisch Cultuurmonumenten in Gelderland, Archief RMO 1933 (Cur-Ge).

94 Holwerda is directeur gebleven van het Rijksmuseum G.M. Kam, ook toen hij in 1939 in Leiden met pensioen ging. Vanaf die tijd kon hij zich volledig aan het Nijmeegse museum wijden. Dit zou hij blijven doen tot in 1948, zijn vijfenzeventigste levensjaar. Zie: Swinkels, 'Een prachtvol exemplaar' 45-48.

95 Voor een beknopte beschrijving van het museum, zie: Van Balen, *De Gulden Spade* 122 en 126-127. Voor de Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland, zie: Elzinga, *Onder zand en klei.*

96 Holwerda, *Verslag 1933* 4. In 1940 noemden Braat en Bursch in dit kader de relatie tussen het provinciale museum te Assen en de oudheidkamer te Emmen. Zie: Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 10-11. Voor de in 1932 opgerichte Oudheidskamer De Hondsrug te Emmen, zie: *De Nederlandsche Musea* 114-115.

97 Holwerda, *Verslag 1933* 4.

98 Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 10-11.

99 Het rapport, getiteld *Ontwerp-regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek en de bewaring van voor- en vroeghistorische vondsten in Nederland,* werd nog hetzelfde jaar aangeboden aan H.P. Marchant, de minister van OKW. Zie: 'Commissie voor het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland', in: *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 103-104.

100 *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 105-106.

101 15-6-1934, Nota A.E. van Giffen en D.P.M. Graswinckel, Archief BAI (Kooi-Fac). Van Giffen had eerder dat jaar in het kader van de voorbereiding van de ontwerpregeling met de Duitse prehistoricus K.H. Jacob-Friesen gecorrespondeerd over het Pruisische 'Ausgrabungsgesetz'. Zie correspondentie A.E. van Giffen en K.H. Jacob-

Friesen, Archief BAI 1934 (D-Hei). Voor de Pruisische wetgeving, zie: Frederiks, *Monumentenrecht* 146-147; Hingst, *Denkmalschutz und Denkmalpflege* III-IV.

[102] Archief BAI 1935 (Cur).

[103] Het rapport was getiteld: *Ontwerp eener regeling betreffende het archaeologisch bodemonderzoek in Nederland.* Zie: 16-2-1935, G.A. van Poelje aan Curatoren Rijksuniversiteit van Groningen, Archief BAI 1935 (Cur).

[104] Ibidem.

[105] Van Wijngaarden, *Verslag 1939* 1. Van Giffen stuurde Van Wijngaarden in augustus 1939 een brief met felicitaties en een oproep tot samenwerking, zie: 1-8-1939, A.E. van Giffen aan W.D. van Wijngaarden, Archief BAI 1939 (V-Z).

[106] Holwerda noemde in 1940 een commissie waarin hij en Van Giffen – naast anderen – plaats zouden moeten nemen al bij voorbaat een 'ruzie-commissie'. Zie: 27-3-1940, J.K. Van der Haagen aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1940 (H).

[107] 2-3-1940, W.D. van Wijngaarden aan J.K. van der Haagen; W.C. Braat en F.C. Bursch, *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* (Leiden 1940): Archief a-O.N. 12.13.1. In 1939 was J.K. Van der Haagen – als opvolger van P. Visser – benoemd tot chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van OKW. Zie: Knippenberg, *Een bron* 130 en 805. W. Glasbergen herinnerde zich in 1972 dat Leiden aan het einde van de jaren dertig op het ministerie van OKW. nog werd beschouwd als 'archaeological capital of the Netherlands'. Zie: Sarfatij, 'Conversations' 74.

[108] Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 1 en 17.

[109] Het betrof: de archeologische verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, het Museum van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg, het Overijsselsch Geschiedkundig Museum te Zwolle, het Provinciaal Oudheidkundig Museum te Maastricht en het Friesch Museum te Leeuwarden. Voor een gedetailleerde beschrijving van de relatie tussen het Rijksmuseum van Oudheden met archeologen in Utrecht, zie: Hoekstra en Wynia '"Dan zullen velen juichen"'. Voor de verhoudingen in Limburg, zie: Jamar, 'De beoefening van de archeologie'.

[110] Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 8.

[111] Ibidem, 3-4, 17 en 20.

[112] Ibidem, 17-22.

[113] Voor de archeologische collectie van het Rijksmuseum Twente, zie: Hijszeler, 'Het Rijksmuseum en de Oudheidkamer Twenthe'. Verlinde vermeldde dat in 1938 met de aanstelling bij het Rijksmuseum Twente van C.C.W.J. Hijszeler het Rijksmuseum van Oudheden zijn invloed in Twente verloor. Hijszeler werkte namelijk samen met Van Giffen. Zie: Verlinde, 'Archeologie-beoefening in Twente' 115. Holwerda was in 1930 nog wel aanwezig geweest bij de opening van het Rijksmuseum Twente. Zie: Holwerda, *Verslag 1930* 1. Voor het Rijksmuseum Twente, zie: Duparc *Een eeuw strijd* 225-227.

[114] Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 4-7.

[115] Zij verwezen daarbij naar terreinen in de provincies Drente en Twente, die om deze reden waren aangekocht. Voor het terrein in Drente bij Zeyen, zie: 'Commissie tot aankoop van een reservaat', in: *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 100-101. Voor de terreinen in Twente bij Mander, Ootmarsum en Weerselo, zie: Hijszeler 'Het Rijksmuseum' 181.

[116] Met de beschrijving van monumenten was in 1903 een begin gemaakt door de dat jaar ingestelde Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en een Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De eerste monumentenlijst verscheen in 1908 en had de provincie Utrecht als onderwerp. Zie: *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst I Utrecht* (Utrecht 1908). De rijkscommissie van 1903 ging in 1918 op in de Rijkscom-

missie voor de Monumentenzorg en haar bureau, die dat jaar werden opgericht. Zie: Martin, *Herleefde Schoonheid* 15, 18 en 43-46; *De Nederlandsche Musea* 348-349. Voor de organisatie van de Rijkscommissie en het Rijksbureau, zie: Van Laanen, 'Aangehouden zorg' 8-12.

117 Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 12-13.

118 Voor een beknopt overzicht van de geschiedenis en activiteiten van het in 1932 opgerichte Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconografische Documentatie, zie: *De Nederlandsche Musea* 350; Duparc *Een eeuw strijd* 233-234.

119 Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 14.

120 Holwerda gaf in het museumjaarverslag van 1927 aan dat dit 'instituut' was ontstaan uit een reeds langer bestaande – maar nog niet geinstitutionaliseerde – situatie. Dat jaar werden benoemd: W.A. Beelaerts van Blokland uit Den Haag, J. Belonje uit Alkmaar, F. Bloemen uit Wijchen, M. Daniëls uit Nijmegen, J.J. van Deinse uit Enschede, P.J. v.d. Feen uit Domburg, J.W.H. Goossens uit Maastricht, J. Graver uit Nieuw Weerdinge, A.Th. ten Houten uit Winterswijk, J.H. Hubrechtse uit Burgh-Haamstede, J.L. Kleintjes uit Heerde, J.D. Koeslag uit Wageningen, G.J. ter Kuile uit Almelo, R.H.M. Oppenheim uit Haarlem, J.N.A. Panken uit Bergeik, P. Peters uit Heerlen, E.J. van Puyenbroek uit Goirle, J.P.W.A. Smit uit Den Bosch en H. Wiegersma uit Deurne. Zie: Holwerda, *Verslag 1927* 4.

121 Braat en Bursch *Ontwerp eener Regeling* 3.

122 Ibidem, 3 en 15-16.

123 Ibidem, 16.

124 Ibidem, 15-17.

125 Maart 1940, G.A. van Poelje aan het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden, Archief RMO (Cur-Bo). Van der Haagen deed meerdere voorstellen: het tweedelige *Ontwerp (9-III-'40)* en daaropvolgend het *Ontwerp I (15-III-'40)* en *Ontwerp II (15-III-'40)*. Archief RMO 1940 (H).

126 Van Gelder. 'Openingswoord' 11.

127 Van der Haagen, *Onze roerende schatten* 18. Van Gelder herinnerde zich in 1947, zonder de vooroorlogse pogingen tot regeling van de archeologie te vermelden: 'Toen [werd] 21 Mei 1940, uit voorzorg om den bezetter niet de gelegenheid te geven naar dit terrein van wetenschappelijk werk de vingers uit te steken, de Rijkscommissie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek door den secretaris-generaal, prof.mr Van Poelje (...) ingesteld.' Zie: Van Gelder, 'Ten Geleide' 11.

128 Nadat de Duitse troepen Nederland op 10 mei 1940 waren binnengevallen en nadat koningin en kabinet naar Engeland waren vertrokken, was generaal Winkelman, opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, de hoogste regeringsinstantie. Hij behield deze bevoegdheid tot 29 mei 1940, de datum waarop het civiele bestuur werd overgedragen aan Seyss-Inquart. Gedurende deze periode vaardigde hij een aantal Besluiten uit, waaronder het Besluit Wederopbouw I van 21 mei, en het Besluit Wederopbouw II van 24 mei. Het eerste Besluit voorzag in de benoeming van een 'Regeeringscommissaris voor den Wederopbouw'. Het tweede in een nadere regeling van de bevoegdheden van deze 'regeeringscommissaris'. Zie: Polano en Kuipers, 'Monumenten in Nood' 67-68 en 77.

129 Voor deze plannen, zie: 9-10-1940, W. Kersten aan F. Plutzar, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim. Jacob-Friesen verrichtte wel een opgraving in het bezette Nederland. De bewuste opgraving – op Texel – was niet illegaal, omdat hij deze hij verrichtte in samenwerking met Bursch en het RBOB. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 7; 'Deutsche Zeitung in den Niederlanden' 17-1-1943.

130 Zie: Van Gelder. 'Openingswoord, 11.

131 Wimmer gaf begin juni 1940 hiertoe opdracht aan Van Poelje. Zie: 'Beknopt overzicht van den gang van zaken betreffende monumentenbesluit', Archief a-O.N. 315.4. Zie ook: Sarfatij, 'Conversations' 74-75.

132 Polano en Kuipers, 'Monumenten in Nood' 71-74.

133 Ibidem, 71.

[134] Ibidem, 71-74.
[135] Krom en Bursch, *Verslag RCOB 1940* 4; Van Gelder en Bursch, *Verslag RCOB 1941* 1; Van Gelder en Bursch, *Verslag RCOB 1942* 1; Van Gelder en Bursch, *Verslag RCOB 1943* 2; Van Gelder, *Verslag RCOB 1944* 1; Van Gelder, *Verslag RCOB 1945* 8. Zie ook: Van Es, 'The Origins' 17, 21-22, 35-37 en 45; Van der Doe, *Van Monumentale waarde* 12-13.
[136] Van Es, 'The Origins' 36.
[137] 25-7-1945 A.E. van Giffen aan Commissie van Herstel Rijksuniversiteit Groningen, Archief BAI 1945 (CRT).
[138] 20-6-1941, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (H). Vergelijk met: 24-7-1941, W.D. van Wijngaarden aan J. van Dam, Archief RMO 1941 (Bo-Cur).
[139] Voor de 'intensieve propaganda', zie: Bursch, 'Voordracht van den directeur' 23-24. Zie ook: Sarfatij, 'Conservations' 75-76; Van Es, 'The Origins' 21-24.
[140] Van Gelder, 'Openingswoord' 15-16. Holwerda was weinig enthousiast over de documentatietaak, zo stelde hij in 1942 in een brief aan Van Wijngaarden dat hij de stichting van dit bureau 'slecht [kon] beschouwen (...) als een afbreken van het wetenschappelijk onderzoek ten einde daarvoor een vrij onnoozele administratieve werkzaamheid onder den schijn van wetenschap in de plaats te stellen.' Zie: 4-11-1942, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1942 (H).
[141] Voor een opmerking van Bursch over deze dubbele betekenis, zie: Sarfatij, 'Conversations' 75.
[142] 20-6-1941, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (H).
[143] Zie: 28-5-1942, J. van Dam aan de President-Curator van de RUL, Archief RMO 1942 (Cor-Mu). De correspondenten die bedankten waren: M. Daniëls, J.J. van Deinse, J.C. Kerkmeijer, E.J. van Puyenbroek, P.H. Vallen en H. Wiegersma. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 1.
[144] Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 1. Zie ook: Van Es, 'The Origins' 22 en 24; Van Gelder, *Verslag 1943* 1-2. Van Wijngaarden benaderde in 1943 H. Brunsting, op dat moment assistent van Van Giffen, met de vraag of hij bereid was het conservatorschap van het Rijksmuseum van Oudheden te aanvaarden. Brunsting ging akkoord, maar werd uiteindelijk pas in maart 1946 benoemd. Zie: 7-6-1943, H. Brunsting aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1943 (B); 23-2-1946, W.D. van Wijngaarden aan H. Brunsting, Archief RMO 1946 (B).
[145] Van Gelder, *Verslag 1944* 3.
[146] Van Wijngaarden, *Verslag 1947* 1.
[147] A.E. van Giffen, *Splitsing oudheidkundig bodemonderzoek en museumwezen, achtereenvolgens monumentenzorg* (1946) 1 en 3. Waterbolk constateerde in 1976 dat de toenmalige structuur van de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie voor een belangrijk deel teruggaat op de visie van Van Giffen. Hij verwees in dit kader met nadruk naar Van Giffens brief aan Cort van der Linden uit 1916 en ook naar diens nota *Splitsing oudheidkundig bodemonderzoek en museumwezen*. Waterbolk onderschatte echter de invloed van de regelingsvoorstellen uit de jaren twintig en dertig en van het rapport van Braat en Bursch uit 1940. Zie: H.T. Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 139 en 143.
[148] Voor de archeologische activiteiten van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, zie: Van Nispen tot Sevenaer, 'Monumentenzorg en oorlogsschade' 38 en 48; Meischke, 'Het stille einde' 91-92.
[149] Van Giffen, *Splitsing* 1.
[150] 13-3-1946, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1946 (H). Vergelijk met: Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 140.
[151] Zie: Halbertsma, *Van Sneek naar Amersfoort* 125-127; Van Es, 'The Origins' 25 en 28.
[152] Vanaf 1951 werd het Groningse instituut hierin bijgestaan door het vanuit de Universiteit van Amsterdam opererende Instituut voor Prae- en Protohistorie (IPP). Voor de oprichting van het IPP in 1951, zie: W. Glasbergen, 'De pre- en protohistorie van het I.P.P.' 1-4; Vergelijk met: De Weerd, *Over Veertig Jaar* 3.

[153] Zo kon de prehistoricus P.J.R. Modderman in 1955 spreken van de 'verplichting' van het Rijksmuseum van Oudheden 'als nationaal museum de archeologie van Nederland ten toon te stellen'. Zie: Modderman, *De belangstelling* 9.
[154] 11-9-1948, W.D. van Wijngaarden aan de Curatoren van de Rijksuniversiteit van Leiden, Archief RMO 1948 (Cur-Bo).
[155] Van Es, 'The Origins' 27-28. Zie ook: Van Wijngaarden, *Verslag 1947* 1. In 1948 werd de regeling volgens Van Wijngaarden 'iets minder ongunstig' voor het Rijksmuseum van Oudheden: musea en andere rijksinstellingen konden nu 'als medewerkers' van de rijksdienst opgravingen verrichten. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1948* 10.
[156] 16-12-1948, J.H. Holwerda aan W.C. Braat, Archief RMO 1948 (H).
[157] Van der Haagen memoreerde hierover in 1947 in een brief aan Van Giffen: 'Herinner je je nog ons gesprek, in 1943 meen ik, op den avond in je gastvrije woning, toen ik sprak over de illusie dat, na het eind van de nachtmerrie, de algehele leiding van het O.B. in jouw handen zou worden gelegd? Nu is het zover, nu is er de mogelijkheid om met een behoorlijk geoutilleerde dienst te verwezenlijken wat ons lang voor ogen gezweefd heeft.' Zie: 16-6-1947, J.K. van der Haagen aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1947 (H).
[158] 13-2-1946, A.E. van Giffen aan J.K. van der Haagen; Archief a-O.N. 1202.2. Van Giffen, *Splitsing* 3.
[159] Voordracht van A.E. van Giffen, Notulen bijeenkomst van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden op 9-6-1948, Archief BAI, Map ROB, 1948 (F-Gi). Zie ook: 'A.E. van Giffen (1884-1973): Met ups en downs in de oudheidkunde', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 9-15, aldaar 15.
[160] Van Es, 'The Origins' 28.
[161] 17-9-1946, J.L.H. Cluysenaer aan R.H. Baron de Vos van Steenwijk, Rijksarchief Groningen (52:618).
[162] Zie: Memo van J.L.H. Cluysenaer, ongedateerd j omstreeks september 1946, Rijksarchief Groningen (52:618); Van Giffen, *Splitsing* 3.
[163] Voor de 'concentratie' in Amersfoort en verwijzingen naar de conflicten tussen Van Giffen en Glazema, zie: Van Es, 'The Origins' 28; Halbertsma, *Van Sneek* 126-127; Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 139-142.
[164] Rutten schreef van Giffen: 'de vestiging van de Dienst eerst in het Westen, thans in het centrum van het land, terwijl het hoofd in Groningen werkzaam is, geeft bezwaren. (...) [Ik acht] het wenselijk U met ingang van 1 januari aanstaande op de meest eervolle wijze te kunnen ontheffen van Uw functie van Hoofd.' Zie: 18-11-1949, F.J.T. Rutten aan A.E. van Giffen, Archief BAI (Kooi-Min).
[165] Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 141-142.

Noten hoofdstuk 6

[1] Hoffmeister, *Kritische Untersuchung*; Thiel, 'Gelijkschakeling'.
[2] Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van Hartshorne uit 1937 en zijn citaten uit een rede die M. Heidegger op 27 mei 1933 hield als rector te Freiburg: Hartshorne, *The German Universities* 164.
[3] Gummel, *Forschungsgeschichte* 389-390. Voor het ontstaan van het academische vrijheidsideaal in de negentiende eeuw, zie: Veen, 'Academische vrijheid'.
[4] Voor opmerkingen over de rol en positie van de universiteiten in de maatschappij in de vooroorlogse jaren, zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie* 21-33.
[5] Voor een vroeg overzicht van de ontslagen aan de Duitse universiteiten, zie: Hartshorne, *The German Universities* 72-105.
[6] Huizinga, *In de schaduwen* 52, 86, 88-89 en 93.
[7] Als voorbeeld noemde hij de rassentheorieën van dat moment. Zie: Ibidem, 66 en 70.
[8] Hoetink, *De Vrijheid* 9, 18-19, 24 en 28-29. Voor de 'Universitaire Week voor Vrijheid en Wetenschap' van 1937, in het kader waarvan Hoetink zijn essay schreef, zie:

Wiersma, 'Het comité van waakzaamheid' 136 en 139.
[9] Hoetink, *De Vrijheid* 28-29.
[10] Rosenberg, *Der Mythus* 119.
[11] Goedewaagen, 'Boekbespreking. Das National Sozialistische Deutschland' 806.
[12] Ibidem, 806-807.
[13] A. Roes was in 1931 gepromoveerd te Utrecht bij C.W. Vollgraff. Zie: Roes, *De oorsprong*; Roes, *Greek Geometric Art*. Zij werd in 1937 aan de Universiteit te Utrecht toegelaten als privaatdocent. Zie: Roes, *Aziatische invloeden*. Bij haar lezing voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen op 4 juni 1934 was onder anderen A.E. van Giffen aanwezig. Zie: Roes, 'Ariërs en Swastika'; Roes, *Het hakenkruis Arisch?*.
[14] Roes, *Het hakenkruis* V.
[15] Roes, 'Ariërs en Swastika' 74.
[16] Roes, *Het hakenkruis* 17-18.
[17] Hitler, *Mein Kampf*; Rosenberg, *Der Mythos*.
[18] Müller, *Biography of Words*.
[19] Roes, 'Ariërs en Swastika', 57-59. Voor een vergelijkbaar, naoorlogs overzicht van de betekenisverandering van het begrip ariër, zie: Daniel, *The Idea* 108-126.
[20] Roes, 'Ariërs en Swastika', 59.
[21] Ibidem, 58.
[22] Roes, *Het hakenkruis* 24-25.
[23] Roes verwees in dit kader naar het eerste deel van Rosenbergs *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* en constateerde dat dit werk veel vergissingen en onjuistheden bevatte. Zie: Roes, *Het hakenkruis* 6-7 en 11.
[24] Hitler verklaarde de val van Duitsland na de Eerste Wereldoorlog door de joden als schuldigen aan te wijzen. Hij memoreerde hierbij hoe de eerste joden gelijk met de komst van de Romeinen naar 'Germanien' waren gekomen. Zie: Hitler, *Mein Kampf* Auflage 3 317-318 en 337-358; Roes, *Het hakenkruis* 1-2 en 9-11.
[25] Roes, 'Ariërs en Swastika', 62 en 73-74.
[26] Zie: Roes, *Het hakenkruis* 24 en 27
[27] Roes, 'Ariërs en Swastika', 73.
[28] Roes, *Het hakenkruis* 77-78.
[29] Scheuermann, *Woher*; Roes, *Het hakenkruis* 31.
[30] Roes, 'Ariërs en Swastika', 62.
[31] Ibidem, 62-63; Roes, *De oorsprong*. In 1937 stelde Roes dat zij in haar proefschrift had geprobeerd aan te tonen dat er in de vroeg-Griekse kunst Iraanse elementen voorkwamen. Deze stelling had haar de kritiek opgeleverd van Snijder. Zie: Roes, *Aziatische invloeden* 18-19; Snijder, 'A. Roes'.
[32] A. Roes, 'Ariërs en Swastika', 71-72.
[33] Hitler, *Mein Kampf* 198; Roes, 'Ariërs en Swastika', 72. Roes hield het bovendien voor mogelijk dat er een tegen de staat gerichte verontwaardiging zou ontstaan. Zie: Roes, *Het hakenkruis* 80.
[34] Roes, 'Ariërs en Swastika', 74. Roes verwees naar uitspraken van Rosenberg dienaangaande: 'Daraus ergibt sich aber auch die Ablehnung der bisher üblichen, nach jeder Richtung unbeschränkten Lehrfreiheit für alle Berufe. Freiheit der Forschung bleibt natürlich als unverlierbare Errungenschaft (...) erhalten.' Zie: Roes, *Het hakenkruis* 79; Rosenberg, *Der Mythos* 628-629.
[35] Roes, *Het hakenkruis* 80-81.
[36] Ibidem, 81.
[37] Arntz, 'Vorwort' VIII-IX. Voor een analyse van Arntz' werk, alsook van zijn positie in het Derde Rijk, zie: Hunger, *Die Runenkunde* 43-70. Voor G. von List, zie: Goodrick-Clarke, *The Occult Roots* 33-48. Voor Wirth, zie: Hunger, *Die Runenkunde* 180-203; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 11-16; Wiwjorra, 'German archaeology' 180-182. Voor Teudt, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 45 en 127.
[38] Voor deze oprichting, zie: Hunger, *Die Runenkunde* 193-195.
[39] Wirth beschouwde het volkslied als de 'geistige Erfassung des Wesens der Volksseele'. Deze vond zijns inziens in de Middel-Nederlandse composities zijn hoogtepunt en zou later verloren zijn gegaan. Zie: Wirth, *Der Untergang*; Wirth, *Der Aufgang* 15. Voor een analyse van de inhoud, betekenis en receptie van Wirths proefschrift, zie: Vos, *De spiegel der volksziel* 133-139.
[40] Voor een korte levensbeschrijving van Wirth, met enige hagiografische elementen, zie: Buning, 'Notities' 142 en 153.
[41] Frieswijk vermeldde dat Wirth bij herhaling in Friesland lezingen hield en in deze

provincie aanhangers vond voor zijn 'fantastische theorieën'. Hij voegde daar vervolgens aan toe dat dit onbegrijpelijk was, zonder zich verder aan een poging tot verklaring te wagen. Zie: Frieswijk, 'Over boerenhuizen' 8. Zondergeld daarentegen noemde wel enkele redenen voor Wirths aanhang in Friesland: diens overtuigingskracht, diens religieus-historische boodschap en diens appelleren aan nationale gevoelens. Zie: Zondergeld, *De Friese Beweging* 218-222.

42 10-8-1923, H. Wirth, te Marburg, aan J.P.J. Brants; 6-10-1923, H. Wirth aan J.P.J. Brants, Archief RMO 1923 (W). Ook Van Giffen ontving een brief van Wirth. Deze bleef onbeantwoord. 20-9-1931, H. Wirth aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1931 (P-Z).

43 Wirth, *Der Aufgang*; Wirth, *Was heisst Deutsch?*; Wirth, *Die Ura Linda Chronik*; Wirth, *Die heilige Urschrift*. Voor een overzicht van Wirths publicaties, zie: Baumann, *Verzeichnis*.

44 Wirth, *Der Aufgang der Menschheit* 3. Wirth sprak in 1933 van een 'nordische Bewustwerdung', die in gang was gezet door J.A. de Gobineau, P. de Lagarde en H. Chamberlain. Zie: Wirth, *Die Ura Linda Chronik* 301.

45 Wirth, *Der Aufgang* 7-9 en 626.

46 Wirth stelde het nordische ras gelijk aan de homo sapiens en vervolgde: 'Was davor liegt, ist die Stufe der Bewußtwerdung aus der Primitivität, – uns unbekannt.' Zie: Wirth, *Der Aufgang* 3 en 9.

47 Wirth, *Der Aufgang* 18.

48 Wirth, *Was heisst Deutsch?* 47.

49 Wirth, *Der Aufgang* 6.

50 Ibidem, 1-2.

51 Ibidem, 10.

52 Ibidem, 13.

53 Ibidem, 3 en 13.

54 Ibidem, 18.

55 Wirth, *Der Aufgang* 14 en 17-19; Wirth, *Die heilige Urschrift* 10.

56 Wirth, *Der Aufgang* 19 en 21.

57 Ibidem, 21. Het loslaten van dit 'ex oriente lux'-idee noemde Wirth, zich afzettend tegen Rosenberg, een uiting van wetenschappelijke 'Voraussetzungslosigkeit'. Hij stelde 'Voraussetzung bei unser Untersuchung ist die Voraussetzungslosigkeit', terwijl Rosenberg juist had betoogd dat 'voraussetzungslose Wissenschaft' niet bestond. Zie: Rosenberg, *Der Mythos* 119-120; Wirth, *Die heilige Urschrift* 10.

58 Wirth, *Der Aufgang* 1-2; Wirth, *Die Ura Linda Chronik* 302.

59 Wirth, *Der Aufgang* 13.

60 Wirth, *Was heisst Deutsch?* 20; Wirth, *Die Ura Linda Chronik* 312. Hunger gaf in 1984 een korte analyse van de methode van het 'Erberinnern' en noemde deze een gevaarlijk vorm van 'Wunschdenken', die tot cirkelredeneringen leidde. Zie: Hunger, *Die Runenkunde* 410-411.

61 Wirth, *Was heisst Deutsch?* 20; Wirth, *Die Ura Linda Chronik* 311.

62 Wirth, *Der Aufgang* 14.

63 Ibidem, 21.

64 Wirth, *Die heilige Urschrift* 1.

65 Ibidem, 3 en 18.

66 Wirth sprak naast het 'Werden und Vergehen' ook wel van het 'Stirb und Werde'. Zie: Wirth, *Was heisst Deutsch?* 12 en 41; Wirth, *Der Aufgang* 18.

67 Wirth, *Der Aufgang* 19.

68 Wirth, *Was heisst Deutsch?* 45 en 47. Volgens de theoloog H. Lother maakte Wirth deel uit van een beweging van 'neu-germanischer Religiosität'. Hij noemde in dit kader ook 'Die deutsche Glaubensbewegung' en 'Alfred Rosenbergs Deutsche Volkskirche'. Zie: Lother, *Neugermanische Religion* VI, 19-25 en 165-171.

69 Wirth, *Was heisst Deutsch?* 12; Wirth, *Der Aufgang* 19.

70 Wirth, *Der Aufgang* 19.

71 Refererend aan een Oud-Ierse overlevering noemde Wirth de bouwers van de steengraven het 'Tuatha'-volk, overigens zonder verdere bronvermelding. Zie: Wirth, *Was heisst Deutsch?* 9-10.

72 Wirth, *Der Aufgang* 19; Wirth, *Was heisst Deutsch?* 20-21.

73 Wirth, *Die Ura Linda Chronik* 308.

74 Wiegers, *Herman Wirth* 4.

75 Ibidem, 5.

76 Baeumler, *Was bedeutet* 7-9.

77 Ibidem.

[78] Wirth, *Die Ura Linda Chronik.*
[79] Voor de geschiedenis van de 'Oera Linda'-boekvervalsing, zie: Huussen, 'Het Oera Linda Boek'; Rieth, *Vorzeit gefälscht* 133-136.
[80] Voor een vermelding van deze bijeenkomst, zie: Hübner, *Herman Wirth*; Hunger, *Die Runenkunde* 182.
[81] Deze kritiek nam echter niet weg dat ook Jacob-Friezen de wetenschappelijke kennis van de 'nordisch-urgermanischen Kultur' een religieuze betekenis toedichtte. Zo stelde hij 'das Wissen um den Ursprung unseres eigenen Volkstums gehört nun einmal zu dem Heiligsten, was wir besitzen. Von diesem Heiligtum müssen aber alle jene Leute ferngehalten werden, die nicht verstehen können, daß (...) vor allen Dingen unvoreingenommene Arbeit, dazu gehört, um das Heilige rein zu erkennen.' Zie: Jacob-Friesen, 'Hellseher' 374, 381 en 386-387.
[82] 8-1-1936, B. von Richthofen, te Königsberg, aan J.H. Holwerda, Archief RMO (R); 27-1-1936, J.H. Holwerda aan B. von Richthofen, Archief RMO (R).
[83] Van Giffen hield de lezing 'Megalithgräber und Germanenfrage', zie: 'Einladung zum Ersten Nordischen Thing', Archief BAI 1933 (R).
[84] Tijdens het congres werd in het Haus Atlantis het 'Väterkunde'-museum geopend, gelijk met een door H. Wirth ingerichte tentoonstelling over de nordisch-atlantische oerreligie, die was getiteld 'Der Heilbringer'. Voor de architectuur van het Haus Atlantis, zie: Saal, *Bernard Hoetger.*
[85] Einladung zum Ersten Nordischen Thing, Archief BAI 1933 (R).
[86] 22-5-1933, G. Bersu aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1933 (A-E). Het is niet bekend of Van Giffen tijdens zijn lezing 'Megalithgräber und Germanenfrage' aan Bersu's verzoek heeft voldaan.
[87] Aldus vermeldde de in Ierland werkzame Duitse prehistoricus A. Mahr in zijn correspondentie met H. Zeiss, die verbonden was aan de Römisch-Germanische Kommission. Mahr sprak gekscherend van 'das Ersatzkaffeething', omdat Roselius – de financier van het congres en het museum – eigenaar was van Kaffee-Hag. Mahr vroeg zich af of Van Giffen het congres wél bezocht. Zie: 1-6-1933, A. Mahr aan H. Zeiss, Archief RGK 19:869 Mahr. Voor Mahr, zie: Raftery, 'A backward look'; Kilbride-Jones, 'Adolf Mahr'.
[88] Wirth hield de lezing 'Die Religion der Megalith-Kultur und die Entstehung der abendländischen Schrift'. Zie: Einladung zum Ersten Nordischen Thing, Archief BAI; Blunck, *Unwegsame Seiten* 195.
[89] Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage' 11 (nummering uit overdruk); Einladung zum Zweiten Nordischen Thing, Archief BAI 1934 (R).
[90] Tegelijkertijd vermeldde hij zijn standpunt over Wirth bekend te achten, overigens zonder dit verder toe te lichten. Zie: 4-11-1935 D. Hansen aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1935 (H-L); 3-1-1936, A.E. van Giffen aan D. Hansen, Archief BAI 1935 (Uit).
[91] Köhler, *Studien* 100.
[92] Hunger, *Die Runenkunde* 193-195.
[93] Hitler deed de bewuste uitspraak in zijn 'Kulturpolitische Rede', gehouden te Nürnberg op 9 september 1936. Ook de Nordische Gesellschaft keurde het Haus Atlantis-project af. Zie: Hunger, *Die Runenkunde* 201; Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke* 272-273; Saal, *Bernard Hoetger* 252 en 317-319.
[94] Een aanleiding hiertoe was Wirths publicatie *Die heilige Urschrift der Menschheit.* Dit boek bevatte geen bronverwijzingen, terwijl deze wel door Wirth waren toegezegd. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 11, 24, 42-43; Wirth, *Die heilige Urschrift.*
[95] Himmler bleef Wirth nog wel incidenteel steunen. Zie: Hunger, *Die Runenkunde* 202-203; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 58-65, 457-458.
[96] De 3e 'Satzung vom 1. Januar 1939' werd bekendgemaakt in het tijdschrift *Germanien.* Zie: 'Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe" zu neuen Arbeiten und Aufgaben bereit', *Germanien, Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens* (1939) 91.
[97] In alle Ahnenerbe-publicaties werd een motto afgedrukt waaruit moest blijken dat

het Ahnenerbe-onderzoek werd geacht een bijdrage te leveren aan de regeneratie van het Duitse volk. Het luidde: 'Ein Volk lebt so lange glücklich in Gegenwart und Zukunft, als es sich seiner Vergangenheit und der Größe seiner Ahnen bewußt ist.' Het motto was afkomstig uit een voorwoord van Himmler bij een in 1936 verschenen themanummer van het tijdschrift *Germanien*, gewijd aan de duizendste sterfdag van Koning Heinrich I. Zie: Himmler, 'Zum Geleit' 193.

98 Voor een analyse van de oriëntatie van de Nederlandse wetenschapsbeoefening op Duitsland in het algemeen, zie: Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*.

99 Voor de gang van zaken rond deze in 1933 ingezette gelijkschakeling, zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 155; Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 21-24.

100 Voor de toename van het aantal leerstoelen pre- en protohistorische archeologie ná 1933, zie: Gummel, *Forschungsgeschichte* 385; W. Pape, 'Zur Entwicklung'.

101 Studenten konden echter ook aan andere universiteiten examen doen: in Breslau bij M. Jahn en H. Seger, in Halle bij H. Hahne, in Freiburg bij G. Kraft, in Tübingen bij R.R. Schmidt en H. Reinerth en in Kiel bij G. Schwantes. Zie: Jahn, 'Wie ist die Vorgeschichtwissenschaft'; Interview R. von Uslar, Mainz 21-1-1997.

102 In 1933 werden deze vier 'Verbände' voorgezeten door respectievelijk W. la Baume uit Danzig, H. Hahne uit Halle, K.H. Jacob-Friesen uit Hannover en F. Kutsch uit Wiesbaden. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 177.

103 Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 156-157.

104 Dit centralisatiestreven bestond reeds vóór 1933. Zie: Schuchhardt, *Die Entstehungsgeschichte* 7-8. Zie ook: Junker, *Das Archäologische Institut* 49-66; Halle, *'Die Externsteine* 93-138.

105 Kater, *Das Ahnenerbe* 22-23.

106 Ibidem, 22-23. Wiegand kwam in december 1933 met het plan dat het archeologisch onderzoek in Duitsland uitgevoerd zou gaan worden onder auspiciën van het Archäologische Institut des Deutschen Reiches. Wiegand kon zelfs op het hoogste niveau steun zoeken, toen hij op 16 november 1934 op audiëntie ging bij Hitler om een wetenschappelijke onderscheiding te ontvangen: het 'Adlerschild des Deutschen Reiches'. In 1936, het jaar dat Wiegand overleed, waren zijn plannen echter nog niet verwezenlijkt. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 167.

107 Voor een overzicht van de SS-opgravingen, zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 332-334; Langsdorff en Schleif, 'Die Ausgrabungen' (1936); Langsdorff en Schleif, 'Die Ausgrabungen' (1938); R. Höhne, 'Die Ausgrabungen der Schutzstaffeln', *Germanien* (1938) 224-230.

108 Reinerth werd in 1935, met terugwerkende kracht vanaf 1934, benoemd op Kossinna's leerstoel 'Deutsche Archäologie' in Berlijn. Zie: Leube, 'Zur Vor- und Frühgeschichte' 561-563.

109 Alfred Rosenberg werd in 1929 leider van de Kampfbund für deutsche Kultur. In 1934 werd hij door Hitler benoemd tot Beauftragte für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP. Zie: Bollmus; *Das Amt Rosenberg* 27 en 54-55.

110 Reinerths Reichsbund kwam voort uit Kossinna's Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte van 1909. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 22-23.

111 Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 177.

112 'Zweiter Tag der Bremer Geschichtstagung', in: *Bremer Zeitung* nr. 271 (1935). Zie: Archief RMO (W) 1936. Voor de 'Reichstagung' in Bremen en de bijeenkomst te Fulda, zie: R. Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 173 en 185-187.

113 Bersu had een 'nichtarischen Vater', zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 159. Zie ook: Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre' 22; Krämer, 'Gerhard Bersu'. In het geval van Merhart was de steen des aanstoots dat zijn zoon een jezuïetencollege bezocht. Zie: Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg' 346-349.

114 'Zweiter Tag der Bremer Geschichtstagung', in: *Bremer Zeitung* nr. 271 (1935). Zie: Archief RMO 1936 (W).

115 Bersu vluchtte naar Engeland. Hij was van 1950 tot 1956 wederom directeur van de Römisch-Germanische Kommission, aan Sprockhoff kwam deze taak toe in de tussenliggende jaren. Zie: Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre' 22. Voor een beknopt overzicht van de in de loop van de jaren dertig in Duitsland ontslagen prehistorici, zie: Arnold, 'The past' 472.

116 Von Merharts ontslag vond plaats ondanks de inzet van zijn leerling W. Buttler (1907-1940), die SS-lid was en werkte op de afdeling Bodendenkmalpflege van het Reichserziehungsministerium. Kossack citeerde uitgebreid uit de ontslagbrief die Von Merhart van het Reichserziehungsministerium ontving, waarin enkele vakinhoudelijke ontslagredenen werden genoemd. Zie: Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg' 347 en 350-351. Bollmus noemde daarentegen alleen van Merharts 'katholische Bindungen' als ontslagreden. Hij vermeldde daarbij dat het Reichserziehungsministerium Von Merhart ontsloeg in opdracht van Himmler en dat dit gebeurde als gevolg van de agitatie van het Amt Rosenberg: een voorstelling van zaken waarbij Himmlers beweegredenen onduidelijk blijven. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 192, 199-202, 204 en 210.

117 Met Jacob-Friesen was Van Giffen reeds vanaf het begin van de jaren twintig bevriend. Zie: van Giffen, *De Hunebedden* II 329. Hun eerste correspondentie stamt uit 1922, zie Archief BAI 1922 (H-M).

118 Voor Van Giffens correspondentie met de Römisch-Germanische Kommission, zie: Archiv RGK, Nr. 19:578, Albert Egges van Giffen, Groningen/Holland 1931-56.

119 Een uitzondering is zijn kritiek in een wetenschappelijk artikel uit 1921 op de trage besluitvorming over de eventuele drooglegging van de Zuiderzee. Zie: Van Giffen, 'Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken' 199. Thuis nam Van Giffen graag deel aan in zijn gezin gevoerde discussies over politiek. Van Giffen beschouwde zichzelf als een vrijzinnig liberaal. Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000.

120 Zie: 3-1-1936, A.E. van Giffen aan D. Hansen, Archief BAI 1935 (Uit); Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage' 11 (nummering uit overdruk).

121 22-12-1933, A.E. van Giffen aan K. Stade, Archief BAI 1933 (Uit); 28-12-1933, K. Stade aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1922 (R-S).

122 Ibidem. Voor K. Stade, zie: Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre' 23.

123 Zie in dit kader de correspondentie tussen Van Giffen en Kühn over de joodse archeologe L. Wallerstein, een voormalig assistente van Kühn, die van haar man was gescheiden, Duitsland was ontvlucht en in Amsterdam woonde: 20-6-1935, H. Kühn aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1935 (H-L); A.E. van Giffen aan H. Kühn, Archief BAI 1935 (uit). Zie ook de correspondentie tussen Van Giffen en Unversagt waaruit blijkt dat Bersu, nadat deze naar Groot-Brittannië was gevlucht en nadat de oorlog was uitgebroken, zijn brieven via Van Giffen naar Duitsland had gestuurd: 23-10-1939, W. Unversagt aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1939 (St-U).

124 Zie bijvoorbeeld: Jacob, 'Rassenbewußtsein'.

125 Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 29.

126 Van Giffen hield de lezing 'Die Wurtenforschung in Holland', zie: Van Giffen, 'Die Wurtenforschung in Holland'.

127 Jacob-Friesen, 'Geschichte und Aufgaben' 3-4.

128 Zie: 'Ambten en Onderscheidingen van A.E. Van Giffen', in: H.E. van Gelder e.a. ed., *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 41-42; Hoekstra en Wynia, '"Dan zullen velen juichen"' 166.

129 Universitätsarchiv Köln, Bestand 28/257. Met dank aan S.L. Wynia.

130 5-1-1934, C. Köhn-Behrens aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1934 (Hel-L).

131 Van Giffen plaatste letterlijk een vraagteken bij het briefhoofd, waar het karakter van het blad als 'volkstümlich' werd omschreven. Zie: 22-6-1937, Onleesbare signa-

tuur aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1937 (Sc-t).

[132] Door de nationaal-socialistische machthebbers werd het bevorderen van het bewustzijn van de verbondenheid van de 'germaanse' volken gezien als een belangrijk politiek doel. Zie: Dietz, 'Die interdisziplinäre "Westforschung"' 19 (nummering uit overdruk); Ditt, 'Die Kulturraumforschung' 73-75; Oberkrome, *Volksgeschichte* 217-219; Schöttler, 'Die historische "Westforschung"' 204-205.

[133] Voor de Nordische Gesellschaft, zie: Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke* 55-62. In Keulen was de historicus F. Petri werkzaam. Voor Petri, de receptie van diens werk en het Deutsch-Niederländische Institut, zie: Ditt, 'Die Kulturraumforschung'; Fehr, 'Hans Zeiss' 359-370; Oberkrome, *Volksgeschichte* 209; Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld* 102-105.

[134] Zie: Lezingenarchief A.E. van Giffen, U.B.-Groningen. Voor correspondentie tussen Van Giffen en Reinerth over dit congres dat was getiteld, 'Nordischer Wissenschaftlicher Kongreß "Haus und Hof"', alsook voor het congresprogramma, zie: Archief BAI 1936 (M-R). In 1939 zei Van Giffen Petri goed te kennen en te respecteren. Zie: 4-3-1939, A.E. van Giffen aan G.C. Labouchere, Archief BAI 1939 (L-O).

[135] Voor het Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde, zie: Ditt, 'Raum und Volkstum'; Teppe, 'Landesgeschichtliche Traditionen' 280-285.

[136] Van Giffen, 'Vorgeschichtliche Beziehungen'. Van Giffens lezing was getiteld: 'Frage der Kontinuität von Besiedlung und Bevölkerung sowie zu dem Verhältnis zwischen vorgeschichtlichen und geschichtlichen Hausformen im westlichen Münsterland und in Ost-Holland'. Zie: lezingen-archief A.E. van Giffen, U.B.-Groningen. Voor van Giffens correspondentie met E. Rieger en A. Stieren, beiden verbonden aan het Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde, zie: Archief BAI 1937 (P-Sa), (Sc-T). Stieren, directeur van het Landesmuseum der Provinz Westfalen te Münster, kende Van Giffen sinds 1935. In dat jaar namen zij beiden deel aan een conferentie van de Westdeutsche Forschungsgemeinschaft in Bad Bentheim. Van Giffen trad toen op als diens coreferent. Zie: correspondentie A. Stieren en A.E. van Giffen, Archief BAI 1935 (S-U).

[137] Zo blijkt uit het in de Ahnenerbe-archieven bewaarde en 'Streng vertraulich' genoemde 'Niederschrift der Verhandlungen der Westdeutschen Forschungsgemeinschaft am 6. und 7. Juli 1935 in Bad Bentheim'. Zie: E 062051, FILM 43197, Bundesarchiv-Berlin. Voor deze bijeenkomst, zie: Schöttler, 'Die historische "Westforschung"' 233.

[138] Van Giffen liet zich in 1930 bij zijn benoeming tot lector positief uit over Reinerth en diens opgravingen aan de Federsee, waarbij ook stuifmeelanalyses waren verricht. Zie: Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 15. Voor Reinerth en de opgravingen aan de Federsee, zie: Keefer, *Die Suche* 41-48. Voor de correspondentie tussen Van Giffen en Reinerth zie: Archief BAI 1935 (M-R), 1936 (M-R), 1937 (P-SA), 1937 (Sc-T), 1938 (N-R), 1939 (P-SP).

[139] In 1935 hield Van Giffen te Berlijn de lezing 'Germanische Siedlungen in den Warfen Hollands'. In 1937 hield hij te Düsseldorf de lezing 'Nordische Einzelgräber der Steinzeit' voor de Nord- und Westdeutsche Arbeitsgemeinschaft des Reichsbundes für deutsche Vorgeschichte. In 1938 volgde de lezing 'Die Warfenkultur – die Besiedlung der Marschen vor der Bedeichung' te Bremen voor de Reichsbund für deutsche Vorgeschichte, Ortsgruppe Bremen en de lezing 'Untersuchung der Wurt Ezinge' te Hannover voor de Arbeitsgemeinschaft für die Urgeschichte Nordwestdeutschlands im Reichsbund für deutsche Vorgeschichte. Zie: Lezingen-archief Van Giffen, U.B.-Groningen.

[140] Van Giffen, 'Das Kreisgraben-Urnenveld bei Vledder'; Van Giffen, 'Der Kreisgrabenfriedhof bei Sleen'.

[141] De Reichsbund für deutsche Vorgeschichte hield jaarlijks in de herfst een Tagung: in 1934 in Halle, in 1935 in Bremen, in 1936 in Ulm, in 1937 in Elbing en in

1938 in Hannover. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 173.
[142] 1-11-1938, K.H. Jacob-Friesen aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1938 (C-F). Voor het programma van de '5. Reichstagung für Deutsche Vorgeschichte' te Hannover, zie: Archief BAI 1938 (V-Z).
[143] 25-8-1939, A.E. van Giffen aan H. Reinerth; 27-9-1939, A.E. van Giffen aan H. Reinerth; 7-12-1939, A.E. van Giffen aan H. Reinerth, Archief BAI (1939 P-Sp). Voor de 'Grabungen am Dümmersee', zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 228; Reinerth, 'Ein Dorf der Großsteingräberleute'. Voor Van Giffens bezoek aan Reinerths grafheuvelopgraving in Schlangen in 1937, zie: Halle, 'Die Ausgrabung des Grabhügels' 84.
[144] Voor de toename van het aantal zich met het Ahnenerbe engagerende prehistorici, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 300.
[145] Van Giffen bezocht bovendien de terpopgraving van W. Haarnagel te Hodorf in Sleeswijk. Zie: 'Verslag over het vereenigingsjaar 1936/37, uitgebracht door den secretaris op de ledenvergadering van 25 Mei 1937'. Archief-terpenvereniging (BAI). Voor Jankuhn, Haithabu en het Ahnenerbe, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 81-82; Steuer, 'Herbert Jankuhn und seine Darstellungen'. Haarnagel werd in 1941 leider van Forschungsstätte für Wurtenforschung van het Ahnenerbe. Zie: Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0251 Haarnagel.
[146] Naast Wirth noemde Van Giffen ook W. Teudt en E. Kiss. 28-6-1948, Memo van Van Giffen, Archief BAI 1948 (C-E). De voorstelling van zaken is mogelijk gekleurd door informatie die Van Giffen later ontving van A. Bohmers. Voor E. Kiss, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 52.
[147] Ibidem. De prehistoricus G. Schwantes (1881-1960) was sinds 1931 hoogleraar te Kiel. Steuer wees erop dat vooralsnog uit archiefonderzoek niet duidelijk is geworden hoe het contact tussen Himmler en Jankuhn tot stand is gekomen: of Himmler door Jankuhn is benaderd, of dat Jankuhn juist door Himmler is benaderd. Zie: Steuer, 'Herbert Jankuhn' 421.
[148] Ook werden gegevens verschaft over Van Giffens echtscheiding in 1938 en werd melding gemaakt van het NSB-lidmaatschap van diens oudste zoon J.B. van Giffen, die echter in 1937 naar Nederlands-Indië was afgereisd. Zie: 11-1-1940, Hoofdcommissaris H.J. Versteeg aan W. de Vlugt; Gemeentearchief Amsterdam, Archief der Curatoren van de Universiteit van Amsterdam, nr. 212.
[149] Memorandum P. Otten m.b.t. bezoek aan Reinink op 11-1-1940, Archief der Curatoren van de Universiteit van Amsterdam, nr. 212; Gemeente-archief Amsterdam. Voor Reinink, zie: Knippenberg en Van der Ham, *Een bron.*
[150] Zie: Lanting, 'A.E. van Giffen'. Voor de gang van zaken rond de benoeming van Van Giffen aan de Universiteit van Amsterdam, zie: Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum* 78-79 en 195.
[151] 6-7-1937, J.C.A. Böhmers aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1937 (A-B). Böhmers had vanaf 1929 aan de Universiteit van Amsterdam geologie gestudeerd en was daar in 1937 gepromoveerd. Schriftelijke informatie 2-3-1999 van O.J. Simon aan M. Eickhoff. Zie verder: Böhmers, *Bau und Struktur*; In 't Veld, *De SS* 1, 552.
[152] Voor Bohmers' opvattingen over de betekenis van de opgraving in Mauern, zie: Bohmers, 'Die Mauerner Höhlen'. Zie ook: Bohmers, 'Die Ausgrabungen in den Höhlen von Mauern'. Bohmers zette de opgraving voort tot de herfst van 1938. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 80, 396 en 437-438.
[153] Graaf C. Vojkffy, die in 1937 betrokken was bij de opgravingen te Mauern, gaf in 1955 een beschrijving van deze militair-rituele handelingen. Ook beschreef hij hoe Bohmers de opgravingscampagne in 1937 had afgesloten. Er was sprake van een 'Sippung': terwijl de opgravers 'in germanischer Art' in de grot in een kring om een vuur heen zaten, – in de hand een 'Methumpen', een met mede gevulde drinkkroes – hield Bohmers een rede over 'die Entwicklung der Germanen von Urzeiten bis zur Heldenzeit unter Hitler'. Zie: Vojkffy, 'Geschichte der Erforschung' 10

en 12. Vojkffy heeft zijn beschrijvingen mogelijk aangedikt. Zijn artikel verscheen namelijk in een bundel die onder redactie stond van L.F. Zotz, een prehistoricus met wie Bohmers in 1940 in conflict was geraakt. Vojkffy drukte immers met name op Bohmers het stempel van een nazi-wetenschapper, waardoor hijzelf indirect werd vrijgepleit van nazi-engagement. Voor het conflict tussen Bohmers en Zotz, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 270-271 en 437.

154 Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 129, 146, 270-271; Verpoorte, 'De "Ahnenerbe"-opgraving'. Voor een biografische schets van J. Minnema, een van Bohmers' Nederlandse medewerkers in Unter-Wisternitz, zie: Vries, 'Een amateur-archeoloog' 21-23.

155 Bohmers, 'Das eiszeitliche Frauenköpfchen'.

156 Seyss-Inquarts Reichskommissariat nam Bohmers' bezoldiging voor zijn rekening. Voor Bohmers' benoeming in Groningen, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 288 en 405.

157 Het is niet bekend hoe Van Giffen reageerde op Bohmers' cultuurpolitieke activiteiten in Friesland tussen 1935 en 1945. Voor deze activiteiten, zie: Zondergeld, *De Friese Beweging* 294-295, 423, 428-429 en 440-442.

158 Voor een beschrijving van Holwerda's positie en persoonlijkheid, zie: Idenburg, *De Leidse Universiteit* 26-27.

159 Holwerda, *Verslag 1930* 1; Holwerda, *Verslag 1932* 1

160 'Verschiedenes', *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* VIII-3 (1932) 48.

161 Het nieuwe instituut werd gevestigd in een gebouw tegenover het Seminarium voor Klassieke Archeologie, waar P. Jacobsthal (1880-1957) doceerde. Zie, ook voor het onderwijsprogramma van Merhart: Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg' 340-344.

162 1-11-1930, W.C. Braat aan J.H. Holwerda; 14-11-1930, W.C. Braat aan J.H. Holwerda; 12-12-1930, W.C. Braat aan J.H. Holwerda; 21-1-1931 W.C. Braat aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1930-1931 (B).

163 2-12-1932, W.C. Braat aan J.H. Holwerda; 19-1-1933, W.C. Braat aan J.H. Holwerda; 26-1-1933, W.C. Braat aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1932-1933 (B).

164 Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996.

165 15-5-1946, W.C. Braat aan F. Fremersdorf, Archief RMO 1946 (K).

166 30-12-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).

167 12-11-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B); Koepp, *Archäologie* I-IV.

168 Interview R. von Uslar, Mainz 21-1-1997. Mw. E.G. Bursch-Alt schreef dan ook in december 1931 een postscriptum aan Holwerda en zijn vrouw: 'We zijn werkelijk ontzettend aardig ontvangen overal.' Zie: 30-12-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).

169 Zijn naaste collega's waren er vóór de Duitse inval van 1940 niet van op de hoogte dat hij in Duitsland sympathie had ontwikkeld voor het nationaal-socialisme. Zie: Getuigenverklaring W.D. Van Wijngaarden 1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.

170 Bursch, 'Een Nederlandsche Archeoloog in de Russische Steppe – Het Harde Hart' 597.

171 Kutsch stuurde Holwerda een afschrift van zijn brief aan de Gestapo van 13-10-1935 waarin hij om bescherming vroeg tegen de aanvallen van Reinerth. Bovendien stuurde hij een krantenknipsel mee uit de *Bremer Zeitung* met een verslag van de bijeenkomst te Bremen. Zie: F. Kutsch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1936 (W).

172 Holwerda, *De Ontwikkeling.*

173 23-1-1936, J.H. Holwerda aan F. Kutsch, Archief RMO 1936 (W).

174 23-1-1936, J.H. Holwerda aan F. Kutsch, Archief RMO 1936 (W).

175 Hij publiceerde in de *Germania.* Zie: Bursch, 'Bandkeramische Wohngruben'. Van Bursch' hand verschenen ook een Engelstalige publicatie. Zie: Bursch, Florschütz en Van der Vlerk, 'An Early Palaeolithic Site'. Bursch correspondeerde van 1935 tot en met 1938 met de Britse prehistoricus S. Piggott, onder meer over zijn proefschrift en over de toepassing van luchtfotografie bij archeologisch onderzoek. In de zo-

mer van 1937 bracht Bursch hem een bezoek. Zie: Archief RMO 1935-1938 (P). Zie ook: F.C. Bursch, *Lezing 'Naar het land van Stonehenge'* (1937). Privé-archief Bursch, Map I.
[176] Zie: 30-12-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B). Voor Sprockhoff, zie: Böhner, 'Zur Erinnerung'; Von Brunn, 'Ernst Sprockhoff'.
[177] 30-12-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).
[178] 5-9-1932, F.C. Bursch aan G. Bersu; 29-3-1933, F.C. Bursch aan G. Bersu, Archief RGK 19:427 Bursch.
[179] Bursch, *Die Becherkultur*. De exacte gang van zaken en Bersu's precieze beweegredenen zijn onbekend. Wel is duidelijk dat in 1933 Bursch' geduld, na ruim een jaar met Bersu te hebben gecorrespondeerd, was uitgeput. Hij schreef hem vervolgens: 'Da Sie mir keinerlei Sicherheit geben können, dass wirklich meine Arbeit in absehbarer Zeit gedrückt werden kann, habe ich mich entschlossen, sie hier auszugeben in unsere Mededeelingen.' Zie: 29-3-1933, F.C. Bursch aan G. Bersu, Archief RGK 19:427 Bursch. Het geschrift was in Nederland niet alleen als monografie verkrijgbaar, maar werd tevens gepubliceerd in de 'Oudheidkundige Mededeelingen'. Zie: Bursch, 'Die Becherkultur'.
[180] W. Kersten werd in 1933 medewerker van het 'Rheinische Landesmuseum Bonn' en R. von Uslar in 1935. Zie: Bouresh, *Die Neuordnung* 195 en 200-201. Met betrekking tot het museum in Bonn, zie ook: John, *150 Jahre*.
[181] 2-8-1936, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1936 (B). Naast R. von Uslar en W. Kersten bracht ook A. Steeger, een op Nederland georiënteerd volkskundige uit Krefeld, een bezoek aan de opgraving. Voor dit bezoek, zie: Mw. E.G. Bursch-Alt, Dagboek – periode 1929-1936, 116 en 124-126. Privé-archief Bursch.
[182] Bursch, 'Een Nederlandsche Archeoloog in de Russische Steppe. Het Harde Hart'.
[183] Het is onbekend of Bursch contact heeft onderhouden met Bersu tijdens diens verblijf in Engeland. In het begin van de jaren vijftig was er wel contact. Bursch ontmoette Bersu tijdens zijn bezoeken aan Duitsland van 1950 en 1952. De lezing die Bersu in 1952 hield in het Rijksmuseum van Oudheden kon Bursch echter niet bijwonen. Als gevolg van zijn houding in de bezettingsjaren was hij in het museum persona non grata geworden. Bersu schreef Bursch later dat hij hem tijdens zijn verblijf in Leiden nog wel had gebeld, maar dat de telefoon niet was opgenomen. Zie: Archief RGK 19:427 Dr. Franz Christian Bursch, Leiden, 1932-52.
[184] Braat herinnerde zich hierover in 1996: 'Von Uslar was een man van adel, een zeer fatsoenlijke vent. Ik heb zo een idee dat hij geen nazi was.' Zie: Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996.
[185] 2-10-1936, F.C. Bursch aan J. Werner, Archief RGK 19:427 Bursch. Bursch, 'Zur Frage der Deverel-Urnen'.
[186] Sprockhoff, 'Zum Geleit'. Braat herinnerde zich in 1996 met betrekking tot Merhart: 'Dat was een goede nationaal-socialist.' Zie: Interview W.C. Braat, Oegstgeest 8-6-1996. Kossack vermeldde in 1977 Merharts nationalisme: 'Duits-zijn' betekende voor hem een eerlijk, onbaatzuchtig en rechtvaardig plichtsbesef. Ook sprak hij van diens aanvankelijk positieve houding naar de nieuwe machthebbers. Kossack memoreerde daarbij ook dat Merhart aanvankelijk verwachtte dat deze essentie van het 'Duits-zijn' met de machtsovername van Hitler in 1933 een nieuw leven zou worden ingeblazen. Zie: Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg' 332. Zie ook: Kossack, 'Prehistoric Archaeology' 93. Bollmus presenteerde Merhart in 1970 daarentegen alleen als een slachtoffer van de nieuwe machthebbers, zonder daarbij in te gaan op diens opvattingen en drijfveren. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 192, 199-202, 204 en 210.
[187] Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg' 348.
[188] Sprockhoff had enige weken eerder, in maart 1938, een bezoek gebracht aan het Rijksmuseum van Oudheden. Zie: 28-4-1938, F.C. Bursch aan E. Sprockhoff, Archief RGK 19:427 Bursch.

[189] Zie: Bursch, 'Historie en Praehistorie' 44.
[190] Ibidem. Mogelijk verwees Bursch ook naar de archeologiebeoefening in de Sovjet-Unie. Hierover was twee jaar eerder een artikel verschenen. Zie: Tallgren, 'Archaeological Studies'.
[191] F.C. Bursch, lezing 'Richtingen en Richtlijnen in de Praehistorie' (1940) 9-10. Privé-archief Bursch, Map I.
[192] Ibidem, 10.
[193] Zie bijvoorbeeld: Clark, *Archaeology* 202.
[194] Kater wees erop dat de situatie van 1939 alleen had kunnen ontstaan als gevolg van de concurrentie tussen Himmler en Rosenberg. Hij constateerde dat Reinerth de strijd uiteindelijk verloor. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 138, 198, 300-301 en 357. Vergelijk met: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 239.
[195] 21-7-1939, W. Kersten aan H.J. Apffelstaedt, 22876 – Rhein. Archiv und Museumamt. Pulheim.
[196] De Jonge heeft in 1968 onderzocht hoe en in welke opzichten de NSB in de loop van de jaren dertig is geradicaliseerd. Hij vergeleek daarbij *Brochure No. 3* uit 1933, die in het teken stond van de hegeliaanse staatstheorie, met *Brochure No. V* uit 1936, waarin het 'volksche' denken overheerste. De Jonge constateerde dat het rassenbeginsel en het antisemitisme vooral scherp waren geformuleerd in de brochure *De bronnen van het nationaal-socialisme* uit 1937. Zie: De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme* 82, 88, 104, 109-110 en 134; *No.3 Nationaal-Socialistische (Fascistische) Staatsleer* (Utrecht 1933); *No. V Staatkundige Richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Utrecht 1936) 29; Mussert, *De bronnen.*
[197] Farwerck was van 1933 tot eind 1935 propagandaleider en vanaf 1935 tot augustus 1940 organisatieleider. Zie: In 't Veld, *De SS* I 200. Havenaar constateerde in 1983 dat de radicalisering van de NSB na 1935 samenviel met de toename van de invloed van de groep rond Farwerck, die zich afficheerde als 'volksch'. Zie: Havenaar, *De NSB* 106. De Jonge heeft slechts terloops melding gemaakt van de groep rond Farwerck. Zie: De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme* 76-79 en 112-113.
[198] 7-10-1937, F.E. Farwerck aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahnenerbe, 343 Farwerck. Zie ook: De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme* 139. Voor een selectie van in *Volk en Bodem* en *Het nationale Dagblad* verschenen artikelen over de Germanen, zie: Nachenius, *Oud-Germaansch.*
[199] Van Schoping, *Het volksche element* 3-4. Voor vergelijkbare opmerkingen over de Germanen, zie: Reydon, *Nationaal-Socialisme* 4. Vergelijk met: Popping, *Eenige correctie* 8-9.
[200] Ibidem, 21.
[201] Ibidem, 4. Vergelijk met Musserts antisemitische opmerkingen uit 1937: Mussert, *De bronnen* 17-21.
[202] Zie: Van Schoping, *Het volksche element* 5-6 en 22.
[203] In de oprichtingsacte van de stichting stond als doel vermeld het verzamelen van gegevens over de cultuur 'onzer voorvaderen', daarbij uitgaande van het onderscheid tussen het 'volkseigene' en het 'volksvreemde'. In één adem hiermee werd genoemd het doel de kennis van het 'volkseigene' te verbreiden. Zie: In 't Veld, *De SS* 202. Voor de activiteiten van Nachenius ná 1945, zie: Van Donselaar, *Fout* 154.
[204] Het tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel*, had als ondertitel *Strijdblad van de Werkgemeenschap voor Volkskunde.* Het blad kwam voort uit *De Wolfsangel*, met als ondertitel *Strijdblad voor Nederlandsch Volksbewustzijn*, dat in 1936 voor het eerst was verschenen. Dit tijdschrift was uitgegeven door 'Nenasu' en had onder leiding gestaan van H. Reydon. De sinds juli 1939 verschijnende *Volksche Wacht* kreeg weer de oude ondertitel, te weten *Strijdblad voor Nederlandsch Volksbewustzijn.* De stichting Der Vaderen Erfdeel gaf ook een aantal brochures uit. Deze waren van de hand van Farwerck, Laagland (een pseudoniem van Nachenius) en Popping. Het betrof: Farwerck, *Het is anders*; Farwerck, *Levend Verleden*; Laagland, *Het verband tusschen ras*; Laagland, *Geschiedenis van het Noordras*; Popping, *Eenige correctie.*

[205] Zie: 'Willebrordiana', *Volksche Wacht* 4-1 (1939) 7-8.
[206] In de artikelenreeks werd niet gesproken van het 'atlantisch-nordische ras' maar van het 'Noordras'. Zie: 'De ontdekkingen van Herman Wirth', *Volksche Wacht* 4-2/3 (1939) 10-11; 'De ontdekkingen van Herman Wirth. Het Noordras en zijn zinnebeelden', *Volksche Wacht* 4-5 (1939) 5-7, aldaar 6; 'De ontdekkingen van Herman Wirth. Jaarcyclus en Zonnewenden', *Volksche Wacht* 4-6 (1939) 6-7; 'De ontdekkingen van Herman Wirth. Jaarcyclus en Zonnewenden II', *Volksche Wacht* 4-7/8 (1940) 7-10; 'De ontdekkingen van Herman Wirth. De runen, dragers van verborgen wijsheid', *Volksche Wacht* 4-9 (1940) 5-6; 'De ontdekkingen van Herman Wirth. De verdeeling van het jaar', *Volksche Wacht* 4-10 (1940) 3-5.
[207] Farwerck, *Levend Verleden* 159.
[208] Van Schoping, *Het volksche element* 18. Het 'ontstaan-bestaan-vergaan'-besef was een vrije vertaling van het 'Werden und Vergehen'-besef, door Wirth beschouwd als de kern van de atlantisch-nordische religie. Zie: Wirth, *Was heisst Deutsch?* 12 en 41; H. Wirth, *Der Aufgang* 18.
[209] Voor Farwercks visie op de 'zonneloop'-symboliek van het noordras, zie: Farwerck, *Levend Verleden* 16-17; Van Schoping, *Het volksche element* 16-17.
[210] Van Schoping, *Het volksche element* 15-16.
[211] Zo stelde hij: 'tegenover de materialistisch-atheistische wereldbeschouwing het godsvertrouwen en het geloof in de redelijkheid der Schepping; tegenover den internationalen menschheids-waan het besef der rasverbondenheid en der volkseenheid.' Zie: Van Schoping, *Het volksche element* 11.
[212] Op 30 januari 1937 had in de Duitse hoofdstad de eerste ontmoeting plaatsgevonden tussen Farwerck en Sievers. Zie: Correspondentie W. Sievers – F.E. Farwerck 1937, Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahenerbe, 343 Farwerck. Farwerck en Sievers correspondeerden tot en met mei 1940. W. Sievers werd in 1935 benoemd tot Generalsekretär en in 1937 tot Reichsgeschäftführer van het Ahnenerbe. Hij was in 1932-33 privé-secretaris geweest van Wirth. Voor Sievers alsook voor diens vermeende verzet in de oorlogsjaren, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 28-36, 62, 313-338 en 456.
[213] De deelnemers waren: F.E. Farwerck, J.C. Nachenius, E.J. Roskam, H.J. van Houten, J.H. Feldmeijer, C.L. ten Cate, G. Dieters. Ook aanwezig was de verbindingsman H. von Bothmer. Zie: correspondentie F.E. Farwerck – W. Sievers 1937, Bundesarchiv Berlijn. NS 21 Ahnenerbe, 343 Farwerck. Voor dit bezoek zie ook: In 't Veld, *De SS* 212. Voor de 'Erntedankfeiern' op de Böckeberg, zie: Von See, *Deutsche Germanen-Ideologie* 94.
[214] Zie: Halle, *'Die Externsteine* 345-380.
[215] Voor Teudts theorieën, zie: Teudt, *Germanische Heiligtümer*; Halle, *'Die Externsteine* 69-80.
[216] Zie, ook voor afbeeldingen van dit reliëf: Farwerck, *Levend Verleden* 137 en 140.
[217] Zie: Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld* 152-153.
[218] 'Romeinsche opgravingen. Naar de resten uit ons verleden wordt niet verder omgezien', *Volk en Vaderland* 24 juni 1938. Voor een reactie, zie: Zwarts, '"Politieke" opgravingen?' Voor deze polemiek over de Utrechtse opgravingen, zie: Hoekstra en Wynia, '"Dan zullen velen juichen"', 148-152.
[219] Voor Poppings activiteiten bij de NSB, zie: Zondergeld, *De Friese beweging* 188, 353 en 443; Dossier H.J. Popping/CABR.
[220] Popping, *Eenige correctie* 8, 17-19, 26-27 en 42; Popping, 'Boekbespreking. Dr. F.C. Bursch "Grafvormen van het Noorden"'. De contacten van Popping met de prehistorici in Leiden en Groningen hadden veelal betrekking op het Jong-Paleolithicum en het Mesolithicum. Voor de correspondentie A.E. van Giffen – H.J. Popping, zie: Archief BAI 1930 (M-R); 1933 (R-S); 1934 (M-Q). Voor de correspondentie F.C. Bursch – H.J. Popping, zie: Archief RMO 1932 (P); 1933 (P); 1934 (P); 1938 (P) en 1940 (P).
[221] 7-10-1937, F.E. Farwerck aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahnenerbe, 343 Farwerck.

[222] 3-11-1937, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen; 6-11-1937, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1937 (L-O). Voor Nachenius, zie: In 't Veld, *De SS* 515.
[223] Daarbij werd onder meer gememoreerd dat de benaming 'koepelgraven' onjuist was. Zie: 'Onze oudste geschiedenis', *Der Vaderen Erfdeel* 3-7 (1939) 100-102; 'Onze oudste geschiedenis (vervolg) 2. De grafheuvels', *Der Vaderen Erfdeel* 3-8 (1939) 117-119, aldaar 119; 'Onze oudste geschiedenis. De Bronstijd', *Der Vaderen Erfdeel* 3-9 (1939) 141-143.
[224] 26-5-1934, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1934 (M-Q); 12-1-1935, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1935 (M-R). Waarschijnlijk was naast W.F. van Heemskerck Düker ook een van Van Giffens zoons betrokken bij de werving van personeel, zie: 27-2-1935, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1935 (M-R). Voor Van Heemskerck Düker, zie: In 't Veld, *De SS* 515. In zijn opgravingsverslag maakte Van Giffen geen melding van de medewerking van de NSB bij de opgraving, wél sprak hij van 'den gewaardeerden steun van de meest verschillende zijden'. Zie: A.E. van Giffen, 'Tumuli-opgravingen in Gelderland' 3.
[225] In 1936 werd in het tijdschrift *De Wolfsangel*, de voorloper van *Der Vaderen Erfdeel*, Bursch' opgraving van grafheuvels bij Marum vermeld. De anonieme auteur, achter wie Popping schuilging, memoreerde deze grafheuvels zelf te hebben ontdekt. Zie: 'Uit ver verleden', *De Wolfsangel* 1 (1936) 6-7, aldaar 6. Holwerda noemde Popping in 1932 in zijn museumjaarverslag de ontdekker van de grafheuvels bij Marum en sprak van een 'zeer aangename samenwerking'. Zie: Holwerda, *Verslag 1932* 5.
[226] 6-1-1941, F.C. Bursch aan H.J. van Houten, Archief RMO 1941 (G).
[227] Er restte de 'volksche' nationaal-socialisten niets anders dan zich hierbij neer te leggen. Op een vergadering van de Volksche Werkgemeenschap op 2 september 1942 werd dan ook op realistisch-berustende toon over Bursch geconstateerd: 'hij is echter onze man en wij moeten achter hem staan.' Zie: 'Verslag van de stafvergadering op 2 september 1942', Archief a-O.N. 15.3.

Noten hoofdstuk 7

[1] 18-7-1940, W. Kersten aan H. Jahnkuhn, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim. Kersten promoveerde in 1931 te Marburg bij G. Merhart en werd in 1934 wetenschappelijk medewerker van het Rheinisches Landesmuseum te Bonn. Zie: Bouresh, *Die Neuordnung* 195.
[2] 18-7-1940, W. Kersten aan H. Jankuhn. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim. Enkele maanden later constateerde Kersten dat de Nederlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening – met Duitse hulp – op enkele punten voor verbetering vatbaar was. Sprekende van het gebruik grote opgravingen te verrichten, stelde hij daarop: 'Was den Holländer aber fehlt, ist eine Erfassung des gesamten Fundstoffes, die damit erst eine historische Ausdeutung ermöglicht.' Over het plan om Nederland in verschillende archeologische regio's te verdelen en deze vanuit verschillende Duitse onderzoekscentra te benaderen betoogde hij toen: 'Es liegt doch wohl auch im politischen Interesse, wenn die Niederlande nicht als eine Einheit gelten, was sie ja ohnehin niemals gewesen sind.' Zie: 9-10-1940, W. Kersten en R. von Uslar, 'Bericht über die Ergebnisse einer Studienreise durch die Vorgeschichtssammlungen der Niederlande nördlich des Rheines'. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.
[3] Jankuhn refereerde aan ook een tweede, niet bewaard gebleven brief van Kersten, gedateerd op 5 augustus 1940. Zie: 12-8-1940, H. Jankuhn aan W. Kersten. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim. Voor daaropvolgend overleg, onder meer over de voorstellen van Kersten, zie: 'Rücksprache Jankuhn', Bundesarchiv Berlijn, NS 21 Ahnenerbe 92 Jacob-Friesen. Kersten vertrok in oktober 1940 naar Posen waar hij directeur werd van het Landesambt für Vorgeschichte. Hij zou zich vanaf dat moment niet meer mengen in de Ne-

derlandse pre- en protohistorische archeologiebeoefening. Hij sneuvelde in april 1944. Zie: 10-10-1940, W. Kersten aan Dr. Carsten, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim; Bouresh, *Die Neuordnung* 195.

[4] Schneider was van 1940 tot medio 1942 door het Ahnenerbe bij de Generalkommissar für das Sicherheitswesen H.A. Rauter gedetacheerd voor 'Volkstumfragen'. Zie: In 't Veld, *De SS* 500-501.

[5] Aldus F.W. Mai op een Ahnenerbe-bijeenkomst in Salzburg op 11 januari 1944. Zie: In 't Veld, *De SS* 1267-1268.

[6] Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 77 en 405. Bovendien bleek het Schneider dat er in Nederland op het gebied van de pre- en protohistorische archeologie, volkskunde en germanistiek maar een klein aantal wetenschappers werkzaam was. Dientengevolge vatte hij in oktober 1940 het plan op een nieuwe generatie wetenschappers 'im völkischen Sinne' op te leiden. Hij was daartoe op zoek naar jongelui die reeds eindexamen hadden gedaan. Zij konden in aanmerking komen voor een studiebeurs in Duitsland. Het was de jonge student P. Felix aan wie de eer te beurt viel om klaar gestoomd te worden tot nationaal-socialistisch prehistoricus. Zie: H.E. Scheider, Aktenvermerk-Heranbildung wissenschaftlichen Nachwuchses in Holland, Den Haag 15-10-1940. Bundesarchiv Berlijn, BDC. Ahnenerbe B 291. (Met dank aan G. Schöbel, Unteruhldingen). Zie verder: Eickhoff, 'De "geest"'.

[7] Von Stokar was medewerker van W. Ispert, die deel uitmaakte van de staf van Generalkommissar für besondere Verwendung F. Schmidt. Vanaf september 1942 maakte Von Stokar echter deel uit van de staf van F.J. Wimmer, de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz. Voor Von Stokars komst naar Nederland, zie: In 't Veld, *De SS* 517-518. Volgens Kersten was Von Stokar 'durch Wiener bekanntschaften' met Seyss-Inquart in contact gekomen, zie: 18-7-1940, W. Kersten aan H. Jankuhn. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.

[8] 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC, Ahnenerbe B 240.

[9] Ibidem.

[10] Ibidem.

[11] In 't Veld, *De SS* 197-203, 214-216 en 269-270. Het bestuur van 'Der Vaderen Erfdeel' maakte zich in de zomer van 1940 aan de lezers van de *Volksche Wacht* bekend. Het betrof: F.E. Farwerck, J.H. Feldmeijer, C. van Geelkerken, T. Goedewagen, N. de Haas, W.F. van Heemskerck Düker, W.J. Heubel. H.J. van Houten, F.J. Los, P. Molenbroek, J.C. Nachenius, H. Reydon, E.J. Roskam en K. Sieksma. Zie: *Volksche Wacht* 4-11/12 (1940) 1.

[12] In 't Veld, *De SS* 269. Farwerck publiceerde in de bezettingsjaren nog onder zijn oude schuilnaam, zie: Van Schoping, *Wien Neêrlandsch Bloed*....

[13] Zie bijvoorbeeld de tentoonstelling 'Eeuwig Levende Teekens', die in 1941 door de Volksche Werkgemeenschap werd georganiseerd in het Gemeentemuseum in Den Haag: catalogus *Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van Volksche Zinnebeelden* (1941). De Haas sprak in zijn recensie van 'oeroude heilsteekens' en omschreef Wirth daarbij als iemand die weliswaar veel stof had doen opwaaien, maar de verdienste had baanbrekend werk te hebben verricht. Onderdelen van zijn ideeën, zo erkende De Haas, waren onhoudbaar gebleken en sommige stellingen en gevolgtrekkingen waren weerlegd. Zie: De Haas, 'De zin des levens' 4.

[14] Van Wijngaarden, *Verslag 1939* 1.

[15] 27-1-1938, P. Visser aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1938 (V).

[16] Holwerda, *Verslag 1920* 3; Holwerda, *Verslag 1922* 1; Holwerda, *Verslag 1925* 3. Van Wijngaarden had Holwerda in 1936 en 1937, toen deze door ziekte verhinderd was zijn functie uit te oefenen, tijdelijk vervangen. Zie: Holwerda, *Verslag 1936* 1; Holwerda, *Verslag 1937* 1.

[17] Voor deze typering, zie: 14-10-1939, A.W. Byvanck aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1939 (Boo-F).

[18] Zie: Correspondentie J.H. Holwerda-W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1940-1945 (H).

[19] Nadat aanvankelijk in het najaar van 1940 de museumlezingenreeks was stopgezet wegens 'tijdsomstandigheden', werd deze reeks in januari 1944 nieuw leven in geblazen. Hiertoe had Van Wijngaarden in december 1943 een dringend verzoek ontvangen van de president-curator van de sinds eind 1940 gesloten Rijksuniversiteit Leiden. Zie: 10-12-1943, R.N. de Ruyter van Steveninck aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO (Cu-Ge); 22-1-1944, W.D. van Wijngaarden aan de president-curator, Archief-RMO (Cu-Ge); Van Wijngaarden, *Verslag 1940* 4. In het najaar van 1944 en het voorjaar van 1945 werden er desondanks geen lezingen meer gehouden. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 5.

[20] Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 7. De laatste RMO-opgraving werd verricht eind augustus 1944 door W.C. Braat bij Kerkrade. De opgraving van de fundamenten van een Romeinse villa aldaar moest als gevolg van dreigende oorlogshandelingen voortijdig worden gestaakt. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 7.

[21] Van Wijngaarden, *Verslag 1941* 11.

[22] Voor de introductie in 1931 van het rondleidings-'instituut', bestaande uit 'een 5-tal jonge dames', zie: Holwerda, *Verslag 1931*. Van Wijngaarden vermeldde Loebs ontslag niet in de rubriek 'Personeel' in zijn jaarverslag over 1940, zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1940* 2-3. Voor de ontslagbrief, zie: 23-11-1940, RMO aan G. Loeb, Archief RMO correspondentiecartotheek (L). Zie ook: 22-11-1940, H. Reinink aan Curatoren van de RUL, Archief RMO 1940 (Cur-per).

[23] Grete Loeb, die achtereenvolgens in Barneveld, Westerbork, Theresienstadt en Zwitserland verbleef, overleefde de oorlog. Interview mej. G. Loeb, Amersfoort 6-11-1995. Grete Loeb stond stond samen met haar moeder Jenny Loeb-Rose en Paul-Sally Loeb, een van haar twee broers, op de Barneveld-lijst. Het is niet bekend hoe deze plaatsing totstandkwam. Zie: Collectie 250 B.B. NIOD. De vader van Grete Loeb – Ernst Loeb –, haar moeder en haar tweede broer – Herbert Loeb – stierven in respectievelijk Auschwitz, Theresienstadt en 'Midden-Europa'. Zie: *In Memoriam* (Den Haag 1995) 470. Voor de Barneveld-groep, zie: De Munnick, *Uitverkoren in uitzondering?*.

[24] Uitzondering was de amanuensis D. Versloot. Doordat hij aan museum verbonden bleef, hoefde zijn joodse vrouw geen jodenster te dragen. Versloot beschouwde het met name als Bursch' verdienste dat zijn ontslag steeds weer was uitgesteld. Zie: 9-12-1946, D. Versloot aan de P.O.D. te Leiden, Dossier F.C. Bursch/CABR. Zie in dit kader ook: 10-2-1944, F. Plutzar aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1944 (Cur-per).

[25] 24-5-1945, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1945 (H).

[26] Van Wijngaarden wees er in 1935 op dat het 'groote publiek' in Nederland zich gaarne liet voorlichten over Egypte en het Nabije Oosten. Hij noemde in dit kader de Oud-Egyptische collectie van het Bijbelsmuseum in Amsterdam. Ook verwees hij naar de reisbeschrijving *Op Bijbelschen bodem* van de Utrechtse hoogleraar godsdienstgeschiedenis Obbink. Zie: Obbink, *Op Bijbelschen Bodem*; Van Wijngaarden, 'Van Heurnius tot Boeser' 19.

[27] Van Wijngaarden, 'Van Heurnius' 15 en 17.

[28] P.A.A. Boeser werd in 1892 benoemd tot conservator van de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden; van 1904 tot 1924 was hij onderdirecteur van dit museum. Zie: Van Wijngaarden, 'Van Heurnius' 15-19. Boeser had reeds in 1910 op het belang gewezen dat studenten theologie de geschiedenis van het Oude Egypte leerden kennen. De band tussen het Oude Egypte en het volk van Israël was zijns inziens zo direct dat de 'oud-testamentische studiën' niet zonder de egyptologie konden worden beoefend. Zie: Boeser, *De Egyptologie* 8 en 23.

[29] Van Wijngaarden, *De sociale positie* 140. Deze opvatting sloot aan op die over de verhouding tussen wetenschap en religie van

zijn promotor B.D. Eerdmans. Deze had in 1898 bij zijn benoeming tot hoogleraar oudtestamentische vakken gewezen op het belang van wetenschappelijk onderzoek naar het tijdvak waarin het Oude Testament tot stand was gekomen. De bijbelkritiek die dit wetenschappelijk onderzoek opleverde, hoefde zijns inziens niet tot een aantasting van geloofswaarheden te leiden, maar kon een religieuze verdieping tot gevolg hebben. Zie: Eerdmans, *Het verband* 4-5, 26-27 en 30. Eerdmans' leermeester was C.P. Tiele. Deze werd in 1877 in Leiden, als eerste in Europa, benoemd tot hoogleraar godsdienstgeschiedenis. Zie: Van Wijngaarden, 'Van Heurnius' 14-15. Voor het negentiende-eeuwse modernisme te Leiden, zie: Hoenderdaal, 'Het modernisme in Leiden'; Krop, 'Natuurwetenschap en theologie'.

30 Van Wijngaarden, *De sociale positie* XI.

31 In september 1998 telefonisch ingewonnen informatie bij de Nederlands-Hervormde Gemeente te Reeuwijk.

32 Zie: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Indices 1907-1980* (Leiden 1984) 19.

33 Van Wijngaarden, *Meesterwerken* 13.

34 Ibidem.

35 16-11-1919 Berlijn, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1919 (W)

36 4-2-1920 Berlijn, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1920 (W).

37 16-11-1919 Berlijn, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1919 (W).

38 Van Wijngaarden, 'Van Heurnius' 15.

39 Van Wijngaarden bewonderde tijdens dat bezoek ook de nieuw ingerichte Amarna-zaal in het Neue Museum. Zie: 24-4-1929, W.D. van Wijngaarden aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1929 (W). Holwerda nam 'om redenen van particulieren aard' niet deel aan de feestelijkheden te Berlijn. Mogelijk was de aanwezigheid van Van Giffen de aanleiding. Zie: Holwerda, *Verslag 1930* 1. Van Giffen hield op het congres een lezing over het terpenonderzoek, zie: *Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Bericht über die Hundertjahrfeier, 21-25 April 1929* (Berlijn 1930).

40 Voor Van Wijngaardens lezing, zie: *Bericht über den VI. internationale Kongress für Archäologie, Berlin 21.-26 August 1939* (Berlijn 1940). Zie ook: van Wijngaarden, *Verslag 1939*. Voor de gang van zaken op dit congres, dat vanwege de oorlogsdreiging door veel wetenschappers voortijdig werd verlaten, zie: Junker, *Das Archäologische Institut* 67-68.

41 G.A.S. Snijder promoveerde in 1920 bij de Amsterdamse hoogleraar Oude Geschiedenis H. Bolkestein. In 1928 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar Klassieke Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zie: Snijder, *De forma matris*; Snijder, *Het Ontstaan van den Proportie-kanon*.

42 Zie: P. Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde' 170-174.

43 17-4-1940, G.A.S. Snijder aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1940 (S).

44 Voor het Kultuurkring-initiatief van 1940 en de Nederlandsche Kultuurraad van februari 1942, alsook de gang van zaken rond A.W. Byvancks toetreding, zie: Schulten, 'Oudheid' 185-188 en 197-207.

45 11-9-1940, G.A.S. Snijder aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1940 (S).

46 23-9-1940, W.D. van Wijngaarden aan G.A.S. Snijder, Archief RMO 1940 (S).

47 23-9-1940, W.D. Van Wijngaarden aan G.A.S. Snijder, Archief RMO 1940 (S). Van Wijngaarden ervoer het mogelijk ook als bezwaarlijk deel uit te maken van een organisatie waarvan de leiding in handen was van de directeur van de concurrent, het Allard Piersonmuseum. Voor de geschiedenis van dit Amsterdamse museum, zie: Jonges, 'De ontstaansgeschiedenis'.

48 *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval* (z.p. 1937); 5-4-1940, G.A. van Poelje aan W.D. Van Wijngaarden, Archief RMO 1940 (Cur-gem).

[49] Van Wijngaarden, *Verslag 1940* 2.
[50] Toen in 1941 de samenhang tussen de verschillende afdelingen van zijn museum ter discussie werd gesteld, betrof het voor hem niet alleen een museumreorganisatie waartegen hij zich als museumdirecteur verweerde; het ter discussie stellen van deze samenhang raakte zijns inziens de Nederlandse cultuur in zijn kern. Voor deze plannen, zie: *Nota Januari 1941 van afdeling K.W. aan Secretaris-Generaal van Dam*; *Geheime Nota Februari 1941 Secretaris-Generaal van Dam aan de Rijkscommissie van advies inzake de Musea* – Archief a-O.N., 215.2.
[51] Hij toonde zich nog niet geheel doordrongen van de nieuwe staatkundige situatie, door de hoop uit te spreken dat de 'Regeering' hiertoe financiën ter beschikking zou stellen. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1940* 2-3.
[52] Bij het onderzoek voorafgaande aan de restauratie was ook R. van Roijen, de gemeentearchivaris van Leiden, betrokken. Zie: Kortenbach, 'Het Hof van Zessen' 86; Schneider, *Rijksmuseum van Oudheden* 15 en 20; Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 1. De restauratie werd in 1946 hervat en uiteindelijk in 1947 afgerond. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1946* 2; Van Wijngaarden, *Verslag 1947* 1. Voor het bouwverbod, in verband met materiaalschaarste en de aanleg van de Atlantikwall, dat reeds in de zomer van 1942 in werking was getreden, zie: Van Nispen tot Sevenaer, 'Monumentenzorg' 47.
[53] 20-6-1941, J.H. Holwerda aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (H).
[54] Getuigenverklaring W.D. van Wijngaarden, Dossier F.C. Bursch/CABR. Voor een vergelijkbare opmerking, zie: Interview Mej. G. Loeb, Amersfoort 6-11-1995.
[55] Getuigenverklaring van W.D. van Wijngaarden, Dossier Bursch/CABR.
[56] Snijder had in april 1942 Van Dam de suggestie gedaan Bursch te belasten met de algemene leiding van deze tentoonstelling, dit in samenwerking met de Volksche Werkgemeenschap. Zie: 1-4-1942, G.A.S. Snijder aan J. van Dam, Archief RMO 1942 (Cu-Ge)
[57] 5-9-1942, W.D. van Wijngaarden aan de Volksche Werkgemeenschap, Archief RMO 1942 (H).
[58] Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 10. 'Wat Aarde Bewaarde' reisde daarna door Nederland. De tentoonstelling werd opgebouwd in Rotterdam, Breda, Maastricht, Arnhem, Leeuwarden, Groningen, Assen, Enschede, Emmen en Utrecht. Begin september 1944 bevond 'Wat Aarde Bewaarde' zich te Gent. Zie: F.W. Mai, 'Arbeitsbericht für den Monat September 1943', Film 700534, Bundesarchiv Berlijn. In 1945 bleek de expositie, inclusief alle tentoongestelde objecten, te zijn verdwenen. Het is onbekend of het verdwijnen plaatsvond voor, tijdens of na de inname van Gent door de Britse troepen op 6 september 1944, zie: Van Wijngaarden, Verslag *1944-1945* 9.
[59] Zo verscheen er een vormgegeven catalogus met fraaie foto's. Zie: Felix en Van Heemskerck Düker, *Wie kent Germanje?* Ook de tijdschriften *Volksche Wacht* en *Hamer* besteedden door middel van besprekingen en fotoreportages aandacht aan de tentoonstelling. Zie: Valeton, 'Tentoonstelling'; De Haas, 'Noordras Nederland'; 'Wat Aarde Bewaarde', *Hamer* 3-7 (1943) 32.
[60] Zie: Journaal 1943 – 1 Polygoonarchief. Stichting Film en Wetenschap – Audiovisueel Archief. Zie ook: Leeflang, *De bioscoop* 237.
[61] Een belangrijk keerpunt in hun verhouding deed zich voor tijdens een opgraving van Bursch bij Dokkum. Van Wijngaarden en Bursch kregen toen een conflict over de vraag wie van hen de zeggenschap had over het aldaar tewerkgestelde personeel. Zie: 7-11-1942, W.D. van Wijngaarden aan F.C. Bursch, Archief RMO 1942 (B).
[62] 2-11-1942, F.C. Bursch aan H.J. van Houten, Archief a-O.N. 12.12. Voor H.J. van Houten, zie: In 't Veld, *De SS* 4. Uit naoorlogse correspondentie blijkt dat Bursch zich heeft verzet tegen de uitvoering van zijn plan om Van Wijngaarden te arresteren, toen dat was overgenomen door Von Stokar. Den Tex, de raadsman van Bursch, informeerde namelijk in 1947 bij Van Wijn-

gaarden of er in het museum nog materiaal aanwezig was waaruit dit kon blijken. C. van de Velde – de directiesecretaresse van het Rijksmuseum van Oudheden – antwoordde dat de desbetreffende correspondentie was verdwenen. Zij schreef echter ook zich goed te kunnen herinneren dat Bursch het plan had bestreden. Zie: 4-7-1947, R.W.J. den Tex aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1947 (T); 15-7-1947, C. van de Velde aan R.W.J. den Tex, Dossier Bursch/CABR.

63 8-9-1939, W.C. Braat aan J.H. Holwerda, Archief RMO (H).

64 Van Wijngaarden, *Verslag 1939* 1-2.

65 Van Wijngaarden, *Verslag 1940* 1-2; Van Wijngaarden, *Verslag 1941* 2. Een medewerker van het Rijksmuseum te Amsterdam herinnerde zich in 1946 dat de aankomst van de kisten met mummies bij de aanwezigen een sensatie teweeg bracht: 'Het stuivende zand rondom den transportwagen, waaruit de kisten werden afgeladen en de hooge, smalle en schuinoploopende ingang, die een diepen doortocht maakte tusschen het glooiende zand van den duinvoet, suggereerden den toegang tot een koningsgraf.' Zie: Baard, *Kunst in schuilkelders* 33.

66 Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 1. Voor de bergplaats bij Steenwijkerwold, zie: Maring, 'Het Paaslo-Pantheon'.

67 Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 2.

68 Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 2-3; Van Wijngaarden, *Verslag 1946* 2.

69 Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 9.

70 Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 2-3. Voor de roof van joodse cultuurgoederen en de rol van musea daarbij, zie: Aalders, *Roof* (Den Haag 1999) 211-228 en 256.

71 De torso was afkomstig uit 'particulier bezit'. In 1943 zijn er ook aankopen gedaan op 'een veiling' in Amsterdam: Cyprische terracotta vazen en een zilveren votiefschaal uit Cyprus of Phoenicië. Zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 3-4. De collectie van K.W. Bachstitz werd in etappes aangekocht, zie: Van Wijngaarden, *Verslag 1942* 3; Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 6.

72 Van Wijngaarden, *Verslag 1944-1945* 6. Voor de collectie Zander, zie: Aalders, *Roof* 292; Muller, *Rapport Museale Verwervingen* 142-143. Zanders vader was omstreeks 1900 in Turkije woonachtig geweest en had de collectie toen daar verworven. Zander junior had deze in juni 1940 voor een periode van vijf jaar in bruikleen gegeven. Zie: 13-6-1940, K.L.A. Zander aan Directeur RMO, Archief RMO 1940 (Z). Het museum kocht de collectie in 1944 van de Liro-bank voor f 2455,-. Zie: 7-6-1944, Liro-bank aan directie RMO, Archief RMO 1944 (L). Voor K.L.A. Zanders overlijden en dat van zijn echtegenote en drie kinderen, zie: *In Memoriam* 470.

73 Op 28-11-1941 brachten F. Plutzar en 'twee heren' uit het Rijnland een bezoek aan het museum. Zie: Museum-agenda 1941 – Archief RMO. Voor het museum in Bonn, zie: Bouresh, *Die Neuordnung*. Voor het collectiebeleid van dit museum in de oorlogsjaren, zie: Bouresh, '"Sammeln Sie also kräftig"' 59-75.

74 13-8-1941, H. Haake aan F. Wimmer. Archiv-RLMB 22826, Archiv des Landesverbandes Rheinland, Pulheim. De Boone – in de bezettingsjaren assistent van Bursch – vatte het principe in 1996 beknopt samen: 'Alles moest terug naar waar het vandaan kwam.' Zie: Interview W.J. de Boone, Garderen 9-5-1996. Voor Haake, zie: Bouresh, *Die Neuordnung* 193; In 't Veld, *De SS* 77.

75 12-12-1941, J.H. Holwerda aan W.D. Van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (H). Voor een beschrijving van de 'goudvondst' van Velp (Gelderland), zie: Von Jenny en Volbach, *Germanischer Schmuck* 47 en 50. Voor de vondsten uit Velp werd in 1852 f 800,- betaald. 5-2-1997, schriftelijke mededeling H. Junker, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlijn. De vondsten bevinden zich nu in het Puschkin-Museum te Moskou. Zie: Menghin en Goldmann, *Schliemanns Gold* 18-23 en 27.

76 Zie: 8-7-1947, W.D. van Wijngaarden aan R.W.J. den Tex, Dossier Bursch/CABR. Vergelijk met: Oelmann, 'Bericht über', 321.

77 In 1938 had hij in dit kader nog gesproken van 'excessen'. Zie: Bursch, 'Historie en Praehistorie' 44. Hij had echter in maart

1940 ook geconstateerd dat er in de Duitse pre- en protohistorische archeologie nog steeds 'heel veel te waarderen' viel. Zie: F.C. Bursch, lezing 'Richtingen en Richtlijnen in de Praehistorie' (1940) 10. Privé-archief Bursch, Map I.

78 18-7-1940, W. Kersten aan H. Jankuhn. 22754 – Rhein, Archiv und Museumamt, Pulheim.

79 Deze plannen had hij enkele maanden eerder samen met Braat op papier gezet. Zie: W.C. Braat en F.C. Bursch, *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* (Leiden 1940), Archief a-O.N. 12.13.1.

80 19-12-1940, H.J. Schneider aan W. von Stokar, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B302. Voor het oordeel over Bursch van de Volksche Werkgemeenschap, zie: 'Verslag van de stafvergadering op 2 september 1942', Archief a-O.N. 15.3.

81 29-10-1941, F.C. Bursch aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1941 (B).

82 Van Wijngaarden, *Verslag 1943* 1; Van Es, 'The Origins' 22 en 24; Van Gelder en Bursch, *Verslag RCOB 1943* 1-2.

83 Hij bezocht Breslau, Leipzig, Posen, Kiel en Berlijn. Zie: 11-1-1943, Curatoren van de RUL aan F.C. Bursch, Archief RMO (Cur-Ver); Verklaring F.C. Bursch, Dossier F.C. Bursch/CABR.

84 Mai, ook bij de bespreking aanwezig, schreef hierover aan Schneider dat Bursch te kennen had gegeven dat zijn werk in Nederland hem niet bevredigde en dat hij uitzag naar 'aktivere, evtl. kriegsnotwendigere Tätigkeit' in Duitsland of Oost-Europa. Zie: 11-2-43, F. Mai aan H.E. Schneider, Bundesarchiv Berlijn, Film 2180-515.

85 Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje 9-10. Zie ook: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 156-158 en 294-296.

86 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum* 201 en 336. Op de colleges verschenen volgens Bursch NSB-studenten en studenten die de loyaliteitsverklaring hadden ondertekend. Zie: Verklaring F.C. Bursch, Dossier F.C. Bursch/CABR. Het was bovendien niet mogelijk geweest om een inaugurele rede te houden. Zie: 10-5-1944, E.J. Voûte aan F.C. Bursch, Gemeente-archief Amsterdam, Archief der Curatoren van de Universiteit van Amsterdam, nr. 212.

87 21-4-1942, F.C. Bursch aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1942 (B).

88 Het reisje was een initiatief van W.J. Bodens. Deze was assistent aan de universiteit van Bonn en werkzaam bij de Volksdeutsche Mittelstelle, een in 1936 door de NSDAP opgerichte organisatie die betrekking onderhield met Volksduitsers in het buitenland. Zie: In 't Veld, *De SS* 476 en 493.

89 De uitgenodigde wetenschappers hadden gemeen dat zij zich in de ogen van de organisatoren geëngageerd hadden met het Nederlandse 'Volkstum'. Het waren onder anderen: F.A.J. Vermeulen, D.J. van der Ven, E. van der Ven-ten Bensel, A.E. van Giffen J. de Vries, J.C. Nachenius en J. van Herwijnen. Zie: H.E. Schneider, Stellungnahme zu der 'Rheinische Museumsfahrt', Bundesarchiv Berlijn, BBC, Ahnenerbe B237.

90 Kersten schreef na afloop van het Rijnreisje aan Plutzar dat Van Giffen zich tijdens de reis 'recht vorsichtig (...) geäußert hat' en over het geplande tegenbezoek 'nicht sehr erbaut (...) schien'. Zie: 14-9-1940, W. Kersten aan F. Plutzar, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.

91 Naar alle waarschijnlijkheid namen ook Von Stokar en Bodens deel. Zie: 13-9-1940, W. Kersten aan W.J. Bodens; 23-9-1940, W. Kersten aan W.J. Bodens; 10-10-1940, W. Kersten aan Dr. Carsten, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim. Voor het reisprogramma, zie: F.C. Bursch, 'Reiseplan für eine Vor- und Frühgeschichtliche Besichtigungsfahrt durch die nördlichen Niederlanden', Privé-archief Bursch, Map III. Voor het bezoek aan Van Giffen, zie: Verklaring F.C. Bursch, Dossier Bursch/CABR.

92 10-10-1940, W. Kersten aan Dr. Carsten, 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.

93 In november 1940 had H.E. Schneider nog aan G.A.S. Snijder verzocht om A.E. Van Giffen en J. de Vries te verzoeken een bijdrage te leveren aan het tijdschrift *Ha-*

mer: het nummer van maart 1941 zou een themanummer zijn over de pre- en protohistorie. Alleen bij De Vries boekte Snijder succes. Schneider antwoordde daarop: 'Hoffentlich kommt auch Herr Prof. van Giffen mit der Volkschen Werkgemeenschap in Fühlung.' Zie: 18-11-1940, H.E. Schneider aan G.A.S. Snijder; 9-12-1940, H.E. Schneider aan G.A.S. Snijder. Zie: BDC – G.A.S. Snijder, Bundesarchiv Berlin.

[94] 4-10-1940, W. Kersten aan H. Jankuhn. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.

[95] Uitspraak van het Tribunaal voor het Arrondissement 's-Gravenhage inzake F.C. Bursch, 1-3-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.

[96] Bursch stuurde in december 1940 aan Schneider een verslag van de anti-Duitse toespraak, die Roes op 14 december 1940 hield in het Koloniaal Instituut te Amsterdam tijdens een bijeenkomst van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie en het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux', zie: F.C. Bursch, 15-12-1940, 'Frl. Dr. A. Roes: De Megalithcultuur: een geheimzinnige band tusschen het Oosten en het Westen'. Ahnenerbe B 240, BDC, Bundesarchiv Berlin.

[97] Voor de heropening van het Rheinische Landesmuseum Bonn in april 1936, die dankzij de indirecte steun van de SS een protestmanifestatie kon worden tegen Reinerth. Zie: Bollmus, *Das Amt Rosenberg* 192-193.

[98] Interview R. von Uslar, Mainz 21-1-1997.

[99] F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archeoloog in de Russische Steppe. Het Harde Hart', *De Waag* 38 (1943) 596-597.

[100] Bursch, *De Oudheid* 17-18. Vergelijk met Bursch' definitie van de pre- en protohistorische archeologie en 'cultuur' uit 1938: Bursch, 'Historie en Praehistorie' 36-37.

[101] Na gesproken te hebben van een 'vreemde, schenkende en brengende kracht' en een 'reeds aanwezige, voorloopig slechts ontvangende kracht', concludeerde Bursch: 'Uit de verhouding van de sterkte dezer beide krachten komt als resultante een nieuw geheel voort en het hangt dus van die onderlinge krachtverhouding af, of het autochthone, dan wel het pas gekomen element blijvend de overhand zal krijgen. Bij eenigermate gelijke hoogte in kultuurbezit zal bij dezen strijd der krachten reeds door haar numerieke sterkte, (...) het autochthone de overhand krijgen.' Zie: Bursch, 'Onze Urnenvelden' 74.

[102] Hij sprak hierbij van 'mehr oder minder berechtigten Spannungen'. Zie: 19-12-1940, H.J. Schneider aan W. von Stokar, BDC-Ahnenerbe – B302, Bundesarchiv-Berlin.

[103] 21-4-1942, F.C. Bursch aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1942 (B). Bursch ontmoette de bijna tien jaar jongere Bohmers in 1943 toevallig in de trein naar Berlijn. Hij omschreef hem daarop in een brief aan zijn vrouw als een 'vervelend (...) knaapje'. Zie: Berlijn 19-5-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Map IV – Privé-archief F.C. Bursch

[104] 9-10-1940, W. Kersten en R. von Uslar, 'Bericht über die Ergebnisse einer Studienreise durch die Vorgeschichtssammlungen der Niederlande nördlich des Rheines'. 22754 – Rhein. Archiv und Museumamt, Pulheim.

[105] F.C. Bursch, lezing 'Oudheidkundig Bodemonderzoek', gehouden op zaterdag 24 augustus 1940 voor de VARA-radio, van 16.15 tot 16.35. Zie: Privé-archief Bursch, Map III. De tekst van deze lezing werd – inclusief de uitdrukking 'nationaal besef' – ook afgedrukt in de *Volksche Wacht*. zie: Bursch, 'Onze Voorouders'. Vergelijk met Bursch' oproep om correspondent te worden van zijn rijksbureau: Bursch, 'Het "Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek"'.

[106] Zie: Bursch, *De Oudheid;* Bursch, 'Rassenkunde Oudheidkunde Volkskunde'; Bursch, 'Grafheuvelonderzoek'; Bursch, 'Parallellen van een volksraadsel'; Bursch, 'Die Eingliederung der Niederlande'; Bursch, 'De oude boeren'.

[107] F.C. Bursch, lezing 'Oudheidkundig Bodemonderzoek', gehouden op zaterdag 24 augustus 1940 voor de VARA-radio, van

16.15 tot 16.35. Zie: Privé-archief Bursch, Map III.

108 Zo schreef hij in 1941 aan H.J. van Houten, een medewerker van de Volksche Werkgemeenschap, over de theorieën van Wirth: 'Wij schaden ten zeerste onze zaak, wanneer wij deze opbouwen op onbewezen of zelfs onmogelijke hypothesen.' Zie: 6-1-1941, F.C. Bursch aan H.J. van Houten, Archief RMO 1941 (H). In 1943 stelde hij: 'Een propaganda, die met (...) echt-Nederlandsche factoren geen rekening houdt, omdat zij op onjuiste premissen berust, schiet toch zijn doel verre voorbij.' Zie: Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – De Oekrainers en het Bolsjewisme'.

109 'Eeuwig Levende teekens'; RVD-archief 01-0899/189-05; Vermeer, *NSB-Films* 45-53.

110 Zie: Bursch, 'Rassenkunde' 1; Bursch, *De Oudheid* 9. Voor diens eerdere kritiek op Kossinna, zie: Bursch, *Die Becherkultur* 71-73

111 Vergelijk: Bursch 'Rassenkunde' 1; Bursch, 'Historie en Praehistorie' 33.

112 Bursch, 'Historie en Praehistorie' 44.

113 Aldus Labouchere, die in 1942 Van Giffen schriftelijk verslag deed van een 'lang, zeer collegiaal gesprek' met Bursch: 'En dan is hij beu van het schrijven van "populaire stukjes". Het pleit voor hem, ten eerste dat hij het toch doet (en daarmede voorkomt dat beunhazen het in zijn plaats doen), ten tweede dat hij het tòch vervelend vindt (dus in zijn hart geen journalist is).' Zie: 26-8-1942, G.C. Labouchere aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (Hi-L).

114 Zie: 18-3-1944, A.E. van Giffen aan de Voorzitter van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, Dossier Bursch/CABR. Bursch had in 1934 gesproken van Engelse invloeden in de prehistorie, deze werden door hem in 1943 niet genoemd. Zie: Bursch, 'Heuvelonderzoekingen te Soesterberg' 65; Bursch, 'Die Eingliederung' 65-67.

115 18-3-1944, A.E. van Giffen aan de Voorzitter van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, Dossier Bursch/CABR.

116 13-8-1931, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1931 (B).

117 Zie: Bursch, *Die Becherkultur* 68. In 1925 was Holwerda de begrippen steen-, brons-, en ijzertijd met enige aarzeling gaan gebruiken: hij plaatste ze nu tussen aanhalingstekens. Zie: Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925). In 1938 maakte Bursch eerst expliciet een voorbehoud bij het drie-periodensysteem, om dit daarop, inclusief de bijbehorende dateringen, volgens eigen zeggen 'gemakshalve' toch toe te passen. Zie: Bursch, 'Historie en Praehistorie' 39.

118 Bursch, *Die Becherkultur* 71-73. Bursch stelde ook in 1938 dat de plaats en wijze van ontstaan van de megalietcultuur in het duister lagen. Zie: Bursch, 'Historie en Praehistorie' 41. In de bezettingsjaren nam Bursch definitief afstand van Holwerda's opvattingen over de hunebedbouwers. Hij deed dit door te stellen dat grote delen van Noord-Nederland 'vom Anfang an zum nordische Kulturkreis' behoorden en dat de 'megalithkultur' grotendeels voortkwam uit een oudere, aldaar reeds aanwezige bevolking. Zie: Bursch, 'Die Eingliederung' 65.

119 Holwerda *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 43-53.

120 Bursch' proefschrift bestond uit drie delen: het eerste over de grafbouw, het tweede over de grafinventaris en het derde met conclusies. Bovendien bevatte het een tabel met een overzicht van de belangrijkste opgravingen, vondsten en publicaties met betrekking tot de bekercultuur. Zie: Bursch, *Die Becherkultur* 3, 39 en 58.

121 Bursch, *Die Becherkultur* 70. Hij bouwde hiermee niet alleen voort op de visie van zijn leermeester Holwerda, maar ook op die van zijn voorganger Remouchamps. Beiden waren van mening geweest dat de verschillende bekertypes, ondanks hun verschillende uiterlijk, gelijktijdig waren voorgekomen en van gelijke herkomst waren geweest. Zie: Holwerda, *Die Niederlande in der Vorgeschichte* 36; Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 48 en 288; Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels', CIII-CV. Prehistorici als Van Gif-

fen en Åberg waren er daarentegen van overtuigd dat de verschillende bekertypes verschillend gedateerd moesten worden en gerelateerd dienden te worden aan volken van verschillende herkomst. Zie: Van Giffen, *Die Bauart* 183: Åberg, *Die Steinzeit*.
122 Bursch, *Die Becherkultur* 38-39.
123 Zie bijvoorbeeld: Bursch, 'Die Eingliederung' 65.
124 In deze film toonde Bursch hoe met de kwadrantenmethode een grafheuvel kon worden onderzocht. Zie: Audiovisueel Archief, Polygoon Opdrachtfilm 'Opgraving dr. Bursch', VP 1146.
125 Lanting en Van der Waals spreken in 1971 met betrekking tot de 'Vaassen tumulus I' uit Bursch' film van een 'min of meer' volgens de kwadrantenmethode opgegraven tumulus. Zie: Lanting en Van der Waals, 'Laat-Neolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen' 94 en 98. Bursch experimenteerde reeds in 1937 in Emmen met deze methode. Zie: 30-5-1937, F.C. Bursch aan J.H. Holwerda, Archief RMO 1937 (B). Hij paste de methode ook toe bij zijn onderzoek bij Solonje, daarbij sprekend van de in 'West-Europa tot zoo hoog peil ontwikkelde opgravingstechniek'. Zie: Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 26. Klok vermeldde in 1988 dat Remouchamps en Bursch onder invloed stonden van Holwerda's koepelgraftheorie. Bursch' film noemde hij in dit kader echter onterecht. Zie: Klok, 'Prehistoric Barrows' 14.
126 Bursch, 'Grafheuvelonderzoek' 5.
127 9-3-1941, H.J. Popping aan J.H. Feldmeijer, Dossier H.J. Popping, CABR; Gazenbeek, 'Het belang van streekmusea'.
128 Feldmeijer droeg de *Hamer*-redactie naar aanleiding van het koepelgraf-incident op voortaan alle artikelen door Nachenius te laten controleren. Zie: Dossier H.J. Popping/CABR. In de *Volksche Wacht* sprak Bursch' assistent Tromp in 1942 naar aanleiding van de opgraving te Vaassen nog wel van koepelgraven. Zie: Tromp, 'Opgravingen'.
129 Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (1925) 43-53.
130 Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels' CXVI.
131 Bursch, *Die Becherkultur* 73.
132 Bursch, *De Oudheid* 8.
133 Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 23-24.
134 Ibidem, 24.
135 11-2-43, F. Mai aan H.E. Schneider, Bundesarchiv Berlijn. Film 2180-515. Zie: Hufen, 'Gotenforschung' 89-91.
136 Zie: Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 9-10; Rost van Tonningen, *Bericht* 69.
137 De dwangarbeiders werden elke morgen door bewakers gebracht, die hen ook overdag bewaakten en 's avonds weer naar het kamp terugbrachten. Zie: Verklaring F.C. Bursch, Dossier F.C. Bursch/CABR. De gevangenen – waaronder ook jonge meisjes – werkten 12 uur per dag. In een lezing verhaalde Bursch dat zij van Görtz, de 'Gebietskommissar' van Dnjepropetrowsk, niet mochten worden beledigd, laat staan geslagen. Zij werkten met 'de spade die met de bloote voet in de harde leem gedrukt moest worden'. Zie: F.C. Bursch, 'Russische Reisindrukken' 5 en 7, map IV – Privé-archief F.C. Bursch. Voor gegevens over twee van de dwangarbeiders, zie: Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Do suidanje, Oekrajina!' 650. In zijn opgravingsverslag memoreerde Bursch dat de dwangarbeiders in de regel opgewekt waren en 'weemoedige' liederen zongen. Zie: Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 11-12.
138 Interview W.J. de Boone, 9-5-1996 Garderen; Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 9. De 'Gebietskommissar' had Bursch schriftelijk te kennen gegeven dat de opgraving 'aus bekannten Gründen' beëindigd moest worden. Zie: 18-9-1943, Görtz aan F.C. Bursch, Privé-archief De Boone, RMO.
139 12-6-1943, W. von Stokar aan W. Sievers, zie: In 't Veld, *De SS* 1064.
140 Nadat Van Wijngaarden had geprotesteerd over het zonder zijn toestemming meenemen van deze apparatuur, had Bursch gerepliceerd: 'U speelt gevaarlijk

spel.' Van Wijngaarden probeerde vervolgens schriftelijk zijn gelijk te halen bij Van Dam. Deze stuurde echter een telegram met de mededeling: 'Apparaten beschikbaar stellen.' Zie: 8-5-1943, W.D. van Wijngaarden aan J. van Dam; ongedateerd telegram, n.a.w. tussen 8 en 19 mei 1943, van J. van Dam aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1943 (Cu-Per). Enkele van de meegenomen voorwerpen gingen – nadat Bursch deze tijdens zijn terugreis in Rowno had achtergelaten – inderdaad verloren. Zie: 10-8-1944, W.D. van Wijngaarden aan het Curatorium van de Rijksuniversiteit Leiden, Archief RMO (Cur-Br). Zie ook: Getuigenverklaring, W.D. van Wijngaarden, Dossier F.C. Bursch/CABR. De assistenten, die door Bursch waren gevraagd aan de reis deel te nemen, werden er door Van Wijngaarden op gewezen dat meegaan een keuze voor het nationaal-socialisme impliceerde. Zie: Berlijn 19-5-1942, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt; Oegstgeest 21-5-1943, E.G. Bursch-Alt aan F.C. Bursch, Privé-archief F.C. Bursch, Map IV.

[141] 11-6-1943, J. van Dam aan F.C. Bursch, Archief BAI 1943 (G-He).

[142] Zie; Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Impressies van een reis naar Zuid-Rusland'; Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 10; Interview W.J. de Boone, 9-5-1996 Garderen. Zie ook: Berlijn 19-5-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt; Dnjepropetrowsk 24-5-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief F.C. Bursch, Map IV.

[143] Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Het leven in een Oekrainsch dorp'.

[144] Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Het harde hart' 596.

[145] Zie: Solonje 5-8-1943, F.C. Bursch aan W. Goedhuys; Dnjepro 25-7-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief F.C. Bursch, Map IV.

[146] Zie: Solonje 5-8-1943 F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Solonje 6-6-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief F.C. Bursch, Map IV. Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 11.

[147] Voor deze doelstellingen van het Ahnenerbe, zie: 'Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft 'Das Ahnenerbe' zu neuen Arbeiten und Aufgaben bereit', *Germanien* (1939) 91. Voor de kwadrantenmethode, zie: Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 28.

[148] Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje' 9 en 26. Van Wijngaarden had zich – in tegenstelling tot Bursch – niet laten verblinden door de wetenschappelijkheid van het SS-Ahnenerbe-onderzoek. Hij doorzag dat de opgraving in de Oekraïne primair een politiek-propagandistische betekenis had. In zijn verklaring over Bursch voor de Bijzondere Rechtspleging in 1947 sprak hij hierover duidelijke taal: 'Wat de reis naar Rusland betreft (...) Volgens mij was dit alleen maar om aan te tonen dat ook dit gebied (...) Germaans was.' Zie: Getuigenverklaring, W. D. van Wijngaarden, Dossier F.C. Bursch/CABR.

[149] Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 156-158 en 294-296. Zie ook: K. Kersten, 'Ausgrabungen und vorgeschichtliche Forschungen im Dneprbogen', Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0261 Kersten.

[150] Het conflict is naar alle waarschijnlijkheid wel in Bursch' voordeel beslecht. Begin augustus schreef Bursch aan Goedhuys, die bij *De Waag* werkte: 'De SS heeft de overwinning gehaald op Prof. Stampfuß, (...) Jankuhn c.s. mogen hier nu overal graven.' Solonje 5-8-1943, F.C. Bursch aan W. Goedhuys, Privé-archief Bursch, Map IV. Voor het ontstaan en het verloop van het conflict, zie: Solonje 1-6-1943, F.C. Bursch aan W. Hülle; Dnepropetrowsk 12-6-1943 W. Hülle aan F.C. Bursch; Solonje 21-6-1943, F.C. Bursch aan R. Stampfuß; Kiev 5-7-1943, R. Stampfuß aan F.C. Bursch; Solonje 6-8-1943, F.C. Bursch aan R. Stampfuß; Solonje 6-8-1943, F.C. Bursch aan Selzner. Privé-archief Bursch, Map IV.

[151] Solonje 27-6-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map IV.

[152] Bursch, 'Het leven in een Oekrainsch dorp' 375.
[153] Bursch, 'Do suidanje, Oekrajina!' 651.
[154] F.C. Bursch, 'Russische Reisindrukken' – bijlage 3, zie: Privé-archief Bursch, Map IV.
[155] Bursch, 'Het leven in een Oekrainsch dorp' 375.
[156] Bursch, 'Het harde hart' 596-597.
[157] Zie: Solonje 30-5-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt; Solonje 2e Pinksterdag 1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map IV.
[158] Bursch, 'Impressies van een reis naar Zuid-Rusland' 356.
[159] F.C. Bursch, 'Russische Reisindrukken' 10, zie: Privé-archief Bursch, Map IV.
[160] Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Een dag "op den buiten" in de Oekrajine' 620.
[161] Solonje 9-9-1943, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map IV.
[162] Bursch, 'De Oekrainers en het Bolsjewisme' 507; F.C. Bursch, 'Russische Reisindrukken' 6, zie: Privé-archief Bursch, Map IV.
[163] Hij verwees hiermee naar een uitspraak van Hitler. Zie: Bursch, 'Russische Reisindrukken' 9, zie: Privé-archief Bursch, Map IV.
[164] Het betreft de periode van maart tot september 1944. Bursch was betrokken bij de arrestatie van C. van Vianen, die zich na spertijd op straat had bevonden. Zie: 'Uitspraak', Dossier F.C. Bursch/CABR.
[165] 7-9-1944, F.C. Bursch aan het RBOB-personeel, Archief RMO 1944 (G). Van Gelder, die als lid van de RCOB door Van Wijngaarden op de hoogte gesteld van de inhoud van Bursch' afscheidsbriefje, liet blijken dit nogal lachwekkend te vinden: 'Dank voor het kostelijk briefje van Bursch. De held!', 12-9-1944, H.E. Van Gelder aan W.D. van Wijngaarden, Archief RMO 1944 (G).
[166] Kraft kwam op 27 november 1944 om het leven – met 29 anderen – als gevolg van een voltreffer in een schuilkelder, zie: 'Nachrufe – Georg Kraft', *Ipek* 17 (1943-48) 104-106, aldaar 106. Zie ook: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 291.
[167] Verklaring F.C. Bursch, Dossier F.C. Bursch/CABR. Bursch en zijn echtgenote verbleven in deze periode in het huis van 'Frau Prof. Dragendorff'. Zie: 14-1-1945 E. Bursch-Alt aan Mw. N.W.A. Remouchamps-Burgdorffer, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[168] Verklaring F.C. Bursch, Dossier F.C. Bursch/CABR; F.C. Bursch, 'Memorie, 1-2-1948', zie: Privé-archief Bursch, Map V.
[169] Uitspraak 1-3-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR. Zie in dit kader: Belinfante, *In plaats van* 521-522.
[170] Verklaring J.H. Holwerda 3-2-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[171] Ibidem.
[172] Ibidem. Vergelijk met: Van Gelder, 'Ten geleide' 11. Ook J. van Dam, de voormalig secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, getuigde. Bij zijn beschrijving van de motivatie achter Bursch' handelen sprak hij – in tegenstelling tot Holwerda – van eigen initiatief en eigen overtuiging. Hij zei Bursch te beschouwen als een 'goed vakman' en te hebben leren kennen als 'eerzuchtig' en 'wilskrachtig'. Met deze typering van Bursch lijkt Van Dam indirect zichzelf vrij te hebben willen pleiten. Zijn departement had immers in 1943 toestemming verleend tot het meenemen van kostbare instrumenten naar de Oekraïne – die daar verloren waren gegaan – en ingestemd met Bursch' benoeming tot hoogleraar in 1944. Zie: Verklaring J. van Dam, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[173] Verklaring J.H. Holwerda 3-2-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[174] Uitspraak 1-3-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[175] Ibidem. F.C. Bursch, 'Memorie, 1-3-1948', Privé-archief Bursch, Map V.
[176] 'Nader advies' 3-5-1948, Dossier F.C. Bursch/CABR.
[177] Duindorp 1-1-1947, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt; Duindorp 19-1-1947, F.C. Bursch aam E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map V.
[178] Duindorp 22-12-1946, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map V.

[179] Voor Bursch' religieuze opvattingen, zie: Bursch, *De westerse mens* 230-231.
[180] Bursch schreef zijn echtgenote over het katholicisme: 'zuiver nuchter beschouwd heeft zolang het communisme nog niet hier heerst, alleen deze richting hier toekomst.' Zie: Duindorp 1-1-1947, F.C. Bursch aan E.G. Bursch-Alt, Privé-archief Bursch, Map V.
[181] 10-11-1943, A.E. van Giffen aan H.E. van Gelder, Archief BAI 1943 G-He).
[182] Ibidem. Desalniettemin had Van Giffen (Ab) het af en toe zwaar. Zijn echtgenote (Guda) schreef bijvoorbeeld in december 1944 aan familieleden (Piet en Jopie): 'Ab heeft het als altijd druk en is nogal eens somber.' Zie: 31-12-1944, Guda aan Piet en Jopie, Gemeente-archief Zaanstad, Familiearchief Duyvis, PA – 219 138 Albert E. van Giffen.
[183] Halbertsma wees er in 1947 op dat Van Giffen iemand was, die 'al zijn daden te voren nauwgezet afweegt en uitstippelt'. Zie: 14-9-1947, H. Halbertsma aan L. de Jong, Doc I 149 Bohmers – NIOD.
[184] Van Giffen werd benoemd op 27-5-1943. Zie: Lanting, 'A.E. van Giffen'.
[185] Tijdens de bezetting werden door Van Dam vier wijzigingen aangebracht in het Academisch Statuut. Deze betroffen de studies psychologie, Chinese en Japanse taal- en letterkunde, algemene oudheidkunde en het promotierecht van oud-hoogleraren en lectoren. Voor Van Giffens eerste voorstel met betrekking tot de algemeene oudheidkunde van 1-7-1942 gericht aan de Commissie Kruyt-Sassen-Woltjer, voor het 'Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming van 9 februari 1944' en voor een brief van de minister van OKW aan het College van Herstel van de Rijksuniversiteit Groningen van 14-2-1946 met een overzicht van de wijzigingen in het Academisch Statuut uit de bezettingsjaren, zie: Rijksarchief Groningen, Archief van Curatoren der Rijksuniversiteit Groningen (52-480).
[186] Ter voorbereiding van de statuutswijziging had Van Giffen in 1942 bij een aantal Duitse collega-prehistorici geïnformeerd naar de opbouw van deze studierichting aan Duitse universiteiten. Zie: 7-6-1942, K.H. Jacob-Friesen aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (Hi-L); 23-2-1942, G. Merhart aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (P-Sc); 5-3-1942, W. von Stokar aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (P-Sc); 2-3-1942, G. Schwantes aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (P-Sc); 10-6-1942, A. Bohmers aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (CRT). Enige maanden later schreef Merhart aan Van Giffen: 'Ich hoffe Sie sind (...) erfolgreich mit dem Ausbau Ihres Lehrstuhles befasst.' Zie: 17-11-1942, G. Merhart aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (M-O).
[187] In 1945 werd de regeling in het kader van het 'Besluit Bezettingsmaatregelen' teruggedraaid. Voor de voorlopige schorsing van de statuutswijziging in 1945, zie: 12-9-1945, H.J. Reinink aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1945 (D-G). Voor de verdere gang van zaken, zie: Archief van Curatoren der Rijksuniversiteit Groningen, Rijksarchief Groningen: 52-480. Vergelijk met: Glasbergen, 'De pre- en protohistorie van het I.P.P.' 2.
[188] Zie: Van Giffen, 'De Romeinsche Castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.)'; Van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen'.
[189] 8-7-1943, W. Glasbergen aan J.L.H. Cluysenaer, Archief BAI 1943 (Cur).
[190] Aldus van Giffens assistent T.H. van Andel. Hij vervolgde: 'I wasn't introduced to them.' Interview T.H. van Andel, Cambridge 2-7-1996.
[191] Halbertsma, *Van Sneek* 111; Interview J. Gerritsen, Amsterdam 10-11-1995.
[192] Reeds in 1922 bij de opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut had hij erop gewezen dat de 'herkomst onzer oudste bevolking' een 'probleem' was dat iedereen aanging. Zie: Van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut* 15.
[193] Van Giffen, *Archeologische verkenmerken* 7. Zo kende de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waarvan Van Giffen in 1923 lid werd, hem in 1931 een prijs toe

voor zijn studies over de grafheuvels en hunebedden. De overwegingen waren: 'dat Dr. van Giffen, behalve voor de voorbeeldige ordening van de stof en de voortreffelijke wijze van publiceren van zijn geschriften, eerst ook heeft moeten zorgen voor al het materiaal, dat hij bestudeerd heeft en hij heeft moeten opdelven en nasporen. Dit laatste, met zoo grote ijver, volharding en nauwkeurigheid uitgevoerd, geeft een bizondere beteekenis aan de werken van dr. Van Giffen, die recht heeft op de erkentelijkheid van allen die belangstellen in de vroegste geschiedenis van ons land.' Zie: Archief BAI 1931 (K-O).

194 Van Giffen beschouwde zichzelf als een vrijzinnig liberaal. Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000. Van Giffen liet zich in de jaren dertig niet in geschrifte uit over zijn politieke overtuiging. Zie in dit kader: Hoekstra en Wynia, '"Dan zullen velen juichen"' 152.

195 Dat Van Giffen zich in 1940 beklaagde over een Duitse officier die met zijn 'Mannschaften' – op de Drentse heide op zoek naar urnen – 29 grafheuvels had vernield, kon bijvoorbeeld bij Bohmers op begrip rekenen. Zie: 11-11-1940, J.C.A. Bohmers aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC-Ahnenerbe B 237 Bohmers. Zie ook: Van Giffen, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten (XVI)' 99.

196 'Ambten en onderscheidingen van A.E. Van Giffen', in: H.E. van Gelder e.a. ed., *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 41-42.

197 De eerste correspondentie tussen Van Giffen en Jankuhn dateert uit 1939, zie: Archief BAI 1939 (Hie-K). De eerste correspondentie met Reinerth stamt uit 1935, zie: Archief BAI 1935 (M-R).

198 Van Giffen was in 1922 door O. Menghin benoemd tot 'Korrespondierendes Mitglied' van de Wiener Prähistorische Gesellschaft. Zie: Universiteitsmuseum De Agnietenkapel, Universiteit van Amsterdam 82.136. Voor Menghin, die na 1945 in Buenos Aires woonachtig was, zie: Kromer, 'Menghin'. Voor Menghins opvattingen over Hitler en het nationaal-socialisme, zie: Menghin, '25 Jahre'. Menghin was niet de enige prehistoricus in Seyss-Inquarts Oostenrijkse regering. Ook een van zijn staatssecretarissen had een archeologische achtergrond. Het was F.J. Wimmer, die later tijdens de Duitse bezetting van Nederland als Generalkommissar für Verwaltung und Justiz nog van zich zou doen spreken. Wimmer had in de jaren twintig kunstgeschiedenis en prehistorie gestudeerd aan de universiteiten van Wenen en Göteborg. Hij was bovendien werkzaam geweest als assistent bij het Weense Niederösterreichisches Landesmuseum. Ook heeft hij in deze periode in Oostenrijk enige opgravingen verricht. In 1930 haalde hij de graad van meester in de rechten en in 1934 werd hij lid was de Oostenrijkse NSDAP. Zie: In 't Veld, *De SS* 89 en 463-465.

199 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B 240.

200 Het betrof onder andere een protohistorische muts die Van Giffen in Leens had opgegraven. Zie: 31-5-1941, W. von Stokar aan A.E. Van Giffen, BAI 1942 (Se-T). Van Giffen, 'Een systematisch onderzoek in een der Tuinster wierden' 93-94; Führmann, 'Eine Mütze'.

201 10-7-1943, W. von Stokar aan A.E. van Giffen; 10-11-1943, W. von Stokar aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1943 (St-U).

202 11-6-1943, W. von Stokar aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1943 (St-U). Het was J.B. van Giffen, die was tewerkgesteld bij de Birma-spoorlijn. Hij keerde na 1945 terug naar Nederland. Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000.

203 De Duitse autoriteiten dienden alleen nog toestemming te geven. Van Giffen merkte fijntjes op dat aan deze laatste voorwaarde zijns inziens in de vorm van Von Stokars brief was voldaan. Zie: 24-5-1943, W. von Stokar aan A.E. van Giffen; 27-5-1943, A.E. van Giffen aan W. von Stokar, Archief BAI 1943 (St-U).

204 Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 138.

205 Ansichtkaart, Jacob-Friesen aan Van Giffen, exacte datum onleesbaar, waarschijnlijk

december 1940, Archief BAI 1940 (H-J). Voor Jacob-Friesen, zie: Zylmann, 'Karl Hermann Jacob-Friesen'.

[206] Voor Brunsting, zie: Wynia, 'In memoriam Hendrik Brunsting'.

[207] Interview H. Brunsting, Leiden 15-8-1995. Gedurende de verdere bezettingsjaren was Van Giffens houding ten opzichte van Jacob-Friesen vriendschappelijk, maar koel. Toen Jacob-Friesen hem in 1942 in de hoedanigheid van Inselkommandant van Texel uitnodigde tot het bijwonen van een proefopgraving in Den Burg, reageerde Van Giffen formeel. Hij schreef hem reeds enkele jaren eerder met de burgemeester van Texel te hebben afgesproken aldaar een onderzoek in te stellen. Van Giffen sloot zijn brief vervolgens vriendelijk af: 'Glauben Sie mich inzwischen, mit herzlichen Grüssen, stets gerne, in alter Freundschaft.' Zie: 9-4-1942, K.H. Jacob-Friesen aan A.E. van Giffen; 14-6-1942, A.E. van Giffen aan K.H. Jacob-Friesen, Archief BAI 1942 (Hi-L).

[208] Brunsting herinnerde zich: 'Toen zijn er ook nog een serie NSB-ers bij hem op bezoek geweest en die zijn onder andere bij Guda [mw. G.E.G. van Giffen-Duyvis] aan huis geweest. Maar, die wilden komen eten bij Van Giffen, maar alleen een paar echte vrienden mochten bij Van Giffen komen eten. En de rest die moest maar met mij meegaan. "Neem ze maar mee te eten." Ja. Nou ja, dan moest ik met die NSB-ers mee gaan eten. ... Die NSB-ers hebben nooit veel kunnen te weeg brengen. Dat ze niet door Van Giffen ontvangen zijn, dat lag natuurlijk in de eerste plaats aan Guda, want die moest helemaal ook niets van ze hebben ...' Interview H. Brunsting – Leiden 15-8-1995. Ook in de jaren dertig was een keer een jonge Duitse geleerde, die thuis bij Van Giffen logeerde, de deur gewezen, zij het door zijn eerste echtgenote. De geleerde had avances gemaakt naar de dienstbode. Interview C.C.G. van Giffen – Oosterhout 31-8-2000.

[209] Voor Bohmers' benoeming in Groningen, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 288 en 405.

[210] Schwabedissen had in dit kader onderzoek verricht naar de 'Tjonger-Gruppe' en geconcluceerd: 'Es war mir möglich, eine grosse Zahl vollkommen gleichartiger Fundplätze im nordwesteuropäischen Flachland festzustellen, die sich vom nördlichsten Holland (Friesland) bis nach Mittelbelgien erstrecken.' Zie: 'Bericht über meine Studienreise nach Holland und Belgien in der Zeit vom 5.-14 Januar und vom 28.2. bis 14.3 1943'. Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0294 Schwabedissen.

[211] Interview T. H. van Andel, Cambridge 2-7-1996. T.H. van Andel werd in 1942 benoemd tot onbezoldigd assistent van het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Voor een beknopte autobiografische schets, zie: Van Andel, 'Niet alleen maar een leuke tijd.' Schwabedissen werd op 12-12-1941 'Mitglied' van het Ahnenerbe, zie: Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0294 Schwabedissen. Zie ook: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 227 en 437. Ook mw. C.C.G. van Giffen herinnerde zich in de bezettingstijd in de gangen van het instituut een Duitser in een zwart uniform tegen het lijf te zijn gelopen. Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000.

[212] Hiertoe voerde hij vooral besprekingen met J.K. van der Haagen en H.E. van Gelder. Voor de correspondentie tussen Van Giffen en Van Gelder, zie: Archief BAI 1942 (F-He), 1943 (G-He), 1944 (G-Hel) en 1945 (D-G). Voor de correspondentie tussen Van Giffen en Van der Haagen, zie: Archief BAI 1941 (C-E), 1942 (C-E), 1943 (C-F), 1944 (D-F) en 1945 (D-G). H.E. van Gelder was directeur van het Haags Gemeentemuseum en vanaf 1941 waarnemend voorzitter van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, ter vervanging van de ernstig zieke N.J. Krom. Zie: Van Gelder en Bursch, *Verslag RCOB 1942* 1; Wijsenbeek, 'Hendrik Enno van Gelder'.

[213] De directe aanleiding was een bezoek van Nachenius aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut, waarbij Van Giffen hem nauwelijks te woord had gestaan. Zie: 22-2-1941, J.C. Nachenius aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1941 (N-Q).

[214] Reinerth bedankte per brief voor de gastvrijheid: 'Mit verbindlichstem Dank für die

so liebenswürdige Aufnahme in Ihrem Institut und die Förderung meiner arbeiten.' Zie: 13-12-1940, H. Reinerth aan A.E van Giffen, Archief BAI 1941 (R-Sto). Voor de aankondiging van het bezoek van Sievers, zie: 27-11-1940, A. Bohmers aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1940 (A-C). In 1943 lijkt Van Giffen enige toenadering tot Seyss-Inquarts Germanisches Forschungsinstitut te hebben gezocht, dat indirect aan het Amt Rosenberg was gelieerd. Plutzar berichtte toen aan Sievers dat Van Giffen samen met Bursch en Von Stokar betrokken was bij de voorbereidingen van de 'Forschungsreihe Germanische Stammesgrundlagen der Niederländer'. Het is niet bekend of Van Giffen daadwerkelijk iets heeft toegezegd. Zie: 9-11-1943, F. Plutzar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0280 Plutzar.

[215] Van Andel herinnerde zich in 1996: 'Reinerth was held up to me as a great archaeologist, and I think he truely was.' Interview T. H. van Andel, Cambridge 2-7-1996.

[216] 11-6-1941, A.E. van Giffen aan H. Reinerth, Archief BAI 1941 (R-Sto). Van Giffen had ook al in 1939 in Bretagne opgegraven. Zie: Brunsting, 'Opgravingen verricht onder leiding van Prof.Dr A.E. van Giffen' 555.

[217] Zie: 23-5-1941, Schilde aan A. Rosenberg, 79/2 – 20063-5 NIOD (incompleet document).

[218] Zie: 11-10-1941, A.E. van Giffen aan H. Reinerth, Archief BAI 1941 (R-Sto). Van Andel herinnerde zich in 1996: 'I was very disappointed. (...) You must know, about the level of information in Holland at that time, the Amt Rosenberg was something of which we had never heard, much later the rumors came out. My parents were very uneasy that I would go, in wartime, it was almost certain there was something wrong with that. I didn't think so, I was just excited.' Interview T.H. van Andel, Cambridge 2-7-1996. Van Giffen continueerde ook nog na 1941 zijn contact met Reinerth. Zie: Archief BAI 1943 (O-Sch).

[219] 14-12-1941, G.C. Labouchere aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1941 (K-M). Zie ook: 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B 240.

[220] 14-12-1941, G.C. Labouchere aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1941 (K-M). Voor G.C. Labouchere, zie: Hoekstra en Wynia, '"Dan zullen velen juichen"' 159-160. Voor een vergelijkbare opmerking over Van Giffens wetenschappelijke reputatie, zie: 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlin, BDC Ahnenerbe B 240.

[221] Aldus T.H. van Andel. Van Giffen had hem verzekerd dat 'he was able to protect us'. Interview T.H. van Andel, Cambridge 2-7-1996. In juli 1943 ontsnapte Van Andel ternauwernood aan een razzia. Van Giffen schreef hem daarop in de mening te verkeren dat 'gij menschelijkerwijs gesproken veilig gesteld zijt'. Zie: 9-7-1943, A.E. van Giffen een T. van Andel, Archief BAI 1943 (A-B).

[222] H.E. Schneider aan H.J. van Houten, Berlin 29-7-1942, NIOD, HSSPF 299 (19). Wat in juli 1942 de aanleiding gaf tot Schneiders optimisme is niet bekend. SS-medewerker Bohmers was reeds op 22-9-1941 in Groningen benoemd; hij was daartoe op 10 mei 1941 te Wenen gehabiliteerd. Zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 288, 405 en 461. SS-medewerker Schwabedissen zou het Biologisch-Archaeologisch-Instituut pas begin 1943 bezoeken. Zie: 'Bericht über meine Studienreise nach Holland und Belgien in der Zeit vom 5.-14 Januar und vom 28.2. bis 14.3 1943'. Zie: Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe B0294 Schwabedissen.

[223] Voor het Scholten-manifest, zie: Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum* 102-103. Na het ondertekenen van het manifest werd Van Giffens aandacht al snel in beslag genomen door de arrestatie op 7 oktober 1940 van W.A. Offerhaus, de secretaris van het Groninger Museum. Offerhaus' gevangenneming maakte deel uit van een arrestatiegolf die was bedoeld om een betere behandeling af te dwingen van de in Nederlands-Indië geïnterneerde Duitsers. Uit correspondentie kan op indirecte wijze worden

opgemaakt dat Van Giffen zich voor Offerhaus' vrijlating inzette, eerst bij Bohmers en later ook bij Von Stokar. Zie: 27-11-1940, J.C.A. Bohmers aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1940 (A-C); 14-12-1940, A.E. van Giffen aan W. von Stokar, Archief BAI 1940 (S-V). Van Giffens interventie heeft geen succes heeft gehad: Offerhaus verbleef tot september 1944 in verschillende Duitse interneringskampen. Zie: KB I 5192, NIOD.

224 Zie: 11-11-1940, J.C.A. Bohmers aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, BDC-Ahnenerbe B 237 Bohmers. Von Stokar stelde over Van Giffen en het Scholten-manifest: 'Es wundert (...) keinen, der die Verhältnisse näher kennt, daß van Giffen das Judenmanifest unterschrieben hat. Er ist zwar jetzt bereit diese Unterschrift zurückzuziehen, wünscht aber nicht, daß dies "zu sehr bekannt werde".' Zie: 11-11-1940, W. von Stokar aan W. Sievers, Bundesarchiv Berlijn, Ahnenerbe B 240.

225 Haarnagel was werkzaam bij de Provinzialstelle für Wurtenforschung im Landesmuseum Hannover te Wilhelmshaven. Hij werd op 30-3-1940 leider van de 'Forschungsstätte für Wurtenforschung' van het Ahnenerbe. Zie: Bundesarchiv Berlijn, BDC Ahnenerbe 92 Haarnagel.

226 Voor de eerste correspondentie met Haarnagel, zie: Archief BAI 1933 (F-He). Voor een samenvatting van de gang van zaken rond het incident, zie: 1-9-1941, H.E. Schneider aan J. van Dam, Archief BAI 1941 (Cur); 29-8-1941, W. Haarnagel aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1941 (Cur).

227 1-9-1941, H.E. Schneider aan J. van Dam, Archief BAI 1941 (Cur). Mogelijk werd verwezen naar een ander incident: op 4 april 1941 was een onbezoldigd medewerker van Van Giffen, C.C.E. Ubbens, door de Duitse autoriteiten gearresteerd vanwege zijn rol in de iillgeliteit. Ubbens maakte deel uit van de verzetsgroep Westerveld. Hij werd 3 mei 1942 te Sachsenhausen geëxecuteerd. Zie: *In Memoriam. 307 verzetslieden van de O.D.* ('s-Gravenhage 1950) 21. Zie ook: dossier Fogteloo, A.S., col. 214, NIOD.

228 2-9-1941, A.E. van Giffen aan W. Haarnagel, Archief BAI 1941 (Cur).

229 26-4-1944, A.E. van Giffen aan H.M. de Burlet, Archief BAI 1944 (A-C).

230 In de bezettingsjaren presenteerde hij de 'drang' naar kennis vooral als een aangeboren menselijk eigenschap. Zie: Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 541-542. Van Giffen kan mogelijk ook steun hebben gevonden in de door hem in 1934 geopperde idee van 'uneigennützige freie Wissenschaft' als een uiting van het Germaans volkskarakter. Zie: Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage' 11 (nummering uit overdruk).

231 De opmerking was een reactie op Merharts constatering dat 'Skepsis mit dem Alter zunimmt'. Zie: 15-2-1943, G. Merhart aan A.E. van Giffen; 27-2-1943, A.E. van Giffen aan G. Merhart, Archief BAI 1943 (L-N).

232 N. de Haas schreef in 1942: 'Wat deed de geleerde en uiterst kundige professor A.E. van Giffen met zijn voorbeeldige opgravingen? ... Neen – geen enkel volksboek werd door hem samengesteld.' Zie: De Haas. 'Wat aarde bewaarde'.

233 Zo blijkt uit zijn negatieve advies bij diens benoeming tot hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Zie: 18-3-1944, A.E. van Giffen aan de Voorzitter van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, Dossier F.C. Bursch/CABR.

234 Eénmaal heeft Van Giffen hieraan actief bijgedragen. Begin 1941 stond hij fotomateriaal af aan de Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht. Deze instelling had hem in oktober 1940 om opnames van de Ezinge-opgraving gevraagd in het kader van een diaserie 'zur Grossgermanenzeit', getiteld 'Germanen erobern den deutschen Raum'. Zie: Archief BAI 1940 (N-R).

235 10-3-1941, F.C. Bursch aan A.E. van Giffen, Archief BAI (RCOB).

236 2-4-1941, A.E. van Giffen aan F.C. Bursch, Archief BAI (RCOB).

237 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat Aarde Bewaarde* 9 en 64. Enkele van de door Van Giffen aan Bursch beschikbaar

gestelde tekeningen verschenen in 1943 in het tijdschrift *Hamer*. Zie: De Haas, 'Volks- en Germanenkunde'. De precieze gang van zaken en Van Giffens reactie zijn onbekend.

[238] Aldus Bursch, zie: F.C. Bursch, *Rapport inzake Ir. H.J. van Houten – Leiden, 13 Augustus 1942* Dossier F.C. Bursch/CABR.

[239] In zijn eerste brief van 27 juli 1942 sprak Bursch van een mondelinge toezegging van een bijdrage aan een tijdschrift dat 'op populaire, doch strikt wetenschappelijke, wijze onderwerpen uit de Vaderlandsche oudheid' behandelt. Bursch herhaalde zijn verzoek op 16-10-1942, 8-12-1942, 8-1-1943 en 8-3-1943. Zie: Archief BAI (RCOB). Het tijdschrift verscheen uiteindelijk in 1944: Bursch ed., *Onze Oudheid*.

[240] Nadat Bursch had uitgelegd dat het tijdschrift werd uitgegeven door het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en dat de uitgave zelf werd verzorgd door uitgeverij Hamer, ging Van Giffen aanvankelijk nog akkoord. Bursch ontving eind april een bijdrage. Van Giffen eiste zijn artikel echter halverwege mei weer terug. De directe aanleiding was een bijeenkomst van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de opstelling van voorzitter Van Gelder. Deze dreigde op te stappen zodra uitgeverij Hamer betrokken zou raken bij het Rijksbureau. Bursch noemde Van Giffens houding 'onbegrijpelijk'. Van Giffen verdedigde zich door te spreken van 'onjuiste inlichtingen'. Zie: 25-3-1943, A.E. van Giffen aan F.C. Bursch; 26-3-1943, F.C. Bursch aan A.E. van Giffen; 15-5-1943, F.C. Bursch aan A.E. van Giffen; 21-5-1943, A.E. van Giffen aan F.C. Bursch, Archief BAI (RCOB); 'Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Notulen van de negentiende vergadering op woensdag 12 Mei 1943'. Archief van a-O.N. 41.4.

[241] 6-11-1943, A.E. van Giffen aan H.E. van Gelder, Archief BAI 1943 (G-He). Het betrof een artikel in de *Limburger Koerier* van 7-4-1943. Bursch werd in de tentoonstellingscatalogus gepresenteerd als 'wetenschappelijk adviseur'. In de tentoonstellingscatalogus waren wederom enkele foto's van opgravingen van Van Giffen afgedrukt. Deze waren echter afkomstig uit het archief van de Volksche Werkgemeenschap. Zie: Felix en Van Heemskerck Düker, *Wie kent Germanje?* 2-3 en 51. Voor deze tentoonstelling, zie: Eickhoff, 'De "geest"' 46-49.

[242] 10-11-1943, A.E. van Giffen aan H.E. van Gelder, Archief BAI 1943 (G-He).

[243] Voor het programma van deze excursie, zie: Journaal 1938-1940, Archief A.E. van Giffen U.B.-Groningen.

[244] Van Giffen sloot zijn brief af met de opmerking: 'Het is niet mijn gewoonte anonym te schrijven, zoals ik thans doe. Mondeling zal ik U daarom te zijner tijd mededeelen wie degene is, die het bovenstaande op zijn hart heeft.' Zie: 22-3-1943, 'Een Hoogleraar' aan H.M. de Burlet, Archief BAI 1943 (St-U). Het is een brief waarvan de typografie en lay-out geheel overeenkomen met die van de BAI-correspondentie. Onbekend is of Van Giffen de brief verstuurde, of hij daadwerkelijk mondeling op de inhoud terugkwam en hoe de reactie van De Burlet was.

[245] Aldus T.H. van Andel. Interview T.H. van Andel, Cambridge 2-7-1996. Dat er uiteindelijk massaal niet werd getekend, stemde Van Giffen zeer tevreden. Zijn jongste zoon schreef hierover: 'Vader heeft mij een en ander verteld over de houding die A'dam inneemt en van Groningen hoor ik door hem en van vriendjes genoeg om op de hoogte te zijn. Gelukkig is de houding van de universiteiten een prachtig voorbeeld voor de anderen.' 30-3-1943, M.C.A. van Giffen aan mevr. Duyvis, Gemeentearchief Zaanstad, Archief familie Duyvis, PA – 219 138.

[246] In 1934 had Van Giffen de 'uneigennützige freie Wissenschaft' nog benoemd als een uiting van het Germaanse volkskarakter. Zijn opmerkingen over empirisch onderzoek in 'Opgravingen in Drente' betekenen echter niet dat hij geheel afstand had genomen van zijn analyse uit 1934. De metafoor uit 1943 waarbij hij het verzamelen van feiten in dienst van een latere synthese vergeleek met op het op klompen van ijs-

schots tot ijsschots naar de overkant van een sloot lopen, sloot er namelijk weer wél op aan. Zie: Van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage' 11; Van Giffen, 'Opgravingen in Drente' 541-542 en 556.

[247] Na interventie van Van der Haagen en Von Stokar werden de bouwwerkzaamheden aanvankelijk stilgelegd. Al snel was duidelijk geworden dat er toch een startbaan aangelegd zou worden. Zie: Van Giffen, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten' (XVI) 94-101.

[248] Het betrof een rapport van 24 juli 1944, door Van Giffen opgesteld voor J. van Dam, in diens functie van secretaris-generaal van het departement van OWK. Zie: Ibidem, 94 en 98.

[249] Dit gebeurde met de hulp van gevangenen uit de werkinrichting Veenhuizen. Het waren er soms rond de 125. Zie: Ibidem, 99.

[250] Van Giffen, 'Het "Noordse Veld"' 100-101.

[251] In 1930 had hij bijvoorbeeld de mens een 'vernielzuchtig wezen' genoemd en elke beschaving 'buitengewoon onvast'. Zie: Van Giffen, *Archaeologische verkenmerken* 6-7.

[252] Hetzelde gold voor Bohmers' onderzoekingen. In 1944 maakte Van Giffen met betrekking tot hem het onderscheid tussen enerzijds 'zijn politieke loopbaan en instelling' en anderzijds zijn 'wetenschappelijke prestaties', die hij hoog inschatte. Zie: 18-3-1944, A.E. van Giffen aan de Voorzitter van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, Dossier F.C. Bursch/CABR.

[253] Zo werd in 1942 een lezing van Van Giffen zelfs bijgewoond door Seyss-Inquart. H. Conring, 'Beauftragter des Reichskommissars' in de provincie Groningen, bedankte Van Giffen hiervoor schriftelijk: 'Der Vortrag hat bei dem Herrn Reichskommissar viel Interesse und Anerkennung gefunden.' Zie: 4-6-1942, H. Conring aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1942 (C-E). Over aanleiding, plaats en verdere gang van zaken rond deze lezing is niets bekend.

[254] Evenals bij de noodopgraving van 1944 gebeurde dit naar aanleiding van de aanleg van een landingsbaan. Zie: Van Giffen, 'Het "Noordse Veld"' 95; Van Giffen, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten' (XVIII) 97 en 141. Voor het dagprogramma van de arbeiders, zie: Circulaire 1228, NAD-archief 31, NIOD.

[255] In zowel *De Telegraaf* als in *Het Volk* stond vermeld dat van Giffen zelf contact had opgenomen met de Nederlandsche Arbeiders Dienst. Zie: 'Als Drente's bodem spreekt. Oudste geschiedenis van ons land. N.A.D. helpt graven', *De Telegraaf* 27-3-1943; 'Arbeids oudheiddienst. Opgravingen in Drente', *Het Volk* 27-3-1943. Zie ook: 'Niederland', *Der Norden* 20-5 (1943) 142.

[256] De correspondentie betrof het oorlogsverleden van J.A.C Bohmers. 14-9-1948, H. Halbertsma aan L. de Jong. Doc I 149 Bohmers, NIOD.

[257] Het betrof dr. C.C. van Essen, leraar te Zwolle en privaatdocent aan de Groninger universiteit. Interview H.T. Waterbolk, Groningen 28-8-1994. Waterbolk memoreerde in 1976 dat Van Giffen is verweten van de bezetter te hebben geprofiteerd. Zie: Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen' 138.

[258] 26-8-1947, A.E. van Giffen aan de kampcommandant interneringskamp Rhijnauwen, Archief BAI 1947 (I-L).

[259] Zie: 3-6-1947, A.E. van Giffen aan College van Curatoren RUG, Archief BAI 1947 (Cur); 11-3-1948, J.J. Gielen aan ROB, Archief BAI-ROB 1948 (Di-E).

[260] Zie: 14-9-1947, H. Halbertsma aan L. de Jong. Vergelijk met: 5-4-1949, N.W. Posthumus, L. de Jong en A.E. Cohen, 'Aantekeningen over het gesprek met Dr. A. Bohmers'; 18-1-1949, A.E. Cohen aan N.W. Posthumus. Zie ook: N.K.C.A. in 't Veld, *Rapport over de politieke gedragingen tijdens de oorlog van Johan Christiaan Assien Bohmers* 26-30. Doc I 149 Bohmers, NIOD. Voor de 'Gruppe Hielscher', zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'* 313-338.

[261] 14-9-1947, H. Halbertsma aan L. de Jong. Doc I 149 Bohmers, NIOD.

[262] Zie: N.W. Posthumus, L. de Jong en A.E. Cohen, 'Aantekeningen over het gesprek met Dr. A. Bohmers'; 12-4-1949, G. Schwantes, 'Eidesstattliches Gutachten

über Herrn Dr. A. Bohmers'. Doc I 149 Bohmers, NIOD. Op de literatuurlijst stond bijvoorbeeld niet vermeld: Bohmers, 'Das eiszeitliche Frauenköpfchen'. Voor Schwantes, zie: Kater, *Das 'Ahnenerbe'*, 287.

263 Hij werd toen door de curatoren geschorst wegens 'ongeoorloofd wapenbezit'. Zie: *Algemeen Dagblad*, 15-2-1965.

264 28-10-1948, A.E. van Giffen aan K.H. Jacob-Friesen; 8-3-1948, K.H. Jacob-Friesen aan A.E. van Giffen. Archief BAI 1948 (H-J). Jacob-Friesen deed in zijn brief verslag van zijn belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij vermeldde dat hij in 1943 werd getroffen door een 'Darmleiden' en in 1944 in Göttingen werd geopereerd. Daarop had hij een halfjaar in 'Lazaretten' doorgebracht. In december 1944 had hij de leiding van het museum in Hannover weer op zich genomen.

265 Zie: Archief BAI 1949 (H-J). Zie ook: Haarnagel, 'Nachruf auf Prof.Dr. A.E. van Giffen'; Haarnagel, 'Rückschau auf die Forschungsergebnisse'.

266 5-8-1947, G. Haselhoff aan A.E. van Giffen, Archief BAI 1947 (H).

267 7-11-1947, A.E. van Giffen aan G. Haselhoff, Archief BAI 1947 (H).

268 Het BAI-brievenarchief van de tweede helft van de jaren veertig bevat geen correspondentie meer met Reinerth. C.C.G. van Giffen herinnerde zich niettemin in 2000 dat zij samen met haar vader in de eerste helft van de jaren vijftig een bezoek heeft gebracht aan Reinerth in diens openluchtmuseum te Unteruhldingen. Zie: Interview C.C.G. van Giffen, Oosterhout 31-8-2000.

269 Jacob-Friesen, 'Wissenschaft und Weltanschauung'.

270 Van Giffen hield in de tweede helft van de jaren dertig in Duitsland per jaar gemiddeld drie à vier lezingen. Zie: Lezingenarchief A.E. van Giffen, UB-Groningen. Voor opmerkingen over de gang van zaken in Regensburg, zie: Schöbel, 'Die Pfahlbauten von Unteruhldingen' 45. Vergelijk met: Kühn, 'Der gegenwärtige Stand'.

Noten conclusie

1 Zie: Halle en Schmidt, 'Es handelt sich nicht um Affinitäten'; Schülke, 'Conference Review'; Leube en Hegewisch, *Prähistorie und Nationalsozialismus.*

2 Halle, *'Die Externsteine'* 505-512.

3 Voor de veranderingen in het denken over de bezettingsjaren en het nationaal-socialisme in de jaren zestig, zie: Bank, *Oorlogsverleden* 20-25; Blom, 'In de ban' 103; De Haan, *Na de ondergang* 128-129; Van Vree, *In de schaduw.* 21-23.

4 In zijn rede wees Van der Waals op een Duitse recensie uit de jaren dertig van H.F.K. Günthers Rassenkunde des jüdischen Volkes, waarin werd geconstateerd dat Günther de sleutel voor de 'Judenfrage' had geleverd. Van der Waals merkte daarbij op dat Günther in zijn publicaties herhaaldelijk naar het werk van gerenommeerde prehistorici verwees. Hij concludeerde dat 'de praehistorie' zo in aanzienlijke mate had bijgedragen 'tot het smeden van een wapen' dat miljoenen mensen het leven had gekost. Zie: Van der Waals, *Praehistorie en Mythevorming* 5, 22 en 29-30.

Zusammenfassung

Der Ursprung des 'Eigenen'. Die früheste Vergangenheit der Niederlande, Archäologie und Nationalsozialismus

Die niederländische Vor- und Frühgeschichte hatte in den dreissiger und vierziger Jahren die besondere Aufmerksamkeit der Nationalsozialisten. Die zugrunde liegende Idee war, dass die früheste Vergangenheit die Essenz des 'Eigenen' widerspiegelte, sowohl in kultureller als in ethnisch-rassischer Hinsicht. Demzufolge lieferte die archäologische Forschung, so meinten sie, nicht nur Kenntnis der frühesten Vergangenheit, sondern auch einen Beitrag zur Regeneration der germanischen 'Eigenart' in der Gegenwart. Aufgrund dieser Kenntnis und im Sog dieser Regeneration wurde das Streben nach einer rassisch sauberen Volksgemeinschaft, inclusive der daraus entstehenden anti-jüdischen Massnahmen, von den Nationalsozialisten präsentiert als natürlich vorbestimmt. Dasselbe galt für ihren Wunsch eine gross-germanischen Völkergemeinschaft zu realisieren.

Die grosse Bedeutung, die die Nationalsozialisten der Kenntnis der frühesten Vergangenheit beilegten, führte im Dritten Reich dazu, dass die vor- und frühgeschichtliche Archäologie als Fachgebiet an den deutschen Universitäten stark ausgebaut wurde. Gleichzeitig wurde die Bevölkerung in Deutschland durch Propaganda intensiv über die germanische Vor- und Frühgeschichte aufgeklärt. Diese Propaganda entstand häufig durch die Zusammenarbeit mit akademischen Prähistoriker. Oft waren es aber auch Pseudowissenschaftler, die im Bann obskurer, germanisch-religiöser Gedanken verkehrten. Wichtige, neue, ausserhalb der Universitäten plazierte nationalsozialistische Organisationen, die im Dritten Reich archäologische Aktivitäten entwickelten, waren das Amt Rosenberg und das ss-Ahnenerbe, diese betrieben sowohl Wissenschaft als Propaganda. Die unterschiedlichen Arbeiten der beiden Organisationen, entstanden einerseits aus dem irrationalen Gedankengut ihrer Vormänner A. Rosenberg beziehungsweise H. Himmler, aber andererseits gab es dort auch Raum und Möglichkeiten ernsthafter wissenschaftlicher Forschung zu machen. Die zwei Konkurrenten waren in den verschiedenen von Deutschland besetzten Ländern sehr aktiv. Sie verrichteten dort Ausgrabungen und waren an der archäologischen Kulturpolitik und Raub des archäologischen Kulturguts beteiligt. Bei beiden Organisationen waren prominente akademische Prähistoriker angestellt. Im Lauf der zweiten Hälfte der

dreissiger Jahre verliessen viele Prähistoriker das Amt Rosenberg und gingen zum SS-Ahnenerbe. Die in der Nachkriegsgeschichtsschreibung über das SS-Ahnenerbe dominante Forschungsmeinung, dass dies vor allem geschah, weil das SS-Ahnenerbe – im Gegensatz zum Amt Rosenberg – Raum für reine Wissenschaft garantierte, hat sich aber als falsch erwiesen. Inhaltlich sind die verschiedenen archäologischen Aktivitäten nämlich kaum voneinander zu unterscheiden. Wohl aber spiegelt diese Stellung gut die Art und Weise wider wie die ehemaligen SS-Ahnenerbe-Prähistoriker nach 1945 ihre SS-Beteiligung rechtfertigten.

Die Dissertation *Der Ursprung des 'Eigenen'. Die früheste Vergangenheit der Niederlande, Archäologie und Nationalsozialismus,* ist der speziellen Aufmerksamkeit der Nationalsozialisten für die niederländische Vor- und Frühgeschichte gewidmet. Wie äusserte sich diese Aufmerksamkeit, wohin richtete sich diese Aufmerksamkeit und was waren die Folgen? Um diese Fragen zu beantworten, wird im ersten Teil dieses Buches eine Übersicht der in der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts verrichteten wissenschaftlichen Forschung nach der Vor- und Frühgeschichte gegeben. Anschliessend umfasst der zweite Teil eine Analyse der gesellschaftlichen Aufnahme der gesammten wissenschaftlichen Kenntnis. Im dritten Teil wird letztendlich erforscht, wie die niederländischen Prähistoriker in den dreissiger Jahren, in der Besatzungsperiode und in den ersten Nachkriegsjahren auf das nationalsozialistische Interesse für ihr Fachgebiet reagiert haben. Durch die Kenntnis der fachinhaltlichen Auffassungen, als auch deren unterschiedliche gesellschaftliche Aufnahmen, wird deutlich, dass hierin sowohl wissenschaftliche als ausserwissenschaftliche Faktoren eine Rolle gespielt haben.

TEIL I mit dem Titel *Nederlands Vroegste Verleden,* enthält drei Porträts von Gelehrten. Es geht um J.H. Holwerda, A.E. van Giffen und A.W. Byvanck. In der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts waren sie die wichtigsten Wissenschaftler, die sich mit der Vor- und Frühgeschichte beschäftigten: Holwerda als Direktor des Reichsmuseum für Altertümer in Leiden, Van Giffen als Direktor des Biologisch-Archäologischen Institut der Reichsuniversität Groningen und Byvanck als Professor für Archäologie und Alte Geschichte an der Reichsuniversität Leiden. Es hat zich herausgestellt, dass ihre Forschungsmethoden und Ideen der frühesten Vergangenheit der Niederlande reichlich vom institutionellen Kontext, in dem sie arbeiteteten, beeinflusst wurden; dieser bestimmte nämlich die Kenntnistradition und Bildungsideale auf die sie sich orientierten. Die wissenschaftliche Arbeit von Holwerda, Van Giffen und Byvanck überblickend, zeigt sich ausserdem dass die klassisch-humanistischen Bildungsideale bei der vor- und frühgeschichtlichen Archäologie im Lauf der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts viel an Autorität verloren hatten. Dazu wird deutlich, dass gleichzeitig die Anerkennung für das 'selbst' erforschen der 'eigenen' Umgebung zugenommen hatte.

J.H. Holwerda's Archäologie, die bekannt war als 'Leidsch', orientierte sich in hohem Masse an der klassisch-humanistischen Kenntnistradition. Eine wichtige zugrunde liegende Ursache dafür ist, dass sein Vater A.E.J. Holwerda in Leiden,

nachdem er dort in 1896 zum Professor für Archäologie, Alte Geschichte und Griechische Altertümer ernannt wurde, versucht hatte eine breite gesellschaftliche Tragfläche für die mit diesen Traditionen verbundenen Ideale zu schaffen. Dies hoffte er zu erreichen indem er ansprechenden universitären und gymnasialen Unterricht in Bezug auf das Klassische Altertum förderte. Holwerda Senior tat dies als Reaktion auf das 'Primat der Naturwissenschaften in der Gesellschaft', dass sich seines Erachtens unter andern in einem überall anwesenden 'Nützlichkeitsdenken' äusserte. Der Einfluss der klassisch-humanistischen Bildungsideale auf Holwerda Junior zeigt sich in der Selbstverständlichkeit mit der er die einheimischen archäologischen Überreste in Zusammenhang mit denen des Klassischen Altertums studierte. Auch zeigen sie sich in der Art und Weise mit der er die Stellung des Reichsmuseum für Altertümer als ein 'Bildungsinstitut für unser ganzes Volk' verteidigte.

Van Giffens Archäologie ist in hohem Masse von dem sich Ende des neunzehnten Jahrhunderts in Groningen manifestierenden Bewusstsein beeinflusst, dass die regionale Kultur und Natur zu verschwinden drohte. Als Reaktion begannen nämlich Lokalhonoratioren das Studium dieser gefährdeten Erscheinungen. Es entstand dabei eine multidisziplinäre Annäherung: Regionalgeschichte wurde mit naturgeschichtlicher Forschung kombiniert. Diese Annäherung passte ausserdem gut zu der empirischen Naturforschung, die in Groningen schon seit Anfang des neunzehnten Jahrhunderts von Naturwissenschaftliche und Historische Vereine betrieben und gefördert wurde. Als Empiriker konzentrierte Van Giffen sich auf das Klassifizieren und Systematisieren der direkt wahrnehmbaren, sich aber chaotisch zeigenden, archäologischen Erscheinungen. Der Zusammenhang zwischen der natürlichen Umwelt und der menschlichen Kultur war dabei sehr wichtig. Der ethnischen Dimension von Kultur billigte van Giffen aber auch viel Bedeutung zu. So – Fakten sorgfältig von Interpretationen trennend – eröffnete sich seiner Meinung nach ein Weg zu einer Synthese, die er mit Wahrheit in Verbindung brachte. Dieses wissenschaftliche Suchen nach der Wahrheit, sah er als eine Äusserung der angeborenen, natürlichen Neugier des Menschen nach sich selbst und seinem Platz in Raum und Zeit.

Byvancks Archäologie entstand aus derselben klassisch-humanistischen Kenntnistradition wie die von Holwerda Junior. Byvanck ging jedoch schnell seinen eigenen Weg, indem er sich an der 'Volksgeisttheorie' orientierte, die übrigens auch seinem Lehrmeister Holwerda Senior sehr gefiel. Die genannte Theorie war dazu eng mit der auf die idealistische Filosofie orientierte Kunstbetrachtung verbunden. Aufgrund dieser Theorie konnte er Kunst als die beste Quelle betrachten um sich Kenntnis von dem 'Geist' einer Periode oder Kultur zu verschaffen. Byvanck, der selbst keine Ausgrabungen verrichtete – weder in den Niederlanden, noch in den klassischen Ländern – betrachtete die Kunst des Klassischen Altertums als seine wichtigste Spezialität. Anfangs hatte er sich, noch unter dem Einfluss der klassisch-humanistischen Bildungsideale, nicht mit der niederländischen Vor- und Frühgeschichte identifiziert. Wohl aber verfolgte er regelmässig

die neuesten Entwicklungen auf archäologischem Gebiet in den Niederlanden und schrieb er ab und zu seine eigenen Vorstellingen von der frühesten Vergangenheit der Niederlande auf. Im Lauf seiner Karriere spielte die niederländische Vor- und Frühgeschichte jedoch eine grössere Rolle in seinen Arbeiten: der in der 'Kunst' aus der niederländischen Vor- und Frühgeschichte entstehende 'Volksgeist' wurde sein Forschungsobjekt.

Die niederländische vor- und frühgeschichtliche Archäologie wurde seit Anfang der zwanziger Jahre von einem Richtungsstreit gekennzeichnet. Dieser wurde vom Reichsmuseum für Altertümer in Leiden und dem Groninger Biologisch-Archäologischen Institut ausgefochten. Diesem Streit lag ein persönlicher Konflikt zwischen Holwerda und Van Giffen zugrunde, der sich entwickelt hatte während Van Giffens zu Anfang des Jahrhunderts Assistent beim Reichsmuseum für Altertümer war. Der Konflikt entstand in grossem Masse durch die unterschiedlichen Charaktäre und wissenschaftliche Orientation. Nachdem sich ihre Wege getrennt hatten, entwickelten Holwerda und Van Giffen sehr verschiedene, abweichende Methoden und Vorstellungen der frühesten Vergangenheit. Der Richtungenstreit 'Leiden-Groningen' beruhte jedoch nicht nur auf persönlichen und fachinhaltlichen Gegensätzen, sondern auch auf anderen Umständen. Holwerda und Van Giffen hatten ihren Streit nämlich auch auf ihre Assistenten, Schüler und ihr Personal übertragen. Also entstanden zwei kleine Gruppen von Wissenschaftlern, die loyal gegenüber Holwerda oder Van Giffen waren und die dem Bestreiten der wissenschaftlichen Auffassungen der Gegner hohe Priorität beimassen. Es herrschte eine polarisierte Atmosphäre, bei der Gegensätze wichtiger waren als die Übereinstimmungen. Vor allem bei den Mitarbeitern des Reichsmuseums für Altertum hatten die eigenen wissenschaftlichen Theorien, Methoden und Orientierungen einen Grundsatzcharakter, der nur schwer beurteilt oder kritisiert werden konnte. Schon das Loslassen von Aspekte dieser Grundsätze konnte von den Gegnern als Kapitulation beurteilt werden. Der Gegensatz 'Leiden-Groningen' war umso hardnäckiger, weil dieser sich im Spannungsfeld ansiedelte zwischen dem Museum in Leiden und dessen Anspruch auf eine nationale Kollektion einerseits und den Belangen der Museen und Organisationen mit regionalem Hintergrund andererseits. Dieser Gegensatz war schon zu Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts entstanden. Ausgrabungsdaten wurden von den verschiedenen Beteiligten oft als einzigartige Quellen für das Studium der ersten Bevölkerung der verschiedenen Regionen der Niederlande betrachtet. So gesehen, visualisierten diese Daten eine Essenz des 'Eigenen'. Auf regionaler und provenzialer Ebene wurde deswegen plädiert die Funde in eigener Verwaltung zu behalten, ein Bestreben, für das man in Groningen Verständnis anzutreffen glaubte. Das Reichsmuseum für Altertümer, das eine, die ganze Niederlande umspannende Sammlung aufbaute, wurde hingegen oft als Institution gesehen, die kein Verständnis für regionale und provinziale Belange hatte. Dies resultierte in einem Bestreben, das Holwerda 1933 im Jahresbericht des Reichsmuseum für Altertümer beschrieb als: 'Leiden rauszuhalten.' Byvanck schaffte es, nicht direkt etwas mit

dem Gegensatz 'Leiden-Groningen' zu tun zu haben. Er fällte jedoch 1941 in einem populärwissenschaflichen Buch ein definitives Urteil über die beiden Prähistoriker, das zugunsten von Van Giffen ausfiel.

Obwohl Holwerda, Van Giffen und Byvanck im Lauf der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts, als Folge der Forschungstraditionen, zu denen sie gehörten, auseinanderstrebende Auffassungen über die früheste Geschichte entwickelten, gibt es doch eine wichtige Übereinstimmung: ihre Arbeit war in grossem Masse darauf ausgerichtet über Forschung nach archäologischen Kulturen Einsicht in die etnisch-rassische Zusammensetzung des niederländischen Volkes zu bekommen. Bei dieser kulturhistorisch-ethnischen Archäologie bekamen die frühgeschichtlichen 'Hünebettbauer' und 'Bechervölker', die als Vorfahren der späteren Germanen betrachtet wurden, besondere Aufmerksamkeit. Auch hatten alle Wissenschaftler viel Interesse an den frühgeschichtlichen Franken, Friesen und Sachsen: germanische Stämme, die man für die unmittelbare Vorfahren der heutigen Niederländer hält.

In TEIL II mit dem Titel *Archeologie en Maatschappij*, werden die eingreifenden Konsequenzen der verschiedenen archäologischen Forschungsresultate für die Ideen über den Anfang der niederländischen Geschichte beschrieben: bis circa 1920 sah man ausschliesslich die römische- und Völkerumzugszeit als Anfang an, danach wurde immer öfter auf das Neolithicum verwiesen. Die archäologischen Forschungsergebnisse fanden in dieser Periode ausserdem ihren Weg in volkskundliche, physisch antrophologische und soziologische Studien. Parallel dazu bekam der Begriff 'das niederländische Volk' neben einer staatlichen, sozialen und kulturell-geschichtlicher Bedeutung, immer mehr eine ethnische Bedeutung. Mit dem Begriff Ethnizität wird in dieser Studie eine Verwandtschaft angedeutet, die durch eine gemeinschaftliche Abstammung von einem Stamm – oder mehreren Stämmen – aus der Vor- und Frühgeschichte entstanden ist. Oft wurde unterstellt, dass eine solche geteilte Abstammung sich in Charaker und Aussehen der heutigen Bevölkerung äussert, als auch in ihrer Geschichte, Sprache und Gebräuchen. Dies impliziert, so dachte man, dass Kulturdifferenzen auf Unterschieden mit einem ethnischen Hintergrund beruhten und, diesen Gedanken weiterführend, dass die Kulturunterschiede ethnisch erklärt werden konnten. Sobald national erfahrene Kulturäusserungen auf irgendeine Weise mit Ethnizität in Zusammenhang gebracht wurden, kann von Volksnationalismus gesprochen werden. Der Volksnationalismus, der in den Niederlande in der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts entstanden war, bildete eine Vertiefung des kulturellen Nationalismus des neunzehnten Jahrhunderts. Die Essenz der nationalen Kultur wurde nämlich nicht mehr vornehmlich in der Kunst des Goldenen Jahrhunderts erkannt, sondern auch in der Art des niederländischen Volkes, mit der diese Kunst eng verbunden war und deren Ursprung in die Vorgeschichte projiziert wurde. Diese Sichtweise zeigt sich sehr deutlich in den Museumsreorganisationsplänen von 1918 und 1921.

Es wurde damals nämlich für ein Nationalmuseum plädiert, mit einer vor- und frühgeschichtlichen, einer volkskundlichen und einer geschichtlichen Abteilung.

In den Niederlanden war es in der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts allmählich üblich geworden die nationale Kultur mit Ethnizität zu verbinden und in der nationalen Kultur einen oder mehrere Volkscharaktäre zu erkennen. Es war in dieser Zeit nicht so, dass die vor- und frühgeschichtlichen Germanen und ihre Kultur als der einzige Grundwert der nationalen Kultur gesehen wurden. Wohl wurde das germanische Zeitalter als eine wichtige Phase der Geschichte betrachtet. Dies geschah vor allem, weil das Zeitalter bestimmte Grundzüge aufzeigte, die auch in späteren Perioden der Geschichte erkannt werden konnten. Die Verbindung zwischen Kultur und Ethnizität führte jedoch nicht automatisch zum Volksnationalismus. Indem die ethnische Erklärung der Kulturunterschiede auf regionale oder überstaatliche kulturelle Einheiten angewendet wurde, konnte diese Verbindung nämlich genauso gut ein Gedankengut unterbauen, dass die Grenzen des niederländischen Staates in Frage stellte. Seit Ende der zwanziger Jahre kam solches Gedankengut wiederholt an die Oberfläche. Es gab den Volksregionalismus (ein Engagement mit dem eigenen Regio), und den expansionistischen Volksnationalismus (ein Engagement mit dem gross-niederländischen Ideal). Daneben – am Ende der dreissiger Jahre und in den Besatzungsjahren – gab es ein Streben nach Integration der Niederlande in eine gross-germanische Einheit. Die Verkündiger dieses Ideals sprachen von einem 'volksch' Ideal, womit eine in der Volkskultur verankerte germanische Rassenverbundenheit angedeutet wurde. Gleichzeitig kam es auch vor, dass versucht wurde die nationale Kultur und den nationalen Volkscharakter zu definieren mit Einschluss derer regionalen und überstaatlichen Varianten. Das Verbinden von Kultur und Ethnizität auf regionalen, nationalen und übernationalen Niveau sorgte dafür, dass die durch Prähistoriker erarbeiteten Erkenntnisse präsentiert wurden in auseinandergehende, sich manchmal auch überschneidende geografische Zusammenhänge, und die damit verbundenen etnisch-rassischen Identitäten. Von den beteiligten Prähistorikern wurden solche politik-sozialen Bedeutungen des Fachgebietes übrigens meistens als normal betrachtet.

In der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts betrachtet die niederländische Regierung ihre Kulturpolitik – parallel zum aufkommenden Volksnationalismus – immer mehr als eine Aktivität, die dem Volk dient. Es war eine Periode, in der allmählich Abstand vom liberalen Prinzip genommen wurde, dass die Regierung sich zurückhaltend gegenüber Kunst und Wissenschaft zu verhalten hat. In diesem Zusammenhang konnten Aktivitäten wie die wissenschaftliche Forschung der Vor- und Frühgeschichte, die Erhaltung der archäologischen Monumente und Verwaltung der Funde als Arbeiten betrachtet werden, die das niederländische Volk direkt angingen. Das Fehlen von Denkmalpflegegesetzen zum Schutz der Bodenaltertümer konnte in diesem Zusammenhang als ernsthafter Mangel gesehen werden, und das Unvermögen zu einer solchen Regelung zu gelangen konnte als eine Äusserung gesellschaftlicher Spaltung aufgefasst werden. Der wichtigste

Grund für das Ausbleiben der archäologischen Regelgebung liegt in der komplexen, gesellschaftlichen Verankerung des Fachgebietes. Das Fachgebiet besass Berührungspunkte zur Politik in den Museen und Monumente beziehungsweise in der Wissenschaft. Die Interessen der auf diesen politischen Gebieten Beteiligten waren häufig sehr unterschiedlich. Auf regionalem und provenzialem Niveau gab es vor allem Widerstand gegen das Obrigkeitsbestreben das Reichsmuseum für Altertümer als zentrale archäologische Institution fungieren zu lassen. Der Gegensatz zwischen dem Zentralisationsbestreben der Obrigkeit und dem Bestreben nach Autonomie der regionalen Behörde schien in Bezug auf die vor- und frühgeschichtliche Archäologie lange nicht zu überbrücken, vor allem weil der Richtungenstreit Leiden-Groningen sich hierin eingenistet hatte.

Die neue kulturpolitischen Bedeutung der vor- und frühgeschichtlichen Archäologie resultierte letztendlich in der 'Regulierung' von 1940. In dem Jahr wurde das Reichsbüro für archäologische Bodenforschung eröffnet. Diese 'Reguliering' war bereits in 1939 von Beamten des Kulturministeriums vorbereitet worden; dazu war sie Teil des Wiederaufbauentschlusses II, der am 24 Mai 1940 von General H.G. Winkelman verfügt wurde. Als Ersatz für das Reichsbüro ist 1947 der 'Reichsdienst für archäologische Bodenforschung' errichtet worden. Die 'Reguliering' von 1940 hatte lange auf sich warten lassen. Seit Anfang des Jahrhunderts waren wiederholt Regulierings-und Gesetzgebungsvorschläge gemacht worden. Von diesen Vorschlägen, bestimmt als Ergänzung oder als Ersatz der ministeriellen Vorschrift von 1887 über das Melden von archäologischen Funden – über den Bürgermeister – beim Reichsmuseum für Altertümer, wurde jedoch kein einziger ausgeführt; Aspekte davon sind jedoch wohl in der 'Reguliering' aus 1940 wiederzufinden, sowie in der Aufgabenumschreibung des Reichsdienst aus 1947. Während der Besatzungsjahre konnte die 1940 durchgeführte archäologische Kulturpolitik sich auf die Unterstützung der deutschen Autoritäten verlassen. Das Niederländische Kulturbeamtentum wurde ausserdem gefördert um sie weiter auszubauen. Aber während die niederländische Kulturpolitik vor allem das Ziel hatte, die nationale Kultur zu stärken, mit Einschluss derer regionalen und übernationalen Varianten, galt das deutsche Interesse vor allem den regionalen und übernationalen Varianten. Dies konnte, so argumentierten die deutschen Kulturfunktionäre, die nationale Einheit untergraben und zur Selbstnazifizierung des niederländischen Volk führen.

Das dritte Teil mit dem Titel *Archeologie en Nationaal-Socialisme*, ist die Analyse der Art und Weise wie die niederländischen Prähistoriker reagiert haben auf das nationalsozialistische Interesse für ihr Fachgebiet gewidmet. Hier ist die Einsicht von Belang, dass die Nationalsozialisten zwischen 1933 und 1945 erfolgreich eine Annäherung zu der modernsten, auf naturwissenschaftlichen Leisten geschlagenen Formen der Archäologieausübung gesucht haben. Je mehr Aspekte der nationalsozialistischen Ideale mit den gängigen wissenschaftlichen Auffassungen übereinstimmten, desto mehr konnten diese Ideale den Anspruch auf Wissenschaftlichkeit

erheben. Dies hatte zur Folge, dass es nicht einfach ist die Arbeit von nationalsozialistischen und nicht-nationalsozialistischen Wissenschaftlern inhaltlich voneinander zu unterscheiden. Die besondere Anerkennung der germanischen Vergangenheit in den Niederlanden war ausserdem keinesfalls das Monopol der Nationalsozialisten. Dasselbe gilt für die Idee, dass die vor- und frühgeschichtliche Archäologie Kenntnis über den Ursprung des 'Eigenen' im kulturellen und ethnischen Sinn verschaffte. Das Betonen der aktuellen Bedeutung des 'Germanischen' von nationalsozialistischen Prähistorikern ist dann auch nichts weiter als das Benennen einer allgemein anerkannten sozial-politischen Dimension der vor- und frühgeschichtlichen Archäologie.

Die niederländische vor- und frühgeschichtliche Archäologie orientierte sich seit ihres Aufschwungs zu Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts stark an den deutschen, wissenschaftlichen Traditionen. Dies hatte zur Folge, dass die niederländischen Prähistoriker das Emporkommen des Nationalsozialismus aus der Nähe erleben konnten. Niederländische Prähistoriker waren in den dreissiger Jahren durch ihre wissenschaftlichen Kontakte gut über den Sachverhalt der 'Gleichschaltung' der deutschen vor- und frühgeschichtlichen Archäologie informiert. Trotz des anfänglichen Einflusses der Pseudowissenschaftler auf das Fach und trotz der Entlassung jüdischer Prähistoriker, war man sich einig, dass die Wissenschaftlichkeit der vor- und frühgeschichtlichen Archäologieausübung im Dritten Reich nicht wesentlich angetastet wurde. In den dreissiger Jahren zeigten auch niederländische Nationalsozialisten besonderes Interesse für die frühesten Perioden der Geschichte. Die sogenannten völkischen NSB-mitglieder sorgten für einen Strom von Veröffentlichungen über die niederländische Vor- und Frühgeschichte und die niederländische Volkskultur. Niederländische Prähistoriker gingen in den dreissiger Jahren nicht auf die Ideen ein, die in solchen nationalsozialistischen Veröffentlichungen standen. Diese waren oftmals veraltet oder pseudowissenschaftlich und hatten einen germanisch-religiösen Charakter. Inzwischen suchten die 'völkischen' Nationalsozialisten, darin gefördert von ihren deutschen SS-Ahnenerbe-Verbindungen, wohl Annäherung an die niederländische, akademische, vor- und frühgeschichtliche Archäologie. Sie waren dabei nicht sehr erfolgreich.

Nach Mai 1940 wurden W.D. van Wijngaarden – der Nachfolger von J.H. Holwerda als Direktor des Reichsmuseum für Altertümer –, F.C. Bursch – der Direktor des Reichsbüro für archäologische Bodenforschung und der wichtigste Student von J.H. Holwerda – und A.E. van Giffen – Professor in Groningen und Amsterdam – schnell mit dem Interesse der deutschen Nationalsozialisten für ihr Fachgebiet konfrontiert. Ihr Interesse betraf das gesamte archäologische Wissensspektrum. Die wissenschaftlichen Kontakte formten für deutsche Prähistoriker den Ausgangspunkt um ihre niederländischen Kollegen für den Nationalsozialismus zu gewinnen. Es zeigte sich, dass Bursch und Van Giffen – die zwei wichtigsten Prähistoriker, die in den Besatzungsjahren in den Niederlanden aktiv waren – die Konfrontation mit dem Nationalsozialismus nicht nur als ein Treffen mit ausländischem Gedankengut erfahren haben, sondern auch als eine Konfrontation mit

dem Selbst. Bursch engagierte sich nämlich aufgrund seiner fachinhaltlichen Auffasungen mit dem deutschen Besetzer. Er war unter anderem bereit archäologische Propaganda für den Nationalsozialismus zu betreiben. Dahingegen versuchte Van Giffen, der sich fachinhaltlich wenig von seinen deutschen Kollegen unterschied, Abstand zum Nationalsozialismus und der deutschen Besatzungspolitik zu behalten. Er fand Halt in nationalistisch fundierten staatsrechtlichen Prinzipien, die er zuvor noch nie zur Sprache gebracht hatte. Das Interesse der Nationalsozialisten für das Fachgebiet, war jedoch so gross, dass auch Van Giffen, der als bester Ausgräber von Europa galt, Vorteile daraus gewinnen konnte.

Während der deutschen Besatzung der Niederlande ist das Pflegen von Kontakten zwischen Prähistorikern und den deutschen Besatzungsautoritäten von Aussenseitern manchmal als kompromittierend angesehen worden. Archäologische Forschung nach der ethnisch-rassischen Dimension der einheimischen Kulturen wurde dahingegen im allgemeinen nicht als eine pro-deutsche Handlung erfahren. Das nationalsozialistische Interesse fur die vor- und frühgeschichtliche Archäologie hatte demzufolge keine direkten fachinhaltlichen Konsequenzen. Die Haltung, die Bursch im Krieg angenommen hatte, sorgte jedoch dafür, dass es die 'Leidsche' Schule innerhalb der niederländischen vor- und frühgeschichtlichen Archäologie nach 1945 nicht mehr gab. Ausserdem hatte sich Van Giffen als Folge der Konfrontation mit dem Nationalsozialismus mehr als vorher Rechenschaft gegeben über seine Auffassung von wissenschaftliche Exaktheit und Objektivität. Dies führte nach 1945 dazu, dass seine archäologische Forschung – und die seiner Schüler – sich mehr auf die direkt wahrnehmbaren archäologischen Erscheinungen konzentrierte, während die Forschung nach deren ethnisch-rassischen Dimension langsam aus dem Blickfeld verschwand. Die wissenschaftlichen Kontakte mit Deutschland – vor allem die mit den ehemaligen ss-Ahnenerbe Prähistorikern – wurden von Van Giffen in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre problemlos erneuert: Wissenschaft stand für ihn immer über der Politik, sowohl in den Jahren der Besatzung als auch nach 1945.

(Met dank aan Dominique Haijtema en Uta Halle)

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Nederland

Amsterdam

Gemeentearchief
Archief der Curatoren van de Universiteit van Amsterdam
Archief van het College van Rector en Assessoren en van de Senaat van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)
Collectie KB I
Collectie Doc I
Collectie Doc II

Privé-archief F.C. Bursch, particuliere collectie

Stichting Film en Wetenschap/Audiovisueel Archief Amsterdam
Polygoonarchief

Universiteitsmuseum de Agnietenkapel
Archief A.E. van Giffen

Den Haag

Nationaal Archief
Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)

Groningen

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Archief BAI
Correspondentiearchief:
- Wetenschappelijke correspondentie A.E. van Giffen
- Correspondentie met de Curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, (Cur)
- Correspondentie met het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, (RBOB)
- Correspondentie met de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, (RCOB)
- Dossiers dr. P.B. Kooi, (Kooi)

– Dossiers prof.dr. H.T. Waterbolk, (Waterbolk)
– Archief van de Vereeniging voor Terpenonderzoek

Rijksarchief Groningen
De Archieven van Senaat, Faculteiten en Curatoren van de Groninger Universiteit

Universiteitsbibliotheek Groningen
Archief A.E. van Giffen

Leiden

Rijksmuseum van Oudheden, Archief RMO
17.1 Brieven
17.2 Registers
17.4 Ministerie (Min)
17.5 Curatoren (Cur)

Zaandam

Gemeentearchief
Familiearchief Duyvis

Zoetermeer

Archief Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
Archief van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming en taakvoorgangers, periode (1919-) 1945-1965 (1966)
Archief a-O.N.

Geïnterviewde personen

T.H. van Andel, (Cambridge) 2-7-1996
W.J. de Boone, (Garderen) 9-5-1996
W.C. Braat, (Oegstgeest) 8-6-1996
H. Brunsting, (Leiden) 25-8-1995
Mw. C.C.G. van Giffen, (Oosterhout) 31-8-2000
J. Gerritsen, (Amsterdam) 10-11-1995
H. Halberstma, (Amersfoort) 13-11-1995
Mw. G. Loeb, (Amersfoort) 6-11-1995
P.J.R. Modderman, (Arnhem) 16-10-1995
J.G.N. Renaud, (Amersfoort) 14-11-1995
H.T. Waterbolk, (Groningen) 28-8-1994

Duitsland

Bundesarchiv, Berlijn
Collectie BDC Ahnenerbe
Collectie NS 21 Ahnenerbe

Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt am Main
Correspondentiearchief

Rheinisches Archiv- und Museumamt, Keulen-Pulheim
Collectie Rheinisches Landesmuseum Bonn

Institut für Zeitgeschichte, München
Collectie Neurenberg
Collectie M.H. Kater

Geïnterviewde persoon

R. von Uslar, (Mainz) 21-1-1997

Aangehaalde literatuur en overige gedrukte bronnen

N. Åberg, *Die Steinzeit in den Niederlanden* (Uppsala 1916).

N. Åberg, *Das Nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der Jüngeren Steinzeit* I (Uppsala 1918).

G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

F. Adama van Scheltema, *Über die Entwicklung der Abendmahldarstellung von der Byzantinischen Mosaikkunst bis zur Niederländischen Malerei des 17. Jahrhunderts Inaugural-Dissertation* (Leipzig 1911).

F. Adama van Scheltema, 'De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek', *De Gids* 84-3 (1920) 301-326.

F. Adama van Scheltema, 'De ontwikkeling der kunst in de noordelijke oudheid', *De Gids* 85-1 (1921) 246-277.

F. Adama van Scheltema, *Die Altnordische Kunst. Grundprobleme vorhistorischer Kunstentwicklung* (Berlin 1923).

R. Aerts en H. te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454.

O. Almgren, *Studien über nord-europäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte* (Stockholm 1897).

T.H. van Andel, 'Niet alleen maar een leuke tijd. Een NJN student in de veertiger jaren', *Amoeba* 73-5 (1999) 150-153.

J. Arjaans, 'Terpafgravingen in Friesland', in: E. Taayke ed., *75 Jaar Terpenonderzoek* (Groningen 1991) 45-55.

B. Arnold, 'The past as propaganda: totalitarian archaeology in nazi Germany', *Antiquity* 64 (1990) 464-478.

H. Arntz, 'Vorwort', in: *Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur. Festschrift für Herman Hirt* (Heidelberg 1936) VII-X.

H.P. Baard, *Kunst in schuilkelders. De odyssee der nationale kunstschatten gedurende de oorlogsjaren 1939-1945* ('s-Gravenhage 1946).

E. Babelon, *La grande question d'occident. Le Rhin dans l'histoire. L'Antiquité. Gaulois et Germains* (Paris 1916).

A. Baeumler, *Was bedeutet Herman Wirth für die Wissenschaft?* (Leipzig 1932).

J.A. Bakker, *The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefstich Pottery* (Amsterdam 1979).

J.A. Bakker en H.T. Waterbolk, *De Nederlandse hunebedden. Rapport uitgebracht op verzoek van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van het Provinciaal Bestuur van Drenthe* (Amsterdam-Groningen 1980).

J.A. Bakker, 'Protection, Acquisition, Restoration, and Maintenance of the Dutch Hunebeds since 1734: an Active and often Exemplary Policy in Drente', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29 (1979) 143-183.

J.A. Bakker, 'Views on the Stone Age, 1848-1931. The Impact of the Hilversum Finds of 1853 on Dutch Prehistoric Archaeology', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40 (1990) 73-99.

J.A. Bakker, 'Gordon Childe, Van Giffen and Dutch archaeology until 1970', in: W.H. Metz, B.L. van Beek en H. Steegstra ed., *Patina, Essays presented to Jay Jordan Butler on the Occasion of his 80th Birthday* (Amsterdam-Groningen 2001) 49-74.

W.J. van Balen, *De Gulden Spade. Omzwervingen door onze elf provinciën* (Haarlem 1938).

B. Baljet, 'Louis Bolk (1866-1930). Een anatoom in hart en nieren', in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Amsterdam 1992) 141-158.

C. Bamps, *Aperçu sur les découvertes d'antiquités antérieures à la domination romaine faites dans le Limbourg Belge (Age de la Pierre – Epoques Celtique, Gallo-Belge et Belgo-Germaine)* (Hasselt 1887).

J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Rotterdam 1983).

J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1990).

J. van Baren, 'De nieuwe litteratuur over hoogveenvorming, vooral die van Dr. Weber', in: *Tien Vacantie-Cursussen voor Geografen 1906-1924. Met foto's en kaarten. georganiseerd door R. Schuiling* (Zutphen z.j.) 35-49.

J. van Baren, *De Bodem van Nederland* 2 (z.p. 1927).

J.A.J. Barge, *Friesche en Marker schedels. Bijdrage tot de kennis van de anthropologie der bevolking van Nederland* (Amsterdam 1912).

J. Baruch en L. van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd* (Amsterdam 1985).

E. Baumann, *Verzeichnis der Schriften. Manuskripte und Vorträge von Herman Felix Wirth Roeper Bosch von 1908 bis 1993* (Toppenstedt 1995).

J. Bazelmans, J. Kolen en H.T. Waterbolk, 'On the natural history of the peasant landscape. An archaeological dialogue with Tjalling Waterbolk', *Achaeological Dialogues* 4-1 (1997) 71-101.

W.A. Beelaerts, 'Lugdunum en Praetorium Agrippinae', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 272-274.

R. Behla, *Die Urnenfriedhöfe mit Thongefässen des Lausitzer Typus* (Luckau 1882).

H.M. Beliën, 'J.H. Thiel als "Karakteroloog"', *Theoretische Geschiedenis* 13-4 (1986) 519-539.

A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

J.M. van Bemmelen, 'Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 2 (1908) 51-157.

J.M. van Bemmelen, 'Aanteekening omtrent de daling van den Nederl. bodem', in: *Verslag van de gewone vergaderingen der wis- en natuurkundige afdeeling. Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 30 October 1909* (1909) 407-417.

E.A. van Berestyen, 'Rede uitgesproken door den voorzitter der feestcommissie', *Oudheidkundig Jaarboek* 3-4 (1924) 65-75.

E. Bergvelt, 'Tussen geschiedenis en kunst. Nederlandse nationale kunstmusea in de negentiende eeuw', *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum* (Heerlen 1993) 333-354.

K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (Amsterdam 1985).

A.J. Bernet Kempers, *Vijftig Jaar Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1962).

F. Bernstein, *Over Joodsche problematiek* (Arnhem 1935).
A. Bertrand, *Archéologie Celtique et Gauloise* (Paris 1889).
M. Beyen, 'A Tribal Trinity. The rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30 (2000) 493-532.
J.A. Bierens de Haan en A.A. Kok, *Heemschut* (Amsterdam 1944).
J.D. Bierens de Haan, *Politeia. Groote mannen over staat en maatschappij. Van Plato tot Kant* (Amsterdam 1943).
H. Biervliet e.a., 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en sociologie van de jaren dertig', in: F. Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 208-235.
H.J.T. Bijlmer, *Tapiro Pygmies and Pania Mountain-Papuans. Results of the Anthropological Mimika Expedition in New-Guinea 1935-36* (Leiden 1939).
H.J.T. Bijlmer, 'Contribution to the anthropology of the Netherlands. Including the further elaboration of the Blood group research in Holland, commenced in 1926 by the late M.A. van Herwerden', *Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen. Proceedings of the Section of Sciences* LIII-1 (1940) 113-138.
H.J.T. Bijlmer, *Naar de achterhoek der aarde. De Mimika-expeditie naar Nederlands Nieuw Guinea* (Amsterdam z.j.).
J.H.F. Bloemers, 'Drie archeologische paradigma's', in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp ed., *Pre- en Protohistorie van de Lage Landen* (Houten 1991) 63-72.
J.H.F. Bloemers, 'German Archaeology at Risk? A neighbours critical view on tradition, structure and serendipity', in H. Härke ed., *Achaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Frankfurt 2002) 378-400.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* I (Groningen 1892).
P.J. Blok, 'Brittenburg', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 275-288.
P.J. Blok, 'Naschrift', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 357-361.
P.J. Blok, 'Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome (1904-1921)', *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* I (1921) 1-16.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* I, 3e druk (Leiden 1923).
P.J. Blok, 'Aard en wording van den Nederlandschen stam', *Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond bij gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan 1898 – Mei – 1923. Geschiedenis en invloed van den Nederlandschen stam* (Amsterdam 1923) 44-61.
J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 102-120.
J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer ed., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.
E. Blume, *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit* Teil I (Würzburg 1912).
H.F. Blunck, *Unwegsame Seiten, Lebensbericht* 2 (Mannheim 1952).
F. Boaz, *Primitive Art* (Oslo 1927).
M.H. Boehm, *Volkstheorie und Volkstumpolitik der Gegenwart* (Berlin 1935).
F.M.Th. Böhl, 'Inleiding tot de oude geschiedenis van het Nabije Oosten', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. ed., *Geschiedenis. Een bundel studies over den zin der geschiedenis* (Assen 1944) 9-21.

J.C.A. Böhmers, *Bau und Struktur von Schale und Sipho bei permischen Ammonoidea* (Apeldoorn 1936).

K. Böhner, 'Zur Erinnerung an Ernst Sprockhoff', *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 14 (1967) IX-XVI.

K. Böhner, 'Ludwig Lindenschmit and the Three Age system', in: G. Daniel ed., *Towards a History of Archaeology* (London 1981) 120-126.

E. Boekman, *Overheid en Kunst in Nederland* (Amsterdam 1939).

P.C.J.A. Boeles, 'Friesch Museum. De Oudste Nederlandsche schaven, waaronder met Germaansch ornament', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* II (1901) 188-190.

P.C.J.A. Boeles, 'Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche Oudheidkunde', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* V (1903-1904) 202-213.

P.C.J.A. Boeles, 'Repliek', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1906) 132-142.

P.C.J.A. Boeles, *De Friesche terpen (Die Terpen in Friesland)* (Leeuwarden 1906).

P.C.J.A. Boeles, 'De Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1907) 128-131.

P.C.J.A. Boeles, *Catalogus der meest belangrijke voorwerpen met uitzondering der schilderijen in het Friesch Museum* (Leeuwarden 1908).

P.C.J.A. Boeles, 'De oudste beschaving op de Fries klei', *Elsevier* XVIII-XXXV (1908) 168-178.

P.C.J.A. Boeles, 'De cultuurhistorische beteekenis der terpen', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 25 (1910) 195-201.

P.C.J.A. Boeles, 'Het Bronzen Tijdperk in Gelderland en Friesland', *De Gids* 84 (1920) 282-306.

P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn oudste beschaving en geschiedenis* (Leeuwarden 1927).

P.C.J.A. Boeles, 'De herkomst der Vroeg-Friesche terpencultuur', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 20-24, 1935-1940* (1940) 1-25.

P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór en vroege geschiedenis* 2e druk ('s-Gravenhage 1951).

W. den Boer, 'Preface', *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving te 's-Gravenhage jaargang 39* (1964).

J.W. Boersma, 'Prof.dr. Albert Egges van Giffen en zijn betekenis voor Groningen. 14 maart 1884 – 31 mei 1973', in: *Groninger Volksalmanak* (1974/1975) 6-13.

J.W. Boersma, 'Archeologisch onderzoek van terpen: verleden, heden, toekomst', in : E. Taayke ed., *75 Jaar Terpenonderzoek* (Groningen 1991) 24-44.

P.A.A. Boeser, *Leven en werken van Margaretha Jacoba de Neufville* (Leiden 1889).

P.A.A. Boeser, *De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen. Openbare Les bij het aanvaarden van het lectoraat in de Egyptologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 13den April 1910* (Leiden 1910).

P.A.A. Boeser, 'Levensbericht van Dr. W. Pleyte. Lijst der geschriften', in: *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (Leiden 1904) 91-112.

A. Bohmers, 'Die Ausgrabungen in den Höhlen von Mauern', *Germanien* (1939) 151-156.

A. Bohmers, 'Das eiszeitliche Frauenköpfchen von Unter-Wisternitz', in: J.D. Plassmann ed., *Kleine Kostbarkeiten aus Kunst und Geschichte* (Berlin 1940) 27-31.

A. Bohmers, 'Die Mauerner Höhlen und ihre Bedeutung für die Einleitung der Altsteinzeit', *Bericht über die Kieler Tagung 1939* (Neumünster 1944) 65-73.

L. Bolk, 'De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling', in: J.H. Gallée ed., *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners* (Utrecht 1908) 1-67 (nummering uit overdruk).

L. Bolk, 'De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 68-7 (1924) 672-677.

R. Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart 1970).

M. Bolt, *Feestrede uitgesproken bij gelegenheid van het vijf-en-twintigste lustrum van het Natuurkundig Genootschap* (Groningen 1926).

A. de Bonstetten, *Essay sur les dolmens* (Genève 1865).

G.A. Bontekoe, 'Enige notities bij het zilveren jubileum van het Biologisch-Archaeologisch Instituut', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 23-41.

W.J. de Boone, 'Het slot aan het strand', *Hamer* 2-6 (1941/42) 24-25.

W.J. de Boone, 'Dokkum', *Hamer* 3-5 (1942/43) 30-31.

W.J. de Boone, 'De terpen in ons noorderland', *Hamer* 3-6 (1942/43) 5-7.

W.J. de Boone, *De Franken, van hun eerste optreden tot de dood van Childerik* (Amsterdam 1954).

A.J. van Bork-Feltkamp, 'Anthropological research in the Netherlands, historical survey', in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Natuurkunde sectie 3* XXXVII-3 (Amsterdam 1938).

K. Bosma ed., *Architectuur en stedebouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948* (Rotterdam/Middelburg 1988).

M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).

F. Boterman, 'Na de nederlaag. De Duitse historiografie (1918-1940)', in: H. Beliën en G.J. van Setten ed., *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 61-80.

B. Bouresh, '"SAMMELN SIE ALSO KRÄFTIG". "Kunstrückführung" ins Reich – im Auftrag der rheinischen Provinzialverwaltung 1940-1945', in: B. Brock en A. Preiß ed., *Kunst auf Befehl? Dreiunddreißig bis Fünfundvierzig* (München 1990) 59-75.

B. Bouresh, *Die Neuordnung des Rheinischen Landesmuseums Bonn 1930-1939. Zur nationalsozialistischen Kulturpolitik der Rheinprovinz* (Bonn 1996).

W.C. Braat, *De archaeologie van de Wieringermeer. Een bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan van de Zuiderzee* (Leiden 1932).

W.C. Braat, 'Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XV (1934) 4-38.

W.C. Braat, 'Een urnenveld te Knegsel (gem. Vessem). Met 8 afbeeldingen', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XVII (1936) 38-46.

W.C. Braat en F.C. Bursch, *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* (Leiden 1940).

W.C. Braat, 'J.H. Holwerda 3 December 1873 – 4 Maart 1951', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 44 (1952) 54-57.

J. Brabers, 'Jos. Schrijnen', in: H. Corman ed., *Nijmeegse Gezichten. Vijfenzeventig Jaar Katholieke Universiteit* (Nijmegen 1998) 10-19.

J. Brabers, *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998* I (Nijmegen 1998).

O. Bremer, *Ethnografie der germanischen Stämme. Sonderabdruck aus der zweiten Auflage von Pauls Grundriss der germanischen Philologie* (Strassburg 1904).

W. Bremer, 'Eberstadt, ein steinzeitiches Dorf der Wetterau', *Praehistorische Zeitschrift* V (1913) 366-435.

J. Breuer, 'Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XII (1931) 27-121.

A.W. Brøgger, 'Le premier Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques', *Acta Archaeologica* III (1932) 62-66.
A.J.P. van den Broek, 'De anthropologische samenstelling der bevolking van Nederland', *Mensch en Maatschappij* 6 (1930) 401-417.
J.A. Brongers en W.C. Mank, 'Biografie en bibliografie van dr. J.H. Holwerda, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, overdrukken 90 (Amersfoort 1977).
J.A. Brongers, 'Giffen, Albert Egges van', in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 ('s-Gravenhage 1989) 169-199
A.M. Brouwer, 'Rechtvaardiging', *Volkseenheid. Voordrachten gehouden op de tweede volkseenheid-conferentie, in 1935* (Amsterdam z.j.) 7-12.
A.M. Brouwer, 'Scheidslijnen in het Nederlandse volk', *Het Gemeenebest. Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap* I (1939) 8-27.
H. Brugmans, 'Levensbericht van P.J. Blok', *Jaarboek KNAW 1930-1931* (1931) 1-30.
W.A. von Brunn, 'Ernst Sprockhoff zum Gedächtnis', *Offa* 24 (1967) 7-17.
H. Brunsting, 'Het grafheuvelonderzoek', in: H.E. van Gelder e.a. ed., *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 223-253.
H. Brunsting, 'Opgravingen verricht onder leiding van Prof.Dr A.E. van Giffen' in: H.E. van Gelder e.a. ed., *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 545-555
H. Brunsting, 'Koepelgraven', *Westerheem* XXXVI-2 (1987) 34-39.
L. Buning, 'Notities betreffende Hermann Felix Wirth', *Wetenschappelijke Tijdingen* 33-3 (1974) 142-165.
M. Burleigh en W. Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge 1991).
F.C. Bursch, 'Die Becherkultur in den Niederlanden', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XIV (1933) 39-123.
F.C. Bursch, *Die Becherkultur in den Niederlanden* (Leiden 1933).
F.C. Bursch, 'Heuvelonderzoekingen te Soesterberg', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XV (1934) 54-65.
F.C. Bursch, 'Grafvormen van het Noorden', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XVII (1936) 53-72.
F.C. Bursch, 'Bandkeramische Wohngruben bei Geleen, Provinz Limburg, Holland', *Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des deutschen Archäologischen Instituts* 21-1 (1937) 5-6.
F.C. Bursch, 'Historie en Praehistorie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 53-1 (1938) 33-44.
F.C. Bursch, F. Florschütz en I.M. van der Vlerk, 'An Early Palaeolithic Site on the Northern Veluwe', *Proceedings*, van de Koninklijke Nederlandsche Akedemie van Wetenschappen XLI-8 (1938) 909-920.
F.C. Bursch, 'Zur Frage der Deverel-Urnen in den Niederlanden', in: E. Sprockhoff ed., Marburger Studien (Darmstadt 1938) 20-25.
F.C. Bursch, 'Het "Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek"', *Volksche Wacht* 5-2 (1940) 8.
F.C. Bursch, 'Voordracht "Praehistorisch onderzoek in Nederland"', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap Amsterdam* 2-LVII (1940) 321-322.
F.C. Bursch, *De Oudheid in het Heden* (Den Haag 1941).
F.C. Bursch, 'De Oudheid in het Heden', *Volksche Wacht* 6 (1942) 167-171.
F.C. Bursch, 'Boekbespreking. Prof.Dr. A.W. Byvanck, De Voorgeschiedenis van Nederland', *Volksche Wacht* 5-8 (1941) 9.
F.C. Bursch, 'Rassenkunde Oudheidkunde Volkskunde', *Volksche Wacht* 5-8 (1941) 1.
F.C. Bursch, 'Grafheuvelonderzoek', *Hamer* 2-1 (1941) 3-6.
F.C. Bursch, 'Onze Voorouders', *Volksche Wacht* 5-8 (1941) 8-9.

F.C. Bursch, 'Parallellen van een volksraadsel', *Noorderland* 1 (1941) 219.

F.C. Bursch, 'Onze Urnenvelden', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XXIII (1942) 48-77.

F.C. Bursch, 'Voordracht van den directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, gehouden op de vergadering van 19 Augustus 1942 van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de vertegenwoordigers der erkende lokale instellingen', in: H.E. van Gelder en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1942* (Leiden 1943) 21-25.

F.C. Bursch, 'Die Eingliederung der Niederlande in den Nordischen Raum', *Der Norden* 20-3 (1943) 65-67.

F.C. Bursch, 'De oude boeren en hun werktuigen', *Volk en Bodem* 10 (1943) 7-10.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Impressies van een reis naar Zuid-Rusland', *De Waag* 23 (1943) 356-357.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Het leven in een Oekrainsch dorp', *De Waag* 24 (1943) 375.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – De Oekraine in de oudheid', *De Waag* 26 (1943) 410-411.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – De Oekrainsche bevolking', *De Waag* 30 (1943) 474-475.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – De Oekrainers en het Bolsjewisme', *De Waag* 32 (1943) 506-507.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Het harde hart', *De Waag* 38 (1943) 596-597.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Een dag "op den buiten" in de Oekrajine', *De Waag* 39 (1943) 620-621.

F.C. Bursch, 'Een Nederlandsche Archaeoloog in de Russische Steppe – Do suidanje, Oekrajina!', *De Waag* 41 (1943) 650-651.

F.C. Bursch ed., *Onze Oudheid. De vroegste geschiedenis van Nederland en aangrenzende gebieden* (Amsterdam 1944).

F.C. Bursch, 'Grafheuvelonderzoekingen bij Solonje, gebied Dnjepropetrowsk Oekrajina', *Oost Europa. Kultuur en Wetenschappelijk Tijdschrift* 1 (1944) 9-31.

F.C. Bursch, *De westerse mens ontdekt zijn wereld. De oudste geschiedenis van de Westeuropese beschaving* (Leiden 1951).

J.G. Buurman, 'Rapport inzake de oorlogsschade aan voor- en vroeghistorische oudheden in de locale musea van Gelderland', *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging 'Gelre'* XLVIII (1946) XXXVII-LII.

A.W. Byvanck, *De Magnae Graeciae Historia Antiquissima* ('s-Gravenhage 1912).

A.W. Byvanck, *De Ondergang der Antieke Kunst. Rede, uitgesproken bij het openen zijner lessen als Privaat-Docent in de Classieke Archaeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden op Woensdag 7 Februari 1917* ('s-Gravenhage 1917).

A.W. Byvanck, 'De archeologische geschiedenis van Nederland', *De Gids* (1919) 471-493.

A.W. Byvanck, 'In memoriam Prof. Dr. A.E.J. Holwerda', in: *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2 (1922) 163-164.

A.W. Byvanck, *Het Hellenisme en zijn strijd in de antieke wereld. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 1 Februari 1922* ('s-Gravenhage 1922).

A.W. Byvanck, 'Om de oude wereldzee', in: R. Casimir, *Met 'De Telegraaf' naar de oorden der oudheid. Reisbrieven van Prof. R. Casimir* (z.p., z.j.).

A.W. Byvanck, *Excerpta Romana. De Bronnen der Romeinsche Geschiedenis van Nederland I Teksten, R.G.P. 73* ('s-Gravenhage 1931).

A.W. Byvanck, *Excerpta Romana. De Bronnen der Romeinsche Geschiedenis van Nederland II Inscripties, R.G.P. 81* ('s-Gravenhage 1935).

A.W. Byvanck, *Excerpta Romana. De Bronnen der Romeinsche Geschiedenis van Nederland III Overblijfselen der Romeinsche Beschaving, Aanvullingen, R.G.P. 89* ('s-Gravenhage 1947).

A.W. Byvanck, 'De oorsprong van het Nederlandsche volk en de archaeologie van Nederland', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* (1935-1936) 31-58.

A.W. Byvanck, 'De taak van de archaeologie in de wetenschap der oudheid', *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving* 9-II (1936) 1-10.

A.W. Byvanck, *De Voorgeschiedenis van Nederland* (Leiden 1941).

A.W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd* 2 dln., 2e druk (Leiden 1943).

A.W. Byvanck, *De Kunst der Oudheid. I. Vroege Oudheid en Nabije Oosten* (Leiden 1946).

A.W. Byvanck, *De Kunst der Oudheid. II. Griekse wereld tot 480 v. Chr* (Leiden 1949).

A.W. Byvanck, *De Kunst der Oudheid. III. 480-300 v. Chr.* (Leiden 1957).

A.W. Byvanck, *De Kunst der Oudheid. IV. 300 v. Chr. – 200 n. Chr.* (Leiden 1960).

A.W. Byvanck, *De Kunst der Oudheid. V. 192-565 n. Chr.* (Leiden 1965).

A.W. Byvanck, 'De Praehistorie van het Noorden', in: J.A. van Houtte e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I (1949) 37-82.

A.W. Byvanck, 'De verovering en de bezetting door de Romeinen', in: J.A. van Houtte e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I (1949) 83-132.

A.W. Byvanck, 'Herdenking van Hendrik M.R. Leopold (8 September 1877 – 20 Juli 1950)', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1951-1952* (Amsterdam 1952) 245-251.

A.W. Byvanck, 'Opgravingen in Nederland. I. De Galerij van Opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 8-2 (1915) 252-258.

A.W. Byvanck, 'Opgravingen in Nederland. II. Hunnebedden III. Grafheuvels en Koepelgraven IV. Aardewerk V. Nederland en de Voorgeschiedenis van Europa', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 9-2 (1916) 80-94.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. Opgravingen en onderzoekingen in 1920', *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2 (1922) 29-45.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. Opgravingen en onderzoekingen in de jaren van 1920 tot 1922', *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1923) 38-52.

A.W. Byvanck, 'De archaeologie in Nederland, 1899-1924', *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 4 (1924) 119-130.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. IV Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1922 tot 1925', *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 5 (1925) 112-142.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. V Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1925 tot 1935', *Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 5 (1936) 1-20 en 92-122.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. VI Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1935 tot 1939', *Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 8 (1939) 1-20 en 92-122.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. VII Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1936 tot 1940', *Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 10 (1941) 1-15.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. VIII Recente onderzoekingen', *Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 10 (1941) 59-74.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden. IX Onderzoekingen uit de jaren 1941 tot 1943', *Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 12 (1943) 65-79.

A.W. Byvanck, 'Voorhistorische en Romeinsche Oudheden', *Oudheidkundig Jaarboek, Vijfde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 1 (1947) 33-44 en 89-98.

L. Byvanck-Quarles van Ufford, 'De Archeologie aan de Leidse Universiteit (van eind 19e tot midden 20e eeuw)', in: W. Otterspeer ed., *Een Universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 125-139.

H. van Cappelle, 'Voorwoord van den bewerker', in: L. Reinhardt, *De Mensch in den IJstijd in Europa en de ontwikkeling zijner beschaving tot aan het einde van den Steentijd* (Zutphen 1908) III-IX.

G. Clark, *Archaeology and Society* (London 1939).

A.T. Clason, 'In memoriam Prof.Dr. A.E. van Giffen', *Lutra* 15 (1973) 13-15.

A.T. Clason, 'A.E. van Giffen as archaeozoologist', *Palaeohistoria, Acta et Communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae* 25 (1983) 1-6.

D. Cohen, *De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus* ('s-Gravenhage 1912).

D. Cohen, 'Prof.Dr. A.E.J. Holwerda', *Eigen Haard* 27 (1915) 505-506.

D. Cohen, *De Grieksche papyrologie en hare beteekenis voor de kennis der antieke beschavingsgeschiedenis. Openbare Les gegeven bij het begin zijner werkzaamheid als privaat-docent in de Grieksche Papyrologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden den 31 Januari 1923* (Groningen 1923).

D. Cohen, *Universialisme en Particularisme in den aanvang van het Hellenistisch Tijdperk. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 10 December 1924* (Groningen 1924).

D. Cohen, *Het voorspel van Rome's Imperialisme. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleraar in de Oude Geschiedenis en de Romeinsche Antiquiteiten aan de Universiteit van Amsterdam op 8 November 1926* (Groningen 1926) 214.

H. Colijn, 'Woord Vooraf', in: H. Colijn e.a. ed., *De Zuiderzee, een herinneringswerk* (1932) VII.

W. Cool, 'De Zuiderzee als Monument', *Verslag van den achttienden Monumentendag, gehouden te Amsterdam op woensdag 16 September 1942 in het Stedelijk Museum* (z.p. z.j.) 2-7.

E.H.P. Cordfunke, 'In memoriam Dr. W.J. de Boone', *Westerheem* 49 (2000) 233.

J. Cunen, 'De prae-historische vondsten te Oss', *Brabantia Nostra* 1-1 (1935) 53-56.

P. Cuypers, 'Berigt omtrent eenige oude Grafheuvelen, onder Baarle-Nassau in Noord-Brabant', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* V (1847) 49-74.

G. Daniel, *The Idea of Prehistory* (Middlesex 1962).

M. Daniels, *Daniels. Archivaris, Archeoloog, Nijmegenaar* (Nijmegen 2001).

H. Danthine, S.J. De Laet, W. Glasbergen en H.T. Waterbolk, 'Ter Inleiding', *Helinium. Revue consacreé à l'archéologie des Pays-Bas, de la Belgique et du Grand-Dûché de Luxembourg* 1 (1961).

T. Dekker, 'Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 20-3 (1994) 343-374.

T. Dekker, 'Die niederländische Volkskunde und ihre großniederländischen Ideale', in: G. Hirschfelder, D. Schell en A. Schrutka-Rechtenstamm ed., *Kulturen – Sprachen – Übergänge. Festschrift für H.L. Cox zum 65. Geburtstag* (Köln 2000) 581-595.

T. Dekker, 'Ideologie en volkscultuur ontkoppeld: een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde', in: T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers ed., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 13-65.

J.J. Delvigne, *De wierde van Ezinge op de schop* (Ezinge 1994).

J. Deniker, *Les Races et les peuples de la terre. Éléments d'Anthropologie et d'Ethnographie* (Paris 1900).

P. Derkx e.a. ed., *Voor menselijkheid of tegen godsdienst. Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998).

M. Díaz-Andreu en T. Champion, 'Nationalism and archaeology in Europe: an introduction', in: M. Díaz-Andreu en T. Champion ed., *Nationalism and Archaeology in Europe* (London 1996) 1-23.

F. Diekmann, 'Würdigung für Heinrich Schütte', *Oldenburger Jahrbuch* 63 (1964) 115-119.

B. Dietz, 'Die interdisziplinäre "Westforschung" der Weimarer Republik und NS-zeit als Gegenstand der Wissenschafts- und Zeitgeschichte', *Geschichte im Westen. Zeitschrift für Landes- und Zeitgeschichte* 14 (1999) 1-25 (nummering uit overdruk).

B.K.S. Dijkstra, 'Die Skelettreste aus dem Kreisgrabenfriedhof von Sleen, Provinz Drente', *Mannus Zeitschrift für Deutsche Vorgeschichte* 30 (1938) 548-561.

B.K.S. Dijkstra, 'Die Skelettreste aus dem Kreisgrabenfriedhof von Vledder, Provinz Drente, Niederlande', *Mannus, Zeitschrift für Deutsche Vorgeschichte* 33-1 (1941) 364-373.

B.K.S. Dijkstra, 'Antropologische gegevens', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 99-114.

L. Dijkstra, 'Mens en maatschappij vijftig jaar. M & M in de bezettingsjaren', *Mens en Maatschappij* 50-4 (1975) 350-367.

K. Ditt, 'Raum und Volkstum. Die Kulturpolitik des Provinzialverbandes Westfalen 1923 – 1949', *Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volksforschung des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe* 26 (1988).

K. Ditt, 'Die Kulturraumforschung zwischen Wissenschaft und Politik. Das Beispiel Franz Petri (1903-1993)', *Westfälische Forschungen* 46 (1996) 73-176.

F. van der Doe en H. Spijkerman, *Van Monumentale waarde. Een institutioneel onderzoek naar de Rijksoverheidsbemoeienis met monumentenzorg, 1945-1990 Pivot-rapport nr. 33.* ('s-Gravenhage 1996).

W. Dörpfeld, 'Kretische, mykenische und homerische Paläste', *Mitteilungen des Kaiserlichen deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung* XXX (1905) 257-297.

J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991).

M. van Doorn e.a ed., *Barneveld. Geschiedenis in het Veluws Museum 'Nairac'* (z.p. 1975).

A. Van Doorselaer, 'Een historisch overzicht van de nationale archeologie', in: V. Vandekerchove ed., *De archeologische afdeling van het Stedelijk Museum* (Leuven 1995) 9-13.

J.R. Dow, 'Foreword', in: H. Lixfeld, *Folklore and Fascism. The Reich Institute for German Volkskunde* (Bloomington 1994) XI-XVII.

H. Dragendorff en W. Dörpfeld, *Theraeische Gräber* (Berlin 1903).

J.U. Duerst, 'Die Tierwelt der Ansiedlungen am Schloszberge zu Burg an der Spree. Ein Beitrag zur Kenntnis der altgermanischen Viehzucht', *Archiv für Anthropologie* II (1904) 233-294.

A. van Duinkerken, *Hart van Brabant* (Utrecht 1936).

H.W. von der Dunk, 'De Grootnederlandse gedachte geen tic van excentrieke heren', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97-4 (1984) 207-213.

F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed, ter herdenking van een eeuw rijksbeleid ten aanzien van musea, oudheidkundig bodemonderzoek en archieven 1875-1975* ('s-Gravenhage 1975).

M. Ebert, *Südrußland im Altertum* (Bonn 1921).

M. Ebert, 'Die Anfänge des europäischen Totenkultes', *Praehistorische Zeitschrift* XIII (1921) 1-19.

B.D. Eerdmans, *Het verband tusschen de beoefening van het Oude Testament en de Semietische studiën in het algemeen* (Leiden 1898).

H.J. Eggers, *Einführung in die Vorgeschichte* (München 1959).

M. Eickhoff, 'Monumentenzorg en museumreorganisaties tijdens de bezettingsjaren: cultuurbeleid als uiting van een visie op de geschiedenis van Nederland', *Theoretische Geschiedenis* 25-1 (1998) 1-11.

M. Eickhoff, 'De 'geest' van de hunebedbouwers. De Nederlandse pre- en protohistorie in wetenschap en propaganda', in: M. Eickhoff, B. Henkes en F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11 (2000) 32-61.

J. van den Eijnde, 'Joan Willems (1909-1974) politicus', in: J. van Oudheusden e.a. ed., *Brabantse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* I (1992) 201-204.

G. Elzinga, *Onder zand en klei vandaan. Wat de bodem van Gelderland vertelt over de mensen die hier van de IJstijden tot de Vroege Middeleeuwen hebben geleefd* (Arnhem 1956).

H. van Enckevort, 'De historische ontwikkeling van de archeologie', in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp ed., *Pre- en Protohistorie van de Lage Landen* (Houten 1991) 53-62.

C. Engelen, *Catalogus van voorwerpen in de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap* (z.p. 1916).

F.T. Epstein, 'War-Time Activities of the SS-Ahnenerbe', in: M. Beloff ed., *On The Track of Tyranny* (London 1960) 77-95.

A.A.G. van Erven Dorens, *Verslag van het Internationaal Congres voor Volkskunst, gehouden te Praag van 7 tot 13 October 1928* (1929).

W.A. van Es, 'The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 17-71.

W.A. van Es, 'De Nederlandse archeologie na 1945', *Westerheem* XXV-6 (1976) 279-305.

M.A. Evelein, *De Institutis Olympiacis Eorumque Propagatione Extra Olympiam Quaestiones Variae* (Leiden 1908).

M. Fahlbusch, 'Die "Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft". Politische Beratung und NS-Volkstumpolitik', in: W. Schulze en O.G. Oexle ed., *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main 1999) 241-264.

F.E. Farwerck, *Het is anders dan men ons leerde* (z.p. z.j.).

F.E. Farwerck, *Levend Verleden* (z.p. z.j.).

H. Fehr, 'Hans Zeiss, Joachim Werner und die archäologischen Forschungen zur Merowingerzeit', in: D. Hakelberg en H. Steuer ed., *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, RGA-E Band 29 (2001) 311-415.

P. Felix en W.F. van Heemskerck Düker, *Wie kent Germanje? Tentoonstelling over 5000 jaar volksche kultuur* (Amsterdam 1942/43).

P. Felix, *Claudius Civilis. De vrijheidsoorlog der Bataven 69-70 n.o.j.* (Amsterdam 1942).

J.W. Frederiks, *Monumentenrecht* (Leiden 1912).

J. Frieswijk, 'Over boerenhuizen, ûleborden en kippentrappetjes. Volkskundige activiteiten in Friesland in de periode 1918-1945', *Volkskundig Bulletin* 25-1 (1999) 1-38.

W. Frijhoff, *Ordelijk vergeten. Het museum als geheugen van de gemeenschap. Goltziuslezing* (Venlo 1992).

W.Th.M. Frijhoff, 'Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog', *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde KNAW* Nieuwe Reeks, 60-3 (1997).

L. Frobenius, *Und Afrika sprach... . Band I. Auf den Trümmern des klassischen Atlantis* (Berlin 1912).
I. Führmann, 'Eine Mütze aus karolingischer Zeit', *Hammer* 1-4 (1944) 15.
J.A.M. Furtwängler, *Antiken Gemmen* (Leipzig/Berlin 1900).

J.H. Gallée, 'Wenschvervullend?', *De Nederlandsche Spectator* 52 (1903) 415-416.
J.H. Gallée, 'Wenschvervullend?', *De Nederlandsche Spectator* 1 (1904) 4-6.
J.H. Gallée, 'Een Museum van Nederlandsche Volkskunde', *Onze Eeuw* 4-4 (1904) 265-281.
J.H. Gallée, 'Inleiding', in: J.H. Gallée ed., *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners* (Utrecht 1908) 5-16.
E.E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaaldemocraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999).
J. Gazenbeek, 'Het belang van streekmusea. Veluwsch museum Nairac', *Hamer* 1-6 (1941) 8-9.
H. van Gelder, *Galatarum res Graecia en Asia gestae usque ad medium secundum saeculum ante Christum* (Amsterdam 1888).
H. van Gelder, *De studie der Oude Geschiedenis aan onze Nederlandsche Hoogescholen. Voordracht gehouden den 3den October 1896 ter opening van de lessen in Oude Geschiedenis door Dr. H. van Gelder, Privaat-docent aan de Rijks-Universiteit te Utrecht* (Leiden 1896).
H. van Gelder, *De Ondeelbaarheid der Geschiedenis. Rede als Buitengewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht den 6den October uitgesproken* (Groningen 1906).
H. van Gelder, *Classieke Archaeologie en Oude Geschiedenis. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden, den 29sten September 1915* (Groningen 1915).
H. van Gelder, *Hollands Hollywood* (Amsterdam 1995).
H.E. van Gelder, 'Herinneringen van een secretaris', in: *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3 (1934) 39-45.
H.E. van Gelder, 'Openingswoord op de vergadering van 19 Augustus 1942 van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de vertegenwoordigers der erkende lokale instellingen', in: H.E. van Gelder en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1942* (Leiden 1943) 9-20, aldaar 15-16.
H.E. van Gelder, 'Ten Geleide', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 9-12.
H.E. van Gelder en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1941* (z.p. z.j.).
H.E. van Gelder en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1942* (Leiden 1943).
H.E. van Gelder en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1943* (Leiden 1944).
H.E. van Gelder, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1944* (Leiden 1946).
H.E. van Gelder, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1945* (Leiden 1946).
P. Geyl, 'Ontstaan van de Nederlandse taal, beschaving en staat', in: J. van Genderen e.a. ed., *Nederland. Erfdeel en Taak* (Amsterdam z.j.) 11-29.
P. Geyl, 'Groot-Nederlandsche Geschiedschrijving', *De Groot-Nederlandsche Gedachte. Historische beschouwingen, kritieken en polemieken* II (Antwerpen 1930) 123-134.
P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche Stam (tot 1648)* I (z.p. 1930).
A.E. van Giffen, 'Het dalingsvraagstuk der Alluviale Noordzeekusten, in verband met bestudeering der terpen', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 25 (1910) 258-294.
A.E. van Giffen, *Die Fauna der Wurten* I (Leiden 1913).

A.E. van Giffen, 'De Buinerbrug en het Steenen voetpad aldaar', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 7 (1913) 51-90, aldaar 51-54.

A.E. van Giffen, 'Iets over terpen en den terphond', *Handelingen van het XIVde Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, gehouden te Delft op 27, 28 en 29 Maart 1913* (1913) 468-481.

A.E. van Giffen, *Nota, naar aanleiding van den brief van Curatoren der Rijks-Universiteit te Leiden, d.d. 3 September 1915 no. 561-2* (z.p. 1915).

A.E. van Giffen, 'Archaeologie en Natuurwetenschap', *Handelingen van het XVde Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, gehouden te Amsterdam op 8, 9 en 10 April 1915* (1915) 471-483.

A.E. van Giffen, 'De statistische methode in het huisdiervraagstuk', *Tijdschrift der Nederlandsche Dierkundige Vereeniging* 2-XIV (1915-1916) XLVIII-LX, aldaar XLVIII, LI en LIV.

A.E. van Giffen, 'Statistisch-biologische gegevens voor de palethnographie', *Handelingen van het XVIde Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, gehouden te 's-Gravenhage op 12, 13 en 14 April* (1917) 256-258.

A.E. van Giffen, 'Begin van een onderzoek van "de zoogenaamde voormalige Romeinsche legerplaats" en aangelegen grafheuvelveld te Zeyen', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 36 (1918) 135-175.

A.E. van Giffen, 'Mededeeling omtrent onderzoek en restauratie van het groote hunebed te Havelte', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 37 (1919) 109-139.

A.E. van Giffen, 'Grafheuvels uit den vroegen bronstijd bij Zeijen. (Voorlopig bericht)', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 38 (1920) 122-146.

A.E. van Giffen, 'Het in April 1818 ontdekte en in October 1920 teruggevonden urnenveld met "kringgreptumuli" bij den "Pottenberg" onder Wollinghuizen, gem. Vlagtwedde', *Verslag van den Toestand van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen* (1920) 33-59.

A.E. van Giffen, 'Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken in verband met het vraagstuk der bodemdaling in historischen tijd', *Verslagen der Geologische sectie, Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën deel 2 1915-1919* (1921) 159-213.

A.E. van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut en zijn Taak. Rede, uitgesproken den 17den Juni 1922 bij de officieële opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Rijks-Universiteit te Groningen* (Den Haag 1922).

A.E. van Giffen, 'Een dubbele grafheuvel uit den steen- en bronstijd te Harendermolen bij Groningen', *Verslag van den Toestand van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen* (1922) 41-57.

A.E. van Giffen, 'Een kringgrepurnenveld bij Wessingtange, gem. Vlachtwedde', *Verslag van den Toestand van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen* (1922) 59-67.

A.E. van Giffen, 'Merkwaardige Grafheuvels bij den Annertol, Zd.-Zd.-W. van Zuidlaren, en bronstijdgraven in Drente in het algemeen', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 41 (1923) 156-205.

A.E. van Giffen, 'De oudste cultuuroverblijfselen in ons land', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 68-7 (1924) 688-700.

A.E. van Giffen, 'Ein neolithischer Grabhügel mit Holzkonstruktion in Harendermolen, Gem. Haren, Prov. Groningen, Niederlande', *Praehistorische Zeitschrift* XV (1924) 52-61.

A.E. van Giffen, 'Over de oudste bevolkingselementen van ons land', *Mensch en Maatschappij* I (1925) 257-279.

A.E. van Giffen, 'Resumé van de in de laatste vereenigingsjaren verrichte werkzaamheden ten behoeve van de Terpenvereeniging', *Negende en Tiende Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 1924-1926* (1926) 9-35.

A.E. van Giffen, *De Hunebedden in Nederland (met atlas)* 2 dln. (Utrecht 1925-1927).

A.E. van Giffen, 'Het oudste huisdier en de palethnologie', in: *Verslag van de Gewone Vergaderingen der Afdeeling Natuurkunde, Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* XXXVI (1927) 1287-1296.

A.E. van Giffen, 'Les Pays-Bas, considérés comme région intermédiaire entre les phenomènes culturaux néolithiques et énéolithiques du nord-ouest et du centre de l'Europe', *Revue anthropologique, organe de l'Institut International d'Anthropologie* 38 (1928) 226-238.

A.E. van Giffen, 'Mededeelingen omtrent de systematische onderzoekingen, verricht in de jaren 1926 en 1927, ten behoeve van de Terpenvereeniging, in Friesland en Groningen (met een appendix van W. Beijerinck)', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 11-12, 1926-1928* (1928) 30-48.

A.E. van Giffen, 'Het provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen te Assen, 8 Nov. 1854 – 8 Nov. 1929', *Drenthe* 1 (1929) 81-89.

A.E. van Giffen, 'Grafheuvels in Oosterwolde, opgravingen in 1928', *De Vrije Fries, tijdschrift uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* 29 (1929) 37-60.

A.E. van Giffen, *Archaeologische verkenmerken. Openbare voordracht, gehouden bij de aanvaarding van het ambt van lector aan de Rijks-Universiteit te Groningen, den 18den October 1930* (Groningen 1930).

A.E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber. Beitrag zur Kenntnis der älteren individuellen Grabhügelstrukturen in den Niederlanden* 2 dln. (Leipzig 1930).

A.E. Van Giffen, 'Die Ergebnisse der Warfengrabung', in: *Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Bericht über die Hundertjahrfeier, 21-25 April 1929* (Berlin 1930) 322-338.

A.E. van Giffen, 'Mededeeling omtrent het systematisch onderzoek, verricht in de jaren 1928, 1929 en 1930', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 13-15, 1928-1931* (1931) 16-46.

A.E. van Giffen, 'Ein Beitrag zur Germanenfrage im mittel- und westeuropaïschen Grenzgebiete', *Veröffentlichungen der Väterkunde* 2 (1934) 2-12 (nummering uit overdruk).

A.E. van Giffen, 'Die Siedlungen in den Warfen Hollands, besonders in dem Dorfwarf Ezinge', *Forschungen und Fortschritte* 12-15 (1936) 189-191.

A.E. van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Germania* 20 (1936) 1-8.

A.E. van Giffen, 'Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanischen Häuser', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 16-19, 1931-1935* (1936) 1-8.

A.E. van Giffen, 'Tumuli-opgravingen in Gelderland, 1935/36', *Bijdragen en Mededeelingen van 'Gelre'. Vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht* XL (1937) 3-18.

A.E. van Giffen, *Bouwsteenen voor de Brabantsche oergeschiedenis* ('s-Hertogenbosch 1937).

A.E. van Giffen, 'Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen den Niederlanden und Westfalen', *Westfälische Forschungen, Mitteilungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landes- und Volkskunde* 1 (1938) 115-123.

A.E. van Giffen, 'Das Kreisgraben-Urnenveld bei Vledder, Provinz Drente, Niederlande', *Mannus* 30 (1938) 331-384.

A.E. van Giffen, 'Der Kreisgrabenfriedhof bei Sleen, Provinz Drente, Niederlande', *Mannus* 30 (1938) 546-548.

A.E. van Giffen, 'Een systematisch onderzoek in een der Tuinster wierden te Leens', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 20-24 (1935-1940) 26-117.

A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten (VII)', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 58 (1940) 180-216.

A.E. van Giffen, 'Die Wurtenforschung in Holland', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (1940) 70-87.

A.E. Van Giffen, 'Voorwoord', in: H.J. Beckers en G.A.J. Beckers, *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg. Twintig Jaren Archaeologisch Onderzoek* (Maastricht 1940) 5-6.

A.E. van Giffen, 'Een systematisch onderzoek in een der Tuinster Wierden in Leens', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 20-24, 1935-1940* (1940) 26-117.

A.E. van Giffen, 'Die vor- und frühgeschichtliche Abteilung des Groninger Museums', *Ostfriesland* 5 (1942) 16-20.

A.E. van Giffen, 'De tijd van vorming van heidepodsolprofielen aan de hand van archaeologische waarnemingen', in: *Besprekingen over het Heidepodsolprofiel, gehouden op de bijeenkomst der sectie Nederland van de Intern. Bodemkundige Vereeniging op 18 en 19 April 1941* (Groningen 1941) 12-23.

A.E. van Giffen, 'Opgravingen in Drente tot 1941', in: J. Poortman ed., *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen* (Meppel 1943) 393-564.

A.E. van Giffen, 'De Romeinsche Castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae), I: De opgravingen in 1941', *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 25-28 (1940-1944) 1-316.

A.E. van Giffen, *Splitsing oudheidkundig bodemonderzoek en museumwezen, achtereenvolgens monumentenzorg* (z.p. 1946).

A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten (XIII)', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 64 (1946) 61-88.

A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige perspectieven, in het bijzonder ten aanzien van de vaderlandsche prae- en protohistorie. Rede uitgesproken naar aanleiding van de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 3 Februari 1947', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 497-543.

A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen, Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten', *Akademie-dagen* 2 (1949) 91-119.

A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten (XVI). Het "Noordse Veld" bij Zeijen, Gem. Vries, Opgravingen in 1944', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 67 (1949) 93-147.

A.E. van Giffen, 'Nieuwe methoden en resultaten op het gebied van prae- en protohistorie', in: L.D. Eerland e.a. ed. *Vorderingen der wetenschap sinds 1940, Zevende Interfaculaire Leergang: Academiejaar 1949-1950* (Groningen 1950) 43-72.

A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten (XVIII). I De Havelterberg en omgeving bij Havelte, gem. Havelte. Opgravingen in 1918, 1943, 1944 en 1946', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 69 (1951) 97-162.

A.E. van Giffen, 'Erinnerung an Heinrich Schütte und seine wissenschaftliche Auswirkung', *Oldenburger Jahrbuch* 63 (1964) 121-124.

'A.E. van Giffen (1884-1973): Met ups en downs in de oudheidkunde', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 9-15.

R. van Ginkel, 'Illusies van het eeuwig onveranderlijke. Volkskunde en cultuurpolitiek in Nederland, 1914-1945', *Volkskundig Bulletin* 24-4 (1998) 345-380.

R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).

R. van Ginkel en B. Henkes, 'Over boeren en bosjesmannen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26-2 (1999) 255-277.

Jac. van Ginneken en P.J. Meertens, *Verslag van de Dialecten-Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappn* (Amsterdam 1934).

W. Glasbergen, 'De Periodisering van de Romeinse Occupatie', in: H.E. van Gelder e.a. ed., *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 301-312.

W. Glasbergen, 'Driekwart eeuw antiquarius van Friesland', *De Vrije Fries* 45 (1962) 8-17.

W. Glasbergen, 'De pre- en protohistorie van het I.P.P.', in: W. Glasbergen en W. Groenman-Van Waateringe ed., *In het voetspoor van Van Giffen* (Groningen 1966) 1-15.

B. de Goede, 'Gerrit Abraham van Poelje. Naaldwijk 31 januari 1884 – 's-Gravenhage 7 september 1976', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1977-1978* (Leiden 1980) 64-72.

T. Goedewaagen, 'Boekbespreking. Das National Sozialistische Deutschland und die Wissenschaft. Heidelberger Reden von Reichsminister und Prof. Ernst Krieck, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1936', *Nieuw Nederland. Maandblad voor Economie, Staatkunde en Cultuur* 10-3 (1937) 806-807.

N. Goodrick-Clarke, *The Occult Roots Of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophist of Austria and Germany, 1890-1935* (New York 1992).

W. Goossens, J.H. Holwerda en N.J. Krom, 'Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 2 (1908) 25-44.

G. Gosses, 'Het Friesch Nationaal Besef', *Volkseenheid. Voordrachten gehouden op de tweede volkseenheid-conferentie in 1935* (Amsterdam z.j.) 68-91.

I.H. Gosses, 'Archeologie tegenover historie, noodelooze geschillen', *Oudheidkundig Jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 1 (1921) 167-204.

I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 2e druk ('s-Gravenhage 1927).

I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing', *Handelingen van het Zestiende Nederlandsche Philologen-congres* (1935) 25-27.

I.H. Gosses, 'De groote volksverhuizing', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936) 5-42.

B. Gräslund, *The Birth of Prehistoric Chronology. Dating Methods and Dating Systems in nineteenth-century Scandinavian Archaeology* (Cambrigde 1987).

W. Greenwell, *British Barrows. A Record of the Examination of Sepulchral Mounds* (Oxford 1877).

H. Gummel, *Forschungsgeschichte in Deutschland* (Berlin 1938).

I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).

W. Haarnagel, 'Dr. h.c. Heinrich Schütte als Wurtenforscher', *Oldenburger Jahrbuch* 63 (1964) 125-129.

W. Haarnagel, 'Nachruf auf Prof.Dr. A.E. van Giffen', *Prähistorische Zeitschrift* 49 (1974) 6-9.

W. Haarnagel, 'Rückschau auf die Forschungsergebnisse', *Vijftig jaren terpenonderzoek, uitgegeven naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (Groningen 1969) 12-27.

N. de Haas, 'De zin des levens. De tentoonstelling "eeuwig levende teekens"', *Hamer* 2-2 (1941) 2-4.

N. de Haas, 'Noordras Nederland. Inleiding tot de tentoonstelling Wat Aarde Bewaarde', *Hamer* 3-4 (1943) 13-20.

N. de Haas, 'Volks- en Germanenkunde in de negentiende en twintigste eeuw in Nederland', *Hamer* 3-4 (1943) 2-7.

N. de Haas, 'Wat aarde bewaarde', *De Waag* 2 (1943) 24-25.

R. Hagendijk, 'Het Sterke Programma in de kennissociologie', in: L. Boon en G. de Vries ed., *Wetenschapstheorie – de empirische wending* (Groningen 1989) 47-60.

E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367.

H. Halbertsma, *Van Sneek naar Amersfoort. Herinneringen van een oudheidkundige* (Utrecht 1992).

M. Halbertsma, *Wilhelm Pinder en de Duitse kunstgeschiedenis* (Groningen 1985).

R.B. Halbertsma en M.F. Lucas, '"Eindelijk is het bereikt": de studiereis van J.H. Holwerda naar Italië en Griekenland', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 73 (1993) 97-138.

U. Halle, 'Die Ausgrabung des Grabhügels am "Hülstaler Tor" bei Oesterholz/Gem. Schlangen im Jahre 1937', *Lippische Mitteilungen aus Geschichte und Landeskunde* 65 (1996) 69-87.

U. Halle en M. Schmidt, '"Es handelt sich nicht um Affinitäten von Archäologen zum Nationalsozialismus – das ist der Nationalsozialismus". Bericht über die internationale Tagung "Die mittel-und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945" Berlin 19.-23. November 1998', *Archäologische Informationen* 22-1 (1999) 41-52.

U. Halle, *'Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!' Prähistorische Archäologie im Dritten Reich* (Bielefeld 2002).

L. Hanssen, W.E. Krul en A. van der Lem ed., *J. Huizinga, Briefwisseling* I 1894-1924 (Utrecht 1989).

O.H. Harsema, 'De Nieuwe Drentse Volksalmanak als spiegel van een eeuw archeologie-beoefening in Drenthe. A. De periode tot 1934. B. De periode 1934-1982.', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100 (1983) 48-68 en 117-137.

M. Hartgerink-Koomans, 'Izaak Hendrik Gosses. Dokkum 9 Januari 1873 – Groningen 23 Januari 1940', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1939-1949* (1940) 20-33.

E.Y. Hartshorne, *The German Universities and National Socialism* (London 1937).

C.J. Hasselman, *Het Koninklijk Koloniaal Instituut te Amsterdam. Wording, Werking en Toekomst* (Amsterdam 1924).

W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).

R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* ('s-Gravenhage 1983).

W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten, *Zinnebeelden in Nederland* (Den Haag z.j.).

W.F. van Heemskerck Düker en P. Felix, *Wat Aarde Bewaarde. Vondsten uit onze vroegste geschiedenis* (Amsterdam z.j.).

W.F. van Heemskerck Düker, 'Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van zinnebeelden te Den Haag', *Volksche Wacht* 6 (1941) 208-210.

B. van Heerikhuizen, 'Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme. Over de eerste jaren van de "Nederlandsche Sociologische vereeniging"', in: F. Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 119-131.

B. van Heerikhuizen, 'Het Nederlandse volkskarakter', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6-4 (1980) 643-675.

B. van Heerikhuizen, *W.A. Bonger, socioloog en socialist* (Groningen 1987).

P. van Hees en H. de Schepper ed., *Tussen cultuur en politiek. Het Algemeen-Nederlands Verbond 1895-1995* (Den Haag 1995).

J.G. Hegeman, 'Sociaal-darwinisme: nieuwe literatuur', *Theoretische Geschiedenis* 12-2 (1985) 127-140.

J.G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 85-3 (1970) 261-314.

G.D. van der Heide, *Onder de handen der roovers vandaan. De redding van Arnhems kunstschatten uit de stervende stad* (Arnhem 1946).

G.D. van der Heide, 'Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Zuiderzeegebied', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 351-368.

G.D. van der Heide, *Toelichting op de archaeologische verzameling uit het Zuiderzeegebied in het Museum te Schokland* (Zwolle 1955).

H.A. Heidinga, 'Midden-Nederland tussen Friezen, Franken en Saksen', *Westerheem* xxxv-3 (1986) 128-140.

B. Henkes, *Voor een 'waarlijk eigen stijl'. Continuïteit en breuk binnen de academische gemeenschap Groningen 1930-1950. Verslag van een vooronderzoek* (Groningen 1997).

B. Henkes, 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', in: M. Eickhoff, B. Henkes en F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11 (2000) 62-94.

G.W. van Herwaarden, '100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Een beknopte beschrijving', *Bulletin KNOB* 97-5 (1998) 145-180, aldaar 145-151.

M.A. van Herwerden, *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek* druk 2 (Utrecht 1929) 113-116.

M. Heslinga, 'Tussen "stammen" en "streken". Uit de voor- en vroege geschiedenis van het Openluchtmuseum', *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum* (1996) 97-169.

F. Hettner, *Illustrierter Führer durch das provinzialmuseum in Trier* (Trier 1903).

G. Heymans en E. Wiersma, 'Beiträge zur speziellen Psychologie auf Grund einer Massenuntersuchung', *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane* 42 (1906) 81-301.

G. Heymans, 'De tijdgeest in de wijsbegeerte', *Haagsch Maandblad* (1924) 263-274.

H.A. Hiddink, *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste eeuw voor – 4de eeuw na Chr.* (Amsterdam 1999) 18-20.

S. Hietbrink, 'Bundeling van kracht en kennis. Particuliere cultuurzorg en monumentenbescherming 1940-1990', in: C.B. Smithuijsen ed., *De hulpbehoevende mecenas. Particulier initiatief, overheid en cultuur, 1940-1990* (Zutphen 1990) 198-245.

C.C.W.J. Hijszeler, *Boerenvoortvaring in de oude Landschap. Termen en gebruiken in het boerenbedrijf in Drente* (Assen 1940).

C.C.W.J. Hijszeler, 'Het Rijksmuseum en de Oudheidkamer Twenthe te Enschede', in: M.D. Ozinga ed., *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid* (Amsterdam 1942) 174-185.

H. Himmler, 'Zum Geleit', *Germanien, Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens* 7 (1936) 193-194.

H. Hingst, *Denkmalschutz und Denkmalpflege in Deutschland. Die gesetzlichen Grundlagen und die historische Entwicklung der Bodendenkmalpflege* (Schleswig 1961).

G. Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration. The Netherlands under German Occupation 1940-1945* (Oxford 1988).

G. Hirschfeld, 'Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 23 ((1997) 560-591.

A. Hitler, *Mein Kampf*, Auflage 3 (München 1930).

R. Höhne, 'Die Ausgrabungen der Schutzstaffeln', *Germanien* (1938) 224-230.

T.J. Hoekstra en H.L. Jansen, 'Levensschets prof.dr. J.G.N. Renaud', in: T.J. Hoekstra, H.L. Jansen en I.W.L. Moerman ed, *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel* (Zutphen 1981) 15-16.

T.J. Hoekstra en H.L. Jansen, *Een leven vol kastelen; vrijmoedige vragen aan castelloloog Renaud* (Zutphen 1991).

T.J. Hoekstra en S.L. Wynia, '"Dan zullen velen juichen". Geschiedenis van twintig jaar conflicten over het archeologisch onderzoek op het Domplein te Utrecht (1929-1949)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1997) 125-168.

G.J. Hoenderdaal, 'Het modernisme in Leiden', in: W. Otterspeer ed., *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 10-25.

H.R. Hoetink, *De Vrijheid der Wetenschap* (Assen 1938).

E.E.W. Hoffmeister, *Kritische Untersuchung der Charakterentwicklung der Athener mit besonderer Berücksichtigung des Einflusses der Landschaft Attika und Athen. Eine kultur-geographische Studie* (Hamburg 1932).

E.W. Hofstee, *Het Oldambt, een Sociografie. Vormende Krachten* 1 (Groningen 1937).

A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. Scaliger, zijne voorgangers en volgers', *De Gids* 52-4/6 (1888) 408-434

A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. De grondlegging der Duitsche "Altertumswissenschaft": Winckelmann, Wolff, Niebuhr', *De Gids* 53-4/7 (1889) 78-111.

A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen, in het bijzonder die der klassieke oudheid; hare zelfstandigheid en beteekenis. Rede uitgesproken door A.E.J. Holwerda bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden, den 29sten April 1896* (Leiden 1896).

A.E.J. Holwerda, 'De beteekenis der archaeologie voor de studie der Oudheid', *Handelingen van het Tweede Nederlandsche Philologen-Congres gehouden te Leiden op Woensdag 18 en Donderdag 19 April 1900* (1900) 11-17.

A.E.J. Holwerda, *Bijzondere Universiteiten en bijzondere Professoren. Een Studie over Hooger Onderwijs* (Leiden 1903).

A.E.J. Holwerda, *De hervorming van ons Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* (Leiden 1903).

A.E.J. Holwerda, 'Rede', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* V (1903-1904) 161-165.

A.E.J. Holwerda, *Wie zijn wij zelf? Een woord tot zijn mede-intellectueelen, ook naar aanleiding van de onderwijsnovelle* (Leiden 1905).

A.E.J. Holwerda, *Kunnen wij niet anders worden? Een woord vooral tot zijn liberale landgenoten* (Leiden 1905).

A.E.J. Holwerda, 'Voorwoord', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* I (1907) 5.

A.E.J. Holwerda, 'Rijks Museum van Oudheden te Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* XXVI-1903 (1905) 114-133.

A.E.J. Holwerda, 'Rijks Museum van Oudheden te Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* XXVII-1904 (1906) 131-156.

A.E.J. Holwerda, 'Rijks Museum van Oudheden te Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* XXVIII-1905 (1907) 146-184.

A.E.J. Holwerda, 'Rijks Museum van Oudheden te Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* XXIX-1906 (1908) 116-132.

A.E.J. Holwerda, *Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak 1 Jan. tot 31 Dec. 1910* ('s-Gravenhage 1911).

A.E.J. Holwerda, *Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak 1 Jan. tot 31 Dec. 1911* ('s-Gravenhage 1912).

A.E.J. Holwerda, *Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Oct. 1911 tot 30 Sept. 1912* ('s-Gravenhage 1913).

A.E.J. Holwerda, *Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak 1 Jan. tot 31 Dec. 1913* ('s-Gravenhage 1914).

A.E.J. Holwerda, *Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Jan. tot 31 Dec. 1914* ('s-Gravenhage 1915).

A.E.J. Holwerda, *Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Jan. tot 31 Dec. 1917* ('s-Gravenhage 1918).

A.E.J. Holwerda, *Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den Directeur over het tijdvak van 1 Jan. tot 31 Dec. 1918* ('s-Gravenhage 1919).

J.H. Holwerda, *Quaestiones de re sepulcrali apud Atticos* (Leiden 1899).

J.H. Holwerda, *Hellas en Rome, Grieksche en Romeinsche Archeologie* (Leiden 1900).

J.H. Holwerda, 'Inleiding tot een archaeologie van Nederland', *Onze Eeuw* 6-2 (1906) 234-274.

J.H. Holwerda, 'Boekbespreking "De Friesche terpen", door Mr. P.C.J.A. Boeles', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1906) 130-132.

J.H. Holwerda, *Nederland's Vroegste Beschaving. Proeve van een archaeologisch systeem* (Leiden 1907).

J.H. Holwerda, M.A. Evelein en N.J. Krom, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden* (Leiden 1908).

J.H. Holwerda, 'Das alteuropäische Kuppelgrab; eine Ausgrabung bei Vaassen, Provinz Gelderland in den Niederlanden', *Praehistorische Zeitschrift* I (1909) 374-379.

J.H. Holwerda, 'Lugdunum Batavorum en Praetorium Agrippinae', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 1-24.

J.H. Holwerda, 'Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 341-356.

J.H. Holwerda, 'Hunneschans bij het Uddelermeer', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 3 (1909) 1-52.

J.H. Holwerda, *De Ontwikkeling der Praehistorisch-Romeinsche Archaeologie. Openbare les bij het aanvaarden van het lectoraat in de Praehistorisch-Romeinsche Archaeologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 20sten April 1910* (Leiden 1910).

J.H. Holwerda, 'Archaeologische bijdrage tot het "dalingsvraagstuk" van Holland's bodem', in: L. Aronstein e.a. ed., *Gedenkboek, aangeboden aan J.M. van Bemmelen* (1910) 240-242.

J.H. Holwerda, 'Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis', *De Gids* (1910) 314-355.

J.H. Holwerda, 'Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5 (1911) 5-17.

J.H. Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis in Beeld; Oudheidkundige Platen-Atlas* (Amsterdam 1912).

J.H. Holwerda, 'Opgraving aan het Uddelermeer', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 6 (1912) 1-16.

J.H. Holwerda, 'De bevolking van ons vaderland', *De Gids* (1912) 34-67.

J.H. Holwerda, 'Opgraving van twee hunnebedden te Drouwen', *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 7 (1913) 29-50.

J.H. Holwerda, 'Zwei Riesenstuben bei Drouwen (Prov. Drente) in Holland', *Praehistorische Zeitschrift* 5 (1913) 435-448.

J.H. Holwerda, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Afdeeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden Supplement I: Opgravingen in Nederland* (Leiden 1913).

J.H. Holwerda, 'Onze Hunnebedden', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 32 (1914) 19-36.

J.H. Holwerda, 'De bouwers onzer hunnebedden', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 33 (1915) 97-109.

J.H. Holwerda, *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's. Ausgrabungen und Studien* (Leiden 1915).

J.H. Holwerda, 'De methode van het oudheidkundig bodemonderzoek', *De Bouwwereld* XIV-22 (1915) 161-164.

J.H. Holwerda en J.P.W.A. Smit, *Catalogus der archeologische verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1917).

J.H. Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis* (Amsterdam 1918).

J.H. Holwerda, 'De Westersche Kwestie', *De Tijdspiegel* (1918) 730-745.

J.H. Holwerda, 'Naschrift over de wierde van Toornwerd', *Bijdragen tot de Kennis van de Provincie Groningen en Omgelegen Streken* II (1918) 229-236.

J.H. Holwerda, 'C.J.C. Reuvens 1818-1918', *De Tijdspiegel* 75-17 (1918) 1217-1223.

J.H. Holwerda, 'De Kelten', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5-5 (1918) 1-9.

J.H. Holwerda, 'De Batavenstad en de vesting der legio x te Nijmegen', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* I (1920) 1-26.

J.H. Holwerda, 'De Batavenburcht en de vesting der legio x te Nijmegen', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* II (1921) 57-78.

J.H. Holwerda, 'Die "Perioden" der Hallstattkultur und ihre Datierung', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* III (1923) 81-90.

J.H. Holwerda, 'De Franken in Nederland', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* V (1924) 1-50.

J.H. Holwerda, *Nederland's Vroegste Geschiedenis*, 2e druk (Amsterdam 1925).

J.H. Holwerda, 'Dr. A.E. Remouchamps', *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 21 (1927-1928) XCVII-XCIX.

J.H. Holwerda en A.E. Remouchamps, 'Grafheuvel-Onderzoekingen', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* IX (1928) 58-74.

J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen* (Leiden 1930).

J.H. Holwerda, 'Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.Br.)', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XV (1934) 39-53.

J.H. Holwerda, 'De Prae-Historie en de Oude Geschiedenis', in: H. Brugmans ed., *Geschiedenis van Nederland* I (Amsterdam 1935) 13-104.

J.H. Holwerda, 'Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag. De opgraving der nederzetting', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XIX (1938) 11-60.

J.H. Holwerda, 'Nederland – Inleiding', *Jubileumtentoonstelling 1898 – 1939. Uit de Schatkamers der Oudheid, voorwerpen uit openbaar en particulier bezit, gedurende de regeering van H.M. Koningin Wilhelmina voor Nederland verworven. Stedelijk Museum Amsterdam* (Amsterdam 1938) 237-239.

J.H. Holwerda, 'Drentsche hunnebedden en Egypte', *ANWB Toeristen Kampioen* 6-7 (1941) 147.

J.H. Holwerda, 'Een Bataafsch dorpje op het Oppidum Batavorum uit de jaren vóór Chr. geb.', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XXIV (1943) 35-58.

J.H. Holwerda, *Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Januari tot 31 December 1919* ('s-Gravenhage z.j.).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Januari tot 31 December 1920* ('s-Gravenhage 1921).

J.H. Holwerda, *Museum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Januari tot 31 December 1921* ('s-Gravenhage z.j.).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 1 Januari tot 31 December 1922* ('s-Gravenhage 1923).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1925* ('s-Gravenhage 1926).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1926* ('s-Gravenhage 1927).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1927* ('s-Gravenhage 1928) 3.

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1928* ('s-Gravenhage 1929).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1929* ('s-Gravenhage 1930).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den Directeur over het jaar 1930* ('s-Gravenhage 1931).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1931* ('s-Gravenhage 1932).

J. H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1932* ('s-Gravenhage 1933).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1934* ('s-Gravenhage 1935).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den Directeur over het jaar 1936* ('s-Gravenhage 1937).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den Directeur over het jaar 1937* ('s-Gravenhage 1938).

J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1938* ('s-Gravenhage 1939).

G. van Hoorn, *Gids door de verzameling van Nederlandsche en Romeinsche oudheden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het Centraal-Museum te Utrecht* (Utrecht 1936).

G. van Hoorn, 'Recensie; Vroegste geschiedenis van Nederland. A.W. Byvanck', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 57 (1942) 213-214.

G. van Hoorn en J.H. Jongkees, *1900 jaar Utrecht. Tentoonstelling Romeins Nederland. 3 Juli – 3 October 1948, Centraalmuseum Utrecht* (Utrecht 1948).

J. Houkes, 'De invloed van het natuurwetenschappelijk denken op de vroege arbeidersbeweging in de stad Groningen', *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850-1960* (Hilversum 1998) 34-50.

B. van Houten, *Fout. Lebensbericht meines Vaters* (Amsterdam 1987).

H.G. Hubbeling, *Gerardus Heymans. Over metafysica en esthetica* (Baarn 1987).

A. Hübner, *Herman Wirth und die Ura-Linda-Chronik* (1934).

C. Hufen, 'Gotenforschung und Denkmalpflege. Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS', in: W. Eichwede en U. Hartung ed., *'Betr.: Sicherstelling' NS-Kunstraub in der Sowjetunion* (Bremen 1998) 75-95.

J. Huizinga, 'Het historisch museum', *De Gids* 84-2 (1920) 251-262.

J. Huizinga, 'De Romeinsche mijlpaal van Monster', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4-7 (1909) 362-384.

J. Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter', *Driemaandelijksche Bladen* 14-1/2 (1914) 1-77.

J. Huizinga, 'De kunst der van Eyck's in het leven van hun tijd', *De Gids* 80-2 (1916) 440-462.

J. Huizinga, 'De kunst der van Eyck's in het leven van hun tijd', *De Gids* 80-3 (1916) 52-82.

J. Huizinga, 'Het rapport der museumcommissie', *De Gids* 85-4 (1921) 97-107.

J. Huizinga, *Cultuur-historische verkenningen* (Haarlem 1929).

J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1935).

J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem 1935).

J. Huizinga, *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historie. Volgens de beste bronnen bewerkt en naar tijdsorde gerangschikt* (Den Haag 1950).

J. Huizinga, *Verzamelde Werken VIII. Universiteit, Wetenschap en Kunst* (Haarlem 1951).

U. Hunger, *Die Runenkunde im Dritten Reich. Ein Beitrag zur Wissenschafts- und Ideologiegeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt 1984).

A.H. Huussen, 'Het Oera Linda Boek: mystificatie of falsificatie', in: Z.R. Dittrich, B. Naarden en H. Renner ed., *Knoeien met het verleden* (Utrecht 1984) 88-110.

P.J. Idenburg, *De Leidse Universiteit 1928-1946. Vernieuwing en Verzet* ('s-Gravenhage 1978).

P.G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988) 248.

J. Ivens, *Die Kamera und ich. Autobiographie eines Filmers* (Hamburg 1974) 201-203.

K.H. Jacob, 'Rassenbewußtsein und Familienforschung II', *Der Wehrschafter* 2-2 (1921) 13-16.

K.H. Jacob-Friesen, *Die sieben Steinhaüser im Kreise Fallingbostel. Führer zu urgesch. Fundst. Niedersachsens 1* (Hannover 1925).

K.H. Jacob-Friesen, *Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Stand und Kritik der Forschung über Rassen, Völker und Kulturen in urgeschichtlicher Zeit* (Hannover 1928).

K.H. Jacob-Friesen, 'Hellseher in der Urgeschichtsforschung', *Vergangenheit und Gegenwart* 24-7/8 (1934) 374-387.

K.H. Jacob-Friesen, 'Geschichte und Aufgaben der Wurtenforschung', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (1940) 1-9.

K.H. Jacob-Friesen, 'Wissenschaft und Weltanschauung in der Urgeschichtsforschung', *Die Kunde* 1-2 (1950) 1-5.

L. Jacobi, *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg v.d. Höhe* (Homburg 1897).

F. Jacobs, '"Want al zijn wij ertoe genoodzaakt, het is toch een onrecht" Hoe tijdens de oorlog joodse redactieleden het ANTW moesten verlaten', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 85-3 (1993) 209-232, aldaar 211 en 219-225.

M. Jahn, 'Wie ist die Vorgeschichtwissenschaft an den deutschen Universitäten vertreten?', *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* VI-9 (1930) 150-153.

T.J. Jamar, 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: A.H. Jenniskens e.a. ed., *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg* (Maastricht 1986) 108-124.

H. Jankuhn, *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene* (Neumünster 1937) 59-60.

H. Jankuhn, 'Siedlungsarchäologie als Forschungsaufgabe', in: W. Haarnagel ed., *Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet* 8 (1965) 1-8.

H. Jankuhn, 'Siedlungsarchäologie als Forschungsmethode', in: H. Jankuhn en R. Wenskus ed., *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte* (Sigmaringen 1979) 19-43.

A. von Jenny en W.F. Volbach, *Germanischer Schmuck des Frühen Mittelalters* (Berlin 1933).

G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997).

G. John, *150 Jahre Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande* (Köln 1991).

R. Johnson, 'Towards a cultural theory of the nation', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde ed., *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 159-217.

A. de Jong, 'Volkskunde in de openlucht', *Volkskundig Bulletin* 20-3 (1994) 290-308.

A. de Jong, 'Dracht en eendracht. De politieke dimensie van klederdrachten, 1850-1920', in: D. Verhoeven e.a. ed., *Klederdracht en kleedgedrag. Het Kostuum Harer Majesteits onderdanen 1898-1998* (Nijmegen 1998) 67-82.

A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

E. de Jong, 'De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst door politieke brillen bezien', in: F. Grijzenhout en H. van Veen ed., *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992) 225-249.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 13 (Leiden 1988).

A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968).

A.A. de Jonge, 'Het fascisme en nationaal-socialisme', in: P. Luykx en N. Bootsma ed., *De Laatste Tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) 166-191.

A. Jonges, 'De ontstaansgeschiedenis van het Allard Pierson Museum. Archeologisch museum van de Universiteit van Amsterdam', *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 3-2 (1990) 27-32.

J.W. de Jongh en A.G. van Poelje, *Uit vroeger eeuwen* (Groningen 1931).

D. Jordaan, 'In memoriam Dr. C.C.W.J. Hijszeler', *'t Inschrien* 15-1 (1983) 4.

W.P. Jorissen, 'Jakob Maarten van Bemmelen. 3 Nov. 1830 – 3 Nov. 1910', in: L. Aronstein e.a. ed., *Gedenkboek, aangeboden aan J.M. van Bemmelen* (1910) IX-XX.

K. Junker, *Das Archäologische Institut des Deutschen Reiches zwischen Forschung und Politik. Die Jahre 1929 bis 1945* (Mainz 1997).

S. Kadner, *Urheimat und Weg des Kulturmenschen. Eine allgemeinverständliche zusammenfassende Einführung in die von Herman Wirth u.a. gewonnenen urgeschichtlichen, sprachlichen und völkerkundlichen Forschungsergebnisse, zugleich eine Darstellung der Entstehung der Rassen und der Entwicklungsstufen des nordisch-atlantischen Menschen* (Jena 1931).

J. Kalf, 'In Memoriam P. Visser', *Oudheidkundig Jaarboek* 4-8 (1939) 53-55.

A.F. Kamp, *De zilveren vrienden. Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum 1947 – 31 mei 1972* (Enkhuizen 1972).

H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVI en XVII eeuw* ('s-Gravenhage 1917).

G. Kaschnitz-Weinberg, 'Alois Riegl: Spätrömische Kunstindustrie', *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die Gesamte Klassische Altertumswissenschaft* 5 (1929) 195-213.

J. Kastein, *Een geschiedenis der Joden (geautoriseerde vertaling uit het Duitsch door Dr. J.L. Snethlage)* (Arnhem 1933).

M.H. Kater, *Das 'Ahnenerbe'. Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft in der SS. Organisationsgeschichte von 1935 bis 1945* (Heidelberg 1966).

M.H. Kater, *Das 'Ahnenerbe' der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (Stuttgart 1974).

M.H. Kater, *Das 'Ahnenerbe' der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* 2e druk (München 1997).

E. Keefer, *Die Suche nach der Vergangenheit. 120 Jahre Archäologie am Federsee* (Stuttgart 1992).

H. Kern, 'Rassen, Volken en Staten', in: L. Simons ed., *Studies in Volkskracht* (Haarlem 1904) 153-172.

H. Kern, 'Opmerkingen over het Nederlandsche volkskarakter', in: L. Simons ed., *Studies in Volkskracht* (Haarlem 1904) 341-364.

J.H. Kern en P.J. Meertens, *Verslag van de Dialecten-Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam 1930).

I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (London 1986).

F.C.J. Ketelaar, 'De historie herzien', in: *De historie herzien. Vijfde bundel 'Historische avonden' uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan* (Hilversum 1987) 7-14.

A. Kiekebusch, 'Siedlungsarchäologie', in: M. Ebert ed., *Reallexikon der Vorgeschichte* 12 (Berlin 1928) 102-117, aldaar 106-107.

H.E. Kilbride-Jones, 'Adolf Mahr', *Archaeology Ireland* 7-3 (1993) 29-30.

E. Kittel, *Die Externsteine. Ein kritischer Bericht zu ihrer Erforschung und Deutung nebst Führer durch die Anlagen* (Detmold 1978).

J.P. Kleiweg de Zwaan, *Praehistorie en Anthropologie. Gids in het Volkenkundig Museum* (Amsterdam 1929).

L.S. Klejn, 'Kossinna im Abstand von vierzig Jahren', *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 58 (1974) 1-55.
K. van der Kley, *Het Drentse Volkskarakter* (Heiloo 1946).
R.H.J. Klok, 'Prehistoric Barrows on the Veluwe', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38 (1988) 9-61.
P.J. Knegtmans, P. Schulten en J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. De opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996).
P.J. Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
H. Knippenberg en W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs (Kunsten) en Wetenschappen 1918-1993* (Assen 1993).
E. Knol, 'Op weg naar systematisch terpenonderzoek 1897-1913', in: E. Taayke ed., *75 Jaar Terpenonderzoek* (Groningen 1991) 69-80.
A.J.F. Köbben, 'Sebalt Rudolf Steinmetz (1862-1940) Een hartstochtelijk geleerde', in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Amsterdam 1992) 313-340.
H. Koningsveld, *Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapsfilosofie* (Amsterdam 1976).
J. van der Kooi, 'De volkskunde aan de Nederlandse universiteiten, een historisch overzicht', *Volkskundig Bulletin* 20-3 (1994) 323-342.
E.H. Korevaar-Hesseling, *Het Nederlandse volkskarakter weerspiegeld in de Nederlandse schilderkunst* (Den Haag 1941).
C.J. Kortenbach, 'Het Hof van Zessen: Thans Rijksmuseum van Oudheden', *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 37 (1945) 75-94.
H.D. Köhler, *Studien zur Ura-Linda-Chronik* (Weimar 1936).
K. Koenen, *Gefäßkunde der vorrömischen, römischen und fränkischen Zeit in den Rheinlanden* (Bonn 1895).
F. Koepp, *Archäologie* I-IV (Berlin/Leipzig 1919).
G. Kossack, 'Gero Merhart von Bernegg', in: I. Schnack ed., *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Marburg 1977) 332-356.
G. Kossack, 'Prehistoric Archaeology in Germany: Its History and Current Situation', *Norwegian Archaeological Review* 25-2 (1992) 73-109.
G. Kossinna, 'Die vorgeschichtliche Ausbreitung der Germanen in Deutschland', *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 6-1 (1896) 1-14.
G. Kossinna, 'Der Ursprung der Urfinnen und der Indogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten', *Mannus, Zeitschrift für Vorgeschichte* I (1909) 17-52.
G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie* (Würzburg 1911)
G. Kossinna, 'Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragende nationale Wissenschaft', *Mannus* IV (1912) 17-19.
G. Kossinna, 'Westfälische Vorgeschichte', *Mannus* V (1913) 31-37.
G. Kossinna, *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit* II (Berlin 1927).
G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte. Eine hervorragende nationale Wissenschaft*, Auflage 8 (1941).
F. Koster, *Wat is Heemkunde. Een algemeene oriëntatie ter beleving van ons eigen land* (Amsterdam 1941).

W. Krämer, 'Gerhard Bersu zum Gedächtnis', *45. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (1964) 1-2.

W. Krämer, 'Fünfundsiebzig Jahre Römisch-Germanische Kommission. Vortrag bei der Festsitzung der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts in Frankfurt am 13. April 1977', *Beiheft zum Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 58 (1977) 5-23.

E. Krause en O. Schoetensack, 'Die megalithischen Gräber (Steinkammergräber) Deutschlands. I, Altmark', *Zeitschrift für Ethnologie, Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 25 (1893) 105-170.

N.J. Krom, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus* (Leiden 1908).

N.J. Krom en F.C. Bursch, *Verslag van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over 1940* (1941).

K. Kromer, 'Menghin, Oswald', in: *Neue Deutsche Biographie* 17 (Berlin) 75-76.

H. Krop, 'Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', *Theoretische Geschiedenis* 21-1 (1994) 16-31.

H. Kühn, 'Der gegenwärtige Stand der Vorgeschichte', *Ipek* 17 (1943-48) 107-116.

T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago 1962).

E.H. ter Kuile, 'In Memoriam Mr. Jan Karel van der Haagen', *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 2 (1966) 13-14.

E.T. Kuiper, 'Levensbericht van dr. H. van Gelder. Lijst der Geschriften', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer Afgestorven Medeleden 1921-1922* (Leiden 1922) 58-72.

U. Kultermann, *Geschichte der Kunstgeschichte. Der Weg einer Wissenschaft* (München 1990).

K. Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart 1968).

H. Laagland, *Het verband tusschen ras en kultuur* (z.p. z.j.).

H. Laagland, *Geschiedenis van het Noordras* (z.p. z.j.).

D. van Laanen, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: *Monumenten en Oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995* (1995) 8-31.

A. Labrie, 'Faust en Helena: een Duitse mythe', *Leidschrift* 8-2 (1991/92) 83-104.

S.J. De Laet en W. Glasbergen, *De Voorgeschiedenis der Lage Landen* (Groningen 1959).

P. Lambrechts, 'Hubert van de Weerd (1878-1951)', *Rijksuniversiteit te Gent. Liber Memorialis 1913-1960. Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte* I (Gent 1960) 257-262.

A. Langsdorff en H. Schleif, 'Die Ausgrabungen der Schutzstaffeln', *Germanien* (1936) 391-399.

A. Langsdorff en H. Schleif, 'Die Ausgrabungen der Schutzstaffeln', *Germanien* (1938) 6-11.

J.N. Lanting en J.D. van der Waals, 'Laat-Neolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen, bewerkt naar gegevens van Mr. A.L. Tromp over opgravingen in 1941 van Dr. F.C. Bursch', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* LII (1971) 93-127.

J.N. Lanting, 'A.E. van Giffen. Education and official career', *Palaeohistoria* XV (1973) 13-14.

J.N. Lanting, 'De grafheuvel van Harenermolen: een nieuwe bewerking van oude gegevens', in: W.J. Formsma e.a. ed. *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek voor Groningen* (1978-1979) 181-207.

S. Langereis, *Johan Smetius. Nijmegen, stad der Bataven* I (Nijmegen 1999).

A. van der Lee, 'H.J. Popping, praktijkarcheoloog van het eerste uur', *Apan/Extern* 5 (1995/96) 58-62.

T. Leeflang, *De bioscoop in de oorlog* (Amsterdam 1990).

J. Leerssen, 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit* (Amsterdam 1996) 45-57.

J. Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets* (Amsterdam 1999).

G. van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam 1945).

H. Lehmann-Haupt, *Art Under a Dictatorship* (New York 1954).

H.M.R. Leopold, *De invloed van klimaatveranderingen op de oude geschiedenis van Italië. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 12 Maart 1937* (Leiden 1937).

A. Leube, 'Zur Vor- und Frühgeschichte an der Friedrich-Wilhelms-Universität in den Jahren 1933-1945', in: E. Cziesla, T. Kersting en S. Pratsch ed., *Den Bogen Spannen... Festschrift für Bernhard Gramsch zum 65. Geburtstag* (Weissbach 1999) 561-569.

A. Leube en M. Hegewisch ed., *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel-und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945* (Heidelberg 2002).

J. Leydesdorff, *Bijdrage tot de Speciale Psychologie van het Joodsche Volk* (Groningen 1919).

J. Leydesdorff, 'De Nederlandse Joden', P.J. Meertens en A. de Vries ed., *De Nederlandse Volkskarakters* (Kampen 1938) 483-500.

H.J. Lieber, 'Ideologie und Wissenschaft im totalitären System', in: W. Hofer ed. *Wissenschaft im totalen Staat* (München 1964) 11-37.

J. van Limborgh en W.F. Janbroers, 'Bibliography Professor Dr. L. Bolk', *Acta Morphologica Neerlando Scandinavica* 13 (1975) 91-99.

L. Lindenschmit, *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit* I-V (Mainz 1858-1911).

J. Linthorst Homan, 'Eenige beschouwingen over de waarde van het provinciaal besef in de drie noordelijke provinciën', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1938-1939) 12-32.

Th.J.G. Locher, 'Byvanck and the University', *Bulletin Antieke Beschaving. Orgaan van de Vereeniging Antieke Beschaving* 46 (1971) 4-5.

C. Lorenz, '"Over ons zelf praten we niet." De discussie over Duitse historici en het nationaal-socialisme' in: P. Dassen en T. Nijhuis ed., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de 'Historikerstreit' tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 153-177.

H. Lother, *Neugermanische Religion und Christentum. Eine kirchengeschichtliche Vorlesung* (Gütersloh 1934).

P. Louwerse, *Geïllustreerde vaderlandsche Geschiedenis voor jong en oud Nederland*, 4e druk (Amsterdam 1908).

H.D. Louwes, 'Het platteland en het boek', in: E. Elias ed., *Rondom het boek 1937* (1937) 75-83.

G. Luijten, '"De veelheid en de eelheid": een Rijksmuseum Smidt-Degener', in: E. de Jong, G.Th.M. Lemmens en P.J.J. van Thiel ed., *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984) 351-429.

C.W. Lunsingh Scheurleer, *Het belang van terracottafiguren voor de Griekse archaeologie. Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van privaat-docent aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 15 October 1933* (Rotterdam 1933).

C.W. Lunsingh Scheurleer, *Een en ander over de wording van de Griekse kunst. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 12 Maart 1937* (Leiden 1937).

H.J. Lutzhöft, *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940* (Stuttgart 1971).

D. Mackenzie, 'Ancient Sites in Melos', *The Annual of the British School at Athens* (1896-7) 71-88.

S.L. Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970* (Princeton 1996).

M. Maring, 'Het Paaslo-Pantheon: monument van kunstbescherming', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995* (Zwolle 1995) 111-124.
H. Martin, 'Ontgraving van een prae-historischen tumulus te Soesterberg; met naschift van A.E. van Giffen', in: *Verslag over het dienstjaar 1923, van de Provinciale Commissie van Toezicht op de Bewaring en Instandhouding van Voorwerpen van Waarde uit oogpunt van Geschiedenis en Kunst* (1923) 14-32.
W. Martin, *Herleefde Schoonheid. 25 jaar Monumentenzorg in Nederland 1918 – 10 Mei – 1943* (Amsterdam 1943).
P.J. Meertens en A. de Vries, 'Ter Inleiding', in: P.J. Meertens en A. de Vries ed., *Nederlandse Volkskarakters* (Kampen 1938) v-vii.
P.J. Meertens, 'De Zeeuwen', in: P.J. Meertens en A. de Vries ed., *De Nederlandse Volkskarakters* (Kampen 1938) 243-257.
R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* (1995) 79-94.
D.J. Meijers, 'De democratisering van schoonheid. Plannen voor museumvernieuwingen in Nederland 1918-1921', *Kunst en Kunstbedrijf. Nederland 1914-1940. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 28 (1977) 55-104.
O. Menghin, '25 Jahre Wiener Prähistorische Gesellschaft', *Wiener Prähistorische Zeitschrift* xxv (1938) 1-3.
W. Menghin en K. Goldmann, *Schliemanns Gold und die Schätze Alteuropas aus dem Museum für Vor- und Frühgeschichte. Eine Dokumentation* (Berlin 1993).
G. Merschberger, 'Geschichtsbildende Kräfte in der Vor- und Frühzeit der Niederlande', in: W. Söchting ed., *Das Niederlandbuch. Sammlung deutscher und niederländischer Arbeiten* (Frankfurt am Main 1942) 57-64.
P.J.R. Modderman, *Over de wording en betekenis van het Zuiderzeegebied* (Groningen 1945).
P.J.R. Modderman, *De belangstelling voor de vaderlandse archeologie* (Groningen 1955).
P.J.R. Modderman, 'Die Geschichte der Erforschung der Bandkeramik in den Niederlanden', *Palaeohistoria* vi-vii (1958-1959) 25-26.
I. Mok, *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving 1876-1992* (Amsterdam 1999).
J.R. ter Molen ed., *Pyke Koch. Schilderijen en tekeningen. Museum Boymans-van Beuningen* (Rotterdam 1995).
S.J. van der Molen, 'Ezinge: Saksische of Friesche huizen?', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap Amsterdam* (1940) 804-815.
S.J. van der Molen, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen, met een naschrift van Mr. P.C.J.A. Boeles* (Assen 1942).
H.W.E. Moller, 'Het Zuid-Nederlandsch Nationaliteitsbesef', *Volkseenheid. Voordrachten gehouden op de tweede volkseenheid-conferentie, in 1935* (Amsterdam z.j.) 42-67.
H. Mommsen, 'Der faustische Pakt der Ostforschung mit dem NS-Regime. Anmerkungen zur Historikerdebatte', in: W. Schulze en O.G. Oexle ed., *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main 1999) 265-273.
Th. Mommsen, 'Die Einheitliche Limesforschung', in: *Reden und Aufsätze* (Berlin 1905) 344-350.
O. Montelius, *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien* (Braunschweig 1900).
O. Montelius, *Kulturgeschichte Schwedens* (Leipzig 1906).
A. Mosso, *The dawn of mediterranean civilisation* (London 1910).
F.M. Müller, *Biography of Words and the Home of the Aryans* (London 1888).
S. Müller, *Urgeschichte Europas. Grundzüge einer prähistorischen Archäologie* (Strassburg 1905).
W. Mulder, 'De Kelten in ons land', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5-4 (1917) 177-206.

W. Mulder, 'Antwoord op het voorgaande', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5-5 (1918) 10-12.
E. Muller, *Rapport Museale Verwervingen 1940-1948* (Amsterdam 1999).
F. Muller Fz., 'Mr. S. Muller Hz.', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen gevestigd te Amsterdam* 1916 (1917) 31-59.
S. Muller, 'Hercynia', *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur* XXVI (1901) 281-286.
S. Muller e.a. ed., *Over hervorming en beheer onzer musea* (Leiden z.j.).
B. de Munnick, *Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de Joodse 'Barneveld-groep' 1942-1945* (Amsterdam 1992).
A. Mussert, *De bronnen van het nationaal-socialisme* (Utrecht 1937).

J.C. Nachenius, *Oud-Germaansch Leven* (Leiden z.j.).
J.C. Nachenius, *Geschiedenis van het noordras* (Amsterdam 1944).
F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte* (Stuttgart 1964).
T. Nipperdey, 'Auf der Suche nach der Identität: Romantischer Nationalismus', in: *Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays* (München 1986) 110-125.
E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, 'Monumentenzorg en oorlogsschade', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* (Zwolle 1995) 32-48.
P. Nissen, *De folklorisering van het onalledaagse* (Tilburg 1994).
P.J.A. Nissen, 'Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit* (Amsterdam 1996) 155-172.
J.M.A. Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland, 1900-1950* (Nijmegen 1989).
Raden Mas Noto Soeroto, 'Das Javanische Volk und das Rassenproblem in Indonesien', in: M.J. van der Meer ed., *Schriften des Holland-Instituts in Frankfurt am Main über die Niederlande und ihre Kolonien Neue Reihe* 5 (Heidelberg 1928) 3-5.

H.Th. Obbink, 'Voorwoord bij den eersten druk 1924', *Op Bijbelschen Bodem. Egypte – Palestina – Syrië*, 2e druk (Amsterdam 1927).
W. Oberkrome, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen 1993).
H.T. Obreen, 'Pieter Catharinus Johannes Albertus Boeles (Assen, 22 november 1873 – Leeuwarden, 6 mei 1961)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1962-1963) 81-90.
F. Oelmann, 'Bericht über die Tätigkeit des Landesmuseums in Bonn in der Zeit vom 1. Januar 1941 bis 31. Dezember 1945', *Bonner Jahrbücher* 148 (1948) 314-321.
W.A.J. Oosting, *Bodemkunde en bodemkarteering in hoofdzaak van Wageningen en omgeving* (Wageningen 1936).
R.P. Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie* (Wolfshagen 1937).
W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1992).
W. Otterspeer, *Een welbestierd budget. Honderd jaar Leids Universiteits-Fonds 1890-1990* (Leiden 1990).
W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Akademie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het Interbellum* (Amsterdam 1997).

J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Tilburg 1990).

M.D. Ozinga e.d., *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid. Bevattende 44 studies met 242 afbeeldingen over karakter, leven en bedrijf onzer elf provincies* (Amsterdam 1942).

W.J. Pantus en L. Swinkels, 'Een stenige weg. De wisselvallige betrekkingen tussen Museum Kam en de gemeente Nijmegen. Een terugblik', *Numaga* XLIV (1997) 7-25.

W. Pape, 'Zur Entwicklung des Faches Ur- und Frühgeschichte in Deutschland bis 1945', in: A. Leube en M. Hegewisch ed., *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945* (Heidelberg 2002) 163-226.

S. Peer, *France on Display. Peasants, Provincials, and Folklore in the 1937 Paris World's Fair* (New York 1998) 137 en 153.

E. Pelinck en J.A.R. Kymmel, 'Verslag omtrent het Provinciaal Museum over 1918', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 37 (1919) 218-235.

W.J.Th. Peters, 'In memoriam prof.dr. F.J.M. de Waele', *Jaarverslag Katholieke Universiteit Nijmegen* (1977) 19-24.

A.C. Piebenga, 'Us keninginnen yn'e pronk', in: D. Verhoeven e.a. ed., *Klederdracht en kleedgedrag. Het Kostuum Harer Majesteits onderdanen 1898-1998* (Nijmegen 1998) 83-87.

W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote* IX (Leiden 1877).

G.A. van Poelje, *De Grondslagen van Staatsrecht en Staatsleer in het Duitsche rijk van thans* (Alphen aan den Rijn 1939).

G.A. van Poelje, 'Pieter Visser (Nieuw-Amsterdam 9 October 1881 – 's-Gravenhage 3 Mei 1939)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1938-1939* (Leiden 1939) 114-121.

G.A. van Poelje, 'De moderne grote stad (1933)' *Wet en Wezen* (Alphen aan den Rijn 1954) 105-116.

G.A. van Poelje, 'Naar onbekende stranden (1933)', *Wet en Wezen* (Alphen aan den Rijn 1954) 117-130.

G.A. van Poelje, 'De culturele taak van de gemeente (1936)' *Wet en Wezen* (Alphen aan den Rijn 1954) 147-155.

G.A. van Poelje, 'Algemene inleiding tot het vraagstuk van de culturele taak van de overheid', in: *De culturele taak van de overheid. Instituut voor Bestuurswetenschappen. Verslag van de studiedagen* (1956) 2-12.

G.A. van Poelje, *Sexaginta anni: een mensenleven in openbare dienst* (Leiden 1961).

M. Polano en M. Kuipers, 'Monumenten in Nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995* (Zwolle 1995) 66-78.

W. Pompe, 'De beteekenis der volkseenheid', *De Gemeenschap* 19-7 (1934) 427-437.

H.J. Popping, 'Drentsch Mesolithicum en Neolithicum', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 48 (1930) 69-81.

H.J. Popping, *Eenige correctie op Nederlandsche geschiedschrijving* (Amsterdam z.j.).

H.J. Popping, 'Boekbespreking. Dr. F.C. Bursch "Grafvormen van het Noorden" (Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum te Leiden, 1936)', *Nieuw Nederland* 3-9 (1937) 727-728.

R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).

S. Preidel, 'Grundsätzliches zur Erschliesung urgesch. Wanderungen', *Mannus* VI (1928) 279-e.v.

C. Rademacher, 'Zur Chronologie der niederrheinischen Hallstattgräber', *Mannus, Zeitschrift für Vorgeschichte* X (1918) 97-102.

E. Rademacher, 'Holland', in: M. Ebert ed., *Reallexikon der Vorgeschichte* V (Berlin 1926) 340-350.

J. Raftery, 'A backward look', *Archaeology Ireland* 2-1 (1988) 22-24.

W. Reese, *Die Niederlande und das Deutsche Reich*, Auflage 2 (Berlin 1942).

R. Reinders, 'Scheepsarcheologie in Nederland', *KNOB-Congres: Verantwoord onder water* (Amsterdam 1986).

H. Reinerth, 'Ein Dorf der Großsteingräberleute. Die Ausgrabungen des Reichsamtes für Vorgeschichte am Dümmer', *Germanenerbe* 4-8 (1939) 226-242.

H. Reinerth ed., *Vorgeschichte der deutschen Stämme. Germanische Tat und Kultur auf deutschem Boden.* Band 1. *Urgermanen und Westgermanen* (Berlin 1940).

A.E. Remouchamps, 'Het swastika-ornament op Saksisch vaatwerk', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* II (1921) 79-88.

A.E. Remouchamps, 'De cultuur der koepelgrafheuvels. Opgravingen nabij Ermelo', *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* IV (1923) XCV-CXVI.

A.E. Remouchamps, *Griechische Dolch- und Schwertformen: ein Beitrag zur Chronologie der Europäischen Bronzezeit* (Leiden 1926).

J.G.N. Renaud, *Oude Ambachtskunst* (Amsterdam 1943).

H. Reydon, *Nationaal-Socialisme en Germaansche Volksaard* (Utrecht z.j.).

A. Riegl, *Die spät-römische Kunstindustrie in Österreich-Ungarn* (Wien 1927).

A. Rieth, *Vorzeit Gefälscht* (Tübingen 1967).

F. Rikhof, 'J.K. van der Haagen, Kunstbescherming in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 9 (Amsterdam 1998) 37-58.

W.Z. Ripley, *The Races of Europe, a Sociological Study* (London 1900).

P.H. Ritter jr., 'De ontwikkeling van het Nederlandsche Volkskarakter', in: W.E. van Dam van Isselt e.a. ed., *Nederland in de Branding* (Baarn 1938) 9-39.

A. Roes, *De oorsprong der geometrische kunst* (Haarlem 1931).

A. Roes, *Greek Geometric Art. Its Symbolism and its Origin* (Haarlem/London 1933).

A. Roes, 'Ariërs en Swastika', in: *Verslag van het Verhandelde in de Algemeene Vergadering en de Sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, gehouden den 4en en den 5en Juni 1934* (1934) 57-75.

A. Roes, *Het hakenkruis Arisch?* (Haarlem 1934).

A. Roes, *Aziatische invloeden op het Oude Europa. Rede uitgesproken bij de opening harer lessen als privaat-docent aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op vrijdag 8 October 1937* (Utrecht 1937) 18-19.

N. de Roever en G.J. Dozy, *Het leven van onze voorouders* I (Amsterdam z.j.).

N. de Roever en G.J. Dozy, *Het leven van onze voorouders (geheel opnieuw bewerkt en voortgezet door F.H. Fischer)* I, 3e druk (Amsterdam 1938).

R.N. Roland Holst, 'Aesthetisch intellectualisme', *De Gids* 85-4 (1921) 114-124.

J. Romein, *De Lage Landen bij de Zee. Geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandsche volk van Duinkerken tot Delfzijl* (Utrecht 1934).

J. Romein, *Het onvoltooid verleden* (Amsterdam 1937).

J. Romein, 'Beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter' (1941), *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946) 172-200.

J. Romein, 'Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest', *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946) 146-170.

J. Romein, 'Geschiedenis', in: K.F. Proost en J. Romein ed., *Geestelijk Nederland 1920-1940. Deel II De Wetenschappen van natuur, mens en maatschappij* (Amsterdam z.j.) 23-53.

T.A. Rompelman, *Germanistiek en Germanophilie. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 10 November 1945* (Groningen 1945).
G. Rooijakkers, 'De ideologie van het heem', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit* (Amsterdam 1996) 5-27.
H. Roosens, 'In Memoriam Jacques Breuer 1892-1971', *Helinium* XI (1971) 209-212.
P. de Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap. Ordening in de jaren dertig', in: R.A. Koole ed., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 66-88.
P. de Rooy, 'De ontdekking van een oud bestoven familieportret', in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Amsterdam 1992) 9-28.
A. Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, druk 33-34 (München 1934).
[M.M. Rost van Tonningen], *Bericht von Dr. M.M. Rost van Tonningen, Präsident des Aufsichtrates der Nederlandsche Oost Compagnie N.V. gegründet am 6. Juni 1942 in Den Haag über die bisherigen und zukünftige geplannte Aufbau-Arbeit der Nederlandsche Oost Compagnie N.V. in den besetzten Ostgebieten* ('s-Gravenhage 1943).
J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en hoger onderwijs in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).
G. Ruygers en F. van der Ven, 'Regionalisme en cultuur I', *Brabantia Nostra* 1-7 (1936) 98-100.

W.E.W. Saal, *Bernard Hoetger. Ein Architekt des norddeutschen Expressionismus* (Bonn 1989).
E. von Sacken, *Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer* (Wien 1868).
A.J. Salomé, 'Bolk's anthropological work', *Acta Morphologica Neerlando Scandinavica* 13 (1975) 69-73.
H. Sarfatij, 'Conversations about the pre- and protohistory of the state service for archaeological invesitigations (ROB), Amersfoort', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 73-79.
H. Sarfatij, 'A.E. van Giffen (1884-1973): Met ups en downs in de oudheidkunde', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 9-15.
H. Sarfatij, 'Willem Glasbergen 1923 – 1979', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 30-33.
N.C.F. van Sas, '*Fin-de-siècle* als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106-4 (1991) 595-609.
N.C.F. van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw: nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914', in: F. Grijzenhout en H. van Veen ed., *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992) 83-106.
N.C.F. van Sas, 'Varieties of Dutchness', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde ed., *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 5-16.
W. Scheidt, *Die Rassen der jüngeren Steinzeit in Europa* (München 1924).
H. Schellekens en R.P.W. Visser, *De genetische manipulatie* (Amsterdam 1987).
A.A. van Schelven, 'Het Nederlandsche Volksbesef in Noord-Nederland', *Volkseenheid. Voordrachten gehouden op de tweede volkseenheid-conferentie, in 1935* (Amsterdam z.j.) 21-41.
Th. van Schelven, 'De Nederlanders', in: P.J. Meertens en A. de Vries ed., *De Nederlandse Volkskarakters* (Kampen 1938) 1-14.
W. Scheuermann, *Woher kommt das Hakenkreuz* (Berlin 1933).

H. Schliemann, *Tiryns: der praehistorische Palast der Könige von Tiryns. Mit Vorr. von F. Adler, Beiträge von W. Dörpfeld* (Leipzig 1886).

F. Schmidt-Degener, *Rembrandt, een beschrijving van zijn leven en zijn werk* (Amsterdam z.j.).

R. Schmook, *'Gesunkenes Kulturgut – primitive Gemeinschaft'. Der Germanist Hans Naumann (1886-1951) in seiner Bedeutung für die Volkskunde* (Wien 1993).

A. Schnapp, 'Preface. L'archéologie face au national-socialisme', in: A. Adam e.a., *L'archéologie en Alsace et en Moselle au temps de l'annexion (1940-1944)* (Strassbourg 2001) 7-9.

H.D. Schneider, *Rijksmuseum van Oudheden. Nederlandse Musea* VI (Haarlem 1981).

H.D. Schneider, *De Laudibus Aegyptologiae. C.J.C. Reuvens als verzamelaar van Aegyptiaca* (Leiden 1985)

G. Schöbel, 'Die Pfahlbauten von Unteruhldingen', *Zeitschrift des Vereins für Pfahlbau und Heimatkunde e.V.* 5-6 (1996-97) 32-49.

I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem 1956).

I. Schöffer, 'The Batavian Myth during the sixteenth and seventeenth centuries', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands, V Some political mythologies* (Den Haag 1975) 78-101.

P. Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', in: P. Schöttler ed., *Geschichtsschreibung als Legimitationswissenschaft 1918-1945* (Frankfürt am Main 1997) 204-261.

F. van Schoping, *Het 'volksche element' in het nationaal-socialisme* (Leiden z.j.).

F. van Schoping, *Wien Neêrlandsch Bloed ... Het rassenvraagstuk en zijn beteekenis voor Nederland* (Amsterdam 1944).

Jos. Schrijnen, 'Ter nadere bepaling van wezen en doel der volkskunde', *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandse Folklore* 23 (1913) 5-10.

Jos. Schrijnen, 'Wat is Volkskunde', *Onze Taaltuin* 2-3 (1935) 65-72.

Jos. Schrijnen en P.J. Meertens, *Verslag van de Volkskunde-Commissie der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam over 1934* 1-2.

Jos. Schrijnen en P.J. Meertens, *Verslag van de Volkskunde-Commissie der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam over 1936* 1.

P. Schrijvers, *Rome Athene Jeruzalem. Leven en werk van prof.dr. David Cohen* (Groningen 2000).

H. Schroller, 'Die Friesen und Sachsen', in: H. Reinerth ed., *Vorgeschichte der deutschen Stämme. Germanische Tat und Kultur auf deutschem Boden. Band I Urgermanen und Westgermanen* (Berlin 1940) 67-159.

C. Schuchhardt, *Schliemann's Ausgrabungen in Troja, Tiryns, Mykenä, Orchomenos, Ithaka im Lichte der heutigen Wissenschaft* (Leipzig 1891).

C. Schuchhardt, 'Hof, Burg und Stadt bei Germanen und Griechen', *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und Deutsche literatur* II (1908) 305-321.

C. Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. I Das Ornamentsystem der nordwestdeutschen neolithischen Keramik', *Praehistorische Zeitschrift* 1 (1909) 37-54.

C. Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. II Buckelkeramik', *Praehistorische Zeitschrift* 1 (1910) 351-369.

C. Schuchhardt, 'Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. III Verschiedene Stoffe: Leder Weberei, Knüpf- und Näharbeit', *Praehistorische Zeitschrift* II (1910) 145-162.

C. Schuchhardt, 'Hügelgräber', in: J. Hoops ed., *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* II (Strassburg 1913-15) 566-568.

C. Schuchhardt, *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung* (Strassburg/Berlin 1919).

C. Schuchhardt, *Die Entstehungsgeschichte der Römisch-germanischen Kommission des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches zu Frankfurt a.M.. Mit einem Geleitwort von Theodor Wiegand* (Bremen 1934).

C. Schuchhardt, *Die Vorgeschichte von Deutschland*, Auflage 5 (1943).

C. Schuchhardt, *Aus Leben und Arbeit* (Berlin 1944).

A. Schülke, 'Conference Review. "Die mittel-und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945", Berlin 19-23 November 1998', *European Journal of Archaeology* 3-3 (2000) 417-429.

P. Schulten, 'De archeologie van een collaboratie. Leven en werk van prof. G.A.S. Snijder', in: N.D.J. Barnouw e.a. ed., *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (1994) 119-142.

P. Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde. Geerto Aeilko Sebo Snijder (1896-1992)', in: P.J. Knegtmans, P. Schulten en J. Vogel ed., *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 155-222.

K. Schumacher 'Die Hallstattkultur am Mittelrhein', *Praehistorische Zeitschrift* XI-XII (1919-1920) 123-178.

G.J. Schutte e.a. ed., *Zicht op Zuid-Afrika. Honderd jaar geschiedenis van Zuid-Afrika, 1881-1981* (Amsterdam 1981) 3-38.

G. Schwantes, *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins* (1939).

K. von See, *Deutsche Germanen-Ideologie. Von Humanismus bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main 1970).

G. Semper, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*, 2 dln. (1878-1879).

A. Seyss-Inquart, 'Aus Anlass der Übernahme der Regierungsgewalt', in: Reichsminister Seyss-Inquart, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Amsterdam 1944) 7-12.

A. Seyss-Inquart, 'Vor dem "Niederländischen Kulturkring". Den Haag, 28. September 1940', in: Reichsminister Seyss-Inquart, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Amsterdam 1944) 31-36.

A. Seyss-Inquart, 'Zur Einsetzung des niederländischen Kulturrates. Den Haag, 11. Februar 1942', in: Reichsminister Seyss-Inquart, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Amsterdam 1944) 86-113.

K. Sklenár, *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years* (New York 1983).

B.H. Slicher van Bath, *Mensch en Land in de Middeleeuwen. Bijdragen tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* (Assen 1944).

B.H. Slicher van Bath, 'De Saksen', *Friezen, Saksen, Franken. Bijdragen en Mededelingen der Dialecten-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* X (1947) 37-45.

B.H. Slicher van Bath, 'Dutch Tribal Problems', *Speculum. A Journal of Mediaeval Studies* XXIV-3 (1949) 319-338.

J. Slofstra, 'Veertig jaar onderzoek naar Romeins Brabant: terugblik en vooruitzicht', *Brabants Heem* 40 (1988) 9-31.

G. Smolla, 'Das Kossinna-Syndrom', *Fundberichte aus Hessen* 19/20 (1979/80) 1-9.

G.A.S. Snijder, *De forma matris cum infante sedentis apud antiquos* (Utrecht 1920).

G.A.S. Snijder, *Het Ontstaan van den Proportie-kanon bij de Grieken. Rede Uitgesproken bij de Aanvaarding van het Ambt van Buitengewoon Hoogleraar in de Klassieke Archaeologie en de Kunstgeschiedenis der Oudheid aan de Universiteit van Amsterdam op 21 Mei 1928* (Utrecht 1928).

G.A.S. Snijder, 'A. Roes, De oorsprong van de geometrische kunst', *Deutsche Literaturzeitung* (1932) 1848-1854.

J.J. Spahr van der Hoek, 'Mr. P.C.J.A. Boeles 1873-1961. In Memoriam', *De Vrije Fries* 45 (1962) 5-7.
P.R. Spanjaard, 'Jan Cunen (1884-1940) historicus en archivaris', in: J. van Oudheusden e.a. ed., *Brabantse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* 2 (1994) 23-27.
E. Sprockhoff, 'Zum Geleit', in: E. Sprockhoff ed., *Marburger Studien* (Darmstadt 1938) VII-VIII.
I.H. Stamhuis, 'Statistiek en waarschijnlijkheidsberekening in het werk van Tine Tammes (1871-1947)', *Gewina* 15 (1992) 196-207.
R. Stampfuss, *Gustaf Kossinna, ein Leben für die Deutsche Vorgeschichte* (Leipzig 1935).
S.R. Steinmetz, 'De algemeene oriënteering en geschiedenis der Sociologie', *Mensch en Maatschappij* I (1925) 234-237.
S.R. Steinmetz, 'Der erbliche Rassen- und Volkscharacter' (1902), *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* II (Groningen 1930) 244-293.
S.R. Steinmetz, *Die Niederlande* (Berlin 1930).
S.R. Steinmetz, 'Die Begabung der Rassen und Völker' (1911), *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 40-51.
S.R. Steinmetz, 'Een woord vooraf', in: S.R. Steinmetz e.a. ed., *De Rassen der Menschheid. Wording, Strijd en Toekomst* (Amsterdam 1938) VII-XIV.
H. Steuer, 'Prof. em. Dr. Herbert Jankuhn', *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 59 (1990) V-VII.
H. Steuer, 'Herbert Jankuhn und seine Darstellungen zur Germanen- und Wikingerzeit', in: D. Hakelberg en H. Steuer ed., *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995* RGA-E Band 29 (2001) 417-473.
W. von Stokar, 'Die Wurzeln des niederländischen Volkstums', *Westland* I (1943) 18-20.
P. Stuart, 'Het dilemma van G.M. Kam: Leiden of Nijmegen', *Numaga* 32 (1985) 5-10.
P. Stuart, 'De Tabula Peutingeriana. Commentaar', in: A.M. Gerhartl-Witteveen en P. Stuart ed., *Museumstukken* II (1993).
V. de Stuers, *Holland op zijn smalst: ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam* (Bussum 1975).
L.J.F. Swinkels, 'Een prachtvol exemplaar. Vijfenzeventig jaar Museum G.M. Kam 1922-1997', in: A.M. Gerhartl-Witteveen ed., *Museumstukken* VII (1997).
M. Szöllösi-Janze, 'National Socialism and the Sciences; Reflections, Conclusions and Historical Perspectives', in: M. Szöllösi-Janze ed., *Science in the Third Reich* (Oxford 2001) 1-35.

A.M. Tallgren, 'Archaeological Studies in Soviet-Russia', *Eurasia Septentrionalis Antiqua* X (1936) 129-170.
T. Tammes, 'Der Flachsstengel. Eine statistisch-anatomische Monographie', *Natuurkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen VI stuk 4* (1907).
H. Teitler, *De Opstand der 'Bataven'* (Hilversum 1998).
N.B. Tenhaeff, 'Van de hunebedden tot de gravenhuizen (Holwerda's opgravingen in Nederland)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 41 (1926) 356-364.
N.B. Tenhaeff, 'De pijlers van onze volkskracht', in: C.H. Edelman e.a. ed., *De Nederlandse Geest* (Naarden 1941) 29-112.
K. Teppe, 'Landesgeschichtliche Traditionen und sozialgeschichtliche Erneuerung: Das Westfälische Institut für regionalgeschhichte', in: W. Buchholz ed., *Landesgeschichte in Deutschland. Bestandaufnahme – Analyse – Perspektiven* (Paderborn 1998) 279-314.
W. Teudt, *Germanische Heiligtümer. Beiträge zur Aufdeckung der Vorgeschichte, ausgehend von den Externsteinen, den Lippequellen und der Teutoburg* (Jena 1936).
B. Theunissen, *Eugène Dubois en de Aapmens van Java. Een bijdrage tot de geschiedenis van de paleoantropologie* (Amsterdam 1985).

L. Theunissen, *Middenbronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'* (Leiden 1999).
J. Theunisz, *Verloren Volk* (Amsterdam 1933).
J. Theunisz, 'Volksch', *Volksche Wacht* 7 (1942/43) 157-158.
J.H. Thiel, *Oud-Grieksch Oorlogsrecht. Openbare les, gegeven bij de aanvaarding van het ambt van privaat-docent in de Oude Geschiedenis aan de Rijks-Universiteit te Leiden op 2 Februari 1927* (Groningen 1927).
J.H. Thiel, *De rol der persoonlijkheid in de geschiedenis der Romeinsche republiek. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 22 October 1930* (Groningen 1930).
J.H. Thiel, 'Gelijkschakeling der Duitsche wetenschap', *De Groene Amsterdammer* 25 november (1933) 2.
J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland. Ter herdenking van een eeuw regeringsbeleid 1875-1975* ('s-Gravenhage 1975).
J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).
J. Toman, *The protection of cultural property in the event of armed conflict. Commentary on the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Protocol, signed on 14 May 1954 in The Hague, and on other instruments of international law concerning such protection* (Aldershot 1996).
B.G. Trigger, 'Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist', *Man* 19-3 (1984) 355-370.
B.G. Trigger, *A history of archaeological thought* (Cambridge 1989).
A.L. Tromp, 'Opgravingen. Uit een drietal grafheuvels te Vaassen', *Volksche Wacht* 6-5 (1942) 151.
B. Tromp, 'Theorie en totalitarisme', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6-2 (1979) 322-339.
C. Tsountas en J. Irving Manatt, *The mycenaean age, a study of the monuments and culture of pre-homeric Greece* (z.p 1897).
E.B. Tylor, 'On the Tasmanians as Representatives of Palaeolithic Man', *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* XXIII (1894) 141-152.

I.L. Uijterschout, *Onze Gedenkteekenen. Een nationaal bezit* ('s-Gravenhage 1941).
J. Undset, *Das erste Auftreten des Eisens in Nordeuropa* (Hamburg 1882).
W.C. van Unnik, 'Herdenking van Johannus Hendrik Thiel (27 januari 1896 – 19 mei 1974)', in: *Jaarboek 1976 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam 1977) 224-238.

E.M. Valeton, 'Tentoonstelling "Wat Aarde Bewaarde"', *Volksche Wacht* 11 (1943) 357-358.
G. Vanpaemel en M. Beyen, 'Ras, wetenschap en politiek: bij wijze van inleiding', in: G. Vanpaemel en M. Beyen ed., *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 1998) 7-18.
T.J. Veen, 'Academische vrijheid: enkele opmerkingen ter inleiding', in: J.C.H. Blom, A.J. Kox en T.J. Veen ed., *Academische vrijheid* (Amsterdam 1995) 1-8.
N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven 1935-1945*, 2 dln. ('s-Gravenhage 1976).
H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Groningen 1992).
H. te Velde, 'How High Did the Dutch Fly? Remarks on Stereotypes of Burger Mentality', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde ed., *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 59-79.

D.J. van der Ven, *Heemschut, volkskunst en de drooglegging van de Zuiderzee* (Amsterdam 1930).

E. van der Ven-ten Bensel, *De Volksdans herleeft* (Middelburg 1933).

L. Verhart, *List en bedrog. Vervalsingen in de Nederlandse archeologie* (Utrecht 1995).

A.D. Verlinde, 'Archeologie-beoefening in Twente van 1660 tot 1985', *Jaarboek Twente* 25 (1986) 113-119.

A. Vermeer, *NSB-Films. Propaganda of vermaak?* (Amsterdam z.j.).

A. Verpoorte, 'De "Ahnenerbe"-opgraving in Dolní Vestonice, 1939-1942', *Profiel* 6 (1998) 83-91.

J. de Vet, 'Verlichting en christendom in Nederland', in: W. Fritschy en J. Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen z.j.) 94-122.

J. Veth, 'Aanteekeningen bij Huizinga's artikel over het rapport der museum-commissie', *De Gids* 85-4 (1921) 108-113.

R. Visscher, *Honderd Jaren uit de Geschiedenis van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* (z.j, z.p.).

Graf C. Vojkffy, 'Geschichte der Erforschung der Weinberghöhlen', in: L.F. Zotz ed., *Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern* (Bonn 1955) 9-12.

C.W. Vollgraff, 'Boekbespreking "Nederland's Vroegste Beschaving", "Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden"', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2-I (1908) 175-186.

J.C. Vollgraff, 'Levensbericht J.H. Gallée', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1909) 67-93.

'Volkskunde en etniciteit', *Volkskundig Bulletin. Volkskunde, cultuurpolitiek en etniciteit* 24.3 (1998) 385-444.

J.L.M. Vos, *'De spiegel der volksziel'. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het Interbellum* (Nijmegen 1993).

L. Vos, 'De Dietse studentenbeweging 1919-1940', in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945. ACTA* (Gent 1982) 451-493.

J.J. Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline', *Volkskundig Bulletin* 10-1 (1984) 50-63.

F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).

F. van Vree, 'Ras, volk en cultuur. Andere perspectieven op wetenschappelijke tradities', in: M. Eickhoff, B. Henkes en F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11 (2000) 11-31.

H.D. de Vries Reilingh, 'De Nederlandse volkskarakters', *Het Gemeenebest. Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap* 1 (1939) 27-29.

J. de Vries, 'De Hypothese van het Keltische Substraat', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 25 (1931) 181-221.

J. de Vries ed., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937).

J. de Vries en P.J. Meertens, Verslag van de Volkskunde-Commissie der Koninklijke Nederl. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam over 1939 (z.p. z.j.)

J. de Vries, 'De Wetenschap der Volkskunde', *Hoekstenen onzer Volkskultuur. Korte handleidingen over volkskunde, voorgeschiedenis en streektalen* I-1 (1941).

J. de Vries, *De Wetenschap der Volkskunde* (Amsterdam 1941).

J. de Vries, *Onze Voorouders* ('s-Gravenhage 1942).

J. de Vries, 'Volksch', *Volksche Wacht* 8 (1943/44) 362-364.

J. de Vries, 'Inleiding', in: J. de Vries ed., *Volk van Nederland*, 3e druk (Amsterdam 1943) 1-17.

J. de Vries, 'De samenstelling van ons volk', in: J. de Vries ed., *Volk van Nederland*, 3e druk (Amsterdam 1943) 62-80.

O. Vries, 'Een amateur-archeoloog op zoek naar de prehistorische cultuur. Johannes Minnema (1903-1984)', *ArcheoForum* 4 (1999/2000) 17-28.

Th.C. Vriezen, 'Franz Marius Theodor de Liagre Böhl (16 augustus 1882 – 16 november 1976)', *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Jaarboek 1976* (1977) 218-223.

U.E.E. Vroom, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum Enkhuizen* (Amsterdam 1983).

L. van Vuuren, 'Excursie naar het Noorden van ons land, onder leiding van Dr. A.E. van Giffen en dr. H.P. Coster', *Mensch en Maatschappij* 1 (1925) 469-473.

L. van Vuuren, 'Ons vaderland als woonplaats van den mensch', in: J. de Vries ed., *Volk van Nederland*, 3e druk (Amsterdam 1943) 34-61.

H. van de Waal, *Drie Eeuwen Vaderlandsche Geschied-Uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie* 2 dln. ('s-Gravenhage 1952).

J.D. van der Waals, *Praehistorie en Mythevorming* (Groningen 1969).

J.D. van der Waals, '"In Opdracht van Hare Majesteit"', in: W.A. van Es e.a. ed., *Archeologie en Historie* (Bussum 1973) 509-520.

J.D. van der Waals, 'Albert Egges van Giffen. Zijn werk in Drenthe. 14 maart 1884-31 mei 1973', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91 (1974) 9-19.

T. Wagemakers, 'Het Vaderlandsch Historisch Volksfeest. Over D.J. van der Ven, massatoerisme en de moderne folklore', *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum* (1996) 171-187.

M.G. Warffemius, *Hunebedden en Grafheuvels* (Amsterdam 1932).

E.H. Waterbolk, 'Uit de prehistorie van onze vereniging', in: *Vijftig jaren terpenonderzoek, uitgegeven naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (Groningen 1969) 1-11.

E.H. Waterbolk, 'Brieven over de aanloop tot de oprichting der Vereniging voor Terpenonderzoek', in: *Vijftig jaren terpenonderzoek, uitgegeven naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (Groningen 1969) 36-96.

H.Tj. Waterbolk, 'De oudheidkundige verschijnselen in verband met de ontwikkeling van plantengroei en klimaat', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 57-97.

H.T. Waterbolk, 'Podsolierungserscheinungen bei Grabhügeln', *Palaeohistoria* 10 (1964) 87-102.

H.T. Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen, Noordhorn 14 Maart 1884 – Zwolle 31 Mei 1973', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1975-1976* (1976) 122-153.

H.T. Waterbolk, 'Andere tijden, andere inzichten', *Westerheem* XXXV-3 (1986) 162-171.

H.T. Waterbolk, '"Het was een mooie tijd, er viel wat te doen". De archeoloog A.E. van Giffen (1884-1973)', in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt ed., *'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum 1989) 207-226, aldaar 221-222.

H.T. Waterbolk, 'De toekomst van de archeologie in Nederland', *Westerheem* 40-5 (1991) 366-376.

H.T. Waterbolk, 'Ezinge', in: H. Beck e.a. ed., *Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Von Johannes Hoops* 2-8 (1994) 60-76.

M.D. de Weerd, 'Bibliografie van het op oudheidkunde en geschiedenis betrekking hebbend wetenschappelijk oeuvre van Mr. P.C.J.A. Boeles', *De Vrije Fries* 45 (1962) 18-31.

M.D. de Weerd, *Over Veertig Jaar. Op zoek naar het cultuurlandschap van archeologen* (Amsterdam 2000).

K.F. Werner, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1967).

H. van Werveke, 'Inleiding tot het eerste deel', in: J.A. van Houtte e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I (Utrecht/Antwerpen 1949) XXX-XLI.

F. Wiegers, *Herman Wirth und die deutsche Wissenschaft* (München 1931).

L.R. Wiersma, 'Het comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 86-1 (1971) 124-150.

H.P.L. Wiessing, *Bewegend Portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960).

W.D. van Wijngaarden, *De sociale positie van de vrouw bij Israël in den vóór- en na-exilischen tijd* (Leiden 1919).

W.D. van Wijngaarden, 'Van Heurnius tot Boeser. Drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620-1935)' in: *Mededeelingen en verhandelingen No 2 van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap 'Ex Oriente Lux'* (Leiden 1935).

W.D. van Wijngaarden, 'Reuvens overlijden na honderd jaar herdacht. 1835 – 26 Juli – 1935', *Historia. Maandblad voor Geschiedenis* 1-10 (1935) 304-307.

W.D. van Wijngaarden, *Meesterwerken der Egyptische kunst te Leiden* (Leiden 1938).

W.D. van Wijngaarden, 'In memoriam Dr J.H. Holwerda. Schiedam, 3 December 1873 – Nijmegen, 4 Maart 1951', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* XXXII (1951) 1-7.

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1939* ('s-Gravenhage 1940).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1940* ('s-Gravenhage 1941).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1941* ('s-Gravenhage 1942).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den Directeur over het jaar 1942* ('s-Gravenhage 1943).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1943* ('s-Gravenhage 1944).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1944-1945* ('s-Gravenhage 1946).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van de directeur over het jaar 1946* ('s-Gravenhage 1948).

W.D. van Wijngaarden, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van de directeur over het jaar 1947* ('s-Gravenhage 1949).

L.J.F. Wijsenbeek, 'Hendrik Enno van Gelder (Amsterdam, 16 februari 1876 – 's-Gravenhage, 24 juni 1960)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1963-1964* (Leiden 1964) 42-46.

I. de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (z.p. 1998).

C. Wilkeshuis, *Wat is heemkunde. Wat bedoelt ze? Hoe past men haar toe in en buiten de school* (Amsterdam 1941).

J. Willems, 'De spade in de grond', *Brabantia Nostra* 1-20 (1936) 316-319.

J. Willems, 'Opgravingen in Noord-Brabant 1937-1938', *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* (1937-1940) 40-46.

W.J.A. Willems, *Een bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland* (Maastricht 1935).

W. Willems, *De vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland* (Maastricht 1936).

J. te Winkel en J. Bolk, 'L.S.', in: J.H. Gallée ed., *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners* (Utrecht 1908) 2-3.

J. te Winkel, 'Korte karakteristiek der Noord-Nederlandsche tongvallen', in: J.H. Gallée ed., *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners* (Utrecht 1908) 109-123.

H.F. Wirth, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* (Den Haag 1911).

H. Wirth, *Der Aufgang der Menschheit. Untersuchungen zur Geschichte der Religion, Symbolik und Schrift der atlantisch-nordischen Rasse* (Jena 1928).
H. Wirth, *Was heisst Deutsch? Ein urgeistesgeschichtlicher Rückblick zur Selbstbesinnung und Selbstbestimmung* (Jena 1931).
H. Wirth, *Die Ura Linda Chronik. Übersetzt und mit einer einführenden geschichtlichen Untersuchung herausgegeben von Herman Wirth* (Leipzig 1933).
H. Wirth, *Die heilige Urschrift der Menschheit. Symbolgeschichtliche Untersuchungen diesseits und jenseits des Nordatlantik* (Leipzig 1936).
J.S. Witsen Elias, 'Nederlandsche volkskunst', in: J. de Vries ed., *Volk van Nederland*, 1e druk (Amsterdam 1937) 351-372.
I. Wiwjorra, 'German archaeology and its relation to nationalism and racism', in: M. Diaz-Andreu en T. Champion ed., *Nationalism and archaeology in Europe* (London 1996) 164-188.
I. Wiwjorra, 'Die deutsche Vorgeschichtsforschung und ihr Verhältnis zu Nationalismus und Rassismus', in: U. Puschner, W. Schnitz en J.H. Ulbricht ed., *Handbuch zur 'Völkischen Bewegung' 1871-1918* (München 1996) 186-207.
J.J. de Wolf, *Eigenheid en samenwerking. 100 jaar antropologisch verenigingsleven in Nederland* (Leiden 1998).
D.J. Wolffram, *70 jaar ingenieurskunst. Dienst der Zuiderzeewerken 1919-1989* (Lelystad 1997).
J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965).
A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).
A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990).
A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (Amsterdam 1998).
S.L. Wynia, 'De rieten hut en andere verhalen', *Maandblad Oud-Utrecht* (1990) 9-35.
S.L. Wynia, 'In memoriam Hendrik Brunsting 1902-1997', *Jaarboek Numaga* 44 (1997) 171-173.

A.N. Zadoks-Josephus Jitta, 'In Memoriam Prof. Dr. A.W. Byvanck 1884-1970', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970) 359.
J. Zehetmaier, *Leichenverbrennung und Leichenbestattung im alten Hellas, nebst der verschiedenen Formen der Gräber* (Leipzig 1907).
A. van der Zeyden, 'De "wortels" van de volkscultuur. Retorische elementen in het werk van Jos. Schrijnen (1896-1938)', *Volkskundig Bulletin* 21-3 (1995) 331-349.
G.R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide Wereldoorlogen* (Groningen 1978).
H. van Zuthem, 'Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits onderdanen. De geschiedenis van de collectie en de presentatie in het Nederlands Openluchtmuseum', in: D. Verhoeven e.a. ed., *Klederdracht en kleedgedrag. Het Kostuum Harer Majesteits onderdanen 1898-1998* (Nijmegen 1998) 132-146.
J. Zwarts, '"Politieke" opgravingen? Tweeërlei geschied-opvatting in het geding', *Utrechtsche Courant* (7 juli 1938).
J. Zwarts, *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland* (Zutphen 1929).
P. Zylman, *Volkstum und Volkskultur* (Hamburg 1940).
P. Zylmann, 'Karl Hermann Jacob-Friesen. Leben und Werk', in: P. Zylmann ed., *Zur Ur- und Frügeschichte Nordwestdeutschland. Neue Untersuchungen aus dem Gebiete zwischen IJssel und Ostsee. Festschrift zum 70. Geburtstage von K.H. Jacob-Friesen* (Hildesheim 1956) 1-20.

Literatuur zonder auteur

Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval (z.p. 1937).

'Ambten en onderscheidingen van A.E. Van Giffen', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 41-42.

Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Bericht über die Hundertjahrfeier, 21-25 April 1929 (Berlijn 1930).

'Archeologisch Congres te Utrecht', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1906) 10-11.

Congrès International des arts populaires. Prague. Du 7 au 13 Octobre 1928. Résumés (Parijs 1928).

'Critiek der Dietsche beweging', *Volksche Wacht* 4 (1939) 8-9

'De archeologische conferentie te Utrecht', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* VII (1906) 41-46.

'De Daling van den Bodem van Nederland', *Verslagen der Geologische Sectie, Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën* 2 1915-1919 (1921) 119-120.

'Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe" zu neuen Arbeiten und Aufgaben bereit', *Germanien, Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens* (1939) 91.

Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van Volksche Zinnebeelden (1941).

'Excursions', *Institut International d'Anthropologie, IIIe Session Amsterdam, 20-29 Septembre 1927* (Paris 1928) 56-62.

'Groot-Nederland', *Volksche Wacht* 7 (1942/43) 190-191.

'Het Centraalbureau voor de Kennis van de Provincie Groningen en Omgelegen Streken', *Bijdragen tot de Kennis van de Provincie Groningen en Omgelegen Streken* I (1901) 1-13.

In Memoriam (Den Haag 1995).

'In Memoriam Dr. J.W.H. Goossens. Voorzitter van Limburg's Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Overleden 9 Nov. 1933', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* LXX (1934) 3-13.

Institut International d'Anthropologie, IIIe Session Amsterdam, 20-29 Septembre 1927 (Paris 1928).

De Nederlandsche Musea, uitgegeven vanwege het Departement v. Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ('s-Gravenhage 1938).

No.1 Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. December 1931 (Utrecht 1931).

No.3 Nationaal-Socialistische (Fascistische) Staatsleer (Utrecht 1933).

No. V Staatkundige Richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (Utrecht 1936).

Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Indices 1907-1980 (Leiden 1984).

Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake Reorganisatie van het Museumwezen hier te Lande ('s-Gravenhage 1921).

'Teilnehmerliste', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (1940) 124-126.

Tien Vacantie-Cursussen voor Geografen 1906-1924. Met kaarten en foto's. Georganiseerd door R. Schuiling (Zutphen z.j.).

'Verschiedenes', *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* VIII-3 (1932) 48.

'Volksch bewustzijn of provincialisme?' *Volksche Wacht* 4-2/3 (1939) 6-7.

'Zweiter Tag der Bremer Geschichtstagung', in: *Bremer Zeitung* nr. 271 (1935).

Personenregister

Van archeologen en hun worsteling met het nationaal-socialisme. Dit boek laat de wisselwerking zien tussen archeologische kennis en politiek handelen. Hoe reageerden Nederlandse prehistorici in de jaren dertig, in de bezettingstijd en in de eerste naoorlogse jaren op de nationaal-socialistische belangstelling voor hun vakgebied? Hoe komt het dat veel van de archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme tot stand kwam in samenwerking met academische prehistorici?

Martijn Eickhoff geeft een overzicht van het tussen 1900 en 1950 verrichte wetenschappelijke onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie. Hij schetst de maatschappelijke receptie van deze kennis en gaat via biografische schetsen in op de reactie van vooraanstaande prehistorici op het nationaal-socialisme. De gedachte dat het Germaanse verleden de toon zette voor de latere periodes van de nationale geschiedenis, kende zowel in Nederland als in Duitsland een breed draagvlak. De nationaal-socialisten zochten tussen 1933 en 1945 toenadering tot de modernste, op natuurwetenschappelijke leest geschoeide vormen van archeologie-beoefening. Het was tegen deze achtergrond dat Nederlandse prehistorici hun vakgebied in de bezettingsjaren – bewust dan wel ongewild – uitleverden aan het nationaal-socialisme.

De historicus Martijn Eickhoff promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. Ook was hij gastredacteur van het elfde jaarboek van het NIOD: *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950.*

ISBN 90-5352-935-7
9 789053 529355